3 1761 00261777 7

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

http://www.archive.org/details/magyarorszgk01milh

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÁLTAL
A SEMSEY-FÉLE NEMZETGAZDASÁGI DÍJBÓL JUTALMAZOTT PÁLYAMUNKA

IRTA

MILHOFFER SÁNDOR.

ELSŐ KÖTET.

BUDAPEST.
FRANKLIN-TÁRSULAT
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA
1904.

HC
300
.24
M5
köt. 1

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

ELŐSZÓ.

A huszadik század elején hazánk közgazdaságában egy új korszak kezdődik. Új alapokon kezd kiépülni közgazdaságunk hatalmas épülete, érvényesülésre tör az a rejtett erő, mely annyi századon keresztül improduktiv módon hevert földünkben s nemzetünkben. Az 1867-ik évi kiegyezés visszaadta önállóságunkat, s a nemzeti irány mind erőteljesebben kezdett kidomborodni minden irányú tevékenységünkben. A nemzeti aspiratiók a század végén teljesülés előtt állanak.

Ha összehasonlítjuk a mult helyzetét a jelennel, határozottan fényes eredményeket kell konstatálnunk. Fényesek ez eredmények, ha tekintetbe vesszük, hogy azok harminczhárom év munkássága nyomán keltek. A modern állami kialakulás e 33 éves korszakra esik, közgazdaságunk ereje, versenyképessége, 33 év munkájában gyökerezik. A mult csak az erőt halmozta fel, azt megőrizte, de kihasználni nem tudta.

Az összehasonlítást tevékenységünk minden irányú nyilvánulása kiállja a külfölddel. Értjük a szervezetet, a munkásságot: tény, hogy a végeredmény tekintetében nem egyszer háttérbe szorít a külföld ereje, de ez érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy nehány évtized munkája századok tevékenységével áll szemben. Áll ez különösen közgazdaságunkra. Hosszú századokon keresztül kellett küzdenünk fajunk fenmaradásáért, mely élet-halál harcz a békés munkásságnak teret nem engedett. A nyugat védbástyája volt hazánk; mig nemzetünk vérzett, addig a nyugati államok fejlődtek s gyarapodtak. Fentiekből következik, hogy a nemzet nem tekinthette a gazdasági fejlődést czéljának, előtte államfentartó tekintetek lebegtek. Ez a létfentartási küzdelem

*

a nemzet egész erejét igénybe vette, s más irányú ténykedést nem engedett meg.

A közgazdasági tevékenység nyujtja az államnak a gazdagságot, mert hisz csak a munka nyujt állandó s biztos gazdagodást. Ezt csak békés állapot eredményezheti, s ezért esik annak súlypontja az újabb korra.

Gazdasági érdekek mozgatják a politika rugóit, gazdasági érdekekért szállnak a népek egymással szembe. A közgazdasági munkásság fejlesztése az újabb kor jelszava. A mezőgazdaság, ipar s kereskedelem érdekeit igyekeznek napjainkban összeegyeztetni; az őstermelés kincseit igyekszik az ipar s kereskedelem hasznára fordítani. Mennél jobban sikerül valamely államnak közgazdaságát megerősíteni, annál biztosabban alapozza államiságának épületét, népe boldogulását.

Egyik állam a közgazdaság egyik ágát fejleszti erőteljesebben, másik a másikat. Irányadó mindig a czélszerűségi szempont. Mennél kedvezőbbek valamely ág fejlesztésére a viszonyok, mennél nagyobb haszon háramlik abból az országra, annál intenzivebben nyilvánul meg fejlesztése. A józan közgazdasági politika sarkalatos szabálya azonban az, hogy az egyes közgazdasági ágak felkaroltassanak, azok egésze fejlesztessék. Az egyoldalúság nem nyújt megfelelő eredményt, az egyoldalúság a helyes gazdasági tevékenység egyik réme.

Hazánk a multban földmivelő állam volt; az ipar s kereskedésnek vajmi kevés tér jutott. A földmívelésre a viszonyok kedvezőek voltak, az minden különösebb istápolás nélkül is fejlődött, a mi az ipar s kereskedésre elmondható nem volt. Ezekre a belzavarok s háboruskodások szinte megsemmisítőleg hatottak.

Az ipar s kereskedelem megerősödése hazánkban csak az újabb korra esik: egyébiránt a mezőgazdaság modern irányban való űzésére is ez áll. A mult közgazdasági fejlesztését a kapkodás jellemezte; a rendszeres haladás a legujabb kor jellemvonása.

Az az egészséges irányú fejlődés, melynek napjainkban szemtanúi vagyunk, nyújtja biztosítékát a jövő hatalmának. Ezeréves mult után megújult erővel kezd a nemzet dolgozni; a máso-

dik évezred hajnalán erejének teljében áll a magyar nép, s erősíti a magyar haza alapját. A multban voltak kimagasló korszakai hazánknak, de azok állandóak nem lehettek. Hazánknak a küzdés jutott osztályrészül, a modern haladás napjai csak utóbb köszöntöttek be. Vaszary Kolos a biboros herczegprímás, a magyar történetírók egyik legkiválóbbika azt mondja, hogy «történeti multunk egyes fényes korszakai egyes nagy férfiak nevéhez fűződnek, kik midőn elhunytanak, mint letüntével a napnak, alkony áll be, mert a velök s körülöttük pályát futók, mint a bolygók, fényüket nem önmagukban bírták, hanem a naptól kapták, s ép azért a kultura mezején már az Árpádok alatt virágzott, utóbb az Anjouk és a Hollós Mátyás alatt gyümölcsözővé fejlődött műveltségünk — nem találván ápoló kezekre — hervadásnak indult. Részben nem is csoda, mert a XIV. században megkezdett és a következő három századon át tartott szakadatlan kül- és belharczok alatt csakis a vitézség pálmája, s nem a béke olajága virult, s a nemzet, mely egyik kezében kardját a haza védelmére, másik kezében az ekét földje művelésére kényszeríttetett tartani, szellemi művelődésre gondot nem fordíthatott. Mindezek daczára azon számosak között, kik vagyonukat vagy vérüket és életüket áldozatul tevék a haza oltárára, egyesek mint fénylő, még ma is világító meteorok tünnek fel a kultura egén. A viharok után következő, de különösen a jelen század második felében a tudomány, a művészet, az ipar, a gazdászat, a kereskedelem, szóval szellemi és anyagi ügyeink oly erős lendületet nyernek, milyenhez hasonlót nem találunk fajunk multjában. Évtizedek alatt századokat haladtunk, és csaknem egész külső életünk, gondolkozásunk, állami és társadalmi viszonyaink átalakulnak. Vajjon e rohamos haladás előnyös leend-e reánk nézve? Vajjon mélyre lehatolt gyökerei azon erős tölgynek, melynek leveleit oly sokszor tépdelték meg, ágait oly sokszor tördelték le a hosszú idő nagy viharai, változott talajban meg fogja-e találni azon táperőt, mely ezer éven át fentartotta?» A nemzeti erő kiküzdi jogait, a kis nemzet erős államot alkotott. Az utóbbi évek tanusága oda konkludál, hogy a magyar nemzet életereje egy hatalmas állam alapjait rakja le, mely egy újabb évezred dicsőségét fogja hirdetni.

Ezer év alatt a nemzet nem öregedett meg: ifjú erővel tör czélja felé, melyhez közelebb áll mint valaha.

A mult viharai alatt megmutatta életképességét, a jelen békés helyzete mellett viszont megmutatja, hogy nagyot tud produkálni, felismeri a bajokat, pótolni tudja a hiányokat, kiküszöböli a régi rosszat, hogy annak helyébe a gyakorlati élet tüzében megedzett újitásokat helyezhesse.

A kultura s munka tartja fenn a hazát. A kettő egymást kiegészíti, hatásában támogatja, végeredményében viszont a nemzeti nagyság magasztos eszményéhez adja az építő köveket.

Az egységes Magyarország, a nemzeti állam megerősítésén vállvetve dolgozik a magyar nép. A második évezred erőteljes alapokon, egy ezredéves mult munkáján épül fel, s így a magyar nemzet jövőjére bizalomteljesen tekinthetünk. A mult viszontagságai megedzették a népet: az államfentartás munkája munkához szoktatta a nemzetet. A munka, melyet eddig a küzdelem kora nyelt el, most már a hasznos tevékenység terén nyer érvényesülést.

Közgazdasági életünk terén is teljes erővel igyekezik érvényesülést szerezni a nemzeti munka.

*

Közgazdaságunk fejlődését s jelenlegi állapotát* kivánjuk e munkában bemutatni, rendszeresen tárgyalni. Az 1867-ik év előtti időt korszakokra osztva általában tesszük vizsgálódásunk tárgyává, hogy így a mult közgazdasági életének minden nyilvánulását főbb vonásokban megismerhessük. Oly kevés adat áll a régi korból rendelkezésünkre, hogy annak vizsgálatánál nem lehet egyes közgazdasági ágakat, vagy a közgazdasági élet egyes nyilvánulásait taglalni, mert így az összefüggés, az alap a rendszeres tárgyalásra sok esetben hiányzik. Viszont az újabb korszak közgazdaságának fejlődését csak a közgazdasági élet egyes nyilvánulásainak rendszeres ismertetése tárhatja elénk, s így közgazdaságunk ama két részét, melyek közé a válaszfalat az 1867-ik év vonja, különböző alapon tesszük vizsgálódásunk tárgyává.

* Az 1900-ik év végéig.

Általában czélul tűztük ki közgazdaságunkat megismertetni fejlődésének nyomán úgy, a mint az napjainkban előttünk áll. Kerestük a nemzetgazdasági törvények megnyilvánulásait a gyakorlati életben, úgy a köz- mint a magántevékenység nyomán: nyomoztuk a nemzetgazdasági fejlődést a közgazdasági tevékenységben. Hazai viszonyainkat szembeállítjuk a külföldével, főkép ott, hol hiányokat vagy hibákat mutathatunk ki, s mindenütt keressük az egyes ténykedések keletkezését, fejlődésének mikéntjét. Előadjuk az egyes tényeket, az egyes eseményeket úgy, a mint azok a közgazdasági életbe beilleszkedtek, levonjuk azokból a tanuságokat, illetve keressük a hibákat, s rámutatunk a javítás eszközeire.

Teljes tudatában volt e mű írója egy ily nagy munka megírása elé tornyosuló nehézségeknek. Magyarország közgazdaságát megírni a kibontakozástól a jelenkorig nem könnyű feladat. Tudjuk, hogy e munka nem tökéletes, jóllehet minden igyekezetünkkel azon voltunk, hogy kitűzött czélunkat elérjük. Mindenesetre megismeri abból az érdeklődő hazánk közgazdaságának egészét, megismeri a mult gazdasági bajait s a jelen hiányait.

Egy ily nagy munka bírálatánál nagyon különféle szempontok érvényesülhetnek, s mindenesetre kérdés, hogy az író ugyanazon nyomon halad-e mint azt a biráló megköveteli. Az általános szempontok nagyon tág értelmezést engednek meg. Ép ezért czélunk volt feladatunknak úgy megfelelni, hogy a kérdés egésze felölelve legyen, s hogy így mindenki megismerhesse mindazt, a mi a dolog lényegéhez tartozik. Másrészt azonban, miután a közgazdasági viszonyok egészének ismerete adja a legbiztosabb alapot a helyes irányú továbbfejlesztésre, azon voltunk, hogy a ki e munkát tanulmányozza, megismerje közgazdaságunk minden részletét s megismerje a továbbfejlesztés eszközeit. is, hogy így szeretett hazánk nagyságán, jövő dicsőségén minél helyesebb irányban munkálkodhassék.

Abban a reményben fejezzük be a munkát, hogy czélunkat lehetőség szerint megközelítettük.

*

E munka a Magyar Tudományos Akadémia pályázatán a Semsey-féle nemzetgazdasági díjból lett jutalmazva. Az Akadémiához benyújtott szövegtől azonban az alábbiak helyenként eltérnek. Egyes részletek kimaradtak, de a munka tökéletesebbé tétele szempontjából helyenként bővítések is fordulnak elő, a mi az olvasó tájékoztatására csak előnyös lehet. Hogy rámutassunk arra, hogy e mű közgazdaságunk mely oldalait domborítja ki, illetve, hogy az Akadémia miért találta azt jutalmazandónak, adni kivánjuk a birálat végső konkluziója egy részét, a mely szerint «a munka szorgalommal és alapos tájékozottsággal van írva, mely a pályakérdés egy részét a történeti és statisztikai anyag összegyűjtésével és összeállításával megoldotta... A terjedelmes munka... jó áttekintést nyújthat közgazdaságunk fejlődéséről a legrégibb időktől kezdve napjainkig». Ez volt czélom a munka megírásánál, mely talán segítségökre fog szolgálni azoknak, kik ismereteiket bővíteni, vagy hazánk közgazdaságának egészét megismerni akarják.

Milhoffer Sándor.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA AZ ÁRPÁDHÁZBELI KIRÁLYOK ALATT.

I.

Magyarország közgazdaságának csiráját Szent István uralkodása kezdte életre ébreszteni: a vezérek kora alatt az államalkotás nehézségei nem engedtek nagyobb szabású s más irányú ténykedéseket, jóllehet tagadhatatlan, hogy annak már nyomaira akadunk. A földmívelés s kézi ipar különösen az ország nyugati felében már ekkor is gyakoroltatott; a kereskedés épen nem volt ismeretlen, hisz a levantei kereskedés a Duna mentén vette útját s a városokban a kereskedői elem meglehetősen képviselve volt. Bizonyos azonban, hogy a harczi kalandokhoz szokott s vadászattal, baromtenyésztéssel foglalkozó magyarság a közgazdasági ágak fejlődését nem igen segítette elő, jóllehet kétsegtelen, hogy azoknak előnyös hatásával a nyugati államokba való becsapások alkalmával megismerkedett s a nyugati szokásokat foglyaik is kezdték terjeszteni. Mindazonáltal a szó jelenlegi értelmében vett közgazdasági ténykedésről még szó sem volt Szent István alatt sem: bizonyos azonban, hogy a későbbi haladás alapját itt kell keresnünk.

Sokkal kevesebb emlék maradt reánk e korból, semhogy másból, mint a törvényekből, hazánk kilenczszáz év előtti közgazdasági állapotára biztosan lehetne következtetni. Ép ezért ismereteink e korból meglehetős hézagosak, bizonyos azonban, hogy oly mélyreható intézkedésekkel vetette meg Szent István az ország rendszeres fejlődésének alapját, melyből kora felfogását meghaladó bölcseségre következtethetünk.

A keresztény vallás felvételével a czivilizáczió ösvényére terelte a magyarságot, mely lassankint fölcserélte eddigi vad életét a józan munkássággal; külföldieket telepített le a hazában, kik a népet az iparral, kereskedéssel s földmíveléssel ismer-

tették meg, segített a közbiztonság hiányosságain, s általában véve enyhe intézkedésekkel igyekezett a pusztaság betelepítését megkönnyíteni, s népét a fejlődés útjára vinni.

A később oly nagy szerepet játszó czéhek alakulásának kezdőpontja hazánkban a XIII. századra tehető: e korban vetette meg alapját eme társulási intézmény, mely megerősödve, az ipari foglalkozások istápolását a körülményekhez képest sokáig oly czélirányosan teljesítette. Kezdetben sporadice, egymástól függetlenül, a helyi körülményekhez alkalmazkodva alakultak, s csak a későbbi időben léptek egymással, sőt a külfölddel is összeköttetésbe, mikor is azután egymásra való hatásuk mind erőteljesebbé vált.

A czéhrendszer megalakulása előtt az iparosok többé-kevésbbé foglalkozás szerint tömörülve, a földesúr fennhatósága alatt állottak, s csak a régi megyerendszer összeomlásával, midőn a városi élet is erőteljesebb fejlődésnek indult, kezdtek önállólag szervezkedni. Az egyfoglalkozásúak tömörülése az idők folyamán mindjobban szétválasztotta az összeséget, testületet alkottak s megalakult a magyar czéhrendszer. Az első czéhek úgy látszik Pozsonyban s a Királyföldön alakultak; de míg az elsőnél a magyar viszonyok hatottak az alakulásra, ezek irányították a szervezkedést, addig az utóbbinál a betelepedett szászok régi hazájuk ez irányú intézményeit utánozták, ott vették a mintát, melyet új hazájukba átültettek. Az említett két czéh szervezetet követte a többi; czéheket alakítottak a betelepedett olaszok, czéheket a különféle vidékről betelepedett németek stb., a melyek mind önállólag, esetleg többé-kevésbbé a viszonyok sajátos alakulásaihoz alkalmazkodva szerveződtek. A XIII. században történt kibontakozás után a czéhrendszer fejlődése rohamosan haladt előre.

Az iparos foglalkozásnak több faja lehetett elterjedve már az első időben is. Hisz a pécsváradi apátság alapítványi levelében kovács, bodnár, esztergályos, sütő, szakács, fazekas, viaszgyertyaöntő, aranyműves, szekérgyártó, molnár, méhész, halász stb. van említve, míg a pannonhegyiben varga, méhserfőző, kerékgyártó, faragó, a veszprémmegyeiben halász, révész, méhész, vinczellér, ács, kovács, esztergályos, kádár. Tehát e mesterségek már Szent István alatt gyakoroltattak, jóllehet bizonyos, hogy azok az egész ország területén a kellő számban képviselve, esetleg egyenlően megoszolva épen nem voltak.

Főkép a nagyobb városokban, hol munkakörük inkább biztosítva volt, telepedtek le e mesterek, az ipar eme főképviselői.

A kereskedés nagyobb központjai a vásárok voltak. Hetivásárokat találunk a pécsváradi apátsághoz tartozó helységekben vasárnap és szerdán, a zalavári apátsághoz tartozó Berend és Zalavár helységekben, a nyitrai káptalan uradalmaiban stb. Egyébiránt nemcsak heti, hanem országos vásárok is voltak hazánkban már e korban.

A kereskedés főkép a zsidók és izmaeliták kezében volt; a folyam-kereskedést is ők közvetítették, illetve bonyolították le. A pénzhiány folytán — mert pénz csak csekély mennyiségben veretett — a kereskedés meglehetős szűk körre szorítkozott, melyben különben a cseréforgalomnak is nagy fontossága volt. A kereskedelmi áruk főkép ruhák s élelmi czikkekből állottak. Nyomára akadunk egyébiránt a külföld felé irányuló kereskedelemnek is, a mely természetszerűleg más czikkekre is kiterjedt s a melyet a Duna közvetített. Tárgyát képezték ennek különösen a határszélekről s a nagyobb forgalmú, jobban hozzáférhető helyekről, a mezőgazdasági terméneyk, majd állatok, só s különféle bányatermékek, bor stb., de meg az átmeneti forgalom is, vagyis a kelet s nyugat közötti kereskedelem lebonyolítása. A német, szláv, görög stb. kereskedelem között a magyar is számottevő tényező volt a fenti okból, mely ugyan sok nehézséggel küzdött, de sok nyereséggel is járt, mert hisz a versenynek nyoma sem volt.

A trónviszályok, az ország zavart belső állapota, nem engedték meg a királyoknak, hogy az ország közgazdaságával behatóbban foglalkozzanak: főkép Béla király uralkodása alatt s után akadunk oly jelekre, melyekből a különféle közgazdasági ágak istápolására, gondozására lehet következtetni. Béla király belátva, hogy a pénz szűke a kereskedést, tehát a megélhetés könnyebbségét gátolja, új s több pénzt veretett, hogy így a csereüzlet jobban háttérbe szorítódjék. De az árak alakulására is befolyást kivánt gyakorolni, meghatározva azok nagyságát, a mi alkalmas lett volna a kereskedők zsarolásának útját állni, ha az árak mesterséges alakitása általában véve lehető volna. Bizonyos azonban, hogy az ily irányú intézkedések mégis útját állták a túlcsigázott követeléseknek, s türhetőbb állapotokat teremtettek. A vásárokat vasárnapról szombatra helyezte át; hogy így a zsidó kereskedők közvetítése gátoltassék, kik az árúkat túl-

magas áron igyekeztek értékesíteni. A magas adókat mérsékelte s minden tekintetben igyekezett az ország felvirágzását elősegíteni, a mely «fölemelte fejét a szomszéd tartományok felé, dúsak voltak a szegények és dicsők a gazdagok», mint azt a bécsi krónika mondja.

Szent László is fontos intézkedéseket létesített a kereskedés tekintetében; azok azonban nem voltak alkalmasak annak különösebb fejlesztésére, jóllehet a nagyobb mérvű hanyatlásnak útját állották. A rendezetlen állapotok sok visszaélést vontak maguk után, miért is elrendelte a király, hogy másutt, mint nyilvános piaczokon vagy vásárokon venni vagy eladni semmit sem szabad; ha nagyobb értékű árúról van szó, úgy még itt is a helység bírája s a vámszedő jelenléte szükséges. Eltiltatott a határszéleken a lovakkal való kereskedés is, illetve a kereskedő csak egy lovat vehetett ott saját személye számára. Ha valaki a király engedelme nélkül vitt lovat a határszéli vásárokra, úgy lova elvétetett, őt magát pedig bezárták. Ha bűnös volt, úgy büntetése halál, de lova ellenkezőleg is elvész. Az ökrök határszéli árúsítása is korlátoztatott. Mindez nagyban bénította a kereskedést, de tagadhatatlan, hogy rendezettebb állapotokat teremtett.

Egyébiránt a lókivitel is korlátoztatott, amennyiben a határszéleken a külföldi kereskedők ez irányú ténykedése megszorúttatott. Ennek azonban inkább politikai háttere van, mert így lóállományunk csökkentését, de meg a külföldi seregek lóval való ellátását is igyekezett a király megakadályozni.

Ünnep- és vasárnap a kereskedés szigorúan tiltatott: ha valaki e napokon templom helyett vásárra ment, úgy lovát vesztette; ha kereskedő felállítja bódéját, köteles azt lerontani; a papnak, ki azt észreveszi, 55 pensát fizet. Ha valaki e napokon zsidót talál munkánál, ez elveszíti azokat a szerszámokat, melyekkel dolgozott.

A keresztes hadak átvonulása a kereskedelmi forgalmat nagyban előmozdította: királyi rendelet szólította fel a népet, hogy élelmi czikkeket s ruhaneműeket vigyen a keresztes had elibe, a miből azok, daczára annak, hogy az idegenek megcsalásának megakadályozására czélszerű intézkedések tétettek, mégis nagy hasznot láttak. Kálmán alatt a tengermelléki kereskedést is a magyarok kapták kezükbe, sőt a bolgárok meghódításával a keleti kereskedelem is kezükbe jutott, a mi a kereskedelem felvirágzását honunkban nagyban elősegítette.

Különben is ezidőben Magyarországon keresztül a külföld kereskedése igen nagy mérvü volt: úgy szárazon mint vizen folyt az átviteli kereskedés, mely a kereskedelmi fogalmat nagy mértékben fokozta.

A hajózás már ezen korszakban is meglehetős lendületet vett. Egy 1148-ból származó okmány a pesti s kerepesi rév nagy forgalmáról tesz bizonyságot; II. Endre alatt a pesti kikötő a bécsi kereskedelem nagy központja volt: a hajósok oly nagy számával találkozunk a XII. században, hogy azok külön testületet képeztek s külön biróságuk is volt. Hogy a transitó hajózás szempontjából mily fontos volt a Duna, azt eléggé bizonyitja ama körülmény, hogy a XII. században Regensburgnak nagy dunai hajóraja volt, mely egész Kis-Ázsia partjáig szállitotta az ipari czikkeket sőt egy bécsi hajó 1278-ban szintén lement árukkal a Dunán.

Az adózás tekintetében különbség volt a kereskedő s termelő között. Az előbbi kétszer annyi adót fizet mint az eddigi adója kitett. A termelő adója azonban maradt a régiben.

A nagyobb városok mindmegannyi központját képezték az ipar s kereskedelemnek. Fejérvár, Veszprém, Visegrád, Pest, Buda, Nyitra, Vácz, Esztergom, Pozsony, Győr, Komárom, Sopron, Eger, Kalocsa, Pest, Zimony, stb. mind kereskedő városok voltak, melyekben az ipar különféle ágai is szépen fejlődtek. A vásárokra honi s külföldi kereskedők nagy számmal jöttek, a mi így nagyban növelte kereskedelmi forgalmunkat.

Hazánkban is feltaláljuk az árumegállítási jogot, a mely a régi időkben egyes városok fontos s értékes szabadalmát képezte. Az ily joggal felruházott városban mindenféle árut, mely ott akár szárazon, akár vizen ment keresztül, köteles volt a kereskedő kirakni, s árusítani. Ennek mikéntjét városi szabályzatok irták körül, s mindenki köteles volt magát annak alávetni. Igy az illető városban a különböző áruk eladása mintegy koncentrálódott, a miből annak természetszerüleg nagy haszna lőn: oly áruk birtokába juthatott, melyeket különben nélkülözni lett volna kénytelen, s oly árban kapta azokat, mely magasnak semmi esetre sem volt mondható. Áru megállitási joga volt Budának, melyet 1244-ben, Győrnek melyet 1271-ben nyert, s később megkapta azt Pozsony, Komárom, Esztergom s Nagy-Szombat is. E városok fejlődése tehát már kezdettől fogva ez által is biztosíttatott, a mi közgazdasági fellendülésüknek nagyban kedve-

zett. Később Zsigmond a belföldi kereskedőknek e terhet a harminczad, s a vám lefizetése esetén elengedte.

Hogy a vámok nagyságáról fogalmunk legyen, közöljük itt a budai kikötő vámjának 1255-ik évi s az esztergomi 1295-ik évi szabályzatát. Megjegyezzük a pénz nemre nézve, hogy egy márka a mi pénzünk szerint 24 frt, vagy a régi pénz nemben 4 ferting; egy pondus vagyis nehezék öt dénár vagy garas, öt pensum 200 horvát dénár, a mi egyenlő egy márkával; egy márka 3 arany.*

Az 1255-iki szabályzat szerint minden öt márka értékü posztóval terhelt szekér után fizetnek egy nehezéket, egy gabonával terhelt szekér után 2 dénárt, száz sókoczkától egyet,

* Általában megkivánjuk jegyezni, hogy Szent-István pénzrendszerének alapja a Nagy Károly-féle font volt, melynek sulya 367 gramm: egy font tiszta ezüstből 240 darab dénár készült, a melyet kezdetben nem számoltak, hanem mértek. A font 8 hosszu vagy 20 rövid solidusra oszlott. Később a márka, a font $^2/_3$ része lőn a pénzrendszer alapja, majd a minőség kezdett hanyatlani, úgy hogy a suly és érték közötti viszony nagyban változott. A denár font csak számot jelez, s 240 dénár lett a számlálási font. Ezen számlálási fontot hozzánk a német telepesek hozták be, s azt főkép maguk használták, az országban a gira, vagy márka-rendszer használtatott, a mely alapjában véve nem más mint a fontrendszer. De mig a számlálási font mindig 240 dénár volt, addig a számlálási gira változott: volt 240 és 400 dénáros gira. A gira s márka megegyezett, de denárok helyett pensákban számlálódott. Egy pensa egyenlő volt kezdetben egy bizanczi aranydénárral, később azonban számlálási pénzzé változott, mint 40 dénár összege, tehát egy pensa 40 dénár lőn. A nálunk meghonosodott márka 4 fertora, 8 unczíára, 16 latra, és 48 pisetre oszlott: egy piset 16 Hyperperreből állott. A Nagy Károly-féle vagyis troyesi márka, a mi másfél márkánknak felel meg, s ezen budai vagy magyar márka (245·58—245·005 gramm) volt a pénzverési alap. A florenczi arany (mely körülbelül a mai husz koronással volt egyenértékü) IV. László alatt került hozzánk. A körmöczi aranygyártást Róbert Károly kezdte meg: azok aranytartalma alig 2%-kal volt csekélyebb a mostaniaknál. Ezzel azután a kettős valuta rendszerére tértünk át. Zsigmond idejében kezdték a kamara forintokat használni, melyek 100 dénárt képviseltek. 1435-ben Bártfán 6000 quarting volt egyenértékü egy arany forinttal, s 60 kamara forint volt egy arany forinttal egyenértékü. Az aranyforint finomsága 981 ezredrésznél nem igen szállt lejebb. A magyar aranyforint nagy állandóságot mutatott e tekintetben, a mit a külföld is általában elismert. A tallérokat a XVI. században hozták be, s vele pénzalapunk háromféle lőn, a tallér rendszerü, számlálási rendszerü, s aranypénzrendszerü. A bizanczi arany 4·5 gramm volt, mig az aranyforint Róbert Károlytól első Józsefig 3·52—3·5 gramm. A mi az ezüstpénzeket illeti, a féldenár a XI. század körül 0·79, a XII—XVI. körül 0·5—0·1, a XV.-ben 0·3—0·1 s a garas a XVI.-ban 3·9—3·5 grammot nyomott.

tiztől egy dénárt, egy szekér komlótól 3 dénárt, egy szekér vastól ugyanennyit, egy edény (tunella) bortól, melyet a piaczon eladnak 2 nehezéket, egy szekér ólomtól hármat, egy szekér öt márka becsü vadállat bőrtől egy nehezéket, egy ökörbőrrel terhelt szekértől félfertinget, ugyanennyi egy edény méztől, egy vég posztótól 2 dénárt, egy lótól a vevő s eladó külön 2—2 dénárt, egy mázsa faggyutól 2 dénárt, öt márka értékü ezüsttől egy nehezéket. Egy hajó gabonától fél ferting, egy dereglyétől egy nehezék, ugyanennyi egy hajó haltól; egy vizi talptól, mely 2 evezővel kormányoztatik 2 nehezék, egy szekér szénától 2 dénár stb. volt a vám.

Az 1295-iki szabályzat szerint az orosz és lengyel egylovu kereskedők drága bőreiktől fél márkát fizetnek, a bulgami vagy marchiai borkereskedők egy hordótól 2 ezüst garast, husz hordótól egy márkát, a somogyi, zalai, sukeroffi és pesti boroktól hordónkint egy garast. Negyven vég festett posztótól egy márkát, egy vég skarláttól négy garast, negyven vég bársonytól egy márkát, a velenczei kereskedők áruik századrészét. Kétezer menyétbőrtől hat garast, ezer nyulbőrtől öt garast. Egy ökörtől, öt juhtól egy friziai fillért vagy dénárt (öt tesz ki egy ezüst garast). Egy kocsi gabonától vagy apró haltól egy garast, ugyanannyit egy friss vizától. Egy mázsa réztől két friziai dénárt, egy mázsa ólomtól egy dénárt, egy mázsa viasztól 20 dénárt. Száz sókoczkától egyet, ugyanennyit az ökörbőrtől is. A német vászontól, az olasz sajttól, gyümölcstől, cserépedénytől, lentől, kendertől, s más apróbb áruktól a századrészt. A piaczon sátrakban árulók minden szombaton egy friziai dénárt adnak. A mesteremberek, kovácsok, vargák, kerékgyártók, stb. minden szombaton fél friziait; a sütők egy kenyeret, sör- és bormérők hónaponkint három ezüst garast, a mészárosok minden húsevőnaptól félfriziait, timárok, zsibárusok, stb. minden szombaton egy friziait.

Voltak közgazdasági fejlődésünknek oly árnyoldalai, melyek az ipar s kereskedésre nagyon nyomasztólag hatottak. A vámszedés, adószedés, s a sóbányák bérbe adattak a zsidóknak s izmaelitáknak, a mi a legkülönfélébb visszaélésekre adott alkalmat, mert ilyformán a hatalom egy része kezünkbe jutott egyeseknek, kik semmi utat s módot nem tartottak helytelennek a nép mennél erősebb zsarolására. A népesség életfeltételében lépten-nyomon érintkezésbe s összeütközé-be jutott azokkal, kik

önhasznukat mindenek felett tekintették, vagyonuk szaporodtával hatalmuk is gyarapodott, kivált ha a különféle közintézmények bérlését is számba vesszük, úgy hogy a kereskedelmi forgalom önkénykedésük folytán észrevehetőleg hanyatlott. A magas vámok idegen kereskedőket távol tartottak a vásároktól, úgy hogy az áruforgalom csökkenése számot tevő kezdett lenni, a mit fokozott még az átmeneti kereskedés csökkenése is, a mely más irányban talált lebonyolítást. Az önkényes vagy magas vámszedés egyébiránt nagyban egészben úgy az előző, mint a későbbi időkben is állandóan panasz tárgyát képezheti.

Az adóról a következőkben fogunk megemlékezni; itt csak a harminczadot s a huszadot kivánjuk felemlíteni. Harminczad volt az ország határain fennálló ki- s beviteli vám, huszad pedig az erdélyhatármenti vám. Ez egy igen fontos jövedelmi forrása volt a királynak, mely a Szent-István idejéig visszavezethető. Hogy aránylag mily nagy összeg gyült be belőle, azt eléggé bizonyitja ama körülmény, hogy III. Béla összes évi jövedelme 166,000 márkára rugott, a melyből a különféle vámok 30,000 márkát tettek ki. Idő folytán a vámjövedelem tetemesen szaporodott, mert hisz a külfölddel való forgalmunk is folyton nagyobbodott. Igaz azonban, hogy a királyok különféle czimeken idegeneknek s egyes alattvalóiknak vámleengedéseket s kedvezményes vámtételeket adtak, de az ország folytonos fejlődése hozta magával a forgalom, s így a vámjövedelem nagymérvü emelkedését. A gyakrabban szereplő áruk tekintetében megállapított nagyságu dijak voltak megszabva, míg a többiekből harminczad, illetve huszad szedődött. A vámokat vámhivatalok kezelték, melyek a fontosabb kereskedelmi góczpontokon, s a határmenti városokban voltak (Buda, Székesfejérvár), élükön a harminczadossal. A vámokat azután a pénzszükében levő királyok elzálogositották; de erőszak utján is jutott az egyesek kezébe, kik a helyzettel visszaélve, igazságtalanul s tulzottan szabták ki a vámokat.

Hogy a kereskedelmi érdeket az egyes királyok mennyire szivükön viselték, azt láthatjuk abból is, hogy II. István Bizáncz elleni hadüzenetét többek közt azzal indokolta, hogy ott a magyar kereskedőket zaklatásnak teszik ki. 1217-ben Velenczében kereskedelmi szerződés köttetett, s 1277-ben IV. László Rudolf német királylyal oly értelmü szerződésre lépett, hogy a német kereskedőket más adóval mint a harminczaddal nem sujtja. Ez mind

nagyban elősegítette honi kereskedelmi forgalmunk fellendülését. II. Endre Klingsohr nevü természettudóst hítta az országba ezüst bányák feltárására. Egyébiránt a bányászat termékei a a kiviteli kereskedés fontos részét képezték, melyek a baromfélével egyetemben a kivitelben aránylag nagy hányaddal szerepeltek. A mezőgazdasági terméneyk aránylag véve csak kis mértékben képezték a kereskedelmi forgalom tárgyát: nagyban egészben felhasználta azt a termelő vidék, s a közvetlen szomszédság: ellenben a rabszolgákkal való kereskedésre még ekkor is ráakadunk a kiviteli forgalomban is.

A kiviteli kereskedést főleg a zsidók s izmaeliták közvetítették, a kiknek kereskedelmi szelleme messze piaczokat meghódított a magyar áruknak. A XI. században már Kievbe is elmentek a magyar kereskedők, s a XII. század első felében Velenczében is említik őket. Hazánkba viszont eljártak az orosz, német, cseh, olasz, velenczei stb. kereskedők.

IV. Béla a belviszonyokban rejlő bajokat erős kezekkel igyekezett megszüntetni; ha a tatárjárás közbe nem jő, úgy hazánk közgazdasági haladása nagy léptekkel haladt volna előre. Sajnos a tatárok pusztítása mindent tönkre téve, első sorban nem haladást, hanem reorganizálást követelt.

Idegeneket telepített be a király az országba az ipar s kereskedés előmozdítására, kedvezett mindennek, mi az elpusztított ország sorsát biztosíthatta, s így lassankint sikerült pótolni azt mit elvesztettünk. Kiváltságok, kedvezmények adattak a városoknak, kereskedőknek, hogy tényekedéseik által a közjót előmozdíthassák.

A mértékek tekintetében adataink nagyon hiányosak; de nem is voltak még a mértékek általánosak s megállapodottak. Ez csak az érték felismerése, s a forgalom nagyobb tért hódítása mellett kezdődött. A területmérésnél az aratrum, eke, ekealja volt elfogadva, mely alatt azon területet értették, a melyet egy eke egy nap alatt megszánthatott. Magától értetődik, hogy ez az alap nagyon ingatag volt, s vidékenkint változott: egyébiránt az ekényi föld jelentése idővel megváltozott, amennyiben 1268-ban alatta 100 holdat, Werbőczy idejében pedig 150 holdat értettek. «De — mint Acsády mondja — mérték a földet helyenkint laneus szerint is; mely tenet 12 virgas et quaelibet virga 16 ulnas in unam palmam. Egy másik helyi mérték volt a cubitus (rőf) és funiculus vulgo fin, mely 106 rőfből állt. Mindinkább előtérbe

lépett azonban a hold, mely 72 öl (egy öl az ölelésre kitárt két karnak a hossza) hosszu s 12 öl széles vagyis 864 □-öl volt. Ezt a mértéket a királyi hatalom állapította meg, s igyekezett országos érvényre juttatni; királyi holdnak (jugerum regalis mensuræ), az ölet királyi ölnek s általában azt a mértéket, melyet a király állapított meg királyi mértéknek nevezték. A szőllő-területnél is a hold kezdett érvényesülni». Ür- s folyadékmérték volt a kis és nagy köböl, bormérték a tunella. A sót tyminus szerint számították: egy tyminus volt 100 kősó, melyek egyenkint 50—60 fontot nyomtak. Sulymérték volt a mázsa s font, de megállapított mérték a mint emlitettük egy téren sem volt: a vidékek, s az áru szerint változott az a legnagyobb mértékben s úgyszólván minden különösebb ok s rendszer nélkül.

Az utolsó Árpádok alatt sem regisztrálhatunk nagyobb fellendülést mint az előzőleg vázoltakban: sőt ellenkezőleg némi hanyatlás tapasztalható. Az ipar s kereskedés haladt megkezdett utjain, mely többnyire a kellő istápolásban részesült a körülményekhez képest, mert hisz nélküle az ország állapota, fejlődése, visszamaradt volna. Mivel az alap már meg volt vetve, túl voltak a kezdet nehézségein, a megerősödés is sokkal intensivebb lehetett mint kezdetben, midőn például a kunok, vagy a bolgárokkal kevert oláhok betelepítése által a népsürűség fokozásával az eddigi fejlődést tették tönkre, amennyiben ezek műveletlen csapatai a kultiváltabb gyér népességet vetették vissza haladásukban. Miután a munkásság eredménye mindjobban mutatkozott, a körülményekhez képest eléggé erőteljes ipari s kereskedelmi fejlődés járt annak nyomában: tagadhatatlan hogy az ország zavaros belállapota nem egyszer rendezetlen viszonyokat teremtett, de hát ez a dolgok logikus következménye volt. Nagyban, egészben kezdettek kiválni a közgazdaság eme ágai a homályból, melyekre a külfölddel való érintkezés nagyon jótékonyan hatott, de a melyek a külföld ez irányu intézkedésével szemben nagyon hátul állottak.

II.

Az ország területe Szent-István alatt kezdett egy-egy góczpont köré csoportosulva megoszolni. A meddig az egy góczponthoz tartozó népesség terjeszkedni tudott, addig együvé tar-

tozott a terület: ha két góczpont népessége terjeszkedésében találkozott, úgy ott előállt a mesgye, mely a határt képezte, s a mely mesgye egy bizonyos területet ilyformán bekerített. A mesgyéken — megyéken — belül levő területnek a góczpont vagy az egész földterület kezelőjének — az ispánnak — neve adta az elnevezést. Az egyes megyék királyi uradalmak gyanánt képzelhetők, hol az ispán rendelkezett, hajtotta be a járulékokat — a föld, erdő stb. után, — melyből egyharmad őt illette, kétharmad pedig a királyt. A megyei önkormányzat csak a tatárjárás előtt kezdett kibontakozni, de csak 1260—1270 körül látunk e tekintetben általánosabb szervezkedést, mikor is az ispánból lesz a főispán; az ispán helyettéséből, az udvarbiróból az alispán, a köznemesség birájává lesz a szolgabiró, kinek kezében van a közigazgatás s igazságszolgáltatás, a mivel azután a megyei önkormányzat függetlensége biztosíttatik.

Földmivelő állam vagyunk még napjainkban is: de földmivelők voltak őseink már kezdetben is, jóllehet nem a mai értelemben. Bizonyosnak látszik azonban, hogy a külföldi kalandozások abbahagyásával állandóbb lakhelyeket választottak, a melylyel a földmüvelés nagyobb felkarolása volt kapcsolatban.

Szent István előtt nem egyesek hanem törzsök, s ezek keretén belől nemzetségtk nyerték az ingatlant, melynek osztatlanul kellett együtt maradni: az összesség élvezete annak hasznát. Csak a harczok alatt szerzett birtok volt az egyeseké, melyet azok szabadon használhattak. Szent-István alatt a magántulajdon jogaiban nyer, a szabad rendelkezés korlátai csökkennek, s így a sok viszás helyzetet megszüntetve, a munkásságot, a közgazdasági haladást fejleszti a király a földmüveléssel foglalkozóban. A nemzetségi közösség megszüntetése csak a baromtenyésztés alább hagyásával a földmívelés terjedésével volt életbeléptethető, midőn is különben azt a betelepítés s a külföldi intézmények, a külfölddel való nagyobb érintkezés is sietette s elősegítette.

A királyi vagyon biztosítására Szent-István kimondja, hogy mindaz, a mi a királyi méltósághoz tartozik, jószágok, vitézek, szolgák és bármi más épen megmaradjon és senki azt megrabolni vagy abból valamit elvenni ne merjen, a mi a jövedelmek állandósítására megfelelőnek is bizonyult.

Az árpádházbeli királyok alatt *szállás, adomány s szerzeményen* alapuló birtokok voltak az egyesek tulajdonában. Az első-

ket — melyeket az ország megszállásával egyidejüleg nyertek az egyes nemzetségek — királyi jóváhagyás nélkül ugyan, de csak a család beleegyezése mellett lehetett elidegeníteni. A szomszédokat elővételi jog illette meg. Az adomány által nyert birtokok elidegenítéséhez királyi jóváhagyás is kellett, míg a szerzett birtokok felett korlátlanul lehetett rendelkezni. Szállás-birtokokról lemenő rokon nem létében nem lehetett érvényesen végrendelkezni, míg ha ezek nem voltak, úgy érvényes volt a végintézkedés, ha az a rokonok javára történt. A végrendelethez királyi jóváhagyás volt szükséges: de az 1291:XXVI. t.-cz. kimondja, hogy a káptalannál, a rokon, feleség, vagy az egyház javára tett végintézkedéshez királyi jóváhagyás nem szükséges.

Természeténél fogva nagy fontossággal birt az adománybirtok. Az adományozással a király jogainak egy részét ruházta át, de csak azon időre míg azon utódok élnek, kik az adománylevélben megnevezve vannak, s míg valamelyök a király iránti hűséget meg nem szegi. Hűtlenség vagy magszakadás esetén a birtok újból a királyé, s újra adományozható: ha a birtok királyi jóváhagyás nélkül elidegenittetett, úgy az előbbi esetekben azért a visszaháramlás esete fönnállt. Az ki az adományt kieszközölte, határozta meg a birtokutódlás rendjét, a mi különben az adománylevél záradékában világosan ki volt téve: meg volt jelölve, hogy az utódlás csak a fiágra, vagy a leányágra szól-e. Az így előálló helyzet a családtagok jogközösségét idézte elő: a birtokra nézve az ősiség elve állt fenn, a melynek érdekében a tulajdonjog jelentékenyen korlátoztatott. A birtokon csak akkor lehetett túladni, ha kényszerítő vagyoni vagy személyi okok szóltak mellette: ha adósságrendezésről, beruházásról volt szó. Ily esetekben is azonban a birtokossal vér- és jogközösségben állóknak elővételi joguk volt: a birtokosnak e rokonait a vétellel megkellett kínálni, előinteni: ha a jogközösségen kívül álló jelentkezett — kinél nem állt fenn az előintés kötelessége — úgy a birtokos tartozott az ily jelentkezést, megintést, figyelembe vennni. Mindkét eset elmulasztása esetén, az esetleges elidegenítés megtámadható volt. Az adományozott birtokkal a nemesség s a visszavonhatlan tulajdon járt, fenti esetektől eltekintve. Az ősiség eltörlését csak az 1848-iki törvény mondta ki, az adományozási rendszert hatályon kívül helyezte az 1852-iki ősiségi patens, úgyszintén a háramlás jogát is.

A birtokviszonyokat illetőleg, a megállapított tulajdon-

részen belül a földközösség állt fenn a maga teljes egészében: bizonyosnak látszik, hogy a XIII-ik század végén már teljesen ki volt nálunk fejlődve ez intézmény, mely abból állott, hogy a lakosság a földet közösen birta, s a földbirtoknak állandó s határolt tulajdonba vételét az időszakonként ismétlődő felosztás helyettesítette. A földeket több részre osztották a határban, annak minősége szerint, s abból sorshúzás utján mindenki megkapta a maga részét. Ezenkívül azonban volt oly föld is, a melyből mindenki szánthatott s vethetett tetszése szerint.

A földmívelés térthódításával az ország rendezettebb állapota mellett a földközösség részben megszünik ugyan, hogy helyt adjon az egyéni tulajdonnak, de nagyban, egészben csak a mult század közepén Mária Terézia alatt szünt az meg, jóllehet még századunk negyvenes éveiben is helylyel-közzel nyomaira akadhatunk.

A nemes ember földjeit a jobbágy művelte, ki munkája fejében esetleg földet birt. Később azonban a nemes ember szabadon választhatta földjét a határban. Lassankint szokásjoggá vált, hogy a nemes ember az ily földet megtarthatta, a melyből az allodialis földek lettek. A birtokjog a személyen alapult, vagyis ha a király jobbágyokat adományozott, úgy ha nem is volt kijelentve, azzal együtt a megfelelő földbirtok járt.

Lassankint a birtokviszonyok oly zavartakká váltak, hogy a királyok — II. Endre, IV. Béla — királyi biztosokat küldtek ki a királyi s a többi földek elkülönítésére. Lassankint haladt azután ez a separatio, a mely a nemesség birtokrészleteinek fokozatos elkülönítése mellett, tisztán a jobbágybirtokok földközösségére vezetett. A közösségben részesedést idegen csak az összesség beleegyezésével nyerhetett, s csak a vérrokonság adhatott korlátlan jogot a további fölvételre.

A földesurat, — nemest, főurat — a jobbágy szolgálta, s fizette az egyház részére is a köteles járulékot. Egy XIII-ik századbeli feljegyzés szerint a földesuri szolgálmány a következő volt: aratás, szénakaszálás, Márton napkor 1 juh, 1 eubulus méz, 6 cubulus buza, ugyanannyi méhser, 3 rudas széna. Márton naptól husvétig fuvar s favágás a mikor csak követeltetett. Sajnos ily följegyzések csak elvétve találhatók.

A kinek Isten egy évben tizet adott, a tizediket adja Istennek, mondja Szent István törvénye. Kezdetben fizette is a tizedet úgy a nemes, mint a jobbágy — a kerti terményeken kívül —

de később az egész a jobbágyra hárult. Különben az ország a papi tizeden kívül pápai adót is fizetett.

A földesurnak tett szolgálmányok többnyire önkényesek s vidékenkint változóak: egyébiránt a jobbágyok által eszközölt fizetések tekintetében a helyzet minden irányban zavaros volt, a melyen semmi királyi intézkedés sem segített.

Jobbágynak hívták az Árpádok alatt az állam s egyház minden főtisztviselőjét: de mivel jobbágy volt mindenki, a ki valakivel szemben függési, szolgálati viszonyban állt, jobbágy, várjobbágy volt a vár őrizetére kirendelt katonaság is, s jobbágy volt a földesúr azon alárendeltje is, ki földjét bizonyos ellenszolgáltatások fejében művelte. Midőn azután a nemesi rend birtokjogilag is mindjobban kifejlődött, jobbágynak csak a magánföldesúri hatalom alatt állók neveztettek, bárminő is volt azok foglalkozása, származása vagy nemzetisége. A jobbágy adta a munkát, fizette az adót, kapott földet (belsőséget: házat, udvart; külsőséget: föld, rét s szőllőt; osztatlan részt, mint erdőt, legelőt, utat, vizet stb), vagyis jobbágytelket, bér, census fejében. A jobbágytelek fejében úrbért adott a jobbágy, mely úrbéri tartozások, daczára a királyok igyekezetének, mind terhesebbé váltak: igaz hogy a királyi hatalom nem fejtette ki mindig annak ellensúlyozására a rendi befolyással szemben a kellő igyekezetet.

A jobbágy egész, fél, negyed, vagy nyolczadtelkes volt: a külső teleknélküli alárendeltek voltak a zsellérek. A zsellérnek belsősége, sőt kertje, szőllője, s némi szántóföldje is lehetett, de az osztatlánban nem részesedett; az ily házas zsellérekkel szemben voltak a házatlanok. Földesúri szolgáltatással mindenki tartozott: fizetett pénzt vagy terményt: esetleg mindkettőt, s adott munkát, vagyis robotot, dolgozott az allodialis földeken, s dolgozott minden előforduló munkát, melynek kiszabása akárhányszor korlátlanul a földesúrtól függött. Az alsónemes nemességnek — kisnemesség, egytelkesek — jobbágya nem volt, azért is ezek sohasem voltak a jobbágyok elnyomói, sőt nemegyszer védelmezőivé szegődtek. Egyébiránt voltak bazánkban még a XIV. században is rabszolgák — többnyire háborúból elhajtott foglyok stb. — kik korlátlanul uraiknak voltak alávetve, valamint bevándorlott szabadok is, kik földet meghatározott bér fejében kaptak művelésre. Ezek voltak a vendégek, kik a legkülönbözőbb nemzetiségből kerültek ki.

A földdel járt a rajta élő jobbágy tulajdonjoga is: hogy a jobbágy helyzete túl rossz nem volt, azt az is mutatja, hogy az 1298-iki törvények értelmében a terragium — földbér — lefizetése ellenében a szabad költözködés lehetősége meg volt engedve: bizonyos azonban, hogy ez a gyakorlati életben azért akadálytalan épen nem volt.

Az ország s király jövedelmei a királyság első századában a földből kerültek ki. A királynak roppant birtokai voltak, melyek jövedelmei az egybeolvadt magán- s kormányzati költségekre fordíttattak. Ezért Szent István a földbirtokot nagy kiterjedésben biztosította a királyságnak, s így bőségben meg volt adva az eszköz, az ország szükségletének fedezésére. Mindazonáltal mivel a gabona, marha, stb. minden kiadás fedezésére nem volt elegendő, különféle haszonvételek is biztosíttattak a királynak. Ilyenek voltak: a bányászat, pénzverés, vám, gazdátlan vagy elkobzott vagyon, birság, továbbá azon díjak, melyeket a kiváltságosak — vagyis a nemességen s a jobbágyságon kívül állók — fizettek (városok, zsidók, stb.). A jövedelmeket a tárnokmester, főkamarás, kincstárnok, kezelte, kik alatt a kamarák (sókamarák, bányakamarák) állottak. A központi hatóságot tehát a tárnokmester képviselte, mely állásból csak hosszú idők folytán fejlődött ki (az Árpád- s vegyesházbeli királyok után) a királyi kamara mint központi hatóság. A jövedelmek behajtásánál az ország minden tisztviselője segédkezett; csakis úgy lehetett azt, az ország aránylag rendezetlen volta mellett a királynak biztosítani.

Egyébiránt az adózást még e korban nagyban-egészben homály borítja; bizonyos az, hogy fizettek adót, hisz e tekintetben különben is nem egy visszaélésre akadunk. De az adófizetés mérve, állandó megoszlása nem ismeretes; nem tudjuk azt sem pontosan, hogy az miként vettetett ki. Több adónemre találunk vonatkozást, de azok mibenlétével nem vagyunk tisztában. Tudjuk, hogy füstpénzt szedtek (ház utáni adó) — a melynek harmadrésze volt csak a királyé, kétharmadrészt a helyi szükségletek fedezésére fordítottak; — az új telepesek földbért fizettek stb. stb., de a közelebbi adatok hiányoznak. Bizonyos azonban az, hogy a pénz csekély voltánál fogva az adózás természetben is történt, mint a mely a viszonyoknak a legjobban megfelelt. A XI. század vége felé azonban már a pénz szaporodni kezdett, s így a pénzfizetés is nőtt. III. Béla alatt, a már emlí-

tett 166,000 márkában 72 ispán jövenelmi harmad gyanánt 25,000 márkát szolgáltat be a királynak.

Nagy hasznot hajtott a királynak a pénzbeváltás körüli nyereség, mely különben az adó egy nemének tekinthető, a mi később lucrum camerae (kamara haszna) név alatt rendkívül fontosságra tett szert. A pénzbeváltás abból állott, hogy a király egyszer egy évben, húsvét táján, új pénzt hozott forgalomba (néha kétszer is megtörtént ez egy évben), a melyért a régit be kellett váltani. Mivel ez a forgalomban sokat kopott, 10%-ot értékéből levontak. Gyakori panasz volt az, hogy a királyok ily alkalmakkor értéktelenebb pénzt bocsátanak ki, mely panasz sokszor alapos is volt, s a melynél fogva azután a külföldiek nem igen fogadták azt el. Rendesen a «királyi kalmárok», izmaeliták, végezték a beváltást, kik zsarolásaikkal valóságos rémei voltak a népnek. A visszaélések hosszú sora következett, melyet végre egy valóságos adó váltott fel: egy meghatározott összeget szedett ugyanis a király kamara haszna név alatt, s a pénzbeváltási kötelezettség elmaradt. Egyesek már az Árpád-korszak alatt nyertek ily kiváltságokat, (vagyis hogy a pénzbeváltást megváltották), a mi egyébiránt később általánosíttatott.

A pénzügyminister egy 1895-iki hivatalos kiadványa az Árpádok háztartásában a korona és várjószágok jövedelmén kívül, mely utóbbinak egyharmad része a várispáné volt, mint fontosabbakat felemlíti a pénzbeváltást és sójövedelmet. «Ide tartozik továbbá a várnép által földjeiért fizetett hűbéradó, a városokból befolyó jövedelem, az útvám, a harminczad, a decensus, a király birtokjogának megváltása, a liberi denarii, a tized huszada, a sertések makkoltatási tizede, a bor és gyümölcs tizede, az eladományozott javaktól szedett pénz, a hódolati adó, a pápai pénz egy része, a tributák, a ponderák, a collecták, a nyestadó Szlavoniában, az oláhok ötvenede, az ökörsütés a székelyeknél, a centesimák és a census, melyet előbb a várszerkezetből, utóbb pedig ennek megdöltével a nemességből kizárt elemek, jobbára a városok, szászok, kunok, stb. a királyi földesúri jog elismerése fejében fizettek. Mindezek a jövedelmek lucrum camerae gyűjtőnév alatt szerepelnek, mindaddig, a míg ez az elnevezés egy specificus adónemre, a pénzbeváltásból eredő nyereségre nem alkalmaztatik, a nélkül azonban, hogy ez által a fentebb említett adónemek megszüntek volna.»

Pauler szerint az adózás olyformán alakult ez időben, hogy

«a kamara hasznán kívül még hídvám, rév, helypénz, sójövedék, a vendégek adója, a vármegyék jövedelme, Szlavonia fizetése, melyet 10,000 márkára becsültek évenkint, tartozott a királyi jövedelemhez... Számításon kívül esett a sokféle ajándék, melyeket a királyné, a király fiai ezüstben, drága, Byzáneczből jött selyemruhákban, lovakban kaptak; kívül esett a harminczad, melyet kivitt, bevitt czikkekről a határokon szedtek és tekintetbe nem jött, hogy a király bárhová ment az országban kiséretével, mindenütt teljes ellátásban, szállásban részesült».

Pénzügyileg aránylag elég jó volt az ország állapota a XII. század végeig; de a következő század elején II. Endrével kezdődött ismét a kincstár pénzhiánya. A nemesek erőszakossága az adózás csökkenését idézte elő; jobbágyaik adóját nem szolgáltatták be kellőkép a királynak, úgy hogy tulajdonkép csak a földesúri hatalmon kívül álló réteg adózott, a mely az ország ügyeinek rendes vitelére alig volt elegendő. Csak az úgynevezett vendégek (beköltözöttek), a városok, a Királyföld lakói, s a zsidók adóztak. A begyűlt kevés adó volt egyik fő oka a királyi hatalom meggyengülésének, az állam tekintélye hanyatlásának, s az úgyszólván teljes stagnálásnak, mely a XIII. század végét jellemezte. Romlást hozott a magyarra az önzés, mely erőszakosan vonta el az eszközöket a közügyek fejlesztésétől.

A jobbágyok általában földhöz kötöttek voltak: a szabad költözködéstől meg voltak fosztva; ha egyik másik király — például III. Endre, — ki is mondotta a szabad költözködés jogát, ez a földesurak által nem igen respectáltatott, s az ily intézkedés többnyire irott malaszt maradt.

A betelepítés kezdettől fogva nagy arányokat vett hazánkban. Már a vezérek korában nagy mérvű volt az ez irányú tevékenység. A hagyomány szerint különösen Taksony buzgólkodott ez irányban. Hazánk meglehetős néptelen volt a honfoglalás korában, s így szinte természetszerű következménye volt a fennálló állapotoknak, hogy a termékeny vidékeket a külföldiek ellepték, s hogy a kereskedést s ipart, mely nagyon gyenge lábakon állt, kezeikbe kerítették. Ha talán kezdetben nem is éreztek egyet a magyarral, ez az állapot lassankint megváltozott, mert szinte észrevétlenül haladt ekkor a beolvasztási törekvés. A győztes s méltán büszke honfoglaló nép minden oly irányzatot elnyomott, mely czéljaival ellenkezett. Bizonyos azonban,

hogy mindent megtettek a beköltözöttek helyzetének előnyös irányítására, hogy így mennél többen kedvet kapjanak a bevándorlásra. A külföld lakosságának óriási feleslege nyomult az új ország felé, mely a jövevényeket tárt karokkal fogadta. A megtelepülés tehát nem volt erőszakos. A portyázásokból hazahajtott nép megtelepítése aránylag csak szűk keretek között mozgott. Az önkéntes települők képezték a betelepítettek túlnyomó hányadát. A telepítési törekvések eme irányzata, s annak erőteljes megnyilvánulása segített megalakítani a modern államformát, segítette a polgáriasodás minél intenzivebb fejlesztését. Óriási lökést adott mindennek a keresztény vallás elfogadása, melynek nyomán újult erővelt indult meg a népözön az ifjú Magyarország határai közé. Nyomán jártak ennek a telkesítési munkálatok, melyek a nép köréből indultak ki, s a melyek mellett a szükség s a czélszerűségi okok szóltak, úgy, hogy a lakott, lakható, s művelhető területek mindenfelé gyors egymás utánban szaporodtak. Elhagyatott, néptelen s műveletlen volt az ország a honfoglaláskor; a lakatlan területek óriási pusztasága, erdők rengetege, s mocsarak által veszélyeztetett területek roppant kiterjedése fogadta a beköltözőket, melyekben írtóra talált az öles gaz, művelőre a kihasználatlanul heverő őserő, mely évezredekig várt a munkáskézre, az érvényesülésre. A vezérek alatt megindult eme igyekezet a királyok alatt hatványozódott, s a városalakulás erőteljes s fokozott tevékenységének erőteljes lökést adott. Esztergom, Fehérvár, Szatmár és Németi alapítása e korra esik, a czivilizáczió erőteljesebb tért hódításával egyetemben, melyeknek különösen kedvezett ama körülmény, hogy a különböző országok bevándorolt lakósai aránylag magas, s sokféle tudást s kulturát hoztak magukkal: ez az alapozás nehéz munkáját nagyban megkönnyítette.

Minden oldalról jöttek hazánkba: az átutazók, a keresztes háboruk alatt elvonuló zarándokok nagy tömege elvitte a vendégszeretet, az áldott, termékeny vidék hirét, melynek nyomán özönével jöttek a települni vágyók, s birtokba vették a nekiök kiosztott földeket. Így szaporodott az ország lakossága, s ez képesítette azután I. Lászlót a Dráván túlnak magyarországi rajokkal való benépesítésére, mely közvetlen összeköttetést nyujtott a tengerrel. Kálmán s II. István alatt telepedtek meg a kúnok rokonai, a palóczok, míg II. Géza alatt az Ondava és Laborcz vidéke lett betelepítve, s így az ország északi része

nyert megerősödésben. Kolozsvár, Deés, Zilah, a Királyföld s Szepesség is Géza alatt települt be Flandria, Közép-Rajna s a Majnavidék lakósaiból; s ha hasonló érvágások, mint Manuel görög császár sikerei az ország lakósainak számát csökkentették is, azért a királyok tevékenységüket csak fokozott erővel folytatták. Különben is az 1154-iki béke szerint Manuel az elhajtott emberekből csak 10,000-et tarthatott meg, a többieket vissza volt köteles adni. Következett azután az 1162-iki milanói betelepítés, mely alkalommal a Fruska Gora déli lejtője népesíttetett be. Király, papság, földesúrak, vállvetve közreműködtek az ország lakosainak szaporításában: ha a közérdek nem működött közre, úgy ott volt egy hatalmas ösztönző faktor, a magánérdek, mert hisz lakatlan, puszta területek hasznot nem hajthattak. A telepítők mindig igyekeztek a letelepülésnek kedvezni, s ha csak lehetett a különféle telkesítési munkálatoknál hatékonyan közreműködtek; akárhányszor ez magát a letelepülést meg is előzte. Lassankint a földek mind művelőkre akadtak: az ország népesedett, erősödött. A tatárjárás ugyan a szépen megindult fejlődésnek gátat vetett, de azt lassankint sikerült kiegyenlíteni. A népesebb vidékek lakói tovább költöztek, de a külföldi betelepülés sem szünetelt, s így újra eltünt az a hézag, mely az ország testében a népesedés tekintetében a tatárjárás után támadt. Bizonyos azonban, hogy lassankint a felekezeti türelmetlenség a nemkatholikusok betelepülése ellen gátat igyekezett emelni, de az nem sok nyomot hagyott maga után. A kún betelepítés is, amint tudjuk, erre a korra esik, jóllehet ezt sem nézte jó szemmel az egyház. Nagyban-egészben a városok alakítását segítették elő e telepítések, azok népességét, vagyonosságát gyarapították, ami mellett a magyarság megerősítésére is szolgáltak; nem úgy, mint a későbbi századok telepítései, mikor az állam éppen nem gondoskodott a betelepültek megmagyarosításáról, sőt a magyarság erejének megtörésére akarták azt felhasználni, a minek sikertelenségét csak a magyarok szívósságának, a nemzeti jellegbez való erőteljes ragaszkodásnak lehet betudni.

A viszonyok sajátságos alakulása folytán a nagy birtokok óriási kiterjedést vettek hazánkban. A király, főúrak, az egyház s a nemesek egy részének birtoka rendkivüli kiterjedést vett: természetszerüleg ez a birtokosoknak a királylyal szemben nagy hatalmat biztosított. Ők vitték a vezérszerepet minden téren,

s igyekeztek is befolyásukat mindenütt teljes mértékben érvényesíteni, hatalmukat éreztetni. Ha ez közgazdasági szempontból bizonyos tekintetben hátrányosnak is mondható, bizonyos, hogy a telepítésre, a telkesítésre, a fejlődés fokozására előnyös hatással is volt. Az egyes vidékek fejlesztettek, mert az egy kézbe összpontosított vagyon s hatalom ezt megtehette, de hasznára is fordította.

A földmivelés tekintetében annyit jelezhetünk, hogy az a legegyszerűbb alakban gyakoroltatott: a három nyomású gazdálkodási rendszert ismerték s követték is ott, hol a földek állandó művelés alatt voltak. A Dunántúl e tekintetben előljárhatott, hova a nyugati cultura mindig hamarabb elhatott. Egyébiránt a tatárjárás, úgy mint minden haladást, úgy a földmivelést is visszavetette fejlődésében, a mit csak hosszú idők munkássága birt helyrehozni. Az árvizek is rengeteg károkat okoztak időnkint. Nagy árvizekről tesznek említést 1012, 1026, 1193, 1267, 1272, 1275, 1280, 1316, 1402-ben stbiben.

A mi az állattenyésztést illeti, a lótenyésztés ismert s kedvelt foglalkozás volt. Ménesekről gyakrabban van szó a régebbi vonatkozású iratokban: már Árpád idejében is súlyt fektettek azok tartására. A szarvasmarhatenyésztésnek is nagy fontosságot tulajdonítottak sokoldalú haszonvétele miatt; tenyésztését különben a specziális viszonyok, melyek felnevelésükre rendkívül kedvezőek voltak, nagyban megkönnyítették. A juh- s sertéstenyésztés is nagyon kedvelt volt, s nagyon el volt terjedve, míg a kecsketartás kisebb térre szorítkozott.

Hogy a sertés tenyésztése hazánkban régi eredetű, azt igazolja Szent Gellért legendája is, kiről azt olvashatjuk, hogy «a püspök utazik erdős vidéken, mely sertéstartásra volt alkalmas». Az 1015-iki pécsváradi okiratban az apátság 3 kanászát s 102 disznaját emlegetik, míg a bakonybéli 1037-iki azt mondja, hogy a király megengedi, miszerint «az apát disznai a Bakonyban szabadon legeljenek». Az 1055-iki tihanyi irat két kanászról s 100 disznóról beszél, a mi az előbbi adatokkal összevetve, azt látszik bizonyítani, hogy körülbelül 50 darab sertéshez tartottak egy kanászt. 1075-ben azt olvassuk, hogy a királynak is voltak disznai; ugyanis azt mondja a kérdéses irat, hogy «a Körös folyónál Doboz falvában adtam három házat, melyek lakói szent Benedek disznóit őrzik azzal a törvénynyel, hogy a hova a király disznaja jár legelni, odajárjon az apát disznaja is. A sertések

előfordulásának gyakorisága minden kétséget kizárólag bizonyítja, hogy annak tartása már e korban is nagyon el volt terjedve. Hogy viszont fontosságát teljesen méltányolták, hogy azt a nemesség a maga egészében belátta, azt láthatjuk az aranybullából is, mely szerint: «porci nostri in sylvis vel pratis servientium non pascantur contra courum voluntatem».

A rétek és legelők jók s nagy kiterjedésüek voltak, melyek az állattartást rendkívül megkönnyítették: sőt már havasi legeltetés nyomaira is akadunk, a mi mutatja, hogy annak fontosságát már e korban is felismerték.

A gabonafélék feldolgozására a száraz s vizi malmok szolgáltak. A malom a földbirtokkal összefüggött, de mint külön tulajdon is szerepelt.

Az Árpádok alatt a szőllőtermelés már az egész ország területén el volt terjedve. Mint hiresebb bortermelő helyek említhetők: Szerém, Szegzárd, Somlyó, Szentgyörgy, Balatonmellék, Kál, Sopron, Ruszt, Ság, Vértesalja, Pécsvárad, Somogy- s Veszprémmegye, Tokaj s általában a Hegyalja, Eger- s Hevesmegye egy nagy része, Aradmegye, Buda, Abaujmegye stb. stb. állitólag Nagy Lajos Tokajhegyaljára Olasz-Liszkára, s Nagyváradra Olaszira telepitett be olaszokat. Az előbbiek hozták be a fürmintot, az utóbbiak a bakatort, Bacca dorát.

A kertészet minden ága fel volt található. A gazdagabbak gondot fordítottak a díszkertészetre is, mig a szegényebbek inkább a haszon- vagyis konyhakertészetet kultiválták. A kertészet általában véve erőteljes fejlődésnek kezdett indulni: a kertészkedés iránti kedvet fokozta ama körülmény, hogy a mint már említettük, nála a tizedfizetési kötelezettség nem állt fönn.

A kertészet buzgó apostolai voltak a papok; mint Pronay egyik értekezésében mondja: már maga azon tény, hogy a keresztény vallás behozatalával mintegy vallásos szertartássá vált, a gyümölcsoltást a boldogságos asszony ünnepével egybekötni, és így mintegy külön ünnep által a vallás szent malasztja alatt a kertészet e főbb ágának dús áldást eszközölni, eléggé tanusítja, miszerint a keresztény hit, midőn a pogány és barbárság felett győzedelmeskedett, és a polgáriasodásnak és művelődésnek tért nyitott, egyszersmind dajkája lett a kertészetnek. Ezek azon első vonalak, melyekben a kertészetnek minden csiráját vagyis bölcsőjét az első magyar királyok idejéből tanusítva látjuk, mert történetíróink alig tesznek a kertészet állapotáról az első királyok

idejéből némi említést. A kertészet az akkori időben inkább az élelmi és konyhanövényekre szoritkozott, és ezen kivül mint kereskedelmi czikkek egyike, a komló egyedül említhető, a menynyiben ez, valamint vágó marha, borok, viasz, gabona, ércz, németországi czikkekért adatott cserébe.

A méhészet ápolására gondot fordítottak: hisz helyenkint külön méhészek említésére akadunk. Úgy méz mint viasz nyerés tekintetéből volt az fontos. Az első az ételek s italok édesítése; a második a gyertyák nyerése szempontjából jöhetett szóba. Méhészetre vonatkozó okiratokra már 1015, 1019, 1025, 1055, 1075, 1138, 1263. évekből akadunk, melyek a pécsváradi, zalai, veszprémvölgyi és tihanyi apátságokat s zárdákat jogosítják fel mézbeli tized szedésével.

A halászatnak fontos szerepe volt e korban: a vizek óriási árterekkel bírtak; a folyók szabályozatlansága nagy kiterjedésü területet juttatott víz alá — a mi különben a nádasokat is nagyban szaporította — s így a halászatnak tág tere volt, melyet őseink halnyerés által hasznositottak. Halászatra vonatkozó adatokra e kor történetében gyakran akadunk. Halastavak nagy számmal voltak. A halastavak száma az Árpádok alatt 1050. Kálmán király a felszaporodott halastavak számának csökkentésére elrendeli, hogy az egyházi s monostori felesleges tavak megszüntessenek. Voltak a folyó vizekben elkülönített haltartók, s voltak viszont olyanok, melyek tavakban voltak elrekesztve. Egyes halastavak csatornák segélyével voltak folyóvizekkel összekötve. A halastavak esetleg egyik oldalukon le voltak csapolhatók. Hogy a halászás mikéntjére nagy gondot forditottak, azt látjuk abból is, hogy Kálmán király alatt egyházi átok alatt tiltatott a tilosban való halászás.

Hazánk területének nagy részét e korban erdők borították: az erdőirtás még kevés kalamitást okozott, mert hisz kevesen voltak kik irtották, gyér volt a népesség, technikai czélokra szolgáló anyagokat a kereskedés fejletlensége folytán csak nagyon keveset nyertek, s így mint tüzelő anyag jött főkép az csak tekintetbe.

Kezdetben az erdő osztatlanul közös volt; ott vágta mindenki a hol akarta. Később azonban felosztották úgy mint a szántóföldeket, nagyobb táblákba, hol nyílhuzás utján kapta meg ki-ki részét ép úgy mint a szántóföldnél; s míg itt földközösségről lehetett szó, addig ott erdőközösségről. A közelebbi s jobb

részek külön hasíttattak ki, a messzebb eső s gyengébb részek szintén, úgy a szántóföldeknél mint az erdőknél; kikapta részét mindegyikből mindenki, úgy hogy nagyban egészben a különféle minőségben egyenlően részesedtek. Ha kiirtódott a kérdéses terület, úgy tovább mentek uj területet kiosztani.

Az épület- s tüzifa közötti megkülönböztetésre már 1109-ben találunk: tehát már ekkor felismerték a kettő eltérő értékét, ami az okszerű erdőhasználatnak kétségtelen jele. Fűrészmalmokra a XV. század elején akadunk, a mi mindenesetre arra enged következtetni, hogy a fát megbecsülték, mert hisz a fűrészmalom használata nagy famegtakaritással jár. A fatutajozás először 1075-ben említettik, mig 1256-ban «Eregető hegy» elnevezésre akadunk, a mi kétségtelenül a facsusztatásra vonatkozik. 1222-ben szénégetéssel is találkozunk, s hogy az erdő ipari czélokra való felhasználása kiterjedt lehetett, ezt abból is láthatjuk, hogy 1367-ben Segesvárott csertörő malomról találunk említést. Az erdei méhészet 1355-ben a váradi püspök erdejében vonatkozólag említtetik, jóllehet már az Árpádok alatti «mézadó» kifejezés is erre vonatkozik. De az erdőművelés fejlettségét leghatározottabban ama adat bizonyitja, mely szerint 1262-ben Csallóközben már kézzel vetett magból eredő erdőről van szó.

A királynak óriási kiterjedésü erdei voltak, már csak azért is, mert a birtokviszonyok rendezetlensége folytán óriási területek álltak gazdátlanul, melyeknek természetszerü birtokosa a király volt. Az összes erdőségeknek mintegy kétharmadrésze a királyé volt.

Az ispánok fennhatósága alatt volt a királyi erdő is; de közvetlen felügyelői az erdőóvók voltak, — a mely hivatal apáról fiura szállt, — kik az erdők körüli falvakban laktak tizedesek s századosok felügyelete alatt. Őrizték az erdőt a jogtalan erdőhasználat elől, felügyeltek a halászatra, vadászatra. E kettőre fordított a király legtöbb gondot — külön vízóvók is tartattak az erdei halászat felügyeletére; ha nem voltak ezek kielégítőleg meg valamely erdőnél, úgy az okul szolgálhatott az eladományozásra, de viszont az is megtörtént, hogy az erdőségeket a halászati és vadászati jog megtartása mellett ajándékozta el a király, vagyis eme jogok nem képezték a terület elválaszthatlan tartozékát.

Az erdő- s vízóvókon kívül az erdő személyzetéhez tartoznak még a vadászok is. A vadászat különböző nemeinek meg-

felelőleg külön vadászok voltak (madarász, agarász, stb.), kik saját falvaikban, épúgy, mint az erdészek, tízedesek s századosok alatt éltek, s külön ispán alá tartoztak; úgy az erdő-, mint vízóvók s vadászok adózással s szállásadással tartoztak az ispánnak. Az erdőóvók később előkelő társadalmi állással birtak, nemességre emeltettek, úgy hogy lassankint teljesen elvesztették eredeti jelentőségüket, s mint olyanok teljesen megszüntek létezni. Különben is a királyok XIII. század vége felé rengeteg erdőterületeket adományoztak el, melyek részben telkesíttettek, benépesíttettek, részben mint erdők maradtak még továbbra is. Egyébiránt ekkor már az egyházak s világiak is kezdték régi, s ujabban nyert erdeiket rendszeresen kezelni, erdőóvókat tartani, s általában rendezett erdőgazdaságot folytatni.

Régi királyainknak már vadaskertjeik is voltak. 1256-ban IV. Béla a sólyomi vadaskert őreinek földet adományoz. 1355-ben I. Lajos a eseniki földön, melyet a pálosoktól eserél el, halastavat és vadaskertet rendel felállítani. Mátyás korában vadaskert volt a Csepelszigeten, Budán, Visegrádon, Tatán, Zólyomon és Diósgyőrött. A Csepelszigetnek különben messze földön híre volt. De főuraink is nagyobb gondot fordítottak a vadra. 1209-ben Bars-Szentkereszt tája a Garammelléki Szt-Benedeki apátság vadas területe volt. A továbbiakban is találunk ez irányú feljegyzéseket, melyek közül a legnevezetesebb volt a XVI. században a ráez-ujlaki vadaskert, s az esztergomi.

Úgy a mezőgazdasági művelés alatt álló terület, mint az erdőterület IV. Béla alatt már nagyban egészben rendezve volt: néptelen területek — a viszonyok s körülményekhez képest nem voltak, mit az is eléggé bizonyít, hogy a tatárok elől menekülő kunok már lakatlan területet nem találtak, s így a király a már lakott részekre telepíti őket.

A bányászat nagy jelentőségét már az első királyok felismerték; látták, hogy annak termékei értékes kereskedelmi czikket, de meg a pénz anyagát, a legkonczentráltabb értéket adják, s igyekeztek azokat mennél jobban kiaknázni, a mit különben a viszonyokhoz képest elég nagy mértékben tettek is meg. Egyébiránt az egyes bányavállalatok a királynak bányavámot, bányaadót fizettek, a mi által az oly bányák, melyek nem királyi birtokot képeztek, szintén jól jövedelmeztek a királynak, annál is inkább, mert az ily magánbányák aranyát s ezüstjét is a valódi értéknél alacsonyabb árban kellett a királyi kamaránál

beváltani. A bányászat tekintetében bányatelepeket, bányavárosokat, s bányászati jogosítványokat lehetett megkülönböztetni. A bányatelepekből, ha azok virágzóak voltak, rendes bányavárosok lettek, de ha ezek jelentőségükből vesztettek, úgy bányavárosi minőségüket elveszthették; így volt ez egyébiránt a továbbiakban is. Ezektől eltekintve a király bányajogositványokat is adott esetről-esetre egyes helyek kihasználására. A bányászatra semmi jogi vagy gazdasági megszoritás sem volt: magánjogi alapon történtek az intézkedések, minden tekintet nélkül a közgazdasági követelményekre. A művelést is csak szokásjog s nem törvény alapján folytatták. A bányákról részletes áttekintésünk nincs még e korról. Ismerjük ugyan a bányák jó részét, de akárhány később előforduló bányáról nem tudjuk biztosan s okmányszerü alapon kimutatni, hogy ez időben nem volt-e már ismert.

Minden jel arra mutat, hogy az Árpádok alatt a vasgyártás nagy mérvű volt: ez érthető, mert hisz a magyarok bejövetele előtt is virágzott már a vasipar. A főtelepek valószinüleg Gömör, Zólyom- és Szepes megyékben, továbbá Vajda-Hunyad környékén voltak. Azt is tudjuk, hogy a bányászat és kohászat fejlesztésére a XI. században az egri püspökség flandriai munkásokat hozatott be; a XIII. század folyamán viszont stájerek és karantánok jöttek be. Toroczkó környékére II. András telepitett le bányászokat 1200 körül, kiknek a tatárdulás alkalmával elégett szabadalomlevelét III. András 1291-ben a következő szavakkal ujitotta meg: «Mink is királyi kegyelmünk bőségénél fogva arra forditjuk a legtöbb gondot, hogy országunk súlyos háboruktól megingott rendjeit a béke édes árnyékában lassan-lassan helyreállitsuk, s mert tudjuk, hogy a közjólétet gyarapitó intézmények közül a bányák szorgalmasabb műveléséből nagy haszon háramlik, az Eisen-Wurzelból Erdélybe hozott régi osztrák telepítvényeseknek kezdetben kapott összes szabadalmaikat és jogaikat megujítván, azokat azzal is gyarapítjuk, hogy a mesterek, kovácsok, vasolvasztók és művesek, kik ezentul czéhünkbe lépnek, mindörökre ugyanazokat a jogokat és kiváltságokat élvezzék, mint a milyeneket Felső-Ausztria bányászai és kovácsai élveznek.» Valószinü, hogy ez időben e vidék bányászata, fentiek folytán a stájerországi Eisenwurzelével megegyezett.

Egyébiránt vasbányászatunk legrégibb irott okmányai közzé tartozik a szintén III. András által kiállított 1296-iki okirat

is. Ez a domoszlói (Hevesm.) vasbányák ügyében adódott ki, s szövege a következő: «Mivel a mi hivünknek Compolch gróf fiának Péter mesternek jószága felett vasbányát fedeztek fel, akarjuk, hogy bármi vendég, aki ahoz a bányához letelepszik, vagy a kik a vasbányászat gyakorlására összeseregleni akarnának, a mi királyi akaratunknál fogva, szabadon, bizton, minden félelem nélkül, a mi legfőbb védelmünk alatt gyüljenek össze, telepedjenek ott le, s egész lélekkel bátran és szorgalmasan bányászkodjanak.» Mindenesetre arra engednek ez okiratok következtetni, hogy a bányászat már ez időben is rendkivül becsült foglalkozás volt, s annak emelése a királynak különös gondját képezhette.

A királyok a bányavárosok betelepítésére nagy gondot fordítottak, hogy igy munkáskézben hiány ne legyen. Emlitettük már hogy a német Klingsohr is hazánkban járt a bányák feltárását vezetni. A bányatermékek kivítele nagymérvű volt; az aranyat s ezüstöt összevásárolták a florenczeik s velenczeiek — a mi azonban megtiltatott, s annak beváltását a király tartotta fenn magának. Robert Károly is eltiltotta az arany kivítelt, a mi mutatja, hogy az a tilalom daczára is meg-megujult. A rézkivitel is nagymérvű volt: az ón-, ólom- s vasbányászat is meglehetős lendületet vett. A sóbányák rendkivüli gazdagsága délre s nyugatra is juttatott kivítelre való anyagot. Egyébiránt a mint már említettük is, a sóval nagymérvü visszaélések is üzettek: bérbe adattak a sóbányák, mi a fogyasztók zsarolására vezetett, de mint Andrásnak a pápai követhez, Prænestei Jakabhoz írt levelében olvashatjuk, ez időben a sóbányák termékei majdnem egészen a papság kezében volt. A király tartozott azt nekik potom áron eladni, ők széthordták, beraktározták, s a királyi sótiszteknek magas áron adták el ujból való elárusításra.

III.

Ha vissza pillantunk az árpádházi királyok uralkodásának időszakára, úgy elmondhatjuk, hogy nagyban egészben buzgó ügy szeretettel igyekeztek azok az ország gazdasági fellendülését előmozdítani. Számba kell vennünk, hogy a honfoglaló magyarok úgyszólván egy kultiválatlan vadont vettek birtokukba: egy pusztaságból alkotta meg Szent-István a magyar államot, a me-

lyet királyaink fokozatosan a kulturának is meghódítottak. Az Árpádok uralma a nemzeti megerősödés korszaka volt, midőn a későbbi erőteljes fejlődés alapköveit megfelelő intézkedésekkel lerakni igyekeztek. Az európai czivilizació átalakító hatását csepegtették a kelet eme korlátlan szabadsághoz szokott, s a modern társas formákat nélkülöző népébe, mely lassankint vad szokásait levetkezve a kultura minden vívmányát, a kultura minden jótéteményét fölvenni, elsajátítani igyekezett; a gazdasági fejlődés, a gazdasági haladás, az állam alapjának eme nélkülözhetlen köve, részletenkint, darabonkint kezdett gyűlni egy későbbi hatalmas építmény kiépítésére. A körülmények, az ország belső helyzete, a külfölddel szemben fennálló sajátságos helyzetünk, a törvények, az intézkedések fejletlensége s kezdetlegessége, az igazságszolgáltatás s a vele egygyé olvadt közigazgatási rendszer hiányossága, s különös alakulása, a nemesek kiváltságai, a gazdálkodás egyoldalúsága s csekély produktivítása, mind hátrányosan befolyásolták az intéző körök jó akaratát, s az azokból előálló sajátságos helyzetben találjuk az eredmény aránylagos csekélységének, közgazdasági fejlődésünk lassú haladásának főokát.

Az államalakítás küzdelmeit felváltotta időszakonkint a pártviszály heve, melyet szított időnkint az önérdek, hogy hasznot huzzon a zavarokból: ezt lecsendesíteni, ezen győzedelmeskedni volt első sorban a királyok feladata, s csak azután foglalkozhattak békésebb ügyekkel. A népek tarka vegyülete is akadályozta a gazdasági fellendülés felé irányuló törekvést; a betelepítettek nem egyszer hátravetették a már megtelepültek haladását. Hozzá jött még ehez a közbiztonság bizonytalansága, az utak veszélyes volta, hol a még le nem igázott rablók rakonczátlankodtak, s fosztogatták ki esetleg a gyanutlan utast. Nem egyszer a törvényes állapot teljes hiánya állta utját minden fejlődésnek: a szabadsághoz szokott nép utódai is örökölték még az erőszakot, a büszkeséget, úgy hogy a törvénytisztelet megszokása csak hosszabb idő munkája volt. Egyébiránt a királyi hatalom kellő érvényesülésének hiánya is nagyon elősegítette e baj elharapódzását; a végrehajtó hatalom nem volt elég erős a rakonczátlankodások, a törvénymegvetés megfékezésére, megakadályozására, s a király nem birt elég erővel a végrehajtó hatalmat oly ténykedésekre szorítani, a melyre az esetleg képes lett volna. Ha mindezt tekintetbe vesszük, úgy az eredményt nem keveselhetjük,

nem keveselhetjük a gazdasági érdekeink fejlesztésére fordított tevékenység hatását, melynek nyomán a közgazdasági fejlődés, a közgazdasági haladás kétségbevonhatlanul a megfelelő mértékben mutatkozik.

A honfoglalás idejében a magyarok már a bizánczi kereskedőkkel is összeköttetésben voltak, tehát a fényűzést ismerhették. Az e korbeli emlékek mind műveltségről tesznek bizonyságot, melyek perzsa származásra mutatnak, vagy a Szent-István korabeli emlékek olasz és bizánczi eredetüek; görög eredetű az ipar stb. A vegyes házbeli királyok alatt fejlődött kulturánk s a renaissancekor nálunk is megtermette gyümölcsét. Szent-István alatt a vallással együtt a nyugatnak keresztény intézményei is meghonosultak nálunk, s így nagyon téves az az állítás, vagy az a felfogás, mintha a mi műveltségünknek főforrása a német volna. Fejlődött a mi kulturánk már kezdettől teljesen önállólag, megkaptuk azt közvetlen más kulturnépektől, s épen nem szorultunk rá a német közvetítőre oly mértékben (mert hisz a német kultura közvetlen forrást nem is jelenthetett), mint azt sokan elhitetni szeretnék.

Nagyon figyelemreméltó közgazdasági szempontból, hogy a XII. századtól kezdve a királyi hatalom mintegy korlátok közé kezd szorítódni; e korlátokat a nemesség állítja fel, mely hatalmában mindinkább nyer, s így a királyi hatalom hanyatlása, egy tekintélyes néposztály megerősödésében nyújt kárpótlást. A szükségletek gyarapodnak az egyesek nagy tömege hatalmának gyarapodásával. A viszonyok hozták magukkal, hogy ezen átalakulás erőszakosan történt, mely a régi rendet felforgatva a vagyon- s személybiztonságot hátrányosan befolyásolta ugyan, de a nemességnek az államhatalomban részesedést engedve, a magánjogi királyságból a közjogit kezdette alakítani: ez a modern államszervezet teljes kiépítését siettetve a nemzeti hatalom alapköveit gyűjtötte össze. Erre vezethető vissza, hogy már a XIII. század eleje óta a királyok koronázásukkor esküt tesznek az ország jogainak épségben tartására. Mindez nagy hatással van a közgazdasági fejlődésre, mely mindinkább konsolidáltabb viszonyokat teremtve hatalmas fejlesztőjévé vált a virágzó kereskedelmi forgalomnak. Az arany bulla a nemesség jogait erősíti meg, a király kényétől függő méltóságok függetleníttetnek, kezdenek alakulni a nemesi vármegyék, a nemesség erősséggé válik, mely az ország védbástyáját adja. Kezdetben ugyan az olygarchia

nyomja el a király hatalmát, úgy mint magát a nemességet, de ez utóbbi lassankint jogait teljes mértékben visszavívja. Az Árpádok uralmának végével így új korszak elejére érünk, mely nemcsak az uralkodóház változását jelenti, hanem az ország reorganizálásának kezdetét, a nemzeti haladás uj irányban való fejlesztését is, melynek alapja azonban az eddigiekben rakódott le.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA AZ ANJOU KIRÁLYOK URALKODÁSÁTÓL 1514-IG.

I.

Az Árpádház kihaltával a trónviszályok hatottak hátrányosan a belviszonyok teljes konsolidálására, a pártszenvedély vetette vissza a közgazdasági fejlődést s az ország zavart állapota állotta utját minden fejlődésnek. A fejlődő ipar s kereskedés a fejetlenség s féktelen zsarnokoskodás közepette úgyszólván minden biztos alapot nélkülözve, támasz nélkül iparkodott megvédeni nehezen elért jogait, a mely azonban teljes mértékben nem sikerült. Hol az államfentartó erő van megtámadva, hol az állam jövőjének alakulása az egészségtelen viszonyok folytán bizonytalan, ott a kultúra gyümölcsei számba alig jönnek. Csak a pártoskodás lecsendesedtével, csak a rend és törvényesség helyreálltával, a mi Róbert Károly uralomra jutásával is csak nagy nehezen volt elérhető, kezdett az ország közgazdasági fejlődése a rendes mederbe térni, kezdett a régi alapokon egy új, erőteljes fejlődés symptomája mutatkozni. Az Anjouk alatt hazánk minden tekintetben erősödött — daczára az időszaki visszaeséseknek, — s egész szervezete a nyugati államok modern berendezéséhez közeledve, nagy léptekkel igyekezett a mulasztottakat kipótolni. A királyi hatalom megerősödött, a közgazdaság fontossága az állam életében mind nagyobb méltánylást nyert, a mi mind az ország egységes s erőteljes alakulását mozdította elő. A fokozott munkásság, a király helyes irányú ténykedése rövid idő alatt megtermé gyümölcsét; az eddig elhanyagolt vagyonforrások a század folyamán újabb fellendülés alapjává váltak, a régiek pedig az intensivebb fejlesztés hatása alatt hatalmas fellendülést vettek.

Károly király egy új aristokratiát teremtett, mert a régi a haza javának előmozdítására nem volt megfelelő: kiemelte őket

az eddigi homályból, s azok erős akarattal s igyekezettel fogtak a közügyek helyes menetének előmozdításához. Ezen korra esik a banderialis szervezet megalakítása, vagyis a főurak által saját költségükön kiállított katonaság (zászlóalj) szervezése, a mely által a haza védelme biztosabb alapokra fektettetett. Egyébiránt a honvédelem fejlesztését minden irányban igyekezett a király előmozdítani.

Az ország rendezettebb állapotával karöltve a czéhrendszer is mind erőteljesebb fejlődést vett. A legrégibb ismert czéhlevél az 1307-ik évről szól, mikor is már egy eléggé szervezett intézményre akadunk. Hogy azonban az idők folyamán a megváltozott viszonyok közepette a czéhek ügyei rendezésre szorultak, azt eléggé láthatjuk a Nagy Lajos király rendeletére 1376-ban a királyföldi szászok czéhrendszerének rendezéséből, a mely alkalommal a czéhek ügyei, visszaélései, alaposan orvosoltattak. Valószinű, hogy ugyanezen időben az ország többi részében is rendeztettek a czéhek ügyei, mert e korból már több czéhlevélre akadunk. Látjuk a királyföldi czéhlevélből, hogy évente két czéhmester választása volt kötelező, kik minden czéhbeli ügy igazságos menetére felügyelni tartoznak. Évente négyszer tartoztak a czéhet gyűlésre összehívni esetleges hibák vagy hiányok orvoslására. A szász közönség kereskedésében csak czéhbeli vehetett részt, kiknek tíz márka büntetés terhe alatt volt tilos egynél több mesterséget folytatni. Ha a czéh jogaival bármily irányban visszaélt, vagy valakinek felvételét elegendő ok nélkül megtagadta, húsz ezüst márka birságot fizetett. A czéhekbe való felvételi díj volt a mészárosoknál tíz szebeni aranyforint, a sütőknél 6 frt, a cserzővargák és kovácsok czéheiben szintén 6 frt. Az utóbbiakba tartoztak a rézművesek, a sárgarézművesek, tűcsinálók, kerékgyártók, kardcsiszárok és lakatosok. A szűcs, gyapjuszövő s késes czéheknél a felvételi díj 4 frt, a keztyűs, takács, kádár, fazekas s szabó czéheknal 2 frt, kalaposoknál 3 frt, köteleseknél 1 frt. De ezenkívül valamennyi czéhnél 2 font viaszt, 2 akó bort, s egy ebédet adott minden tag a felvételnél. Fontosabb birságolások voltak a következűk: a mészárosoknál egy orzott marháért egy aranyforint birság volt fizetendő, s a mesterség űzésétől 4 heti felfüggesztés; a pékeknél az önkényesen elmulasztott sütés ugyanígy volt megbirságolva. A timárok s vargáknál a rosszul kidolgozott bőrt a czéhmester lefoglalta. A szűcsöknél a meghamisított munka a szebeni szent Miklós templom

céljaira fordíttatott. Az oly kereskedők, kik egyvégben a törvényesen meghatározottnál rövidebb vagy keskenyebb posztót árultak, azt elvesztették, a posztógyárosok pedig kik ilyent készítettek, minden vagyonukat elvesztették.

A XV. századból eredő egy czéhszabályzat szerint évenként egy czéhmester választatott, ki havonként kétszer gyűlésre hívta a tagokat, s ekkor az elárusításról, s más mellékkörülményekről tanácskoztak. Kizárták a czéhből azt, ki mestertársa legényét magához csábította, ki legényeivel közös haszonra dolgozott, ki a munkabér tárgyában tartott tanácskozásokat legényeinek felfedezte s a ki kihágásokat követett el. A mesteri jog elnyerésére remekművet tartozott készíteni az iparos, képességeinek bemutatására.

Lassankint ilyen vagy hasonló szellemű szabályzatokra az egész országban akadunk, melyek még ekkor a kereskedelmi forgalom egészséges fellendülését nagyban elősegítették.

Tudjuk, hogy a tizenötödik században hazánk úgy a külállamokkal szemben, mint belállapotait illetőleg is fejlődés s haladás tekintetében a viszonyokhoz képest időszakonkint alig hagyott valami kivánni valót hátra. Önként értetődik, hogy a czéhrendszer is ekkor sokat nyert erősségében, s minden tekintetben valóságos vára, oltalmazója, istápolója, s eredményes fejlesztője lőn az ipar s kereskedésnek. A városok fejlődése erőteljes lüktetéssel haladt előre: pedig a városok képezték mindenkor az ipar s kereskedés melegágyát. Már Károly alatt nagyobb mérvű volt a városok alakulása, homályból való kibontakozása, a mit az önhatósági, önkormányzati, igazságszolgáltatási jog s szabadság úgyszólván teljes élvezete nagyban elősegített. A nagyobb városok mindezt teljesen élvezték; csak a kisebb városokat illetőleg lehetett e tekintetben különbséget tenni, a mi azonban az ipar s kereskedés fejlesztését nagyban egészben nem gátolta. Mindez nagyban elősegítette, hogy közgazdasági fejlettségünk az európai színvonalhoz közeledjék, s azt el is érje. Tagadhatatlan, hogy ebben a czéhek czentralizáló hatásának oroszlánrésze volt. A hogy valamely iparág művelői egy helyen szaporodni kezdettek, azonnal czéhhé alakultak, alapszabályokat s czéhlevelet — mely mintegy a czéh alaptörvénye volt — alkottak. A czéhlevelet kivételes esetekben, hogy tekintélye annál nagyobb legyen, a király erősitette meg; rendes körülmények között csak a földesúr vagy a városi tanács. A városi tanácsnak kezdetben beleszólása

lehetett a czéh ügyeibe, a mellett, hogy a czéhlevél a testület jogkörét megjelölte, de később ez mindinkább tágult, úgy hogy a városi tanácsnak inkább csak az ellenőrzés jutott feladatául.

Nem kell azonban azt hinnünk, hogy az egyfoglalkozásúak mind tagjai voltak az egyes czéheknek; a czéhek sok előnyt, kiváltságot biztosítottak ugyan tagjaiknak, úgy hogy mintegy vonzerővel birhatott a belépés, de ezt nem egyszer megnehezítették a czéhbeliek, maguknak akarva minden előnyt biztosítani. Jogaiknak ezen féltékeny őrzése oly hátrányosan hatott a közviszonyokra, hogy Nagy Lajos a királyföldi czéhek reformját ép ezért határozta el a fent vázolt irányban: ennek folytán a felvétel körüli visszaélések megakadályoztattak. Egyébiránt a czéhek lassanként kezdték belátni, hogy mily káros versenyt támasztanak a czéheken kívül álló iparosok a czéhbelieknek, s hogy ez nem egyszer nagyobb károkat is okozhat az összességnek: erre vezethető vissza a czéhkényszer behozatala, mely a czéheken kívül állók mesterségének folytatását gátolta. A létfentartás kényszere, a boldogulás iránti vágy, olykor a szükség, máskor ismét a meggazdagodás elősegítése, olykor a tagok közötti munkamegosztás egyenlősítése, vezette lassanként a czéheket azon intézkedések statuálására, melyek szerint joguk van a czéheknek szabályozni az egyesek segédmunkásainak számát, azok fizetésének mikéntjét, a nyersanyag beszerzésének körülményeit s a kész iparczikkek értékesitésének módozatát. Ily módon a czéhek mindjobban tágították hatáskörüket; a tagok önrendelkezési képességének sok tekintetben gátat vetve, meghatározott szabályok szerint kényszerítették azokat foglalkozásuk vitelét, egyes eljárásaikat stb. végezni. Ha bénítólag hatott is ez az egyesek munkásságára, bizonyos, hogy az összesség produktivitásának minő, s mennyiségére a czéhrendszer korlátozásai, szabályozásai ez időben kedvezőek voltak.

A kereskedés is nagy lendületet vett e korban: az északnyugati tartományokból a keleti kereskedés újból Magyarországon keresztűl kezdett vonulni, a mi az előző időben a velenczeiek által más útra térittetett. Ennek folytán az átmeneti kereskedés hatalmas lendületet vett, a mi különösen Szeben, Brassó s Besztercze fejlődésének kedvezett. Különösen élénk volt a kereskedelmi forgalom Ausztria, Cseh-, Orosz- s Lengyelországból, a mely országbeli kereskedőknek nem késett a király ismételve is

jelentékeny kedvezményeket biztosítani. A velenczeiek s raguzaiak kereskedelmi forgalma is jelentékeny volt hazánkban; ezen nagy külföldi sokadalomban találhatjuk egyébiránt magyarázatát ama körülménynek is, hogy a művelt nemzetek szokásai, iparczikkei, oly ismertek voltak már ekkor hazánkban, s hogy azok alkalmazása, átvétele, a kultúra iránt fogékony őseinkben nagyobb utánzásra, illetve pártolásra talált.

A külföldi kereskedés ily nagy mérvű tért hóditása hazánk kereskedőinek buzgalmát, érdeklődését, gazdagodás utáni vágyát nagyban felkeltette, úgy hogy hazánk termelvényeivel nagyobb mérvű kivitelt kezdeményeztek, nagyobb mérvü forgalmat eredményeztek; különösen bőrben s borban volt nagy mérvű a kivitel, de más nyers termelvények exportját is felkarolták.

Nem csoda, ha ily nagy mérvű érdeklődés mellett kereskedelmünk folyton fejlődött, a mit különben a királynak ide vonatkozó kedvezményei — kiváltságok, vásárjogadományozások, védelembiztosítás, vámkedvezmények stb. — nagyban elősegítettek. A kender- s lenkészítmények tökéletesültek, a melyeket nemcsak a belföldön használtak fel, hanem a külföldre is vittek: különösen Erdélyre áll ez.

Az Anjouk alatt hatalmas közgazdasági tevékenység indult meg s a haladás és fejlődés minden téren éreztette hatását. Kassa, Buda, Brassó fejlődése nagy lendületet vett, Budáé kivált Esztergom rovására, mert a kereskedelmi forgalom központja gyanánt az előbbi sokkal alkalmasabb volt. Pest és Szeged bor- s marhakereskedéséről volt híres, Zimony, de általában a Duna s Száva közötti városok a szerémi bor által gyarapodtak. Általában véve a városok fejlődése óriási léptekkel haladt előre, a minek nemcsak saját erejük, hanem a királyi kiváltságok is okai voltak. Zsigmond felmenté őket a harminczad fizetési kötelezettség alól, polgáraik az ország rendei között is helyet foglaltak, az országgyűlésen képviseleti jogot kaptak, a mi mind megerősödésüket eredményezte. Sajnos, külpolitikája nem volt oly szerencsés, hogy a kereskedelemre általa a kivánt hatást elérhette volna. Velenczével meg akarta szakítani az összeköttetést, Lengyelországgal is megtiltotta azt; de ezen tilalmi rendeletek szerencsések nem voltak; különben sem voltak eredményesek ezen intézkedések s a szerencsétlen külháborúkkal karöltve sok balsikert okoztak a különben szépen haladó kereskedelemnek. Mátyás király szerencsés keze egyébiránt úgy a kül-, mint a

belföldi politikát, úgy az országra, mint az ipar s kereskedésre, kedvező irányba terelte.

Hajók építésére is gyakrabban találunk e korban, a mi a kereskedésre nagyfontosságú volt, mert hisz ha elegendő hajó állt rendelkezésre, úgy a forgalom is mindenesetre gyarapítható.

Az építkezésben általában meglehetős tökélyre vitte e kor, a minek a fényűzési szükségletek szaporodtával nagy fontossága volt. A magánházakat kezdték szilárd anyagból, a kényelmi szempontok tekintetbe vételével építeni. A XV. század elején már üvegeket is alkalmaztak az ablakokra. A középületek monumentalitása elég szép példákat mutat föl. Egyébiránt mindez magával hozta a művelődés, a műveltség terjedését, a mi az előbbi erőteljesebb föllendülésének megkönnyítését nagyban elősegítette.

Zsigmond uralkodásának zavaros s viszályteljes ideje alatt a királyi hatalom nem biztosított ugyan az ipar s kereskedésnek oly nagyarányú fejlődést, a milyent az előzőek alapján méltán lehetne várni, de azért kétségtelen, hogy a körülményekhez képest sok oly intézkedéseket statuált, melyek a haladást biztosították s a mi mellett a közgazdasági fejlődés a természetadta módon tovább fejlődött.

Rendkívül előnyös volt a közgazdasági haladás biztosítására azon nagyarányú kedvezmény, melyben Zsigmond a népesebb központokat, városokat részesítette. Pozsonyban 1402-ben a szt. Lőrinez és Laetere napi vásárokon marhavásárt is engedélyezett, jóllehet azt másutt korlátolta, a vásárok tartását a határnapon túl még két hétig megengedte; egyébiránt Pozsony sok más kedvezményt is kapott az idők folyamán. Eperjest és Késmárkot 1404-ben 12 évre fölmentette minden adótól. Szeben, Eperjes, Podolin, Sopron, Kőszeg, Újbánya, Eger, Buda, Pest, Igló, Késmárk, stb. mind több-kevesebb kedvezményben részesült.

A városokban szabadon letelepedhetett mindenki Zsigmond törvénye szerint, a mi azok emelésére, fejlődésére, rendkívül előnyös volt. A külföldi nagykereskedőknek, kik magyar vásárokra utaztak, megtiltotta a szöveteknek kicsinyben — rőfönkint — való elárúsítását, míg a kiskereskedő, ha hat végnél többet nem vitt magával a vásárra, mind a hat véget egyszerre eladhatta. Az első pillanatra is láthatjuk ebből, hogy a kisembereknek, kik a támogatásra inkább rászorultak, ez által mily

nagy kedvezmény biztosíttatott: megvédettek a nagy tőke versenyétől, míg ők annak bizonyos határok között versenyt támaszthattak. A nyers arany s ezüst kivitele megtiltatott: a kereskedésben csak a saját használatra és arany- s ezüstedényekre szükséges mennyiség hagyódott meg, a többit a királyi kamaránál be kellett váltani: ez az arany s ezüst kiszivárgásának megakadályozására nagyon alkalmas intézkedés volt. Miután «nagy balgatagság mástól venni azt, miben ki-ki maga is bővelkedik», az idegen só behozatala megtiltatott, — a mi különösen a lengyeleket érintette — s így a honi terméknek nagyobb piacz biztosíttatott. Kimondatott, hogy az árúmegállítási jog a belföldi kereskedőkre nem áll fönn s így azok sok zaklatástól mentettek föl, de meg árújok aránylag jó értékesítése károsan nem befolyásoltatott.

Az ország ügyeinek zavaros állapotából kifolyólag a Velenczével való kereskedés egyideig tiltatott; Ausztriával nagyon élénk volt a kereskedelmi forgalom, valamint a Lengyelország felé irányuló bevitel is.

Az építkezést s a kézi ipart nagyban fejlesztette Zsigmond az által, hogy Párisból 200 mesterembert hozatott, kik a nyugati kultúra átültetésében hathatósan segédkeztek s az ipari munkák tökéletesebb produktióját, de meg az iparágak újabb irányú fejlődését honosították meg. Tagadhatatlan, hogy ezek inkább kényelmi szempontokból jöhettek szóba, de bizonyos, hogy ezek egy bizonyos határig mindig a fokozott közgazdasági fejlesztéssel járnak.

Zsigmond halála után csak kevés ideig maradt meg azon aránylag békés és nyugodt állapot, mely a közgazdasági fejlődésre múlhatatlan szükséges. Mátyás trónrajutása előtt a belállapotok ziláltsága, a pártszenvedély lángja, a visszavonás s a fejetlenség válságos állapotba juttatták az országot. Pangott az ipar s pangott a kereskedés, melyeknek a belviszály a megölője. Rendkívül hátrányos volt ez idő minden fejlődésre, a melyet Mátyás erős keze csak idők multán tudott megszüntetni, a dolgok folyását rendes mederbe terelni s békés fejlődést teremteni.

Mátyás szintén nagy gondot fordított a városok fejlődésének biztosítására. Alatta is sok újabb szabadalmakat, kiváltságokat nyertek a városok, míg a régieket megerősítette. A közállapotok biztosítását szem előtt tartva, megtiltotta a vásárokban a fegyveresen való megjelenést, megtiltotta a hitelezőknek a

nekik adós kereskedőket az úton letartóztatni, de általában minden ténykedésénél szem előtt tartotta a közjót, az ország javát. Tagadhatatlan, hogy ez utóbbi kedvéért gyakran a nép boldogulására hátrányos intézkedéseket tett — fokozott adóztatás stb., — de bizonyos, hogy csak az ország javának biztosítása mellett lehet egészséges haladás, csak az ország jogainak megfelelő biztosítása mellett lehet nyugodt s biztos időkre, munkálkodásra számítani. Már pedig Mátyás minden ténykedése, intézkedése az ország külső s belső megerősítését czélozta.

A háborús állapotok azért részben mégis bénítólag hatottak a kereskedelemre: a közbiztonság nem mindig s nem mindenfelé volt biztos, a mi a kereskedelmi forgalmat bizonyos határok közé szorította. A külföldiek — német, cseh, olasz, lengyel, stb. — gyakran felkerestek bennünket s nagy forgalmat bonyolítottak le, miben a királyi kedvezmények is segítségükre voltak. Pest, Pozsony, Moson, Kassa, Esztergom, Szeben s Brassó voltak a legélénkebb összeköttetésben a külfölddel, a mi ezek jó módján, gazdagságán, meg is látszott. A leghíresebb vásáraik voltak Budának, Pestnek, Pozsonynak, Késmárknak, Kassának, Bártfának s Iglónak.

Érdekes, hogy a külföldi kereskedőkkel szemben mily intézkedéseket statuált Buda tanácsa, melyből láthatjuk, hogy daczára a királyi kedvezményeknek, a külföldiekkel való érintkezésben az esetleges túlkapásokkal szemben védekeztek a magyarok. Ha például a kereskedő a kirakodást s árúsítást elkerülendő a városon kívül megy el, joguk van a városiaknak őt kifosztani. Tíz márka büntetés terhe alatt tilos volt az idegen kalmároknak a városban saját táskájukból élni: kötelesek voltak a vendéglőkben beszerezni élelmüket. Csak a városban dívó s szokásos mértékekkel, mérlegekkel volt szabad árúikat kimérni. Másnak, mint budainak az árút eladni nem volt szabad; ha az idegenek árúkat vettek az országban, azokat elvesztés terhe alatt ki is kellett vinni. Egyébiránt idegen csak akkor vehetett honi árút, ha belföldi azt meg nem vette. Belföldi kereskedőnek külföldivel társaságba lépni tilos; idegennek zsidóval kereskedni tilos, bizonyára azért, hogy a fogyasztó közvetlen az idegen kereskedőtől vegye árúját s ne kelljen neki esetleg magasabb árat fizetni. Alkusz nélkül az idegen kereskedő áruját el nem adhatta: ha ez nem kelt el, úgy köteles volt Győr felé kimenni az országból, a nélkül, hogy más vásárba ment volna. Csak nagyobb quan-

tumban adhatta el árúját az idegen. A legkisebb mennyiség volt a legfinomabb posztóból egy vég, a középszerűből három, az aljasból öt és tíz, selyem tíz rőf, bársony, damaszk egy drb., vászon s egyéb szövet hatig, czukor tíz font, fabéj egy mázsa, borsó harmincz, sáfrán tíz font, nyersbőr negyedmázsa, papir öt kötet, ruhanemű tizenkét darab. Bizonyára azért volt ezen intézkedés, hogy a belföldi kiskereskedőnek nagy versenyt ne támaszszanak. Egyébiránt a fenti intézkedések egyik-másikában nagy közgazdasági érzék nyilatkozik meg, a mely mutatja, hogy a közgazdasági érdekek megvédését az intéző körök gondossága el nem mulasztotta.

Mátyás alatt az ország állapota nem várt megerősödést nyert; dicsőséget arattak fegyverei, melyek fényt s gazdagságot biztosítottak az országnak. Az építkezések nagy lendületet vettek, a fényűzés oly magas fokra emelkedett, a mely az előbbi korszakhoz nem is hasonlítható. Mindez az ország jólétét fokozta, mert közvetve vagy közvetlenül a honi kezek voltak abban érdekelve. Sajnos, az ország eme konsolidált állapota, a haladás eme fejlett volta Mátyás uralkodásával megszűnt, összeomlott az, mit lángelméjével alkotott. A későbbi kor mint egy álomra tekintett vissza a mindenirányú gazdasági haladás, az állam nagysága s dicsősége eme korszakára: a mult mintegy fentartó erő gyanánt szolgálhatott az ország szomorú állapota mellett s mintegy feltámasztó erő működhetett a sorscsapások közepette.

Mátyás halála után következett a belviszály, a gyenge, erőtlen uralkodás korszaka, mely visszavetett minden fejlődést s méltó bevezetése volt a Dózsa-féle lázadásnak s Mohácsnak.

Bizonyos, hogy Ulászló is kedvezni akart a városoknak s fejleszteni akarta a közgazdasági állapotot, de igyekezete helytelen irányú volt. Előjogokat adott egyeseknek, a mi a közre hátrányosnak bizonyult. A kiváltságok bőkezű osztogatása a bányák, a pénzverés bérbeadása stb. a közgazdasági romlást erősen siettették.

A hajózás nem igen volt nagyobb, mint az előbbi időszakban: a belföldi hajózás meglehetős szűk keretek között mozgott, a transitó hajózás vett inkább nagyobb lendületet.

Az árúmegállítási jog ezen időszakban a régi joggal biró városok egyik-másikánál újból megerősíttetett, jóllehet többékevésbbé érintetlenűl bírták azok azt még ekkor is. Nagy Lajos Brassó és Szebennek is megadta e jogot, majd megkapta azt

1347-ben Kassa is. A városok kiváltságaival az árúmegállítási jogok száma is növekedett. A kassai jog nagyon fontos volt, mert a Lengyel- s Oroszországból jövő kereskedők itt vonultak keresztül, a miből a városnak igen nagy haszna volt, a mit azonban Krakkó árúmegállítási joga nagyban bénított, mert hisz ez a forgalomból sok árút elvont.

Bizonyos irányban azonban az árúmegállítási jog alól felmentések is történtek. Így Lajos az 1370-ik év július havában Buda jogát Szeben s Brassóra megszüntette, majd szeptember 21-ikén az összes magyar városokra is; ez azonban csak ideiglenes volt. Zsigmond alatt a belföldi kereskedelem eme teher alól felmentetett, — a mint azt már említettük is — a harminczad s a vám lefizetésének kötelezettsége mellett.

Miután az árúmegállítási jogot a külföldi kereskedők gyakran kijátszották letelepedés ürügye alatt, 1435-ben Zsigmond megtiltotta az idegen kereskedőknek a városban, a főurak s a főpapok birtokain való letelepedést, hacsak ott házat nem építettek, illetve vettek. Egyébiránt e jog kijátszása ellen a városok is alkottak külön szabályzatokat.

Az 1445-iki országgyűlésen az idegen kereskedők biztonságainak biztosítására, zaklatásaik elkerülésére törvényt hoztak, hogy azok a harminczad lefizetése után szabadon járhatnak-kelhetnek az országban, mivel különféle jogczímeken nem egyszer kellemetlenségnek voltak kitéve: sajnos, e törvény szentesítve s végrehajtva nem lett.

A vámok, ha nyomasztók nem is voltak, de nem egyszer zaklatásokkal jártak. Az 1351-iki országgyűlés eltörölte a vámokat a szárazon s a folyók mentén; csak a hidakon, réveken s a város kapuinál volt az fizetendő. Az esztergomiak királyi rendelettel az esetről-esetre szolgáltatandó vám helyett, melyet a város kapujánál kellett fizetni, évente húsz budai márka fizetésére köteleztettek. A nagymihályi vámnál az illeték a következő volt: lengyel sóval terhelt minden szekértől négy sókoczka, üres szekértől négy bécsi dénár, egy árúval megrakott szekértől egy nyolczadrész márka, minden vásárra hajtott lótól, szarvasmarhától egy bécsi dénár. Károly király rendelete szerint Budától a morva határig húzódó kereskedelmi vonalon a cseh és morva árúk behozatala Fehér-Egyháznál (Holics) történjék, a hol az árúk nyolczvanad részét fizetik vám gyanánt. Holicstól Nagy-Szombatig kétfelé ágazott az út: az egyik Sasvár s Bikszárdnak

vitt, a másik Szenicz, Jabloncza (Jablonicz) és Bénynek (Binyocz), Korlátkő mellett. Nagy-Szombatból vitt a csehmorva kereskedők útja Farkashídján, Semptén, Nyárhidon és Udvardon át Esztergomig, innen Csabán s Szent-Jakabon keresztül a budai kapuig. Vámot mindegyik megnevezett helyen kellett fizetni, még pedig a kétfogatú kocsi után egy lat ezüstöt, az egyfogatú után a felét. Ezen tarifa lassankint érvénybe lépett a kölni, hoyi s más rajnamelléki, továbbá a nürnbergi, ambergi, regensburgi, egeri, boroszlói s más kereskedőkre is. A vámok tekintetében más irányban viszont kedvezmények állottak fenn egyik-másik király alatt. Így egyes vásárokon a vám elengedtetett a forgalom fokozása szempontjából: így a hanusfalvai vásáron elengedte Károly király a vámot, Lajos a szakolczai szerdai vásáron stb. — A harminczad azonban mindig a maga teljes egészében szedetett, annál is inkább, mert az az erőtlen uralkodók alatt részint zálog gyanánt, részint erőszak útján magánkézre került, a mikor is annak mennél jobb kihasználása volt szem előtt tartva. Mátyás halála után nagy zavar volt a harminczad-ügyben; a harminczadhivatalokat ugyanis egyes erőszakoskodó főurak különféle jogczímeken magukhoz ragadták, részben pedig azok elzálogosíttattak, úgy hogy 1494—95-ben csak a nedölczei és muraszombati harminczad volt a királyé (s csak 1750 frt jövedelmet hoztak); 1514-ben el voltak zálogosítva a trencséni, nagyszombati, szakolczai, pozsonyi, budai, kassai s összes szlavoniai hivatalok, úgy hogy e tekintetben rend az egész országot illetőleg csak I. Ferdinánd alatt teremtetett.

Kétségtelen, hogy a XIV. század végéig nem volt általános, illetve rendszeres a harminczad szedés, de azért az már az Árpádházbeli királyok ideje óta szerepelt hazánkban, ép úgy mint az erdélyi részben a huszad. A XV. században azonban már e tekintetben sokkal nagyobb rendet találunk, s az érték és tarifázott vám alakja világosan megkülönböztethető. S ne higyjük, hogy csak a külföldi áruk voltak harminczadkötelesek: szedték azt a vásárramenő belföldi áruktól is.

A pozsonyi harminczadhivatalnak két évtizedre terjedő bevételeit ismerjük pontosabban, mint a mely idő alatt az a pozsonyiaknak bérbe volt adva.

Ez adatok a következők:

Befolyt az alábbi időközben:			*Nyers bevétel magyar aranyforint*
1440 jun. 2.—1443 jul. 3.	— — — —		3,370·6
1443 jul. 4.—1447 jul. 17.	— — — —		11,260·0
1447 jul. 17.—1449 márcz. 16.	— — — —		5,508·8
1449 máj. 6.—1450 okt. 4.	— — — —		2,869·2
1450 okt. 4.—1451 május 28.	— — — —		2,255·0
1451 máj. 29.—1452 jun. 2.	— — — —		6,415·6
1452 jun. 2.—1453 jul. 6.	— — — —		5,722·3
1453 jul. 9.—1455 febr. 11.	— — — —		7,468·0
1455 febr. 12.—1456 febr. 11.	— — — —		4,054·8
1456 ápr. 29.—1457 ápr. 28.	— — — —		8,399·8
1457 ápr. 29.—1457 ápr. 28.	— — — —		6,853·6
1458 ápr. 29.—1459 ápr. 28.	— — — —		3,921·0

Mint érdekes adatot kivánjuk még feljegyezni, hogy 1457—58-ban az összforgalom a bevitel és kivitel tekintetében 10,257·61 vámforint volt, a melyből pozsonyiakat — vagyis a vásárforgalmat — terhelt 51·39%, vagy tisztán a bevitelből (9770·39) 50·98, a kivitelből (487·22) 59·55%. Tehát a pozsonyiaktól több volt a vámbevétel, mint az idegenektől, mely utóbbiak alatt nemcsak a külföldiek, hanem a szomszédság is (Közép- s Felső-Magyarország stb.) értendő.

A mértékek tekintetében a viszonyok még nagyon rendezetlenek. Az ürmértékek tekintetében azt látjuk, hogy egyes városokban kőből készült mértékeket helyeztek el nyilvános helyeken, hol azt a nép szabadon használhatta. Egyébiránt azt is látjuk, hogy a városok vezettek e téren, s nagyobb területen is egyes nagyobb központok szokásai voltak mérvadók. A mértékek tekintetében az első nagyobb szabású rendezés 1405-ben történt, midőn törvényhozásilag kimondatott, miszerint az összes királyi mezővárosokban, várakban, falvakban, s mindenütt az ország határain belül — a hegyvám s némely helyi szolgáltatások kivételével — libra, statera, ulna, mensura vini, frugum et generaliter omnes res mensurabiles et ponderabiles pondentur és mensentur secundum mensuram civitatis nostrae Budensis. De a budai mérték használata lőn kötelező az élelmiszereknél, gabonánál, bornál, posztónál, s általában minden adás-vétel tárgyát képező árunál is. Hogy azonban ezen rendelkezéseknek nem sok foganatja volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy 1504-ben ezen intézkedések megujjíttattak; egyébiránt ekkor is eredménytelenül.

Az ipar és kereskedés terén a fentebb vázoltak alapján haladást regisztrálhatunk: tagadhatatlan, hogy ez nem volt olyan, hogy a külföldi államokkal a versenyt vagy az összehasonlítást kiállhattuk volna, de mindenesetre állt azon fokon, mely viszonyainknak megfelelhetett. Hazánkban a kereskedés az áruczikkek aránylagos hiánya folytán nem öltheteit nagyobb mérveket: az áruczikkek hiánya pedig a produkczió csekélységében lelte magyarázatát. Nem produkáltunk annyít, a mennyi egy fejlettebb kereskedelmi forgalom lebonyolítására elegendő lett volna. Azért is inkább a transitó-kereskedés volt az, a mely nagyobb mérveket öltött, meg a külföldnek honunkba magába irányuló forgalma jöhetett szóba. Tagadhatatlan, hogy a honunkból a külföldre irányuló kereskedelem is számottevő volt, de ez nem annyira a túlproduktión, mint inkább a bizonyos irányú termelési feleslegen alapult. Bányatermékeink egyik-másika volt az főkép, melyből a kivítel reális alapokon nyugodott: a többi kivíteli czikket a kereskedelmi szellem nem egyszer csak a kedvezőbb értékesítési viszonyok szem előtt tartása mellett exportálta. A közlekedési viszonyok hazánkban rosszak voltak, ugy, hogy hazánk egyik részéből a másikba áruczikkeket vinni nem egyszer úgyszólván lehetetlen volt; míg az egyik vidék nélkülözött, szükséget szenvedett, a másik feleslegét a külföldre szállította. Ha tehát kereskedelmünk erőteljesebb forgalmáról, erőteljesebb ténykedéseiről beszélhetünk is, ez nem volt az egészséges alapokon nyugvó kereskedelem. A pénzszüke s a rossz pénz, a mely időszakonkint nagyobb mértékben mételyezte meg a közviszonyokat, különben sem volt alkalmas nagyobb arányú vállalkozások előmozdítására.

Tagadhatatlan, hogy az ezeket magával hozó áramlatot időnkint felváltották egészségesebb viszonyok is, de állandóan konsolidált alapokon nyugvó társadalmi rendből indulhat csak ki s épülhet csak fel az egészséges s nagy arányú közgazdasági fejlődés. A mértékek különbözősége is nagy kalamításokat okozott, a mi a rendezetlen állapotból kifolyó bajokat még jobban fokozta. Különben is az ország zavart helyzete mellett, melyet ugyan felváltottak időnkint egyes dicső korszakok, a közbiztonsági állapotok is sok kivánni valót hagytak hátra, a mi pedig a forgalom állandóan pontos s megbizható lebonyolításának megölője. Hozzájött mindehhez a jobbágy rossz helyzete, mely az ország eme tekintélyes néposztályának haladását, fejlődését teljesen megakadályozta.

II.

A várszerkezet megdőlésével a királyi jövedelmek fentebb vázolt rendszere is megváltozott. A királyi birtokok fogytak; csökkentette a kincstár bevételeit az eladományozott birtokok nagy tömege. Mintegy új bevételi forrás jelentkezett a rendek által megszavazott adó-, pénz- vagy terményjárulék, a mely azonban mindig csak a megszavazás alapján volt behajtható. Egyébiránt az adót a rendek hajtották be, vagy segédkeztek a róvóknak (dicatoroknak) s önként értetődik, hogy ha nem volt megszavazva, nem is hajtották be: egész más volt az állapot a várszerkezet fennállása alatt, a mikor a király a várszerkezetből kifolyólag esetleg a saját maga által kivetett adót is behajtathatta. Most már tehát az adó rendkívüli jövedelemmé vált — mely különben a XIV. század óta mindjobban előtünik — s csak a bányászat különböző nemei, a pénzverés, a kiváltságosak díja (városok, zsidók, szászok stb.), birság s más hasonlók voltak a rendes jövedelmek, melyek megszavazás nélkül is szedettek. A király azonban semmi jövedelméről sem tartozott elszámolni: a bevételek hovafordítása belátására volt bizva. Midőn azonban Mátyás erőteljes uralkodása után a nemesség kezdte korlátozni a királyi hatalmat, számadást kért a királytól, s elválasztotta a király s az ország jövedelmeit, kiadásait. Az 1518-iki országgyűlésen hozatott az ez irányú határozat, melynek alapján a király jövedelmeit egy kincstárnok, míg az országét a nemesség által választott két kincstartóra kivánták bizni. A mohácsi vész azonban homályba burkolta ez újítást, s a régi nyomokon haladt még ezután is Magyarország pénzügye, jóllehet később a törvény megújjításával is találkozunk. Egyébiránt, hogy az ország szorult pénzügyi helyzetén segítsenek, a portalis adóztatásról áttértek egyelőre a füstönkintire, mely sokkal intensivebb adóztatást jelent; a róvók helyett a földesúr szedte be az adót, hogy a költség csökkenjék, a mi csökkent is, de az állam helyzetén nem segített, mert a földesúr nem szolgáltatta be az adót hűségesen: költségelőirányzatot készítettek a kiadások rendszeresebbé tételére, a mi azonban meddő kisérlet maradt, mert hisz az előirányzott bevételek nem hajtattak be. Kisérletet tettek mindenféle új adónemmel — fogyasztási, kereseti, eladási, fejadó stbvel, — de az ily külföldi példa utánzása nem sikerült,

s az ország zilált pénzügyi, kétségbeesett kül- s belviszonyok között nyögött a gyenge királyok fékevesztett rendszere s az olygarchia kicsapongásainak csapása alatt.

A jobbágyok terhei e korszaktól kezdve tisztábban állanak előttünk. Tudjuk azt, hogy II. Endre is elrendelte már az adózás rendszeresebbé tételét, — de már 1231 és 1232-ben ellentétes intézkedésekre akadunk, 1323-ban az országgyűlés az adót egy fél fertóban (18 dr.) — a mi pénzünk szerint 1 frt — állapitotta meg kamarai nyereség helyett. 1342-ben már portalis adózásra találunk, a mely portánkint 18 dénárt tett ki, s ezt mindenki fizette, kinek portája volt: kivételt csak a szegények képeztek, kik fizetni nem tudtak, a táborba szállók, a király, a királyné, egyház s úrak szolgái, udvarnokok, s más kiváltságosok. A fél s kisebb porták több családhoz tartozó lakói csak földesúruknak adóznak. Az üres s leégett porták nem fizettek adót.

A portalis adózás Róbert Károly alatt honosodott meg: kimondta a törvény, hogy porta az, hol egy szénával vagy más élettel terhelt szekér bejárhat. Csak Zsigmond kezd a nagy és kis kapú — verőcze — között különbséget tenni az adóztatás szempontjából.

Róbert Károly erős kezekkel ragadta meg a kormányt, rendet teremtett minden téren, s így rendezte az adóztatási viszonyokat is, s rendezte az ország pénzügyeit is. Jövedelme volt e korban a királynak a vám, harminczad, bányászat, államjavak, városok, szászok s zsidók adójából, a pénzverésből s pénzbeváltásból. A pénzbeváltásból nagy haszon háramlott a királyra, mert hisz egy fél font — márka — szinezüstből 480 dénárt vertek, de csak 400-at adtak egy márkában: a beváltásnál azonban 480-at vettek mindig 400 helyett. Miután ez sok elégedetlenségre adott alkalmat, a király 1335-ben ezt megszüntette s arany- s ezüstpénzt kezdett veretni, a mi a kereskedelemre s s közgazdasági fellendülésre rendkívül jóhatású volt; helyette azonban kamara haszna néven állandó adótételt szedett. Portánkint 18 dénárban állapíttatott ez meg, mely csak 1411-ben emelődött fel 30 dénárra. 1439-ben visszaállitották a régi tételt, a mely azután 20 dénár maradt. A porta után vettetett ki az adó: a portaszám meg volt állapítva, azt emelni csak a rendek beleegyezésével lehetett. Rendesen portánkint állapítottak meg minden adót, a mi 200,000-nek felelt meg átlag az egész országot illetőleg: ezzel szemben a füstök számát 300,000-re

tették, tehát óriási különbség állt volna elő, ha az adót ez után szedik.

Az adóztatás tekintetében rendesen a jobbágytelek, ház, füst és kapú (porta) kifejezéseket találjuk kivetési alap gyanánt. Ezen az alapon fizette a jobbágy földesúra iránti kötelezettségét, így volt a legczélszerűbb az adót is kivetni. Törvényeink gyakran felcserélik e kifejezéseket, úgy, hogy nem egyszer pontos s határozott választó vonalat felállítani nem lehet. A Drávántúl a füstöt találjuk állandóan, mely fogalom a jobbágy telekével olvad össze: nálunk a házzal azonos. A füstönkinti adóztatás volt nálunk a legterhesebb, mert így minden ház adózott, míg a telkenkinti adózás esetén a külsőséggel bíró ház adózott. Jobbágy-telek s porta kezdetben ugyanaz volt, mint adóügyi forgalom, majd minden családot külön vettek egy porta gyanánt, a mely egy telken volt, egy telken gazdálkodott; a ki nem gazdálkodott, hanem máskép kereste kenyerét (cseléd, molnár, stb.), az nem fizette ezen adót, ha ott is lakott, csak ha füstönkinti volt az adóztatás.

A portalis adó mellett fennállott a papi tized is, a mit a király különféle jogczimeken nem egyszer, részben magának követelt. A jobbágy mindenesetre fizette azt a maga egészében, hol természetben, hol készpénzben, a mi mellett egyébiránt nem egyszer még más illetéket is szedtek.

A pápai tizedet, melyet már az Árpádok is szednek, Lajos betiltja: úgy látszik különben, hogy a XIV. század vége felé teljesen megszünik.

A szabad költözködés joga ki volt ugyan mondva, de az minden módon önkényesen korlátoztatott. A király maga 1324-ben az erdélyi jobbágyok eme jogát korlátozta olyformán, hogy azok földesuruk beleegyezése nélkül nem telepedhettek le másutt, a megszökött jobbágyokat pedig vissza kellett szolgáltatni. De kimondotta a király, hogy az erdélyi jobbágyok fertópénzt nem fizetnek, az erdélyi vajdának vagy embereinek szállást vagy élelmet nem adnak. De ha a király vagy utódai jönnek Erdélybe, úgy a nemesek jobbágyai 100 kuria után 1 hordó bort, egy hízott ökröt, 1 disznót, s borra és egy sáfrányra egy márkát adnak. Megkívánjuk azonban jegyezni, hogy e korban csak hét vármegyét értettek Erdély alatt, mely a vajda fennhatósága alatt állt, mert a szászok és székelyek nem álltak alatta.

Károly király a telepítésre nagy gondot fordított. Debreczeni

Dózsa nádor kihirdette, hogy ha valakinek kedve van Bócson vagy Szilason megtelepedni, jöjjön bátran, hitére fogadja, hogy megvédi őket minden zaklatástól, úgy mint saját jobbágyait. Akárhányszor erőszakkal is hurczolták a letelepítendő népet: Erdélyben három évi földbérmentességgel kecsegtettek a jobbágyok. A király azonban belátta e telepítések hátrányát, figyelmét a külföldről való betelepítésre, és a sürübb népességű belföldi részek áttelepítésére fordította. Erdély népességét, a Kárpátaljat Pozsonytól Máramarosig így igyekezett benépesíteni. Erdőket irtatott, hogy nagyobb területet nyerjen a községeknek, melyeket felosztott egyes telkekre, a melyek negyven holdnál nagyobbak nem igen voltak. A telepítő-ügynök lett a helység örökös birája, ki két tehermentes telket kapott, malom helyet, sörházat állíthatott. Jogát az ügynök másra is ruházhatta: a telepesek földjüket csak bérbe birták, szabadon távozhattak, a mikor akartak, s épületjüket eladhatták. Az első 12—20 évben bért nem fizettek, azután minden telek után $^1/_4$ márkát. De a földbéren felül ajándékok is jártak a földesúrnak, még pedig egy hordó sör, egy hízott sertés, néhány bárány, baromfi, tojás, zab s kalács, viszont azonban a telepesek szabad faizást, halászatot, vadászatot élveztek.

Károly alatt alakult Dobsina 1326-ban, majd a Kunchmann után nevezett Kunchfalva, Herdengenschau, ma Usz-Peklin; 1352-ben a Hernád mellett építtettek a czisterczíek falut, 1355-ben Sárosmegyében a Czel-család a Topoly folyam mellett stb. stb. Különben a telepítés a XIV. század alatt folyton tartott, s általa az ország legkülönbözőbb része nyert népességben, s valószinüleg csak ennek tudható be, hogy a XV. század vége felé a mai Magyarország területén 4—5 millió ember élt, a mi az akkori állapotokhoz képest — még a külföldhöz viszonyítva is soknak volt mondható.

Az 1351: VI. t.-czikk rendeli el a kilenczed általános fizetési kötelezettségét s így ennek kezdete Lajos király uralkodására esik: fizette tehát a jobbágy a tizedet s kilenczedet, emellett 1340-től kezdve minden jobbágy kaputól, hol egy szekér szénával betértek, 18 dénár adót fizettek. (100 dr. egy arany frt.)

Az 1351: 18. t.-czikk újból kimondja a szabad költözködés jogát: sajnos azonban, hogy ez a törvény sem igen respektáltatott. A jobbágy ezen törvény alapján elhagyhatta földesurát, ha tartozásait rendbehozta, s egy bizonyos földbért (terragium)

fizetett. Ez a terragium Kont Miklós birtokán 1358-ban 12 dénár volt, a min kívül azonban a jobbágy még két tortát (font süteményt), egy csirkét s egy akó zabot is adott. Mint említettük azonban, a szabad költözködés azért minden módon akadályoztatott; különösen állt ez a rabszolgákból lett jobbágyokra, kiknek helyzete különben minden tekintetben súlyos volt.

Urbariumokkal, hol a jobbágyok kötelezettségei részletesebben fel vannak sorolva, már e korban gyakrabban találkozunk. Gyeleti-Gilet nádor fraknói uradalmában Fekete-tónak úrbére a következő volt: évenkint 100 frt, 50 cseber bort kimérnek, adnak 100 tyúkot, tojást, ludakat stb., halászatért fizetnek 10 mázsa halat, tüzre és épületre való fát pénzen vesznek az uradalomtól, robotot szolgálnak, kilenczedet, tizedet adnak. A falunak szabad halászata van a Fertő tavában. Az adózás időpontja, kivált a későbbi időben Nagy Boldogasszony, Karácsony, hitvalló Szent Márton s Szent Mihály körül történt.

1395-ben Zsigmond a török elleni háború költségeinek fedezésére a jobbágyságra adót vetett ki, melyet a földesúr volt köteles behajtani. Kitett ez minden portától egy fél arany forintot. A kapuadó is emeltetett: a nagy kapura 30 dénár, a kis kapura (parva porta seu ostium, vulgo verőcze dicta) 15.

A földesúr a megyei zászlók alá embereket állitott, a melyből származó kiadás a jobbágyot terhelte. De háború esetén minden 33 jobbágy-telek még egy-egy fegyverest is tartozott kiállítani.

Folytonos baja volt a lakosságnak a katonasággal, kik az országon keresztül való vonulások közben pusztítottak s raboltak mindenfelé. A katonaságot a nép valóságos ellenségnek tekintette: s jogosan. A kártételt, mit azok okoztak, semmiféle királyi rendelet megszüntetni nem tudta. A sok ellenségeskedés nagy számú katonaság tartását tette szükségessé, kik a nép fosztogatását ép oly — vagy talán jobb— eredménynyel végezték, mint az ellenséggel való háboruskodást. A katonaság fosztogatásai, zsarolásai e korban mintegy újabb megadóztatás áll előttünk. Pedig Zsigmond törvényben mondotta ki, hogy a kaszálatlan fű, fa s viz kivételével, semmit sem szabad követelni a katonaságnak. Nem volt ennek semmi gyakorlati eredménye. 1427-ben Brassóban egy árszabást adott ki a király a katonaság részére, a mely azonban azt sem igen respektálta, hanem erőszakkal vette magához azt, a mire szüksége volt. Miután ezen

árszabás közgazdasági szempontból nagyfontosságú, ismertetni kivánjuk ezt a következőkben:

1. Akárki legyen is a táborozó, ha az kenyeret, bort, abrakot, szénát, húst, sajtot, halat, lencsét, borsót, ludat, csirkét, malaczot s bárányt vagy más ehez hasonlók árát ki nem fizeti, vagy jogtalanul elvesz, esetleg bennük kárt okoz, bevádoltassék, s elégtételadásra szoríttassék.

2. Az, a ki lovat, ökröt, disznót, vagy szalonnát rabolt, esetleg házat, pinczét, vagy szekrényt feltört, vagy ehhez hasonló nagyobb kárt tett, s azért bevádoltatik és erre nem jelentkezik, négyszer annyit fizet, mint az okozott kár kitesz.

3. Ha egy zászlós úr seregével van, s katonái ellen panaszt emelnek, s elégtételt mégsem ad, úgy a panaszlók károkat rajtuk kereshetik.

4. Úgy nyáron, mint más időben is mezőn legyenek a katonák: télen szállással, tüzifával és szénával láttatnak el: a lekaszált fűből ingyen vagy erőszakkal elvenniök tilos.

5. Egy köböl zabot, árpát, rozsot, szűk terméskor 31 dénárral kell fizetni, termékeny esztendőben 25-el. A szénáért egy lóra egy nap és egy éjszakára 1 dénárt kell fizetni, de a ló alá szénát vetni nem szabad. Ebédre 2 személynek kenyér 1 dénár, 1 lúd 5 dénár, tyúk 3 dénár, csirke 2 dénár; hal, bab, borsó sajt, stb. illendő áron, a körülményekhez képest. A ki ökröt, disznót, szalonnát akar venni, annak alku szerint kell vásárolni.

Úgyszólván teljesen eredménytelenek voltak az ez irányú intézkedések, mert nem volt a királynak hatalma azokat a gyakorlati életben érvényesíteni; azért látjuk a katonák rablásai ellen irányuló rendelkezéseket többször is megújjítani.

A jus gladii e korban fejlődött ki, jóllehet annak eredete régibb korra eshetik. Az 1351-iki törvény kimondja, hogy bármi büntényt vagy vétséget követ el a jobbágy, pörét csak a földesura jelenlétében lehet elintézni: ebből fejlődött ki a rendszeres földesúri bíráskodás, ebből amaz elv, hogy a jobbágynak a földesúrral vagy idegennel származó perében a földesúr vagy tisztje mond itéletet. Jóllehet úgy a magán-, mint a büntetőjogi perekre fennállt a földesúri bíráskodás; büntető ügyekben e jog korlátoztatott, s az úgynevezett úri szék jogát e téren korlátlanul nem gyakorolhatta. Hogy az úri szék a XIV. század végén már teljesen kifejlődve áll előttünk, azt Zsigmond király 1397

október 26-iki kiváltság-levele a legjobban bizonyítja, mely szerint: «országunk régi szokása és törvénye szerint minden nemes és birtokos ember összes falvaiban élő jobbágyai és birtoktalan szolgái minden perében, kivéve a nyilvánvaló lopást, s más nagyobb bünténytt, itélkezni jogosult».

A lucrum cameraet (kamara haszna) Albert 18 dénárra szállította le, a mi nagyon csekély kedvezmény volt az amúgy is eleget sanyargatott népnek. A fentiektől eltekintve, földesura is gyakran igaztalanul bánt vele.

A jus gladii a bíráskodási jogot adta kezébe, a viszonyok sajátságos alakulása a jobbágynak úgyszólván egész vagyonát. Azon megterheltetéseket, melyeket a földesúr különféle jogczimeken a jobbágyságra hárított, úgyszólván lehetetlen felsorolni. A földesúr pénzhiányán a legkülönbfélébb adókivetések behajtásával segített. Ha vendéget kapott, megsarczolta jobbágyait a szükséges élelmiszerek kiszolgáltatásával s tartási költséggel. A szükséges fuvarozásokat a jobbágy adta, dolgozott ingyenes föld- s vármunkálatokat, a labores gratuitit, s mindazt, a mit a földesúr kénye-kedve vagy szüksége parancsolt. Mindezzel kétségtelenül összefügg az 1437-iki nagyobb forrongás is.

Ez időben egy új adónemmel találkozunk. 1439-ben minden telektől, még a vagyontalan nemesekétől is, 100 dénár adót vesznek a jövő évre tervezett hadjáratra, 150 dénár érvény egy aranyforintot.

Ez volt az első rovásadó, az első subsidium, a melyet később gyakrabban találunk, de a mely rendkívüli segélyt, rendkívüli adót, mindig csak a rendek megszavazása alapján hajthatta be a király. A rovást mindig csak a jobbágyság fizette. Különben is az adózáson rendesen kívül álltak a szabad királyi városok, székelyek, zsidók, jászok, kúnok, a Királyföld, a rutének, az oláhok, s a szlávok; — valószinü, hogy ezen kiváltságok az okai annak, hogy az utóbbiak a nemzet testébe beolvadni nem tudtak, vagy nem akartak. Igaz, hogy a jászok, kúnok zabot, árpát, lencsét, kását, kölest adtak a kincstárnak, de ezen természetbeni adózás nagyon enyhe volt a jobbágyság díjához képest. A székelyek csak a koronázáskor, a király házasodásakor, vagy ha fia született, adtak a királynak egy-egy ökröt. Egyébiránt a rovás adóval egyetemben szokásba jött a városokra s a Királyföldre is adót — taksát — kivetni, a mit a király állapított meg: ez azonban csak akkor szedetett, mikor a rovás.

A rovást közvetve a király hajtotta be, a városok taksájukat maguk voltak kötelesek beszolgáltatni.

A királyi jövedelmeket egy kincstartó kezelte, ki alatt 8—10 kamarai kerület volt: ők számolták el az adókat, hozzájuk tartozott a pénzverés, bányászat s a sóegyedáruság is. Míg erőteljes király ült a trónon, például Mátyás, addig e jövedelmek hatalmat biztosítottak a királynak, az országnak. Sajnos, a gyenge uralkodók alatt a jövedelmi források nem voltak megfelelők, a mi a kormányzás hanyatlásával volt szoros kapcsolatban.

De térjünk vissza az adófizetésekhez.

1444-ben minden telek s nemes 25 dénárt fizetett, 1446-ban 5 porta fizet egy forintot, úgyszintén 4—4 birtoktalan nemes is. 1447-ben 40 dénár volt a rovásadó, 1453-ban öt telek fizetett egy forintot, s körülbelül ez évben a király jövedelmét 264,000 forintra teszik, (egy frt a mainak mintegy 21-szerese volt.) A nemesek megadóztatására tehát időnkint akadunk ugyan, de bizonyos, hogy az csak nagyon rövid ideig tartó volt, s mennél előbb átháramlott az a jobbágyokra. Egyébiránt a nemesekre kirótt adót is nagyon gyakran a jobbágy fizette meg, s csak a neve volt meg a nemesek megadóztatásának.

Igaz, hogy Mátyás alatt a jobbágyok sorsa jobbra fordult, de az adófizetés nem csökkent, sőt még növekedett. 1476-ban az adó egy forint volt. Az 1478-iki törvény kimondja, hogy a portalis-adót a zsellérek is tartoznak fekvőségük arányában megfizetni. Az adózást tehát Mátyás nagyon kiterjesztette. 1458-ban törvényhozásilag mondatott ki újból a jobbágy szabad költözködési joga, s ezt Mátyás folyton érvényben tartani igyekezett. 1474-ben a rendek Mátyás tudtán kívül felfüggesztették a szabad költözködés jogát, a mi 12 évig maradt változatlan érvényben, míg végre 1486-ban 6 márka büntetés fizetésének terhe alatt mondatott ki, hogy a földesúrnak erőszakkal jobbágyát visszatartani nem szabad.

1467-ben Mátyás eltörölte a lucrum Cameræt a kapuadóval egyetemben, s behozta a tributum fisci regalist, melynek alapján minden porta 24 dénárt fizetett. Ennek daczára azonban a lucrum a későbbi időben is szedetett rendes adó gyanánt a pénzbecserélési jog helyett e néven (1595-ig) s a melyet a rendek megszavazása nélkül is behajtottak, de csekélységénél fogva rendesen csak más adóval egyetemben, hogy úgy a behajtási költség csökkenjék. Mátyás a lucrum s kapuadó

név helyett egy újat adott, a mivel elérte, hogy a régi adónemek kiváltságosai az új adónemet megfizetni tartozik. Egy kapu 20 dénárt fizetett, ha hárman laktak egy porta alatt úgy 30-at, ha még többen úgy 40-et. Az adó behajtót a biró élelmezte, kitől azonban élelem fejében többet mint egy budai mérő zabot, egy kenyeret, csirkét s egy pint bort nem követelhettek: a biró a rendes adó alól ment volt. Miután eddig az annyira terhes füstönkinti adóztatás divott, 1475-ben kimondták a rendek, hogy az adó jobbágytelkenkint rovassék ki.

1478-ban az adó 1 frt, ugyanannyi évente a következő öt évben is. A nagy megadóztatás mellett Mátyás azt a kedvezményt adta meg, hogy ha a subsidium a rendesnél nagyobb volt, úgy a portális adó a lucrummal elengedtetett: igy elengedték azt 1474-ben két egymást követő évre.

A rutének és oláhok Mátyás alatt adómentességet kaptak, s ép ezen adómentesség lett az oka annak, hogy a nemzetbe beolvadni sohasem tudtak. Századok során élvezték e kiváltságot, s ennek következtében megtartották külön állásukat, melyről aztán később sem akartak lemondani. Mint Acsády a következő századra vonatkozólag mondja: «bármi sanyaru volt a rutének, az oláhok — a valóságos oláhok, s a pásztorkodással való foglalkozás után igy nevezett szlávok — jogi helyzete, bár mennyire el voltak nyomva egyházi tekintetben, az illetők szigorúan ragaszkodtak külön állásukhoz, mert Mátyás király óta a törvény biztositotta számukra a kiváltságot, hogy az államnak adót, az uralkodó egyháznak dézsmát nem kell fizetniök. A többi jobbágyokkal szemben tehát főleg mióta az országgyülés majdnem minden évben adót szavazott meg, e rétegek rendkivül értékes kiváltságot élveztek, melyek köztük és az adózó magyar jobbágyrend között erős választó falat vontak, s ezzel megakadályozták beolvadásukat a magyar paraszti társadalomba. Mai nemzetiségi viszonyaink magyarázata nagyrészt e privilegiumokban kereskedő. *Ők gátolták a magyarosítást, s nekik tulajdonítható, hogy hazánk nemzetiségi tekintetben ma is oly tarka képet nyujt.* A régi adóügy története e tekintetben fölötte tanulságos, s azt mutatja, hogy a magyar nemzeti politika, s a nemzetiségek összeolvadására irányuló kisérletek a kiváltságok védgátjain törtek meg . . . A mentesség felfüggesztése, ott hol a rutén és oláh lakosság tömegesen élt, a földesur érdekében legnagyobb részt figyelembe nem vétetett (ha az a lakosság egyéb

rétegeire ki is mondatott). Ez annál meglepőbb, mert az említett rétegek erkölcsi és büntetőjogi szempontból sem becsülték meg magukat: a rutén és oláh nép bünténeyeivel tette magát hirhedtté: lopott, rabolt, gyilkolt, s más gonoszságaival zavarta a közbiztonságot. E tekintetben is kiváltságot élvezett, nem a vármegye, hanem kizárólag a földesur biráskodása alatt állt, ki pedig nem sokat törődött vele, ha az ő oláh, vagy rutén alattvalója más földesúr jobbágyának jogtalan károsításával gazdagodik. Nem büntette tehát, ha pedig mégis kénytelen volt ellene eljárni, pénzbirsággal sujtotta, mely ismét csak neki használt».

Mátyás igyekezett az országát zsaroló rablókat pénzzel kielégítve távozásra birni, ha azt érdeke úgy kivánta, hogy így az ország véráldozatoktól ment legyen. Egyes várak rabló tulajdonosai valóságos ostorai voltak a vidéknek, s veszélyeztették a közbiztonságot minden irányban. *Pozowai Jakab* cseh kapitány, ki Sáros megyében, a komlósi várban ütötte fel tanyáját s onnan intézte csatározásait, sanyargatta a környék népességét, 4250 frtért távozott s lerontotta várát. Az összeget a nyugtalanított vidék, Abauj, Szepes, Sáros, Zemplén s Ung megyék, továbbá Kassa, Lőcse, Bártfa és Eperjes város adták. *Talafus* Richnó várából 1000 frtért távozik, 1462-ben Kézsmárknak s más erősségeknek a csehektől való visszaváltásra gyülik ez adó, mely czélra Abauj, Heves s Borsodmegyékben 6412 frtot hajtottak be.

A katonák garázdálkodásai most is folytatódtak, s azt Mátyás vaskeze sem volt képes megszüntetni, ha némileg csökkentette is a rendes katonaság (fekete sereg) felállításával. Egyébiránt Mátyás minden tekintetben rendezettebb állapotokat teremtett, a mi első sorban a jobbágyságnak szolgált előnyére, mert hisz minden zavarnak, minden pártoskodásnak első sorban az adta meg az árát. Őt sanyargatták, őt zsarolták első sorban, mint a kinek a legkevesebb joga volt, s mint a ki sokkal gyámoltalanabb s tehetetlenebb semhogy jogait megvédeni tudná. Sajnos ez a türhető állapot csak rövid ideig tartott: Mátyás halálával Ulászló gyenge kormánya alatt az lett a jobbágy, a mi Mátyás előtt volt, jogtalan nép, a mely csak terhek szolgáltatására való. A szabad költözködési jog megszünt, illetve oly korlátozás közzé került, mely a megszünéssel volt egyértelmü: a jobbágyok ép oly elnyomott helyzetbe kerültek mint a közelmultban voltak.

1494 és 1495-ben egy-egy arany forint volt a telkenkinti

adó: hozzá jött azonban a rendes adóhoz más hasonló megterheltetés is. Igy Ulászló alatt a benedekrendi szerzetesek pöcsétpénzt szedtek spanyolviaszra a bordézsmán felül 2—12 dénárig, mit különben más felé is követtek. A tizedelés alkalmával mise vagy kereszténységi pénzt (pecunia christianitatis) szedtek a papok, jóllehet az országgyülés ennek jogtalan voltát beismerte: 1498-ban ezt egyébiránt törvényesen is megállapították 6 dénárban.

Az 1496-iki országgyülésen a rendek maguk is megsokalják a folytonos s aránylag nagy adófizetéseket, s azt mondják, hogy ősi szokás szerint egy telek után 20 dénár jár s a király százat vet ki. E mellett 6 év alatt bevett a király 3 milló 6 százezer forintot — e korban rengeteg összeget — «a nélkül, hogy valaki megmondhatná, hogy ezt az összeget hova fordította. Biztosítékot óhajtanak a rendek, hogy a pénz csonkíttatlanul jut a királyhoz; úgy fizetnek szivesen.»

A földesúr iránti kötelezettség érdekes példáját láthatjuk 1512—1514 körül a pestmegyei Sámoth községben, hol a biróval s esküdttel együtt 17 házhelyes jobbágy és zsellér lakott, kiknek fizetési kötelezettségük a következő volt: husvétra 2 bárány, 12 tikmony: Szent-Györgynapra minden házhelyes 10 dénárt, az esküdt 15-öt, a biró semmit. Szent-Mihályra 10 dénárt, 1 tyukot, 1 kappant, 2 kalácsot. Szent-Mártonra az egész falu 1 kövér ártányt, karácsonyra 1 tyukot, 1 kappant, 2 kalácsot és minden kévés vetésnek a tizedét. Ezenfelül 2 napi kaszálást, behordást és gyüjtést végeztek.

A jobbágyság helyzete tehát jónak épen nem volt mondható: ha olykor az uralkodó áramlat kedvezőbb viszonyokba is sodorta őket, rövidesen ujra jognélküli állapotba jutottak. A földesúrnak s az államnak keresett a jobbágy, a maga boldogulását alig mozdíthatta elő. S állapotuk folyton rosszabbra fordult, a mely azután az 1514-iki Dózsa-féle lázadást eredményezte. Nem látták be a földesurak, hogy az egész gazdasági élet a jobbágyságon nyugodott; ezek tevékenysége produkálta az államélet legfontosabb követelményeit. A legfontosabb gazdasági tényező volt a jobbágy, ez szolgáltatta a munkát, ez az anyagi erőt a melyen minden ténykedés nyugodott. Ha olykor-olykor a gyengébb uralkodók alatt is hoztak oly törvényeket, melyek a jobbágy helyzetén lettek volna hivatva segíteni, azt nem hajtották végre; a földesurak nem tartották magukra kötelezőnek a törvényt, melynek rendelkezéseiből nem egyszer gúnyt

űztek. Porba tiportatott a jobbágy, melynek nagyon kapóra jött a török elleni fölfegyverkezés, hogy ily módon helyzetén segítsen. Uraik ellen fordították Dózsa György vezérlete alatt a fegyvert, fellázadt a jobbágyság, minden oldalról gyülekeztek a hadba, melyet legyőzni csak nagy erőfeszítés árán lehetett. A különféle feljegyzések 40,000 majd 70,000-nyi véráldozatról szólnak, s azt állítják, hogy a következő megtorló intézkedések végrehajtása alatt elvérzettekkel egyetemben 100,000-nyi ember esett e lázadásnak áldozatául. Hisz kimondja az 1514-iki törvény, hogy «minden kapitányok, századosok és tizedesek, s egyéb paraszt lázítók és a nemeseknek nyilvános gyilkosai, továbbá a szüzeken és asszonyokon erőszakoskodók, minden kegyelem félretételével megölessenek és mindenütt kiirtassanak». A véráldozatok rengeteg nagyságán tehát ezek alapján nem lehet csodálkozni. A költözködési szabadság teljesen elvétetett, s így nagyobb elnyomatás, nagyobb teher jött a nyakukba mint annak előtte. Fizettek adót évente egy arany forintot (50 dénárt Szent-Györgykor, 50 dénárt Szent-Mihálykor), szolgáltak minden héten egy robot napot a rendes robotoláson kivül, beadtak minden héten egy csirkét, pünkösdkor egy fiatal, Szent-Márton napján egy vén ludat, úrnapkor minden 10 jobbágy egy hizott malaczot. E mellett a jobbágy minden eladott dolog értékének kilenczedrészét földesurának adta; fizette a kilenczedet, tizedet.

Daczára a nagyon kiterjesztett adóztatási rendszernek, a pénz sohasem volt elegendő mi a kincstárba begyült: ennek oka ama körülményben rejlett hogy a jobbágyon behajtott pénzösszeg mind nem gyült be, hogy az ország zavart állapota mellett rendkivül sok kiadás volt, s hogy az előirt adó mind nem gyült be. Zsigmond pécsi püspök és kincstartó számadása 1494 január 31-től 1495 deczember 31-ig áttekintést ad az ország pénzügyi állapotáról. E szerint 1494-ben begyült 177,215 ½ arany forint, kiadtak 196,944 frtot.

Az adó összegének pedig kellett volna tenni —		206,579 ½ frtot
El lett engedve — — — — — — — —	91,265 ½ frt	
Behajtási költség — — — — — — — —	9,155 ½ «	
Levonandó — — — — — — — — —		100,421 frt
Maradékbevétel — — — — — — — — —		106,158 ½ frt
Városok, szászok és zsidók adója — —		59,039 ½ «
1495-re előleg — — — — — — — — —		12,017 ½ «
Összes bevétel		177,215 ½ frt

177,215 ½ frt bevétel állt tehát szemben a 196,944 frt kiadásnak.

Hogy fogalmunk legyen a városok adójának nagyságáról közöljük itt az 1494—95. évek ez irányú adatait:

	1494—1495.			1494—1495.	
Eperjes	300— 350	frt.	Sopron	300— 300	frt.
Bártfa	350— 300	«	Pozsony	500— 750	«
Székesfehérvár	400— 700	«	Kolozsvár	1000—1000	«
Esztergom	350— 300	«	Torda	600 —	«
Buda	2800—2500	«	Nagybánya	800 —	«
Pest	2000—2000	«	Lőcse	— 300	«

Jelentékeny összegekről van tehát szó, a melyek különösen Budánál és Pestnél mondhatók nagyoknak. Egyébiránt ezen adó Zsigmond s Mátyás alatt tetemesen nagyobb volt, s csak az erőtlen kormányzás alatt apadt ennyire.

Az 1495-ik év is vesztességgel záródott, ha az nem is tett ki nagy összeget. A kivetett összeg 219,582 ½ frt volt, ebből behajtottbk 125,631 ½ frtot, a melyhez még 11,005 frt más oldalu bevétel jött, s így összesen kitett a bevétel 136,636 ½ frtot, a melylyel szemben 139838 frt és 35 dénár áll.

Ez összegekkel szemben Mátyás jövedelmét 2 millio arany frtra teszik (absolut értéke ma 5 ½), a miből az anyaország 800,000 frttal (absolut értéke ma 2·2 millió) szerepelt, s a miből a portánkénti adó 200,000 frtot tett ki. Ezzel szemben a század végén, ha adót nem szavaztak meg, nem tett az ki többet 60,000 frtnál. 1494-ben a rendkivüli adó jövedelem alig 50,000, 1495-ben 20,000 frt volt. Ez már maga eléggé illusztrálja az ország hanyatlását. Sok jövedelmi forrás bérbe adatott, elzálogosíttatott, a melyek csak hosszu idő multán kerültek vissza; de azért az ország pénzügyi állapota állandóan rossz volt. 1524-ben 189,709 frt rendes bevétel irányoztatott elő, míg a a szükséglet 242,408 frt volt, — de nem teljes egészében. Hogy az adóra számítani alig lehetett, azt eléggé bizonyítja ama körülmény, hogy 1523-ban egy frtos rovás adó mellett össze-vissza 40,000 frt folyt be.

A megyék portáinak számát is ismerjük ez években; ebből lehet megitélni legpontosabban az ország népsűrűségét, a népesség megoszlását a mi a közgazdasági fejlődés mikéntjére tagadhatatlanul nagy befolyással van. Ez adatokat az alábbiakban kivánjuk bemutatni az ismert adatok alapján.

Megyék	1494-ben	1495-ben	Megyék	1494-ben	1495-ben
Abauj	3640	3530	Pozsega	3647½	2827
Árva	299	301	Pozsony és Moson	4661	—
Baranya	15018	15018½	Pozsony	—	4435
Bars	2787	2660	Moson	—	923
Bereg	2860	2567	Sáros	2200	1995
Borsod	4078½	5000	Solt	2737	2755
Esztergom	1322	1100	Somogy	11012	11085
Fejér	3090	3068	Sopron	1978½	2140
Gömör	4013½	3907½	Szabolcs	4578	4308
Győr	2003	1973½	Szatmár	5935½	6184
Heves	5428	5722	Szepes	1962	1501½
Hont	3659	3600	Tolna	9924½	10031½
Komárom	2195	2161	Torna	1000	832
Közép-Szolnok	2454½	2610	Trencsén	3791½	3608½
Külső-Szolnok	2350	2553	Turócz	976½	944½
Kraszna	704	800	Ugocsa	1338	1271
Liptó	854½	791	Ung	2653	2410
Máramaros	—	1718	Vas	4505½	5051½
Nógrád	5026	4911	Veszprém	3461½	3500
Nyitra	7003½	6751	Zala	9553	8979
Pest	4097½	4500	Zemplén	6243	6012
Pilis	1956	1746	Zólyom	1546	1421

A 7 alábbi erdélyi megyében 1494-ben 31442½, 1495-ben 31,090 porta iratott össze a következő részletezéssel:

Megyék	Porták száma 1494-ben	Porták száma 1495-ben	Megyék	Porták száma 1494-ben	Porták száma 1495-ben
Kolozs	5643	5583	Hunyad	5654½	5604½
Alsó-Fehér	6788	6688	Kisküküllő	3377	3307
Szolnok	2806	2756	Torda	4071½	4051½
Doboka	3102½	3100			

Szlavonország vármegyéi (Verőcze, Körös, Zágráb és Varasd,) ninesenek részletezve; összesen 1494-ben 32,225 portájuk van összeírva, 1495-ben 29,390.

Erdély s Szlavonországtól eltekintve, továbbá Kraszna, Ugocsa s 1494-ben Mármarostól is, mint a melyek adatai a részletekben, — de nem a főadatban, a melyet adtunk — részben hiányosak, részben egészen hiányzanak, 15,713½ portát irtak össze mindkét évben; ebből 1494-ben 49,045, 1495-ben 39,394½ porta birtokosát ismerjük névszerint is. Az egyházi porták száma 12,036 illetve 11,429, a városi 789½ illetve 757, a királyi 2,750½ illetve 4,096½, a királynéei 3,355½ illetve 2,625, a világi 30,164 illetve 20,382. Ez minden esetre a minimalis szám az ország

portái tekintetében. A leggazdagabb földesurak ebben a következő adatokkal szerepelnek: Szapolyaiak 12,308 ½, Corvin János 5,937, Geréb Péter 5,620, Ujlaky Lőrincz 3,707 ½ Pemkyrcher György 2,493, Kinizsy Pál 2,295 ½, a Kanizsayak 2,213, Bánffyak 2,199 ½, István moldvai vajda 1,719, Ernuszt János 1,668 ½, Drágffy Bertalan 1,444 ½ portával. A többi birtokosok adóhátralék tekintetében 900 portánál kevesebbel szerepelnek: egyébiránt fenti adatainkban a két év közül mindig a nagyobb számu hátralékos portákat vettük fel.

A porták számára az adóbehajtások végett volt szükség. Nagy volt a panasz, hogy a befolyt adó nem jutott rendeltetési helyére. A rendek 1497-ben úgy számították, hogy az előző három évben nyolcz-nyolczszázezer frtnak kellett volna befolyni a kincstárba, s befolyt 60,000. A nép viselte a terheket, beszolgáltatta a kirótt adókat (jóllehet volt elég hátralék is), s az úgy látszik elkallódott, nagy kárára az ország pénzügyeinek, nagy kárára a haladásnak, a közgazdasági fejlődésnek. Inségben volt a király, inségben az ország: e mellett az országgyülés 1504-ben törvényt hozott, hogy a mely megye akár önként is, segélyt nyujt, vagy önkéntes adót fizet — a kamara hasznán kivül, az hűtlenség bűnébe esik. Önként értetődik, hogy ez által a nép helyzete nem javult, sőt rosszabbodott, mert a zavart állapotok mellett rajta minden adónemet megvettek; még jól járt ha csak ezt egyszer tették meg. Ez mind elkeserítette a kedélyeket, s előkészítette a talajt az 1514-iki lázadáshoz.

A földközösség ez időszakban a maga teljes egészében fennáll: egy új közösség nyomaira is akadunk e korban, a házközösségre, a mely még itt-ott elvétve napjainkban is feltalálható. Legelőször a XIV. században akadunk ennek nyomára, még pedig Krassó megyében. Krassó megyében a szláv és oláh népesség egyesült házközösségé, de ott van Szlavonia (Zágráb, Varasd, Körösmegye), Alsó-Szlavonia (a régi Dubicza, Szana és Vrbász megye vagyis a boszniai banjalukai kerület), s a mostani bihácsi kerület Boszniában, majd Modrus-Fiume, és Lika Krbvamegye, Dalmátia, tehát főkép a déli vidék, mint a hogy az egész házközösség délszláv eredetü. A házközösség abban áll, hogy a közös ős leszármazottjai mintegy testületet alkotnak, jogi személyt képeznek, s az egyesek vagyonjogi szempontjából számba nem is jöhetnek, csak a jövedelem egy bizonyos részére tarthatnak igényt. A családfő intézkedik mindenben, ez képvi-

seli a közösséget. A későbbi időben ez az intézmény hazánk déli részein nagyobb mértékben el volt terjedve.

Az örökösödés tekintetében fontos intézkedések történtek Róbert Károly és Nagy Lajos alatt. Az ősiség kifejlődése e korszakra tehető. Kimondta a törvény, hogy az örökös joggal birt jószágot a nemes másnak mint fiának, királyi jóváhagyás nélkül nem hagyhatja. Az adománybirtokok magvaszakadás vagy hűtlenség esetén a koronára szállnak vissza. Nagy Lajos az örökösödési jogot még jobban meghatározta, még jobban körülirta: másnak, mint egyenes örökösnek, vagy ennek hiányában másnak mint oldalrokonoknak a birtokot hagyni vagy azt a birtokos életében másnak adni nem volt szabad. Tehát csak szerzeményeik felől végrendelkezhettek korlátlanul a birtokosok; az öröklött birtok tekintetében a rendelkezési szabadság korlátoztatott.

Ha a birtokos a család beleegyezésével az öröklött birtokot elidegenítette, úgy, mivel a korona főtulajdonából a visszaháramlási jog folyt, az eredeti tulajdonos magvaszakadása vagy utódai hűtlensége esetén a kincstár a birtokot visszakövetelhette. Ha az idegen birtokos követett el hűtlenséget, úgy a birtokot elvesztette; az visszaszállt az eredeti birtokos családra, vagy ha az eladási szerződésben kijelentetett, hogy az eladás jogfentartás nélkül történt, úgy a koronára.

A földmívelés kiterjedtebb mértékben gyakoroltatott, mint az Árpádok alatt: a kultúra általában véve nagyobb fokú volt, a mi minden téren több-kevesebb haladást eredményezett. Az irtásföldek szaporodtak, a mit igyekeztek eke alá vonni, mivel a legjobb termőföldeknek bizonyultak: a hármas nyomású gazdálkodási rendszer a maga teljes egészében el volt terjedve, a mi általában véve egységesebb eljárást eredményezett a földmívelés vitelénél. Egyébiránt általában véve elmondhatjuk, hogy a modernebb mezőgazdálkodás s szőlőmívelés az Anjouk alatt honosodott meg hazánkban.

Az állattenyésztés a nagy kiterjedésű legelőkön meglehetős nagy mérveket öltött. Lovak nagy számban voltak mindenfelé: Broquière Bertrand szegedi és pesti tartózkodásáról szólván elmondja, hogy a ki lovat akar venni, 3—400 drbot Szegeden könnyen vehet 10 frtjával. Pesten kaphat 2000 drbot is 20 frtjával. Az árra nézve megjegyezzük, hogy Lajos király korában 25 gira (1 gira 4 frt) volt egy ló ára, egy csődöré pedig 30.

Annyi azonban bizonyos, hogy az egész ország területén lovak nagy számban voltak találhatók. A szarvasmarhákat gazdasági czélokra, munkákra használták, s így természetes, hogy az nagyszámú volt. Oláh Miklós szerint Debreczenben egy Biró Gáspár nevű polgárnak gyakran 10.000 drb eladó ökre is volt. Bizonyos különben, hogy szarvasmarhával ez időben nagy kereskedést űztek, a mi nem történhetett volna máskép, ha az nem rendkívül bőségben lett volna feltalálható. Nagyon természetes, hogy a juh- s sertéstartás is nagy dimensiókat öltött, hisz máskép az óriási legelő s erdő (makk) területeket nem hasznosíthatták volna: kecskéket a juhnyájakkal együtt volt szokás tartani.

A rétek s legelők semmi különösebb megmunkálásban sem részesültek: óriási területüknél fogva e tekintetben az állatok hiányt nem szenvedtek.

A szőlőtermelés még nagyobb arányokat öltött, mint az előző időszakban: borainkat jóságáról messze földön ismerték s azok fontos kereskedelmi czikket képeztek. Az ország nagy részében el volt terjedve művelése, s a hegyesebb vidékek kivételével úgyszólván mindenfelé ott találjuk.

A kertészet meglehetős fokával találkozunk a Dunántul, a szászok földjén s Szerémben. De a gazdagabbak a főurak, a főpapok a királlyal élükön különösen a díszkertészetre, mely az Anjouk alatt kezdett hazánkban nagyobb arányokban meghonosodni, fordítottak gondot. Zsigmond s Mátyás alatt a díszkertészet nagy tökélyre emeltetett, de már Róbert Károly alatt kezd az kifejlődni: láthatjuk ezt a visegrádi királyi várlak díszkertjéből is. Mátyás a budai várlakhoz gyönyörű kertet készíttetett. Diósgyőrött s Tatán is nagyon szép kertek voltak.

A visegrádi kert rózsáiból már Erzsébet királyné számára készült rózsavíz Aqua regina hungariæ, majd később l'eau de la reine d'Hongrie név alatt. A díszkertészet azonban főkép Zsigmond alatt vett nagyobb lendületet, ki a franczia izlést honosította meg az országban; Mátyás azután ezt mindjobban fejlesztette. Mint Prónay írja: midőn Mátyás a Zsigmond király által megkezdett királyi palotát felépítette, s annak olasz és franczia remekművekkel való felékesítése által Budát Európa akkori városainak koronájává emelé, önként következik, hogy palotájának kertjét szintén e pompának és dísznek megfelelő arányban alkotta. Mert Bonfin leírása nyomán, kertjében egy tömkelege az ültetett fáknak (Labyrinthus ex arboribus consitis

institutus) volt szemlélhető, melyek közt pazar fényű kalitkák, ritka bel- és külföldi madarakkal telvék, léteztek; a vassodronyból fonott kalitkák oly nagyok voltak, hogy magokban bokrokat, gyümölcsfákat, sőt egész ligeteket foglaltak. Ezen kívül, a mi a díszkert becsét leginkább emeli, különnemű fák, akkori izlés szerint sorokba ültetve, a legpompásabb sétányokban jelentkeztek, és ezek közt különféle barlangocskák, lugasok, halas tavak, szökőkutak, erkélyekkel ellátott tornyocskák, melyeknek megezüstözött cserépfödélzetök ragyogott, a kertnek tündéries alakot és fényt kölcsönöztek. Azonban ezen ritka kert nem állott magában, mert ezen kívül a nagy királynak a pesti partvidékén is tündöklött egy nyaralója és kertje, úgyszintén a budai részen is egy másik nyári palotája, melynek vadas kertjei három mértföldre terjedtek. Mátyás király példája után indultak az ország nagyjai is, s többnyire Budán telepedtek meg; fényes nyári lakaikat szintén szép kertekkel diszítették. A visegrádi várlak és kertje a legszebbek egyike volt. Függőkertjeihez 40 három öl hosszú márványlépcső vezetett. A várat körülölelő kertben a hársfák tündéries lombozatú árnyai között egy pompás veres márványból készült kúthoz lehetett jutni, mely a múzsák szobraival volt ellátva. Itt nagyobb ünnepélyek alkalmával a kútból váltakozva veres és fehér bor ömlött ki; ezen kívül emelték e nagyszerű kert becsét növényházai, ló- és testgyakorló terei. Bárhova fordult a szem, oly pazar fényre akadt, hogy Visegrádnak földi paradicsommá való elnevezése példabeszéddé vált. Igaz azonban, hogy az akkori izlés tulajdonképen nem volt az æsthetikai tiszta fogalom kifolyása, miután a régieknél, habár szabályos kertekkel birtak, a kertek díszét inkább egyes pompás lugasok, azokhoz vezető sikátorok, pazar fényű kalitkák, halas tavak, szökőkutak, szobrok képezték.

E korszakban elmondhatjuk, hogy úgy a haszon- mint a díszkertészet magas tökélyre emeltetett. Budán s Visegrádon a királyi kertek mellett nagyon szép gyümölcsösök emelkedtek, de magánosok, a kisebb birtokosok, parasztok is nagy gondot fordítottak erre. A veteményes kertek is meglehetősen el voltak terjedve.

A méhtenyésztést illetőleg különösen Erdély tünt ki: a szászok méztermelése hires volt. A Dunán túl is nagy arányú volt a méhészet, de az ország többi vidékein is ráakadunk: a méz és viasz fontos használati s kereskedelmi czikket képezett.

Nagy Lajos alatt a szebeniek kiváltságot nyertek a viszkereskedésre; egyébiránt a nagyszebeni viasz híres volt; ezt a város pecsétjével ellátva a székesfehérvári piaczon is árusították. A szebeniek kiváltsága 1374-ben a brassóiakra is kiterjesztetett. Mátyás király idejében a szebeni mészárosok csak úgy nyerhettek mesterjogot, ha 10 forintot, két font viaszt és két urna bort fizettek a czéhbelieknek.

A halászat is nagy arányokat vett: vizeink halgazdagsága általánosan ismert volt. Galeotus Martius fejti ezt ki különösen e korról. Egyébiránt Werbőczy is tárgyalja a haltenyésztést; halastavakról, a halak tartózkodási és tenyésztési helyeiről bővebben megemlékezik, a mi annak e korban általánosan elismert fontosságát bizonyítja. Mint piaczi czikk gyakran említtetik, s tanúságosak a fogyasztásra s a halászok szolgálmányaira vonatkozó e korbeli feljegyzések. Egész nemzetségek éltek a halászatból, a mi nagy kedveltségének legjobb tanujele. A bécsi halkereskedők — a tömletősök — szorgalmasan látogatták halvásárainkat. Károly Róbert 1328-ban kiváltságlevéllel biztosította járás-kelésüket, a mely kiváltságlevelet a XVIII. századig a királyok folyton megerősítettek. A vizafogáskor gyakran jöttek Komáromba. A Csallóköznél tovább a viza, tok, kecsege és sőreg nem uszott fel, s így nagyon kifizette magát e halakat Magyarországban összeszedni. A nemes halakon kivüli halakat örökhalaknak hívták, mely nagyon sok volt vizeinkben. A leggazdagabb halforrásunk a Csallóköz volt. Nagy bevételt biztosított ez az országnak, mert Bécsnél az idők folyamán három helyen is elzárták a Dunát, hogy több halat foghassanak, mégis hazánkba szorultak. A bécsi halkereskedők s halászok évszázadokon át élveztek kiváltságokat hazánkban, honnan a halak rengetegét vitték ki Bécs felé.

Az erdők irtása e korban folytatódott: a telepítésekkel arányban rengeteg területeket irtottak ki, úgy hogy az erdőségek területe nagyon megcsappant. A főurak kapzsisága is nagyon megcsappantotta a királyi erdőbirtokokat, úgy hogy az 1514 : 3. t.-czikk, mely a koronabirtokok elidegenítését megtiltotta, már aránylag nagyon kevés erdőt tartott meg a királynak.

1426-ban akadunk egy oly intézkedésre, mely mértföldjelző gyanánt tekinthető hazánk erdőtörténetében. Zsigmond király rendelete szól ez évről, mely meghagyja, hogy az ólom-

bányászoknak a zólyomi királyi erdőből minden évben más és más erdőrészt hagyjanak kivágni; de azt teljesen kivágják, s a terület ujból erdőnek maradjon meg.

Ez kétségtelenül nagy lépés volt az okszerű erdőrendezés felé; sajnos azonban, hogy ez csak a királyi birtokokra mondható el. Az erdőkre általában, az erdőközösség fennállása előnyösnek semmi esetre sem volt mondható. Egyébiránt az erdőhasználat mérve a következőkben még sokkal nagyobb arányokat öltött, jóllehet a fűrészmalmok, melyeket már régebben is találunk, famegtakarítást eredményeztek bizonyos fokig. 1496-ban állítják fel az első olvasztó kohót, melyeket rengeteg faszükségletük folytán mindig az erdő mellé tesznek, s ha a fa fogy, azzal arányban haladnak tovább. — E kor tehát az erdők területére előnyös nem volt, mert hisz annak óriási apasztását eredményezte.

A vadászat főleg mulatság kedvéért gyakoroltatott, s mint ilyen, túlnagy arányokat nem öltött.

A magyar lóhátról hadi fegyvereivel felszerelve vadászott — mint egyik miniszteri kiadvány (1896) mondja — bölényre, medvére, farkasra és szarvasra; merész lovaglással űzte a nyulat, de a vaddisznót és őzet is; lóhátról pedzette solymaival a fáczánt, a foglyot és a fürjet, cselédjeire bízva a konyhára szükséges vadpecsenye szerzését s az apró vadaknak elejtését. S e tekintetben annyira liberalis volt a közfelfogás, hogy minden nemes ember bármikor és bárhol vadászhatott, még a király birtokain is; de itt azon vadak kivételével, a melyek «a királynak fentartva» voltak. Sőt a nemes ember cselédjeit is kiküldhette, hogy háztartását — bár idegen területről is — vadpecsenyével ellássák. S nem történtek visszaélések, mert lovagias érzülete sohasem engedte meg a magyarnak, hogy a vadászattal bármi módon űzérkedjék, hogy az ősi megszokás adta ezen jogát haszonlesésből érvényesítse. A XV. század körül, abban a korban, a midőn várai, várkastélyai, palotái körül a külföld mintájára vadasokat berendeztetett a nagybirtokos nemesség, a korlátlanul szabad vadászat terhét érezni kezdé, s attól szabadulni iparkodott. Bár törvényes intézkedés, mely ezen vadasok kiváltságos voltát kodifikálta volna, nem létezett, a főnemesség — tekintélye révén — képes volt e területeket tilosaknak tartani csaknem három századon keresztül, addig tudniillik, míg e kiváltságot a XVIII. század elején III. Károly 1729.

évi rendeleteinek 22. czikkében törvénybe igtattatta. A parasztoknak a vadászattól való eltiltása már előzőleg is megtörtént.

Hazánk bányászata már e korban nagy terjedelmű volt. A bányák rendkívüli nagy számával találkozunk e korban. A hét alsó magyarországi bányaváros — Selmeczbánya, Körmöczbánya, Ujbánya, Bakabánya, Beszterczebánya, Libetbánya s Bélabánya — már virágzottak. A Duna bal oldalán híres volt a breznóbányai, hont-, nógrád- s zólyommegyei bányászat. A boczai és liptómegyei bányászat mívelését is felkarolták. Nyitra- s Pozsonymegye egyes helyein is meglehetős bányászati tevékenységre akadunk. A Duna jobb parton bányajogosítványt nyert a Garai család Vasmegyében, majd később többi birtokain is; a pécsi püspök bányajogosítványát Mátyás királytól nyerte. A hét felső magyarországi bányaváros — Gölniczbánya, Szomolnokbánya, Rudabánya, Jászó, Telkibánya, Rozsnobánya s Igló — nagyban folytatta bányaüzemét; de ezen hét bányavároson kívül Felső-Magyarországon még sok család bírt bányajogosítványnyal, úgy hogy ez alapon Szineczhegy, Dobsina, Vöröshágás, Szépbánya, Parád, Gyöngyös stb. bányászata is hírre vergődött. Az északkeleti részen Nagybánya, Felsőbánya, Kapnikbánya és Máramaros (Huszt, Visk, Hosszúmező, Sziget, Tétső koronavárosok sóbányászata híres volt), továbbá Beregmegye egyes részei voltak a bányászat tekintetéből fontosabbak. Bihar-, Orod- s Zarándmegye bányászata is nagy hírre vergődött, Krassó és Szörény megyékben, ha volt is e korban bányászat, az nagyobb lendületet nem vett. Az erdélyi bányák híresek voltak gazdagságukról; Abrudbánya, Zalatna, Offenbánya, Toroczkó, Radna stb. nevezetes bányavárosok voltak: Deés, Kolos, Szék, Torda sótermeléséről volt híres. Mindezeken kívül Horvát-Szlavonország bányászata is említésre méltó, de bányavárosra itt nem akadunk; a bányászat csak bányajogosítvány alapján gyakoroltatott ott, hol az érdemes volt.

A bányák kiaknázására nagyban egészben nagy gondot fordítottak, jóllehet láthatjuk, hogy a sóbányászatnak konkurrencziát támasztott a lengyel só behozatala. Az arany-, ezüst-, vas- és ónbányákat Károly 1327-ben királyi birtoknak nyilvánította: az ólom is kitiltatott a szabad kereskedésből. Az uj aknák is a királyé lettek, olyformán, hogy csak a jövedelem egyharmad része lett az eredeti birtokosé. Oka ennek ama körülményben keresendő, hogy sok arany- és ezüstbányákra akadtak, melyek

termékeit kivitték. Az arany kivitelét meg is tiltotta Károly király, majd Zsigmond is az ezüsttel egyetemben, úgyszintén a sőbehozatalt is. A rézkereskedés különösen nagy lendületet vett, még pedig Krakkó és Olaszhon felé. Krakkó felé a kivitelt megkönnyítendő, Thurzó János 1496-ban Turóczot Zólyommal egy úttal kötötte össze, a mi a forgalom lebonyolítását nagyban megkönnyítette. Olaszhonba sok rezet vittek ki az olasz kereskedők, még pedig Velenczébe s Florenczbe. Sőt rézbányákat is birtak hazánkban olaszok, például Portinári János más florenczi vállalkozókkal egyetemben.

Hogy a királyok a bányák gondozására, kezelésére nagy gondot fordítottak, azt bizonyítja ama körülmény, hogy a szabad városokat hegymester tartására kötelezték, ki a bányák mívelésére felügyelni tartozott, s új ereket keresett. Egy 1347-iki királyi rendelet e tárgyban a nagybányaiakhoz így szól: A biró, esküdtek és a közönség évenkint válaszszanak egy tapasztalt hegymestert, a ki a bányamívelésben felmerülő minden pört szorgalmasan megvizsgáljon s megitéljen a biróval s esküdtekkel együtt, és hogy a bányák mívelése minden más terhektől ment legyen, épségben maradván mindazonáltal a bányatized joga s a királyi bányatized. Továbbá a birák és esküdt polgárok tapasztalt felügyelőket válaszszanak, kik híven és folytonosan meglátogatván minden bányamíveket, a kamarai nyereségre felvigyázzanak, nehogy a királyi jövedelmek csökkenjenek s megrövidíttessenek. Hozzáadjuk, hogy ha a bányamíves a feltalált érczeket elrejteni, s titkon a bányatized kárával, rosszlelkűleg magának tartani, vagy az erek mívelését meggátolni merészkednék, személyében s vagyonában királyi megtorlással büntettessék.

Virágzott a bányászat Mátyás alatt is: 1480-ban a kiaknázott nemes fémből négy pénzverdében verték a pénzt. Nagybányán 20,000 arany és ezüst került ki évente, Szebenből 6000 arany, Körmöczből 12,000 s Budán is 6000-et vertek.

1424-ben Zsigmond az alsó-magyarországi bányavidéket az ottani bányavárosokkal egyetemben a királynénak kötötte le, a mit később más királyaink is utánoztak (Erzsébet, Beatrix, Anna, majd Mária kapták azt meg a későbbi időkben). Ernust János 1466-ban a beszterczebányai bányákat vette meg, melyeket Mátyás visszaszerzett ugyan fiának, de az ujból visszaszármazott Ernustra. Nem sokáig birták azonban ezt, mert rövidesen Turzó János vette azt bérbe, majd vele társaságban a Fug-

gerek. Így azután a beszterczebányai Sandbergen és Urvölgyön a bethlenfalvi Thurzók és Fuggerek réz- és ezüstbányái voltak. Thurzó János megszerezte 1493-ban és 1495-ben a Kollmann- és Jung-féle ezüstbányákat, továbbá bérbe vette a már említett sandbergi és urvölgyi bányákat a csáktornyai Ernust családtól. Szövetkezve Fugger Jakabbal (1495-ben) 1496-ban szabadalmat nyert Ulászlótól réz előállítására s az ezüst elválasztására a réztől, a mely vállalat roppant jövedelmet biztosított a tulajdonosoknak. 1495-től 1546-ig 2.594,954 arany-forint volt a nyereség, mely óriási összeg volt ez időben. Az egész idő alatt előállítottak 1.188,450 mázsa rezet és 453,100 márka ezüstöt. 1525-től kezdve a Fuggerek maguk birták e bányákat. Mindez eléggé bizonyítja a bányászat magas fejlettségét e korban honunkban Hogy pedig a technikai berendezés is magas fokon állott, azt láthatjuk ama körülményből, hogy például gépmester a bányákban Körmöczbányán már 1331-ben volt. A selmeczbányai XIV. századbeli okiratokban érczzuzók említtetnek, vízemelés tekintetében történik intézkedés a bányákat illetőleg; a rézbányászat nagy tökélyre emelkedett. Vízemelésre szolgáló kerékmű Bélabányán már a XIV. században volt. A modern szellem szárnylengedezésével találkozunk tehát a bányászat folytatásánál, mint a hogy a nagyobb szellemi munkát feltételező vállalkozásokat mind szép sikerrel folytatják már e korban őseink, részint saját találékonyságuk, vállalkozásuk, részint a külföldi haladás, a külföldi vállalkozás segítségével. Mindjobban igyekeznek a modern kultúrától elmaradott ország természeti kincseit, őserejét gyümölcsözővé tenni, s így a közgazdasági haladást, a közgazdasági fejlődést előmozdítani.

III.

Hogy a közgazdasági haladás az Árpádok uralkodásától 1514-ig, daczára egyes királyok dicső uralkodásának, a tapasztaltnál nagyobb arányú nem volt, azt főkép a pórosztály rossz helyzetének lehet tulajdonítani. Az adózás általánosabb kiterjesztése, a teherviselés nagy foka, az elnyomatás emc korszakában a jobbágyságra úgyszólván megsemmisítőleg hatott. A költözködési szabadság a gyakorlatban nagy ritkán állt fönn, — huzamosabb ideig pedig úgyszólván soha, daczára a törvények

ezirányú intézkedéseinek. Nem csoda tehát, ha a közgazdasági haladás e néposztályt úgyszólván teljesen érintetlenül hagyta. S mivel a népesség eme rétege az ország lakosságának nagy hányadát tette ki, szinte csodálni lehet, hogy az ipar s kereskedés fejlődésében található haladás azt legalább némileg egyensulyozni tudta, s hogy az nagyban egészben az ország közgazdaságára fejlesztőleg hatott. S ha már ez az Anjouházbeli uralkodók alatt is elmondható, úgy önként értetődik, hogy a Jagellók korszaka alatt, midőn az oligarchia egyik válságból a másikba sodorta a népet, ez fokozottan állott. Az Anjouk alatt tapasztalható nagyobb szabásu gazdasági fellendülést csakhamar visszahatás váltotta fel. Zsigmond alatt az ország politikai s gazdasági tekintetben rohamos hanyatlásnak indult, a minek részint a király, részint a kül- és belviszonyok sajátos alakulása volt az oka. Pedig tagadhatatlan, hogy helyes érzéke volt a közgazdasági kérdések iránt, de a viszonyok sajátságos alakulásai nem engedték azt mindig kifejezésre juttatni. Mátyás alatt a nemzeti vagyonosság nagy léptekkel haladt előre, s politikájának magas szárnyalását a nemzeti nagyság harmonikusan egészítette ki. A korabeli összes ismeretek felhasználása mellett igyekezett országa belállapotát minden tekintetben fejleszteni, miközben az igazságszolgáltatást a maga jogaiba helyezte, a belső rendet helyreállítva, a szegényebbeknek, az elnyomottaknak jogait minden tekintetben megvédeni igyekezett. Az ipar, kereskedés s mezőgazdaság érdekeinek teljes felkarolása mellett a városok, a jobbágyok, az egytelkes nemesek is minden tekintetben élvezték jogaikat, úgy hogy a munka produktivitása uralkodása alatt a legintenzivebben érvényre emelkedett. A mit azonban Mátyás épített, az Ulászló alatt nagyban egészben alapját vesztve összeomlott: az olygarchia magához ragadta a hatalmat, s az önérdek vált újra a dolgok irányítójává. Elfajult, meggyengült az ország gazdasági állapota, a mi pedig az állam alapkövét képezi, s annak teljes rekonstruktiójára semmi sem történt. A részletkérdések esetleges sanálása ily esetben nem elégséges. Nem csoda tehát, ha daczára az egyes fontosabb s jelentékenyebb közgazdasági fejlődést előidéző ténykedéseknek, az ország belső állapota s külső helyzete fokozatosan gyengült. A tehetetlen királyok mulasztásai, a földesurak korlátot nem ismerő féktelenkedései, a pártoskodások, az önérdek fékevesztett kicsapongásai a hazát lejtőre juttatták. Az előző időben uralomra jutott nagy

királyok uralkodásai a helyzetet gyökeresen átalakítani nem tudták; tagadhatatlan ugyan, hogy alattuk a nép sorsa jobbra fordult, de hogy az alap volt a rossz, hogy a belső consolidatio nem volt keresztülvihető, azt az uralmuk letünése utáni visszaesés mutatta a legjobban. Tagadhatatlan továbbá, hogy a baj a maga vehementiájával eme korszakunk vége felé jelentkezett a legerősebben, midőn a gyenge uralom a mindent elnyomó féktelenkedést, a kiméletlen önkényt korlátai közzé szorítani nem tudta. Meggyengült az ország alapjának, a jobbágyságnak tehervisselési képessége, meg a munkakedve, mely a jólét, a közgazdasági fejlődés, sőt az egész államszervezet meglazulására vezetett. Ha az ipar s kereskedés nem állt volna már oly biztos alapokon — legalább aránylag, úgy a jobbágyság kétségbeesett helyzete mindenesetre nagy visszahatással lett volna reá, annál is inkább, mert a középbirtokos helyzete is megromlott az általános gazdasági pangás közepette; az egytelkes nemesek megélhetésének lehetősége a minimumra csökkent. A jogoknak folytonos korlátozása, a boldogulás mesterséges megnehezítése juttatott el a parasztlázadáshoz, az ország gyengült helyzete Mohácshoz.

De azért, mint Keleti mondja: «az Árpád és vegyesházakból való királyok alatt hazánk ipar s kereskedelem tekintetében egy szinvonalon állt a többi Európa legműveltebb országaival. A kormány gyakorolta befolyás régebben inkább buzdítólag hatott egyeseknek és városoknak, iparosoknak és kereskedőknek adott kiváltságokban. A különféle ipar diszlett, a kereskedés virágzott, s a királyi fiskus számára szedett, habár gyakran tetemes vámot szivesen fizették az illetők, ha cserében érte bátorságot s őrizetet nyertek mind belől az országban, mind külföldre való vándorlásaikban».

Hazánk népessége e korban ritkának nem mondható, ha az összehasonlítást a szomszéd államokkal s a viszonyok teljes mérlegelése mellett ejtjük meg. Tagadhatatlan, hogy helyenkint a népsűrűség sok kivánni valót hagyott hátra, de nagyban egészben ez még sem volt elmondható. Körülbelül 4 5 millióra tehető a XV. század végén hazánk mai területe lakosságának száma, a mint az most hozzávetőleg megitélhető. A betelepítések s beköltözések folynak, melyek a néptelenebb vidékek, illetve az utóbbiak főkép a városok s helységek népességét nagyban szaporították. Reámutattunk már a népsűrűség eme

módjának előfordulására, s itt csak hangsulyozni kivánjuk még, hogy például Nagy Lajos idejében a ruthének telepszenek le a felső Tisza-melléken, az észak-keleti Kárpátok alján, Zsigmond alatt a czigányok, a szerbek az Alduna mentén, az oláhok Erdélyben, a tótok észak-nyugaton. A XVI. század elején már hazánk nemzetiség tekintetében több részre osztható: így északon s észak-nyugaton találjuk a tótokat, észak-keleten a ruthéneket, keleten s dél-keleten az oláhokat, délen a szerbeket s horvátokat, az erdélyi Királyföldön, a bányavárosokban s a Szepességen a németeket, úgyszintén a Dunamentén is, de már itt olaszokkal vegyesen, míg a magyarság zöme a Duna-Tisza közén, de meg általában az ország közepe táján, annak síkságain, a Dunántúl, a székely-földön, az erdélyi fensíkokon, a Kárpátok előrészén s völgyeiben helyezkedik el. A magyarság terjedése, tért hódítása kielégítő, mert hisz a földbirtok túlnyomó része kezén van, úgyszólván csak a városok s kiváltságosak tesznek kivételt; ennélfogva a magyarosítás szinte észrevétlenül terjedt, minden erőszak nélkül. Bizonyos azonban az is, hogy nagyban egészben szinte öntudatlanul olvasztódtak be az idegen nemzetiségűek egy része az egyes királyok dicső uralkodása alatt a hatalmasan terjedő magyarságba; sajnos, hogy a XV. század végén s a XVI. század elején a megváltozott viszonyok e tekintetben is pangással, hanyatlással jártak.

Megjegyezzük, hogy ha a magyarosítás öntudatlanul is terjesztetett, az egyes vallásfelekezetek háttérbe szorítása nagyon is czéltudatos volt. Magyarország katholikus ország: az Árpádok alatt a Benedekrend, a czisztercziták, præmontreiek, karthausiak, pálosok, Szent Ferencz-, Domokos-, Ágoston-rendiek, a női szerzetes-rendek, s ezek működése alapján az egész katholikusság, e vallást hatalmasan igyekezte terjeszteni, s a más vallásokat háttérbe szorítani. E korszakban is fokozott mértékben volt ez elmondható, a minek következménye az, hogy Nagy Lajos kiűzte a zsidókat, hogy keleten küzdött az ortodoxok s délen a patarenusok ellen, hogy Zsigmond s utódai síkra szállottak a husszíták ellen, míg az utolsó Jagellok a luteranusokra hoztak veszedelmet.

A belviszonyokat egyébiránt főkép a rendi küzdelmek tették zavarosakká. Az olygarchák szembe szállnak a királylyal, nemességgel, jobbágysággal, ezek viszont úgy azzal, mint egy-

mással vannak hadi lábon. A főnemesség nagy vagyona, s nagy hatalma tudatában korlátokat nem ismer s nem tűr, igyekezik a király fölé helyezkedni ha lehet, ha nem, úgy annak hatalmában megvonulva erejét titkon erősíteni, önérdekét szolgálni. Az olygarchák kapzsisága ülteti trónra Kis Károlyt, s taszítja le onnan Nagy Lajos leányát, juttatja börtönbe Zsigmondot, tartja hatalmában Albertet, igyekszik a várnai csatából hasznot húzni, majd ujjat húzni a Hunyadiakkal: Ulászló ténykedései az ő működésüket karakterizálja. A nemesség nagy száma azonban igyekszik béklyot vetni e féktelenkedésekre, annak kitartása alkotja s erősíti meg a nemesi vármegyét, biztosít mégis némi teret a törvénynek, majd midőn a mohácsi vész azok hatalmát megtöri, őreivé válnak alkotmányunknak, államiságunknak, a miben féltékenyen őrzött kiváltságaik nagyban támogatják.

Az előbbiekben találjuk okát ama körülménynek is, hogy hazánk ez időszak alatt hol magas fejlettségét mutatja a közgazdasági haladásnak, hol pedig hanyatlást mutat fel. Az erőteljesen uralkodó királyok alatt az ország hatalma növekedett, szükségletei gyarapodtak, helyzete megerősödött. Az utolsó Árpádok alatt észlelt hanyatlást az Anjouk alatt nem remélt emelkedés váltotta föl: hatalmas s nagy területű volt az ország; Nagy Lajos halála után rohamos hanyatlást észlelünk, melyet Mátyás erős keze feltartóztatott ugyan, de ama nagy területet, melyet az Anjouk alatt látunk, visszaszerezni nem tudja. Ennek daczára nagy, hatalmas s virágzó volt az ország, melyre halála után csak mint egy fényes álomra lehet visszatekinteni.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA 1514-TŐL A ZSITVATOROKI BÉKÉIG.

I.

Az 1514-ik évvel hazánkra a csapások hosszú sora következett: a pórlázadás által okozott közvetett és közvetlen kár volt a bevezetés, melyre az 1526-iki vészteljes esztendő következett. Ez időközt a visszaesés, s pangás töltötte ki. Az elerőtlenedett ország, úgyszólván, semmi nagyobb ellenállást sem tudott kifejteni, s így a töröknek könnyű dolga volt az országban. A mohácsi vészszel azután kezdetét vette a több mint másfél százados török uralom, mely alatt csak a királyi területen — a nyugati s északi határszél — és Erdélyben tapasztalhatunk némi közgazdasági fellendülést. A török uralom alatt levő terület pusztult, s néptelenedett. Hisz csak 1526-ban 12 vármegyét pusztított el a városokon kívül a török, száraz földön 100,000 embert, hajón 5000-et hajtott el rabságba török földre; ezenkívül az elhajtott zsidókat 30 hajó szállította török területre. Mennyi áldozatot kivánt még a közeljövő. Mérhetlen bajt, pusztulást hozott az ellenség a hazára.

Tagadhatatlan azonban, hogy ezen zavart állapot az egyesülést fokozta; egymásra utalta az embereket, az egyesek az összességben találták támaszukat, boldogulásuk elősegítésére. Ebben találhatjuk főkép magyarázatát a czéhek azon nagymérvű elterjedésének, mely a korban tapasztalható. A czéhlevelek fenmaradt nagy tömegéből annak egésze áttekinthetővé válik, a miből kétségtelenül kitünik azon hatalmas szervezett, mely az iparosságot összetartotta. Nem lehet itt czélunk a czéhek ismertetésének részleteire áttérni, csak általánosan kivánjuk megjegyezni, miszerint az egyes iparágak rendszeres vitelét a legczélravezetőbben igyekeztek a társadalmi élet szükségleteihez alkalmazkodni. Erős várrá tette az iparosok összessége a czéhe-

ket, melyek az egyes iparágakat a körülményekhez képest a tökély magas fokára emelték. Rendet teremtett az iparosok összes ügyeiben, miközben azok jogait megvédte s így jogokat is adott, de terheket is rótt reájuk. Az ipar produktumait ellenőrizték a czéhek, a meg nem felelőt elkobozták, az ipar folytatását qualificatióhoz kötötték; a felvételre készített remek képesítette, mint említettük, a mestert iparának önálló folytatására, de a köteles inas- s legényéveket is fel kellett mutatnia. Inassá 12 éves korban lehettek s az inasév 3—6 évig tartott. Erkölcsi tekintetben kifogás alá esnie nem volt szabad, sőt törvényes ágyból is kellett származnia. Özvegyek, árvák s betegekről gondoskodott a czéh, sőt a temetéseket is a maga költségére végeztette. Gyakran azonban nemzetiségi tekintetben is különbséget tettek az egyes czéhekbe való felvételnél.

A czéhek tehát virágzottak, de főkép csak a magyar területen, hol zavartalanabb fejlődés biztosíttatott az iparnak; mert a török területen, az ország közepén s déli részén semmi jelentékenyebb fejlődés nem regisztrálható. A zárt városok voltak az ipar főbb telepei, melyek azután tagadhatatlanul a körülményekhez képest elég erőteljes fejlődésnek indultak. Egyébiránt a városok nemcsak az ipar fejlődése révén gyarapodtak, hanem a különféle kiralyi kiváltságok is nagyban segítségükre voltak; különösen a régi kiváltságok újjíttattak ugyan meg, de újabbak is adattak. Gyakrabban akadunk országgyűlési végzésekre is, melyek az ily kiváltságokat szaporították.

Az egyes iparágak tekintetében az előzőleg jelzetteket találjuk nagyban egészben most is elterjedve. A vászonszövés erősebb terjedéséről adhatunk azonban számot, mely tápot adott a kereskedés egy új ágának, a nélkül azonban, hogy a belföldi szükségletet kielégítte volna. Egyébiránt helyenkint posztógyárakra is akadunk, a melyek azonban csak durvább minőséget készítettek. Papirmalmok is működtek már e korban, melyek több más iparággal (timárság, ötvösség stb., stb.) egyetemben meglehetős fejlődést mutatnak fel, a mi azonban nem azt jelenti, hogy a külföldre a kérdéses ipartermékeit illetőleg nem szorultunk. Az építészet s hajóépítés tekintetében is fellendülésre akadunk. Egyébiránt az építészetet a törökök sem hanyagolták el, kik a kényelmi szempontot mindig szem előtt tartották; ép ezért alattuk az építészet tekintetében számbavehető emelkedést konstatálhatunk. Az építkezést általában külföldi mesterek végezték.

A század elején már több órásra is akadunk. Az első (Achtseunicht Miklós) 1461-ben telepedett le Kassán.

A kereskedelem nagy baja volt a pénz értékének csökkenése, a mit főkép az amerikai nemes fém beözönlése idézett elő. Annyira ment az értékcsökkenés, hogy míg 1520 körül 20 véka zabot lehetett egy forinton kapni, addig 1535-ben csak 5—7 vékát. Megjegyezzük, hogy ez időben egy forint annyi vásárló értékkel birt, mint most 12 (előzőleg mint 15), a mi mellett 1527—1546-ban osztrák értékben 2 forint 64·39 kr. értéket képviselt. Ez egyébiránt 1547—1564-ben 2 frt 53·47 krt tett ki mai pénzben, tízszeres vásárlási képesség mellett. A bajt fokozta a sok hamis pénz, a mit pénzhamisítók, de akárhányszor maguk az urak is hoztak forgalomba, s a mi a kereskedésre rendkívül nyomasztólag hatott: a rossz pénz e kor állandó baja, a min semmi törvény és intézkedés sem tudott segíteni. Kell-e még e mellett említenünk a rossz közbiztonsági s közlekedési (járhatlan utak) viszonyokat, a mi pedig a kereskedelemnek megölője.

S mindennek daczára a kereskedők (zsidók, ráczok, örmények) megküzdöttek a legyőzhetlennek látszó akadályokkal, folytatták a kereskedést: nem szünetelt sem a bel-, sem a külkereskedés. Bizonyos, hogy ily viszonyok mellett kevés haszonnal nem elégedhettek meg, de hisz a sajátságos viszonyok erre kényszerítették őket: a nagy koczkázattal szemben nagy haszonnal kellett őket kecsegtetni, mert hisz ellenkezőleg az esetleges nagyobb veszteségeket más alkalommal nem tudták volna egyensúlyozni. Egyébiránt valószinű, hogy a nagy haszon biztosítása hozott oly rossz hírt a kereskedőkre, melyben e korban általában állottak. Így többek között Verancsics a budai basához a kalmárokról általában a következőket írja: Tudja Nagyságod, hogy ily kereskedéssel foglalkozó emberek a világ nadályai. Miként ezek soha el nem telnek a test nedveivel, úgy a kereskedők sem pénzzel: mit midőn szorgalmasan gyűjtenek, vele nem élnek oly adakozólag, mint a katonák.

A belkereskedés központja a török hódoltság előtt Buda és Pest volt; ipari czikkek, barmok, s a föld terményei itt jöttek mintegy központba össze, s árúsíttattak el olasz, német, lengyel stb. kereskedőknek. De a mohácsi vész után részben nyugat felé vonult a kereskedés központja, hol háboríttatlanabbul bonyolítódhatott le a kereskedelem: Pozsony és Nagyszombat szolgáltak itt a termények s termékek piaczául, melyek

nagy gyűlhelyévé váltak a külföldnek s a honi kereskedőknek. Pozsonyban egész III. Ferdinándig a két heti vásáron kívül négy országos vásár volt, míg Nagy-Szombatban nyolcz tartatott. A kereskedelmi forgalom ez utóbbiban nagyobb volt mint Pozsonyban; mindkét város gazdagsága a kereskedelem folytán nagyon jelentékeny volt, s ennélfogva is mintegy góczpontot képezett a nyugoti részeken. Az ország keleti részének főbb piacza Kassa, Eperjes, Lőcse, Késmárk s Bártfa volt; hol szintén úgy a bel-, mint a külföldi kereskedés bonyolította le forgalmát. De fontos központot képezett még Debreczen is hat országos vásárával, valamint a bányavárosok is.

Nem egyszer előfordult, hogy egyes vásárokon váratlanul ellenséges katonák jelentek meg, s kifosztották a vásárosokat: ez kivált a török területtel határos helyeken esett meg, de máshol is előfordult, a mi semmi esetre sem volt alkalmas a vásárok nagyobb látogatottságát előmozdítani. Egyébiránt a közbiztonság olyannyira rossz volt, hogy az utazó kereskedők, ha csak tehették, katonák kiséretét kérték ki.

Különben a kereskedés szabad folytatását nem egyszer egyes városok is akadályozni igyekeztek egymás között, a miből sok s nagy ellenségeskedés származott. De az ugyanegy városban levők — esetleg nemzetiségek — között is megesett ez olykor, a minek útját állni a rendezetlen viszonyok nem tudtak.

A kereskedelem megadóztatása ismeretlen épen nem volt; hisz az 1542 : 37. t.-czikk elrendeli, hogy a polgároknál elhelyezett külföldi áruczikk megadóztassék, míg a 40-ik czikk szerint a «Fuggerek s más külföldi kalmárok» áruik negyvened részét fizessék adó gyanánt. Különben is e tekintetben az egyes városok is hoztak rendeleteket, melyeket több-kevesebb szigorral végre is hajtottak.

Az ország zavart állapota mellett a transito kereskedés úgyszólván, teljesen szünetelt; az előző időkben nyugatról keletre és éjszakról délre meglehetős nagy volt a forgalom, mitől a török uralom alatt elestünk. Külkereskedelmünk azonban a nyugat felé, bor, marha s gabonában jelentékeny volt. Németországba, Ausztria, Csehországba stb. rengeteg sok marhát vittünk ki, a mi mellett a többi említett termelvények is nagy hányaddal szerepeltek. Herberstein Zsigmond szerint a XVI-ik század közepén évente 80,000 ökör hajtatott a bécsi úton Magyarországból. Lassankint azonban a marhakivitel csökkent, mert

annak tenyésztése főkép a török által birt területen gyakoroltatott, a honnan a kereskedés természetszerűleg rendszerint nagy nehézségekbe ütközött. Ekkor azután Bécs s más külföldi városok szerződést kötöttek a magyarokkal bizonyos számú állat évenkinti szállítására. Az ily kötések biztositották azután a külföld szükségletének ellátását. Bánfy Lukács a XVI. század második felében szállitott így marhákat Bécsbe, majd halála után 1597-ben a pozsonyiak, de a soproniak s óváriak is.

Egyébként a marhakereskedés már a XIV. században is nagyon kiterjedt volt, a mi a következő században még fokozódott, úgy hogy arról az egykorú külföldi irók szinte csodákat irnak. A XVI. században is ez volt az ország fő jövedelmi forrása, éltető ere (nervus ærarii), mint a kamara mondotta. Egy-egy bécsi hetivásárra 4—5000 marhát hajtottak fel. Himberg, Laxenburg, Neustadt vásárain a mohácsi vész előtt egy-egy évben 20—20,000 magyar marha kelt el. A magyar marhát, a «magnos cornutos boves Hungaricos qui sunt omnes coloris ejér szőjke», mint egy XVI. századbeli okirat mondja, mindenfelé ismerték. Míg a marhák Erdélyből vagy Délmagyarországból Bécsbe értek, három hó telt el: ezzel megvan mondva, hogy mennyi bajjal, fáradsággal, költséggel járt a marhakereskedés, mennyi kalamitas érhette az állatokat az uton, mennyi erőszakkal kellett a török világban megküzdeni, melyet mind a hajtók, vagy másképp hajdúk (a mint őket később nevezték), voltak hivatva visszaverni. Ezek voltak a későbbi hajdúk, fegyveresek ősei, kik ekkor már nem marhahajtással foglalkoztak, hanem a háborúkban, csatározásokban, stb. képeztek fontos csapatnemet.

A gabonaszállítást is főkép a nyugati részek végezték; a gabonára a külföldnek nagy szüksége volt, míg a bor tekintetében, mivel ez produktumaiknak konkurrentiát teremtett, nem egyszer akadályokra talált a kivitel. A behozatal főkép iparczikkekre szorítkozott. Lengyelországba s ezen keresztül Szilézíába is nagy arányú volt a magyar kivitel, — jóllehet a század elején a rossz lengyel pénz azt nem egyszer akadályozta. A mohácsi vész után azonban a lengyel kereskedés még nagyobb akadályokba ütközött: a hazánkból kifelé irányuló kereskedést bénította a zavart s bizonytalan állapot, melynél fogva nem egyszer csak álutakon haladhattak a kereskedők, ha árúikat biztosítani akarták az erőszaktól. De e mellett is sok kivánni valót

hagyott hátra a forgalom. A befelé irányuló kereskedelem sorsa meg ép a véletlenre volt bizva. Eme körülménynek tudhatjuk be, hogy Zsigmond lengyel király 1538-ban rendeletben hagyta meg a következőket: «Miután Lengyelország nyilvános java úgy kivánja, hogy a károknak s kifosztásoknak elkerülése végett, melyeket alattvalóink Magyarország lakosaitól a mult években szenvedtek és folyvást szenvednek, őket árúiknak Magyarországba szállításától eltiltsuk; ennélfogva rendeljük, hogy május 8-ikától kezdve, senki se merészelje általunk kiszabandó ideig sem nagy, sem kis árúit, akármifélék legyenek, a királyi sót kivéve, Magyarországba bevinni, sem Magyarországon keresztül távolabb helyekre szállítani. Szabad leszen azonban a magyar kereskedőknek árúikat városainkba behozni, itt adni s venni és ökröket és egyéb árúkat a harminczad lefizetése után az országból kivinni.» Ebből rendkívül nagy kár háramlott az országra s sietett is a király közbelépni s a lengyel királynál a rendelet felfüggesztését szorgalmazni, de eredménytelenül, mert hisz a fenti intézkedés nagyon is okadatolt volt. Végre 1549-ben szünt meg ez állapot, jóllehet a lengyelek állítása szerint az már az utóbbi időkben különben sem respektáltatott kellőleg. Úgyszintén rövidesen megszüntettetett Nowy Sandek város árúmegállító joga is, mely a magyarok érdekeit rendkívül sértette, valamint azon intézkedés is, hogy a bochniai sót a szepesi városok csak ezen városban vásárolhatják. De a Lengyelország felé irányuló szabad kereskedés nem volt hosszú életű: 1567-ben megtiltatott a magyaroknak Lengyelországba bort szállítani, míg a lengyeleknek ez viszont háboríttatlanul megengedtetett, a minek magyarázata az, hogy míg az előző esetben a bor harminczadfizetés alá nem esett, addig az utóbbi esetben az ezt nem kerülte el. Erre viszont a lengyelek tiltották el a magyar bor vásárlását máshol, mint a lengyel lerakó helyeken; kivétel csak a soproni s szentgyörgyi borok tekintetében volt, melyeknek lerakó helyük Lengyelországban nem volt. 1595-ben megszüntettettek ugyan e helytelen rendeletek, de azoknak megújjításával s eltörlésével gyakrabban találkozunk. A mi viszont a törökkel való kereskedést illeti, az meglehetős szűk térre szorítkozott annak önkénye folytán. Nem lehetett biztos a kereskedő, hogy kap-e valamit árújáért, ha a töröknek árúsít, nem volt biztos árújáról már akkor sem, ha török területre lépett s így könnyen belátható, hogy az ez irányú kereskedés

a minimumra csökkent. A déli, tengermelléki borkereskedés, ha nem is volt valami jelentékenynek mondható, bizonyos, hogy fenn állt korlátolt mértékben s úgy a be-, mint a kivitel tekintetében számba jöhetett.

A gabonakivitel eltiltása gyakrabban előfordul, mert az élelem kellő mennyiségű jelenléte a hadviselés szempontjából nagyfontosságú volt. Így többek közt 1585 augusztus 5-ikén Ernő főherczeg értesíti a dunántúli részek főkapitányát, Dobó Ferenczet, hogy a gabonakivitel megtiltatott. 1587 márczius 1-én Rudolf király újból megtiltja a gabonakivitelt a török részére, elkobzás terhe alatt. 1592 augusztus 22-én Prágából adott ki a király egy rendeletet a hatóságoknak, hogy a gabonakivitelt minden módon akadályozzák meg, a külföldre irányuló küldeményeket zár alá vegyék, hogy a katonák, a végek s a közszükséglet fedezése fennakadás nélkül történhessék s így a gabona az országból ki ne bocsáttassék. Ily irányú rendeletek gyakran bocsáttattak ki, melyek tagadhatatlanul bénítólag hatottak a kereskedelemre. Az ország állapota azonban a hasonló intézkedéseket egyenest megkivánta. Egyébiránt jó termés esetén sem volt oly ideális az állapot hazánkban, hogy a termést a kereskedelem absorbeálta volna; annál kevésbé egyenlítette ki a vidékenkint előálló élelemhiányt. A dolog azonban úgy állt, hogy a könnyen hozzáférhető helyekről elvitték a gabonát, úgy a jó, mint rossz termés esetén a külföldre, s így ez utóbbi esetben a kérdéses helyen s a vele összeköttetésben álló vidékeken élelemhiány állt be. Oly helyeken, hova a kereskedelem nem hatott, jó termés esetén nem tudtak mit tenni a gabonával, míg rossz termés esetén közel állt a nép az éhenhaláshoz.

A jó termés feleslegét sokszor szerették volna a rendek adó alakjában a király rendelkezésére bocsátani. A gabona értékesítés roppant nehézségekbe ütközött. A közlekedési eszközöknek s utaknak, úgyszólván, teljes hiányában, az értékesítési viszonyok oly primitivek voltak, hogy akárhányszor mit sem használt a jó termés, mert azt eladni vagy nem lehetett, vagy csak rengeteg szállítási költségek felhasználásával, a mely mellett még mindig óriási nehézségek gördültek a megfelelő árban való eladás elé. A kereskedelem fejletlen volta, a közbiztonság folytonos veszélyeztetése mind egybe játszott az értékesítési viszonyok rosszabbítására. De mindettől eltekintve a pénzviszonyok is oly hátrányosan alakultak, hogy a szegény, kereskedelmi és pénz-

ügyletekben járatlan nép ahoz csak nagyon nehezen jutott. Ebben találjuk okát a rendek ama javaslatának, hogy a király a szegény jobbágy adója helyett gabonával elégedjék meg. A viszonyok sajátos alakulásában találjuk annak az okát, hogy a király azt el nem fogadhatta. A királyi javak produktivitásának ugyanis ugyanaz volt a hátránya, mint a jobbágyság imént vázolt helyzetének. Gabona volt mindenütt elég; a várföldek is bőségesen teremtek, de a pénzre volt szükség ebben a háborús világban, pénzre, melylyel csapatokat fizetni s fegyvereket, védelmi eszközöket stb. vásárolni lehetett. Egyébiránt a gabonának a központokra való szállítása, a fentebb érintett nehézségekbe is ütközött, úgy hogy annak szállítása a megyék részéről szinte lehetetlen lett volna s e mellett a király azt nem is használhatja. Azért többnyire az olykor megajánlott gabonajárulékot is készpénzben váltották meg, mint a mely adózási módot mindkét félnek előnyösebbnek kellett tartani.

A mértékek tekintetében általános volt a fejetlenség. Az 1527-iki országgyűlés foglalkozott ugyan ez ügygyel, de minden eredmény nélkül: a mértékek roppant számával találkozunk. A bécsi, budai, kassai s pozsonyi mérték a bort illetőleg egyforma volt; 32 pintből állt, mely 4 fertálynak felelt meg, a fertály viszont 8 pintnek, vagyis köbölnek. Egyébiránt helyenkint 4 pint tett egy köblöt: a cseber megfelelt 30 pintnek, a veder 40 pintnek; helyenkint ennyi egy akó. A közetkező mértékeket találjuk e korban:

1 esztergomi köböl	=	4 kakati (= párkányi) fertály
4 kakati fertály	=	3 (nagy) sarlói szapu.
2 sarlói szapu	=	3 pozsonyi mérő.
1 pozsonyi mérő	=	2 nagyszombati mérő.
3 nagyszombati mérő	=	2 galgóczi mérő.
1 drégelyi mérő	=	1/2 sarlói szapu.
2 verbói mérő	=	3 nagyszombati mérő.
1 vágujhelyi mérő	=	2 nagyszombati mérő.
10 verbói mérő	=	9 treneséni fertály.
3 nagyszombati mérő	=	2 treneséni fertály.
3 szentesi véka	=	1 simándi véka.
1 simándi véka	=	2 túri fertály.
1 kassai köböl	=	2 szepesi köböl.
1 nagyszombati szapu	=	2 nagyszombati = 1 pozsonyi mérő.
1 bazini mérő	=	3 nagyszombati = 1 1/2 pozsonyi mérő.
3 vittenczi mérő	=	4 nagyszombati mérő.
2 esejtei mérő	=	3 nagyszombati mérő.

2 holicsi mérő	= 5 nagyszombati mérő.
1 turóczmegyei lukna	= 5 nagyszombati mérő.
1 szakolczai mérő	= 1¼ pozsonyi mérő.
2 nyárhidi fertály	= 2 pozsonyi mérő.
1 szécsényi és (rima ?) szombati mérő	= 1½ murányi koretum (tótul=korecz).
5 csetneki koretum	= 4 murányi koretum.
1 murányi koretum	= 1 alnovi és ratkovi koretum.
1 martonyosi köböl	= 3 pozsonyi véka.
4 korecz = 1 lukna	= 2½ pozsonyi mérő.
10 komáromi mérő	=11 pozsonyi mérő.
1 galgóczi mérő	= 1½ trencséni = 3 liptói = 5 nagyszombati mérő.

A mázsa 100, helyenkint 120 font volt. Térmérték a hold, öl s láb. A mérésre 1555-ben kilencz lépés hosszú kötelet használtak; egy kötél a feljegyzések szerint 6 láb s így egy öl hosszú. A gabonát 60 kévés kepébe, 30 kévés kalangyába, vagy 15 kévés keresztekbe rakták: a szám esetleg változhatott e határok között.

A mértékek tekintetében e korra a fentiek álltak: a legnagyobb zűrzavarra akadunk tehát e téren, mert hisz könnyen belátható, hogy ily sokféle mértékek minden egységes eljárásnak útját állták. Az ország rendezetlen állapotával karöltve, minden irányban rendezetlen viszonyokra akadhatunk s így nemcsoda, ha ez a mértékek tekintétében is megnyilvánul.

A hajózás sem vett nagyobb lendületet, mely különben talán alkalmas lett volna a kereskedést jobban fellendíteni. A török uralom nem volt alkalmas ennek fejlesztésére sem, jóllehet tagadhatatlan, hogy a törökök hajóépítése jelentékenynek volt mondható. A török hajók azonban főkép csak hadi czélokra szolgáltak.

A kereskedelem bénulásával az árúmegállítási jog is vesztett jelentőségéből; de azért e jog féltékenyen őriztetett. 1538-ban megkapta e jogot I. Ferdinándtól Eperjes is; de megvolt e joga Kassa, Bártfa, Késmárk, Lőcse, Pozsony, Sopron, Nagy-Szombat, Varasd s Zágrábnak is. Bizonyos azonban, hogy e korban annak valami sok hasznát nem vették.

A posta felállítása a mohácsi vész utáni korra esik. Már 1528 május 19-ikén a Budától Bécsig felállított posták Ferdinándot arra kérik, hogy fizetéseiket havonta adja ki; tehát az 1451-ben Taxis Rogger által felállított első postajárat csak ekkor talált

hazánkban követésre. A Buda és Bécs közötti postajárat azonban a zavaros idők alatt megszünt s hazánkban csak a németországi posta közlekedett Bécsen át Pozsonyig, a mely aztán 1530-tól kezdve szakadatlanul járt. Pozsonyon túl azonban csak futárok járnak, mint annak előtte, kiket különben postának hívnak. Ezek lassankint helyhez kötődtek, állandósultak. Két ily főpostavonal alakult; még pedig a Pozsony s Eperjes közötti s a Kassától Nagyvárad Tasnád felé huzódó. A kettő egymással összeköttetésben nem volt; különben is a kassainak csak a kiinduló pontja volt állandóan ugyanaz, a végpontja változott. Egy harmadik ily postavonal is keletkezett, még pedig Kassa s Kisvárad között. Csak 1558 október 1-én történt a posták tekintetében némi egységesítés, úgy hogy ez is lett a tulajdonképeni kezdete az állandóan szervezett magyar postaintézménynek, mely Paar Péter vezetése alá rendeltetett. Különben nehány más kisebb postajáratról is van tudomásunk.

A posták ily kezdetleges voltuk mellett közgazdasági szempontból alig jöhettek tekintetbe; főkép hadászati szempontból birtak azok fontossággal, minthogy tényleg erre való tekintetből is szerveztettek, vagy legalább az nagyban hozzájárult fejlődésükhöz s keletkezésükhöz. Az általános gazdasági szempontok csak később jöttek tekintetbe s csak később szegődött a posta azok szolgálatába.

Az állam jövedelmei tekintetében korszakunk elején semmi különösebb újításra nem akadunk: de a régi intézkedések, a régi alap betartatott s tökéletesbítve megerősíttetett. Ép úgy voltak rendes s rendkívüli jövedelmek, mint az előzőleg vázoltakban, de azok behajtására szigorúan ügyeltek. Eme körülménynek tudható be, hogy a rendkívüli jövedelmek — kamara haszna s rovásadó — s a rendesek — vám (harminczad stb.), pénzverés, bányászat, királyi birtokok, városok különböző adója, birság, zsidók díja stb., stb. — az ország fokozódó szükségleteinek fedezésére inkább elegendőek voltak, mint a megelőző időszakban. Bizonyos azonban, hogy a rovásadó rendesen minden évben kivettetett s így a régi adóalap mellett is fokozódó volt a megadóztatás. A század első felében a pénzügyi administratio oly erősen szerveződött az országban, hogy az e tekintetben a reorganizálással egyértelműnek mondható. S ezen átalakitó hatást a királyi kamarák gyakorolták, melyek mintegy központi szervezet, a pénzügyek igazgatását végezték a régi kincstartó-

ság helyett. A központi kamara Bécsben volt, melynek alá van rendelve a király országaiban levő többi országos kamara: így a hazánkban levő budai kamara, mely később Pozsonyban székelt, szintén a bécsinek volt alárendelve. De azért az összes magyarországi pénzügyi tisztségek nem a magyarországi, hanem részben osztrák tartománybeli kamaráknak voltak alárendelve. Így nem a magyar kamara alá tartozott a bányászat, a pénzverés, a harminczadügy egy része s a Drávántúli vármegyék, a mi kétségkívül nemzeti sérelmet képezhetett a különben rendszeres s elég czélirányos pénzügyi politika mellett.

A reorganizált kincstartóság, most már királyi kamara, 1528 junius 8-ikán alakult meg s kötelességévé tétetett, a kincstárt terhelő összes adósságokat, kiváltságokat, de a javára szolgáló összes jövedelmeket is megvizsgálni s rendszeresen kezelni. Miután azonban az ország zavart helyzete mellett kezdetben működni nem tudott, az adókat behajtani nem tudta, s inkább erőszakosságok által gyarapitotta a bevételt. Buda elestétől egész 1531-ig nem is működött a kamara, mikor is Ferdinánd a központi kamarát megalkotva, azt Pozsonyra tette. Az új kamarának kezdetben megbénította működését az előző években az adózás körül lábrakapott fejetlenség, midőn is a várparancsnokok, az alsó ausztriai kamara s egyes főurak, önkényesen is szedték a különféle adókat: eleinte tehát nagyon gyenge alapokon állt egész működése. Sikerült azonban rendet teremtenie s oly hatalmas intézménynyé vált, mely több mint háromszáz esztendőn keresztül pénzügyi tekintetben az ország vára, a királyság védőbástyája lőn, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy az újabb megalakulásnál nemcsak a minden irányú pénzügyi kezelés s elszámolás tartozott hatáskörébe, hanem egyes katonai intézkedések megtétele, sőt a végvárak s erődítmények karbantartása is. A pénzügyek teljes konszolidálása oly értelemben, hogy azt a kamara teljesen hatalmában birta, csak 1548 után volt elérhető: addig a kezdet nehézségeivel küzdöttek. Eddig a helytartóságtól is függött a kamara, most ez megszünt, de azért a császári kamarával szembeni alárendelt viszonya nem szünt meg, a mi azonban még ez időben összeütközésre okot nem adott. A kamara személyi szükséglete a mi pénzünkre átszámítva 40—50,000 frtot tett ki, míg az egész polgári kormányzaté 320—390,000-et, vagyis a kamara szükséglete mintegy nyolczadrészét tette az egésznek.

Hogy fogalmunk legyen a kamara jövedelmeiről, hogy láthassuk mekkora jelentősége volt a kamarának e korban s hogy a jövedelem emelkedéséről fogalmunk lehessen, közöljük itt 1537—1560 között az ismert adatokat, a kamara bevételeit egykorú pénznemben, mely forintokban, a mint már említettük, a jelenlegi forint 10—12-szeresét teszi.

Év	Bevétel	Év	Bevétel
1537 áprilistól 1541-ig	86,373 frt	1553	144,015 frt
1539	4,675 «	1554	155,007 «
1540	3,304 «	1555	142,256 «
1541	3,649 «	1556	111,586 «
1442	5,269 «	1557	108,852 «
1549	179,805 «	1558	110,480 «
1550	180,580 «	1559	126,410 «
1551	108,418 «	1560	99,470 «
1552	146,276 «		

Egyes évekről helyenkint ugyan eltérő adatok is találhatók, de azok nagyban egészben nem sokat különböznek. Mindenesetre óriási összegek ezek, melyek a mint látjuk állandóan nagy jövedelemről tesznek tanúságot. A már adott értékadatokhoz pótlólag megjegyezzük, hogy az akkori 100 dros magyar frt értéke 1522—30 között 15, 1531—46 között 12, 1547—1600 között 10, 1600 után 7—8, 1650 után 5—6 mai osztrák értékű frtnak felelt meg.

Nagy baja volt a kamarának, hogy az egész országot nem tekinthette át, nem ellenőrizhette a jövedelmek kellő behajtását. Az ország nyugati szélén székelt s így az ország másik fele, úgyszólván, felügyelet nélkül maradt: hogy ez mennyire károsította a kamarai jövedelmeket, azt az időnkint megejtett vizsgálatok nagyon is igazolták. Ezért állíttatott fel azután Ferdinánd halála után az új kamara Kassán, melynek megalakítása már 1560-ban ki lőn mondva, de a melyet csak 1567-ben létesitett Miksa király.

Állandó sérelme volt a magyarságnak a kamarákat illetőleg ama körülmény, hogy az ügykörükbe tartozó dolgokba a bécsi kamara, majd Rudolf király óta e kamara megoszlásával a prágai is folyton beavatkozott, mi az autonom hatáskört nagyban sértette. Megszüntetni azonban nem lehetett az idegen beavatkozást, miután a király maga is helyesnek ismerte azt el, mely hit helyességéről különben tanácsosai is igyekeztek őt

meggyőzni. A külföldi kamara befolyása a továbbiakban is megmaradt úgy a pozsonyi, mint a szepesi (kassai) kamarára, mely utóbbi fejéül szinte a bécsi tekintetett s ha névleg nem is, de tényleg egyenrangú volt a pozsonyival.

Megalakulva a kassai kamara, hatáskörébe vonta a következő vármegyéket: Szepes, Torna, Abaúj, Sáros, Gömör, Pest, Solt, Borsod, Heves, Zemplén, Ung, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Szabolcs Belső- s Külső-Szolnok, továbbá Mármaros, Kraszna, Bihar, Békés, Zaránd, Csongrád, Csanád, Arad, Torontál s Temes is. Míg az előző vármegyék feletti administratiót a török gátolta, addig az utóbbi 10 tényleg a kassai kamara alatt állott a következő városokkal egyetemben: Kassa, Eperjes, Bártfa, Kis-Szeben s Lőcse, a melyekhez sorakoztak még: Eger, Sáros, Tokaj, Szerencs, Szendrő, Krasznahorka, Zaard, Szent-Márton, Putnok, Pelsőcz, Gombaszeg, Erdőd, Szatmár, Nagybánya, Munkács, Diósgyőr s Huszt. Ez utóbbi azonban nem volt a királyé s így a kassai kamara hatáskörébe nem tartozhatott. De a királyi harminczadok is ide tartoztak Késmárk, Lőcse, Lubló, Eperjes, Kassa, Bártfa, Sztropko, Szikszó, Ungvár, Homonna, Kisvárda, Varannó és Tokaj területéről. Minden itt nem említett királyi terület a pozsonyi kamara alá tartozott.

Nagy szükség volt e kamarák helyes működésére, mert hisz az udvartartás költségei 1551-től 224,243 frtról Miksa idejében 304,456 frtra szöktek fel, míg a katonai költségek például 1564-ben 541,805 frtot tettek ki, a mi azonban oly rendetlenül fizetődött, hogy atyjától Miksa 1.066,836 rh. frt ily adósságot örökölt.

Az előzőekben már rámutattunk, hogy a kamarák menynyiben feleltek meg a bevételek fokozása tekintetében a hozzájuk fűzött várakozásnak: a továbbiakban még a kamarai jövedelmek részleteire fogunk áttérni. Itt azonban jelezni kivánjuk, hogy a kamarák nemcsak pénzügyi tekintetben voltak irányadók, hanem úgyszólván minden kormányzati ügybe beavatkoztak: gazdasági, közigazgatási s igazságszolgáltatási ügyekbe való beleszólást is biztosítottak maguknak, a mi hatalmi állásuknál fogva könnyen is ment. Tagadhatatlan azonban, hogy ez ügyben tanácsukat nem egyszer ki is kérték. Ezen tág működési kör azonban növelte bennü kaz önkényt, mely nem egyszer a megengedett határokon messze túlcsapott.

A pozsonyi kamara bevételei s kiadásai a következőkép alakultak egyes ismert években:

Év	Bevétel	forint	denár	Kiadás	orint	denár
1566	— — — — — — —	148,635	55		147,996	30
1575	— — — — — —	130,793	36		—	—
1576	— — — — — — —	151,271	79	okt. 21. —decz. vége	45,693	81
1577	— — — — — —	117,369	29		117,765	65
1578	— — — — — — —	145,696	35		145,817	15
1579	— — — — — —	97,624	48		97,333	89
1580	— — — — — — —	146,146	51		146,429	57
1581	— — — — — —	102,278	18		101,970	69
1582	— — — — — — —	147,584	35		147,818	69
1583	— — — — — —	115,557	48		105,757	79
1584	— — — — — — —	116,054	29		125,934	79
1585	— — — — — —	110,673	27		110,612	22
1586 (márcz. 13-ig)	— — —	15,441	69	márczius 13-ig	15,567	35
1586 (május 15-től)	— —	52,347	67	május 14-től	52,330	15
1587	— — — — — — —	182,828	45		182,701	59
1588	— — — — — —	163,498	35		163,590	07
1589	— — — — — — —	150,502	18		150,550	43
1590	— — — — — —	82,341	84		82,341	84
1591	— — — — — — —	127,679	82		107,955	13
1592	— — — — — —	107,955	13		127,679	82
1594	— — — — — — —	82,087	44		81,225	69
1598	— — — — — —	158,595	38		—	—

A szepesi kamaráról ily több évre terjedő részletes kimutatásaink nincsenek, de bizonyos, hogy míg kezdetben jövedelmei csekélyek voltak, addig 1588-ban az előirányzott 102,180 frt 83 drra rúgott; a kiadások azonban ez összeget 177,441 frt 2 drral fölözték. A szepesi kamara tehát megközelítőleg sem volt oly helyzetben, mint a pozsonyi kamara, melynek jövedelmei s kiadásai között megvolt a megfelelő arány. Egyébiránt a későbbi években a szepesi kamara pénzügyi helyzetére az ország zavart állapota mindinkább éreztette hátrányos befolyását, mi a bevételekben hűen tükröződött vissza. Tulajdonkép a kamara bevételei közé tartozott volna minden jövedelem, adó, harminczad, vám, bányászat, pénzverés s minden más királyi jövedelem; de azért azt látjuk, hogy a bányászat s pénzverés, a szlavon jövedelmek, stb., nem a kamarákhoz folytak be.

Korszakunk első idején a közjövedelmek nagyon hiányosan folytak be: nem volt a királynak elég ereje fensőbbségét nagyobb területen érvényesíteni. Később a helyzet ugyan javult, de vele arányban kifejlett egy újabb rendszer. Azok a területek, melyek a többiekkel határosak voltak s a melyeknek a király oltalmat adni nem tudott, behódoltak a töröknek, vagyis

fizettek neki adót, hogy biztonságban maradjanak. Az ily területek azután, ha fizettek a magyar királynak adót, úgy csak a felét fizették a rendesnek. Egyébiránt a török által elfoglalt terület lakói is akárhányszor küldtek a királynak ajándék czímen adójárulékot, a melylyel mintegy a magyarsághoz tartozóságukat akarták dokumentálni s a király jóakaratát akarták megnyerni; ha a behódolt területet a török elfoglalta, úgy az adózás tekintetében esetleg szintén ez az eset állt fönn.

Adjuk itt a porták számát, illetve a megyék adóját a királyi Magyarországban az ismert adatok alapján, mely a királyi terület növekvését, s az adózás nagyságát egész áttekinthetően adja: megjegyezzük azonban, hogy a hátralékos adó gyanánt fenmaradó összeg behajtása is megtörtént, ha nem egészben, úgy legalább részben.

Az 1527—1536. évek statisztikája nem teljes ugyan, de mindenesetre megmutatja, hogy mily gyenge alapokon állt még ekkor a király uralma, s aránylag mily csekély jövedelmekre volt utalva az ország.*

Év	Megyék	Porta	Kirovás	Befolyt	Hátralék	Jegyzet
			forint és dénár			
1527	Sáros	6618	1323·60	—	—	20 dénáros lucrum
1530	Bereg	—	—	318·—	—	[3 évre
—	Máramaros	362	—	—	—	
1531	Bars	—	—	1551·—	50·—	
—	Győr	530	530·—	530·—	—	
—	Veszprém	2231½	2231·50	2201·50	30·—	
—	Nyitra	—	—	2606·—	—	
—	Abauj	—	—	1389·—	448·50	
—	Esztergom	315	315·—	315·—	—	
—	Zala	—	—	2646·—	—	
1532	Esztergom	—	—	271·10	—	
—	Abauj	—	—	1278·50	—	
—	Nyitra	—	—	1775·50	—	
—	Mosony	—	—	307·40	—	füst.
—	Pozsony	930	930·—	930·—	—	füst 308.
—	Győr	449	449·—	—	—	
—	Komárom	—	452·—	—	—	füst 459 adózott, adatok hiányo-
—	Trencsén	—	—	—	—	[sak
1533	Trencsén	—	—	173·—	—	nemesektől.
—	Bars	2109	—	2278·—	—	Prim. subsid.
—	Zala	—	—	2461·—	—	
—	Nyitra	1048½	—	1412·50	—	

* A portaszám s adóztatás *Acsády* munkái után van adva úgy itt mint a továbbiakban is.

Év	Megyék	Porta	Kirovás	Befolyt	Hátralék	Jegyzet
			forint és dénár			
—	Pozsony	837½	—	—	—	2 járásban.
—	Komárom	466		—	—	2 járásban.
—	Bereg	733	733·—	733·—	—	
1534	Somogy	55	—	—	—	
—	Mosony	345½	345·50	—	—	
—	Esztergom	267½	267·50	—	—	
—	Bars	2037½	2037·50	—	—	
1535	Bereg	1823		—	—	
—	Liptó	—	—	542·—	—	
—	Zólyom	—	—	898·50	—	
—	Nyitra	—	—	1535·—	—	
1536	Nyitra	4072	4072·—	—	—	
—	Liptó			526·—	—	
—	Zólyom		—	907·50	—	
—	Veszprém		1444·—	1296·—	—	
—	Pozsony	2455	2455·—	2219·—	—	
—	Bars	1997½	1997·50	—	—	
—	Zala	4146	4146·—	2777·—	—	
—	Trencsén			1566·—	—	
—	Mosony			364·—	—	
—	Sopron		—	580·—	—	
—	Vas	1252	1252·—	—	—	

Ez adatok tehát a királyi hatalom nagyon korlátolt voltát tárják elénk: hiányosságuk daczára észrevehetjük azonban, hogy az évek folyamán mind több megye került adózás alá, a mi 1537-ben még fokozottabban volt elmondható. Ez évben ugyanis volt kiróva, Pozsony-, Nyitra-, Bars-, Hont-, Trencsén, Moson-, Komárom-, Esztergom- s Turóczmegyékben (Sopron, Győr, Vas, Zala, Somogy, Veszprém, Liptó s Zólyom adatai ismeretlenek) mint a 3 frtos adó első részlete 24715 frt, a melyből 11962 frt folyt be. 1538-ban csak kilencz megye adózása ismeretes. Trencséné azonban hiányos, mert ott Podmaniczky és Kosztka 1296 portát nem engedtek összeírni. Az adó első részletének kirovása (prim. subsid ½ frt) kitett Nyitra-, Bars-, Sopron-, Turócz-, Esztergom-, Zólyom-, Trencsén-, Hont- s Pozsonymegyékben 6113 frt 25 drt, a tiszta bevétel pedig 2717 frt 18 drt.

1539-ben 28 vármegye adózott, de 10 vármegyéből rendetlenül folyt be az adó, Árvát, Veszprémt, Somogyot s Zalát pedig egyes önkénykedő főurak vonták ki az adózás alól. A következő vármegyék adóztak: Nyitra, Bars, Sopron, Esztergom, Zólyom, Trencsén, Hont, Pozsony, Vas, Mosony, Komárom, Győr, Turócz

s Liptó. 2 frtos adótétel mellett a primum subsidium kitett 4228 frt 19 drt, a secundum 13034 frt s 50 drt.

1540-ben az adózási viszonyok még kedvezőtlenebbekké váltak, úgy hogy csak 13 vármegye adózott. Ezek voltak Nyitra, Bars, Sopron, Turócz, Esztergom, Zólyom, Trencsén, Hont, Pozsony, Vas, Mosony, Komárom s Liptó. Az egyforintos adó első részletéből befolyt (à 1 frt) 3888 frt 44 dr., a másodikból — közvetlen a kamarához fizettek 1715 frt 11 drt. A második részlet kirovása tulajdonkép 7597 frt 50 drt tett ki, s a kamarához összesen 1957 frt 36 drt fizettek be. A kirótt összegből azonban sokféle költségeket, fizetéseket fogtak le, s onnan van e nagy eltérés.

Az 1541-ik évben az adózási viszonyok lényegesen javultak. Esztergom kivételével, ellenben Győr hozzávételével az előzőleg felsorolt megyékből befolyt 8061 frt 59 dr., de Bars ezenkívül 407 frt 50 drt a királyhoz küldött közvetlen, mig Nógrád 2000 forintot katonák fizetésére tartott vissza. Más számadások szerint a fenti 8061 frt 59 dron kívül még 1030, illetve 1034 frt folyt be a kamarához. Mindenesetre láthatjuk ezekből, hogy az ország pénzügyei jobb helyzetbe jöttek, a mi kivált már 1542-ben fokozottan volt elmondható.

1542-ben ugyanis adóztak: Liptó, Szepes, Trencsén, Sáros, Kraszna, Fehér, Gömör, Zemplén, Sopron, Zólyom, Győr, Zala, Bars, Baranya, Mosony, Nyitra, Somogy, Pozsony, Ugocsa, Bereg, Szatmár fele (2 járás), Turócz, Tolna és Hontmegyék. Befolyt az egy frtos adóból 44,126 frt, a porták sexagesimájából 31,511 frt 41 dr., az egytelkesekéből 1867 frt 80 dr., a plébánosoktól 396 frt 24 dr., a molnároktól 36 frt, egyes megyéknél a három utolsó összesítetett bevételeiből 1016 frt 68 dr. Krasznából külön adó és sexagesima együtt 815 frt, vigesimából 704 frt 58 dr., összesen 80073 frt 71 dr. (Az említett adónemek természetéről még külön megemlékezünk.) Ez adók különben a katonaság költségére szavaztattak meg.

1546-ban még jobban kibővült az adózó terület; 35 vármegye adózott a királynak ez évben, a mi mindenesetre hatalmának nagyobbodását jelezte. Adózott ez évben: Pozsony, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Zólyom, Turócz, Trencsén, Liptó, Árva, Esztergom, Komárom, Mosony, Győr, Veszprém, Sümeg, Heves, Gömör, Torna, Abauj, Szepes, Sáros, Mármaros, Bereg, Ugocsa, Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Ung, Sopron, Borsod, Zemplén, Zala, Vas. A porták adója volt egy előirányzat

szerint 52474 frt, 20 dros lucrum 10502 frt 80 dr., egytelkesek taksája 1435 frt 20 dr., lelkészek taksája 561 frt 19 dr., s 70 malom à 50 dr. 35 frt, összesen 65,008 frt 19 dr.

1549-ben már a behódolt portákkal is kell számolnunk. Ez évben már a királyi terület 11%-a hódolt volt. Az előzőleg emlitett vármegyékben, de Sümeg kivételével, Somogy, Baranya hozzászámitásával volt a prinum subsidium adókirovása az egytelkes nemesek taksájával együtt 72058 forint 66 dr., a tiszta bevétel 61104 frt 62 dr. A secundum subsidium kirovása volt 56508 frt 66 dr., a tiszta bevétel 48717 frt 21 dr.

1550-ben az utóbbi megyékből Baranya kivételével kirovatott 50692 frt és 50 dr.: e mellett a tiszta bevétel volt az első részletnél 42564 frt 85 dr., a másodiknál 42334 frt 57 dr.

1552-ben az adózó vármegyék száma újból szaporodott. Adóztak a következő megyék: Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Szepes, Sáros, Torda, Abauj, Zemplén, Ung, Borsod, Heves, Gömör, Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Mármaros, Ugocsa, Bereg, Bihar, Békés, Csongrád, Csanád, Arad s Külső-Szolnok. Az első részlet subsidium kirovása kitett 105018 frt 89 drt, a tiszta bevétel 79790 frt 37 drt. A második részletnél Zaránd hozzájön, de Szabolcs, Szatmár, Kraszna és Közép-Szolnok elmaradnak, mert ott a zavarok folytán megtagadták az adófizetést. Kitett pedig a kirovás 63498 frt 90 drt, mig a tiszta bevétel 47544 frt 70 drt.

1553-ban az összes 1552-iki megyék adóznak, sőt hozzájuk jön Zágráb (3 járás), Varasd s Kőrösmegye is. E három utóbbi nélkül a a kirovás volt 5090950 frt 50 dr, az első részlet subsidium 43885 frt 01 dr., a második 36050 frt 72 dr. A három utóbbi megye kirovása 4666 frt, az összbevétel 2891 frt 75 dr (füstönkinti fizetés).

1554-ben ugyanazon megyék fizetnek adót mint 1553-ban, Kőrös kivételével, Zágráb s Varasd kivételével volt a kirovás 53282 frt 87 dr., melynek megfelelőleg mint első részlet befolyt 46696 frt 81 dr., mint második pedig 43340 frt 57 dr. Zágráb s Varasd megyékben a kirovás volt 4129 frt, befolyt van 2614 frt 40 dénár.

1555-ben adózott Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom,

Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Szepes, Sáros, Torna, Zemplén, Abauj, Ung, Borsod, Gömör, Heves, Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Mármaros, Zaránd, Békés, Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád, Arad, Pest, Solt, Csongrád. Kirovatott 31974 frt 37 dr.: befolyt mint első részlet 25350 forint 78 dr., mint második 26878 frt 93 dr. A közös pénzügyministerium levéltára szerint mint első részlet jóval több folyhatott be, mig mint második részlet kevesebb, ép ezért az utóbbi hiányos lehet, s igy azt részletezve nem közöljük. Első részlet gyanánt Pozsony, Zólyom, Vas, Sopron, Mosony, Győr, Veszprém, Komárom, Árva, Liptó, Szatmár, Szabolcs, Kraszna, Abauj, Zemplén, Gömör, Közép-Szolnok, Trencsén, Nyitra s Zala megyékben befolyt 34755 frt 67 dr.

1556-ban Izabella királyné s János Zsigmond hazajövetele nagyban csökkentette a porták számát. Adóztak: Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Szepes, Sáros, Abauj, Borsod, Pest, Solt, Csongrád, Heves, Gömör, Zemplén, Torna. A kirovás kitett 29141 frt 37 drt: befolyt mint első részlete a subsidiumnak 23999 frt 39 dr., mint második részlet 20728 frt 44 dr. Ezenkívül befolyt hátralék, s egy csekély részlet folyó évi adó czímen 37954 frt 29 dr.

1557-ben adózott Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Szepes, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Sáros, Abauj, Zemplén, Ung, Heves, Szabolcs, Bereg, Bihar, Pest, Solt s Csongrád. Kirovatott 28277 frt, behajtatott első részlet gyanánt 25515 forint 95 dr., mint második részlet 23226 frt 09 dr. Az 1558-iki évben befolyt a kamaránál mint hátralék 40063 frt 76 dr.

1559-ben az előirányzat 32 megyétől 77436 frt 75 drt helyezett kilátásba. Mindössze azonban csak 27 megye adózott, még pedig: Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Baranya, Szepes, s a hat gyulai megye. Kirovatott ezekre 46855 frt 50 dr., bejött mint első részlet 40211 frt 77 dr., mint második 15056 frt 93.

1564-ben Szlavoniával együtt összesen csak 30 megyéből ismeretes, hogy az adó rendesen befolyt még pedig: Pozsony,

Komárom, Esztergom, Győr, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Turócz, Árva, Zólyom, Mosony, Somogy, Baranya, Tolna, Trencsén, Sopron, Vas, Veszprém, Zala, Varasd, Zágráb, Kőrös, Liptó, Zaránd, Arad, Békés, Csongrád, Csanád, Külső-Szolnok. 1564-ben volt 4276 frt 80 dr. hátralékuk, 1565-ben 3503 frt 22 dr., mindkét évben Varasd s Zágráb nélkül, mely két megyének két évi összes hátraléka 3503 frt 22 dr. volt. A hátralékban azonban adóleengedés, rovóknál ott maradt összeg stb. is bent foglaltatik. Egyébiránt a hátralékok nagy része rendesen később befolyt, s így az mindig csak a folyó év hátraléka. Ez évben az egy frtos donativum is fizetődött. Ez adatokból fogalmunk lehet az adó jövedelemről, melyet az ország az évek folyamán nyert: a további évekről egyrészt hiányzik az egészre kiható zárszámadás, másrészt pedig elegendőnek is tartjuk ez adatok közlését, miután a porták számát, melyből a hanyatlás mérve úgyis konstatálható, úgyis adni kivánjuk.

A mint látjuk, az adó portánkint lett kivetve, s így tárgyunk szempontjából is nagyérdekűvé válik tudni, hogy hány porta volt az egyes években. Mert a portaszám változó volt: a népesség pusztulásával lakhelye s földje is pusztulásnak indult, s igy a porta tulajdonképi fogalma megszünt, Pusztahely (prædium) vált az előbbi lakott területből. Ismeretlen a porták száma azonban az ország vagy megye zavart helyzete mellett: ez években csak töredékekre akadunk.

A porták száma a következőkép alakult:

	A porták száma kitett							
Megye	*1527.*	*1530.*	*1531.*	*1532.*	*1533.*	*1534.*	*1535.*	*1536.*
Sáros	6618	—	—	—	—	—	—	—
Bereg	—	—	—	—	733	—	1823	—
Máramaros	—	362	—	—	—	—	—	—
Bars	—	—	—	—	2109	2037½	—	1997½
Győr	—	—	530	449	—	—	—	—
Veszprém	—	—	2231½	—	—	—	—	—
Nyitra	—	—	—	—	1048½	—	—	4072
Esztergom	—	—	315	—	—	267½	—	—
Zala	—	—	—	—	—	—	—	4146
Pozsony	—	—	—	930	837½*	—	—	2455
Komárom	—	—	—	459 füst	466 *	—	—	—
Somogy	—	—	—	—	—	55	—	—
Mosony	—	—	—	—	—	345½	—	—
Vas	—	—	—	—	—	—	—	1252

* Két járás.

A portaszám tehát elenyésző csekély, a minek oka tisztán csak az adóügyi rendetlenségben, tehát az ország zavart helyzetében keresheto. A kamara szabályos működéséről még ekkor szó sem volt, a porták rendes összeirás, úgyszólván legyőzhetlen nehézségekbe ütközött. A következő években már mindjobban látjuk az egyes megyék portaszámait emelkedni. Önként értetődik, hogy az elpusztult vagy a török által elfoglalt terület nem szerepelhet, mert hisz a portaösszeírás adószedés szempontjából történt. Egyébiránt a török által elfoglalt terület nagyban egészben többnyire annyi volt, mintha az egyben el is pusztittatott volna.

De nézzük a további évek portáit a következő megyékben: Nyitra, Pozsony, Komárom, Bars, Hont, Turócz, Mosony, Zólyom, Esztergom, Liptó, Trencsén,* Sopron, Vas, Győr, Nógrád, Szepes, Sáros, Fehér, Gömör, Zemplén, Zala, Baranya, Somogy, Ugocsa, Bereg, Szatmár,** Tolna, Árva, Veszprém, Sümeg, Heves, Torna, Abauj, Ung, Mármaros, Szabolcs, Kraszna, Közép-Szolnok, Borsod. Összesen a porták száma kitett e megyékben 1537-ben 16672½, 1538-ban 12226½, 1539-ben 15608½, 1540-ben 15194, 1541-ben 17979½, 1542-ben 44126, 1546-ban 52399-et.

A királyi hatalom s a királyi terület növekvésével tehát a portaszám is emelkedett, s igy azzal arányban az adófizetés is nagyobbodott. A következőkben egyébiránt már kétféle portáról lesz említés téve: szabad és hódoltról, mert már akkor kezdetét vette a töröknek való behódolás, vagyis a töröknél való védelemkeresés. A porták összeírása mutatja azonban a legjobban, hogy azért e terület összeköttetésben maradtak a királyi területtel, az adózás maga viszont azt, hogy a királyt itt mindenütt elismerték.

Nézzük a további éveket a következő megyékben: Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Heves, Borsod, Gömör, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Szepes, Sáros, Torna, Abauj, Zemplén, Ung, Ugocsa, Mármaros, Bereg, Szatmár, Kraszna, Közép-Szolnok, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Szabolcs, Bihar, Békés, Csongrád, Csanád, Arad, Külső-Szolnok. Összesen a porták száma kitett e megyékben: 1549-ben 48532 szabad, 5344½ hódolt, 1550-ben 47943 szabad, 5499 hódolt, 1552-ben 66922½ szabad, 6168 hódolt,

* 1296 portát nem engedtek összeírni 1538-ban. — ** két járás.

1553-ban 48962 szabad, 3159 hódolt, 1554-ben 50577 1/4 szabad, 5411 1/4 hódolt portát.

A hódolt porták száma tehát nagyon jelentékeny, s az elfoglalt magas színvonalon maradnak folyton, ha ugyan némi variatiót is tüntetnek fel. 1552-ben különösen magas a hódolt porták száma, a mikor különben a szabadoké is a legnagyobb a közölt öt év végösszegei tekintetében.

A következő öt év összeírásának végeredményét az alábbi megyékben adjuk: Pozsony, Komárom, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Árva, Turócz, Liptó, Trencsén, Zólyom, Mosony, Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Somogy, Szepes, Sáros, Torna, Zemplén, Abauj, Ung, Borsod, Gömör, Heves, Szabolcs, Szatmár, Kraszna, Mármaros, Zaránd, Békés, Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád, Arad, Pest, Solt, Csongrád, Baranya, hat gyulai megye, Bereg, Közép-Szolnok. Összesen a porták száma kitett e megyékben: 1555-ben 35876 5/8 szabad, 5561 hódolt, 1556-ban 21895 szabad, 3045 1/2 hódolt, 1557-ben 25977 szabad, 4564 hódolt, 1559-ben 29331 1/4 szabad, 14254 1/4 hódolt, 1564-ben 24907 13/24 szabad, 7587 1/2 hódolt portát. Zaránd, Békés, Külső-Szolnok, Csongrád, Csanád s Arad megyék porta számai ez években nincsenek felvéve. A hódolt porták száma kivált 1559-ben rendkivül nagy: ezt a hat gyulai megyei adatának lehet betudni, mely ez évben az összes hódolt porták számának felét teszi ki. A szabad porták száma rendkívüli apadást mutat föl, a mi az ország szomorú állapotának a legvilágosabb s legnyomatékosabb jele. Bizonyos azonban, hogy a porták számának csökkenése az alsó határt még épen nem érte el, a mint azt a következő számcsoportok mutatni fogják. Mérhetlen közgazdasági hanyatlás járt mindennek nyomában, mert hisz a pusztulás, a török terjeszkedése elvágta minden haladás útját.

A további évek adatait az alábbi megyékre adjuk: Pozsony, Komárom, Esztergom, Győr, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád-, Turócz, Árva, Zólyom, Moson, Trencsén, Veszprém, Sopron, Vas, Zala, Varasd, Zágráb, Liptó, Kőrös, Sáros, Bereg, Gömör, Torna, Szepes, Abauj, Szabolcs, Ugocsa, Zemplén, Ung, Szatmár, Közép-Szolnok, Borsod, Heves, Pest, Külső-Szolnok, Csongrád, Solt, Békés. Összesen a porták száma kitett: 1566-ban 22539 2/3 szabad, 4663 1/4 2/3 hódolt, 1567-ben 30850 3/4 1/5 szabad, 5384 1/3 hódolt, 1570-ben 30641 3/4 5/3 szabad, 13068 1/2 hódolt, 1572-ben 28737 3/4 1/8 2/3 szabad, 12579 3/4 hódolt, 1574-ben 29290 1/2 3/8

szabad, $13082^{1}/_{6}$ hódolt, 1576-ban $27453^{3}/_{4}{}^{2}/_{3}$ szabad, $13103^{3}/_{4}$ hódolt portát.

Nézzük végre az alábbi évebken a kővetkező megyéket: Pozsony, Komárom, Győr, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Turócz, Árva, Liptó, Zólyom, Trencsén, Moson, Sopron, Veszprém, Vas, Zala, Varasd, Zágráb, Kőrös, Somogy, Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Szatmár, Ung, Szabolcs, Ugocsa, Abauj, Torna, Gömör, Borsod, Heves, Pest, Solt, Csongrád, Külső-Szolnok, Békés, továbbá együtt Pest, Solt, Heves, Külső-Szolnok hódolt portáit 1578-ban, Heves, Pest, Solt, Szolnok, Csongrád hódolt portái 1582-ben, Pest, Heves, Szolnok, Csongrádnak 1588-ban hódolt, 1593-ban szabad portáit.

Összesen a porták száma kitett: 1577-ben 27252 szabad, $13437^{1}/_{2}$ hódolt, 1578-ban 21993 szabad, $12892^{1}/_{2}$ hódolt, 1582-ben $24746^{3}/_{4}$ szabad, $12869^{1}/_{2}$ hódolt, 1588-ban $25246^{1}/_{4}{}^{1}/_{8}$ szabad, $8516^{1}/_{2}$ hódolt, 1593-ban * 29011 szabad, 1596-ban $10525^{1}/_{2}{}^{1}/_{8}{}^{1}/_{3}$ szabad, $1008^{3}/_{4}$ hódolt portát.

Hangsulyozni kivánjuk, hogy a felsorolt megyéknek nem összes portáit adjuk az egyes években úgy most, mint az előzőekben, *hanem csak az ismert, illetve összeírt portákat.* A viszonyok hozták magukkal, hogy sokszor évek során át nem lehetett egyes megyék portáit felvenni.

E számok nagyon jó áttekintést adnak a megyék állapotáról, a királyi terület változásáról. A hogy valamely megyében állandónak mutatkozik a portaszám, vagy talán emelkedést is mutat fel, ott gyarapodik a népesség s haladást mutat fel minden téren, a mint már azt a viszonyok sajátságos alakulása mellett felmutathatott. Ott hol ingadozást, apadást, vagy nagyobb változást látunk, ott a helyzet nagyon bizonytalan, ingatag alapokon áll a közbiztonság, veszélyeztetve van a munka eredménye, a közgazdasági haladás. Mindenesetre áll az, hogy a nyugati és északnyugati határszélek mutatnak legnagyobb állandóságot; ezek is szenvedtek a legkevesebbet az ellenséges állapot folytán.

A porták rovásadót fizettek — két részletben, — a mit mindenkor az országgyűlés szavazott meg. A lucrum a század végén összeolvadt a rovásadóval; addig vagy benne volt mindig a rovásadóban, vagy ha nem volt, úgy külön lehetett azt szedni.

* Az 1595-iki adatok nagyon hézagosak.

Ez utóbbitól azonban, ha rovásadó megszavazva nem volt, eltekintettek, a dolog költségességénél fogva.

A koronázások alkalmával szokásos volt koronázási ajándékot (donativum regium) adni. Ez 1563-ban Miksa megkoronázása alkalmával többet kitett 40,000 forintnál: az így begyűlt pénzt épúgy a szükségletek fedezésére forditották, mint a rovásadót.

Egyébiránt az adóztatás olykor rendkivüli kiterjedést vett. Így 1542-ben minden porta fizetett 1 forintot, de ezenkívül fizették adó gyanánt a földesurak (kiváltságosok adója=sexagesima) jobbágytelkeik, az egytelkes nemesek s polgárok pedig ingó vagyonuk hatvanadrészét, a béresek bérök 5%-át, molnárok, zsellérek s szabadosok, a földesúr által kirótt összeget. Fizették továbbá a külföldi kereskedők az országban levő árújuk negyvenedrészét, a katonát nem tartó papság jövedelme tizedrészét. Ez az adóztatási rendszer, mely az adófizetést eléggé kiterjesztette, nem vált be, úgy hogy a rendes rovásadóhoz tértek vissza a következő években.

Próbát akartak tenni a természetben való adózással is — gabonában, — de ez eszmét is elejtették, mert hisz pénz kellett a királynak; különben is a gabona beszállítása akárhányszor kivihetetlen is lett volna.

A mi pedig az ingyen munkát — gratuitis labor illeti, az Ferdinánd alatt egész rendszeresítődött. Közmunkát kivántak a néptől a várak karbantartására, stb.-re, s ezt ingyen dolgoztatták vele. Sok recriminatio volt e tárgyban, de az eredmény csak az lett, hogy ha pénzfizetés mellett is volt elvben e munka kimondva, azt a népnek ingyen kellett teljesíteni: ha nem teljesítette, úgy erőszakkal vitték el. 1557-ben azután e kérdés annyira tisztázódott, hogy portánkint előre meghatározott hat ingyen napot kellett dolgozni, a mi 60 dénárral meg is volt váltható.

A közmunka tekintetében különben rengeteg visszaélés s erőszakosság történt: a várak karbantartására nagy erő kellett, mire a törvényszabta egység olykor nem volt elegendő, máskor viszont annak értékét is megvették a népen, s a kiszabott időt természetben is ledolgoztatták. Még jól járt a jobbágy, ha többet nem kellett dolgoznia. Az említett hat nap rövidesen 12 napra emelődött fel. A mellett azonban hogy még ennél is többet dolgoztattak, iganapokat is követeltek, s így a közmunka teljesítése rendkívüli súlylyal nehezedett a népre.

Az adóbehajtást a dicatorok, rovók — rovással igazolták az adófizetést — eszközölték. Rendesen egy-egy dicator irta és szedte össze az adókat egy-egy megyében, ámbár az ellenkező is előfordult. A dicatort a király (királyi kamara) nevezte ki mindig egy év adójának behajtására: rendesen megyebeli volt a dicator, ki a viszonyokat ismerte; de az ellenkező is előfordult. Egyébiránt volt rá eset, hogy költségkimélés végett a megye maga hajtotta be az adót; de mivel ez rendesen nem történt kielégítő módon, újra csak a dicatorokhoz tértek vissza.

Az adóbehajtás az összeirással kezdődött; minden jobbágy, ki földesurának bért fizetett, s 5 majd 6 frtnyi ingó vagyona volt, adókötelesnek tekintetett: négy jobbágy számíttatott egy-egy portára, olykor 5—6 is. Az összeírás alapján a biró hajtotta be az összeget, kinek 15 nap alatt kötelessége volt azzal beszámolni: ellenkezőleg birságolás következett. A második részlet behajtása mintegy 6 hó mulva történt, mikor is a portaszámban esetleg előálló változásokat kiigazították, s így szedték be az adót. A hátralékok behajtása is pontosan történt. Az adóbehajtás tehát a dicator s a biró dolga volt: a földesúrnak itt már szerep nem jutott, míg még a mohácsi vész körül is ezt ő végezte, szolgáltatta, és számolta el az adót, — ha ugyan megtette. A behajtás rendesen megtörtént, s így a jobbágy megfizette kötelezettségeit, de a pénz egészben vagy részben akárhányszor nem jutott rendeltetési helyére. Ehhez jött még, hogy a nagybirtokosok s főpapok, kik ötven katona hadbatartására voltak kötelesek, az adót megtartották maguknak pecunia exercitualis czímen, a mi még 1540 után is megtörtént szórványosan: ezért kevés helyenkint a portaszám, mert ily helyeken természetesen csak a nemesek portáit írták össze, a főurakéit nem, a mi azonban Ferdinánd uralkodásának második felében a kamara erélyes intézkedései folytán megszünt. Az adóztatásnál, s összeírásnál kimaradtak, az elégett és új házak, mely utóbbiak 3 évi adómentességet élveztek, a birák — kik a rovót ingyen tartották, élelmezték, — a zsellérek, szabadosok, pásztorok, puszta telkek s bányavárosok szénégetői: ezek nem adóztak. Csakhogy az adóztatás eme rendszeres voltáról a század elején szó sem lehetett: ez csak a század közepe felé volt elmondható. Azelőtt rengeteg panasz volt az adószedés körüli visszaélésekre, melyek mind a szegény nép rovására mentek. Lassankint megadóztatták a zselléreket is, ha nem a földesúrtól

kapott bérből éltek, esetleg más kikötések mellett, majd a molnárokat s pásztorokat is, kik gyakran az összeírás elől nyájaik más vidékre való hajtása által menekültek. A nemzetiségek sem menekedhettek az adófizetés elől, úgy hogy ezt meglehetősen általánosítva találjuk. Mindez alól azonban a későbbi időben gyakran kivétel van. Az adózás nagymérvű kiterjesztése azonban nagy költséggel is járt, úgy hogy az erre jutott összeg 6000 forintra is felment, míg a hátralékok nem igen rúgtak 4000 forintnál többre.

Az adózás egy nagyon kiterjedt alakjára 1595-ben akadunk. Kimondatott, hogy tekintettel az ország nagy pénzbeli szükségletére, szorult helyzetére, minden porta kivétel nélkül tartozik adót fizetni. Adóznak az egytelkesek s zsellérközségek is, ha eddig nem is adóztak volna. Nemesek, kik menekültek, prædialisták, armalisták s szabadosok is adóznak. Plébánosok s lelkészekre, ha jobbágyaik nincsenek, a felség tisztviselőire, ha nem birtokos nemesek, főispánok, alispánok s minden megyei tisztviselőre e törvény határozatai mérvadók. Molnárok, ha saját malmuk van, szénégetők s favágók, ha házuk nincs — ha van úgy különben is adóznak — anabaptisták, zsidók (taksa), oláhok, ruthének, marhakereskedők s kalmárok minden esetben adóznak; a hódolt porták fele adót fizetnek. Az adózás tehát rendkívüli módon kiterjesztetett, a mi különben nagy eredményekkel is járt.

A városok, a mint arra már rámutattunk, a régebbi időben is fizettek adót: az ebből származó jövedelem azonban a gyenge királyok alatt nagyon leapadt: fokozta az így elérhető jövedelem csökkenését az elzálogosítás — 1518 körül Nagy-Szombat, Szakolcza, Sopron, Esztergom, Szeged, de 1524-ben a három utolsó kiváltatott, — s az adómentesség — például Pozsony, Kassa, Nagybánya — különféle czímek alatt. Ennek tudható be, hogy az említett évben a városok adója csak az alábbi összegre rúghatott:

Buda és Pestnél	2000 frt	Sopronnál	400 frt
Szegednél	2000 «	Lőese, Bártfa, Eperjes, Kis-Szeben	1000 «
Székes-Fehérvárnál	400 «		
Kolozsvárnál	312 «		
Esztergomnál	200 «		

Ez azonban Ferdinánd alatt megváltozott, a minthogy a jövedelmek alatta általában véve gyarapodtak, jóllehet 1526—

1535 között a városok az ország zavart helyzete mellett nem adóztak.

A városok adóját a király rótta ki, melyet az polgárain megvett. Az adó (census) rendes s rendkívüli (taksa) volt. A rendes adó kitett évente:

Pozsonynál	400	frtot	Kassánál	400	frtot
Sopronnál	400	«	Bártfánál	300	«
Nagyszombatnál*	200	«	Lőcsénél	300	«
Szakolczánál	100	«	Kis-Szebennél	75	«
A hét bányavárosnál	1000	«			

A taksát csak az oly években hajtotta be a király, melyekben rovásadó nem szedetett; lassankint ez lett a városok főadója, mely folyton emelkedett. A taksa forintokban a következő volt:

	1549. évben	*1554. évben*	*1559. évben*	*1564-iki előirányzat*
Pozsony	2000	900	2000	8000
A hét bányaváros	2000	—	2000	6000
Az öt felvidéki város	2300	—	—	—
Sopron	1400	400	1500	3000
Nagy-Szombat	—	—	1000	4000
Kassa	—	—	—	4000
Eperjes	—	—	—	2000
Bártfa	—	—	—	2000
Lőcse	—	—	—	2000
Késmárk	—	—	—	1000
Kis-Szeben	—	—	—	1000
Zágráb	—	—	—	1000
Varasd	—	—	—	800
Kőrös	—	—	—	—
Szakolcza	—	—	—	600
Trencsén	—	—	—	500

Az emelkedés tehát óriásinak mondható 1594-ben, jóllehet nem tudjuk, hogy az előirányzat módosíttatott-e a behajtást illetőleg. Ha katonák kiállítására szólíttattak fel, úgy külön nem adóztak. Mindezen kívül, ha a királynak pénzre volt szüksége, úgy akárhányszor kényszerkölcsön alakjában a városoktól vette azt föl, kikre különben az 1542-iki sexagesima is ki volt vetve — minden ingó s ingatlan vagyonuktól. Ezen sexagesimából kapott a kamara a városoktól:

* 1540-től kezdve, midőn a zsidókat kiüzték, ezért külön 50 forintot fizettek.

Pozsony	1500	frtot	—	drt
Nagy-Szombat	950	«	12	«
Bányavárosok	2968	«	1	«
Sopron	400	«	—	«
Lőcse, Eperjes, Bártfa, Szeben, Késmárk	1349	«	24	«

A mohácsi vész körül már a harminczadok tekintetében nagyon zavaros volt a helyzet, pedig ez volt tulajdonkép a legjobb jövedelmi forrás. Ferdinánd uralmának első ideje alatt sem volt az rendezve, s ez volt a magyarázata annak, hogy a harminczad körül sok visszaélés történhetett. A harminczad-hivatalok a határokon voltak, úgy Magyarországnál, mint Erdélynél. Az előbbinél a harminczad szedetett, az utóbbinál a huszad. Erdélyben volt ily hivatal Szeben, Brassó és Beszterczében: Magyarországban Pozsonyban, a mely alatt volt az óvári (1532 után), soproni, zurányi és nezsideri. Nándorfehérvár eleste után innen a harminczad Zalankamén és Péterváradra helyeztetett. A pozsonyi hivatal alatt találjuk 1560-ban még a rajkait, kismartonit, gajárit s stomfait. 1548-ig a pozsonyi kamara fennhatósága alatt álltak, de mivel rengeteg visszaéléseknek jöttek nyomára, ekkor a szigorúbb ellenőrzés czéljából a pozsonyi harminczad-hivatal fiókjaival egyetemben az ausztriai kamara alá helyeztettek. Volt még harminczad-hivatal Nagy-Szombatban is, melynek fiókjai voltak a sassini, szeniczei, szakolczai és holicsi; de harminczadok voltak még Budán, Esztergomban s Fejérváron is.

1545-ben a király a harminczad ügyet rendeztette, s a hivatalok felállítását a következő helyekre engedélyezte: Pozsony, Nagy-Szombat, Trencsén, Végles, Rózsahegy, Stubnya, Vágújhely, Szempcz, Szakolcza, Turdossin s Verbó. Véglesen és Stubnyán azonban nem állíttatott az fel, hanem helyettök Saághon, Baáthon, Guttán és Selyén.

Említettük fentebb, hogy a pozsonyi kamara 1548-ban az ausztriai kamara felügyelete alá rendeltetett. Elhatároztatott ekkor a hivatalok újbóli rendezése is, mely szerint a pozsonyi kamara alá osztatott egyrészt Nagy-Szombat, Szempcz, Sassin, Holics, Szakolcza, Szenicz, Verbó s Újhely, másrészt Trencsén, Illava, Pucho, Zsolna és Turdossin; de ezenkívül Selye is előfordul önálló hivatal gyanánt, mely azonban 1560-ban megszünt. Újhely körüli fiókok voltak Bossácz, Lysko, s Illava körül Bellus, Pucho körül Meztechko, Kraszno s Richo. 1561-ben Beszterczebányán is állíttatott fel harminczad hivatal.

Ha már az ország nyugati felében rendezetlenek voltak a viszonyok, még inkább elmondható ez az északkeleti részre. Harminczadok voltak itt: Homonnán, Eperjesen, Lublón, Sztropkon, Kassán, Bártfán, Lőcsén, Késmárkon, Ungváron, Tokajon s Szikszon. Az ellenőrzés minimalis volt, s a visszaélések végtelen sora lett volna itt felderíthető. A kezelés, illetve a központból való ellenőrzés azonban rendkívül nehéz volt.

A harminczadosok a díjakat bizonyos előre megállapított tarifa alapján szedték: kezdetben az egyes hivatalok díjtételei egymástól eltérőek voltak, de a későbbi időben egységesíttettek. Az első ismert vámtarifa a pozsonyi, mely 1536-ból való, s a mely az alábbi díjakat állapította meg; azokat 1545-ig szedték:

Egy ökörért vagy lóért	—	frt	40	dr.	Száz báránybőrért	—	frt	15 dr.
Egy tehénért	—	«	30	«	Száz kisebb bőrért	—	«	10 «
Száz juhért	2	«	—	«	Egy mázsa viaszért	—	«	50 «
Száz ökör- vagy más nagy bőrért	2	«	50	«	Egy fuder borért	1	«	50 dr.
					Halért s más kivitt árutól az érték 5%-a.			

Említettük már, hogy ezen tarifa csak 1545-ig maradt érvényben: ez évben az összes hivatalok egységes eljárásra utasíttattak egy új tarifa alapján — a mit ugyan nem mindig követtek. Ezt azután 1549-ben egy újabb tarifa követte, mely jóval magasabb díjakat állított fel: különben rectificatiókra gyakrabban akadhatunk. A két említett év tarifájának egy részét közöljük általános tájékoztatás szempontjából:

1545-ben:

Egy ökörért, bikáért, vagy lóért	1	frt	—	dr.
Egy tehénért	—	«	60	«
Egy tinóért	—	«	40	«
Egy db 1 éves borjuért	—	«	5	«
Száz juhért v. kecskéért	2	«	—	«
Egy hízott disznóért	—	«	20	«
Egy közönséges «	—	«	5	«
Száz ökörbőrért	3	«	—	«
Száz tehénbőrért	2	«	—	«

1549-ben:

Egy ökör, bika, két éves tinó vagy lóért	1	frt	50	dr.
Egy tehén	—	«	60	«
Egy db 1 éves borju	—	«	20	«
Száz juh vagy kecske	6	«	—	«
Egy hízott disznó	—	«	30	«
Egy közönséges disznó	—	«	16	«
Bőrvám marad.				

A harminczad fizetés alól mentes volt a nemes ember házi szükségletére szolgáló áruja, az egy forintnál kevesebb értékű árú és aprómarha, valamint az ország belsejében ideoda szállított árú is — ha csak egyesek erőszakosságai annak

útját nem állották. A naszádosok a kereskedést kiváltságaik folytán teljesen vámmentesen folytathatták, a mely jog azonban az idők folyamán megváltatott. Kiváltságaik voltak egyes városoknak: így az eperjesieknek s a bányavárosoknak, mely jog azonban rövidesen nagyban korlátoztatott. A zsidóknak is voltak kiváltságaik, mik azonban megszüntettek.

A pozsonyi kamara hatósága alatt álló harminczadok jövedelme a következő volt egyes ismert években forintokban és dénárokban:

	1539 ápr.—decz.	1540	1541	1542	1545
Nagy-Szombat	1360·76	1422·60	1059·26	1957·47	—
Szakolcza, Szenicz, Holics, Sassin	39·35	44·54	41·70	44·30	—
Szempcz	1481·—	1669·81	2136·45	3042·63	—
Pozsony, Stomfa, Gajár	—	1133·46	458·41	1097·22	—
Rimaszombat	—	—	—	—	2310·31
Saágh	—	—	—	—	4603·44
Baath	—	—	—	—	211·08
Gutta-Selye	—	—	—	—	500·10

Majd a következő éveknek részben összesített adatai a következőkép alakultak:

	1549	1550	1551	1552	1553	1554 folyó évi	1554 hátralék
Szempcz	51125·42					24950·39	3424·96
Nagy-Szombat	8037·84					3088·44	1197·73
Szakolcza	480·15					242·61	—
Verbo	410·—					300·—	300·—
Ujhely	5349·52					3281·71	495·30
Trencsén	1323·76	50012	36217	25588	32930	576·50	160·—
Pucho	831·84					263·50	—
Zsolna	164·74					89·60	—
Turdossin	428·77					300·—	—
Selye	2886·70					8283·53	3139·—
Illava	—					48·—	—
Összesen	71038·74	50012	36217	25588	32930	41424·28	8716·79

A többi években már mindig jelentékeny a hátralék

	1555 folyó év	1555 hátralék	1556 folyó év	1556 hátralék	1558 folyó év	1558 hátralék	1559 folyó év	1559 hátralék
Szempcz	32861·13	12261·17	21041·90	3199·08	1500·—	9279·—	10007·—	28184·60
N.-Szombat	7439·—	3716·27	5262·52	741·57	6371·97	177·34	1587·74	1978·13
Ujhely	4589·—	2948·90	10238·87	—	3197·51	—	—	4189·—
Verbo	990·43	80·—	790·50	932·—	—	—	940·94	—
Szakolcza	201·62	17·77	43·36	177·50	415·02	82·22	—	70·—

	1555		1556		1558		1559	
	folyó év	hátralék	folyó év	hátralék	folyó év	hátralék	folyó év	hátralék
Trencsén	374·70	615·—	192·10	—	100·—	—	—	—
Selye	13860·—	1245·93	6732·79	1011·—	13729·29	5839·64	6827·64	6196·34
Zsolna	256·—	—	57·—	85·26	242·44	281·18	103·10	91·—
Pucho	210·—	215·—	94·—	62·60	34·32	527·66	—	175·01
Illava	361·—	—	366·—	150·50	78·08	464·11	282·—	85·50
Turdossin	293·06	—	440·—	—	—	—	—	—
Galgócz	—	—	—	—	6994·54	3102·92	5402·46	4830·30
Összesen	82535·98		51618·45		52417·24		70950·76	

Ily képet ad a harminczadjövedelem a pozsonyi kamarához tartozó hivataloknál. A többi adatok inkább töredékesek s így nem közöljük. Ezen kimutatás is eléggé elénk tárja a harminczadok által elért jövedelmet. Megjegyezzük, hogy a felvidék (Kassa, Eperjes stb.) harminczadjövedelme sokkal kevesebb volt; az nem tett ki többet 1554 julius 1-től 1557 junius végeig 6344 frt 98 dénárnál. S ha az a későbbi időben fokozódott is, azért Ferdinánd uralkodása vége felé az összes harminczadjövedelem csak 100,000 frt körül volt, jóllehet egy előirányzat maga Buda és Székesfejérvár harminczadjövedelmét Ferdinánd uralkodásának első éveiben ennyire vette fel évente, a mi azonban egész alapnélküli volt. Egyébiránt 1524-ben az előirányzat a két harminczadot 16,000 frtra, a pozsonyit 6,000, a kassait 800 frtra, a szlavont 4,000 frtra, az erdélyi huszadot 5000 frtra vette föl.

A kamarának nagyon nagy bevételei voltak egyes javak adományozásából származó zálogösszegekből. Hogy ez mennyire rughatott, azt láthatjuk az alábbi összeállításból, Ferdinánd és Miksa korából, mely azonban nem teljes, s a melynek adataival nem megegyező adatokra is akadunk: ennek daczára az nagyon jó áttekintést ad a zálogösszegekről.

Vár és uradalom	Zálogösszeg	Vár és uradalom	Zálogösszeg
Óvár	100,000 frt	Szentgyörgyvár	24,000 frt
Kis-Marton és Frakno	90,000 «	Pozsony (várgrófjának javai)	— «
Kabold	24,000 «	Detrekő	24,000 «
Szarukő	12,000 «	Stomfa	60,000 «
Scharfenech	24,000 «	Szentgyörgy és Bazin	130,000 «
Borostyánkő	16,000 «	Vereskő	40,000 «
Kőszeg	48,000 «	Csejte	64,000 «
Palota	32,000 «	Jókő	54,000 «
Kanizsa	32,000 «	Szomolyán	24,000 «
Csáktornya	50,000 «	Tapolcsán	40,000 «
Kapronczа	24,000 «		

Vár és uradalom	Zálogösszeg	Vár és uradalom	Zálogösszeg
Modor	12,000 frt	Makovicza	160,000 frt
Surány	12,000 «	Munkács	600,000 »
Trencsén	60,000 «	Sárospatak	800,000 «
Létava	12,000 «	Füzér	500,000 «
Sztreesény	24,000 «	Ónod	240,000 «
Árva	32,000 «	Helmecz	250,000 «
Likava	24,000 «	Dédes	800,000 «
Léva	100,000 «	Somoskő, Szalánez, Szatmár, Széesény	1.891,000 «
Lipcse	48,000 «	Diósgyőr	10,000 «
Végles	24,000 «	Szomszédvár, Stubicza	24,000 «
Zólyom	— «	Trakostyán	20,000 «
Besztercze	60,000 «	Eberhard	12,000 «
Lednicze	10,000 «	Dobravína	12,000 «
Ricsó	12,000 «	Gyula	— «
Csábrág	10,000 «	Sziget	10,000 «
Szitnya	10,000 «	Boldogkő	12,000 «
Sáros	40,000 «	Huszt	12,000 «
Szádvár	32,000 «	Pápa	80,000 «
Szendrő	24,000 «	Komárom	— «
Krasznahorka	12,000 «	Tata	— «
Regécz, Tokaj, Tálya	200,000 «		

A király tulajdonában levő jövedelmek is tetemes összeggel járultak a kamara bevételeihez: felrughattak azok 50,000 frtra évente, a mi minden esetre tetemes összeg.

Ha még a király többi jövedelmeit is számba akarjuk venni, úgy az út- és hidvámot is tekintetbe kell venni, mely a kereskedelmi forgalmat terhelte, s úgy a király mint a földesurak szedték. De mig ez utóbbiak önkényüleg szedték, s mondhatnánk tetszés szerinti számban állították fel az egyes vámhelyeket, addig ez az előbbire nem volt elmondható.

Némi jövedelmet hozott még a bérbe vett tized, a zsidók adója (1524-ben 1600 frt volt), az üresedésben levő egyházi javak stb. A később részletezendő bányászat és pénzverés is hozott 150,000 frtot. Ha az évi bevételeit keressük Ferdinándnak uralkodása második felében, úgy — a nem évenkint bevételezett zálogösszegektől eltekintve — kitett az:

Rovás-adó s közmunka	120,000 frt
Városi adó	10,000 «
Harminczad	100,000 «
Bányászat s pénzverés	150,000 «
Várjószágok	50,000 «
Más jövedelmek	10,000 «
Összesen	444,000 frt.

Kétségtelen hogy ezt az ország helyzetéhez képest roppant megterheltetésnek lehetett mondani, mert hisz a bizonytalan állapot zilált köz- s magánviszonyokat feltételezett. A nép az adó fizetés alatt roskadozott, jóllehet egy-egy porta fogalma alá mind több-több család tartozott: tagadhatatlan azonban, hogy az adófizetési képesség az adómentes elemek bevonásával némileg gyarapodott, de semmi esetre sem mondhatjuk, hogy azért az általános adófizetési kötelezettség gyengült volna. Az ország gazdasági hanyatlása a török garázdálkodásai, a katonaság féktelenkedései folytán mindjobban érezhetővé vált. A nép boldogulása, vagyonszerzése a minimumra csökkent; általános elszegényedés jellemezte az ország állapotát. Megrendítő volt a magyarság helyzete, melybe a sajátságos viszonyok juttatták. Védbástyája volt a nyugatnak, gátat vetett az áradatnak, mely ez utóbbit elöntéssel fenyegette, miközben maga a legkétségbeejtőbb helyzetbe jutott. Fogytak a porták, fogyott a magyarság, s fogyott a népesség egyáltalában a régi Magyarország területén. Általános volt a bomlás, miközben önként értetődik, hogy a király egyes ténykedései épen nem viselték magukon a közgazdasági fejlesztés jelét. Mikor az önfenttartás ösztöne dolgozik, akkor oly részletkérdésekre, melyek hatása csak évek hosszú sora után mutatkozhatik, nem lehet kiterjeszkedni: akárhányszor napról-napra, vagy hónapról-hónapra kellett a fenntartó erőről gondoskodni, ekkor pedig a közgazdaság vagy mívelődés fejlesztése nem képezhetik a király főfeladatát. Ehhez jött még az is, hogy az ország jövedelme s a királyé egy fogalomnak tekintetett a mohácsi vész óta, a mit először Mária özvegy királyné kezdett gyakorlatba hozni. Ő magát Magyarország örökösének tekintette; Ferdinánd és utódai példáját csak követték. A magyar bányákra kölcsönöket vesznek fel, az ország jövedelmét, a lefoglalt jószágokat magántulajdonnak tekintették.

Egy szerencsés esemény járult a megélhetés megkönnyítéséhez. Amerika felfedezése után néhány évtized elmultával az arany s ezüst nagy mértékben özönlött Európába, a mi mintegy 50 %-os áresést vont maga után. Az adók belső értéke csekélyebbé vált, a mindennapi életfenfenttartás ellenben könnyebbé. Ez volt az oka, hogy a nép némileg össze birta magát szedni, hogy nem züllött el teljesen. A nemes fémek produktiója hatványozódva jelentkezett. Arany produktio volt az összes államokban 1493—1520 között átlag 5,800, 1521—1544 között

7,160 1545—1560 között 8,510 kg. Az ezüstnek még akkor rendkivüli nagy szerepe volt, a melynek produktiója különben óriási emelkedést tüntet föl. 1493—1520 között volt az ezüst produktió átlag 47,000, 1521—1544 között 90,200, 1545—1560 között 311,600 kg. Egyébiránt az ezüst produktió rövidesen (még e században) 400,000 kg.-on is felül emelkedett. Igy tehát a világtermelés bizonyos irányú fejlesztése, s változása enyhitett hazánk népességének olyannyira sanyarú helyzetén is, s így az az iszonyú pusztulás, mely a török hódításainak nyomában járt, mégis némileg elviselhetőbbé vált.

II.

Az előbbiekben már az adózást érintettük ugyan, de itt ujból rá kivánunk mutatni a jobbágyság portánkénti adózására. Ebből van ugyanis a legjobb áttekintésünk az adók terhességének egész nagyságáról. Láthatjuk belőle, hogy mily adótételek nehezedtek az egyes portákra, az egy porta fogalma alá rejtőző családok összességére. Nagyban egészben azt mondhatjuk, hogy az adótétel 1—2 forint között ingadozott. Eltérésre azonban gyakrabban akadhatunk. Az 1526 előtti években az adózás képe oly zavart, mint magának az egész országnak állapota. Adó megnevezésekre akadunk ugyan egyes években, de annak behajtása nagyon sok kivánni valót hagyott hátra, a mi e későbbi években megváltozott. 1527-ben a portánkinti adó 2 forint volt, 1528-ban 50 dr. 1535-ben a következő évre 2 frtot szavaztak meg, míg 1537-ben házanként 3 frtot. 1538-ban az adó ujból csak 50 dr. volt, míg 1539 és 1542-ben egy-egy frt, de az utóbbi évben a már említett sexagesima is hozzájött. 1543 és 1544-ben 2—2 frt volt az adó, 1545-ben pedig 1 frt. A következő években mindakkor, midőn adó volt megszavazva, az 1549-ik év kivételével (midőn az 2 frt s 50 dr. volt) 2 frt volt az adó egész 1559-ig bezárólag. Adómegszavazások voltak ez években 1546, 1548, 1550, 1552, 1553, 1554, 1555, 1556, 1557 s 1559. 1564-ben ugyan szintén 2 frt volt az adó, de ehhez még 1 frt donativum fizetésének kötelezettsége is jött. 1565, 1566 s 1567-ben ugyancsak 2 frt volt a portánkinti adó, 1570 s 1571-ben 2 frt 50 dr. 1572-ben megszavaztak a rendek 1 frt donativumot, s ezenkívül 2 frt adót, mely utóbbi fizetődött 1579-ig bezárólag minden év-

ben, úgyszintén 1582, 1583 s 1584-ben is. 1588-ig ezután adómegszavazás nem volt, de ez évben kitett az összesen 2 frt 50 drt; ezután ujból hosszabb szünet állt be az adóztatás tekintetében úgy hogy csak 1593-ban akadunk ennek nyomára. Ez évben azonban 6 frt szavaztatott meg, melynek fele csapat alakítási költségek fedezésére szolgált. 1594-re junius 15-ikétől kezdve havonta 1 frtot szavaztak meg mig a háború tart: nem akadunk azonban annak a nyomára, hogy ebből mennyi folyt be. Különben a következő évek is kitünnek magas adótételeikkel. 1595-ben ápril 1-től nov. 15-ig a földesúr 6 frtot fizetett, a jobbágy 9-et. Ezen 15 frtos adózást is meghaladta azonban a következő év 18 frt s 10 dénáros adója, amit a következő évben nem pénz, hanem véradó követett. 1597-ben ugyanis 10 portánkint 3 lovast s ugyanannyi gyalogost kellett kiállitani, a mivel azután a portánkénti adózásnak egy időre vége is szakadt. Ugyanis 1598—1607-ben a lakott házak után vettetett ki az adó: 1608-ban ujra a portalis adózásra tértek ugyan át, de már 1609-ben a porta értelme megváltozott, s így csak a fogalom maradt meg. 1598-ban 1 frt 50 dr. volt az adó, de az 50 drt a földesúr fizette: 1599-ben 2 frtra emelkedett ez föl, de az 50 drt úgy ezen évben, mint 1600-ban is, midőn 1 frt 50 dr. volt az adó, a földesúr fizette. Ugyanez az eset állt az 1601-ik év 1 frt 50 dr., 1602 s 1603 2 frtos adójánál is.

A jelzett évektől eltekintve adót nem hajtottak be, mert országgyűlés nem volt, s mert csakis országgyűlési megszavazás mellett lehetett adót behajtani: az országgyűléseken volt azonban megadva az alkalom a sérelmek felsorolására s az ország kétségbeejtő állapotának orvoslását is ekkor követelték a rendek, s ezért ha csak lehetett, a király eltekintett annak összehívásától. Az adó megszavazása 1—3 évre történt, rendesen azonban csak 1—2 évre szavazták meg, hogy így mennél gyakrabban legyen kényszerítve a király országgyűlés egybehívására. Akárhányszor azonban eltekintett a király az adótól, csakhogy a jogos szemrehányásokat ne kelljen hallania: azért akadunk az adóztatás tekintetében nagyobb szünetekre.

Meg kivánjuk jegyezni, hogy a század elején, midőn Ferdinánd s János együtt birták az országot, János királynak is szavaztatott meg adó, mert hisz csak 1540-ben, János király halála óta tudta Ferdinánd az ország nagyobb részét uralma alá hajtani: s ép ezért csak 1540 után látunk nagyobb rend-

szerességet az adóügyekben. 1526—40-ig, 1527 és 1528 kivételével János királyé volt az ország nagyobb része, s Ferdinándé a kisebb. 1527-ben az összes ingó vagyon tized része lőn adó gyanánt megszavazva János királynak, a mi ép oly kevéssé volt behajtható, mint az 1530-iki 1 frt s 20 dr. 1531-ben országgyűlés nélkül vetették ki az adót, a mit különben a későbbi években is megtettek; de az ép ezért alig folyt be. Míg Gritti volt János kincstartója, eddig épen nagy zavar s rendetlenség volt a pénzügyekben; csak Martinuzzi György, a lángeszű barát, tudott abba némi rendszert önteni, s így az adófizetést rendezni. Törvény alapján járt el, becsületesen kezelte a jövedelmeket, azokat az adott kereteken belül a lehetőségig fokozta, úgy hogy a király akut pénzbaján segítve lett: bizonyosnak látszik ugyan hogy az ország zilált helyzete mellett országgyűlés nélkül is hajtatott be adó, de ép ezért volt nagy feladat a pénzügyeket rendben tartani, mert hisz az ily adók megfizetését akárhányszor megtagadták. A fejetlenség jellemezte e korszakot, melyben csak György barát lángelméje birta legalább pénzügyileg a kivezető fonalat megtalálni.

A pénzadón kívül esetenkint gabonaadóra is akadhatunk: ez adónem azonban csak nagy ritkán fordul elő, mert hisz a királynak pénzre volt szüksége, de meg mert annak beszállítása s kezelése nehézkes is volt. Ha az országgyűlésileg megszavazott adó ritka is volt, azért egyes önkényileg kivetett gabonaadókra nem egyszer akadhatunk. Egyes katonai parancsnokok is róttak ki olykor ily gabonaadókat, melyeket ha lehetett, igyekeztek a népen megvenni. 1567 deczember 23-ikán a kassai főkapitány egyes megyéktől köblökben az alábbi gabonamennyiség beszolgáltatását követelte; hogy azonban azok azt megadták-e, azt nem tudjuk:

	Szepes	*Zemplén*	*Sáros*	*Abauj*	*Ung*	*Torna*
Buza	4000	5000	4000	4000	2000	1000
Árpa	2000	3000	1000	1000	1000	500
Zab	3000	2000	2000	3000	2000	1000
Rozs	1000	—	—	—	—	—

A jobbágyok szabad költözködése folyton akadályokra talált: nem használt az 1547-iki s 1556-iki stb. intézkedés. Ha pillanatnyi könnyítéssel járt is az ily törvény a jobbágyra, úgy rövidesen vagy más törvényt hoztak annak hatályon kívül való helyezésére, vagy pedig egyszerüen nem respektálták a törvé-

nyes intézkedéseket. Ez utóbbi különben a régi kor egyik jellegzetes vonása. A földesúr mint hatalmasabb elnyomta a jobbágyot, kihasználta erejét, boldogulására semmit sem tett, ha ezt a törvények megkönnyítették, s az érdekeivel ellenkezett, úgy egyszerűen nem respektálták azt. Nem csoda ha a jobbágyság eme vigasztalan helyzete mellett a jövővel nem törődött, s csak a mindennapi szükséglet fedezésére gondolt. Ha volt valami vagyona, az úgy sem volt biztos a török, a garázdálkodó katonák vagy földesura előtt. Ha ez utóbbi erőszakkal el nem vette azt, úgy a nagyobb földesuri szolgálmányokkal igyekezett a jobbágyat kihasználni.

A kilenczed, tized s adó, a három utóbb említettel egyetemben folyton s fokozottan nyomta a jobbágyot. Rengeteg visszaélések történtek e tekintetben, mert hisz a nép egész a rovónak, a földesurának volt kiszolgáltatva; szedtek irás pénzt (vinum pennæ) a keresztek összeirásáért, keresztpénzt külön a keresztektől, s számtalan más jogtalan terheket róttak ki — minden alap nélkül, önkényesen. A dézsmát a papságtól kezdte bérbe venni az állam, ami annak teljes behajtását vonta maga után. Az előbbinek nem volt ez annyira hatalmában, míg az utóbbi rendelkezett azon közegekkel, kik ezt megtehették. Ezen szolgálmányok terhe alatt nyögött a nép, melynek sulyát fokozták a behajtások alatti visszaélések, a jogtalanul behajtott rész, melyben különösen a földesurak tüntek ki, kik földesúri szolgálmányok czíme alatt nem egyszer a legigazságtalanabb terheket róttak reájuk: de a többi czím alatt kivetett szolgálmányok sem sokkal álltak e mögött, úgy hogy nem csoda, hogy a nép ellenálló képességét elvesztette, s némán tűrte a sorscsapásokat.

A jobbágyság állapota Ferdinánd alatt tagadhatatlanul jobbra fordult. Megadta a lökést az uj irányba való fejlesztéssel, s így alapját tette le annyi balszerencse s oly sok viszály után, egy oly társadalmi kérdés megoldásának, melyre az állam élete, annak egészséges fejlődése bazirozva van. Rámutattunk már az előzőek folyamán, hogy a jobbágyok helyzetének javitására irányuló törekvések s intézkedések nem szüntették meg a visszaéléseket, mert hisz százados mulasztásokat vagy bünöket egyik napról a másikra megszüntetni nem lehet. Meg volt azonban adva a törvény, mely a jobbágy védelméül szolgált, s a törvénytisztelet, a királyi hatalom respektálása azok gyakorlati hatását, érvényesülését tették lassan s fokozatosan lehetővé.

Mindez azonban hosszú idő után volt csak lehetséges; jóllehet ha lassan is, de fokozatosan mindjobban fejlesztettek a jobbágy emberi jogai, életfeltételeinek, s jobb boldogulásának eszközei.

A belviszályok lehetetlenné tették a nemzeti megerősödést, a mely pedig mindig elvonja a figyelmet, el a lehetőséget az állapotok tartós s alapos szanálására. Sajnos ez időben még nagyon kevés remény volt a kibontakozásra. Tény, hogy Mátyás dicsőséges korának visszaállítására nagyon kevés remény volt, sőt a nemzeti egység helyreállítása is még édes-kevés reménynyel biztatott. Ha egy állam eddigi positióját elveszti, ha a nemzeti egység, az önállóság csorbát szenvedve, tespedés váltja föl azt a hagyományos dicsőséget, mely éltet önt a csüggedőbe, úgy a nemzeti ujjászületés nélkül, a mely az egész államszervezet külső s belső reorganisálását, a jogrend teljes helyreállítását feltételezi, eredmény nem érhető el. A nemzeti hanyatlás tetőpontját Mohácsnál érte el: ez felrázta ugyan álmából, de annyi kudarcz után csak századok megfeszített munkája vezetett eredményre. A fordulópont kétségtelenül az 1526-iki gyászos esztendő, mely gyengeségünket megmutatva, a hibás részek kiváltására utalt.

A földben volt az erőnk, hisz még a közelmultban is tisztán csak földmívelő állam voltunk: a föld munkásainak jólétéről kellett tehát első sorban is gondoskodni; ez adta szükségkép úgy az anyagi mint az erkölcsi erőt. A fekvőbirtok volt ez időben az egyedüli érték, az emberanyag viszont az, a mi a hatalmat úgy külsőleg mint belsőleg personifikálta. A jobbágyság állapotának javítása a föld termőerejét, értékét fokozta, adózási képességét emelte; a jobblét pedig a népesség szaporodásával, a lakosság létszámának emelkedésével függ össze.

Az ez irányban nyilvánuló intézkedések nyomaira akadunk Miksa uralma alatt. Az ország egységesítése nem volt czélja, mert belátta, hogy ez túlhaladja erejét, a meglevő birtok megtartása, s ennek keretén belül hatalmának megerősítése, népe jólétének emelése volt a czélja, melyeket azonban elérni az utolsó kivételével nem tudott. Ez is csak bizonyos korlátok között sikerült; s hogy e feladat megoldása sem mondható teljesnek, az kétségtelen.

A királynak csak a telekkel biró s állandóan földmíveléssel foglalkozó jobbágy-telek birtokosa adózott: más nem adózott, ha jobbmodú volt is mint a földmíves. Hiába volt a király

minden törekvése a más foglalkozási kör keretén belül eső ket, vagy nemzetiségeket, stb. az adózás keretébe vonni; hiába támogatta azt a nemzeti szemponttal a nemzetiségekkel szemben, s a pénzügyi szemponttal vagy a jogos követeléssel minden esetben. A rendek makacsságán ez érvek diadalra jutni nem tudtak. Csak a jobbágytelkesek vonattak az adózás alá Miksa egész uralma alatt, s ezért az adóösszeg aránylag mindig nagyon csekély maradt: a füstönkinti megadóztatás elvét a rendek szintén nem fogadták el, s így az adóztatás igazságosabb megosztásának útját állták.

Ez időben az adók nemei a következők voltak: *a rovás* (dica), melybe beleolvadt a *kamara haszna, a koronázási ajándék,* s a *közmunka váltság,* melyeket a jobbágy a telek nagysága arányában fizetett egész, fél, negyed vagy nyolczad részben, minden egyes alkalommal, midőn adó kivettetett külön összeirás alapján.

Az adók rendszeres behajtása, az adóviszonyok rendezése, nagy gondját képezte a kamarának, mert hiszen az egész államgépezet helyes működése ettől függött s különösen a honvédelem helyes alapokra fektetése, szervezése s működése erre volt fektetve. Ennek daczára az adóviszonyok sok kivánni valót hagytak hátra. Az ország kiadásaival sehogy sem volt az arányban, de különösen nem volt az megfelelő arra, hogy azon fokozottabb követelményeknek megfeleljen, a melyeket az ország zilált állapotának rendezése tett volna szükségessé. Főrésze ennek a helytelen adókulcs, a portalis adózás volt, mit azonban megváltoztatni a királyi hatalom nem volt képes. Az 1566-iki országgyűlésen sem sikerült ez, midőn a füstönkinti megadóztatás keresztülvitelét sürgette. Két frtos adótételt szavazott meg az országgyűlés portánkint, ha volt a kérdéses jobbágynak hat forint értékű ingó vagyona, a mibe azonban a kézi eszközök, kapa, fejsze, stb. nem számíttattak be. A fél vagy negyed s nyolczad porta tulajdonosa aránylag a megfelelő összeget fizette a törvény értelmében, tekintet nélkül arra, hogy van-e talán több vagyona, mint egy egész porta tulajdonosának, a mi az adózás igazságtalanságára, az adózási rendszer helytelenségére mutat. Meghagyatott azonban, hogy a török területen lakók az adónak csak felét fizessék, az elpusztult, leégett, jobbágyoknak, úgyszintén az elköltözötteknek visszatérés esetén adómentesség biztosíttatott, hogy így némileg szenvedett káruk fejében kompensátiót nyerjenek. A puszta vagy újonnan épült telek sem lett

megadóztatva. A jobbágyság zaklatásának elkerülése végett kimondatott, hogy a birtokos rokona vagy szolgája rovóul ki nem küldhető; a kinek egyébiránt, mint mindig hangsulyoztatott, megyebeli birtokosnak kell lenni. «A szabadosokra, molnárokra, más mesteremberekre, kik nem urak szolgálatában álltak, a várban szolgálattevő jobbágyokra, ha telkök volt, az oláhokra, ruténekre és ráczokra, kik földesuroknak nem évi censust fizettek, de más czímen adóztak, ki kellett vetnie az adót. De ez utóbbiakat, ha jobbágytelken gazdálkodtak, az egész, ha kunyhókban laktak s marhatenyésztésből éltek, a fél adó terhelte, míg a földesúri hatalom alatt élő zsidók megadóztatásáról, mit a kamara szintén megpenditett, sem a törvényben, sem az utasításban nem tétetik emlités.»

A rovást a biró szedte be a jobbágyoktól s oda volt köteles a pénzt szállítani, hová a rovó azt kijelölte. A biró adott ellátást a rovónak; hol öt porta iratott össze ott egy fél, hol legalább tíz, ott egy porta adója illette a birót.

A nemesek megadóztatását is javasolta a kamara; ezt azonban a király nem is merte a rendektől követelni, nehogy túlzott követelései a rendes adótétel megszavazásának ártsanak. Így is előbb csak egy forintot akartak a rendek megszavazni s csak nehezen ment a két forintos adótétel megszavazása; nem mintha talán a jobbágyságot túlságosan kimélni akarták volna, mint inkább, hogy erejét túl ne feszítsék, vagyonilag meg ne gyengítsék, nehogy földesuruk irányában tartozó kötelezettségeiket is elhanyagolják, vagy annak képtelenek legyenek eleget tenni. A jobbágyság kimélésének többnyire ez volt a czélja.

Sulyosan nehezedett a jobbágyra a száraz vám, melyet a földesurak nagy része birtokán felállított s az onnan kivitt terményeket megadóztatta a maga javára. Az ilyen indirekt adózás nagy teher volt a jobbágyra, ingó dolgainak értékesítésére s így többször felmerült a száraz vámok eltörlésének szükségessége. Ez évben ezen visszaélés is orvosoltatott, kapcsolatban ama anomaliával, a mely a rossz utak, hidak s a megengedett vámok túlságos felcsigázásában nyilvánult. A ki száraz vámját megszüntetni nem akarja, azt az alispán a megyei törvényszék elé idézte,» hol először 100 frt, másodszor pedig 200 frtban és ha úgy sem jönne eszéhez, harmadszor azon majorság elvesztésében marasztaltassék, hol az ily jogtalan vám felállíttatott.» A büntetés szigorúsága volt a siker garantiája, mely egyébiránt egy

széltében-hosszában elharapódzott zsarolási rendszernek vetett véget. Különben ugyanezen büntetés alá esett az is, ki a most említett utak, hidak stb. tekintetében rendet nem igyekszik teremteni.

A földesurak bánásmódja tekintetében gyakrabban fölmerült panaszokat is orvosolni igyekeztek a rendek: daczára a törvényhozás gyakori intelmeinek, folyton merült föl e tekintetben kifogás, melyet megszüntetni igyekezett az országgyűlés ez évben is ama óhajával, hogy a jobbágyság túl ne terheltessék. A katonaság rablásai is újra kifogásra adtak okot, olyannyira visszaéltek helyzetükkel s így nagyon helyén volt újból az országgyűlés tiltakozó szava.

Előfordult gyakrabban, hogy a földesurak a jobbágyság költözködési szabadságát nem respektálva, erőszakhoz fordultak azok visszatartásában. Ez többnyire oly esetben történt, midőn a jobbágy megunva az önkénykedést, helyzetén változtatni óhajtott, a melyre a törvény értelmében bizonyos határok között, a mint tudjuk, joga is volt. Újból intézkedett ezek folytán az országgyűlés, hogy a törvény ellen ez irányban cselekvők komolyan és személyválogatás nélkül megfenyíttessenek. Újból és újból felmerült tehát ennek szükségessége, újból és újból fordultak elő oly esetek, midőn az ősi jogra való hivatkozással a fennálló rendbe ütközött a nemes ember cselekménye. A törvényhozás megújuló tilalma s tiltó szava azonban a jogrend fentartását igyekezett biztosítani, a melyben a szegény tehetetlen jobbágy egyedüli támaszát találta. Kétségtelen, hogy a törvény a hatalom gyengesége folytán nem birt minden esetben elegendő védőerővel, de bizonyos, hogy legalább részben mégis csak ez maradt a védőbástya, mely mögé az önkénykedés elől állni lehetett.

A viszonyok hozták magukkal, hogy minden viszálykodás eredményéből a jobbágy, mint a leggyengébb államalkotó rész vette ki a legsúlyosabb részt akkor is, ha abban talán semmi, vagy bármily kevés része is volt. Ebben találjuk a jobbágy sanyarú helyzetének a magyarázatát, melyen a király jóakarata csak enyhíteni tudott, de azt megszüntetni képes nem volt. Az 1567-iki törvényekben találjuk feljegyezve, hogy «a szegény nép (mely leginkább szokott segélyt adózni), azon nyomorúságokon, vereségeken, felégetéseken, elpusztításokon, gyilkosságokon s kínzásokon felül, melyeket leginkább ez évben a törököktől,

tatároktól és erdélyiektől igen terhesen és kegyetlenül szenvedett, kik által végtelen sok ember rabságba hurczoltatott, ő császári felsége, mind magyar, mind német kapitányaitól és katonáitól, kik őket inkább másoktól oltalmazni tartoznának, oly inségbe sodortatott, hogy nem hogy valami nagyot láthassék tenni, de mindennapi élelme sem lenne, mely a katonák által elraboltatván, éhen kénytelen meghalni, vagy helyeit elhagyva naponkint elköltözni a török alá, részint Lengyelországba, vagy oda, hol bátrabb, biztosabb lakást remélhet . . . A kapitányok ráczokat és más kétes hirű embereket fogadnak zsoldjukba, kik a szegény népet nemcsak a legkegyetlenebb módon zaklatják, hanem a lakosokat s azok gyermekeit orozva elfogják s a kapitányok javára kéz alatt a törököknek adják el: magok a kapitányok pedig a jobbágyokat gyakran elfogatják, kinoztatják s halállal fenyegetik, csakhogy tőlök egyetmást kicsikarhassanak előbb nem is eresztik szabadon, míg tőlök pénzt, marhát, bort, stb. nem kapnak váltságul.» Még ezenkívül azonban sok panaszra akadunk: a katonák lekaszálták a jobbágy vetését lovaik részére, az ellenség elhajtotta marháját, a rovók minden elképzelhető módon zsarolják . . . stb. Mindezt a rendek hozták fel a király adókövetelésivel szemben. Mindennek daczára megszavaztak két forint adót, de a rovók visszaéléseit orvosolni kivánták, mellé egy esküdt embert kivántak rendelni úgy mint eddigelé, ki ellenőrizze. Kimondatott, hogy a rovó a nyugtát ingyen köteles kiállítani. A rovás tekintetében a panasz kölcsönös volt; a kamara szerint a birók a földesúr kivánatára s parancsára a jobbágytelkek számát kevesebbre mondották be a valóságnál s erre esküt is tettek; a földesurak szerint viszont a rovó alaptalanul vádaskodott s a jobbágyságot zsarolta. Mindennek orvoslását követelték mindkét részről s újból felmerült a nemesség azon kivánsága, hogy csak oly nemes ember legyen rovó, kinek a kérdéses megyében birtoka van. Megadták a rendek az engedélyt a régi hátralékok behajtására, de csak ott, hol a telkek a háborúskodások következtében el nem pusztultak. Szatmár vármegye megadóztatásától ez évben teljesen el kivántak tekinteni, olyannyira el volt az pusztítva; ebbe azonban a király nem egyezett bele, mert hisz ez alapon a többi vármegye is kérhette volna az adóelengedést. A prædialisták, szabadosok, szénégetők s bányamunkások adómentesek voltak, úgyszintén a molnárok is, ha külön telkeik nem voltak. Az oláhok és rutének, ha kü-

lönben bármely okból nem voltak adómentesek, fele adót fizettek. Mindez nagyban hozzájárult az adó aránylagos csekély voltának előidézéséhez s ezért is fontos lett volna a kamara azon óhajtása, hogy új összeirás készíttessék, a mi azonban elmaradt. Megtörtént, hogy nemes emberek királyi jószágokon telkeket vásároltak s így ezt kivonták az adózás alól. Egyébiránt ez időben a papi tizedet a kamara birta bérbe s így bevételei ez által is nagyobbodtak.

1570-ben egy kisebb méretű zavargás is tört ki Tiszántúl, a parasztság körében. Karácsony György, ki maga is alacsony származású volt, vagy 5000 parasztot gyüjtött maga köré az elégedetlenek közűl s Debreczen táján tábort ütött. Az egésznek Karácsony egyéniségében találjuk magyarázatát, ki egy rendkívül erős ember volt s a vezérségben feltünési vágyát s becsvágyát elégítette ki. Csapatainak csekélysége s rendetlensége folytán már eleve nem tarthatott igényt hosszabb életre e mozgalom, annál is inkább, mert hisz nem volt semmi, a mi a tömeget a csatlakozásra, lelkesedésre birhatta. Szét is verték rövidesen a csőcseléket a debreczeniek a segélyre jött váradiak s Báthori Miklós Ecsedvár őrségével. Tagadhatatlan azonban, hogy az elvetett magra később is ráakadunk, gyakrabban felszínre tört a csírája s folyton nyugtalanította a kedélyeket: a parasztszocziálizmus képében most is nyomára akadunk e forrongásnak, melyben most a nép anyagi helyzetének elégedetlenségét akarja dokumentálni. Az alföldi szocziálisták eme mozgalma tehát bizonyos, hogy mélyen vert gyökeret, a viszonyok azonban tagadhatatlan, hogy nem alkalmasak kifejlődésére.

A horvátországi Gubecz Máté vezérlete alatt felszínre került mozgalom 1573-ban szintén komolyabb jellegű volt. Mintegy tízezren gyűltek össze a parasztfőnök vezetése alatt azok, kik uraik sanyargatásait megsokalva, helyzetükön javítani, akartak. A nemesek birtokain iszonyú kegyetlenségeket vittek végbe; dúltak, raboltak, gyilkoltak s pusztítottak mindent. Nem sokáig tartott azonban hatalmaskodásuk. Keglevics és Alapi csendesítették el őket. Gubeczet és társait elfogva, kegyetlen módon kivégezték. Az egész csapat egy véres csatában szétveretett.

Mindez hátrányosan hatott a nép gazdasági fejlődésére, visszavetette munkásságát s sok év fáradságát semmisítette meg.

A XVI-ik század második felében a tizedbehajtás mindinkább az állam felügyelete s behajtása alá került, miután a tizedet a papság bérbe birta. Ez annál inkább fontos volt, mert míg a tized az egyház kezeiben volt s annak gondját képezte a behajtás, ez nem egyszer nagyon rendetlenül történt s gyakran előfordult, hogy az előírt összeg nem gyűlt be. A kamarák azonban, a mint már említettük, ezt is ép oly szigorúan behajtották, mint az adót, úgy hogy e czímen hátralék jóval kisebb összeg maradt, mint ennekelőtte. Bizonyos azonban, hogy e században a tized összege is csökkent, mert hisz a porták számának csökkenésével arányban, a művelés alatt levő terület is kevesbedett. A helyzet bizonytalansága folytán ott, hol a termelés még ki lett volna terjeszthető, igyekeztek mennél kisebb határ között maradni, miután nem tudhatták, hogy a török, vagy a katonák rablásai folytán nem-e pusztíttatik el a vetés, nem-e raboltatik el a termés, melyre egy esztendő munkája s aránylag elég nagy befektetése mellett szorult szívvel várt a jobbágy, hogy a helyzet kényszerítő hatása alatt reá rótt terheket a természet adományából visszakaphassa.

A dézsmálás általában szigorúan történt; így szedetett be különösen a papi tized is a bérlő kincstár által, mely ily alakban mindenesetre több jövedelmet adott, mint a papok kezeiben. Egyöntetűen hajtatott végre az egész munkálat a lehető legnagyobb elővigyázat mellett s így mindenki megadta azt, a mivel tartozott. A szigor ellen panaszkodni nem lehetett, mert hisz csak a köteles rész hajtatott be, ha csak a hitelező nem erőszakoskodott, a mely alól a menekedési törekvés jogtalan s törvénybe ütköző volt.*

* Rendes mérték gyanánt gabonánál *kéve*, *kereszt*, *kalangya* s *kepe* jelzés találtatik a régi iratokban a learatott terménynek összekötözése, illetve a száraz földön, mintegy csomókba rakása tekintetében. A kéve körülbelül akkora lehetett, mint napjainkban, a mi egész természetes, mert hisz a szalmaköteleket ép úgy csinálhatták, mint napjainkban, akár zsupból, akár gabonából (mit helyenkint pántlikának neveznek). A mi belefért, belekötötték. Sulya változhatott a termés szerint, úgy mint napjainkban. Ha hosszúra nőtt a szalma, hosszabb kötél lett belőle s több fért bele; ha rövidebb, kevesebb. Ha rossz volt a termés, úgy ritkábban esett a *marok* s igy a kéve is kisebbedett, mert hisz a markokat (hogy az időben is így nevezték-e azon 2—3—4 rakást, mit egy kévébe kötöttek, arról nincs feljegyzés), nem hurczolták messzire, mint most sem, hanem ha kevés is, kévébe kötik. Ha nagyon sűrűn esett a marok, úgy persze a kéve is nagyobb lett. A *kéve* súlya 5—8 klgr. a

Ilyenek voltak az állapotok a dézsmálás tekintetében. Láthatjuk, hogy ez az államnak ilyformán nagy jövedelmet hajtott. A tizedbérlés tekintetében megkivánjuk jegyezni, hogy az eredetileg zsidóknak is kiadatott, a mit azonban egy későbbi rendelet megtilt, s rendesen az állam lőn a bérlő. Ebből azonban a papságnak gyakran kára volt, mert az állam a bért nem fizette rendesen, vagy azt a legkülönbözőbb ürügy alatt megtagadta.

Így Miksa is megpróbálta az egyházi tizedek bérléséből reá háramló bérösszeg fizetésének kötelezettsége alól menekülni oly czimen, hogy a püspökök úgy sem járulnak hozzá a véghelyek fentartásához, de meg a török uralom folytán sok helyütt a tizedet

tavasziaknál, 8—15 klgr. az ősziekénél; de ez csak átlagsúly s a határ változhatott. A *kalangya* kévékből állott, még pedig vidékenkint változó számúból. Mint a Gazd. Tört. Szemle írja, 1548—49-ben a kalangya, kalongya (gelima) Nagy-Tállya, Maklár, Nagy-Heves, Debrővölgye, Mohi, Miskolcz, Arlóvölgye, Füzérvár, Dada, Helmecz, Pászthó Zemplén, Felnémeth s Eger tizedjárásokban 30 kévéből áll. 1572 körül a szatmárvári uradalomban 32 kévéből, a kisvárdai tizedjárásban 28 kévéből, a pathaiban és Gyöngyös városban 26 kévéből. A *kereszt* a kalangya fele volt. A *kepe* (capecia), a kalangyának kétszerese volt. Raktak 26, 30, 50 s 52 kévés kalangyákat, tehát 52, 60, 100, 104 kévés kepéket. Ezek voltak a gyakoribbak. Napjainkban a *kereszt, kalangya, kepe* vagy *csomó*nak egyforma jelentősége van s számbeli differentiát nem csinál. 9, 11, 15, 18, 22 s 30 kévés csomók most a leggyakoriabbak; tehát a csomók általában véve kisebbek, mint a régebbi korban. Megjegyezzük, hogy úgy mint a XVI-ik században, úgy most is a páros számú kévékből álló csomók a gyakoriabbak, a mi a csomó rakásában találja magyarázatát. A csomó keresztalakúlag rakódik; alulra jő a *buktató* vagy *vánkos* kéve; a kalászok csak ennél érik a földet, a többi úgy jön a tetejébe, hogy a földet nem éri a kalászos rész s igy a czirzás, penészesedés stb. által történő veszteség aránylag kicsiny marad. A tetejébe jön a *pap* kéve, mely beborítja a fölső négy kéve kalászos részét s igy csak ennek a papkévének kalászai vannak szabadon. Okunk van feltenni, hogy a *buktató* illetve *vánkos* (különösen ez utóbbi) s a *pap*-kéve nevét már a mult időkben is birta, mert el van az terjedve mindenütt az országban egyformán. Úgy ebből, mint a keresztelrakás természetéből, a mely más beosztást nem enged meg, azt is következtethetjük, hogy az összerakás módja a maival megegyezett. E tekintetben különben napjainkban sem igen van eltérés, az összerakás rendszere nagyban egészben mindenütt egyforma, a mi szinte a fentieket látszik bizonyítani.

Egyébiránt a dézsmálás tekintetében a végeredmény egyforma volt, bármily módja divott is az összerakásnak s bármennyi kéve volt is egy csomóba rakva, mert hisz a dézsmáló ügyelt arra, hogy egyenlő rakások kerüljenek részelés alá, nehogy ellenkezőleg a jobbágy jobban jöhessen ki.

úgy sem szedhetik be, mert oda katonai erő szükséges: nem-e lehetne tehát alkalmasabb bérleti módot megállapítani, — kérdezte a kamarától. A kamara felelete megmutatta, hogy a király hova czélzott. A megoldás ugyanis az lett volna a kamara szerint, hogy mivel a csanádi, pécsi, váradi és váczi püspökök csak a czimet viselik, de az azzal járó kötelezettségeket nem végzik, a tized, minden bérfizetés nélkül elvehető, annál is inkább, mert hisz a törvény kötelezi a főpapságot a véghelyeken katonákat, s attól eltekintve, banderiumokat kiállítani. Ha ezt nem teszik, úgy a király minden további nélkül elveheti a tizedet; de azért méltányosságból egy csekély évdíjat mégis adjon a főpapságnak. A jobbágyság szempontjából maga a tized bérbeadása annyival fontosabb volt, mert a tizedbehajtás valóban nagyon rendetlenül történt, míg azt a főpapság eszközöltette; sok helyen a zavarok közepette attól a nép megmenekedett, míg a kincstár a tizedet mindig lelkiismeretesen behajtotta. A bér nem fizetése, vagy annak minimális volta a jobbágy kötelezettségeit nem nagyon érintette; az ország szempontjából volt az csak előnyös a kincstár állandó pénzszűke mellett, minek folytán különben előfordult, mint például azt a későbbi időben — 1578-ik évi országgyűlési felirat — látjuk, hogy a kamara semmi bért sem fizetett a tizedért.

Közgazdasági kérdésekkel az állam nem bajlódott, még kevésbé a török, kinek czélja a mennél tökéletesebb kifosztás volt: állandó a rabszolgavásár, s a vagyoni kifosztás, minek eredménye a török területen a magyarság háttérbe szorulása, ritkulása lőn. Görög nem egyesültek s oláhok foglalták el helyüket. A földmívelés teljesen háttérbe szorult a török területen, mert a török úr csak a lakott helyekről állított katonát, s így inkább érdekében állott a betelepíttetlen hely fennmaradása, s a baromtenyésztés. Ezért rendszeres betelepítésről a török területen szó sem lehetett. Ott, hol jövedelmező volt, üzött a török kereskedést s ipart, de itt is megnyilvánult az erőszak korlátlan érvényesülése, úgy, hogy közgazdasági fellendülésről szó sem lehet, hanem inkább folytonos pusztulásról. A török terület korszakunk végén roppant kiterjedést vett. Az egész négy vilajetre, tartományra, oszlott, úgymint: budai, egri, temesvári s kanizsaira. Az elsőhöz tartozott a budai, fejérvári, simontornyai, koppányi, szegzárdi, mohácsi, szerémi, esztergomi, nógrádi, szécsényi s eszéki szandzsák: a másodikhoz a hatvani, szegedi,

szolnoki s füleki, a harmadikhoz a temesvári, gyulai, csanádi s moldovai, s a negyedikhez a szigetvári, siklósi, kanizsai, valpói s pozsegai szandzsák. Az egész délvidék s az ország közepe török terület volt, hol a török kedvére garázdálkodott.

A királyi területen egyes földesurak kezében roppant birtokterület volt összpontosítva. Mindenesetre érdekes tudni, s fontos is közgazdasági tekintetből, hogy hogyan oszlott az meg nagyban, egészben, mert hisz ebből a földesurak vagyoni viszonyaira lehet következtetni. Összeállítjuk az alábbiakban portánkinti megoszlásban ez adatokat 1543—1553 között családonkint. Túlnyomólag az 1553-iki porták száma az irányadó, amennyiben csak Baranya (1551), Fejér (1543), Hont (1549), Somogy (1550), Szabolcs (1549), s Tolna (1543) megyék adatai szólnak más évekre.

Megye	0—5	5½—10	10½—25	25½—50	50½—100	100½—200	200½—300	300½—500	500-on felül	király	egyház	város	kórház
	porta családok kezén									portája			
Árva	8	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Baranya	23	4	2	3	—	—	—	—	—	1	9	—	—
Bars	14	4	9	4	2	1	1	—	—	—	4	2	—
Bereg	30	15	5	5	4	—	—	—	—	1	3	—	1
Borsod	5	5	3	2	1	2	1	—	—	—	4	—	—
Esztergom	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—
Fejér	2	2	—	—	1	—	—	—	—	—	3	—	—
Gömör	4	7	3	2	3	2	1	—	—	—	5	—	—
Győr	4	5	2	2	—	—	—	—	—	—	7	—	—
Heves	1	1	2	—	1	1	—	—	—	—	3	—	—
Hont	8	8	3	1	—	1	1	—	—	1	5	—	—
Komárom	24	2	4	1	—	—	—	—	—	1	2	—	—
Közép-Szolnok	43	21	5	6	—	1	—	1	—	—	6	—	—
Kraszna	17	8	10	4	1	—	1	—	—	—	2	—	—
Liptó	11	4	3	2	—	1	—	—	—	—	1	1	—
Máramaros	83	13	7	1	1	1	—	—	—	1	5	—	—
Mosony	6	1	5	1	—	—	—	—	—	1	3	—	—
Nógrád	75	22	17	3	1	3	1	—	—	—	2	—	—
Nyitra	36	19	31	8	4	2	3	1	1	—	6	3	—
Pozsony	35	8	13	5	3	3	1	1	1	1	10	2	—
Sáros	30	13	9	2	3	4	—	—	—	1	2	3	—
Somogy	55	14	4	3	1	1	—	1	—	—	4	—	—
Sopron	27	8	5	3	2	1	—	1	—	1	8	1	—
Szabolcs	55	27	25	11	8	4	2	1	1	1	5	—	—
Szatmár	59	19	17	12	5	2	—	2	1	—	2	—	1

Megye	0—5	5½—10	10½—25	25½—50	50½—100	100½—200	200½—300	300½—500	500-on felül	király	egyház	város	kórház
	porta családok kezén									portája			
Szepes	12	1	7	4	2	—	—	1	—	—	5	2	—
Tolna	32	4	2	—	2	—	—	—	—	—	8	—	—
Torna	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	1	—	—
Trencsén	21	9	5	5	2	2	—	1	—	1	4	—	—
Turócz	5	1	3	1	2	—	1	—	—	—	2	1	—
Ugocsa	23	5	4	1	2	—	1	—	—	—	—	—	—
Ung	36	5	—	1	—	1	1	—	—	—	3	—	—
Vas	69	21	15	6	8	1	2	2	1	—	15	—	—
Veszprém	7	1	7	—	2	1	—	—	—	—	5	—	—
Zala	110	32	23	18	6	3	1	1	2	—	37	—	—
Zemplém	28	12	12	—	—	—	1	1	2	—	6	—	—
Zólyom	4	7	4	1	—	—	—	—	—	1	1	1	—

Így alakultak tehát a birtokviszonyok, melynek tekintetében azonban megjegyezzük, hogy nem az összes porták tulajdonosai vannak itt felsorolva, csak az összeirtaké: az ország zavart állapota mellett nagyon különféle okok működhettek közre az ellenkezőre (pusztulás, stb.). A felsorolt, s összegezett porták viszont nem a birtokosokra, hanem a családokra vonatkoznak. A birtokosok szerint van e 37 megyében 79% világi, 12% egyházi, 7 % királyi s 2% városi. Összeiratott a 37 vármegye területén 54,041 porta, a melyből 2,986½-nek birtokosa nincs megnevezve; tehát csak 51,054½ porta birtokosa ismeretes. A világi birtokosok közül

0 — 5	portája van	55%-nak	
5½— 10	« «	18	«
10½— 25	« «	14	«
25½— 50	« «	6	«
50½—100	« «	3	«
100½—200	« «	2	«
200 —500	« «	1	«
500-on fölül		½	«

ha a törtszámokat elhagyjuk.

Hogy a birtokok mily egyenlőtlenül oszlottak meg, azt akkor látjuk a legjobban, ha egyes nagyobb birtokosok portáit összeszámítjuk.

Báthoriaknak	volt	4299	portájuk
Perényieknek	«	1484	«
Serédyeknek	«	1446	«
Bánffyaknak	«	1397½	«
Pernsteinnénak	«	1273½	portája
Homonnayaknak	«	949	portájuk
Losonczyaknak	«	932	«
Nádasdyaknak	«	888½	«
Bebek Ferencznek	«	759½	portája
Balassáknak	«	742	portájuk
Özv. Drágffy G.-nénak	«	725	portája
Zrinyi Miklósnak	«	717½	«
Batthyányiaknak	«	710½	portájuk
Enyingi Török Jánosnak	«	601½	portája
Országh Kristófnak	«	574	«
Nyáriaknak	«	556½	portájuk.

A mi 45%-át képezi a 40,119½ portának, mely a világi birtokosoké volt. Ha ezt tekintetbe veszszük, úgy láthatjuk, hogy a földesurak vagyonossága nagyban-egészben, néhány gazdagtól eltekintve, épen nem volt nagynak mondható. A földesurak, az ország előkelőinek helyzete tehát nem volt valami fényes általában véve. Pedig elmondhatjuk, hogy tulajdonkép ők képviselték az országot, ők intézték a haza sorsát: számuk nem igen lehetett több 10,000-nél, melyben nők s gyermekek is voltak. Egy maroknyi volt tehát az egész, a nép százezreihez képest az említett megyékben.

Hogy a népesség állapotáról teljes képet nyerjünk, összeállítjuk alább az 1553-ik évről, hogy az adózás szempontjából mikép alakult a népesség, mert hisz e korban a nép főkép csak ezért jött számításba, s gazdaságpolitikai vagy más okok szerepet alig játszottak e tekintetben.

A kérdéses adatok az egyes megyék állapotát illetőleg a következőkép alakultak:

Megye	Jobbágy-porta	Malomporta	Uj ház	Égett ház	Biró	Szabados	Zsellér	Szegény	Szolgák	Más nem adózó nesterember stb.	Pusztatelek
Pozsony	3265	60	458	210	222	—	1004	—	75	327	109
Nyitra	4609½	36	593	138	266	—	710	56	24	69	736
Komárom	506½	10	117	9	40	—	175	—	—	—	105
Esztergom	142	1	1	—	16	—	172	—	—	—	188
Nógrád	1652	55	141	29	128½	17	1952	—	18	39	453½
Heves	912	3	50	2	25	—	431	—	—	—	288
Gömör	1882	—	207	—	131	15½	1166	—	79	79	397
Borsód	1473½	33½	103	14	—	—	1223	—	32	32	203
Árva	160½	—	3	3	15½	1	50	30	7	38	32
Turócz	584	10	37	15	31½	—	241	32	10	45	23
Liptó	360	2	6	28	30½	24	41	23	20	48	140
Zólyom	1040	22	84	4	65	8	339	151	—	23	50
Szepes	1026½	—	36	37	74½	—	631	20	—	95	20
Sáros	1390½	46½	110	20	180½	3	1419½	139	48	79	117
Torna	325½	20	32	—	25	—	277	—	41	72	174
Zemplén	2191½	8	116	110	361	26	1486	324	61	203	150
Ung	627	5	23	3	93	—	803	83	41	125	112
Ugocsa	596	—	77	13	2	14	80	517	—	—	99
Mármaros	941½	—	105	6	56½	—	31	177	1	107	67
Bereg	1176½	3	330	33	127	697	47	97	—	20	148
Szatmár	3416	1	953	130	506	—	—	3970	387	387	28
Szabolcs	3824	—	756	48	446	—	—	2631	431	431	220
Kraszna	831½	—	477	12	64	—	—	1122	155	155	4
Közép-Szolnok	1273½	—	883	35	85	—	11	1793	164	164	34
Mosony	739	—	109	9	33	—	110	2	3	24	21
Győr	238	—	97½	4	13½	—	125	—	3	6	9
Sopron	1279	10	573	11	96	—	716	200	143	188	36
Vas	3663½	106	1114	91	184½	—	2898	—	405	559	361
Zala	5171½	153	1617	8	94	—	3643	—	753	773	399
Somogy	1229	2	126	3	—	—	22	1630	—	31	418
Összesen	46527	587	9384½	1025	3412½	805½	19803½	12997	2901	4119	5141½

Ily alapon hajtatott be az adó 1553-ban hazánkban. A bírák nem fizettek adót, a leégett házak, s az új házak szintén adómentességet élveztek. Pusztatelek czimén is óriási volt a nemadózó telkek száma. Szabadosok e korban már nem igen voltak: a kamara ezen kiváltságos helyzetet — melybe jobbágy-telkesek vagy zsellérek a földesúr jóvoltából jutottak — nem igen akarta elismerni. Azért a mint azt felsoroltuk, néhány vármegyében

még volt szabados, de túlnyomó részében a megyéknek már nincsenek. A szabadosoktól eltekintve, ott, hol fenti összeállításunkban adat nincs, ott az az összeírás hiányára vezethető vissza. Zsellérek s szegények rovat alatt is egy nagy csoportot mutatunk ki, a mely azonban valószinüleg nem teljes. Szegény az tulajdonkép, a kinek hat forint értékü ingó vagyona sem volt, míg a zsellér rovatában összeírták úgy ezeket, mint a szegény jobbágyok egy részét, a mi elég helytelen volt, mert hisz ez utóbbinak mégis volt telke, míg az előbbinek nem: e két népréteget tehát elég helytelenül keverték össze az összeírásoknál nem egy esetben. Szolgák alatt a béresek s cselédek értendők, jóllehet itt is akadhatunk fogalomzavarra, míg más foglalkozásuakba falusi mesterembereket stbt vettek föl. Mindenesetre áll az, hogy adataink a minimumot mutatják, a melytől eltérés csak fölfelé képzelhető el: fokozott mértékben áll ez a zsellér, szegény s más nem adózóknál.

Említettük már, hogy a zsellérek s szegények közé szegény jobbágyok is felvétettek. Azért is az adott végösszegben úgy család-, mint jobbágytelek van egybefoglalva. Pedig a kettő között nagy a különbség. Család egy férfi házasságából ered, míg jobbágytelket (adóügyi fogalom tekintetében annyi, mint ház) egy bizonyos földterületen élők összesége képez (többnyire 1—4 család). Tudjuk, hogy egy jobbágytelken élő családok száma változó volt; mindenesetre azonban csak azok adóztak, kik az ingatlanon kívül 3—10, többnyire 6 frt ingó vagyonnal birtak.

A porták száma kitett az összeírás szerint 61,741½-et, a más lakósok, zsellérek s szegények száma 36,919½-et. Tekintve, hogy ez utóbbiakban sok telek is volt, felvehetjük az előzőt kerek számban 66,000, az utóbbit 32,000-re. Ha felveszszük, hogy egy családban öt lélek van, úgy ez utóbbi 160,000 lelket tett ki: az előző 66,000-ben 2½ átlagos háztartást felvéve, 165,000 családot kapunk, mely 5 lélekkel számítva 825,000 lelket tesz ki, vagyis a kettő összesen 985,000, a jelzett 30 vármegyében a jobbágyok, molnárok, cselédek s falusi mesterembereket illetőleg. 1598-ról vannak újból némi adataink. Ebben az évben 34 vármegye tartozott a királyi uralom alá; az összeírás azonban csak 33 vármegyére terjedt ki, mert Győrmegye zilált állapota mellett az összeírás nem történhetett meg. Tekintve, hogy a három horvátországi megye — Zágráb, Varasd, Körös — egyet képe-

zett, az akkori adatok szerint csak 31 megye vehető fel. A vármegyék a következők: Pozsony, Komárom, Győr, Esztergom, Nyitra, Bars, Hont, Nógrád, Túrócz, Árva, Liptó, Zólyom, Trencsén, Moson, Sopron, Somogy, Vas, Zala, Veszprém, Varasd, Zágráb, Körös, Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Ung, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Abauj, Torna, Gömör, Borsód. E vármegyékben 1598-ban összesen volt160,529 ház. 1599-ben a házak száma 74,560, de az utóbb felsorolt 16 vármegye ez években hiányzik, míg 1600-ban a fentebb felsorolt 33 vármegyéből csak Esztergom, Veszprém, Zala, s Somogy hiányzanak, s a házszám 119,907. E házszámban nincs benne a bírák háza, az oly vendéglők s korcsmák, melyekben a földesúr borát mérik, s az iskolák. Az összeírás csak az őstermeléssel foglalkozók házszámát tünteti föl, s azt sem teljesen, mert a török által veszélyeztetett vidéken azt összeírni nem lehetett. Somogy, Nyitra, Zólyom, Mosony a három szlavon megye stb., a továbbiakban mintegy 20,000-rel több házszámot mutatnak fel, úgy, hogy a fenti 160,529 bizvást felvehető 180,000-re. Ez megfelel 220,000 családnak, a mi öt lélekkel számítva 1.100,000-nek felel meg. Ha ezen számhoz hozzá adjuk az adómenteseket, nemeseket, katonákat, városiakat, papokat, tanítókat, úgy felvehetjük, hogy 1.300,000 volt a királyi Magyarország lélekszáma. 1601-ben a fentebb említett 33 királyi megyéből 4 hiányzott (Esztergom, Veszprém, Zala, Somogy), s a házak száma 85,961 volt. 1602-ben húsz megye hiányzik (még pedig Komárom, Esztergom, Varasd, Zágráb, Körös, Veszprém, Zala, Somogy, Szepes, Sáros, Bereg, Zemplén, Ung, Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Abauj, Torna, Gömör, Borsód), s a házak száma leapadt 33,729-re. 1603-ban a 33 megyéből hiányzik 18 (még pedig az utóbbi 15 vármegye és Komárom, Moson, Sopron), a házak száma 58,214, s 1604-ben, daczára, hogy csak négy megye hiányzik a 33-ból, (Nógrád, Zala, Somogy, Bereg), mégis csak 63,324-re emelkedik azok száma. E számok elrettentő képét adják a hanyatlásnak, melyet a körülmények sajátos alakulásai mellett az ország állapota vett. Hol a számok a népesség ily nagy mérvű fogyatkozásáról vagy elszegényedéséről tesznek bizonyságot, ott a krónikásnak hiányzanak a jelzők, melyek a hanyatlás óriási mérveit kellőleg demonstrálhatnák.

A jobbágyság szabad költözködésének elnyomása állandó baj volt az országban. Az, a mint azt már emlitettük, folyton

korlátoztatott. 1538-ban akadunk ugyan már nyomára némi könnyítési törekvésnek, de 1547-ig úgyszólván minden a régiben maradt. Ez az év hozta meg végre a szabadulást, ez törte össze a szolgaság lánczát, s most kezdhetett csak kissé szabadabban lélekzeni a jobbágy, midőn újból megadták neki elvont jogainak egyikét, a költözködés lehetőségét. Igaz, hogy ez a jog is ki volt játszható; de hát melyik törvényről nem volt ez elmondható ez időben. A nemesség hatalma megtörve nem volt, s ha jogtalanságra hagyta is magát ragadtatni, a jobbágyság sérelme vagy nem nyert jogorvoslást, vagy ha igen, úgy nem kielégitőt.

Mindazonáltal az 1547-iki törvény oly előnyös helyzetbe hozta a jobbágyot, a milyenről az álmodni sem mert. A teljes szolgaság után az urak zsarnokságától való függetlenités lehetősége. S ezt igénybe is vette a jobbágyság széltében hosszában. Tágultak a kapcsok, melyek röghöz kötötték, a szabadság érzetében szabadon kezdett lélegzeni az oly annyira elnyomott néposztály. Széltében-hosszában kezdtek mozgolódni, s rövid idő alatt teljes mértékben igénybe kezdték venni az uj törvény biztosította jogokat. A földesurak megrettentek; létüket, vagyonukat látták veszélyeztetve oly nagy volt a törvény hatása, s oly nagy volt a jobbágyságban az elnyomatás érzetének visszahatása. Alig várták az 1548-iki országgyülést a nemesek, azonnal indítványozták a költözködési szabadság felfüggesztését, mely eredményében oly mélyreható volt, hogy a vagyoni szempontok parancsolólag léptek föl az előbbi állapot visszaállitása mellett. A költözködési jog törvényhozásilag egy évre felfüggesztetett: sajnos azonban, hogy az elmult év tanuságai szinte parancsolólag szóltak a mellett, hogy a régi állapot visszaállítása huzamosabb legyen. A törvény azonban kimondotta, hogy az «uraknak a nyomorult jobbágyok feletti zsarnokoskodásra hatalom ne adassék.» Ennek azonban vajmi kevés foganatja volt; miután azonban a szabad költözködés szolgabirói beavatkozás mellett megengedtetett a továbbiakban is, az esetben ha a földesúr a jobbágygyal roszszul bánnék, némileg mégis jobb lett a jobbágy helyzete mint 1547 előtt. A szabad költözködés kérdése azonban Ferdinand gondossága folytán mindjobban ért, úgy hogy végre maguk a rendek is belátták, hogy az elől kitérni nem lehet, sőt lelkiismeretük az ország rossz állapotának okául is a jobbágy rosz helyzetét állította oda, úgy hogy annak javításával Isten haragját vélték előbbeni lelkiismeretlen cselekedeteik, rossz bánás-

módjukkal szemben kiengesztelni. «Minthogy az ország karai s rendei minden módon kivánják a mindenható Istennek haragját maguktól elhárítani, és kegyelmét kiengesztelni, a királyi szent felség kegyes és atyai intéséhez hozzá járulván, közmegegyezéssel a jobbágyok költözését jövőre és örökre mindenütt szabadnak állapították meg,» mondja az 1556-iki országgyülés határozata. S valjon ki tagadhatná, hogy seregeink inkább győzelmet arathatnak az ellenen, a mely 1526 óta annyi vészes csapást mért a szegény hazára, ha egy megelégedett néposztály tömegére támaszkodva állítjuk össze csapatainkat, ha ez saját boldogságának, boldogulásának fenttartására rántott volna fegyvert, s dicsőséget talál a győzedelemben, az ellenség kiverésében, a helyett, hogy elkeseredve kénytelenségből eleget tett annak, a mi szerinte nem is kötelesség, hanem az elnyomatás, a kényszer folyománya; s miután meggyőződése szerint így a harcz kimenetele sorsában változást nem hozhatott, nem törődött a haza sorsával, mindegy lévén reá nézve, hogy a török-e az ur vagy a magyar. Örökké emlékezetes marad tehát Ferdinándnak a jobbágy felszabadításra irányuló törekvése. Dicsőség illeti ezért a királyt, ki mély belátással s előre látással — az ország súlyos állapota, s a különben is súlyos megpróbáltatások közepette — minden nehézséggel megküzdve, évek hosszu során át kifejtett igyekezet után akaratát keresztül vitte. S ez az 1556-iki felszabaditás nem volt félrendszabály, sem pedig ideiglenes: a költözködési szabadság az ország területén korlátlan volt. Ennek azután legalább kezdetben meg volt az az üdvös hatása, hogy a földesurak jobban megbecsülték jobbágyukat, s emberségesebb bánásmódban részesítették őket; tartottak attól, hogy a jobbágy a zsarnokoskodást megsokalva, él törvényadta jogával, ott hagyja a földesurát, ki esetleg annak a kalamitásnak lehet kitéve, hogy jobbágy, illetve munkáskéz nélkül marad. Lassankint azonban ujra a régi ösvényre tértek a földesurak, elnyomták a költözködés szabadságát, elnyomták a jobbágyot, úgy hogy Ferdinánd ez irányú alkotása bármily fontos s üdvös is volt, tartós nem lehetett.

1596-ban ujra a szabad költözködés megengedésére akadunk, majd 1608-ban is azzal foglalkozott az országgyülés, jeléül annak hogy e jog minden időben korlátokba ütközött.

A foglalkozási ágak között az ország hanyatlását legjobban — a mint az már az előző évekből is következik — a föld-

mivelés érezte meg, miután annak vitele vidékenkint úgyszólván lehetetlenné vált. Ór'ási területek álltak elpusztulva s néptelenül, mig ott, hol a népesség egy része megmaradt, a bizonytalan állapot tette lehetetlenné annak eredményes üzését. A dolog természetében rejlik, hogy a gazdasági ténykedések a földművelés terén csak a gazdasági év bevégeztével válnak eredményessé, már pedig ily hosszu idő alatt, ily exponált vagyon nagy ritkán maradhatott az erőszaktól érintetlen: vagy ha igen, úgy a készet vitte el a túlerő. Egyébiránt az ily háborus világban a munkálatok megadása is természetszerűleg hiányos; hiányzik a munkáskéz, mely a kellő munkálatokat megadhatná. A nép igás állataitól (de sokszor egyéb marháitól is) megfosztatott, a melynek pótlása nehézkes, sokszor épen lehetetlen is volt, a mi a gazdaság eredményes vitelét még jobban hátráltatta. III. László idejében a nép barom hiányában maga húzta, vonszolta szekerét, s elnevezte azt László szekerének: korszakunkban például Erdélyben Basta rablásai ugyanily helyzetbe juttatták a népet, mely alkalmat adott a Basta-szekere elnevezésre. Egyébiránt a földművesek szorult helyzetét mi sem illusztrálja jobban, mint ama körülmény, hogy sok helyen négy jobbágynak volt egy ekéje. De nemcsak az ellenségnek volt ebben része, hanem az átvonuló s táborozó katonaságnak, nemkülönben a földesurnak is. Ebből magyarázhatjuk meg, hogy a földművelés helyzete nagyban egészben az egész Magyarország területén rossz volt, mert hisz a hol sem török, sem katonaság nem pusztított, ott is ott volt a földesur, ki a lehetőségig ki akarta használni a szegény, jogtalan jobbágyot. Mindennek alapján láthatjuk, hogy a földművelés vitelére a viszonyok a lehető legkedvezőtlenebbek voltak: az állattenyésztés vett csak nagyobb lendületet, melyet az erőszak ellen a más vidékre való hajtás által mégis jobban lehetett biztosítani.

De ki is gondolt volna e korban a szegény jobbágygyal. Kinek feküdt volna érdekében állapotán gyökeresen segíteni; vagy helyesebben, ki ismerte volna be ennek szükségességét. Viselte az jármát, élt, dolgozott — annyit a mennyi életfenttartásához elegendő volt, türt és szenvedett minden remény nélkül az a «nyomorult s elnyomott jobbágy», a mint az 1518-iki 16. t.-cz. nevezi őket.

Egyik legterhesebb kötelezettsége a jobbágynak kétségkivül a földesuri volt. Állandóan földesurának volt alárendelve,

s így eme kötelezettségei állandóak voltak, melyek e mellett teljesen a földesúr önkényétől függtek. A jobbágyok eme szolgáltatásai s kötelezettségei a földesúr irányában az egyes uradalmakban épen nem volt egyforma; az igen nagy változásoknak volt alávetve — időközönkint ugyanazon uradalomban is, s előre megállapított formulák szerint köteleztettek azok lerovására. Erről tehát egységes képet nyujtani semmi esetre sem lehet. Ha talán évtizedek mulva, az egyes nyilvános s magán levéltárak fel lesznek kutatva, úgy megalkothatjuk belőle egy bizonyos korszakról az ország egész területén — legalább nagyban egészben — a szolgáltatások mérvét. Az utóbbi 30—40 évben rengeteg okmánymennyiség tétetett közé, s adatott át buvárkodásra az érdeklődőnek. Az utóbbi évtizedben különösen nagy volt az ez irányú munkálkodás, s alapos a remény, hogy ha ez így tart, úgy egy-két évtized alatt nagy hézag egy korban sem lesz tapasztalható.

Ezen rendtartások, utasításokból is látható, hogy a föld s gazdasági munkálatok megtétele általában, egész a jobbágy vállain nyugodott, s így a földművelés vitele egész az ő vállaira nehezedett. Egyébként teljesen az előzőleg említett földközösség alapján áll az egész gazdálkodás. A földosztás, földcsere, ép úgy érvényesül, mint az előzőekben. Debreczenben hetedévenkint osztják a földeket. A hat éven át követett vetésforgó — a vetett növények egymásutánja — a következő: 1. köles vagy tengeri, 2. tavaszi, 3. őszi, 4. őszi, 5. árpa vagy zab, 6. árpa vagy zab. Úgy látszik tehát, hogy a hármas nyomású gazdálkodást itt nem követték, hanem egy rendkívül zsaroló gazdálkodási rendszer alapján haladtak. Hat évben ötször volt kalászos, s a legjobb esetben egyszer tengeri. Nem csoda, ha az ily földek kimerültek s 12—15 évig is parlagon hagyattak, mig ujra osztásra kerültek. Az osztott földön kívül szabad foglalás utján is juthattak a gazdák földhöz, de mint egy 1588-iki statutum mondja «senki a ki szántani akar, egy holdnál ne foghasson fel többet egyszerre... más hold földet addig be ne barázdáljon, hanem egészen elvégezvén, úgy foghasson más holdat.» Bizonyára azért volt e kikötés, hogy egyik gazda a másik elől, egyszerű felbarázdolás utján a földet el ne foghassa: csak a felszántás képezhette alapját az ideiglenes tulajdonjognak.

Az állattenyésztés e korszakban sokkal kielégítőbb módon űzetett mint a földmivelés: sokkal kevesebb akadályt gördített

az ellen a török, mint a békésebb életet feltételező földmivelés elé. Tagadhatlan, hogy rablásaik folytán az állattartás sem volt biztos, de aránylag kevesebb koczkázattal járt, mert hisz könynyen lehetett vele menekülni. A lótenyésztés mégis nagyban egészben el volt hanyagolva, mert az aránylag a legtöbb gondozást igényli; de meg azért sem volt annak produktuma megfelelő, mert az idegenből jött lovak (török stb.) keresztezései a meglevő anyagot elrontották. A szarvasmarhatenyésztés viszont az aránylag csekélyebb gondozás mellett is elég jó eredményt adhat, a mint abból e korban sokat is pénzeltek a marhatartók, mert a külföldre rengeteg mennyiségű szarvasmarhát exportáltak. Legelő volt bőven, mert hisz a földmivelés egész háttérbe szorult. A juh, sertéstenyésztés nagyobb lendületet nem vett, s aránylag csak kis térre szorítkozott.

Lóversenyeket már e korban találunk. II. Lajos istállóiban tisztán versenyczélokra idomított lovak is állottak. A dolog természete hozza magával, hogy így a lótenyésztésre fokozott figyelmet fordítottak, s a tenyészanyag kiválasztása különös gond tárgyát képezte. A király verseny-istállója úgy látszik Kelenföldön volt, hova Lengyelországból is hozatott lovakat. De ez irányú igyekezete nem mindig volt eredményes, mert mint a ránk maradt iratok bizonyítják, Zsigmond lengyel király II. Lajos felszólítására azt felelte: Tudhatná a király, hogy nekem olyan lovaim nincsenek, és nem is találnék benne örömet.

Mint a király, úgy a magyar urak is tartottak versenylovakat: versenyeket tartottak 1525. és 1526-ban, a minek azután a mohácsi vész véget vetett.

A rét és legelőterületek kiterjedése természetszerüleg gyarapodott, mert hisz a szántóföldeké a pusztítások folytán folyvást kisebb térre szorítkozott.

A szőllőtermelés a török lakta területen háttérbe szorult, mig a királyi területen nyert kiterjedésben. Pozsony, Sopron, Vas, Erdély, Bihar, Sáros, Mármaros, Zemplén, a Vág völgye, a Garam völgye Zólyomig híres volt szőllőtermelésről; különben mindenütt, hova az ellenség dúlása nem jutott, meglehetős állapotban volt a szőllőművelés.

A kertművelés különösen a felső megyékben terjedt, valamint a dunántuli megyékben is; hol az aránylag békés állapot lehetővé tette, ott a kertészetet meglehetős gondozásban részesitették. Sopron- s Vasmegyék gyümölcstermelése híres volt, s azt

a közeli Ausztriába nagy mennyiségben exportálták. A díszkertészet a török pusztítás hatása alatt hanyatlott, Buda, Visegrád, stb. kertjei elpusztultak: főkép a gyümölcsészet az, mely fokozott gondozásban részesítetett.

A méhtenyésztés főkép a bányavárosokban, a Szepességen általában, Erdélyben, de az ország más vidékén is űzetett meglehetős kiterjedésben, úgy, hogy az nagyban, egészben hanyatlást nem tüntet föl. A méz jelentékeny kivíteli czikket is képezett.

A halászat a moháesi vész idején a fejlettség magas fokán állott: ez időben a pisztrángnak mesterséges tóban való tenyésztése okmányilag kimutatható. Sok halastavunk is volt még e korban, de azok a török világ idején nagyrészt kipusztultak, kiszáradtak s csak a folyó vizek halbősége érdemel e korban említést. Szeged és Komárom halászata elsőrangu volt: egyébiránt az egész ország halbősége messze földön ismert volt. Már ezen korban is közönséges hálóval (rete) és varsával (sagena) fogták a halat (kosárforma eszköz), a mint azt egy 1524-iki halászati per irataiból látható. Hogy még a század közepén halastavaink voltak, hogy azok teljesen nem pusztultak még el ekkor, azt láthatjuk abból, hogy Vöröskőn a Fuggerek udvarbirája szerint 1542-ben tíz halastó volt, egy pedig készülőfélben állt. E halastavak még a későbbi időkben is meg voltak, s nagy jövedelmet hajtottak, a mit sajnos a régi halastavakról általában nem lehetett elmondani. A komáromi halászat a XVI-ik században nagy kiterjedésű volt, s igen nagy jövedelmet adott: különösen vizahalászata volt nevezetes.

Az erdőhasználat e korban igen nagy mérvű volt a bányászat nagy arányú fellendülése folytán. A század elején — 1526-ban — a Fuggereknek bérbe adattak bányák s erdők, a mi ez utóbbi állományának nagy mérvű pusztításával járt: a bérleti idő leteltével a király vette azokat gondozás alá, visszanyerte 1555-ben a zálogban levő garammenti erdőket, saját embereire — erdőőrökre — bízta azok őrizetét, eltiltotta 1558-tól kezdve a bányák közelében levő erdőknek kecskékkel való legeltetését, a mi mind fokozta az erdőgazdaság okszerű vitelét. 1563-ban királyi biztosok küldettek ki az erdőügy rendezésére, kik a tervbe vett egy erdőmester kinevezése helyett két erdész kinevezését, egy utasítás s egy erdőrendtartás kibocsátását javasolták a királynak. Az utasítás 1564-ben, a rendtartás pedig 1565-ben készült el, mely az 1561-iki hallstadti erdőrendtartás

mintájára készült. Ez rendet teremtett az erdészeti ügyek oly zavaros állapotára; az erdőrészek minősége kapcsolatba hozatott a használati czéllal, előirányzat alapján kellett eljárni az erdőkihasználás terén az egész éven keresztül, a vágások kiválasztására, teljes végrehajtására s kihasználására, magfák meghagyására gondot kellett fordítani, s általában az erdő bérlőjét mindenben ellen kellett őrizni. Ez azonban csak a királyi erdőkre szólt. A magánosok is kezdték azonban erdeiket nagyobb gondozásban részesíteni. A közös erdők tulajdonosai erdőbirákat választottak, erdőrendtartásokat alkottak azok karbantartására, fentartására. A magánosok, gazdagabb birtokosok erdeikkel nem sokat törődtek, a mint az a fentmaradt rendtartásokból kivehető. Mindazonáltal bizonyos, hogy az erdészeti ügyekre kezdtek általában véve nagyobb gondot fordítani: láthatjuk a fenmaradt okiratokból, hogy a rationalis erdőgazdaság tért kezdett hódítani, mert hisz bekezdték látni, hogy az erdőpusztítások folytonos s fokozatos haladása nagy veszélylyel járhat, a melynek pótlása nagy nehézségekbe ütközik, s mindenesetre hosszú idő munkájába kerülhet.

A vadászatot általában nagy kedvteléssel űzték: a lovas falkavadászatok nagyon el voltak terjedve. Kopókkal s agarakkal hajtották a vadat: az agarakkal agárversenyeket is tartottak. A solymokkal, ölyvekkel való vadászás, a karvalyokkal való fürjezés, nagyon kedvelt volt, úgyszintén a vizslával való vadászás, sőt a hurokkal való fogás, s a hálóba való kergetés is. A farkasokat vermekkel is fogták; egyébiránt a vadászat minden ágánál gyakori volt a puskával való vadászás is. Az orvvadászokra nagy büntetést mértek: a vadállomány biztosítására s nagyobbítására vadaskertek is szolgáltak. Szigorú utasításokat adtak ki ez időben általában a vadállomány gondozására, a mit például gróf Nádasdy Ferencz 1660-iki irata is bizonyít, melyben fővadászmesterének a következőket irja: «Minthogy mindenféle vadászatokban és madarászatokban kegyelmedet rendeltük inspektornak, a puskások, vadászok és madarászok kegyelmedtől függenek és parancsához alkalmazzák magokat. Kegyelmed azért mind maga, mind az alatta levők által vigyáztasson, hogy jószágunkban senki idegen ne vadászszon és madarászszon; ha pedig valakit ezen rajtakapna, elvegye tőle puskáit, nyulászó és más ebeit, hálóit, és azt egyedül magának tartsa; ha kivántatnék, akkor a magunk katonáit is maga

mellé vehesse kegyelmed. Minden tartományban (pagony) két-két előljárót rendeljen a vadászok közül, hogy vigyázzanak és hírül adják.»

A bányászat ezen időszakban a legkülönbözőbb módon kezeltetett. Mária özvegy királynéé volt 1515-től kezdve a hét alsómagyarországi bányaváros, s a mármarosi sókamara, ki ezeken korlátlan hatalmat gyakorolt. Körmöezi s szepesi kamarái kezelték a bányavárosokat s ő intézkedett mindaddig, míg tőle a bányákat 1548-ban Ferdinánd át nem vette. A beszterezebányai bányászat bérlői a Fuggerek voltak 1525-től kezdve: de már azelőtt is Thurzóval társaságban birták a bányavállalatokat. 1546-ban szállt az vissza a királyra. A rézbányászat, de a bányászat terén általában rendkívül sokat tettek a Fuggerek. Bányáik vitele mintaszerü volt, a hasznositás tökéletes, s így jövedelmük óriási. A bányászat eme rendkívül intensiv s czélirányos fejlesztése a környékbeli bányászatra is nagyon jótékonyan hatott, s ennek tudhatjuk be, hogy daczára az ország kétségbeejtő állapotának, a bányászat roppant haladást s fejlődési fokot mutatott eme vidéken. A környék jóléte emelkedett, s daczára ama differentiának, melyek a Fuggerek s a magyarok, — környékbeliek — között felmerültek, elvitázhatlan ama érdem, melyet azok — jóllehet tisztán önérdekből — az ország bányászatának felvirágoztatására tettek. Messze idegenben elismerték a magyar bányászat fejlettségét, s messzeföldön hires volt az ország, bányatermékei révén. Úgy a bányászat mint a pénzverés az alsó-ausztriai kamara alá tartozott: a pozsonyi kamara arra semmiféle befolyást nem gyakorolt. Egyébiránt főkép csak a rézbányászat és pénzverés hozott direkt hasznot a királynak: ezek adták a bányászat főjövedelmét; a nemesfémbányászat nem jövedelmezett. Selmeczbányán 1570 körül 3—400 kisebb társaság is foglalkozott bányaművelléssel. Általában véve azonban a bányaművelés is pangott e korban.

A beszterczebányai vagy úrbéri rézbányák 1546-ig bérbe voltak adva évi 20,000 forintért; a következő években magánkezelésbe mentek át e bányák. 1550 körül 24,000 mázsa rezet s 8000 márka ezüstöt produkáltak, s a bevétel 220,800, a kiadás 144,290, s így a tiszta haszon 76,510 forintot tett ki. 1555-től kezdve két éven át évente 23,000 mázsa rezet vett át a királytól szerződés alapján Mandlich augsburgi kereskedő 8 forintjával, a mi 161,000 mázsa réz s 1.288,000 forintnak felelt meg: a tiszta

haszon mintegy 40,000 forintot tett ki. A pénzverés haszna 1548 nyarától kezdve Ferdinándé volt; azelőtt Mária királyné jövedelmét képezte. Pénzverde Ferdinánd alatt csak Körmöczbányán volt, melynek 1564-iki zárszámadása szerint rendes bevétel volt 396,643 frt, rendkívüli 17,007 forint, a mi összesen 413,650 forintnak felel meg; a rendes kiadás kitett 279,729 forintot, a rendkívüli 20,615 forintot, vagyis összesen 300,344 forintot. A tiszta haszon tehát 113,306 forint volt, a mi ez időben nagyon jelentékeny összegnek tekintetett. A mármarosi sóbányák 1553-ban 7,956 forint hasznot hoztak; 1557 julius 1 — 1559 junius 30 között 6,767 forint 75 dénárt. Ez tehát nagyon csekély összeg: de a só mint harminczadjövedelem is számba jött, egy ideig majd pedig rövidesen el is vesztek azok a királyra nézve. A sóból húzott jövedelem egyébiránt olyformán is növekedett, hogy Lengyelországból hozott nagy darab kősók vámját a kétszeresre, 60 dénárra emelték fel, míg az erdélyi s mármarosi után már darabonkint 1 forint 50 dénárt szedtek. 1563 nov. 23 — 1564 nov. 11 között ausztriai só eladásából is befolyt 3,000 forint, de további árusításából eredő jövedelem nem volt biztató, úgy hogy e kisérlet abba is maradt, s nagyban egészben a bányászat és pénzverés nem hozott több jövedelmet a fentebb kimutatott 150,000 forintnál.

A felső-magyarországi bányászatnál nagyban egészben hanyatlás konstatálható: az ellenség közelsége nagyban éreztette hatását. Az erdélyi bányászat pusztulófélben volt, csak a só- és vasbányászat volt annyira a mennyire kielégítő: különösen a sóbányászat volt az, a mely nagy mennyiséget produkált: a nemesfémbányászat egész háttérbe szorult. A boczai és liptói bányászatnál némi emelkedést tapasztalhatunk, jóllehet kezdetben itt is erős volt a hanyatlás. Bocza az 1550-ik évben megnyitott aranybányák révén lendült fel nagyobb mértékben. Az ország keleti részén Nagy-Bánya, Felső-Bánya, Zarándmegye bányászata stb. általában véve hanyatlott. Mármaros sóbányászata sem volt olyan, a milyen rendezett állapotok mellett lehetett volna: Rézbányánál a réz- és vasbányászat tekintetében némi fellendülés észlelhető. A társországokban a bányászat egész jelentéktelennek mondható e korban.

E korszak legelején lépett életbe a bányaszabadság (1523-ban), mely a bányászat szempontjából korszakalkotónak mondható. Igaz ugyan, hogy a bányavárosok szabadalmai már a

régebbi korban is ezen alapulnak, de azért törvényben kimondva e jog csak most lett. Ennek folytán a bányászat mindenkinek hozzáférhetővé tétetett, a bányanyitás nem korlátoztatott, a külföldről szabadon jöhettek be a bányászat folytatására, s így a bányaművelés korlátai lerontattak. A bányarendtartást azonban, mely a művelést szabatosabban körülirja, csak 1573 február 16-ikán hirdette ki Miksa, jóllehet azt Ferdinánd már 1548-ban az országgyűlés elé terjesztette. Egyébiránt Erdélyben az csak 1702-ben hirdettetett ki.

Említettük már, hogy a század elején megindult az amerikai arany- s ezüstözön Európába, mely a pénz értékét leszállította, s így a nép boldogulására nagyon jótékonyan hatott. Érdekessé válik már ezért is tudni, hogy milyen volt úgy ezen, mint a régebbi korban az arany- s ezüstproduktio más államokban, s úgy ezen, mint a bányászat speciális szempontjából is honunkban. Adjuk itt erre való tekintettel az adatokat úgy Ausztria és Magyarországra (külön az adatok a maguk egészében nem ismertek), mint más államokban is (Afrika 1493, Mexico, Brazilia, Columbia, Peru, Bolivia s Chili 1521 óta, s nehány kisebb állam kezdettől fogva).

Időszak	Évszám		Ausztria és Magyarország		Más államok		Összesen	
			arany	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst
			productiója kilogrammban					
1493—1520	28	átlag	2000	24000	3786	23000	5800	47000
		összesen	56000	672000	106400	644000	162400	1316000
1521—1544	24	átlag	1500	32000	5660	58200	7160	90200
		összesen	36000	768000	135840	1396800	171840	2164800
1545—1560	16	átlag	1000	30000	7510	281600	8510	311600
		összesen	16000	480000	120160	4505600	136160	4985600
1561—1580	20	átlag	1000	23500	5840	276000	6840	299500
		összesen	20000	470000	116800	5520000	136800	5990000
1581—1600	20	átlag	1000	17000	6355	401900	7380	418900
		összesen	20000	340000	127600	8038000	147600	8378000
1601—1620	20	átlag	1000	11000	7520	411900	8520	422900
		összesen	20000	220000	150400	8238000	170400	8458000

Ausztria és Magyarország tehát az összproduktióban óriási arányszámmal szerepel, melyből az oroszlánrész természetszerűleg hazánkra esik: sajnos hazánk adatait külön feltüntetni nem lehet. Bővelkedtek bányáink aranyban s ezüstben, a minek híre

a messze külföldre is elment, s ott általában, mint természeti kincsekkel bőven megáldott országot ismerték hazánkat. Sajnos, hogy mindez ép e korszakban, a török pusztításai, az ország zilált állapota mellett nem tudott kellő módon érvényesülni, s nem emelhette az országot a gazdasági fejlettség magasabb fokára, nem a haladás egy újabb lépcsőjére.

III.

A magyar történet egyik legmozgalmasabb, messzeható eseményekben leggazdagabb korszaka, a XVI-dik század első fele. 1514-ben a Dózsa-féle lázadás dobott üszköt a nép közzé, 1526-ban a mohácsi vész hozta magával a több mint 150 éves török uralmat. Három részre szakíttatott az ország, (királyi terület, Erdély, török hódítás, sőt ha a két ellenkirály, Ferdinánd s Zápolya uralkodását tekintjük, úgy egy időre négy külön területet vehetünk fel), a mely ezután míg csak a török ki nem üzetett, folyton háborúskodások színhelye volt. Önként értetődik, hogy a harczi zaj minden békés működéstől elterelte a figyelmet, s közgazdasági alkotásokban e kor meddő volt. A pusztítás hanyatlást vont maga után minden téren; összeroskadt az előző időszak alkotása, meggyengültek a társadalmi intézmények alapjai, s kivétel csak mint oazis a terméketlen sivatagban itt-ott volt látható. Egyes városokban a czéhek fejlesztették az ipart, a kereskedelem helylyel-közzel felütötte fejét, helyenkint a bányászat — az alsó-magyarországi városokban — virágzott, de nagyban, egészben pangott minden közgazdasági ág, szünetelt minden erőteljesebb tényked és. Erdély s a királyi terület — az ország széle nyugaton, északon — egyes részein olykor összeszedte magát a lakosság, s a produktivitás terére lépett, de az nagyban egészben csak csiga léptekkel haladt előre. Erdély helyzete olykor mégis megengedte a gazdasági haladást: egynehány városa nagyarányú fejlődést mutatott fel. Nagyban, egészben azonban a romlás képét mutatta az ország; a védelmi harcok súlya s hosszú sora alatt kimerült a lakosság. Úgyszólván szünet nélkül küzdött a nemzet összessége a létérti harczban, s így békés működésre sem idő, sem tér, sem képesség nem volt. Pusztult az ország, pusztult a népesség, s így folyton gyengült a nemzet ereje, mely a védelmi

képességet, a jövőbe vetett hitett is megingathatta. Pedig már maga ez is elegendő lett volna, hogy a közélet minden terén, a gazdasági s politikai viszonyokban óriási rázkódtatásokat idézzen elő, megváltoztassa az egész soczialis szervezetet, s az államhatalmat gyengítve gazdasági válságot hozzon az országra, s minden nemzeti aspiratiót elnyomjon. Tagadhatatlan, hogy a népesség számának fogyása nagy szerepet játszott balszerencsénk előidézésében, s nagy része volt ennek abban, hogy állandó tanyát ütött hazánkban az ellenség, melyet visszaszorítani nem tudtunk. A tizenötödik században még mint a nyugat védőbástyája nemcsak hogy diadalmasan állta meg helyét a magyar, hanem a hazának mindenfelé dicsőséget is szerzett, ostora volt a töröknek, s békésen vetette meg az országban alapját a nyugati kulturának, a gazdasági haladásnak. A tizenhatodik században megfordult a koczka. A tizenötödik század vége felé már annyi gyúanyag gyűlt össze a viszonyok sajátságos alakulásai folytán, hogy felszínre hozták a Dózsa-lázadást rengeteg áldozatával, majd a mohácsi vészt, mely forrása lőn a nép pusztulásának. 22,000 ember maradt a csatatéren, — de mennyi ember pusztult el még közvetlen utána, s a későbbi időben, mennyi embert mészárolt le diadalmámorában a török. Majd végig száguldta az országot ölve, pusztítva, gyújtogatva maga előtt mindent: mennyi lehetett a kegyetlen török uralom alatt az áldozatok száma, midőn a félhold ura martalékul dobta csapatának a leigázott népet s országot, nyomorgatta, ölte a magyart kimélet nélkül s pusztította minden alkotását. Mennyi magyart (kincsesel, vagyonnal) hajtott a diadalittas törökség messze hazájába rabszíjra fűzve, örökös szolgaságra. S az inség, mely e mellett a tizenhatodik században nem egyszer dúlt, a pestis, mily töméntelen emberáldozatot szedett e században! úgy, hogy csoda, hogy az annyit szenvedett s hányatott magyar kiheverhette a későbbiekben a másfélszázados rablást, öldöklést, elnyomatást s természetadta csapásokat, kipótolhatta a közgazdasági visszamaradást, a közgazdasági hanyatlást. De az előzőekhez járult még, hogy a külföldi betelepedés is abba maradt e zavaros állapot mellett, mely pedig az előző időszakban nagy mértékben szaporította hazánk népességét. Ennyi nyomor közepette nem igen volt kedve a külföldinek itt letelepedni. Elnyomatott ez alatt az idő alatt az a propagativ erő, mely a későbbi s megelőző időben megerősítette a magyart, az államot, a nemzeti

eszmét; nem tudott sokáig felszínre vergődni a nemzet ellenálló ereje, mely végre annyi sorscsapás után győzedelmesen került ki az egyenetlen küzdelemből. A nyugat védőbástyája gyanánt állt folyton szegény hazánk; megvédte azt a pusztítástól, míg maga közel volt az elvérzéshez, békés haladást biztosított annak, míg a maga haladása minden téren visszavettetett; feltartóztattuk a törököt, mely a nyugat kulturáját érintetlen hagyva egy önfeláldozó, s a végletekig megrontott nemzet kulturájának elpusztításával, kizsarolásával, kárpótolta magát. A nyugat Magyarországnak köszönheti, hogy a pusztítástól ment maradt.

Korszakunk elején Ulászló s II. Lajos gyenge uralma alatt a kormányzó hatalom czéltévesztett politikája, s az ezek hatására jelentkező visszahatás, mindjobban gyengítette az ország állapotát: előkészítette a hanyatlás utját, melyen feltartózhatatlanul haladt az ország. Ferdinándnak uralkodása első idejében az ország zavart állapota mellett sok baja volt, míg némi rendet tudott teremteni: két királya volt az országnak, a királyi területnek, mi a zavart csak fokozta. Lassankint megerősödött Ferdinánd trónja, (részben óriási pénzáldozatok révén, melyek nagyon sok esetben hathatósabbak voltak a fegyvernél) s sok üdvös intézkedésekkel igyekezett az ország gazdasági haladását biztosítani, minek azonban a török folytonos háborgatásai gátot vetettek. Mindazonáltal a rányalagos haladás volt konstatálható némely téren s vidéken, s legalább korlátoztatott a hanyatlás. Önként értetődik, ez csak az ország kis területének egyes részeire szólott, s itt is nagyon korlátolt mértékben. Fokozottan állt ez Miksa uralma alatt: erejének csökkenését mi sem bizonyítja jobban, minthogy míg trónraléptekor 44 vármegye adózott az országnak, addig 1576-ban hat vármegye egészen kimarad az adózók sorából, kettő pedig csak részben tartozik oda. A gazdasági hanyatlás már ebből is látható. Még jobban rosszabodott azonban a helyzet Rudolf alatt, midőn a pusztulás mind rohamosabban, mind intensivebben jelentkezett.

A király, ha békében is élt a törökkel, ez a béke az ország területére nem terjedt ki. Ha valóságos háború nem is volt, az apró portyázások, rablások ekkor is napirenden voltak: a király az ily esetekben nemhogy védelemre utasította volna a magyarokat, hanem azt egyenesen megtiltotta — mivel béke volt. A török pusztításaihoz jött ezután a zsoldos katonák garázdálkodása, kiket megfékezni szintén nem lehetett, úgy, hogy méltán

fakadt ki a nép, hogy a török uralom, vagy a behódolt állapot mellett jobb dolga van az országnak. A király az országgal nem törődött. Szaporodott is folyton a lakatlan porták száma, s a behódoltaké is folyton növekedett: a török pusztította a királyi részt, a védelemre berendelt katonaság zsarolt. Fejetlenség volt mindenütt, úgy, hogy a magyar államesze a legszánalomraméltóbb képet mutatta. A király országgyűlést csak nagy ritkán tartott, hogy így a rendek panaszait ne hallja; s ha a szükség kényszerítő hatása alatt az országgyűlés mégis megtartatott, úgy ott a legviharosabb jelenetek fordultak elő. A király tehetetlenségét, közönyösségét, azonban mindez nem rázta föl, sőt mindinkább eltávolította a magyarságtól. A közgazdasági szempontok teljesen elhanyagoltattak, azok irányadók semmi téren sem voltak. Legjobban illusztrálja ezt ama körülmény, hogy a király — Rudolf — a behódolás ellen, mely a körülmények kényszerítő hatása alatt mind nagyobb lőn, azt ajánlotta, hogy a kérdéses községeket el kell pusztítani, a lakosságot pedig kényszeríteni a királyi területre való költözködésre: ily módon akarta a helyzetet orvosolni. Egész országrészeket pusztított volna el, koldusbotra juttatta volna a jobbágyság ezreit minden józanabb ok nélkül. Mert hisz az bizonyos. hogy az ily elköltöztetett jobbágy évekig nem fizetett volna adót, mindaddig, míg vagyoni állapota nem javul, nem számítva azt, hogy mily anyagi kára lett volna az ily eljárásból a jobbágynak, s az ily rendszerből a köznek. Mert hisz ez állapot örökké nem tarthatott: a hiba azonban az volt, hogy a király lemondott a baj orvoslásáról, birtokainak megvédelmezéséről, az ország régi állapotának visszaállításáról. Bizonyos, hogy ebben a rendek sem igen biztak. Hanem azért mégis azzal érveltek a király tervei ellen, hogy védje meg területét, annak lakosait, a jobbágyokat, s így azok behódolni nem fognak. Erre a királynak sem kedve, sem ereje nem volt hibás politikája következtében, s valóban bámulatraméltó nembánomsággal nézte örökének pusztítását, megmaradt birtoka integritásának bomlását, minek következtében pusztult az ország, szenvedett a jogrend, mely máskülönben is nagyon gyenge lábon állott, tizedelődött a lakosság, főkép a jobbágyság, rabolt a török, raboltak a katonák, — úgy a honiak, mint az idegenek — martalékává vált az ország annak a politikának, mely az örökös tartományok megvédését tűzte feladatául Magyarország romlása árán is. Adózott a magyar a töröknek, a mi mellett ez portyá-

zással új adót szedett a népen, rabul ejtette annak ezreit, s öldöste, pusztította a magyart. Fogyott az ország területe, fogyott a népesség: a megmaradt terület s a megmaradt lakosság pedig a nyomor, inség s kétségbeesés osztályosa lőn. Ez jellemzi Rudolf egész uralkodását, ide vezetett áldatlan békepolitikája, a mely gyászosabb eredményüvé vált sok háborunál, de megvédte a nyugatot a török pusztításaitól. Így vált nem egyszer az ország védőbástyájává a nyugatnak; exponálta magát a keleten, mely sarczolta, pusztította s tönkretette, de útját állta a kegyetlen ellenség továbbhaladásának, visszavetette ez fejlődésében, hátráltatta haladását, s bátran elmondhatjuk, hogy századok kemény viharai továbbcsapásának megakadályozásában oly önfeláldozó munkát végzett, a mely egyedül tette csak lehetővé nyugati szomszédaink gyarapodását, s lassankint, de aránylag hozzánk képest gyorsan, a kultura követelményeihez való alkalmazkodást. A kelet s nyugat közé ékelve tehát kezdetben ugyan csak közvetve (míg a legújabb időben közvetlenül is), de mindig kulturfeladatokat teljesítettünk, melyre hol a magyar faj jelleme, hol pedig a véletlen jelölt ki bennünket.

S a század vége felé általában rosszabbodtak a viszonyok; úgy Magyarországban, mint Erdélyben fokozódnak a panaszok a nyomor terjedése tekintetében. Szenvedés s elszegényedés mindenfelé: a nép nyög az adók s zsarolások súlya alatt, melynek tekintetében különben a kamarákra is nagy a jogos panasz. A gazdasági hanyatlás szánalmas képét nyújtja az ország. Érdekes képet nyújt e tekintetben a «Magyar Nemzet Története», mely Erdélyről, majd később Magyarországról, a következőket mondja:

Az emberek rablásait és rombolásait betetőzte a pestis, a rossz termés, az inség, s az óriási drágaság. A sok háború és változás — irják Basta és a biztosok 1603 szeptember 14-ikén a királynak — egészen feldúlta és pusztává tette az országot. A mezővárosok és falvak leégtek, a legtöbb ember és marhája leöletett, elhajtatott, elhullott, tönkrement elannyira, hogy keveset lehet szántani. Ennélfogva a dézsma keveset hoz, a harminczad, út- és hidvám alig jövedelmez, mert az ipar és kereskedés nagyot hanyatlott. A bányák elpusztítvák, elhagyatvák, munkáskéz nincs. De ez csak halvány lenyomata a valóságnak. Ekkor nevezte el a minden igás marhájától megfosztott nép a taligát, melyet maga húzott, Basta szekerének, a kapát meg Basta ekéjének. A földet nem lehetett művelni, a gabona ára 13, sőt 25

frtra, akkor a mainál mintegy tizszerte nagyobb értékre szökött fel. A nép fahajból és korpából vegyített, kenyérnek nevezett eledelből táplálkozott, sőt elterjedt az emberhús evés is. Az éhezők gyermekeiket ölték le, a holttesteket felfalták, s Enyeden nyilvánosan mérték az emberhúst, mit külön törvénynyel kellett megtiltani és fenyíteni. 1604-ben a nép testileg-lelkileg meg volt törve... Magyarországban a kamarák voltak a törvénytelenség, önkény és erőszak főközpontjai. A magyarok romlásuknak főokát látták bennük, minden gonoszságnak kútfeje, minden törvényüknek, szabadságuknak romlása onnan buzogván ki. E kamarák élén pedig püspökök állottak. Mindnyájok között Szuhay vált a leghirhedtebbé; fölfelé csúszó-mászó, lefelé erőszakos ember, minden jog- és erkölcsi érzés nélkül, kiben Rudolf beteges lelke megtalálta a maga feltétlen eszközét. Nincs a királyi hatalomnak olyan kicsapongása, melyben Szuhay részt nem vett, melyet maga ne sugallt volna. 1603-ban ő hozta javaslatba az államcsinyt, s azt hirdette, hogy nem kell többé országgyűlést tartani, hanem egyszerüen meg kell a vármegyéknek parancsolni, hogy hajtsák be az adót. Nemcsak törvénytisztelet, hanem közönséges emberi érzés, barátság, irgalom sem volt fekete lelkében. Lesujtott, kifosztott mindenkit, ha kellett hamis itéletet, leveleket gyártott, sőt ha a király maga visszariadt a koholt itélet végrehajtásától, ha kiméletet akart gyakorolni, Szuhay volt az, a ki nem engedte, a ki szándékait meghiusította. Vasiga alá, a Szuhay királysága alá vetette az országot — mondja Illésházy — hozzátéve, hogy egymaga többet vétkezett, mint együt sok más gonosztevő, a ki akasztófán és karóbahúzással végezte életét.

Így voltak egyesek is okai az ország szomorú állapotának, így ülte orgiáit egyesek nagyravágyása s telhetetlen lelkülete a nép szabadságán, igazságán, vagyonán, így tette az tönkre vagy fojtotta el csirájában a gazdasági haladást. Nemcsak az ellenségeskedések nyomása alatt nyögött tehát az ország, nemcsak az varázsolta sívár pusztasággá a hazát, hanem a törvényesség leple alatt a törvény urai is zsarnokaivá szegődtek. Igaz, hogy idővel a nemzeti konszolidatio munkája is elérkezett.

Ez azonban hosszú idők munkája volt. Sok belháború s pártviszály mellett megfeszített munkásság közepette a nemzeti szívósság s akaraterőnek egy szebb jövőbe vetett hite reményében lépésről-lépésre hódította vissza — a sok visszaesés példájától el nem riasztva — a fejlődés útjára az állam minden

rétegét s intézményét a magyar, pótolta vissza legalább részben az egyháznak anyagi s erkölcsi veszteségét, melyet a török pusztítás, s a reformatió okozott.

Hangsúlyoztuk az előbbiek folyamán, s a továbbiakban is rámutatunk a jobbágyság elnyomott helyzetére, mint a mely főforrása volt minden bajnak, s vele szemben a nemességet állítottuk, illetve állítjuk oda, mint minden baj okozóját.

Tagadhatatlan, hogy a bánásmódot, a viszonyok ilyetén alakulását — melynek abnormítását csak hosszú századok sora után orvosolta teljesen az 1848-ik év utáni kor s a mely alatt vélt jogáról csak lépésről-lépésre mondott le a kiváltságos osztály, a mit azután áldozat gyanánt állított oda — a kor initiálta, a korszellem hozta magával, melynek ébredése, átalakulása nagyfokú felvilágosodottságot, az egyenlőség érzetének nagy intenzítását feltételezte. Lassankint gyarapodott csak az elnyomott osztály joga — mely a nemesség teherviselésének gyarapodásával, vagy legalább jogainak csökkenésével fejlődött — s míg azt teljes mértékben nem élvezte, addig önkéntes működése a haza érdekében alig volt számbavehető. A kényszerített közreműködés jellege pedig mindig magán viseli annak jegyét. Sokkal jobban igénybe vette saját baja, semhogy erkölcsi érzülete odafejlődhetett volna, hogy nemesebb czélokkal törődjék, hogy azok sikerességének gondját magáévá tegye. A viszonyok kényszerítő hatása, de maga a jó s magasztos iránti fokozottabb érzület is minden dolog értelmi szerzője gyanánt, de meg az ügyek vitelének s a honvédelemnek gondozójául is a nemességet állította oda, s így ne higyjük, hogy a jobbágysággal való mostoha bánásmód eltompította a nemességet a haza gondjaival való érdeklődéssel szemben, a melyre nagy erejénél s nagyszámú jobbágyságánál fogva kiválóan képes is volt. A mohácsi vész előtt is fennállott mindez a nemességet illetőleg, de hogy érvényre jutni nem tudott, abban nagy része volt a királyi tekintély hanyatlásának, majd előzőleg a fejletlen viszonyoknak, melyben az olygarchia határt nem ismerve törte át a jog korlátait, s a királyi tekintély hanyatlása folytán érvényre nem juthatott. Ha egyes királyok akaratereje s szellemi fensőbbsége új irányt adott az ügyeknek, azt a legközelebbi kor vagy megsemmisítette, vagy még rosszabb állapotokat teremtett.

S a nemesség ezen viselkedésében ellentét nem volt, ha meggondoljuk, hogy abban a közjó iránti szeretet, mindig fel

volt található, — ha felfogásuk annak különböző magyarázatot is adott — csak a közügyek iránti áldozatot nem akarták saját megterheltetésükkel összeegyeztetni, s így az önzés nyomta vissza a nemesebb felfogás érvényesülését. Nagyban-egészben mindig ez volt a baj okozója: a hogy az önzés háttérbe szorult, saját megterheltetésükbe is belenyugodtak, a mely természetszerüleg a jobágy terheinek könnyítésével, jogainak gyarapodásával járt; az ország ügyeiben is nyomon járt vele a javulás, a fejlődés minden téren, mihelyt az előző idők bünét, mulasztását leküzdeni sikerült.

A haza hanyatlásával — mint Keleti írja — a török hódoltság, a Zápolyák és Habsburgok közötti pártharcz alatt az ország kereskedelme is hanyatlott. S a művelt iparosság és élénk kerekedés csökkenésével csökkent a velök foglalkozók vagyonossága és tekintélye is. A kereskedés ez időben, mint mindenütt, nálunk is lenézett, nemtelen foglalkozás volt, s a ki üzte, a kereskedő, csak annyiban jött tekintetbe, a mennyiben rá sarczot vethetett a féktelen főúr, a folyvást szűkölködő fiskus. Ez volt a közgazdasági ágak sorsa ez időben. Sem az általános, de még kevésbé a tudományos műveltség nem állt oly fokon, hogy a kereskedelmi ügy nemzetgazdasági fontossága akár csak szemügyre vétetett volna a kormány által. A királyi kincstár és egyes kiváltságosak szedtek vámot benn az országban és határain, az árú megállító joggal ellátott városok gyakorolták kiváltságaikat, számos ki- és bevíteli tilalom korlátolta a forgalmat, az adásvevésre vetett magas adók, elkerülhetetlen közintézetek súlyos használati díja, zsibbasztották az életet, s a visszatorlás hatalma egyaránt sújtotta a belföldi iparost és a külföldi kereskedőt, de a kereskedelem országos rendezésének vajmi kevés nyomára akadunk hazai törvényhozásunkban. Ama hosszú zavargások alatt, melyeknek hazánk több századon át szomorú szinhelye volt, rendszeres kereskedelmi politikáról annál kevésbé lehetett szó, minthogy tudományszentesítette elvek alig léteztek, s így irányadókul sem szolgálhattak. Mialatt pedig külföldön a nemzetgazdasági, pénzügyi és államháztartási tudomány fejlődött, míg a nézetek tisztultak s a puszta zsarolás helyébe állami gondviselést, rendszeres eljárást ajánlottak, azalatt Magyarország politikailag összefüződött Ausztriával, s innen van, hogy a mikor valahára magyar kereskedelmi és vámpolitikáról kellett volna gondoskodni, voltaképen már csak osztrák kereskedelmi politikáról lehetett szó.

Az ország bajainak orvoslására 1604-ben országgyűlést hivott egybe a király, mely 21 t.-czikkbe foglalta össze határozatait. Az ország zavaros belállapotát azonban a reformatio, a vallási viták s viszályok olyannyira súlyosbították, hogy az az országgyűléseken is folyton zajos jelenetekre adott alkalmat. Ez indította arra Rudolfot, hogy a 21. t.-czikkhez önkényüleg még egy czikkelyt csatolt, mely kimondotta, hogy az országgyűléseken a jövőben minden vallási vitatkozás megtiltatik. Ez óriási felháborodást keltett, s nagyban hozzájárult a Bocskay felkelés eredményes viteléhez, mely 1606-ban a bécsi, majd zsitvatoroki békéhez vezetett, s hivatva lett volna a békét a vallási ügyekben, türhető állapotot az országban teremteni, a mi azonban épen nem sikerült.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA A ZSITVATOROKI BÉKÉTŐL A SZATMÁRI BÉKEKÖTÉSIG.

I.

A folytonos tusák, a politikai s vallási pártok szakadatlan küzdelme, a belviszonyok ziláltsága, az általános izgatottság ezen korszak kezdetén sem volt alkalmas békés állapot teremtésére, vagy a közgazdasági viszonyok fejlesztésére. Meg volt kötve az illetékes tényezők keze úgy ezen, mint a kormányzati szervezet gyengesége, a közigazgatási organizmus fejletlensége s részben hiányossága, a kincstár szegénysége, az adózóképesség gyengesége s a jövedelmi források csekélysége folytán is. Bizonyos azonban, hogy mindemellett nem is képezte különösebb gondját az államhatalomnak, a helyzet sanálása. A török közelsége, pusztitása, az attól való félelem, az örökös tartományok megvédése tekintetében kifejtett fokozott törekvés, az egész erőt absorbeálta. A török elnyomása még nem vetette előre árnyékát, erejének teljében volt az még, úgy mint annakelőtte.

A czéhrendszer fejlődésének ez azonban nem ártott, sőt az összetartást még mintegy fokozta, s hatalmas szervezetté növelte az ipar eme hatalmas szövetségeit. A czéhek a városokban szerveződtek s erősödtek, a mi természetes is, mert hisz itt nagyobb védelemben részesedhettek, s így fejlődésük intenzitása hatványozódott. A város s a czéhrendszer mintegy összeforrva áll előttünk, egymás erősítése közös érdek volt. Ha a város erős s hatalmas volt, úgy a czéhek érdekeit jobban megvédhette, ha a czéhek erősbödtek s tekintélyben nyertek, úgy az azt alkotó polgárok vagyoni s erkölcsi tekintélye gyarapodott, s így a város úgy vagyonilag mint erkölcsileg nyert.

Jóllehet hangsúlyoztuk, hogy a városok voltak a czéhrendszer melegágyai — a mi természetes is, mert hisz a társulás

máshol a bizonytalan viszonyok folytán alig lehetett volna lehetséges oly intenziv módon —, azért mivel annak előnyeit mindenfelé belátták, az összetartás következményeit mindenfelé méltányolták, minden foglalkozás igyekezett czéhekbe tömörülni. Mint igen érdekes példáját eme körülménynek, említhetjük fel a «mezei grófok» czéhét, amint magukat a marhapásztorok nevezték; egyesületükbe az egyfoglalkozásúak tartoztak, de azt csak azok gyakorolhatták egyes vidékeken, a kiket czéhükbe felvettek. A czéhek a földesurak vagy megye beleegyezése mellett alakultak.

A vidéki iparosok sokszor igen nagy területen egyesültek czéhekké: így pl. 1671-ben Abauj-, Zemplén-, Borsód-, Torda- és Gömör megyék molnárai léptek közös czéhbe, mely így mindenesetre egy széles alapokon szerveződött egyesülés lehetett. Ily czéhek különben a legtöbb iparágaknál voltak. Egyébiránt nagyobb városok czéhei is nem egyszer közösségre léptek bizonyos tekintetben; mintegy kartellt kötöttek érdekeik megvédésére. Ily esetre akadunk 1635-ben is, midőn öt felvidéki város, Bártfa, Eperjes, Kassa, Kis-Szeben s Lőcse léptek szövetségre oly alapon, hogy a vásárokon megjelenő iparosaik s kereskedőik közös elbánás alá esnek, pörös ügyeik pedig közös forum elé tartoznak; ezen szövetséget 1656-ban meg is újították. Nem egyszer több vármegye ugyanegy foglalkozást űző része alakult egy czéhhé, a mi azonban nem bizonyult czélszerűnek, mert az érdekellentétek jobban kiélesedtek.

A czéhek száma egyes városokban 40—50-re is felment. Lőcsén 1676-ban 44 volt, Rozsnyón 18. Pozsony, Kassa, Eperjes, Sopron, Beszterczebánya, mind sok czéhet mutathat föl e korból.

Láthatjuk egyes esetekben, hogy városonkint egyes speciális foglalkozási ágak fejlődtek ki; így Kőszegen, Keszthelyen a posztónyírás, Bártfán a lenszövés, mit az asszonyok űztek, s legényeket is tartottak, míg férjüknek más mesterségük volt. Rozsnyon túlnyomó volt a bányászság, mely czéhnek tagjai mindent olcsóbban kaptak mint mások, sőt gyertyának való fagygyút az a ki nem volt bányász, csak péntek délutántól szombat estig kaphatott. Egyébiránt Rozsnyón még a 17-ik században oly czéh is volt (sörfőző), hova esetleg minden előképzettség nélkül is felvettek tagokat, mert szabályaik szerint felvettek a kit akartak. Ez kivétel számba mehet, mert rendesen a felvételhez inasévek, legényévek, s mestermü volt szükséges.

Az iparosok fizetése tekintetében érdekes lesz némi adatokat adni, mit a következőkben nyujtunk. 1585-ben egy borbélysebészlegény gyógyításért és sebkötésért a dij negyedét, hajnyirás s borotválásért a harmadát kapta gazdájától. Rendesen azonban a legények meghatározott hetibért kaptak. A 17-ik század elején Körmöczbányán a kőfaragólegény heti bére volt 1 frt 25 dr, a szűcsé 20 dr, a szíjgyártóé 25 dr, az utóbbi hajnali 4-től esti 9 óráig dolgozott, tehát a munkaidő épen nem mondható kevésnek. 1621-ben Kassán a vásározó legény évi bére 10 frt s három nadrág; 1670-ben a csizmadialegény legfeljebb 25, a szijgyártó a ki perfektus 1629-ben 20, a ki kevesebb az 16, gombkötő 1603-ban felszabadulása első félévében 20, öreg legény korában 40, a fazekas, ha nagyon jó 25, a többi 12—16, a kádár 36 dénár heti bért kapott. Ilyenforma volt a munkabéralakulás a városokban, mely önként értetődőleg azért változásnak is alá volt vetve. Vidéken kevesebbet fizettek a legényeknek, kik azonban többet dolgoztak: így Füleken 1674-ben a szabólegények heti bére 12 dr volt, s dolgoztak 2 óra hajnaltól este 9 óráig. Vannak azonban esetek, hogy a munkaidő mellett a végzendő munka menyisége is meg van határozva, a mi mindenesetre helyes intézkedés volt a mesterek szempontjából.

A czéhek még fokozottabban kihasználták mostan, mint annak előtte, kiváltságos helyzetüket: limitálták az árakat egész tetszésük szerint, úgy hogy az így előálló visszás állapot megszüntetésére akárhányszor az államnak kellett közbelépni, a mely különben ettől eltekintve is beleavatkozott a czéhek dolgába. Az árszabás joga sokfelé teljesen a városé volt, mely esetben a tanács, mig a vidéken rendesen a vármegye limitált; Erdélyben az önállóság alatt az országgyülés limitált. Daczára, hogy a czéhek eme joga megnyirbáltatott, vagy azok attól megfosztattak, még sem volt e tekintetben egészséges állapot, mert hisz a szabad verseny hiányzott. Egyébiránt a czéhrendszer a nagy ipar fejlődését illetve fejlesztését is kizárta hazánkban, mely pedig a külföldről ide gravitált, s sikeres konkurálása mutatta meg a legjobban — daczára a magas vámoknak, s más nehézségeknek — hogy mennyire el volt maradva iparunk, s hogy a czéhrendszer az akkori keretekben már idejét kezdte múlni.

Önként értetődik azonban, hogy a hazát dúló nagy viharok a czéheket sem hagyták érintetlenül: sokfelé elpusztultak annak összes tagjai, úgy hogy a czéhet alig lehetett fenntartani, 1715-ben

csak 8049 oly iparos találkozott, a kire adót lehetett vetni; 1720-ban viszont csak 7785. Erdélyben, hol a háboruskodások pusztító hatása még sem jelentkezett oly intensiven, 4587 iparos volt 1720-ban, köztük nehány száz kereskedővel, e számból azonban 3852 a Királyföldön élt, hol a békésebb fejlődés inkább lehető volt. Rövidesen azonban ujból töméntelen czéh keletkezett úgy a városokban, mint a vidéken, melyek rendezésével Mária Teréziának sok baja volt, mert a visszaélések nagyon felszaporodtak.

A városok falai mögött levő népességben még sem okozott e kor annyi pusztitást, mint a mezők, a vidékek lakói között. Igyekezett is a népesség a városokba koncentrálódni, hogy így élete és vagyona inkább biztosítva legyen; eme körülménynek lehet betudni, hogy egyes városok népessége oly nagy volt, hogy még a jelenlegit is felülmúlta. Bizonyos azonban, hogy tiszta magyar város a királyi területen nem igen volt, azt csak a hódoltságban és Erdélyben lehetett találni. Az idegen nemzetiségűek nagy hányada huzódott meg a városokban, hol létük, iparuk inkább biztosítva volt s mesterségüket aránylag háboritatlanul folytathatták. Exclusivitásuknál fogva, a környékre befolyást nem gyakoroltak; más volt a gondolkozásmódjuk mint a többi népességé, s így azzal nem is érintkeztek. Szigetek gyanánt álltak a városok, s már a közeli vidéket sem tekintették rokonterületnek. Ez azonban csak az idegen nemzetiségekkel saturált városokra állt: a magyar városokra ez nem volt elmondható. Az összetartás azonban az egyes városokban általában kifogástalan volt, s ép ez képesitette azokat nagyban egészben az ellenség ellen való sikeres védekezésre. A megyében a nemesség, a városban a polgárság volt a hatalom. Minél exponáltabb helyen voltak az egyes városok, annál nagyobb volt az összetartás szükségessége, annál intensivebben s féltékenyebben őrizték jogaikat, s a letelepedést nagyon gyakran nemzetiség, felekezet stb. alapján szigorúan körülsánczolták. Privilegiumokat biztosítottak maguknak, az önkormányzatot mennél tökéletesebben igyekeztek megszerezni, hogy így függetlenségük, szabadságuk mennél fokozottabb mérvben kifejezésre juthasson.

A városi kereskedő az országon belül vámot nem fizetett. A városba érkező kereskedő áruját sátorban volt köteles árusítani. Ő maga csak bizonyos meghatározott mennyiséget vásárol-

hatott össze a piaczon levő árukból, nehogy concurrentiát támaszszon a helybelieknek. Mindemellett meg volt még a városok árumegállítási joga is; így Bártfa, Eperjes, Kassa, Késmárk, Lőcse, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Várad s Zágráb éltek azzal a joggal e korban, mi a változott gazdasági viszonyok nyomása, s az országgyüléseken történt felszólalások nyomán, csak lassanként tünt el hazánkban.

Mondhatnánk, mintegy szűkebb állam volt az államban minden egyes város. Tagadhatatlan azonban, hogy az idők folyamán a városok nem tudtak sikeresen ellentállni a túlerőnek s a fensőbbségnek, és jogaik számbavehetőleg csorbultak. Magyarország jelenlegi területén úr lett a magyar király, a török szultán, az erdélyi fejedelem, s a lengyel király a szepesi városokon. (A tizenhárom szepesi város — Igló, Leibicz, Durand, Ruczkin, Béla, Menhard, Sz.-Szombat, Sztrázsa, Mathocz, Felka, Poprád, Olaszi, Váralja — sok ideig el volt zálogosítva (1412—1772), melyekhez különben még Podolin, Gnezda s Lubló is jött). Ott, hol a török közel volt, ott az nyúlt be a város jogaiba, daczára minden autonomiának s ellenállásnak, az örökös tartományokhoz közellevő városokban az udvar önkénykedése éreztette hatását, vagy helyenként, például Győr és Komáromban, a katonai parancsnokok erőszakosságai csorbították a város jogait. Kassa, Lőcse, Eperjes, a töröktől s udvartól távol, automon jogait inkább megvédte.

A városokba való felvétel csak az esetben történhetett, ha az illető igazolni tudta, hogy tisztességes ember, s nem törvénytelen szülött, más esetben polgárjogot csak a születés adott. A polgárok a fensőbbségnek engedelmességgel tartoztak, kik egyébiránt legbelsőbb magándolgaikba is beavatkoztak. Egy 50—100 tagú városi képviselet választotta a főbb tisztviselőket. Biró s tanács állt a város élén, kik szigorúan megszabott hatáskörben intézkedtek. Az igazságszolgáltatás gyors s szigorú volt. Minden héten kedden és pénteken volt törvénykezési nap, mig csütörtök suplicans nap volt. Minden városnak külön-külön volt törvénykönyve, melynek alapján ítélkezett. A jogszokások így írásba foglaltattak s megőríztettek. A városoknál már ekkor nyomaira akadunk a telekkönyveknek, melyek a jogviszonyokat rendezték, nyilvántartották; minden évben Szentgyörgykor és Szentmihálykor revisiónak lettek azok alávetve.

Az ország védelmében a városi lakosság aktiv nem vett

részt, de azért az nagy terhet rótt reája. Pénzt adott, zsoldos hadat állított ki s előfogatokat adott a város. Önvédelméről azonban maga gondoskodott; csak a végvárak gyanánt szolgáló városokban állomásozott helyőrség. Egyébként a városok polgáraiból alkotott polgárőrség adta a védelmet, a mely rendesen derekasan meg is állta a helyét, mert hisz a legspecialisabb önérdek sarkalta az ellenállásra. Minden városi polgár katona volt, s azok, mivel a városok lakói többnyire iparral foglalkoztak, tehát czéhekhez tartoztak, az ily czéhek keretén belül vagy a kereskedelmi társaság testületében rótták le védkötelezettségüket. A polgárőrség szervezése a városok legfontosabb feladata volt, s vele kapcsolatban a védelmi szerek — mozsarak, ágyuk, lőfegyverek, árkok, tornyok, bástyák, falak — karban tartása, renoválása vagy megszerzése is. Olykor pár száz főből álló zsoldos hadat is tartott a város, rendesen azonban csak polgárai védelmezték, kiknek katonai beosztása béke idején történt.

A török kiűzetése után a városok mind erőteljesebb fejlődésnek indultak: a betelepedés fokozott mértékben észlelhető e korban, miközben a városok kiváltságai megerősítve még nagyobb védelemben részesítették a lakosságot. A czéhek kebelében történő nagyobbszabású változások azonban még most nem jelentkeznek, azokkal csak a későbbi korban találkozunk.

Önként értetődik, hogy a kereskedelem szabad fejlődésének az ország belállapota most sem kedvezett, s így annak fejlődése visszamaradt, kezdetlegessé vált. A pénzviszonyok a lehető legrendezetlenebbek voltak: a hamis pénz napirenden volt, a jó pénz pedig kevés. A kiskereskedők görögök s ráczok voltak, kik nem egyszer mentesittettek a katonabeszállásolástól, de adózni tartoztak, még pedig direkt a kamarának. Az apróbb falusi árusításokat többnyire házaló zsidók végezték. Hogy a nagyobb arányú külföldi behozatalnak már ekkor igyekeztek gátat vetni egyesek, azt élénken bizonyítja Szelepcsényi esztergomi érsek, ki a pozsonymegyei Gombán posztógyárat létesített finomabb posztók előállítására; sajnos a gyár az érsek halálával megszünt.

A török legyőzésével a kereskedelem főakadálya megszünt, de csak lassankint birta az magát összeszedni, s hosszú időbe került, mig a rajta ejtett sebeket kiheverve erőteljesebb fejlődésnek tudott indulni. Korszakunk végén még csak a kezdet nehézségeivel küzdött, szűk keretéből csak most kezdett kilépni, s csak ekkor tudta a másfélszázados mulasztást kipótolni.

A XVII. század egyes vásárai nagy hírnek örvendettek, hova messze földről jöttek a szükségletet fedezni, jóllehet a közbiztossági állapotok rosszasága az ily sokadalmakra épen nem volt kedvező. Debreczen, Eperjes, Pozsony vásárai nevezetességek voltak, hol rengeteg árúczikk gyűlt össze; ugyanez mondható a Fertő melletti Keresztúrra is. Külföldiek nagy számban kerestek fel ily alkalmakkor bennünket árúikkal, vagy épen árúk beszerzése czéljából.

Összegyűltek a vásárokon: a királyi területen lakók, erdélyiek, havas alföldiek, ráczok, németek, lengyelek, törökök s perzsák, kik valóban nagy forgalmat csináltak. Egyébiránt a czéhek eme világában csakis ilyenkor érvényesült a szabad kereskedelem s szabad forgalom elve, melynek korlátokat e sokadalmakban nem igen szabtak. A vásárok szabályos menetére vásárbirák ügyeltek, kik valóban szigorúan s pontosan igyekeztek hivataluknak megfelelni. Hazánkban a XVII. század közepe felé vagy háromszáz helységnek volt vására, évenként 2—4-szer.

Az osztrák örökös tartományokkal különösen marhakereskedésünk volt élénk, a nyugati részek voltak e tekintetben leginkább érdekelve, s így a leginkább is sarczolva. Ugyanis a kivitt marhát nem egyszer helytelenül fokozottan adóztatták meg, a mit egész rendszeresen folytattak. A sérelem orvoslásával pedig nem igen törődtek; a magyar húzta a rövidebbet. 1635-ben az ily visszaéléseket 10 évi sikertelen tiltakozás után oly módon igyekeztek a rendek orvosolni, hogy Sopronban összegyűlve a dologról komolyabban tanácskozni kezdtek, s a királyhoz benyujtott feliratukban elmondják, hogy «nemcsak szabadítékkal nem bírnak az ország lakosai az osztrák harminczadnál, hanem a vám két s többszörösen is megvétetik rajtuk... a bécsi hídon és Stájerországba menet s jövet minden igás baromtól egyenként két garassal adóztatnak, holott más országbeliek csak egy garast fizetnek. Uj s hallatlan azon adó is, melyet közönségesen Aufschlagnak neveznek, mely szerint az ország lakosaitól, kik Osztrák-, Steier-, és Morvaországba s egyéb tartományokba bort és gabonát szállítanak, vagy marhát hajtanak, minden köböl gabonáért 2, minden akó borért 5 garas, minden nagyobb marhától 1, kisebbtől fél forint zsaroltatik. Terhes azonkívül az is, hogy midőn a jobbágyok Ausztriába, nevezetesen Bécsbe marhát hajtanak, az ott lakó Landgraf erőszakosan elvéteti barmaikat, ha azokat olcsóbban adják a belkereskedőknél. S végre

ugyanazon tartományi gróf a kalmárokat, kik Szileziába, Cseh- és Morvaországba árúk vétele végett utaznak, midőn azokkal onnét visszafordulnak, nem engedi egyenes úton visszatérni, hanem a vám miatt több mérföldnyi kerüléssel Bécsbe menni kényszeríti». De nem volt ez elég: megtiltották még a borbevitelt s átvitelt is Magyarországból. Majd csak a bornak a Dúnán való szállítását tiltották meg, hogy így a száraz úton való expedítióra szorítsák a kereskedőt, a mi több költségbe kerülvén, az osztrák bor árát nem szoríthatta le a magyar eredetű. Az ily eljárások rendkívül bénítólag hatottak a kereskedelemre ott is, hol az talán lehető lett volna. Keveset használt ama retorzió, hogy az osztrák árúkat felével felemelt harminczaddal rótták meg; ez a helyzeten nem könnyített. Igaz, hogy 1659-ben, majd a hatvanas évek folyamán is történtek biztatások s intézkedések a baj orvoslására, de ez teljesen még sem történt meg. Sőt I. Lipót uralkodásának első évében keleti társaság czímen egy egyesület alakult az osztrák örökös tartományokban, mely a magyarokat a német borkereskedelemből majdnem egész kizárta. A rendek sürgetésére a király megengedte a borkereskedést azon városoknak, melyeknek az különösen érdekükben fekszik, oly kiterjedésben mint annak előtte: ez azonban kielégítő nem volt a kereskedelem teljesen szabad gyakorlására, s a panaszok gyakran felujulnak még a következő században is ez igazságtalanságok állandó gyakorlása folytán. De annál kevesebb akadályt gördítettek a nyers bőr és a gabonakivitel elé, melyre szomszédunknak mindig nagy szükségük volt: sajnos az ország, s a gazdasági állapot állandó hanyatlása folytán az utóbbiból elegendő feleslegünk nem volt. A mi volt, azt a külföld könnyen absorbeálta. A lengyel kereskedelemben ugyancsak a borkivitel tekintetében találunk tilalmakra: egyébiránt a Lengyelországgal fennálló kereskedelmünk a kölcsönös tilalmazások folytán sokat szenvedett. Hol a mi részünkről, hol a lengyel részről adattak ki tilalmi rendeletek, melyeknek egyik leggyakoribb tárgya volt a bor. Lengyelország a velünk való kereskedelmet a rossz pénzre való hivatkozással tiltotta, a mi sajnos, gyakran nagyon is okadatolt volt. A harminczadok emelkedése is bénítólag hatott az észak lélá irányuló kereskedelemre: egyébiránt az örmény és rácz kalmárok magukhoz ragadták a belkereskedelem lebonyolítását a török és magyar terület között, aminek következménye az lett, hogy a felső városok — Bártfa, Kés-

márk, Kassa, Eperjes, Lőcse — az északi országokból árúczikkeket nem igen hoztak, mert piaczukról kiszoríttattak. Annak daczára a lengyel-magyar kereskedelem állandóan nem igen szünetelt, az érintkezés folyton fenmaradt. A török-magyar kereskedés kivált a század elején öltött nagyobb dimensiókat. Bizonyos azonban, hogy ez veszélytelen nem volt, mert a török erőszakosságokra gyakran vetemedett, ami pedig a kereskedelmi forgalom megölője. A század második felében, amint azt már fentebb említettük, a felső részeket az örmény és rácz kereskedők szorították ki a törökkel való kereskedelemből: de azért a nyugati részek, s szórványosan az északiak is, fentartották a török területtel az érintkezést. A tengermellékkel is tartottunk fönn e korban, bár kisebb arányú kereskedést, mely főkép a szarvasmarhára szorítkozott, jóllehet más czikkek is voltak annak részben tárgyai. Az előbbiekből fogalmat alkothatunk magunknak a belkereskedés alakulásáról is: úgy mint a külkereskedelem korlátok közé volt szorítva, úgy a belkereskedelem is. A közbiztonsági állapotok silánysága folytán nagyobb értékű árút veszélyes volt útra vinni: de veszélyes volt a nagy térimű árúk szállítása is, melyekkel menekülni az ellenség elől nem igen lehetett. Még a lábon hajtott marhák sorsa volt aránylag a legbiztosabb, amelynek folytán ez a kereskedelmi ág állandóan nagy kiterjedést vett. Értékesebb holmi szállításánál menlevelet kértek a töröktől, vagy általában katonai fedezetet: a kifosztástól azonban egyik sem mentesített. Egyébiránt a kereskedelemnek más akadálya is volt. Csinált útja az országnak — számbavehető — nem volt: a természetnek volt annak alakítása átengedve, s így e tekintetben a lehető legkezdetlegesebbek voltak az állapotok. A folyók szabályozatlansága sokszor egész országrészeket tett hozzáférhetetlenné: elég lesz a tavaszi árvizekre, a folyók óriási árterére utalni. Különben az utasember még egy dolgot nem nélkülözhet, s ez a fogadó: ez pedig nagyban egészben hiányzott az országban.

Mindez állapotok a török leverése után is nagyban egészben így maradtak, mert hisz a török kiüzetése utáni közvetlen időben gyökeresebb átalakulás nem igen volt lehetséges. Sokkal inkább el voltak az intéző körök az államot közvetlen érdeklő kérdésekkel foglalva, semhogy egyes részletkérdések fejlesztésére nagyobb gondot fordíthattak volna. Bizonyos azonban, hogy az ország kereskedése, mint közgazdasága általában a

török nyügétől megszabadulva önerejéből is kezdett a gyermekruhából kivetkőzni; nem lévén a mi szárnyait megnyirbálja, természetes fejlődésének első lépéseit kezdte megtenni, mely a következő korszakban mind erőteljesebbé lőn.

A XVII. század vége felé s a XVIII. század elején hazánkban a merkantilizmus kezdett mindjobban tért hódítani: de ép úgy mint a nyugati kulturnépeknél e rendszer gyakorlati sikereket ez időben nem igen mutathatott fel, hazánkban az aránylag rendezetlen viszonyok között is ez volt mondható; sőt ép erre, s az adott alkalmatlan körülményekre való tekintetből, csak a tervezgetéseknél, s általában ez elméletnél maradtak. A szűk pénzviszonyokra való tekintetből a merkantilista elvek legkülönfélébbjeit igyekeztek nálunk meghonosítani. A só árát emelték, «aufslág»-ot vetettek a húsra, sörre, borra, olajra, zsírra s más élelmi szerekre, stbre (például bőr s szövetekre), a faggyút, viaszt s az építési anyagokat «impost»-tal terhelték, a széna s szalmát, halászatot «acciz»-zal, az örökségeket «collektá»-val, az adásvételt százalékkal, a lukszus lovakat adóval. Behozták az őrlési garast, malomvámot, a papir- s bőrbélyeget, a vagyonadót, a ruhaneműek taksáját. Behozták a monopoliumokat, magánbérlők kezébe került a só, dohány, marha, kávé, komló, ásványvíz, csokoládé, kasza, kártya, papir, olaj, osztriga, a bécsi vásárjövedelem, a bécsi fővámhivatal stb. S mindez nem volt elég, magánosok is hoztak javaslatba új adónemeket. Így a lutrit s sorsjátékot ajánlják, továbbá a rőfre, itczére s súlymértékekre általában kivetendő adót stb. stb. Az állam pénzszüksége oly nagy volt, hogy 12—20%-ra is kénytelen volt pénzt felvenni, jóllehet már a XVII. s XVIII. században is találunk 6%-ra való törvényes korlátozásokat: egyébiránt midőn a kormány 12—20%-ot fizetett, ugyanakkor Hollandiában 3, Francziaországban 5 volt a rendes százalék. Ily rossz lábon állt pénzügyünk, s ily rossz volt az állam hitele: ennek tudható be különben, hogy 1702-ben a Habsburgház családi kincsei az amsterdami zálogházba adódtak, s hogy 1703-ban a kamara azzal állt elő, miszerint a magánemberek ezüstjének felét be kell szedni, s a kamarai jószágokat és értékeket el kell árverezni. Magyarországon a baj nagyobb volt mint az örökös tartományokban, mert hisz az akkor is tőkeszegény volt, s különben sem heverte még ki a török pusztítást. A Velencze felé irányuló kivitelünk tönkre volt téve; mikor 1695-ben a kamara kiküldöttje Felső-Magyar-

országon járt, nem talált vágni való marhát. A borkivitel pangott, miben nagy része volt az óriási megadóztatásnak: ez egyébiránt az egész kereskedelmi forgalom rákfenéje volt. Fizettek harminczadot a vásárokban is. Az Erdélyben vett árútól megfizették a harminczadot Magyarország szélén, majd az udvari kamara alá rendelt neoaquisticán (töröktől visszavett részek), s ha Szlavonia felé vitték, ott szintén; s mindemellett a katonai parancsnokok még regaliat is szedtek. A különféle adószedések száma óriási volt: Erdélytől Győrig a marhakereskedők hiteles kimutatása szerint 55 különféle adótételt fizettek. E mellett a pénz rosszasága folytonos óvatosságra, a közbiztonsági állapotok veszélyessége pedig a legnagyobb körültekintésre utalták a kereskedőt, kinek üzlete ilyformán óriási koczkázattal járt.

Becher kezdeményezésére a hetvenes években Hollandiába borszállítással próbálkoztak meg; a bor tetszett, de a költség oly nagy volt, hogy a vállalkozás nem lehetett rentabilis. Plankauer az északi részeket, északi országokat akarta borral ellátni, mire monopoliuma volt, s vámkedvezményekben is részesült 1789-ben. Különben Hollandia felé kereskedelmünk jelentékeny volt más irányban: ugyanis a beszterczebányai s szomolnoki réznek, úgyszintén az erdélyi higanynak nagy volt ott a kelendősége; sőt még Amerikába s Indiába is ment erdélyi higany. A XVII. század második felében 6—7000 mázsa réz, s 3—60,000 font higanyunk ment a külföldre. A higany ára azonban 1705-től kezdve, mivel az angolok s hollandok Chinából kezdték a higanyt szállítani, nagy mértékben csökkent, úgy hogy az ez irányú kereskedelem nagy mértékben hanyatlott. Különben a higany s rézkereskedést a kamara a rendkívül rossz pénzviszonyokra való tekintetből el is zálogosította. 1691-ben a higanykereskedésre Magyarország megkérdezése nélkül 300,000 tallér kölcsönt vett föl, a rézre 1700-ban 400,000 tallért (910,800 frtot), mig 1703-ban mindkettőre újból 2 millió hollandi frtot, a miből az 1700-ban felvett összeg visszafizettetett; ugyanekkor azonban az egész réz s higanytermelésünk Hollandiának köttetett le. 1704-ben a rézszállítás, de a kamatfizetés is be lett szüntetve a Rákóczy-féle fölkelés következtében, de a szatmári békekötés után az újból kezdődött. Egyes években 7000 mázsánál is több réz ment Hollandiába, aminek hasznát azonban nagyban csökkentette ama nem várt körülmény, hogy a porosz királyság a ma-

gyar rézre 100 lemezenkint az eddigi 27—28 frt vámot 40 frtra emelte. Rézbányászatunk virágzó volt; azt nem korlátozta Bécs, mert számbavehető rézbányája nem volt. A higanyra ez már nem állt, mert az versenyt csinált az idriai higanynak. A Becher által alapított Orientalische Compagnie, vagy később Indisch orientalische Compagnie Magyarországon keresztül csak transito kereskedést űzött; de sok panasz volt ellene, hogy az arany pénzt kiviszi az országból, hogy monopolizálja a kereskedelmet stb.

Magyarországra nagy jelentőségű volt az 1690-ik év, midőn a kereskedelmi forgalmat uj életre keltendő, egy 12 pontból álló pátens akarta rendezni a teljesen tönkrement magyarországi kereskedelmet. Sajnos, az intézkedések nem helyes nyomon jártak. Pesten 2 országos vásár tartása rendeltetett el: az egyik Jubilate, a másik Lipót nap után kezdődnék, s 2—2 hétig tartanak. A Magyarországba vagy Belgrádba szállított árúktól azonban a vám Bécsben fizetendő; Magyarországban a harminczad két harmada elengedtetik, s a belgrádi árúk is ily engedményben részesednek. Magyarország így esett el a határvámtól s a rendes harminczadtól. A pozsonyi kamara ez ellen hevesen kikelt, de hiába.

Nagy kereskedelmi vállalata volt Sedgewick Zakariásnak, ki 1699-ben császári privilegiumot kapott Angliából Perzsiába szöveteket, onnan nyers selymet szállítani. Raktárai voltak Bécsben, Budán, Prágában, Brassón s Kolozsvárt; útiránya volt az Elbán s Moldván át Bécsbe, majd a Dunán Budára, onnan Erdélybe s Oláhországon át Perzsiába. A kikötött kedvezmények azonban megtagadtattak, s oly ellenséges irányzat támadt e vállalat iránt, hogy ez irányú működését beszüntetni volt kénytelen; de elkezdett budai vörös borokat szállítani Londonba, s onnan angol szövetekkel megrakodva tért vissza. Az udvari kamara vám- s harminczad mentességet biztosított neki, s sok nehézség után ugyan, de a vállalat sikerrel járt s piaczot biztositott a budai boroknak.

Nevezetes volt e korban Gábor barátnak (Frater Angelus Gabriel Gautieri de Nizza), kit Tüzes Gábornak is hívtak, közgazdasági működése. Több e tárgyú művet írt, melyek a közgazdaság fejlesztését tűzték ki czélul, s figyelmezteti a királyt, hogy Magyarország az alapja összes országainak. Igyekezett a közvéleményt, a kormányzati köröket, a helyes irányú közgazda-

sági működés felé terelni, s tagadhatlan hogy működése nagyobb mérvű érdeklődést keltett. Magyarország gazdasági emelését állítja oda a kormányzati körök feladatául, mert «Magyarország az ég harmatától termékeny, a föld zsírjától bő termő, nagysága miatt hatalmas, élettel bővelkedő ország, örök alapja lehet felséged kincstárának! legyen felséged ez ország segítségére s jóakaratának bő kamatait fogja látni.» Pedig Gábor barát nem volt magyar. A kereskedelemről a következőket mondja: Commercii necessitatem sæpe fuisse propositam, et actu proponi, non ignoro Augistissime Cæsar, verum irritas fuisse, sese apud aulam insinuantium propositiones comperio; quia practicabile in Hungaria id crediderunt, quod Patriæ legibus non est conforme, quodve in aliis regnis et ditionibus Europæ regia et absoluta senatuum authoritas, absque statuum et ordinum consensu, præceptorie exercere valet. Nec minores momenti alium errorem deprehendo, commercium scilicet in Hungaria præsertim instituere velle, et exteras nationes non præmonere de mercibus, quibus regnum abundat et de aliis, quibus necessario indiget stb.

Ép úgy mint Sedgewick, ki a Rákóczy felkelésig szállított borokat Angliába, Ferner Ferencz Jakab is kezdett 1703-ban budai s szegzárdi borokat szállítani: a vám- s harminczadmentességet megkapta, de annak kevés foganatja volt. A borokat szerették Angliában, de a zavaros viszonyok a kivitelnek gátat vetettek. Később azonban Palm testvérek kezdtek bort s pálinkát kivinni, úgy hogy kisebb-nagyobb időközzel az ez irányú kivitel mindig megujult. Egyébiránt Hazzi Kristóf Sedgewick sikerein felbuzdulva szintén ily külföldi vállalkozások terére lépett. Kiváltságokat kért a királytól; a következőket írja 1702-ben: «Hollandiában a perzsa és örmény kereskedők nagy tömegével találkoztam. Elmondám nekik (amit már úgyis tudtak), hogy felséged országain át sokkal rövidebb az út Perzsiába, mint Oroszországon át. Ők a tömérdek vámmal és harminczaddal hozakodtak elő, a melyek miatt lehetetlen felséged országain át kereskedniök. Felvilágosításomra mégis kijelentették, hogy hajlandók volnának arra venni útjokat, ha biztosítanák őket, hogy egyetlen helyen lefizethetik a vámokat és minden föltartóztatás nélkül mehetnek tovább. Nagy nyereség volna ez felséged országaira, mivel az örmény kereskedők 600 bál (5400 mázsa) nyers selymet visznek egy fordulóra Hollandiába, s on-

nét ugyanannyi más árút szállítanak vissza. A kincstárnak ez legalább 30,000 frtot, sőt idővel többet is jövedelmezne. Azonkívül az a tömérdek ember és állat sokat el is fogyasztana az átvonulás alkalmával, s a föld népe szépen pénzelhetne a fuvarozásból. Ha számukra tehát a kivánt privilegiumot kiállítják, kisérletképen még ez évben 350 bál árút visznek át felséged országain, s végleg lemondanak a harmincz év óta használt útirányról.» A vállalkozás azonban nem jól ütött ki, a privilegiumlevél nem óvta meg a kereskedőket az erőszakosságtól, s a belvillongások is akadályozták a kereskedés nyugodt menetét, úgy hogy minden abba maradt egy időre. A békésebb idők visszatértével azonban (1710-ben) újra látjuk működni az örmény kereskedőket, sőt három évvel később még két másik vállalat — Zihanbeeg di Bedros és Ovannes Pirikkel élén — is e térre lépett.

A XVIII. század elején a kelettel való kereskedés nagyon élénk volt; általában elmondható ez a kereskedésre, mert az nagy kedvezményekben, vámmérséklésekben vagy elengedésekben részesült. Oly nagy haszonnal járt az ez irányú tevékenység, hogy még a Rákóczy-féle mozgalom alatt sem szünetelt. Oly nagy mennyiségben kérték az ehez szükséges útlevelet, hogy a kamara alig győzte kiállítani azokat. A törökkel való kereskedésből tehát az országnak igen nagy haszna volt.

Magyarország kereskedelmének fő tárgyát képezte a szarvasmarha, sertés, bányatermék, gabona, bor stb; a mint már említettük a gabonaforgalom a külkereskedelemben sem igen korlátoztatott, míg a bornál ez az eset nem mondható. Az örökös tartományok felé volt ez leginkább korlátozva, de Lengyelország felé is sokszor nehézségekbe ütközött a kiviteli forgalom lebonyolítása. A lengyelországi kivitel rendesen Jaliskon, Duklán, Rymanowon, Sandeken, Bieczen, Nowitargon, Krosnon, Samboron, Lysken, Strytin, Jordonowon és Zmigrodon át történt; az ellenkező úton való szállítás elkobzással járhatott; így a harminczadszedés biztosíttatott s kijátszása nehezebb volt. Hogy az első kézből való kivitel biztosíttassék, esküvel kellett a XVI. század végén a termelőnek erősíteni, hogy a kivitt bor saját termesztménye volt. A borhamisítókra szigorú büntetést mértek. A rézzel való kereskedés Lengyelország felé nagyon élénk volt; általában a rézzel való kereskedés oly nagy dimenziókat vett, hogy az a belföldi kereskedésben alig fordult elő. A bányavárosokból

még a vassal való kereskedés is igen élénk volt; egyébiránt a fakereskedés forgalma is nagyon jelentékeny e korban, úgy hogy e tárgyban törvényhozási intézkedésekre is akadunk. A sóval való kereskedés is nagyon élénk; sókereskedők közvetítették a bányák s az ország többi részei között a kereskedelmet. A Tiszán s a Maroson rengeteg mennyiségű só szállíttatott épület stb. fából összeállított talpakon, melyek szétszedve szintén kereskedelem tárgyát képezték. Árva, Liptó, Turóczmegyék stb. lengyel sóval éltek, mert oda a honi só szállítása nehézkesebb volt s akadályokba ütközött.

Említettük már fentebb, hogy a Lengyelországba való szállítás mily úton történt; hazánkban az ily érintési pontok, mondhatnánk kijáró kapuk, rendesen megvoltak jelölve. Így a tiszai s erdélyi kereskedelem északra, vagy megfordítva, Tokajon, Bártfán, Kassán vagy Eperjesen át történt. A nyugati részen Győr—Pozsonyon át jutottak Ausztriába, míg Sziléziába Pozsony, Trencsén s Zolnán át; ez az alföldi s helyi keretkedelemre szólott. A Dunán- és Drávántúli rész délen Nedeliczen át közlekedett, míg Ausztria felé Magyar-Óváron keresztül. A német- s lengyelországi városok kereskedői között az a szokás volt, hogy ha nekik valamely magyar kereskedő adós maradt s az tartozását meg nem fizette, úgy bármely kereskedő árúját, ki ugyanazon városban lakott mint az adós, lefoglalták. Így elérték azt, hogy az egy városbeli kereskedők mindig maguk ügyeltek arra, hogy senki közülök adós ne maradjon; s ha ez mégis megtörtént, úgy a differencziát valamely módon mindig kiegyenlíttették. A pénzkölcsön dolgában azt látjuk, hogy ha kölcsönt adtak, úgy 10 százaléknál nagyobb pénzbeli kamatot nem igen vettek; a pénzviszonyok azonban oly rosszak voltak, hogy kölcsönöket nagyon ritkán nyújtottak. Szokás volt kamat helyett földhasználatot zálog gyanánt lekötni, a mi mindenesetre már fokozott kamatfizetést jelentett. Mindenesetre nagyobb területek lehettek a kölcsönök fejében lekötve, mert hisz például 1661-ben Abaujban egy magyar hold föld 9—13 forinton kelt. Ezen olcsó árral szemben azt látjuk, hogy a kézimunka, a napszám, olcsónak nem mondható, mert ha kellett (a mi ritka eset volt), úgy 20 dr. körül fizettek, a mi a pénz aránylagos értékét tekintve, kicsinek nem mondható.

A külfölddel való szarvasmarha kereskedelmünk forgalma egyes években százezer darabot is kitett, tehát pénzértékben

mintegy négymillió forintot; egy csontos, nagy, hízott ökör ugyanis 40 forintra volt limitálva. A szarvasmarha azonban nagyrészt a hódolt területekről került ki, mert hisz az foglalkozott leginkább annak tenyésztésével: az látta el a felföldet marhával, míg a felföld a hódolt területet iparczikkekkel, ámbár épen nem mondható, hogy ez akadályokba nem ütközött volna. Annyira rosszak voltak a közbiztonsági viszonyok, hogy az emberek saját maguk személye felől sem voltak biztosak; embert is rabolt a török, kit rabszolgamódra eladott, vagy rabszolga gyanánt használt, ha a kivánt, sokszor rendkívül magas váltságdíjat a hozzátartozók meg nem adták. Közönségesebb emberért 100 tallértól fölfelé kértek sarczot, de az előkelőbbekért 10—20,000 frtot is. Tagadhatatlan azonban, hogy a magyarok között is akadtak ily emberrablók, kik hasonlót hasonlóval fizetve, török részről igyekeztek embert rabolni s így váltságdíjhoz jutni. A török által eme meghonositott vad szokás a helyzet egész nyomorúságát elénk tárja.

Korszakunk vége felé Erdély árúforgalmának egy évéről, 1701-ről ismerünk érdekes adatokat, melyeket a következőkben adunk:

A behozott árúk harminczada kitett 39,954 frtot, a mi 5%-kal tőkésítve 799,080 frt árúértéknek felel meg; a kivitt árúk harminczada 21,118 frt, vagyis 5%-kos alapon 422,360 frt árúérték; az átvitt árúk harminczada 2,988 frt, vagyis 59,760 frt tőkeérték. E szerint az egész forgalma 1.281,200 frt értéket képviselt. A bevitt árúk tehát majdnem egyharmaddal múlják felül a kivitelt, a mi elég hátrányosan jellemzi Erdély fizetési mérlegét.

Miután a Duna Szőnytől a Feketetengerig a török hatalmában volt, a hajózás vagy általában a kereskedelem szempontjából e rész nem jöhetett szóba. Egyébiránt láttuk fentebb, hogy az Ausztria felé irányuló hajózás sem volt korlátlan, mert hisz a bornak hajón való elszállítását eltiltották; különben is, míg a török az országban volt, a hajózás tulajdonkép csak a belföldi sószállitás szempontjából jöhetett szóba. A követek a nyugatról a törökhöz Belgrádig rendesen hajón mentek s innen a szárazon folytatták útjokat. Híd több volt a Dunán, de a királyi területen egy sem, a mi mindenesetre a hátramaradottság egyik jelének tekinthető. A török területen úgy hajóhidak, mint kőhidak voltak. Hajóhíd volt Esztergom és Párkány

között. A szentendrei szigetnél levő kőhíd a török alatt elpusztult; de volt híd Buda és Pest között, majd Budán alól kettő is, továbbá Eszéknél egy, mely a legimpozánsabb.

A török alatt tranzitó hajózás, a mint az az előbbiekből következik nem volt: a XVII. század vége felé azonban az átmeneti hajózás, illetve kereskedés, miután akadályokba nem ütközött, jelentékenynyé kezdett válni. Különben az 1671-ben alakult levantini társaság (Levantinische Handels-Compagnie) a keleti kereskedelmet a Dunán nagy mértékben gyakorolta. A békés állapot állandósulásával azután a Tiszán is megindult a hajózás Szegedtől lefelé, nemkülönben a Száván Sziszekig is. A Kulpán viszont Károlyvárosig ment a hajóforgalom Trieszt s a tengermelléki kikötők felé. A hogy tehát az ország kissé szabadabban kezdett lélegzeni, megszabadult az ellenség nyűgétől, mindenfelé kezdett a lekötött erő felszabadulni, természetadta fejlődést venni, kezdett elegyengetődni a szabadabb fejlődés, a közgazdasági haladás rég elhanyagolt útja, mely egy szebb jövőnek alapját volt hivatva megvetni.

A mértékek tekintetében megmaradt a régi zavaros állapot, mit legjobban az is bizonyít, hogy az 1635-iki országgyűlés a megszavazott adót kassai s kőszegi mértékekben rendeli szedni. Az 1655-iki törvények újra kimondják, hogy a budai, illetve a vele azonos pozsonyi mértékek alkalmazandók, de ennek állandó keresztülvitelére a gyakorlati életben újra nem akadunk. Az erdélyi törvények a kolozsvári mértékek elfogadását mondják kötelezőnek, hol több, hol kevesebb, de rendesen kevesebb eredménnyel, mint a hogy az ország területén általában véve ez volt az állapot, daczára a folytonos rendezési kisérleteknek.

Az árvizek elleni védekezés mind erőteljesebb lett: törvényhozásilag is gondoskodtak azok szabályos lefolyásáról, sajnos azonban, az állapotok sokkal rendezetlenebbek voltak, semhogy az teljes eredménynyel járhatott volna. A legelső ez irányú törvényhozási intézkedésünk az 1569 : XXI. t.-ez.; jó ideig szünetelt ezután az ez irányú tevékenység, míg végre a XVII. század elején már gyakrabban találkozunk vizszabályozási törvényekkel. Az 1569-iki törvényt ez 1659 : LXXIV. t.-cz. is megerősítette, mely a Dunának, különösen a Csallóközben okozott kártételei ellen rendel gátakat emelni, a régieket kijavítani. A Tisza, Rába és Mura kártételei ellen akar védekezni az 1613 : XXVII., 1625 : XV., 1630 : XIV., 1638 : XIII., 1647 : CXXIX. és

1655 : XXX. t.-cz. A Duna és Vág által Győr-, Pozsony-, Komárom- s Trencsén-megyékben okozott károk megvizsgálására stbre, az 1687 : XV. és az 1715 : CXXXIX. t.-cz. bizottságok kiküldéséről rendelkezik, míg az 1715 : CXIX. t.-cz. biztosokat rendel a vizek által okozott károk elhárítására. Mindez azonban nem sokat használt; az egységes eljárás hiányában az intézkedések czélhoz nem vezettek s az árvizek szabadon pusztítottak, kárt okozva a köz- s magánvagyonban, akadályozva a szabad forgalmat, közlekedést, úgy hogy az általános visszamaradást ez is elősegítette nem egy esetben; esetleg igen gyakran annak a folyománya is volt. 1615-ben fognak hozzá az első csatorna ásásához, mely Rajkánál a nagy Dunát az óriás ággal köti össze. Eme csatornázást lassankint több vízügyi munkálat követ.

A posta tekintetében e korban már valamivel rendezettebbek az állapotok; több postahivatal van az országban, melyeket a kereskedelmi forgalom is hasznára fordít. A postát hazánkban a Paarok kezelték: az azonban azért állami intézmény volt, nem mint a német területen működő Taxis-féle posta, mely hűbéri jelleggel birt s a Taxis családnak volt adományozva örökjogon. A Paarok voltak hazánkban jó ideig a postamesterek, a mely jognak azonban nem maradtak állandóan birtokában. Egyébiránt 1635-től kezdve Bornemisza után a pozsonyi kamara alkalmazottai lettek a főpostamesterek. 1664-ben Pakay Benedeket látjuk, mint főpostamestert, míg 1675-ben Andreassy József neveztetett ki.

A XVI. század közepétől a Rákóczy-féle mozgalmak lezajlásáig kétségtelenül független volt a magyar posta az osztráktól, a mely a nehéz viszonyok között is nagy buzgalommal igyekezett kötelességét teljesíteni.

Az építkezés főkép a városokra szorítkozott: a vidéki építkezés alig volt számbavehető az úri lakásoktól, helyesebben váraktól eltekintve, a melyek szilárd felépítésére nagy gondot fordítottak, mert hisz az ily építmények a legjobban voltak exponálva az ellenség pusztításainak. Erős kőfalakkal voltak azok körülvéve, úgy hogy az ezen kor kezdetleges lőfegyvere egykönnyen nem igen bonthatta szét. A városok kőfalai szintén erősen épültek, mert hisz mögöttük nagy vagyon volt konczentrálva, melynek megőrzése vált annak feladatává. A falakon belül az építkezés nagy dimenziókat vett; a város maga nagyon be volt építve, miután a népesség folytonos szaporodása gya-

rapodásával szemben a rendelkezésre álló terület csak a régi maradt. Igaz ugyan, hogy a kőfalakon kívül is építkeztek, de azok csak ideiglenes építmények voltak: mihelyt az ellenség közeledett, azokat lebontották s a kőfal mögé vonultak. Elmondhatjuk tehát, hogy az építkezés nagyban egészben — a váraktól eltekintve — a városokra konczentrálódott. A helyzet csak a török elvonulásával változott meg.

A jövedelmek szaporítására a kormány ez időben kezdte a dohányt is hatáskörébe vonni: tagadhatatlan, hogy ebből kezdetben kevés volt a jövedelme, de a későbbi századokban ezen adóztatási ág mindjobban megerősödött. De nézzük, hogy fejlődött ki a dohány termelése s adóztatása hazánkban.

A dohány elterjedése Erdélyben veszi kezdetét. II. Rákóczi György szerencsétlen hadjárata után 1658—1662 között a törökök erdélyi tartózkodása alatt terjedt az erősebben: bizonyos azonban, hogy a pipázást s dohányt már hamarabb ismerték Erdélyben, mert hisz 1615-ben Bethlen követe már hozott ezt Konstantinápolyból. De 1670-ben eltiltották a dohánybehozatalt (Apaffy Mihály fejedelem 1663-ban a dohányzástól roszszul lett s a dohányzás «ártalmas voltát megtapasztalván, megutálá s másoktól is eltiltá»); a gyulafejérvári törvény azonban nem sokat használt, a dohányzást folytatták, úgy hogy 1683-ban Segesvárott új törvényt hoztak e tárgyban. Követte ezt az 1686., 1688. s az 1689-iki törvény, mert a dohányzás szűnni nem akart, sőt mivel a dohány behozatala mindjobban tilalmaztatott, a belföldi termelés kezdett lábra kapni. Ennek daczára 1701-ben Erdélybe a nyugatról 1169 és fél mázsa dohányt vittek be, keletről pedig 1948 okkát s 50 mázsát Erdélyen átszállítottak. A tilalmazás különben lassankint megszűnt, úgy hogy 1702-őn túl már csak a veszélyes helyeken tiltották a dohányzást, minek következménye a dohánykereskedés s termelés erősebb fellendülése lőn.

Magyarország többi részeiben a dohányzás a XVII. század végén kezdett terjedni; itt is tiltatott ugyan az, de azért mindjobban és jobban terjedt. A dohánytermelés s kereskedés is mind nagyobb lendületet vett, annál is inkább, mert az épen nem tiltatott. A dohányzási tilalom folyton ismétlődött, úgyannyira, hogy olyanokra még a XVIII. században is akadunk.

A dohánymonopolium behozatala Felső-Ausztriában 1670-re esik, midőn Lipót Khevenhüller grófnak 12 évre bérbe adta a

dohánykereskedés kizárólagos jogát. Ezen bérlet «appaldo» fejében, a bérlő elvállalta a király vadászfelszerelésének időnkinti megújitását. 1676-ban kapott Geiger János kereskedő szabadalmat egy dohánygyár felállítására, mely az Alsó- s Felső-Ausztriában termelt dohányt beváltja. A következő évben, 1677-ben, Donadoni és Liscutin tesznek ajánlatot Stájerország, Karinthia és Krajna dohányappaldojára, a mit nyolcz évre meg is kapnak; 1679-ben a görzi grófság appaldojára Codelli, a grófság kormányzója folyamodik. Miután a legtöbb bérlet 1686-ban lejárt, 1692-ben a király Donadoni és társainak adta bérbe a dohánykereskedést. De megszabatott, hogy a páczolatlan dohány mázsáját minőség szerint legfölebb 23, 24, vagy 25 forintért, a páczoltét 20, 21, vagy 22 forintért árulhatták: miután a bérlők a termelőktől 3—4 forintért, a külföldi kereskedőktől viszont 6—7 forintért vették a dohányt, így is rendkívül nagy hasznuk maradt, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy az 1693-iki adatok szerint Ausztria, Szilézia, Morva-, Cseh- s Magyarország évente 200.000 mázsa dohányt fogyaszt.

Az appaldó Magyarországba 1702-ben hozatott be csendben, minden feltünés nélkül, hogy így mennél kisebb legyen az ellentállás. Alsó-Magyarországban s a hozzá tartozó részekben három bécsi s komáromi kereskedő vette azt bérbe április 10-ikén. A bérösszeg évente négy részletben fizetendő 8000 forint, a mi azonban háború és dögvész esetén nem fizetendő. A kiadott patens értelmében a dohánytermelés szabad, de azzal kereskedni tilos; ez teljesen az appaldó joga. Az appaldó árúsítja a pipákat is; egyébiránt a dohány mázsáját 6 forinttal tartozik beváltani.

Leírhatatlan zavar követte ez intézkedéseket, melyeknek eleget tenni mindenfelé vonakodtak; a képzelhető legnagyobb volt az elégedetlenség, a dohánybeváltás lassan ment s általános fejetlenség jellemezte az állapotot, mit még fokozott az a körülmény is, hogy az appaldó nem az egész országra szólt (az egészre nem akadt bérlő) s nem volt meghatározva, hogy mit értenek Alsó-Magyarország s a hozzátartozó részek alatt.

Az appaldó által teremtett viszás állapotnak véget vetett II. Rákóczi Ferencz felkelése, mely az egész appaldót elsöpörte. Nem is állították azt vissza, hanem behozta Lipót 1704 október 5-iki patense a szabad dohánykereskedést, megszüntette a dohány monopoliumot, viszont megadóztatta a dohányt s az elárusító

helyeket. Ezen ujítás 1705-ben Ausztriában 150 ezer forintnyi adót eredményezett; oly óriási volt azonban a megterheltetés, hogy már a következő évben kénytelenek voltak az adót felényire leszállítani, az eladás jogáért eddig fizetett taksát pedig eltörülni. Le is szállt a jövedelem ez ujabb intézkedés folytán, úgy annyira, hogy 1706—1709-ig 100 ezer, 1710-ben 83 ezer, 1711-től 1721-ig pedig 66 ezer frt volt csak a bevétel.

Ily képet mutat hazánkban a dohányügy története, s ilyen volt az első dohány-monopolium sorsa, mely azután a későbbi időkben uj életre kelt. Az államnak szüksége volt e jövedelemre, melynek állandósítása csak a rendezetlen viszonyokra való tekintetből nem sikerült első ízben.

Az udvart nem vezette Magyarország ügyeiben más mint az örökös tartományok érdeke: ennek következménye az erőszakosságok hosszú lánczolata lőn. Az ellentállás azonban legjobban érvényre jutott a gubernium felállításával, mely 1673-tól kezdve hat éven keresztül Pozsonyból mint központi kormányzat német mintára kezelte az ország ügyeit, s mely fennállása alatt folyton ellentétben volt a magyar államesszmével, s mint ilyen romlást s erőszakot terjesztett. Hatalmas ellenfél gyanánt jelentkeztek azonban a megyék, melyek már ez időben, még jobban azonban a század végén, erősödni kezdtek. A megyék mint saját s az egész ország ügyeinek védelmezői kezdtek jelentkezni, s tagadhatatlan, hogy helyüket erősen megállták. Kivált a Pozsonytól távolabb eső megyékre állt ez, melyek a passiv ellentállást, a nemzet jogainak védelmét, nagy sikerrel folytatták. Jóllehet a főispán volt a megye látható feje, mégis minden ügyet az alispán intézett, kinek gondja a megye minden aprólékos dolgára kiterjedt. Pedig a megye által elintézett ügyek száma legio volt, a mennyiben hatásköre rendkívül kiterjedtnek volt mondható.

Az ország kedvezőtlen pénzügyi állapota, a nagy pénzhiány arra indították a felsőbbséget, hogy rézpénzt, az úgynevezett *vörös polturát* igen nagy mennyiségben hozza forgalomba 1696-ban a körmöczi kamara 2364 frt 38 kr. árú rézpolturát mutat ki; 1701-ben 26,160 frt árú, 1702-ben 116,318 forint 91 kr. árút bocsátottak forgalomba ezen értéktelen pénzből, a melyet nagyon könnyű volt hamisítani, úgy hogy a rácz és görög kereskedők mázsaszámra hozták a hamisított polturákat az ország egyes vidékein forgalomba. Nem is fogadták el azt tartozás vagy portio törlesztésére, a mi a népre kétszeres baj volt. Érték-

telen pénzt kapott terményeért, s azon túladni nem tudott. Keveset segített a bajon hogy 1703-ban a bányakamarák köteleztettek beváltani a polturát jó pénzzel. Messze vidékről a nép nem jött a bányavárosokba; különben is a közel vidékről is annyit hoztak beváltásra, hogy a kamarák minden ezüstpénze elfogyott, s így a bajon ujra nem lehetett még részben sem segíteni. Ugyanis az ezüstpénz fogytával utalványokat adtak, de azokat az adószedésnél nem fogadták el. A bajon segítendő 1703-ban csak 35,555 frt áru polturát adtak ki, majd megkezdték a rézpoltura beváltását. Contributio fejében elfogadták, s azt többé ki nem adták, a mi mellett az utalványok forgalomba hozatala is megmaradt.

A pénzügyek tekintetében Magyarország nagyon vigasztalan képet mutatott: az adók rendkívül keveset hoztak. Egyébiránt nem is csoda: az ország szegény volt, a másfél százados háboruskodás kimerítette, meggyengítette, elnéptelenítette. 1680 körül a mai Magyarország területén nem volt több két millió embernél. Nem lehetett tehát a kivetett adó sok, bármily nagy volt is az adóalap: de ha nem volt is nagy az adóalap, akkor sem lehetett az adót rendesen behajtani, annál kevésbé, ha az a rendesnél nyomasztóbb volt. A hátralék felszaporodott az adó tekintetében, kivált midőn a bor- s csizmaadóval tettek kisérletet. A gubernium első dolga lett adóleszállítást engedélyezni, pedig tulajdonkép a jövedelem szaporítása czéljából szervezték. Sör, bor, s húsfogyasztási adót szerettek volna már ekkor az országban meghonosítani, a miből három millió évi bevételt reméltek; a csizmaadóból 200,000 frtra számítottak; e tervezgetések azonban füstbe mentek. De a rendes telekadót is fölemelték 40 frtra, majd 35 frtra mérsékelték, sőt a nemesi kiváltságot is megszüntetve, a nemesektől fejadó czímen 5 forintot követeltek; önként értetődik, hogy ily adóztatást az agyon sanyargatott országon behajtani nem lehetett. Az évi dicalis jövedelem 10,000 frt körül volt, pedig az előirányzat 30—40,000 forintra rugott. Egyébiránt Eszterházy Miklós nádor szerint az rendszeresebb kezelés mellett 100,000 frtot is hozhatott volna. Pedig a 10,000 frt is csak nagy bajjal volt behajtható. A városok adóztatása jobban jövedelmezett, s könnyebben is be lehetett hajtani. A városokban általában véve vagyonos emberek laktak, kiknek nem esett annyira nehezükre az adófizetés. A városi adók — úgy szintén a városokban tartózkodó ana-

baptisták s zsidók adója, nemkülönben a görög s rácz kereskedők taksája is — rendesen befolytak a kamarához, s ép ezért igyekeztek azokat emelni, s így a városokat nagyobb adóval sujtani. Említettük már az előzőkben, hogy a városok kétféle adót fizettek: századunk folyamán mindjobban a taksa lépett előtérbe; az adóösszeg túlnyomó hányadát ez adta. 1638-ban 25 magyar és horvát város taksájának előirányzata 75,600 frt volt, a mi azonban lejebb szállíttatott néhány nagyobb városnál. Pozsony és Soprony egyenkint 12,000 frt adóval szerepel, Kassa 10,000 frttal, Nagyszombat s Lőcse, úgyszintén a hét bányaváros együtt 6—6000 frttal. Modor és Eperjes 4—4000 frttal, Bártfa 3200, Szentgyörgy 3000 frttal, Varasd 500, Zágráb 800, Kőrös és Kaproneza 3—300 frttal van fölvéve. Úgy látszik, hogy a városok adója daczára egyes leszállításoknak emelkedett, mert 1626-ban az ez után befolyt jövedelem 12,000 forint körül van, míg 1687-ben 50,000 frtot tesz ki. A kamarák székhelye Pozsony és Kassa volt; de fenn állt még a bányavárosok kamarája is a bányajövedelmek kezelésére, de ausztriai fenhatósággal, mely körülmény nem kis mértékben sértette a magyar államesmét; de azt megváltoztatni nem lehetett. Pedig a bányavárosok kamarája évenkint 1674—1677 között 300,000 forint tiszta jövedelmet hajtott. Mindezen jövedelemhez jött a vámjövedelem. Vám- vagy harminczadhivatalok nagyon nagy számban voltak felállítva: a királyi terület elnyúltságánál fogva az ellenőrzés e tekintetben nagyon nehéz volt, úgy hogy a fennálló hetven harminczadhivatal nem bizonyult elegendőnek: azok megoszlása olyforma volt, hogy a felsőmagyarországi részekre 27, a dunáninnenire 25, a dunántulra pedig 18 jutott. Az örökös tartományok, Lengyelország, Erdély s török oldalon mindenütt vámhivatalok álltak fenn. A jövedelmek összessége 1680 körül 800,000 forint körűl volt. A sóbányák e korban keveset jövedelmeztek a királynak: 1675-ben nem tett ki az többet 15,682 forint 92 drnál, a minek magyarázata ama körülményben rejlik, hogy a mármarosi bányák a királyhágóntuliakkal együtt Erdélyhez tartoztak. A rendes harminczadon kívül 1635 óta félharminczadot is szedtek katonai szükségletek fedezésére: ez a kétféle vám a költségek levonása mellett 160—180,000 forint jövedelmet hozott. A harminczad ellen rendkívül sok volt a panasz ugy pro, mint kontra: tagadhatatlan, hogy e panaszok okadoltak is voltak. A harminczadosok igazságtalan adóztatásokat végeztek, a keres-

kedők csempésztek, de meg a régi díjak, melyek alapján a harminczadot szedték, már helytelenek is voltak, mert a pénz értéke is változott (1 frt értéke a mai 6—7-szerese volt), meg az iparczikkek minősége is. De meg a török kiűzésével a területi viszonyok is gyökeresen megváltoztak, a mi mind revisiót követelt: a helyzet orvoslása azonban már csak a későbbiek folyamán volt elérhető.

A későbbiek folyamán lehetett csak a közgazdasági bajok orvoslására gondolni, midőn az ország területe megtisztult az ellenségtől, s a több mint másfélszázados dúlás, s háboruskodás színhelyét aránylag békésebb állapotok váltották fel. A török terület visszanyerésével a régi határokat kapta meg az ország, melyeken belül a pótlandók rengeteg sora állt. A pusztaterületek kultivált állapotba való hozatala, telkesítése, a megapadt népességnek betelepítés által való fokozása, elpusztított intézmények visszaállítása, új intézkedések megtétele, mind sürgős szükség gyanánt léptek föl, új erőt kellett adni az elgyengült államnak, mely közel volt a haldokláshoz, s melynek politikai s vagyoni ereje már minimálisnak volt mondható. Polititikai, nemzeti, vallási, sociális társadalom regenerálásra volt szükség, mert a hanyatlás meggátlása csak így volt lehetséges. A regenerátiót, a hamvakból való új életre kelést, megkönnyítette ugyan bizonyos arányban a kormányzati hatalom, de a nemzeti irányban való fejlesztést, az álameszme fentartását s ápolását, csak a nemzeti szivósság bírta keresztül vinni.

Az örökös tartományok hitelviszonyai kétségbeejtők voltak. Mint a hitelügy rendezésének első kisérletei egyikéről, 1703-ban Bécsben, a junius 15-iki patenssel életbe léptetett bankról kivánunk megemlékezni: ez azonban csak az állam szempontjából bírt fontossággal, mert a bank tulajdonképeni czélja részint az állami adósságok fizetésének megkönnyítése, részint pedig pénzforrás teremtése volt. Az alaptőkéhez az örökös tartományoknak és Magyarországnak évente 4 millióval kellett volna hozzájárulni, melyből Magyarországra 1 ½ milliót irányoztak elő. De az egész alapítás nem sikerült, s az egésznek tulajdonkép csak államadóssági pénztár jellege volt. 1783-ban még az a kis önállósága is megszünt a mi addig volt; kezelősége az udvari hivatalok közé jutott, s tulajdonkép csak a bank kötelezvények kamatait fizette. A hitel előmozdítására tehát ezen kisérlet nem szolgált, nem tudott arra a magaslatra emelkedni, melyen a közjó eredményes elősegítése sikeresen elérhető.

II.

1608-ban az adó 4 frt volt, s e mellett a jobbágy az ingyenes vármunkálatokat is végezte. De az országgyülés a jobbágyság érdekeit illetőleg más határozatot is hozott. A szabad költözködés ügye a zavarok közepette újra nagyon rendezetlenné vált: kimondták a rendek, hogy annak rendezése a vármegyére, tehát az érdekelt nemességre bízatik. Azt mondja a XIII. törvényczikk: azon megyék, melyek a jobbágyok szabad költözésének gyakorlatában voltak, ezután is abban megmaradjanak, a mely megyék pedig azokat gyakorlatba venni nem akarnák, szabadságukban álljon a jobbágyok szabad költözése iránt külön szabályokat alapítani. Láthatjuk tehát ebből, hogy a 60 év előtti szabadköltözködés tekintetében hozott törvények annyira nem respektáltattak az idők folyamán, hogy azokat egyes megyék nem is követték; most pedig meghagyatott, hogy ha nem követték, úgy a jövőben a megye intézi belátása szerint az ez irányú ügyeket. Hogy azután minden oly esetben, midőn intézkedés volt szükséges, a jobbágy húzta a rövidebbet, s a földesúr akarata teljesedett, azt minden további nélkül beláthatjuk, ha tudjuk, hogy a földesúr szava a megyei ügyekben döntő volt, s hogy érdekeire lehetőleg mindig annyira tekintettel voltak, hogy azok csorbát nem szenvedtek. A szegény nép igaza tehát sohasem diadalmaskodhatott az önkényen, a mi minden téren dominált.

A dézsmálás alkalmával is rendesen önkényesen bánt el a földesúr megbizottja: ha már nem is vett mindig többet mint jogos volt, de mindig a szebb s jobb részt választotta, a mire egyébiránt ura rendesen utasította is. De utasítás nélkül sem mulasztották el ezt megtenni. Régi panasz ez, mely a dézsmálás idejében mindig megvolt. Azt mondja 1607-ben a galgóczi uradalom utasítása: arra is szorgalmatos gondjok legyen, hogy szép tiszta buzát vegyenek, jó és öreg kévéket, kik szemmel avagy magval teljesek, nem meglozáltat, az eső miatt megcsirezettet, avagy hogy rész szerént az szemet belőle kiverték volna, mert ha különben cselekszenek, az kárért az ő magok fizetése deputáltatik. Ha tehát volt rosszabb rész is a termésben, vagy túlnyomó volt a rosszabb termény, de aránylag jobb is találkozott, úgy ez utóbbi bizonyára a földesúré lett, a melynek folytán

az egész termésre átszámítva, bizony kétszeres volt a dézsma — ha talán más visszaélés nem is történt volna.

Napszám-munkára e korban csak ritkán akadunk; a robot kiadta a szükséges munkát, s így a készpénzfizetéssel való munkás felfogadásnak vajmi ritkán van nyoma. Ez a jobbágy szempontjából a lehető leghátrányosabb volt, mert hisz munkaerejét nem kamatoztathatta. Helyenkint mégis előfordult annak szükségessége, mire az itt-ott látható napszám vagy szakmánybérfeljegyzések engednek következtetni.

Az 1609-iki országgyűlésen a király az adóalap tetemes fölemelését kivánta. Nem az adóösszeg nagyobb mérvű emelése ellen volt a panasz, hanem a megadóztatandók nagyobb száma ellen, s ezért utasították el a rendek e követelést. Minden jobbágy és zsellérháztól — méltányos kivételektől eltekintve — kért a király 2 frtot, a földesúrtól pedig egy frtot. A megadóztatandók jegyzéke e mellett előlegesen ki lett volna javítva. A rendek azonban csak minden porta után szavazták meg ez összeget, tekintve azon általános nyomorra, melyet az előző idők eseményei a népesség minden rétegére hoztak. De a fentemlített három frton kívül még egy frtot fizettek a korona őrzésére, követségek, s az országház költségeire. Az emlitett adó két évre szavaztatott meg, jóllehet a király három évre kérte azt; a slavoniaiak, s a behódoltak a felét fizették. Minden négy porta köteleztetett egy lovas kiállítására. Ezenkívül vármunkálatra szükség szerint állíttattak a jobbágyok; az ily közmunka ingyenes volt. Az országgyűlés intézkedése szerint egy birtokosnemes s a szolgabiró a rovó kiséretében felszámították az adóköteles portákat, a melyekből egy tett ki négy jobbágytelket vagy 12 zsellérházat. Az előző évek tartozásainak behajtása körül sok rendellenesség s visszaélés történt, úgy hogy az országgyűlés meghagyta annak rendezését, tisztázását. Egyébiránt úgy az előző évek zavarai közepette történt behajtások, mint az utólagos rendezések mind a jobbágy rovására, hátrányára történtek, a mint az az ily esetekben történni szokott. Rendesen a gyengébb, a tehetetlenebbb húzza a rövidebbet, a zavart, rendezetlen viszonyok között.

Az 1613-iki országgyűlés kilencz napi ingyen munkára kötelezte a jobbágyot. A pénzbeli adózás portánkint 3 forintot tett ki, jóllehet a király sokkal nagyobb követelésekkel légett fel; ezenkívül azonban 1 forintot a koronaőrzésre, országházépí-

tésre s a követségek költségeire is fizettek. Szlavóniában a 3 forintnyi adótétel felét fizették, mint rendesen, de az utóbb említett egy forintot a maga teljességében megadták. Mindezenkívül portánkint egy forintot házassági ajándék czímen, egy forintot pedig a királynénak ajánlottak meg.

Az illetmények szedése tekintetében sok visszaélésnek akadunk nyomára. A tizedszedés alkalmával a földesurak saját aklukba hajtatták helyenkint a jobbágy barmait, juhait, hogy így az a tizedszedés alkalmával megmenekedhessék. A termésből szolgáltatandó tizedet úgy vonják el rendeltetésétől, hogy a jobbágyföldeket lefoglalják s a jobbágyoknak az allodiális földekből osztanak ki. Tagadhatatlan, hogy mind ez, ha a törvényes rendbe ütközött is, a jobbágy helyzetét némileg könnyítette ott, a hol megtörtént, mert hisz a fizetendő illetmények nagyságát csökkentette. A baj azonban az volt, hogy e mellett a jobbágy földesura részéről lett nagyobb terhek kiszabásában részesítve, melyet az azután könyörület nélkül behajtott rajta. A földesúr jövedelmét szaporította az, épúgy, mint amaz eljárás, mely szerint elhagyott telkeket osztottak ki a jobbágyoknak, s ott tizedet, kilenczedet a földesúr szedett. Mindezen törvényes intézkedések nem tudtak segíteni, mert hisz az ellenőrzés nem lehetett megfelelő. Egyébiránt a jobbágy rossz helyzetét mi sem mutatja jobban a sok szökési esetnél, melyet törvénynyel kellett korlátozni. A rossz bánásmód, a nagy terhek s a szabad költözködés akadályozása volt a gyakori szökdösésnek oka és előmozdítója, mely helyenkint igen nagy méreteket öltött.

Érdekes ez időből ama körülmény, hogy már ekkor is tettek komolyabb lépéseket a Tisza szabályozására, a melyre különben nagy szükség is volt, mert az medrét nagyon könnyen túllépte s elárasztotta a messzebb fekvő területeket is. Így a gazdálkodás nagyon bizonytalan volt s sokszor éveken keresztül lehetetlenné tette egyes vidékeken a sikeres termelést; hogy ennek első sorban a jobbágy volt az áldozata, azt minden további nélkül is beláthatjuk. Az 1613-iki, majd az 1630-iki törvényczikkek meghagyták, hogy az illető vármegyék, melyek a Tisza árja pusztításának ki vannak téve, töltések emelése által védekezzenek a rombolások ellen. Ez azonban, sajnos, nem minden esetben történt meg s ha igen, nem megfelelő módon, a melynek azonban nemcsak az indolentia, hanem az ismeretek fejletlensége s a pénzhiány is volt az oka.

1618-ban a király az adókivetés tekintetében nagyobb igényekkel lépett fel, a mit azonban a rendek csak részben elégítettek ki. A következő országgyűlésig portánkint s évenkint 6 forint adót kért a király, de úgy, hogy ezenkívül a földesurak még másfél forintot fizetnek. Ne a földesurak hajtsák be az adót, mert így a kamara csak nehezen, hiányosan s csak huzamosabb idő elteltével juthat hozzá. Követeli, hogy a vármegyék ne változtassák meg a portalajstromot, melynek alapján a dica kivettetik, mert ez sok visszaélés kútforrásává lőn, a mi pedig mind a kamara jövedelmét s így az ország javát csorbítja. Az ingyen munka megtétele, valamint a váltság megfizetésének elmulasztása tekintetében is sok panasz merült föl. A király a kamara hasznát oly években is akarta volna szedni, midőn adó megszavazva nem is volt, pedig erre oly tetetemes költsége lett volna, mely a behajtott összeggel nem állhatna arányban. A rendek az országgyűlésen portánkint 3 forintot szavaztak meg két évre, ezenkívül a törökkel való békekötés költségeire 2 forintot. Ferdinándnak koronázási ajándék czímen 1 forintot, a korona őrzésére két évre ugyanennyit, azontúl pedig a következő országgyűlésig évente 50 dénárt, az országház czéljaira egy évre 60 dénárt. A mint láthatjuk, ez évben tetemes összeg fizetésének kötelezettsége nyomta a jobbágy vállait, a melyet különféle czímek alatt beszolgáltatni köteleztetett. A rendek a jobbágy rovására bőkezűek voltak a terhek megszabásában, a mi mellett egyébiránt a jobbágy ingyenmunkálatának száma is felemeltetett 12 napra; Gratuitos autem labores Comitatus viciniores præstabunt in specie, a singulis portis per dies duodecim, ita ut a singulis quatuor portis unus currus, et qualibet porta unus operarius præstatur. Remotiores autem Comitatus, quia antea quoque ejus modi gratuitos labores in pecuniis præstare consveverunt, a singulis portis sesquialterum florenum Hungaricum pendant. A tized tekintetében is rendet igyekezett teremteni az országgyülés. A természetben leszolgáltatandó tizedeknek pénzre való átszámítását s behajtását megtiltotta, a mi nagy könnyítés volt a jobbágyra, mert e czímen nem egyszer megsarczoltatott a tizedelő által.

A Duna, Rába, Mura s a Vág szabályozására bizottmányt neveztek ki, melynek feladata volt az akkori ismeretekhez képest, a mennyiben a pénzviszonyok azt engedték, töltéseket emelni s a vidéket az elárasztástól mentesíteni. Ez azonban nem igen sikerült.

1620-ban a véghelyek fentartására minden portától egy mérő buzát s egy mérő zabot szavaztak meg a rendek a pozsonyi országgyűlésen. A korona őrzésére 1 forintot, a követségek költségeire 2 forintot ajánlottak meg portánkint. Mindez azonban semmi sem volt a többi adóhoz képest, a melynek magassága valóban szokatlan volt e korban. Portánkint 12 forintot ajánlottak meg, a melynek felét azonban a földesúr fizette: az ebből származó jövedelmet 100,000 forintra becsülték. Az előbbiek tekintetbe vétele mellett elmondhatjuk, hogy az adó szertelen magas összegben állapiltatott meg s e mellett tekintetbe kell vennünk, hogy a rendes kivételektől az adóbehajtás alkalmával eltekintettek. Fizette azt mindenki különbség nélkül. A következő korlátozás állapíttatott meg a továbbiakban: Az adó fele, vagyis 3 forint pünkösdig volt behajtandó, de az esetben, ha a beszterczei országgyülés a háborút beszűntetné, úgy az egész adókötelezettség — a 6 forintot illetőleg — megszűnik. Egyébiránt a kassai országgyűlés a pozsonyi országgyűlés határozatát olyformán változtatta meg, hogy az adófizetés első határnapjául virágvasárnapot tűzték ki, a meddig is a földesúr a maga részéről 3, jobbágyai helyett 4 forint s 50 dénárt volt köteles fizetni. A beszterczebányai gyülés azután kimondotta, hogy a jobbágyság fizesse meg a 12 forintos adótétel felét; több adót ne fizessenek. Ellenben a földesurak 6 forint helyett 16 forintot fizessenek. Így az adó túlnyomó része az utóbbiakat terhelte, kiknek megtiltatott az adót jobbágyaikon megvenni. Tudták jól a rendek, hogy ily esetben mi a szokás s hogy a jobbágyság nyakába szokták rakni földesuraik az összes terheket: ezért mondották ki, hogy ez tilos, jóllehet a gyakorlatban való ellenőrzés e tekintetben valóban illuzorius lehetett, — mire különben nem is igen fektettek nagyobb súlyt. A 16 forintos adófizetés kötelezettsége egyébiránt nem is vétetett valami nagyon komolyan, mert hisz nagyon gyakori volt az az eset, hogy ezt elengedték. Számos ez irányú feljegyzést találunk s kétségtelen, hogy ezenkívül is gyakori eset volt az adóelengedés. Ennek folytán az adójövedelem újból csekély maradt, a földesurak adófizetési kötelezettsége inkább csak a papíroson maradt; a szegény jobbágyé, sajnos, mindig komolyan vétetett. Nem lehet tehát csodálni elégedetlenségüket, mert hisz folyton anyagi gondok bántották őket, a mit a termések helyrehozni nem igen tudtak, mert azok nagysága nagyon is sok

kifogás alá eshetett. Ép a rossz termésre, valamint a mult zava raira való hivatkozással szállították le a rendek a király által 1622-ben kért 6 forintnyi adót 3 forintra, a melyet két évre szavaztak meg. De ez év adózása azért elég terhes volt, mert hisz mellékes szolgálmányokra is akadunk.

A végek költségeire gabonából fizettek portánként a felsőmagyarországi részen egy kassai köblöt, Dunántúl egy kőszegi köblöt, a Dunáninnen pedig két és fél nagyszombati mérőt. A koronaőrök kaptak portánkint másfél forintot ex propria Dominorum terrestrium bursa, pro hac tantum vice. A királynénak tiszteletdíjul 1 forintot szavaztak meg portánkint.

Az 1622-iki országgyűlés a tizedszedés tekintetében fontos határozatokat hozott. Kimondotta ugyanis, hogy a mennyiben a tizedelés szt. Egyednapjáig meg nem történne, úgy a jobbágyoknak meg van engedve saját részüket behordani. Ez kétségtelenül nagy előny volt a jobbágyra, mert hisz akárhányszor megtörtént, hogy a tizedszedő késedelmezése folytán a jobbágyra direkt kár háramlott, terményeinek megromlása s más hasonlók következtében; ugyanekkor még az is határozatba ment, hogy a kazalba vagy csűrbe hordott termést szabad ugyan a tizedelőnek átvizsgálni, de ha gyanúja alaptalan, úgy büntetve lesz. Sajnos, az ily irányú korlátozások a gyakorlati életben nem védték eléggé a jobbágyot, ki gyengesége s tehetetlensége tudatában, akárhányszor hasonló jogtalanságok esetén szólni sem merészelt. Annyira ment a jobbágy semmibe vétele, hogy törvény mondotta ki, miszerint a nemességre emelés — a mi különben is vajmi ritkán fordult elő — a földes urak ajánlása és beleegyezése nélkül lehető ne legyen. Sőt a *katonaságbeliek, erényesek s tudományos ismeretekkel birók* is csak a földesúr ajánlata mellett lehettek nemesek; ellenkező határozat minden esetben érvénytelen volt, ha az talán a kanczellária által mégis meghozatott volna.

Az 1625-iki országgyűlés 3 forint adót szavazott meg portánkint két évre; koronázási ajándék gyanánt 1 forint állapíttatott meg. A korona őrzésére a földesurak maguk fizetnek 1 forintot, a mit különben az oly kiváltságosok is fizetnek, kik nem porta után adóznak.

Egyébiránt 1625-ben néhány oly intézkedés is történt, mely hivatva volt a jobbágy sorsán enyhíteni. A költözködés korlátozásából kifolyólag igen gyakran fordultak elő vitás esetek.

Ennek alkalmából kimondatott, hogy jobbágyát 32 év eltelte után senki sem követelheti vissza, sőt ha a földesúr a jobbágy visszakövetelése tekintetében indított perben pervesztessé lesz, úgy perújítással nem élhet, a jobbágy megmaradhat az új helyzetében, volt földesura őt vissza nem követelheti. Határozatba ment azonban továbbá az is, hogy ha az ily per alatt levő jobbágy részére *czimeres nemesség* adódnék, az érvénytelen legyen.

A tizedszedés tekintetében újból korlátok szabattak az esetleges önkénykedésnek, a melynek számtalan alakja volt. Minden oly esetben, midőn a jobbágytól szolgálmány követeltetett — bármily irányú lett légyen is az — ha csak lehetett, a megbizottak saját javukra, de minden esetben a jobbágy kárára igyekezték megbizatásukat végezni. Így a tizedet is nem a kévés gabonából szedték ki helyenkint, hanem a kicsépelt terméyből, tisztán válogatva s bővebben, mint ahhoz joguk lett volna. De így terméyének nemcsak betakarításáig, hanem kicséplése s tisztításáig is a jobbágy viselte a koczkázatot s a tizedelő a készre, a biztosra ment. Ez tehát jogos panasz tárgyát képezte az országgyűlésen. De ez nem volt minden. A tizedelő jogtalanul különféle fizetéseket csikart ki a jobbágytól, ha az terméyeit hamarább akarta behordani. A kereszténység pénzét duplán szedték s hatalmaskodtak — ellenőrizetlenül, a mennyire csak a jobbágy vagyoni állapota engedte. Sajnos azonban, hogy akárhányszor ez sem szabta meg a határt. Az ily hatalmaskodások tekintetében az országgyűlés 100 forint birságot állapított meg, a mi kétségtelenül elég magas volt ahhoz, hogy elriaszthasson a jogtalanságoktól; de a törvény ereje nem volt eléggé hatályos s parancsoló, semhogy az respectáltatott volna s a bajt egyszer s mindenkorra orvosolhatta volna. Mindenesetre áll az, hogy a jobbágyról való hasonló gondoskodás mégis bizonyította, hogy nem tekintették azt egész páriának a törvényhozók, ki minden emberi jogtól meg volna fosztva.

Az 1630-ik év újra meghozta a jobbágyra a szokott adóterhet. A végvárak költségeire 3 forintot szavaztak meg a rendek portánkint egy évre s e mellett, daczára az előző évi rossz termésnek, még e mellett a végek élelmezésére gabonaadó fizetésére is köteleztettek a jobbágyok. A koronaőrök s az országház költségeire portánkint egy forint szavaztatott meg. Tekintve, hogy az előző év termése rendkívül rossz volt, úgy, hogy vidékenkint valóságos éhség köszöntött be, a fenti megterheltetések

rendkívüli súlylyal nehezedtek a népre, a mely ezen országos csapás mellett semmiféle könnyítést sem kapott a felsőbbségtől. Az országgyűlés erről nem gondoskodott, nem találta semmi fontosabb változtatás szükségét a jobbágy állapota tekintetében, — mint a nemesítés szabályozását, kimondva, hogy «jobbágy rendű személyek semmikép se nemesíttessenek, csak a földesuraknak s a megyék ajánlata s különös megegyezése kinyerésével». Tehát a földesúr ajánlata magábanvéve nem volt elegendő; a megyéé is szükséges volt. Tudjuk, hogy röviddel ezelőtt még ez sem volt elégséges. Sulyosbította a jobbágyság állapotát a katonák garázdálkodása, a melyben úgy a honi, mint a külföldi zsoldosok bőven részesítették. Vetéseiket összetapostatták, ingó dolgaikat elrabolták; élelmeztették magukat minden fizetés nélkül, úgy, hogy a hol katonák tanyáztak vagy elvonultak — már pedig ettől alig volt mentes az ország legkisebb része is — pusztulás jelezte a hadfiak útját. A nagy adó mellett ez a szó szoros értelmében tönkre tette a népet, mely vagyonának elvesztésével a nyomor karjaiba hajtatott. A jobbágyság elégületlensége nyilt lázadássá fajult, a melynek indító oka főkép a katonák pusztításaiban, sanyargatásaiban keresendő; a többi csak fejlesztette, táplálta az elégületlenséget, de nyilt fölkelés előidézőjévé nem válik, ha amaz az állapotot elviselhetetlenné nem teszi. Sokkal jobban megszokta már a jobbágy a nyomorúságot, semhogy annak kisebb foka nagyobb evolutiót lett volna képes előidézni.

A lázadókhoz a köznemesség is társult — a mely Torna, Ung, Sáros, Bereg, Abauj, Zemplén s Borsod megyékre szorítkozott — a mely szintén elégületlen volt a helyzettel, minek kedvezőtlenségét szerény vagyoni viszonyainál fogva élénken érezte. Egyforma elkeseredés tüzelte őket a garázdálkodó katonaság ellen. Nagy tömeggé verődtek össze, a mely azután eloszlani később a büntetéstől való félelem folytán sem mert, jóllehet alkudozások folytak, melyek a szétoszlást czélozták. A nép egyébiránt azt állította, hogy «a császártól levél érkezett a pórok könnyebbségére, melyben az volt, hogy a pórság öt napnál többet egy hónapban ne szolgáljon földesurának». Miután e levelet kézhez keríteni nem tudták — a mint nem is tudhatták, mert hisz annak létezéséről szóló hír alaptalan volt — elkeseredése fokozódott. Nagyobb vérontás nem igen volt. Vezetőjüket Császár Pétert 1632-ben elfogták s kivégezték, őket magukat pedig

ugyanezen év nyarán szétverték az erdélyi s magyarországi hadak. A fegyelmezetlen gyülevész had leigázása tehát semmi nagyobb nehézséggel nem járt s lázadásuk eredménye nem volt semmi, helyzetükön változtatni nem sikerült, a jogtalanságok megszüntetése be nem következett, ép oly elnyomott s sanyargatott állapotban maradtak, mint annak előtte.

Tagadhatatlan, hogy a népességnek békés s rendszerető hajlamai voltak; e lázadás is csak a vérlázító igazságtalanságok folyománya gyanánt jelentkezett. Hisz a közrendre maga a jobbágyság is igyekezett felügyelni s a mit lehetett megtett, hogy az ország zavart állapota mellett, melyet a politikai viszonyok alakulása javítani nem engedett, a személy- s vagyonbiztonság úgy a hogy fentartassék. E korban akadunk az úgynevezett *parasztvármegyék* nyomára, a melyek a rendőrséget helyettesítve a magánviszonyok biztonságát igyekezték megőrizni.

A szomszédos helységek összeálltak, szervezkedtek, biróságot alkottak s a nem nemesek fölött itélkeztek, sőt halálos itéletet is mondtak ki. Gyülekezésükön akárhányszor a szolgabírák is megjelentek s így elismerték a rend fentartására irányuló törekvésüket. Ha a vádlott nem akart megjelenni, úgy egy *parasztkapitány* vezetése alatt fegyveres csapat állitotta elő. Egyébiránt az imént említett lázadást a parasztvármegye szervezte, tehát forradalmi eszközzé vált. Ennek daczára jóságos hatása tagadhatatlan volt, mert hisz nem valószinű, hogy e felkelés nélküle elmarad, míg nagyon valószinűtlennek tetszik, hogy az általa teremtett rend, segítsége nélkül el lett volna érve.

Az 1635-iki országgyűlés két évre 5—5 frtot szavazott meg, adtak még portánkint 2 mérő gabonát, az országház építésére s más kiadásokra a földesurak ex propria bursa 1 frtot fizettek, a korona őrzésért 50 drt. Az ingyenes vármunkálatokat most is feltaláljuk. De fontos ujjítás gyanánt lépett fel az adóalap megváltoztatása. Nem 4 telek tartozik most egy portához mint eddig, hanem négy jobbágy: ez pedig óriási különbség. Így az adózás kiterjesztődött, s annak végösszege tetemesen emelkedett. Igaz azonban, hogy a behajtás, s a rovók elszámolása sok kivánni valót hagyott hátra, a mi azonban magán a határozaton nem igen változtatott. 1638-ban újra két évre 5—5 frtban állapittatott meg az adó; a koronaőrök egy frtot kaptak, a királyné koronázási ajándék czímen ugyanannyit. Az 5 frtos adó fizetése alól a felső-magyarországi részek mentve voltak, de köteleztettek

400 jól felfegyverzett lovast a végvárak védelmére küldeni, azokat 4 frt havi zsolddal ellátni, amelynek háromnegyedrészét a jobbágyság fizette.

S daczára annak, hogy a jobbágy érdeke a törvényhozók főgondját épen nem képezte, a török hódoltságban levő jobbágyok is viselték a rendes adó felét, ha nem is mindenütt, s nem is teljes mértékben. A királyi terület urai nem feledték el hangsulyozni, hogy az egész Magyarország jobbágyait alattvalóiknak tekintik, hazájuknak Magyarországot, s nem a török területet; vagyis az ideiglenes behódolás — mert mégis annak tartották — a jobbágy nemzetiségén nem változtatott. Nem is változtatott a magyarság szempontjából, de az érdekeikről való gondoskodás épen nem volt ennek megfelelő. Bethlen azt mondotta: a jobbágy a mi tulajdonunk országostul, a töröknek csak behódol. Szalánczy szerint: soha csak egy falu sincs, kit a török egyedül épen birna, hanem minden falunak vagyon magyar ura is. Sajnos azonban, hogy ép ez volt az oka nem egyszer egyes vidékeken, hogy a népet úgy a magyar mint a török sanyargatta.

Általában véve a török zsarolása határtalan volt. Már a behódolás alkalmával is követelt pénzben vagy terményekben fizetendő adót, később viszont a sarczolásoknak se szeri se száma. Minden elképzelhető módon igyekezett a szegény népet adóztatni. Elrabolta az olyanokat, kikről feltételezte, hogy kiváltják őket a rabságból magas váltságpénzért. Ez azonban többnyire csak a nemesekre állt. A jobbágyokat s feleségeiket elhajtotta, rabszíjra fűzte s vitte Törökországba: ugyanezt tette az ártatlan gyermekekkel, kiknek megszámlálhatatlan sokasága veszett el ily módon a hazára s szülőkre egyaránt. Megsarczoltak egyes falvakat, melyek azután a kérdéses összeget évről-évre kötelesek voltak fizetni, tekintet nélkül arra, hogy a lakosok száma fogyott-e s a mi egyébiránt nem egyszer rohamosan volt tapasztalható. Minden elfogadható ok nélkül feljebb emelte az évi sarcz összegét, szóval teljesen önkényesen bánt el ereje tudatában. Megtett mindent, a mit egy műveletlen vad nép a legyőzöttel szemben megtehet, nem respektálva jogot, törvényt, igazságot, megállapodást s békepontozatokat. Mert hisz kétségtelen, hogy cselekedetei folyton a békepontozatokba ütköztek; olybá vették azokat, mint a melyek a győztes félt nem kötelezik. A béke alatt ép úgy folytak az apróbb csatározások, portyázások, rablások, mint annak előtte, legfőbb, nyilt vagy döntő

ütközetre nem került a dolog. Emberirtás s fosztogatás, ebben konkludált a török politika. Emberirtás az idegen területen rablás alakjában, hogy így Törökországba mennél több rabszolgát lehessen vinni, fosztogatás hogy maguknak a rablóknak a vagyonosodása előmozdítassék. A török az országot adózógépnek tekintette, mert hisz az általa megkövetelt adófizetés úgyszólván minden használati czikkre kiterjedt. Szedtek kikötő s révpénzt, bor, gabona, s szarvasmarha után vámot, a vásárokon helypénzt s vásárfelügyelődíjat, mázsa- s kilóhányadot, mészárszékadót, juhlábadót, boroshordók, sör, gyertyaöntő, fertőházak s malmokra kivetett adót, fejadót, málhaadót, katonaadót, véradót, s még sok egyebet.

Az 1647-ik év országgyűlése két évre 10--10 frt adót szavazott meg portánkint, melynek felét a földesúrnak kellett fizetnie: gabonaadó is ajánltatott meg, de annak mérőjét egy frttal meg lehetett váltani. A korona őrzésére 1 frt, s koronázási ajándék czímén szintén 1 frt ajánltatott meg. A porta fogalma szorosabban iratott körül. A négy igás marhájú jobbágyokból 4, kettősből 8, iganélküliekből 16 tartozott egy porta fogalma alá. Az 1649-iki országgyűlés csak csapatok kiállítását s élelmezését követelte, a mi mellett megmaradtak a szokásos ingyen munkálatok, s a korona őrzésért portánkint 50 dr.

Ha talán békésebb is volt e félszázad elődeinél, a jobbágy helyzetén nem igen javított; semmi fontosabb vagy mélyrehatóbb intézkedés nem történt, mely viszonyaira átalakitólag hatva jövőjének uj irányt szabhatott volna. Béke, mint azt az előzőekben láttuk, csak névleg volt, s ha a nemzet minden rétege érezte is ennek káros s nyomasztó hatását, mégis a jobbágyra, mint a nemzet legalsóbb rétegére, háramlott vissza a legjobban minden nyomorúság. Mindenki, ki a jobbágynál erősebb volt, érdekeinek mennél intenzivebb kielégítését ezen tehetetlen osztályon kereste — ha máshol meg nem találta, vagy legalább kielégítőleg nem találta. Ez utóbbi volt túlnyomó esetben látható. Mennél több haracsot összeszedni, ez volt a jelszó. A török megsarczolt mindenkit. De a dolog természetében rejlik, hogy a szegény tehetetlen nép azt legjobban érezte, kinek egyébiránt nemcsak vagyonát vette el, hanem rabságba hajtva, szabadságát is, — ha ugyan le nem ölte: váltságdíjat fizetni a jobbágy nem tudott. Földesura nem egyszer természetes ellensége volt. A legjobb esetben törvényes eszközökkel igyekezett rajta megvenni

azt, a mi által saját károsodását csökkenti, igen gyakran azonban törvénytelen eszközökkel vette el mindazt, a mit lehetett. A törvény betűje s szelleme többnyire irott malaszt volt, végrehajtása vagy nagy nehézségekbe ütközött, vagy meg sem kiséreltetett. Mennél távolabb esett a királyi terület a töröktől, annál jobb dolga volt a népnek: a határos területeket, daczára királyi voltuknak pusztította s sarczolta kisebb-nagyobb mértékben; csak a messzebb eső helyeket nem kalandozta be. Ott aránylag a népesség is sűrűbb volt, egyrészt mert öldöklés s rabságba hurczolás által nem fogyott, másrészt mert a biztosabb helyekre a távolabbi területekről is szívesen húzódtak. Az ország nyugati és északnyugati része volt ily szerencsés helyzetben. Itt általában véve kedvezőbbek voltak a viszonyok. A nép szorgalmasabb, munkásabb volt, — tudta miért dolgozik, eredményesebb volt a munkája. Nem kellett attól tartania, hogy vagyona váratlanul s minden ok nélkül, igazságtalanul elvétetik. A török területen, s az ahoz közel eső részeken helyenkint felmerül a panasz, hogy a nép tunya, lusta. Ezt a magyarról elmondani általában véve akkor sem lehetett. Ha helyenkint nem dolgozott; annak az volt az oka, hogy a török úgy is elrabolta munkája eredményét, ha ugyan azt már kezdetben, csirájában tönkre nem tette.

Fokozta e kor baját a vallásmozgalom. A protestánsok folyton ellenségeskedésben állottak a katholikusokkal. Hol az egyik kerekedett felül, hol a másik, hol az egyik vindikált magának több jogott, hol a másik; az erőszakos térítések napirenden voltak. A jobbágy nem gyakorolhatta szabadon vallását, földesura ebben is befolyásolta. Végre az uralkodó vallása, a katholikus maradt a győztes — de ez csak a későbbi időben történt. Egyébiránt a jobbágy szempontjából azt mondhatjuk, hogy ez mindegy volt e korban; annyi baj s nyomorúság szakadt a nyakába, hogy ő csak békés állapot után kivánkozott, bármily alakban jött légyen is az.

Magától értetődik, hogy ezen felfordult viszonyok között a megélhetés nehézsége fokozottabban jelentkezett az élelmi szerek, s általában mindannak drágaságában, mit pénzen kellett venni. A munka, amennyiben az pénzért volt eszközlendő — napszám alakjában — szintén drága volt, de a jobbágy által tett szolgáltatás értékét, mint köteles dolgot, sokba nem számitották. Másfelé keresni a jobbágy nem mehetett, nem volt ura

önmagának; de nem is ért rá, mert urdolga annyi volt, hogy alig győzte végezni. A munka magas árának tehát hasznát nem vette. Pénzhez nem jutott, mert az drága volt, termelvényeit alig tudta eladni, mert annak vagy nem volt ára, vagy az értékesítési viszonyokon mult azok silánysága. Erdélyre általában véve azt mondhatjuk, hogy a körülményekhez képest olyanok voltak a viszonyai, hogy azok panaszra olyannyira nem adhattak okot, mint Magyarországban. Hisz Erdély török fennhatóság alatt érte legszebb napjait, s ha a pusztítástól ment nem is maradt, ez sohasem vett oly nagy mérveket mint Magyarországon.

Az 1565-iki országgyűlés három évre csapatok kiállítására s tartására kötelezte az adózókat, majd az 1569-ik évi minden portától 6 nagyszombati mérő gabonát rendelt beszolgáltatni. 10 telek ad egy lovast, s minden porta egy gyalogost. A töröknek alávetett telkeken 20 adott egy lovast. A Dunamelléken minden porta 10 frt adót fizetett, a mely két évre vetődött ki; felét fizette a jobbágy, felét a földesúr. A felső megyék ellenben az adó helyett katonák kiállítására köteleztettek. Egy frtot kapnak portánkint a koronaőrök. A jobbágyság ingyenes közmunkára, úgy mint eddig, úgy a jövőben is köteleztetik, de ez portánkint 3 és fél forinttal megváltható. Ezen országgyűlésen különben szóba jött még a katonák garázdálkodása is. A folytonos háborúskodások alatt a jobbágyot a katonaság valóságosan kiszipolyozta; házról-házra jártak a fosztogatók, s szinte rendszeresen jártak el, hogy a sarcz alól senki se menekedhessék. Megadóztatták őket, fuvaroztattak velök ingyen, a kik ellentálltak azokkal a legkegyetlenebbül bántak el. Mindezt az ez évben hozott törvény 15-ik t.-czikke büntetni rendelte, minek azonban a gyakorlati életben, a mint azt a következőkben látni fogjuk, vajmi kevés foganatja volt. Sőt a törvény 19-ik czikkelye felszólal azon erőszakoskodások ellen is, a mellyel a katonaság az elrablott holmit s foglyokat a jobbágyoknál hagyta, kötelezve őket azok fejében váltságdíjat kieszközölni, s azt nekik átadni. Ennyire ment a zsoldos had vakmerősége, ennyire kihasználták az ország felfordult állapotát, a melynek folytán a felsőbbség őket hasonló vakmerőséggel kigondolt, s végrehajtott erőszakoskodásokért a megérdemelt büntetéssel sújtani nem tudta.

Egyébiránt a következő évek még nagyobb bajt hoztak az országra a német zsoldosok alakjában. El volt ezekkel árasztva

az ország. Zsaroltak s pusztítottak ezek mindenfelé. Nem elégedtek meg azzal, hogy elvették a néptől mindazt a mi elvehető, hanem felgyújtották s tönkre tették mindenét, úgy annyira, hogy bizvást elmondhatjuk, miszerint az ellenség, a török, nem fosztotta ki annyira a jobbágyot, mint a katona. Ez nem kapott zsoldot, s kárpótolni akarta magát az elmaradt bérért; a bosszú pedig megtette a többit. Nem ismerte az országot; annyit tudott, hogy öldökölni hozták be; ezt megtette válogatás nélkül. A török ellenben tudta, hogy hasonló eljárás mellett önérdeke ellen cselekszik, mert hisz, ha ő ily módon hódítja meg az egyes területeket, akkor a hadviselésből semmi haszna, semmi haszna abból, hogy a török területet szaporítja, ha nincs ott a ki adózzon neki, nincs a kit fosztogasson, nincs a ki egész éven keresztűl dolgozva, munkája eredményét — az erőszaknak engedve — nekie átengedje. A katonák zsarolásának, garázdálkodásának helyes s megfelelő jellegzésére hiányzik a kellő kifejezés. Tatárjáráshoz volt az hasonló, mely alatt kifosztódott a mit sem sejtő nép, mely azt hitte távol van az ellenség, nincs mitől félni.

A honvédelemmel ugyanis a helyzet a következő volt: háromféle katonaság volt az országban, úgymint a nemesi insurrectió állománya, német katonaság s fogadott magyar katonaság. A két utóbbi a végvárak helyőrségét képezte, melyek az Adriától Erdélyig mintegy félkörben voltak elhelyezve a királyi terület törökkel határos részén. 9 várcsoport volt (felső magyarországi, bányavárosi, komáromi, győri, dunáninneni, tótországi, horvátországi, bánsági s tenger melléki) 88 várral — a század közepén. A helyőrség állt 14,931 főnyi lovas s gyalogosból. Miután a végvárak a nyugat védő bástyáit képezték, az hozzá járult fentartásukhoz, még pedig oly formán, hogy Kraina és Karintia a horvátországi, Stiria a tótországi végvárak katonaságát fizette, sőt az utóbbi a bánsági végvárakban is fizetett 375 gyalogost; a többi bánsági helyőrséget, a dunáninneni, a komáromi, a bányavidéki és felső magyarországi helyőrséget Magyarország fizette. A győriek szükségletét alsó Ausztria pótolta; az előzőleg említettek szükségletéhez a multban Csehország, Morvaország és Szilézia is járult, de az a harmincz éves háborúval elmaradt. Alsó-Ausztria sem fizetett mindig pontosan. Miután ezen 15,000 főnyi katonaság zsoldja részben a külföldi zsold elmaradása, részben a magyar viszonyok ziláltsága folytán nagyon rendetlenűl történt, sőt sokszor el is maradt, a katonaság a népet

sarczolta, s sokszor hallatlan módon kifosztotta. Ennek eredménye volt a katonaság teljes züllése, a várak ellentállási képességének a minimumra való csökkenése, s az ellenség elhatalmasodása. A katonaság csekélysége, a meglevőnek az ellenséggel szemben való harczképtelensége, a lakosságon való zsarnokoskodása volt az ország szomorú állapotának közvetlen oka ezen időben.

Az 1662-ik évvel bizonyos, hogy sok tekintetben változás volt tervbe véve, de a baj az volt, hogy e reformok csak tervezettek maradtak, mindazok nem hajtattak végre. Tartoztak volna a főurak, főpapok s birtokos nemesek személyesen felkelni, a tehetetlenek s özvegyek helyettest küldeni; az alsóbb papság aránylagosan, míg minden szabad királyi város 20—20 polgári kéz után adott volna egy gyalogost. A kiváltságosak, szabadosok, prædialisták, hajdúvárosok, egytelkesek, armalisták, s a hódolatlan részek mind felkelnek a törvény értelmében. A kik kívül állnak a portális adózás keretén, a kereskedők, kalmárok, kupeczek, ser- s pálinkafőzők, molnárok, szénégetők, favágók, zsidók, anabaptisták, a nem nemesek általában, az idegenek kiknek valami földjük van, s mindenki, ki katonát nem állít, ennek fogadására taksát fizet — a mint azt a törvény előírja. Így tehát a teherviselés illetve honvédelmi kötelezettség a körülményekhez képest a legtágabb keretben mondatott ki, s csak sajnálni lehet a haza érdekében, hogy mindez életbe nem lépett. Minden maradt a régiben. Az udvar semmibe sem vette azon rendelkezéseket, a melyek a nemzet előnyére lettek volna, viszont a magyarok különféle okokból nem ismerték el érvényeseknek azt, mi rájok terheket rótt. A felvidéki megyék nem ismerték el országgyűlésnek az utóbbi gyűlést, a protestánsok pedig nem a határozatok kötelező voltát, mivel ők azok meghozatalánál nem voltak jelen. Az eredmény az előbbi állapot volt, melynek elviselhetlenségét úr s jobbágy egyaránt érezte. Egyébiránt hogy az állapotok a következőkben még rosszabbodtak, azt mi sem bizonyitja jobban mint az, hogy 1663-ban a miatt panaszkodott a nép, hogy a török az emberekből is tizedet szed, elrabolja azokat családjaiktól, viszi magával rabságba Törökországba. Ez ugyan ezelőtt is megtörtént, de a rendszeresebb eljárás rettentette el a népet, amelynek mintegy adóformája lőn vidékenkint, s elvitte a családnak fentartóját, vagy talán egyedüli reménységét. Bizonyos, hogy az embertizedszedés iránti panaszra nem

egyszer akadunk, de azért nincs bebizonyítva, hogy az ily tizedszedés a török által valóban egész rendszeresen gyakoroltatott-e, vagy csak a nép nevezte annak az ily rablást, mert emberadónak tekintette. S daczára mindennek, azt kell tapasztalnunk, hogy a nép jobban kivánja a törököt mint a katonát; elképzelhetjük tehát ennek zsarnokoskodásait. A fegyelmezetlen német zsoldos had pusztító vlharként mindent elsodort maga előtt: s a nép annyira el volt ellenük keseredve, hogy ha kisebb csapatban találta őket, hacsak tehette megtámadta, s dühében kegyetlenűl elbánt vele. 1665-ben a megyék a kisebb csapatokban átvonuló katonaságot kisértetni, őríztetni voltak kénytelenek, hogy a nép dühétől megóvják.

Említettük már az előzőekben, a hetvenes évek elején történt adókisérletezéseket. 40 forintos, majd 35 forintos adótételeket állapítottak meg; a fogyasztási stb. adók különböző nemeire is utalunk, melyek mind kisérleteknek bizonyultak. A lábon eladott sertéstől, s más baromtól, árának minden forintja után 12 dénárt rendeltek fizetni. A húsfogyasztás után fontonkint 1 dénárt, a bor akójától 30, sörtől 15, pálinka itczéjéért 1 dénárt stb. Elmaradt mindez rövidesen, akárcsak a papucs- s csizmaadó. Visszatértek a régi pénz s természetbeni adózáshoz. Ez az adózás volt a körülményekhez képest a legmegfelelőbb; századok viharai alatt fejlődött az a nép szükségleteinek arányában, ahhoz alkalmazkodott, azt tartotta szem előtt, s így terhessége mellett mégis mindig birt az a méltányosság látszatával. Az önkénykedésnek nem engedett oly nagy teret, magyar szavazta meg a magyarnak (s nem a gubernium önkénye) a szerint — nagyban egészben — a mint látta, hogy állapota megengedi. Volt mellette hátralék is, volt mellette visszaélés is elég, mert megtörtént, hogy 2—3-szor is megfizettették vele az adót, vagy földesura részét is ő fizette. S mindez nem volt oly súlyos, mint az ily állapot. Mert a mult adójának hátraléka arányban volt a kivetéssel, épúgy, mint például a koronaőrség pénzénél, a pecunia coronalisnál tapasztalható hátralékos összeg is; még a városok fizették aránylag a legrendesebben a taksát s a census regiust. Így volt ez általában az új adórendszer behozataláig, mely azonban a mint láttuk sehogy sem vált be.

S az adóviszonyok rosszabbodásához egy új nyomorúság járult: a kuruczok s labanczok harcza. Mind a két fél egyfor-

mán sújtotta a népet. Nem volt elég az eddigi baj, jött ahhoz ezek élelmezésének s ellátásának szüksége is, a mi mellett gyakori volt a rablás s a sarczolás. A bajt fokozta, hogy alig ment el egyik fél valamely vidékről, azonnal ott termett a másik. A mit az egyik meghagyott a népnek, azt a másik elvitte, elpusztította, felhasználta. Fuvarozással sújtották a szegénységet: a tovább költözésnél mindig segédkezniök kellett, a mi nagy teher volt a jobbágyra. Még aránylag legjobban jártak azok a jobbágyok, kik török területen voltak, mert hisz azok ily bántalmazásoktól nagyban-egészben mentek maradtak. A katonaság, a kurucz s labancz nem bánthatta őket; a török területen ily fosztogatások ritkák voltak, mert a törökségnek meg volt az ereje, mely az ily túlkapásokat érdem szerint meg tudta fenyíteni. Így azután főkép a királyi területre konczentrálódott ezek kegyetlenkedése, melyre egyébiránt a katonák nagyon rá voltak utalva, mert fizetést sokszor évekig nem kaptak, s így ily módon kellett magát fentartani a gyülevész népnek. Ha becsaptak a török területre, a török hamarosan kiverte őket, s ráadásul a királyi területre is átment portyázni, honnan üres kézzel sohasem jött vissza. A jobbágy vagyona — a mit szabad prédának tekintett mindenki — bánta azt meg legjobban: de ez a jobbik eset volt. Nem egyszer rabszíjra fűzte s elhajtotta annak nagy tömegét. Mindenfélekép tehát a jobbágy húzta a rövidebbet, minden veszekedésnek, küzdelemnek ő adta meg az árát. A hol viszálykodás volt bármely téren s bármely ügyben is, ott mindenütt a jobbágyot érte a visszahatás. Az szenvedett meg mindenki büneért. Ha talán földesura emberségesebb bánásmódban részesítette, úgy helyzete mégis tűrhetőbb volt; ez azonban nagyon ritka eset. Mert bármit írt is elő a törvény, annak megtartását senki sem követelte, nem tudta azt a hatalom kötelezővé tenni, s maradt minden a régiben. Míg viszont a törvény betűje nélkül sem volt oly nagy a sanyarúság, ha a földesúr pártját fogta. Úgy képzeljük el a régi idők viszonyait, hogy a földesúr élet és vagyon ura volt, s ha úgy akarta, korlátlanul rendelkezett jobbágya fölött. Egy kis király volt mindenki birtokán belül, a hol maga a király sem igen háborgatta, — ha csak az ellenség vagy a katonaság nem. A jobbágy pedig alig ment emberszámba; ha jogot adott neki a törvény, elvette azt annak alkotója, vagy a többi kiváltságos. Perlekedésénél első fórum a földesura volt, a második a megye, ha ugyan az ügy

addig eljutott. Maga nem perlekedhetett, földesura tette azt meg helyette ha akarta. Az idők folyamán azután megengedtetett, hogy a jobbágy a tetten ért kiváltságost elfoghatja s a hatóságnak átadhatja, melynek kezén azonban a dolog rendesen elaludt, s maradt minden a régiben.

A szegény nép tulajdonkép lehetett telkes jobbágy, zsellér — kinek csak háza volt, s «más háta mögött lakó», kinek háza nem volt. Ezen beosztás azonban nem volt mindig feltalálható: a szegény népet ráutalta a nyomor az együttélésre. Többen mentek együvé lakni; így az adózás kisebb mérvű volt — a meddig észre nem vették a tisztek vagy hivatalnokok. Ilyenkor meg lettek az illetők büntetve, fizettek, s testi fenyítékben is részesíttettek; nem egyszer megtörtént azonban, hogy megfelelő díj ellenében szemet húnytak. Ritkább volt az az eset, midőn a méltányosságot szem előtt tartva hallgattak, vagy beleegyeztek az ily együttlakásba — a teher könnyítésének szempontjából. A nagy nyomorúság sokszor késztette a lakosságot lakhelyének odahagyására: munkálkodnia érdemes nem volt, mert annak gyümölcsét más élvezte; csak ép a legszükségesebbet szerezték be, nehogy jómóduaknak látszanak. Ahogy valaki ily hírbe keveredett, azt kifosztották kérlelhetlenül, eltekintve attól, hogy azonnal működésbe jött az adósróf is, s a mit csak lehetett kiszorított belőle annak kérlelhetlen behajtója. A földek parlagon hevertek, azoknak csak minimalis része műveltetett meg, s az is csak felületesen; a föld kitünő volta — melyet az ezidőbeli krónikások följegyeztek, — tette csak lehetővé, hogy ily kezdetleges kultura mellett is elegendő volt annak termése a megélhetésre, s a földesúr irányában fennálló kötelezettségek fedezésére, a melyeket a telkes jobbágy az évi 102, a zsellér az 51 napi ingyen munkán kívül adott. De adtak még vidékenkint eltérő számú aprómarhát, a terményekből, méhrajból, sertésből tizedet, a juhból huszadot, tojást, vajat, olajat, túrót, fát, a legkülönbözőbb háztartási czikkeket, mint zöldséget, hársat, szurkot, lámpába való fenyőfát, zsindelyt, rókabőrt, vagy pedig kását, komlót, halat, csizmát, vásznat stb. Egyes faluk vadászkutyát, kopót, agarat neveltek a földesuraknak. Szedett a földesúr vidékenkint eltérő nyúl, vajda, karulypénzt, vagy a vágómarhát s sertést adóztatta meg. Köteles volt esetleg keresztelő vagy esküvő alkalmával ajándékot adni: olykor a jobbágyok voltak kötelesek fogságba került földesurukat kiváltani.

Ilyen volt a jobbágy állapota e korban: viselt minden elképzelhető terhet, jogokat nem élvezett, azok hatása alatt nyögött, mert hisz vele szemben mindenkinek voltak kisebb-nagyobb mérvben jogai. A nyomor fokozódott a jobbágyság között, akármilyen is volt a felsőbbség rendelete. Kétségbeesetten állt a magyarság eme legelnyomottabb rétege, kétségbeesve a sorscsapások nyomasztó volta felett, melyet a körülmények reá mértek, reá mértek a viszonyok sajátos alakulásai, a melyeknek irányításában neki semmi része nem lehetett. Sivár multra tekintett vissza, s a közel jövőben sem találhatott vigaszt, az sem nyújthatott reményt a mult szenvedéseiért. Az annyit szenvedett magyar, mint a nyugat védőbástyája, kimerülve állt a százados viharok súlya alatt; rom volt mindenütt, romban hevert minden munkája, úgy az a mit kezével, mint a mit szellemével alkotott. Intézményei kiforgatva álltak, s az államgépezet működni nem tudott. Pusztultak a falvak, a megyék, pusztult az egész ország. S eme reménytelen állapot tetőpontját érte Budavár visszafoglalásának korában, illetve évében. Fokozódva emelkednek ekkor a panaszok mindenütt, úgy a királyi, mint a hódolt területen. A kegyetlen pusztítások végnélküli sora áll előttünk, a mit egykorú feljegyzések híven megőriztek legalább részben, az utókor számára. Oly sivár volt a kép, hogy szinte megretten az ember, ha maga elé képzeli hazánk eme reménytelen korszakát. Parlagon hevertek a földek, emberi kéz munkája sehol, egy vadon képét nyujtja az ország, hol burjánozik a fű, áradnak a folyók, posványosodnak a lapályok, szökik az ember, fél saját képmását látni, mert nem tudja, nem-e ellenséget lát benne. Embert rabol a török, embert a magyar, emberkereskedést honosított meg* a magyar hazában a kelet vad népe, s vitte messze hazájába rabszolgának azt, kinek életét megfizetni hozzátartozója nem tudta. Vad pusztaság lőn az ország, lábbal tiportatott minden jog; de legnyomorultabb féreg gyanánt bántak a szegény tehetetlen jobbágygyal, kinek pártfogója a földön senki sem volt: a császár messze volt, az úristen pedig az égben — úgy látszik mindkettő megfeledkezett róla;

* A török foglyokat, kik Budán kézre kerültek, Komárom, Győr és Pozsonyban helyezték el, de a tisztek többeket eladtak belőlük már útközben is. Egyébiránt a kormány Pozsonyban nagyban árultatta a törököt. Így például Fidelio János olasz kereskedő egymaga 159 rabot vásárolt a kamarától 45 forintjával; az összes ruházatáért 100 forintot fizetett.

maga nem birt magán segíteni, vagyonán segített a hatalom, hogy el ne kallodjék. Veszett a szegénység, úgy a mint pusztult az ország, s ha az állapot tovább tart, úgy teljesen néptelen pusztasággá vált volna az a véráztatott terület, a mely a nyugati kulturát a kelet embertelen népétől több mint 150 éven keresztül sikeresen megvédeni, s végre egy utolsó erőfeszítéssel magát is felszabadítani tudta.

Segített neki ebben egész Európa: képviselve volt Buda várának bevételénél minden nemzet harczosaival. A pénzbeli segítséget IX. Incze pápa — Odescalchi Benedek herczeg — adta már az utóbbi időben négyszázezer arany képében (ki csak a Szerémségből akart unokaöcscsei részére némi ellenértéket, de a melyből azután a határőrvidék alkotása czímén egy részt elvettek), hogy a harcz folytatható legyen. Osztrák szomszédainknak a felszabadítás tényében vajmi kevés részük volt. Mikor Kara Musztafa jött seregével a Dunántúlra, akkor is a faképnél hagyta már Lotharingiai Károly a magyarokat. Különben ekkor Bécset is csak Szobieszky lengyel király mentette meg a töröktől, a melyhez hasonló szivességet az osztrákoknak 1849-ben, I. Miklós orosz czár tett Világosnál.

Magában az országban nem volt oly nagy öröm Buda felszabadításának hírére, mint a nyugati államokban, melyek most már megtörve látták az ozmán hatalmat, s így nem kellett állandóan attól tartaniok, hogy a félhold uralma átcsap a Lajtán s Magyarországhoz hasonló módon bánik el az útjába eső államokkal. Megtört a török hatalom, melynek költségei azonban oly óriási terheket róttak a még megmaradt lakosságra, hogy szinte a mult aránylag békésebb, tűrhetőbb ideje tünt fel előtte kivánságosabbnak, mint a dicsőséges jelen a maga nyomorával. A jövő békés alakulása s áldásthozó volta azonban ezen korszakalkotó eseményekkel van kapcsolatban; azok helyes s megfelelő fejlődését csak is ez tette lehetővé. Nem hoztak a jobbágy állapotába nevezetesebb változást a következő évek eseményei sem. Egész természetes egyébiránt, hogy mialatt Magyarországot formálisan Ausztriába akarták olvasztani mint egyszerű tartományt, a nép jólétével édes-keveset törődtek. Karaffa az urakon zsarnokoskodott s végeztette ki őket könyörtelenül, a jobbágy mintegy pária húzta az igát, jó szót nem kapva, ostorcsapásként hullottak rá tovább is a terhesebbnél terhesebb szolgálmányok. A török félhold uralma letünt, de vele együtt a másfélszázados

elnyomatás alatt az embertelenségben, a kiváltságosok önkényes eljárásában kicsúcsosodott rendszer tovább is fenn állt. 1689-ben házankint 20 forint volt az adó, melyet csak legritkább esetben tudott az annyira sanyargatott nép megfizetni. Sokfelé lakhelyüket hagyták oda, hogy így az adó megfizetése alól menekedjenek. A földek műveletlenül hevertek, nem volt a népnek keresete. Az adóteher elviselhetlensége, a katonák zsarolása, a földesurak igazságtalansága, vallásüldözés, a jogok lábbal tiprása, a végletekig elkeserítették a szegény népet, úgy hogy 1697-ben nyilt lázadásban kereste a megtorlást. A felvidéken támadt a zavargás abból az alkalomból, hogy Újhelyen a vásárra menőktől jogtalan vámot szedett egy tiszt. Úgy ez, mint kisérői megölettek a helyszinen, s a zavargók számban folyton gyarapodva szervezkedtek; a messze vidékről is gyűltek az elégületlenek. A jobbágyság tette ki a legnagyobb részt, de a szegényebb nemesek is nagy számmal voltak a felkelők között. Elkeseredés vezérelte a tömeget; az igazságtalan bánásmód lépten-nyomon érezttette jogtalanul elnyomott voltukat, s így csak egy szikra kellett, mely fellobbantsa a gyulékony kedélyeket. A lelkesedés e lsőhevében az újhelyi öldöklés után Sárospatakra, Kállóra majd Tokajra törtek, s fegyverük mindig diadalmasan került ki a küzdelemből. A német katonák, majd később Eugen herczeg verték csak széjjel a lázadókat, s jóllehet zavargásnak még később is akadunk nyomára, azok rövidesen elfojtattak. De az e század vége felé észlelhető tüneményeknek eredménye nem lehetett más, mint a lappangó forrongás. A jobbágyság elégületlensége folyton nőtt, úgy a német, mint földesurai ellenében. Az urak általában véve úgy látszik, hogy megalkudtak a viszonyokkal, s inkább Bécs felé húztak. Megtört a nemzeti ellenállás legalább részben, a magyarság felső rétegében. Igaz azonban, hogy csakis így biztosíthatták magukat a jobbágyok elkeseredésének kitörése, s azok megfékezése tekintetében, a mire pedig már nagyon is gondolni kellett, oly annyira kezdettek mozgolódni a jobbágyok. Úgy látszott, mintha ezekben konczentrálódott volna az előbbi események visszahatása, megboszulandó a nemzet teljes leigázására irányuló törekvést, az országnak az önálló államok közül való törlésének megkisértését. Mintegy élő tiltakozás a fennálló állapotok ellen állt ott a jobbágyság, összetartva a rosszban, keresve a kibontakozást — erejéhez képest, — s megőrizve a nemzeti érzést.

Nagyon elszaporodtak ez időben a szegénylegények is, kik a szegény nyomorgó népből kerültek ki, s utonállással igyekeztek élelmüket megkeresni, s sorsukat a vagyonosabbakon megboszulni. A vagyonosabb osztályt általában véve ellenségének tekintette, s megsarczolatlanul, ha csak szerét tehette, tovább nem eresztette. Bizonyos, hogy e szegénylegények nagyban veszélyeztették a közbiztonságot, de az is tény, hogy a nép oly kétségbeejtő állapotban volt, hogy nem csodálhatjuk miszerint ott kereste a segítséget, a hol lehetett.

A nép azonban általában véve fonongott: az északkeleti részen szervezkedett különösen erősebben. Rákóczit kivánta vezérnek, ki azonban a fölkelés élére kezdetben nem állt, mert annak sikerességét csak külföldi segítség mellett hitte lehetőnek. Esze Tamás volt kezdetben a vezér, kit azonban Károlyi megvert; a diadal első hevében azt hitte Károlyi, hogy végzett a felkeléssel, a mely pedig ekkor még csak nagyon kis kiterjedést vett.

A felkelők élére állt rövidesen Rákóczi; ekkor már rohamosan szaporodott a felkelők hada. Munkácsból ugyan kivonulni kényszerítették a németek, de egyesülve a Bercsényi által hozott 800 fegyelmezett harczossal, átkelt a Tiszán, s csatlakoztak hozzá az alföldi magyarság összes elégületlen elemei. S most már Rákóczi ténykedése folytonos diadalmenethez hasonlított. Az elkeseredett tömeg elveszett javaiért való boszujában kétségbeesetten küzdött, feltartózhatlanul haladt előre, megtörve minden fegyveres ellenállást. A Károlyi-féle vereségért, s a munkácsi veszteségért véres boszút vőn. Igaz, hogy a délvidéki ráczok, — s a ráczok általában — a felkelők ellen voltak, s heves ellentállást fejtettek ki, de sok kisebb győzelem után Rákóczi végre teljesen leverte őket, megsemmisítve csapataikat, s megtörve ellenállásukat.

S Rákóczi eme dicsőséges útja rövid pár hónap eredménye volt; de ekkor még meg nem állt, 1704-ben is folytatta győzedelmes hadjáratát. A bécsi kormány kezdetben semmit sem tett ellene. Úgy volt informálva, hogy az egész csak egyszerű parasztlázadás, mely rövidesen szétveretik az országban levő német csapatoktól. Ez azonban nem következett be. Nem használtak a király apróbb engedményei, melyeket tenni hajlandó lett volna a magyarság érdekében, nem a legkülönfélébb s legkegyetlenebb rendeletek. Rákóczi állt, s győzött csapataival

mindenütt hol megjelent. Pedig csapatainak eltartása nagyon nehezen ment; nem egyszer volt nagy szükségben, s csak az állandó franczia segély tette lehetővé a hadviselést. Lassankint azonban megváltozott a mozgalom iránya. Kezdetben a földesurak és Bécs ellen irányult az. A földesurak vagyonát, birtokát pusztította a tömeg, ha hozzá jutott, sőt kereste annak birtokát, az ellentálló német katonasággal pedig küzdött; mindkettőt szabadsága érdekében tette. Az idők folyamán azonban a nemesség mindinkább csatlakozott hozzá, úgy hogy ekkor már egy volt a czél, egy gondolat lelkesített, egy volt a vezérelv, — a szabadság elnyomói elleni bosszú, a szabadság kivívása, az erőszak lerázása. Ez lelkesítette úgy a magyar-, mint az erdélyországi felkelőket; mindenfelé, az ország minden részében a felkelők voltak már az urak. Csatlakozott hozzájuk a nép, mely Rákóczit mint megváltót tekintette.

Nem lehet azonban itt czélunk a mozgalom részletes ismertetése. Tudjuk a történelemből, hogy Bécs ismételt erőmegfeszítései sem tudták elnyomni a felkelést. Ha egy-egy csatában győzedelmeskedtek is a német katonák, ez nem jelentett annyit, mintha az illető vidéken a népet leigázták volna. Ellenkezőleg. Az még nagyobb erővel szervezkedett, úgy hogy a nyert csata daczára sem volt a magyarnak erkölcsi vesztesége. Lipót halála után József jött a trónra, de a magyarok ügye megoldatlan kérdés maradt. Béketárgyalások folytak, de a magyar nem engedte magát üres igéretekkel kielégíteni, s így Ausztria nem tudta szép szóval kivenni Rákóczi vezérből azt a fegyvert, melylyel csapatait folyton diadalra segítette. Az idegen beavatkozás sem használt, Bécs nem akart engedni, a magyarok pedig igazságuk tudatában fegyverrel védték jogukat. Nem használt a vérengző Heisternek Magyarországba való küldése; a szabadság iránti vágyat elnyomni nem tudta. Ellenkezőleg, még fokozta. A magyar fegyver maradt a győztes; a jobbágy tudott küzdeni, ha a szabadság volt az ára. Egy-egy vereség csak a harczvágyat fokozta. Tagadhatatlan, hogy a német hadak több helyen győzelmet arattak, de azért az döntőleg nem hatott. A béketárgyalások nem sikerültek, mert azok nem voltak őszinték. Pedig most már a felkelők nem voltak hajlandók egykönnyen kiadni kezükből a fegyvert. József trónraléptekor is eredménytelenek voltak a békealkudozások, mert az alkotmányos jogok visszaadásáról hallani sem akart a király s tanácsosai. Jóllehet József békülé-

keny volt, ministerei nem hagyták létrejönni a békét, s a királyt is tudták ily irányban befolyásolni, ki azt hitte egy jó szava, egy kiáltványa lecsendesíti a háborgó kedélyeket.

E közben azonban a német katonák kiköszörülték a csorba egy részét egy tagadhatatlanul nagy győzelemben, mely Erdély urává tette őket. Így a béke megint a messze jövőbe tünt. Ha a német hadak diadalmaskodtak, úgy a király békét kötni nem akart. A magyar hadak azonban Dunántul sőt az örökös tartományok nyugoti részében is kezdtek dúlni, úgy hogy 1706. tavaszán fegyverszünet köttetett. Ennek eredménye sem lett azonban béke, mert Eugen herczegnek a francziákon aratott győzelme elbizakodottá tette az udvart, s fegyverrel akarta kivívni azt, a mit szépszerével nem tudott elérni, — a magyarság megalázását. Ez azonban nem sikerült. Rákóczi serege oly diadalt aratott, a mely bámulatba ejtette az udvart: tagadhatatlan azonban, hogy ebben nagy része volt a népnek, mely az ellenség előtt mindenütt kivonult lakából, úgy hogy a német katonák csak puszta házakat találtak, s a legnagyobb nélkülözésekkel küzdöttek. A fölkelés eredménye azonban megpecsételődött a trencséni ütközetben, hol a német hadak teljes diadalt arattak, s a helyzet uraivá lettek. Ezután végkép elpártolt a szerencse Rákóczi fegyvereitől, úgy hogy a király nem is akart békét kötni, hanem kegyelem gyakorlása által akarta a magyarokat kielégíteni, a mi részben sikerült is. A végleges kibékülés azonban csak a szatmári békekötéssel történt. Ekkor kimondatott többek között, hogy a földesurak a parasztságot nem büntethetik — jószágvesztés terhe alatt — azért mert a mozgalomban részt vettek. De hogy is büntették volna, midőn a hosszu csatározás rettentő terheit a nép, a jobbágy viselte, kivíva a szatmári békekötésben azt, hogy Magyar- és Erdélyország minden törvényeit és immunitásait szentül s erőszak nélkül megtartja a király.

A jobbágy nagyban egészben a béke után is nyomott helyzetben maradt, s a szabad haza előnyeit első sorban s főkép a nemesség érezte. A nép teljesen kimerülve került ki a küzdelemből; kis vagyonkáját fölemésztették a rettentő terhek, mik a hadviseléssel jártak. Az ellenség elől kiköltözött lakásából, s mindent szabad prédára hagyott. A kiéhezett német katonaság, midőn élelem helyett üres pusztaságot talált, elpusztított mindent, a mi keze ügyébe akadt. A szükség kényszerítette a ma-

gyart, hogy egyes vidékeket pusztasággá változtasson, csak ez tudta diadalra vezetni annyi csatában a felkelőket; s csak a magyar szivósság láttára, mely a királynak annyi pénzébe s katonaságába került, látta be az udvar, hogy a magyarságot oly könnyen megsemmisíteni nem lehet, Rákóczit győzelemre a nép önfeláldozása segítette. Az annyit sujtott, oly sokat szenvedett, sanyargatott s megtizedelt jobbágyságnak oroszlán része van Rákóczi sikereiben. A haza megmentését Rákóczi vívta ki s a nép. A nemesség csak később csatlakozott hozzájuk. Bajosan mert volna a nemesség maga ily gyökeres átváltoztatásokat, ily határozott ellentállást kezdeményezni: féltette vagyonát. A népnek nem volt mit koczkára tenni, mást mint életét, s kivívta a szabad hazát.

A szatmári béke az alapköve a jövő kedvezőbb alakulásának: egy szebb jövő hajnala derengett fel az 1711-iki békével. Lehetővé tette a békés működést, a nép háboríttatlan munkálkodását, a mely lassankint visszaszerezni törekedett azt, mit a hadviseléssel járó mérhetlen közvetett s közvetlen terhek reá mértek az annyit sujtott nemzetre.

Megszünt az első absolutismus, mely 1687-től 1708-ig tartott, midőn is minden igyekezettel az összállam megteremtésén fáradozott Ausztria.

Gazdasági tekintetben a szatmári béke nem járt azzal az eredménynyel, melyet tőle várni lehetett. A helyzetet tisztázta, de már III. Károly uralkodása alatt látni lehetett, hogy a gazdasági állapot nagyon sok kivánni valót hagyott hátra: védővámjai elszigetelték hazánkat. Marhát csak Bécsbe vihettünk: a velenczei és északolaszországi piaczokat elvesztettük. Császári passzus nélkül a vámok megfizetése mellett sem lehetett marhát kivinni. A helyzet Mária Terézia alatt sem változott meg minden tekintetben. A kereskedelem békóba volt verve, az ország közjövedelmei prédája Bécsnek. Az udvari kamara a magyar réztermelésre például milliókat vett fel, vagy a komáromi és óvári uradalmakat másfél millióért elzálogositotta a bécsi banknak. 1760-ban a németalföldiektől a magyar harminczadokra öt milliót akar Mária Terézia felvenni, a mi mindazt mutatja, hogy az állam vagyona a király magánvagyonának tekintetett, s mint olyan kezeltetett.

Az adózás a továbbiakban igen nagy súlylyal nehezedett a népességre. Valóban bámulva áll meg a szemlélő, látva, hogy

ez a sokat sanyargatott magyar nép ki birta a terhek óriási súlyát. Igaz azonban, hogy olykor a kiváltságos osztály is viselte annak egy részét.

A háborus idők alatt a király nem egyszer könnyitette az adóterhet, hogy a népnek, illetve a magyaroknak általában kedveskedjék: többször akadunk ennek nyomára. A közállapotok azonban olyan rendezetlenek voltak, a viszonyok oly sok terhet hárítottak a népre, hogy ily adó leengedésnek valami sok értelme nem igen volt. Az adóhátralék így is rendkívül felszaporodott, a mit behajtani semmikép sem lehetett; így tehát ennek elengedése ugyan kevés gyakorlati értékkel birt, mert hisz a nélkül sem fizették volna azt ki sohasem. Igaz azonban, hogy legalább a zaklatások elmaradtak.

A pénzviszonyok rendkívül rosszabbodtak. Rákóczi kénytelen volt a roppant pénzszükén segítendő, veres pénzt veretni. Ez kezdetben nagyon jó hatással volt a viszonyokra, de az ily folytonos pénzszaporítás ujból azt idézte elő, a min tulajdonkép segíteni akartak. Nem volt jó pénz, nem tudtak azt sehonnan szerezni, s így ezen egyszerű módhoz folyamodtak, a minek eredménye a pénz devalvatiója lőn. Pénz tehát megint kevés volt, — olyan, melyet teljes értékben elfogadtak. A pénz olcsó lett, s az árú drága, helyenkint meg az előbbit épen nem akarták elfogadni. Ilyen viszonyok között a nép boldogulása valóban illuzóriussá vált, mert hisz könnyen érthető, hogy hasonló zavaros viszonyok ujra csak a szegény nép, a jobbágy állapotában éreztették legérzékenyebben visszahatásukat.

Az ország s a szegénység sanyarú állapotát hűen jellemzi «A Magyar Nemzet Története» a következőkben: Már 1708-ban jelentette haza a velenczei követ, hogy az öt évi háború annyira elpusztította az országot, hogy 50 év alatt sem fogja kiheverni. Ezzel igazat mondott. Azok a Dunán inneni és tuli vidékek, melyek a háboru állandó színhelyéül szolgáltak, sivataghoz hasonlították. De végtelen nyomorba sülyedtek a felsőmagyarországi vármegyék is, noha az ellenség vagy épen nem, vagy kevésbbé bántotta őket. «Sír, jajgat a szegénység — írja Ugocsa — hogy már tehenét is elcserélte, gyermekét tejtől megfosztotta, s már az ökröt, ki-ki maga cserélt, azt sem veszik el tőle, hanem csak pénzt kérnek.» «Futófélben vagyunk, a sok rendbeli adózás rajtunk» — kesereg a vármegye. Közép-Szolnok kijelentette, hogy tudatában van azon kötelességnek, hogy min-

denét feláldozza a hazáért. Teszi ezt évek óta, de ma már nincsen mit áldoznia, mert «vármegyénknek nagyobb része vettetlen maradott» sőt a kik vethettek is «gaznál egyebet ez idén nem arattanak.» «Arra jutottak — folytatja — szegény lakosaink, hogy minden órán gyalázatos koldulással kényszeríttetnek éhenhalástól életeket megváltani.» Mikor Károlyi Sándor figyelmeztette Mármaros vármegyét, hogy tisztei nem elég buzgalmat fejtenek ki az adó behajtásában, a vármegye azt felelte, hogy összes tisztei «a publicumban való éjjeli-nappali munkájokat testek roncsolódásával, életek rövidítésével, úgy folytatják, hogy abban soha megszűnés nincsen.» Nem bennük van a baj, nem a tisztek hanyagsága, hanem a «szegénységnek tehetetlensége» miatt nem folyik be az adó. «Annyira jutottak már szegény lakosaink, — folytatja a vármegye — hogy meg nem adhatván quantumikat, executióval mennek tiszteink, s merő tyrannusi formában füstre köttetvén a lakosokat, félholtan bocsáttatják el, mégis semmit sem vehetnek rajtok.» «Annyira megterheltetett a szegénység — ujra Ugocsa —, hogy éhel halásra jutott, a mint is sok helyen már az oroszok és oláhok között tengeri csokánból és mogyorófa barkából sült kenyérrel élnek.» E miatt az oláhok és oroszok majd harmadrésze, de sőt a magyarságnak is a java felszedvén gyermekeit, Lengyelország felé, annak széleiben recipiálta magát, s a falvakban 2—3 ember maradt, úgy hogy a földmivelés szünőfélben van. Kraszna vármegye kijelentette, hogy a lakosságnak épen semmije nincs, s így nem élelmezheti az ott elszállásolt csapatokat, hanem inkább elbujdosik, «a minthegy már szintén pusztán maradott, romlott vármegyénk pusztái nyilván bizonyítják.» Fokozta a nyomort az 1708—9-iki szörnyű tétel, az óriási hideg és havazás, minek «mását az emberek oly könnyen nem látták, nem hallották.» Különösen januárban volt oly dermesztő hideg, hogy az égi madarak megszámlálhatatlan mennyiségben fagytak meg. S mintha mindez nem lett volna elég, török területről, hol már 1707-ben mutatkozott, 1708-ban Aradon és Csongrádon által csapott hazánkba a pestis, a rettenetes «gugahalál», mely az alföldről csakhamar országszerte megtette romboló körutját. Himlő és hagymáz is fogyasztotta a népet, de a pestis 1709—10-ben példátlanul elhatalmasodott, s oly mérveket öltött, hogy sok falu egészen kihalt, néhol még csak 2—3 ember maradt meg. Debreczenben 1200, Pozsonyban a lakosságnak csaknem fele, Ko-

máromban 4000, Kis-Szebenben 2278, Lőcsén 4000-nél több, Iglón s három más szepesi városban 7087 ember halt meg, s az egész országban az 1708—11-iki pestis áldozatainak száma hivatalos adatok szerint több volt 300,000-nél. Az állami és társadalmi rend teljesen fölbomlott, s a nép a templomokba sem gyűlhetett Istentiszteletre. Az emberírtást rettentő marhavész kisérte, s az általános romlás közepette a nemzeti ellenállás végképen megtörött, úgy hogy az 1709. és 1710-iki küzdelem már csak kínos végvonaglás.

E korban teljes erőből folyt már a neo-aquistica javak rendezése. A törököktől visszafoglalt területeket a bécsi kormány mint saját javait tekintette s kezeltette. Jószágkormányzóság állíttatott fel az 1686 óta felszabadult javak igazgatására, mely csak 1709. junius 7-ikén oszlott fel. A budai jószágkormányzóságnak — mely közvetlen a bécsi kamarától függött — 1686-tól 1697-ig a sóhivatalokon kívül 1.512,403 frt brutto jövedelme volt: kiadása kitett 337,012 frtot, s így tiszta haszna 1.176,960 frt volt. A felszabadult területeket azonnal összeírták s felbecsülték. A becsü tekintetében nem mindig ugyanazon alapelveket követték, de azért már a század vége felé mégis némi egyöntetüség jellemzi az egész eljárást.

A becslésnél figyelembe veszik mindig a talaj minőségét, a különböző hasznok értékének változását, a rendes adásvételi árat, az épületeknél a minőséget, az anyagot, valamint a tartozékokat, a nagyságot stb. A mutatkozó jövedelmi összegből mindig levonandó a cselédség bére, s a többi szükségletek: minden jövedelmi becslés külön hajtandó végre. A pusztákat s lakatlan falvakat összeírták s felbecsültek 300—400—500—600 frt tőke erejéig. Minden birtok jövedelméről kimutatást készíttettek 6—5—4% erejéig. Az adókat, mik eddig fizettettek mind kimutattak megfelelő tőke kiszámítás mellett.

Ez volt a normativa, melynek alapján eljártak az uj szerzeményi birtok rendezésénél. Magától értetődik e földek kulturája nagyon kezdetleges volt, s a jövedelem a területtel s a föld minőségével épen nem volt arányban. Bizonyos egyébiránt, hogy az azért a gazdasági állapotnak megfelelt.

Különben a gazdasági állapot az egész ország területén nagyon sok kivánni valót hagyott hátra.

A hitbizományokat hazánkban e kor honosította meg. Az 1687-ik évi 9-ik törvényczikk hozta azt be, még pedig ekkor

csak a főrendekre. Bizonyos, hogy már ez előtt is voltak hazánkban hitbizományi birtokok, de azt oly magyar birtokosok alapították, kiknek Ausztriában is volt hitbizományuk. E korban hitbizományokat létesítettek: 1628-ban Harrach Károly gróf, 1653-ban Pálffy Pál és József grófok, 1681-ben Königsegg gróf, 1693-ban Zichy István gróf, s 1695-ben Eszterházy Pál herczeg. E korban még a hitbizományok hátrányos hatása természetszerüleg nem volt érezhető: a nagybirtokok hátrányos hatása csak a gazdaságilag előbbre haladt korban nyilvánul meg, midőn terjedésének nyomán a kis ember nehezebb megélhetése jár. Napjainkban a hitbizományok hátrányai mindjobban megnyilvánulnak: így a családi vagyon egy kézben összpontosíttatik, mi a vagyonmegoszlásra, a család többi tagjainak megélhetésére épen nem előnyös.

A tulajdonjogmegszorítás, a rendelkezési képesség s szabad intézkedés megszorítása mind hátrányosabban érezteti hatását. De káros a hitbizomány a vagyon s jövedelem általános megoszlása, a szabad forgalmi birtokok kiterjedésének s számának korlátozása, illetve csökkentése szempontjából is. Korszakunkban még a népmegoszlás mikéntjének alakulása sem függött annyira a hitbizományoktól, mint napjainkban, midőn az óriási lekötött területtel szemben a megélhetés nehézségére s a népsürüség csökkentésére is hat. Ez egyébiránt természetes is, mert a hol a megélhetés nehéz, ott csökkenik a lakosság száma mindenféleképen. Minde hátrányokhoz jön a hitbizományosra háramló ama körülmény, hogy hitelét a hitbizomány bénítja. Tagadhatatlan ezzel szemben, hogy az ősiség eltörlése, a birtokszerzési képesség általánosítása s megkönnyítése stb. a hitbizományok létesítését okadatolttá teszik.

E korszakban különben a hitbizomány alakításának azért is kedveztek, mert a király az öröklött nagy vagyon birtokosaival akarta magát körülvenni, kiknek gazdagsága az udvar fényét emeli, s kiknek vagyona az állami terhek viselését is megengedi.

Rámutattunk már az előzőek folyamán a földmívelés elhanyagoltságára, rá a földmívelés általános hanyatlására, a földmívesek szánandó helyzetére. Voltak megyék, hol a földmívelés teljesen szünetelt, a népesség gyér volt, mondhatnánk teljesen hiányzott. Ott, hol a földmívelés előzőleg még oly nagy mértékben nem is hanyatlott, ott is teljes a pusztulás. El vannak vadulva, mocsa-

rasodva a földek, alkalmatlanok a gazdasági használatra, mívelésre. A virágzó Dunántúl, hol a kultura legtovább tartotta zászlóját, kimerülve állt. A felső vidékeken, Szepes stb. környékén, igaz, hogy a mezőgazdasági kultura nagyobb nehézségekre nem akadt, de mivel a vidék természete nem felelt meg a földmívelésnek, számba alig jöhetett. A földmívelésre alkalmas területen a legprimitivebb gazdálkodásra akadunk: nem is csoda. Csak annyi gabona kellett, hogy a környék szükségletei fedezve legyenek: többet nem használhattak a szállítás, az eladás nehézsége miatt. Ez volt azután az oka annak, hogy míg egyik helyt bőségben éltek, a másik helyen éheztek. Csak akkor vásárolt az állam, túltéve magát minden nehézségen, ha háborura készült, hogy csapatait élelmezhesse. A termelés főkép a gabonafélékre, a kalászosokra szorítkozott; a burgonya használata még nem volt eléggé ismert. A dohány nagyobb elterjedése viszont a tizenhetedik század végére esik.

Érdekes, hogy a nagyban, egészben általános hanyatlás közepette találkozott oly ember, ki a teendőkről egész modernül gondolkozott. Ez egy török volt: Ogler bég. A kultura szárnylengetéseit véljük észrevenni, midőn a magyaroknak azt tanácsolta, hogy «hozzanak oly törvényt, hogy a nép a földet jobban megmívelje, különben tönkre jut az ország. A ki hazája földjét míveli, az erős lesz, s nem vész el, s ha minden magyar tíz köböl buzát termelne, minden magyarban két vitéz szív lakoznék. Most azonban — mondja — minden ilyen magyarra ezer korcs esik, s az ő rosszasságokért segíti az isten az ozmant. A nemeslelkű török hasonló hévvel hirdette a befásítás szükségét. Keresztény foglyait szabadon ereszté, ha megigérték, hogy mindegyikük harmincz fát ültet, s kétszer tíz köböl rozsot termel. Jobbágyaitól azt követelte, hogy az egy frt adó fejében, melylyel neki tartoztak, egy-egy fát ültessenek. Rendeljék el ezt a magyarok is: ők azonban — állítja — oly istentelenek, hogy még az ültetett fát is kivágják, noha ezzel nem az ellenségnek, hanem saját hazájoknak okoznak kárt. Felemlíti, hogy sem ő, sem más török nem fogja egyik magyar szomszédját sem háborgatni, ki kétszer ötven fát és kétszer két tíz köböl rozsot szokott termelni, mert az ilyen ember sohasem lehet gonosz ember».

Az állattenyésztés ugyan aránylag háboríttatlanabbul volt folytatható, de annak minden ága nélkülözte a békés haladást

jellemző állapotokat. A nagy marhakereskedésből jelentékeny állományra lehet következtetni. A sok míveletlen terület a marhatenyésztésnek általában nagyon kedvezett. Szarvasmarha-, juh-, sertés- s lótenyésztés az ország nagy részében fel volt karolva. A szarvasmarhatenyésztés különösen az Alföldön, tehát a hódoltságon gyakoroltatott, jóllehet a rossz közbiztonsági viszonyok nem egyszer nagy akadályokat gördítettek eléje.

A rét- s legelőterületek kiterjedésénél, ha változásról lehet szó, úgy csak nagyobbodást regisztrálhatunk: ez egyébiránt a dolog természetében rejlik, mert hisz a földmívelés térbeli csökkenése ezt szükségkép magával hozza. A mily arányban szorult az háttérbe, oly arányban növekedett emez: kiváltkép pedig a legelőterület.

A borvidékek ezen időszakban is hiresek voltak kitünő minőségükről; egyébiránt a borkereskedés meglehetős arányokat öltött, a mi az aránylag nagy méretü bortermelésről tanuskodik, úgyszintén ama körülményről is, hogy az árú minősége kitünő lehetett, mert hisz különben nem lett volna az oly keresett. A tokaji, ruszti, s a török területen a verőczei s a szerémségi nagy hirnek örvendett. Daczára, hogy a borkereskedés a mint arra már előzőleg is rámutattunk, nagyban korlátoztatott a kivítel tekintetében, az mégis kivált időnkint nagy lendületet vett. Lengyelország felé például (1637—1641-ben 62,965 nagy és 131 kis hordó bort vittek ki.

Úgylátszik, hogy a kertészet egyes vidékeken nagyon szépen fejlődött. Lippay pozsonyi országos hirű kertjén kívül is meglehetős haladást tett a kertészet a védettebb helyeken. Különösen a felső vidékeken áll elől a kertészet.

Azt mondja Lippay az 1664-ik évben megjelent «Pozsonyi kert»-ben: «Ha ki esinosságát akarja a kertnek, esináljon minden lugos között spaliert akár hosszára, akár szélességére úgy, hogy ha az első út spalier, a másik út ellenében legyen lugos. A lugosok vagy kinyítva, vagy árkusokra, azaz bolthajtás formára legyenek hajtva és szőlőtövekkel vagy gyümölcsfákkal, vagy pedig Rosa de Jericho, vagy borostyánnal kiültetve. A lugosnak oszlopai pedig legyenek szépen fából kifaragva és azok hegyei vagy megaranyozva, vagy ha ki jobban akarja, esináltasson a fazekasokkal, kivételképen az új keresztyénekkel külön szinű mázos gombokat, mint érsek urunk őnagysága kertjében vagyon; továbbá szépnek tartatik, ha egy kertben tévelygő vagy

tévesztő formákba vezettetnek az útak, és a táblák közepén czimerek, nagy betük, nevek, órák vagy más egyéb czifrára nyesett puszpáng, vagy apró ciprusfából ültettetnek és növesztetnek».

A XVII. század vége felé honosodtak meg nálunk a karfiol, kalarábé, zeller, a vörös retek, a paszuly egyes fajai stb. A káposzta s dinnye, különösen a sárgadinnye nagyon el volt terjedve. A gyümölcsfélék különösen a felső vidékeken termesztettek, s befőtten s aszalva is élvezték. Egy részét elrakták télire, még pedig Acsády szerint a Tisza s Szamos vidékén oly formán, hogy «künn a kertben száraz és szellős helyen valami másfél ölnyi széles, négy-öt öl hosszú s az övezőig való mélységű vermet ástak. Ezt alul megrakták szalmával vagy sással, oldalait pedig náddal, s megtöltötték tetézve a vermen felül gyümölcscsel, leginkább almával. Azután sással jól befödték, hogy víz bele ne szívárkozzék. Így az alma megmaradt télire, s ha a legfelsőbb réteg néha meg is fagyott, azon alul minden frissen megmaradt».

Hogy az üvegházakat ismerték e korban hazánkban (hol délvidéki növényeket gondoztak), azt több adat bizonyítja: így 1606-ban Illyésházy István és más vendégek cselédjeit Ujvárban az üvegházakban helyezik el, — mint a Tör. Tár. 1878-iki évfolyamában olvassuk — hogy szabadon elférjenek. Keglevich Péter 1650-ben lépcsőket csináltat a várkertbe, hogy az üvegházakba lehessen menni.

A méhtenyésztésre az ország egész területén akadunk (kisebb-nagyobb mértékben), s szüneteléséről e téren, ott, hol népességre akadunk, nem igen beszélhetünk. Erdélyben a méztermelés nagyarányú.

A XIV—XVII. században különben egyes méhesgazdáknál a méhesek állománya egész vagyont képviselt, Rákóczi György fejedelem a méz- és viaszkereskedést egyedárú gyanánt biztosította magának. I. és II. Rákóczi György maguk is üzték a méz termelést és külön méhészmesterük is volt, kitől 1636-ban egy méhészeti munka is jelent meg. A méz a török előtt is nagyon kedvelt volt. A mézsarczok gyakoriak.

A halászat nagy jelentőségű lehetett, s úgy látszik, nagyban gyakoroltatott, mert az e korbeli iratok, mint rendkívül halbőségüt említik a folyókat, de különösen a Tiszát, melyről 1704-ben azt mondja Rákóczi, hogy vize, halíze miatt nem élvezhető.

A selyemtermelést 1680 körül kezdte Baranyában meghonosítani Passardi, mely azután az 1718-iki passaroviei béke után kezdett a Bánátban nagyobb lendületet venni.

A mi az erdőségeket illeti, erdőrendtartásokkal már gyakrabban találkozunk. A legelső ily rendtartást 1639-ben találjuk. Ezek azonban inkább csak a falvakra vonatkoznak: a földesuraknál a helyzet rendezetlen. A városoknál hasonló mozgolódásokra, erdőrendezésekre már a XV. századból akadunk. Így Kassa (1563), Rozsnyó (1574), Nagybánya (1592), Debreczen (1642), Máramaros-Sziget (1652) s Tordában (1670): de a szabad királyi városok általában dicséretes tevékenységet fejtenek ki.

Az urak erdejére vonatkozólag úgyszólván az első, Teleky Mihály 1683-iki utasítása tiszttartója részére, melyben az erdőgondozásra, fűzfaültetésre figyelmezteti. A városok nagyobb mérvű tevékenysége mind gyakrabban jelentkezik.

Az erdő megőrzése tekintetében a szászok 1546-ban, Küküllő vármegye 1636-ban hozott fontosabb határozatokat, míg a későbbi időkben a hasonló irányú tevékenység gyakoribb volt, s kezdtek az erdőségekre nagyobb gondot fordítani.

A fát tüzelésre, építkezésre, bányászatra, s szénégetésre használták; ezek voltak a főbb használatok. Daczára az előzőleg jelzett intézkedéseknek, nagyban, egészben az erdőgondozás mégis sok kivánni valót hagyott hátra.

A vadászat lőfegyverrel vagy kopókkal gyakoroltatott: a vadászat tárgya medve, vaddisznó, őz, szarvas, róka s nyúl volt. A vadállomány helyenkint nagyon jelentékeny, s az ily helyeken a vadászat is gyakori. A vadászati jog tekintetében az 1729-ik év hozott álalánosan kötelező intézkedéseket. A parasztok a vadászat- s madarászattól eltiltattak, — a mint az 1504-ben is már megtörtént, de azzal a hozzáadással, hogy még agarat, vagy kopót sem szabad tartaniok. A nemesek saját földjükön bármikor vadászhatnak, míg idegen területen ezt a párosodás idejében tenniök nem szabad; de nem szabad vadászniok az oly idegen területen sem, mely várhoz, várkastélyhoz, udvarhoz, vagy palotához hasíttatott ki. A sebzett vadat azonban a tilosba is követhetik. A fáczán- és fogolyvadászat tilos oly helyen, hol az tenyésztetik, valamint a megállapított tilalmi időben szarvasokra, szarvas- vagy őzsutákra is tilos vadászni, míg másküléonben a szabad vadászás ősi joga biztosíttatik.

A bányászat tekintetében, a felvidék egyes városaitól elte-

kintve, e kor semmi örvendetesebb mozzanatot sem hozott magával. Tény, hogy a XVII. század a bányászat technikájában nagyobb változtatásokat eszközölt, melyek az intenzivebb kultura terjedésének voltak előmozdítói; de Selmecz-, Körmöcz- és Beszterczebánya vidékétől eltekintve, nagyobb fellendülést azért nem igen lehet regisztrálni. Sőt néhol a kedvezőtlen viszonyok egyenest útját állták a bányászat vítelének, a legtöbb helyen pedig megnehezítették, úgy, hogy nagyban. egészben haladásáról épen nem beszélhetünk.

A puskaporral való repesztést 1613-ban Freibergben próbálták először, s már 1627-ben Selmeczen is látjuk alkalmazva. A selmeczi bányák 1700 után nem valami jól jövedelmeztek, de a XVII. században nagy eredményt mutatnak föl. Egy oklevél szerint a «legtöbb aranyat adott a selmeczi bányában az 1690-iki év, tudniillik 1872 márkát, azaz egy és fél pisetumot, mi 132,425 aranyat tőn. Ezüstből pedig ásatott 21,517 márkányi, azaz 37 pisetum, vagyis 2.851,815 frt, a kisebb akna jövedelmén kívül, mi szinte legalább 40,000 aranyra, vagy 800,000 frtra ment. Ide csatolandó még, mit a szemétről megmentett számadókönyv, a selmeczi aknák gazdagságáról mond 1672-től 1680-ig, hogy tudniillik a Piber-akna évenkint 427,600 bányai font ezüsttel és 5315 fél font — semmi libra — aranynyal jövedelmezett». Egyébiránt Selmecz város bányajövedelme 1677—91 közötti 14 év alatt 1.072,885 frt 8 kr., költsége 692,271 frt 50 kr., tehát az évenkinti átlagos tiszta jövedelem 27,000 frt körül volt. Selmecz 1680 körül hetenkint 3—4000 márka ezüstöt termelt, a császári kincstárnak a bányavárosok kamarája évenkint 300,000 forint tiszta jövedelmet adott. Tájékozás czéljából közöljük még, hogy Nagybánya 1630 márczius 2-től 1631 január 4-ig 9600 drb aranyat, 27,115 tallért, és aprópénzben 5166 frt 30 krt, összesen 83,817 frt 33 krt vett be bányajövedelem czimén. 1660—79 között a pénzszedésnél Nagy-Bányán 262,810 frt volt az összbevétel, a a kiadás 140,245 frt.*

* A bányák jövedelme épen nem maradt az országban. Bécsbe került annak jelentékeny része a legkülönbözőbb czimeken. Egyébiránt úgy ez, mint más jövedelmi forrás, császári tulajdonnak tekintetett. 1683-ban Szelepchényi esztergomi érsek palotájának kincseit kirabolták Bécsben, — Tökölyi keresése közben. — Részben a nép vitte el, részben a hivatalos körök tették rá kezüket Kollonits tanácsára a megmaradt értéktárgyakra, úgy, hogy egy fél milliót érő vagyont tulajdonítottak el, melyből azután a töröktől szorongatott

Említettük már, hogy jelentékenyebb fellendülés a bányászat terén csak a felső megyéknél volt. A sóbányák tekintetében a helyzet még rosszabb, mert a máramarosi s királyhágóntúli telepek Erdélyhez tartoztak: csak Sóvár adta nálunk a sót, a többit, mit szükségeltünk, Erdély s Lengyelország produkálta. A sóeladást közvetítették a harminczadhivatalok, de foglalkozott azzal mindenki, úgy, hogy a sókereskedés nagyon élénk volt. A sárosmegyei Sóvárott 1673—79 közötti 7 évben az összes bevétel 103,588 frt 32 drt, a kiadás 78,869 frt 17 drt tett ki.

Hogy az arany- s ezüstproduktiónál bányászatunk hanyatlást mutat föl, az ama körülménynek tudható be, hogy a jobb bányák kiaknázását erősebben folytatták: egyébiránt a bányászat többi ágainál is erre vezethető vissza, ama körülmény, hogy nagyobb mérvű hanyatlással nem találkozunk. Az aranybányászatunk nagyban egészben egy fokon maradt, míg az ezüsté némi emelkedést tüntet föl.

Adjuk itt úgy Ausztria és Magyarország — miután mint már hangsulyoztuk hazánk adatai külön nem ismeretesek, s így 1867-ig már az egyöntetü alap kedvéért is ily összehasonlító adatokat kell adnunk — mint a világ arany s ezüst-productióját az alábbi kimutatásban:

Időszak	Évszám		Ausztria és Magyarország		Más államok		Összesen	
			arany	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst
			productiója kilogrammban					
1621—1640	20	átlag	1000	8000	7300	385600	8300	393600
		összesen	20000	160000	146000	7712000	166000	7872000
1641—1660	20	átlag	1000	8000	7770	358300	8770	366300
		összesen	20000	160000	155400	7166000	175400	7326000
1661—1680	20	átlag	1000	10000	8260	327000	9260	337000
		összesen	20000	200000	165200	6540000	185200	6740000
1681—1700	20	átlag	1000	10000	9765	331900	10765	341900
		összesen	20000	200000	195300	6638000	215300	6838000
1701—1720	20	átlag	1000	10000	11820	345600	12820	355600
		összesen	20000	200000	236400	6912000	256400	7112000

Bécset látták el pénzzel. Szelepehényi panaszára a király elrendelte, hogy a *magyar bányák vagy kamarák* jövedelméből kell őt kártalanitani. A Magyarországtól elrabolt műkincsekért Magyarország fizetett. Erre voltak jók a magyar bányák.

Említettük fentebb, hogy az ezüstproductió növekedett, és hogy ez a bányák fokozott igénybevételére vezethető vissza. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a XVI. században hasonlíthatlanul nagyobb volt az ezüstproductiónk. 32,000 kg.-os átlagról esett le az évi termelés 8000 klg.-ra majd emelkedett fel 10,000 klgra: a tehát csak relative véve áll fönn. Említettük már, de itt ujból hangsulyozzuk, hogy az örökös tartományok és Magyarország bányászatából Magyarországé az oroszlánrész. A világ aranyproductiója fokozatos emelkedést mutat fel, míg az ezüstnél az nem mondható feltétlenül, jóllehet a XVIII. század elején már az emelkedés nagyon is számba vehető, sőt később rohamosnak mondható, a mint az a továbbiakból is látható lesz.

III.

Semmi fontosabb mozzanat ezen időszakban: általános kedvetlenség, általános pangása a gazdasági életnek — ez a kor jellemvonása. Az esetleg egyes ágakban mutatkozó élénkség oly csekélynek mondható, hogy az az egészhez viszonyítva számba sem jöhet. Minden tekintetben szomoru e kor története, bármely szempontból igyekezzünk is azt birálat tárgyává tenni. Az idegen elemek halálharczot vivnak az ország elnyeréseért, miközben felforgatódik minden belső rend, minden törvény s intézmény, elnyomódik a nép s tönkre tétetik minden haladás: az idegen zsoldos had vadsága s zsarnoksága, sarezolása nagyban megközelítette a törökét, a pártvillongások pedig betetőzték a bajt. Sehol békés haladás, sehol nyugalom, vagy intenzivebb munkásság. A pártvillongások nem engedik az egységes müködést, nem a valódi ellenség ellen való készülődést, vagy ellentállást, megemésztik az erő egy nagy részét, meg a közvagyont, s a további munkásság alapját. A katonaság sarezol, pusztit, a török nemkülönben, s viszi, öldösi a népek ezreit. Mindehhez járult az udvar ezéltévesztett politikája: nyoma sem volt az állami önállóságnak. Ellenkezőleg: az osztrák örökös tartományokba való beolvasztási törekvés elementáris erővel nyilvánul meg. S esak bámulhatunk e kor felfogásán, hogy ennek daczára semmit sem tett a kormányzati hatalom, a mi a helyzetet javithatta volna, hogy így legalább jóakaratára lehessen hivatkozni. Sokkal gyengébb volt még ekkor a nemzet, semhogy az ily

irányú törekvések ellen nagyobb ellentállást tudott volna kifejteni. Inkább a passiv resistentia korának mondhatjuk ez időt, melyet hellyel-közzel az aktivitás ha nagyon gyengén is, de mégis támogatott. Sajnos a pártharczok, a pártérdekek nem egyszer szinte mellékesnek tüntették föl a nemzeti létért s fennmaradásért vívott harczot. Elfeledtetni látszottak a nemzet baját egyes részletkérdések, s viszálykodások: a zavart belviszonyok nagyon jelentékeny okai voltak az általános visszamaradásnak. Nemzetiségi villongások is fokozták a bajt, s tették meddővé az aránylag békésebb időkben a relativ haladást. Egyes városokban a németség nagyon megerősödött, s mindent megtettek ott a magyarság elnyomására. Megtiltották a magyarnak a házvételt, nem engedték hogy birói vagy tanácsosi tisztet viseljen. A Bocskai-párt az 1605-iki gyülésen többek közt azt mondja, hogy e tárgyban «hozhatnánk sok exemplumokat, de az többi között im egyet hozunk rövidségnek okáért. Az pozsonyi város oly igen gyülölte az magyar nemzetet, most is úgy gyülöli, hogy házokat elfoglalták, magokat személyekben is megtartóztatták. Ferenczfy Miklós — nemes személy — mennyi boszúságot, kergetést, számkivetést szenvedett az német magistratustól, tudja az ország, s hogy nagyobb gonosz akaratjokat az magyar nemzet ellen deklarálják, magyar törvénynyel sem igen akartak élni. Annak felette hogy ezeket befedezzék, az appelatiókból is arczeálják az kösséget és variis minis detereálják. Több városokban is vagyon ez.» A nemzetiségi viszálykodások tehát még nehezebbé tették a helyzetet.

Tagadhatatlan hogy a török kiüzése után némileg változott a helyzet, s tagadhatatlan hogy lassan bár, de mégis javult a gazdasági állapot; oly sok mulasztottat kellett azonban pótolni, hogy jelentékenyebb haladásról beszélni nem igen lehet. Meg volt azonban adva a tér a békés működésre, s így kezdették a gazdasági haladás ujabb alapköveit letenni. A szatmári békekötés után a nyugalmasabb helyzettel karöltve a közgazdaság minden ága fellendülésnek indult, de nemcsak azért mert a belviszonyok zavartalansága a békés működést lehetővé tette, hanem azért is mert a közgazdasági intézkedések általában, nagyban egészben harmonikusan támogatták az ujabb szárnypróbálgatásokat, a melyek azonban most már mind erőteljesebbek lettek.

A XVIII. századig közgazdaságunk egy egészet képez: befejeződik a kezdetlegesség kora. Bizonyos, hogy alatta sok

volt a változatosság. Azt mondhatjuk mégis, hogy a XV. századig nagyban egészben emelkedés konstatálható: a XVI. s XVII. századok a fokozatos majd rohamos hanyatlás korszakai. A XV. századig a közgazdaság egészére értve, jóakaratot, fejlesztési törekvést, s fejlődést láthatunk: a XVI. s XVII. században a különben magától is haladni, fejlődni törekvő közgazdaság közönynyel, majd ellenségeskedéssel találkozott, úgy hogy a túlnyomó erő mellett a gazdasági haladása minimumra redukálódott, s nem volt képes a küzdelmet felvenni a fenyegető veszélylyel szemben. A XVI. századig a törvények úgy a hogy respektáltattak, s az erőszak nem diadalmaskodott még sem minden jogon s igazságon: a XVI. és XVII. században a törvénynyel nem törődtek, a nyers erő korlátokat nem ismert. Az előző időszakban az ipar alapja, az aránylagos biztonság meg volt, majd a céhekben hatalmas támaszt nyert: utóbb a czéhek a czivódás, a tulzott önérdek, a zárkózottság bölcsői lettek, melyek haladást alig ismertek. Különben ekkor már a czéhek akadályai is voltak a nagy ipar terjedésének s így kerékkötői a nagyobb arányú ipari haladásnak. A kereskedést kezdetben csak óvták az erőszaktól; később önerejéből s a törvényhozás gyámolítása mellett rendkivüli fontosságra emelkedett a kereskedés, mit a XVI. és XVII. századok erőszakosságai sem tudtak egészen megdönteni, jóllehet a belviszályok, a rossz közbiztonsági viszonyok az erőszakkal karöltve nagyon szomorú helyzetbe hozták. Ez egyébiránt természetes. A közgazdasági ténykedések, a közgazdasági állapotok mindig szoros kapcsolatban vannak a korszellemmel, a nemzeti élet nyilvánulásaival, a történelemmel. Itt azután a mi ezek egészére áll, az áll a részletekre is — huzamosabb időt véve: a közgazdaságra e tétel fokozottan alkalmazható. A jólétre, a boldogulásra, a vagyonosodásra irányuló törekvés akadálytalanul nem mindig haladhat előre. Csak erős állam közgazdasága nyugodhatik erős alapon: de az erős alap felépítése a hiányok ismeretét feltételezi. A következő korszak közgazdaságának alapját az előző idők hiányos intézkedéseinek ismerete adta meg: az alap szilárdult, jóllehet az absolut szilárdságról még szó sem lehetett. Azt csak a legujabb idők sikerei közzé számíthatjuk.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA A SZATMÁRI BÉKÉTŐL JÓZSEF CSÁSZÁR HALÁLÁIG.

I.

Új korszakhoz értünk: a modernebb közgazdasági nézetek kezdőpontja e korszak. Általában az erősebb munkálkodás elve érvényesül annak egész időszakában a közgazdaság terén, s e tekintetben egységesnek mondható az egész korszak, melyet tárgyalni fogunk. Fokról-fokra közeledünk a nyugati kulturához, fokról-fokra igyekszik elmaradt gazdasági fejlődésünk ahoz hasonlóvá válni. A nyugati államok haladása, fejlődése, gazdasági alakulása kezdett nagyobb befolyást gyakorolni hazánkra, hol a közgazdasági haladást már a harezi zaj nem befolyásolta. Az állam egész élete rendszeresebben alakult, mely által a nemzeti érdekek és igények ápolásával karöltve termékenyebb tevékenység eredményeztetett. Tagadhatatlan azonban, hogy az örökös tartományokkal való szorosabb kapoes, a kormányzati központosítás eszméje, a nemzeti állam alapját veszélyeztette, kivált midőn alkotmányos szabadságunkat az absolutismus József császár alatt teljesen hatalmába igyekezett keríteni. Az állapotok teljes konszolidálásának ez nagyban útját állta, nemkülönben azon körülmény is, hogy a nemesség az előjogaihoz, kiváltságaihoz való túlságos ragaszkodás által a jobbágyság helyzetén nem akart oly mértékben segíteni. a mint azt a viszonyok megkivánták. Ez volt főkép oka ama körülménynek, hogy a haladás nem volt oly mérvű, mint azt remélni lehetett volna. Haladtunk minden téren, de a fenti okok kerékkötőivé váltak az intenzivebb haladásnak: az egész gazdasági szervezetünk észszerűbb alapokon állott, de önállólag nem fejlődhetett tovább, mert a szorosabb nyugati kapoes a fejlődés útját megmutatta ugyan, de az önálló fejlődés menetét gátolta.

Tény az is, hogy a gazdasági állapotok még sok tekintetben rendezetlenek voltak; az értelmi s anyagi erő hiánya sok tekintetben érezhető volt; de mindezen talán túltehette volna magát az egészséges alapokon fejlődött közgazdaság, ha a nemzetnek nem kellett volna minden erejével a politikai szabadság s az ország önállóságának eszméjét folyton, úgy szóval, mint tettel védelmezni. Ha erre nem lett volna folyton szükség, úgy a közgazdasági hiányosságok jobban orvosoltatnak, mert hisz tagadhatatlan, hogy iparunk s kereskedelmünk fejlődése még sok kivánni valót hagyott hátra; a hitelügy s közlekedés fejletlensége is azokban éreztette visszahatását, úgy hogy a földmívelés nagy komplexumával általában véve dominált, a mit azonban produktivitás tekintetében annyira nem mondhatunk, legalább nem aránylag véve, mert hisz a föld ősereje nem hagyta eserben azért a gazdát a legextensivebb s legokszerűtlenebb gazdálkodás mellett sem. Mindezen alapon segített volna József császár a nemesi kiváltságok s adómentesség eltörlése, a közbenső vámvonalak megszüntetése, a jobbágyság bilineseinek tágítása, a közigazgatás s igazságszolgáltatás reformja stb. stb. által, ha azok lassankint s nem absolutistikus formában eszközöltettek volna; de meg a törvénytelen alak is ellenszegülésre késztette a nemzetet, úgy hogy a passiv, majd activ ellentállás megsemmisített nem egy jobb sorsra érdemes intézkedést. Egyébiránt az eddigiekhez járult még azon körülmény is, hogy az örökös tartományokkal való szorosabb kapocs részesévé tette az országot annak bonyolult pénzügyi viszonyainak, a mely az állam gyenge alapjának épen nem szolgált erősítésére; az örökös tartományok prohibitiv vámrendszere viszont gátolta erőnk fejlesztését s a külkereskedelmet. Nyugati szomszédunk bennünk iparának nagy fogyasztóját találta, a mi saját ipari fejlődésünknek volt állandó akadályozója.

Mindenki át volt azonban már e korban hazánkban hatva annak fontosságától, hogy a közgazdasági haladás a legfontosabb kérdések egyike s hogy e tekintetben alapos reformokra van szükség. S ép eme körülményben találjuk annak okát, hogy úgy az országgyűlési tanácskozások, mint a köztéren való minden működésnek ez lőn az alapja. Ez volt különben a kormányzati hatalom ténykedéseinek is az alapja, mely azonban sajnos, már Mária Teréziánál is részben az absolutismus alakjában nyilvánult meg: ezért volt kevés a foganatja is. A nemzet az alkot-

mányos szabadság csorbításával nem akarta haladását biztosítani, mert ezzel önállóságát tette volna koczkára, a mi különben a czentralizáló törekvéseknek főczélja volt. Úgyszólván nyiltan hirdette ezt az 1764-iki országgyűlés által közrebocsátott «Opinio circa Reformationem Regni Hungariæ» és Kollár Ádám műve is, jóllehet mindkettő sok igazságot tartalmazott. E műveket különben a merkantilizmus szelleme lengette át, aminthogy ez volt e kor jelszava is. Ebből kifolyólag az uralkodók is azt tartották feladatuknak, hogy mennél több anyagi javakat s kedvezményeket biztosítsanak a nemzetnek; ez lett volna a kárpótlás az absolutizmusért, mely teljesen az örökös tartományokba akarta olvasztani hazánkat úgy Mária Terézia mint Magyarország koronázatlan ura, József császár (a kalapos király) alatt is. Sem az egyik, sem a másik nem sikerült; az ország boldogításának útját állta az absolutizmus, mely kivált József császár alatt a Lajtán inneni és túli részek teljes egységesítését tűzte ki czéljául.

Korszakunk elején az iparos foglalkozásuaknak szaporítása, a másfoglalkozásuakkal egyetemben, volt az országgyűlések s intéző körök feladata. E czélból ott, hol a népesség száma tekintélyes volt s a haladás feltételei megvoltak, királyi városok lettek az egyes helyekből: miután a királyi városok czímmel nemcsak az illető hely tekintélye növekedett, hanem kiváltságok is adattak, ez az ipar szempontjából nagyon fontos volt. Így kapták vissza régi jogaikat 1715-ben Debreczen, Szatmár-Németi, Újvidék, Zombor, Esztergom, Fejérvár, Szeged stb. S az ily szabad királyi városokban nagy gond fordíttatott a polgárok jogainak megvédésére, érdekeik istápolására, a mint azt az országgyűlési feljegyzésekben is láthatjuk. A városok lakója volt a nemeseken kívül az a szabad s független néposztály, mely a katonák zsarolásai s a megyei tisztviselők beavatkozásai ellen védve lehetett. Belátták, hogy az iparosokra nagy szükség van s minden módon igyekeztek azokat dédelgetni. Azt mondja a betelepitésükre vonatkozó törvény, hogy mindenféle gyári és műiparosok, a személyes szabadság biztosítása mellett, tizenöt évig minden köztehertől mentesek; de kimondatott, hogy a helytartó tanácsnak gondja lesz arra, hogy a beköltözött iparosok semmi földdel se birjanak, nehogy így foglalkozásuktól elvonassanak. A tehermentes évek leforgása után az iparosoknak végleg le kellett telepedni: ekkor visszaköltözniök nem volt

már szabad. Ama körülmény folytán azután, hogy az iparosoknak nagyon jó dolguk volt az országban, nagyon sokan is jöttek be, úgy hogy e tekintetben panasz nem igen lehetett. Az iparosok számát a kereskedőkével egyetemben a későbbiekben fogjuk adni.

Az országgyűlési iratokban az egyedárúság ellen nem egy felszólalást olvashatunk. Általában ellene voltak annak s így ebből kifolyólag a czéhrendszernek is. De nézzük, mily álláspontot foglaltak el e tekintetben. Az 1715-iki országgyűlés szerint: habár a czéhrendszer dicső régi uralkodóink által és azok törvényei folytán hazánk javára hozattak be, azoknak visszaélései mégis annyira elharapóztak, hogy nemcsak hogy az országnak nem használnak, hanem az országnak sok kárt, drágaságot okoznak, mind az iparaikhoz szükséges anyagok bevásárlásában, mind pedig iparczikkeik eladásában egymás közt összebeszélnek, szabályokat alkotnak, munkájuk bérét mód felett fölemelik, a vármegyei tisztviselők limitatiojához, árszabásához nem tartják magukat, társaikat a czéhekbe csak nagy összegért veszik föl, ezek által ezen iparczikkek ritkákká és drágákká válnak és így csak a haza szenved. Ha ellenben mindenki kedvére űzhetné a mesterségét, nagy lenne azon czikkek olcsósága és bősége, nagyobb lenne az ő szorgalmuk és iparkodásuk. Kérik tehát a rendek alázatosan ő felségét, hogy minden czéhek az országban töröltessenek el és mindenkinek szabad legyen azon mesterséget szabadon űzni, melyhez kedve van. — Így akarták volna a szabadversenyt a rendek akadálytalanul fejlődni hagyni, a mi azonban nem engedtetett meg: csak a kihágások és visszaélések orvoslása iránti törekvés lőn nagyban egészben az eredmény. Az 1723-ik évben az országgyűlésen bemutatott választmányi munkálat 23-ik paragrafusa viszont már azt mondja, hogy ama körülmény, mely szerint a kézművesek és gyárosok a megtartandó rendet egymás között meghatározzák, az nem baj; de annál inkább az a visszaéléseik, melyek száma rendkívül sok. Így ott, hol több mesteremberre volna szükség, azok számát megszorítják saját érdekükben, az árakat önkényesen szabják meg, kik olcsóbban árulnak, azokat megbüntetik. Idegeneket árúsítani nem hagynak. Mindezért az árak szigorúan limitálandók volnának; a czéhek s mesteremberek az árúkat vegyesen s szabadon árulják, hogy így összebeszélés ne történhessék, a mi mindenesetre egy út a szabad versenyhez; a czéhbeliek

számát megszorítani nem szabad, a kisebb helyeken pedig a czéheket be kell szüntetni. Ezen általános alapelvek terjesztettek a király elé, melynek alapján az 1723-ik évi 74-ik törvényczikk kimondja, hogy az árszabásokra való felügyelet a tisztviselők dolga, hogy azon magánmesteremberek, kik bármely szabad királyi városban földesuraik részére dolgoznak, a czéhek által nem háborgathatók, de ezeken kívül szabadságában áll a királynak, a czéhek kiváltságait körülírni, visszavonni, vagy törülni is. Az 1729-iki országgyűlés a czéheket el akarja törölni, de ennek ellentmondanak a szabad királyi városok követei. A földesurak folyton az eltörlés mellett vannak, hogy így mellettök más kiváltságos osztály ne álljon fenn. A városok követein kívül egyébiránt a czéhek eltörlését a papok is ellenezték, nehogy — a vallásosság csökkenjék. Jóllehet a czéhek teljes eltörlése még a messze jövő méhében volt, határozatba ment, hogy a czéhek ama jogai, melyek szerint fiókczéheket alkotnak s azokat saját kiváltságaikkal ruházzák fel, a nemzetiségeket kizárják, szüntettessenek meg. Az 1741-iki országgyűlés azt mondja, hogy a czéhek visszaélései írásban meg vannak ugyan akadályozva, de az a földes urak s városok protekcziója miatt mit sem használ: a czéhek tehát haladéktalanul átvizsgáltassanak, a magyarok onnan ki ne zárassanak, minden iparos mesterségét a királyi városokon kívül szabadon űzhesse, sőt oda a vásárok alkalmával szabadon mehessenek. Egyes czéheknek az egész országra kiterjeszkedni nem szabad: ellenben a fiókczéhek eltörlését nem engedik meg, mert úgy még kevesebb lesz az iparos. Az 1764-iki országgyűlés teljesen el akarja a czéheket törölni. Mária Terézia tehát sokat foglalkozott a czéhekkel, hogy azok számtalan visszaéléseit orvosolja. A czéhleveleket a királynő adományozta, a régieket bekérte s maga erősítette meg; a nagyban lábra kapott mulatozásokat megtiltotta s a czéh vagyonkezelőit számadástételre kötelezte. József császár minden tekintetben ellensége volt a a czéheknek: a czéhleveleket ő is bekérte, de azokból azon pontokat, melyek ellenkeztek a közjóval, a helyes közgazdasági felfogással, többnyire törölte. Már 1784-ben azt a fontos rendeletet hozta, mely szerint vidékieknek, ha más vallásuak is voltak, megkönnyíttetett a czéhbe való felvétel: egyébiránt 1786-ban a a czéhkényszert teljesen törölte; kimondja az iparszabadságot. Jóllehet halálával, mint annyi más üdvös s törvénytelen reformja, ez is megváltoztattatott, azért ettől kezdve az egész intézmény

csak váza volt a réginek s teljesen elgyengülve tengődött csak tovább.

Az iparosok képzése tekintetében József császárig úgyszólván semmit sem tettek; József császár e téren is mélyreható intézkedéseket statuált, a milyenekre nemcsak előtte, de utána sem akadunk egyhamar. Sajnos, a külfölddel szemben meghonosított szigorú védvámrendszer hatása lerombolta amannak üdvös hatását. Úgy mint a többi intézkedései, úgy ezek is törvénytelen formában adattak ki. Rendelet által felosztatott Magyarország 10, Erdély pedig 3 kerületre, a melyek élére királyi biztosok rendeltettek. Ezeknek feladata volt a helytartó tanácsot minden tekintetben informálni, a közgazdasági ügyekre felügyelni, azokat irányítani, az anyagi érdekeket előmozdítani s czélirányos terveket készíteni az ipar, kereskedés, földművelés stb. előmozdítására.

Ezen kerületekre való beosztás sokkal fontosabb s érdekesebb, semhogy figyelmünket elkerülhetné. Meglepő a beosztás helyessége, a természetes központok kiválasztása: mindenütt a a földrajzi egységek tartatnak szem előtt, mint a melyek minden rendszeres kezelés leghelyesebb alapjai. De nézzük a magyarországi beosztást, mely 1785 márczius 9-ikén rendszeresíttetett. Az első kerület székhelye volt Nyitra: hozzátartozott Pozsony-, Nyitra-, Trencsén- és Barsmegye. A beszterczebányai kerülethez tartozott Túrócz-, Zólyom-, Hont-, Liptó- s Gömörmegye. A kassai kerület volt Szepes-, Sáros-, Abaúj-Torna- s Zemplénmegye. A munkácsi kerülethez tartozott Ung-, Bereg-, Szatmár-, Ugocsa- s Máramarosmegye. A nagyváradi központ köré csoportosultak Szabolcs-, Bihar-, Békés-, Csanád- s Csongrádmegyék, a Hajdu városok és a Nagy-Kunság. A temesvári kerülethez tartozott Temes-, Krassó-, Torontál- s Bácsmegye. A pesti kerületben volt Pest-, Heves-, Nográd-, Borsod-, Féjérmegye, a Kis-Kunság és a Jászság. A győri kerülethez tartozott Moson-, Sopron-, Győr-, Komárom-, Vas-, Veszprém- s Esztergommegye. A pécsi kerületben volt Tolna-, Baranya-, Szerém-, Verőcze- s Somogymegye. Végül egy csoportot képeztek még Zala-, Varasd-, Zágráb-, Kőrös-, Pozsega- s Szörény-megyék. Ugy a történeti hagyományokat, mint minden más mellékérdeket ignorált tehát a beosztásnál II. József absolut kormánya, csak a könnyü áttekinthetést s kezelést vette irányadónak. A királyi biztosok titkos utasításokkal láttattak el, a melyek azonban még akkor közzé

tétettek «Verbesserungsanstalten für das Königreich Ungarn» czimen. E munkálat rendkivül érdekes ismertetését adja hazánk viszonyainak, s főkép a robotmegváltás, a lelkészrendezés, s a tolerantia körüli elveket tárgyalja, miközben sok más fontos mozzanatra s mellékkörülményre kitér.

József császárnak a jobbágyokat illető intézkedéseire, a későbbiekben körülményesebben reá térünk: itt csak utalni kivánunk ama körülményre, hogy a jobbágykérdést alaposabban óhajtja megoldani, mint Mária Terézia. Viszont a közlekedés tekintetében a fő útvonalokat Budapestből kiágazólag akarja rendezni, a tengerpart felé utak készítését tervezi, a Károly-útat rendezni akarja a Szávát s Kulpát hajózhatóvá akarja tenni. Azt mondja Budáról és Pestről, hogy «ezekre annyival inkább ügyeljen a királyi biztos, mert az ott székelő hatóságok, azon természetes hajlamból, hogy az ember csak a szerint itél, a mi neki hasznos és kellemes, mindig csak szertelen olcsóságot, kényelmet és tisztaságot kérnének, tekintet nélkül a városok tehetségére. Nem igen kivánatos e városoknak, különösen Pestnek nagyobbitása, mert a városok túlságos gyarapodásuk által elvonják a földmiveléstől a szükséges karokat». Tehát a vidék gondozása volt az uralkodó egyik főgondja, ki azt tartotta, «hogy egy jól gondolkodó király érdekét nem lehet és nem szabad elválasztani a hazáétól, mi nem más, mint az emberek sokasága». Eme nemes gondolkodás mellett mély előrelátással szabja meg, hogy az egyes vidékeken mily foglalkozási ágak fejlesztessenek, mily foglalkozásokra alkalmasak a lakosok, s a körülmények, s mily alapelvek tartandók folyton szem előtt. Igy például a pesti kerületről elmondja hogy földje termékeny, terményei a Dunán könnyen szállíthatók, s így könnyen eladhatók, tehát az adót a földmívelés adhatja meg; miután ipara úgy is csekély, népessége gyér s ezért nem kell Buda és Pest fejlődését nagyobb mértékben előmozdítani, mert úgy a vidéke népessége mindjobban meggyérül. Az itt lakó ráczok kereskedése minden zaklatás ellen megvédendő, Budapest kevés gyárai gyámolítandók. A pécsi kerület ipara is szegény: Verőcze- s Szerémmegyében a selyemipart kell előre mozdítani. A beszterczei kerület főkép bányászatból él, tehát ennek fejlesztésére kell gondot fordítani — már kamarai szempontból is: a nép boldogulása tehát minden tekintetben elősegítendő. A kassai kerület iparral s kereskedéssel foglalkozik, s így ezt elhanyagolni hagyni nem szabad: Zemplénben a fonás,

szövés s a hanyatlani kezdő bortermelés fejlesztésére nagy gond fordítandó. A munkácsi kerület nagyban egészben terméketlen, s ép ezért az ipar, bányászat, a tiszai s szamosi talpúsztatás, mely az alvidéket fával látja el, különösen favorizálandó. A nagyváradi kerület népessége gyér, nem is valami szorgalmas, városa is kevés: itt tehát a földmivelés és állattenyésztésre, tehát a mezőgazdaságra általában nagy gond fordítandó. De a debreczeni kézmívesekre is nagy gondot kell fordítani: iparuk fejlesztendő s e kerületben legalább egy posztógyár alapítandó. — Mondhatnánk a korszellemet megelőző intézkedések ezek Magyarországon, melyeknek főhibájuk hogy erőszakkal, absolut rendelkezésekkel s nagyon rövid idő alatt akarták az országot átalakítani, közgazdasági fejlődését fokozni, s annak részben új irányt adni.

Az árszabások, a mint azt már fentebb is említettük, sok bajt s gondot okoztak az országnak. Erőszakosan a megszokott állapotokba belenyúlni nem akartak az illetékes körök, de a tarthatatlan állapotok rendezése mégis csak szükséges volt. Ép azért alaposabb tanulmányozás tárgyává tették e kérdést, melynek alapján az 1723-ban kidolgozott közgazdasági munkálat véleménye a következő: Az árszabás megtartandó, az elővétel megszüntetendő; ez az általános alapelv, mely alól azonban kivételnek is van helye. Tagadhatatlan hogy a vásárok alatt sok visszaélések történnek, de ez többnyire azért van, mert nincs rend, a tisztviselők önkényszerüen járnak el, az árak tekintetében korlátokat nem szabnak: elővétel csak abban az esetben engedtetik meg, ha az saját szükségletre történik, de ez is csak korlátolt ideig, melynek elteltével a szabad adásvétel elve követendő. Illő árak állapítandók meg, melyek minden körülmények között megtartandók. Hogy azonban mindezzel rendet nem teremtettek, azt a későbbi idők zavaros állapota mutatja a legjobban, mely azután mint már fentebb említettük, különösen a czéhekre éreztette visszahatását.

Már a század elején igyekeztek hazánkban gyáripart teremteni, sajnos kevés eredménynyel. Az 1723-iki munkálat 20. és 21. §-a elmondja, hogy hazánkban a királyi városoktól eltekintve gyárak alig vannak, úgy hogy azok produktumai a szükséglet fedezésére korántsem elegendőek. Különösen nagy a hiány a gyapjúkelmékben, melyek behozva drága áron adatnak el, míg a bőrök s más nyers termékek az országban olcsó áron össze-

vásároltatnak s kivitetnek feldolgozásra. Ez a panasz nem csak 200 évvel ezelőtt, de a közelmultban is állandó volt hazánkban. A posztógyárakat szerették volna már ekkor meghonositani illetve széles alapokra fektetni, a miért is első sorban a gyapju kivitelét kellett volna eltiltani. De azt is mondja még ezen vélemény, hogy a posztó- és bőrgyárakra nagyon jótékony hatásu volna, ha a szerteszét levő iparosok s mesterek egy-egy helyre gyüjtetnének, vagy pedig talán az egyes megyék községeket alkotnának az iparosokból. Külföldi gyárosokat kellene az országba hívni, de a nyersanyagok minden esetre hazánkban szereztetnének be. A drága gépeket a posztó nyirásra stb.-re mindenesetre az országban kellene felállítani, esetleg közsegélyen is. Hogy a gyárosok helyzete megkönnyíttessék, kereskedőket kellene megbizni, kik a nyersterményeket beszerzik, bizományosokat, kik a kész iparczikkeket eladják. Hogy a gyárosok boldogulhassanak, s így az ország közgazdasága fellendülhessen, de az iparczikkek se legyenek drágák, azt javasolták, hogy nemcsak ezek ára limitáltassék, de a gyapjué is. Az ipar fellendülését, tehát a szabad verseny teljes megszorítása által, annak feláldozásával is el szeretné a javaslat érni. A gyárosok általában sok kedvezményben részesítendők, mert hisz különben megélni nem tudnak. A katonaság számára szükséges posztót a hazai gyárakban javasolja e vélemény beszerezni, a mi a pénzt az országban tartaná, s a gyáripar is fellendülne. Az «aba» néven a keleti tartományokból szállított közönséges, durva posztó beszállítását el kellene tiltani a javaslat szerint, s azt is hazánkban állítsák elő a gyárak. — Minden erővel tehát, a gyáripar fellendítését tűzték ki czélul, a mit azonban sajnos nagyon kevéssé tudtak megközelíteni. Egyébiránt egyes részletkérdések helyességéhez sok szó is fér. Az 1729-iki országyülési felirat is azt mondja — tehát úgyszólván közvetlen a fenti javaslatok után, — hogy hazánkban nem fejlődhetnek a legszükségesebb iparágak sem, mindent a külföldről hoznak be, a pénzt pedig kiviszik. A királyi válasz azt mondja, hogy helyes volna, ha míg a finomabb posztók készítésére a tér kedvezőbb volna, a durvább posztót, s az «abát» gyártanák honunkban: de a posztógyártás is kezdetleges maradt, s a meglevő anyag felhasználása katonai czélokra szintén elmaradt. 1741, 1751 s az 1764-iki országgyüléseken is tárgyaltatott e kérdés, melynek alapján a honi posztó felhasználása katonai czélokra végzésbe ment.

De az 1723-iki javaslat megemlíti még, hogy az is nagy baj, hogy az ország nagyjai az országon kivül lakva, a pénzt külföldön költik el, s ez által is gyengül az ország közgazdasági ereje: mily jó volna ha azt az ország élvezné, vagy ha a fényüzési költségek megtakarittatnának, s kölcsön adatnának az ipar felvirágoztatására. Tény, hogy ezzel nagy közgazdasági haszon állhatott volna elől, de az ország nagyjai semmi hajlandóságot sem mutattak a kényelmi szempontok bármily irányú feláldozására.

Gyár- és kézműiparunk állásáról meglehetős tiszta képünk van a hetvenes évek elejéről. Ugyanis Mária Terézia 1771-ben leiratot intézett a nádorhoz, melyet 1772-iki leirata egészített ki; ez elrendelte ipari állapotunk pontos feltárását. 1774-ig tartot, míg az összes jelentések beérkeztek; ha azok minden tekintetben nem is kifogástalanok, kétségtelen, hogy nagyon jó általános tájékoztatást nyujtanak hazánk iparáról.

Tizenegy vármegye, még pedig: Békés, Borsod, Csanád, Esztergom, Gömör, Liptó, Mármaros, Szabolcs, Tolna, Torna s Ugocsa azt jelentik, hogy sem gyár- sem kézműiparuk nincs. Szomoru dolog, de bizonyos a jelentések alapján, hogy számbavehető ipar e megyékben nincs, sőt, hogy az iparczikkeket máshonnan szerzik be. Arad ipara csekély; Árva vásznat sző, s azt az országba széthordja; Bács ipara csekély, posztógyára elpusztult; Baranya is alig jöhet számba; Csongrád, a Hajduvárosok, a Jászság s Kúnság ipart alig mutathatnak fel. Hontmegyének főkép csak kishonti járásában űznek némi ipart; Pozsonymegyében az ipar főkép a városokra s azok szomszédságára szoritkozik. Sárosmegyében főkép lenvásznat s durva posztót készítenek, de ipara általában véve szegényes; Szatmárban, Turóczban van némi ipar, kivált posztóipar, de a minőség alárendelt; Szepesmegyében különösen a városokban van ipar, de nem nagyobb méretű; Ung különösen a házi-iparilag készített posztójáról volt nevezetes; Vasmegyében is csekély az ipar; Zemplénben vashámorok vannak, még pedig Rudlyon és Zamuton.

Legelterjedtebb az országban a szövő- és fonóipar; hol az iparnak csak nyomaira is alig akadni, ott is foglalkoznak háziiparilag a szövés vagy fonással. Aradban is készítenek durva gubaposztót; Barsmegyében Körmöczbányán, Aranyos-Maróton, Szent-Benedeken és Kis-Tapolcsányban vannak posztószövők;

Oszlányban gubaposztót készítenek; Fölfaluban szürkeposztó ványolók vannak; Győrmegyében, Győr városban és Szigeth püspöki városban vannak posztószövők; Hevesmegyében Egerben s Gyöngyösön van posztószövő s ványoló, míg Hatvanban egy posztógyár van; Komárommegyében Kisbéren van posztógyár, Komáromban ványolók dolgoznak; Mosonymegyében Nezsideren készítenek posztót, épúgy Nógrádban, Balassa-Gyarmatban, Losonczon s Gácson is; Nyitramegyében Nyitrán, Szakolczán, Szobotisban, Vág-Ujhelyt, Verbón és Csejtén vannak posztószövőgyárak; Német-Prónán s Privigyén úgy ezek, mint ványolók vannak, míg Brezován, Vagyóczon, Kosztolnán, Lubinán, s Felső- és Alsó-Bottfalván durva daróczposztót készítenek; Pestmegyében Pesten, Budán s Ó-Budán szőnek posztót; Pozsonymegyében Pozsonyban, Bazinon s Szent-Györgyön posztót és flanelt készítenek; Stomfán durva posztót készítenek, s a pozsonyváralljai kerületben is van két mester; Sárosmegyében Kis-Szebenben gyártanak posztót, de nagyon keveset; Somogyban Atádon; Sopronmegyében Sopronban; Szatmárban Nagy-Bányán; Szepesben Szepes-Várallyán, Iglón s Bélán, de a megyében szerteszét is több helyen vannak posztógyárak; Trencsénmegyében Trencsénben s Puchón szőnek posztót, valamint Tepliczen is. Bácsban is sokan foglalkoznak a posztószövéssel, valamint a ványolással is; Vasmegyében Szombathelyt s Rohonczon vannak gyárak; Túróczmegyében is készítenek posztót, de hogy hol, azt nem tudjuk; Veszprémmegyében Pápán vannak posztószövők s flanelkészítők; Zólyommegyében Radványon vannak posztószövők, ugyanitt posztófestő is van.

Kalaposok vagy süvegesek: Barsmegyében: Körmöczbányán és Oszlányban; Biharmegyében: Debreczenben; Fehérmegyében: Bicskén; Győrmegyében: Győrött; Hevesmegyében: Egerben s Gyöngyösön; Hontmegyében: Rimaszombaton, Tiszolczon és Nyustyán; Komárommegyében: Komárom városban; Mosonymegyében; Magyar-Óvárt s Nezsiderben; Nógrádban: Balassa-Gyarmaton, Losonczon, Füleken s Szécsényen; Nyitramegyében: Nyitrán, Érsekujvárt, Szakolczán, Nagy-Tapolcsányban, Szobotistban, Szeniczén, Vágujhelyt, Verbón, Csejtén, Pöstyénben s Galgóczon vannak; Pestmegyében: Pesten, Budán, Szent-Endrén, Ó-Budán s Váczott; Pozsonymegyében: Pozsonyban, Szent-Györgyön, Samarján s Stomfán; Sárosmegyében: Kis-Szebenben; So-

mogyban Sellén, Szigetvárt, Nagy-Mádon, Csurgón, Kaposvárt, Andócson; Sopronmegyében: Kapuvárt, Csornán, Nagy-Martonon; Szepesmegyében: Szepes-Várallyán s Iglón; Trencsénmegyében: Trencsénben s Bánban; Veszprémmegyében: Pápán, Veszprémben, Devecserben, Palotán, Nagy-Vázsonyban; Zalamegyében: Zala-Egerszegen, Tapolczán, Szent-Gróthon, Légrádon, Stridón, Csáktornyán, Kanizsán, Sümegen, Keszthelyen; Zólyommegyében: Zólyom városban, Beszterczebányán, Radványban s Korponán vannak kaloposok vagy süvegesek.

Gubacsinálókat jelentett Biharmegye Debreczen városában; Sopron megye viszont a Rába alsó és felső járásában.

Harisnyacsinálók vannak: Pozsony s Győr városban; Pestmegyében: Pesten, Budán, Szent-Endrén; Sopronmegyében: Nagy-Martonon s Csornán.

Takácsok vannak: Hontmegyében: Pongyelokon; Pozsonymegyében: Pozsonyban s Cseklészen; Sárosmegyében: Bártfán; Sopronmegyében: Kis- s Nagy-Martonban, Udvardon, Alsó-Pulyán, Felső-Pulyán, Szemerén, Jánosfán, Kis-Geresden, Nemes-Ládon, Cséren, Berekallya-Tompaházán, Dénesfán, Beőben, Felső-Bükön, Locson, Közép- s Alsó-Bükkön, Simaházán, Nyéken, Ritzingen, Kaboldon, Lindgrabenen, Felső-Péterfán, Szent-Mártonban, Lanzséron, Lackenbachon, Alsó-Péterfán, Lackendorfon, Haracsonyban, Hassendorfon, Sigrabenen, Veperden, Egyházasfalván, Gyalokán, Salamonfán, Locsmándon, Zsirán, Fraknón, Alsó-Lászlón, Fülesen, Basztifalun, Gogánfán, Kis- és Nagy-Baromban, Gyiróton s Likvándon. Van még Szepesmegyében: Lőcsén; Trencsénmegyében: Tepliczen; Zólyommegyében: Zólyomban s Beszterczebányán.

Vászonfestőt csak Zólyom megye jelent, még pedig Radványon és Zólyom-Lipcsén.

Szabókat jelentettek: Nógrádmegyében: Losonczon; Sopronmegyében: Nagy-Martonon, Fekete-Városon, Széles-Kúton, Csáván, Közép-Bükkön, Keresztúron, Nyéken, Szent-Mártonban, Kaboldon s Loóson; míg Zólyommegyében Radványon és Zólyom-Lipcsén.

Gombkötőket jelentettek: Bácsmegyében: Zomborban; Barsban: Körmöczbányán; Biharban: Debreczenben; Győrmegyében: Győrött; Hevesmegyében: Egerben s Gyöngyösön; Hontmegyében: Rimaszombaton; Mosonymegyében: Magyar-Óvárt s Nezsiderben; Nógrádban: Balassa-Gyarmaton, Füleken s Szé-

csényben; Nyitramegyében: Szakolczán, Privigyén, Nagy-Tapolcsányon, Nyitrán, Érsekújvárt, Csejtén, Vág-Ujhelyt, Verbón, Galgóczon, Vittenczen s Sasvárt; Pestmegyében: Pesten, Budán, Szent-Endrén s Ó-Budán; Pozsonymegyében: Pozsonyban, Samarján, s a pozsony-várallyai kerületben; Sopronmegyében voltak: Kis-Martonban, Udvardon, a Rába felső s alsó járásában; Szepesben: Szepes-Várallyán; Trencsénmegyében: Trencsén városban; Vasmegyében: Rohonczon, Szombathelyt, Sárvárt, Körmenden, Mura-Szombatban; Zalamegyében: Kanizsán, Keszthelyen, Tapolczán és Szent-Gróthon; Zólyommegyében viszont Beszterczebányán, Zólyom-Lipcsén s Radványon.

Kötélverőket Komárom város s a sopronmegyei Nagy-Marton jelentett.

Tímárokat jelentett: Bácsmegyében: Zombor; Barsban: Körmöczbánya; Győrmegyében: Győr város; Komárommegyében: Komárom; Mosonymegyében: Zurány, Lajtafalva s Magyar-Óvár; Nógrádmegyében: Losoncz s Balassa-Gyarmat; Nyitramegyében: Szakolcza, Privigye, Szenicze, Sasvár s Szabotist; Pestmegyében: Pest, Vácz, s Szent-Endre; Pozsonymegyében: Pozsony s Bazin; Sárosmegyében: Kis-Szeben; Somogymegyében: Kaposvár; Sopronmegyében: Nagy-Marton, Kapuvár, Nyék, Szent-Márton s Kabold; Szepesmegyében: Szepes-Várallya; Trencsénben: Trencsén s Teplitz; Veszprémmegyében: Pápa s Veszprém míg végre Zólyommegyében: Radvány.

Varga s csizmadia-ipart jelentett: Nógrádmegyében: Losoncz, Fülek s Szécsény; Sopronmegyében: Nagy-Marton, Kis-Marton, Udvard, Alsó-Pulya, Közép-Pulya, Felső-Pulya, Széles-Kút, Feketeváros, a Rába felső s alsó járása, Beő, Felső-Bük, Lócs, Szemere, Jánosfa, Nagy-Geresd, Pór Lád, Nyék, Keresztúr, Szent-Márton, Lanzsér, Kabold, Veperd, Lakenbach, Ritzing, Haracsony, Alsó-Péterfa, Locsmánd, Basztifalva, Gogánfa, Kis- és Nagy-Barom, Misske s Gyurócz; Zólyommegyében jelentett: Beszterczebánya, Korpona, Zólyom, Lipcse s Radvány.

Keztyűsöket jelentett Barsmegyében: Körmöczbánya; Győrmegyében: Győr; Hevesmegyében: Eger s Gyöngyös; Mosonymegyében: Magyar-Óvár; Nyitrában: Sasvár; Pestmegyében: Pest s Buda; Pozsonymegyében: Pozsony s Pozsony-Várallya; Szepesmegye területéről egyet; Vasmegyében: Szombathely s Körmend; Veszpémmegyében: Pápa s Veszprém, végre Zalamegyében: Kanizsa.

Szíjgyártókat jelentett: Nógrádban: Losoncz; Pozsonymegyében: Pozsony; Sopronmegyében: Nyék, Szent-Márton s Locsmánd; Zólyomban: Beszterczebánya s Radvány.

Szűcsöket jelentett: Nógrádban: Losoncz; Sopronban a Rába felső- s alsó-járása; Zólyomban: Beszterczebánya s Radvány.

Ötvösöket jelentett: Bácsban: Körmöczbánya; Biharban: Debreczen; Győrmegyében: Győr; Hevesmegyében: Eger s Gyöngyös; Nógrádmegyében: Gács; Nyitramegyében: Szakolcza, Nyitra, Érsekújvár, Vágújhely, Verbó s Galgócz; Pestmegyében: Buda; Pozsonymegyében: Pozsony s a pozsonyvárallyai kerület; Trencsénmegyében: Trencsén; Vasban: Szombathely s Rohoncz; Veszprémmegyében: Pápa s Veszprém.

Aranyverőt jelentett: Nógrád: Gácson; Pestmegyében: Pest s Buda; Pozsonymegyében: Pozsony, a mely utóbbi helyen nemes fémdrótot is készítenek.

Kovács s lakatost jelentett: Fehérmegyében: Moór, Bicske s Adony; Hontmegyében: Rimaszombat; Mosonyban: Magyar-Óvár; Nyitrában: Vág-Ujhely, Verbó, Galgócz, Csejte s Vittencz; Pestmegyében: Buda; Pozsonymegyében: Pozsony; Sopronmegyében: Feketeváros, Udvard, Alsó-Pulya, Locsmánd, Zsira, Fraknó, Horvát s Német-Zsidány, Peresznye, Füles, Basztifalu, Gogánfa, Kis- és Nagy-Barom; Szepesmegyében: Szepes-Váralja; Vasmegyében: Körmend s Szombathely; Veszprémmegyében: Kis-Lőd; Zólyommegyében: Zólyom-Lipcsén s Radványban.

Kardkovács volt Pozsonyban, úgyszintén puskaműves is.

Késest jelentett: Barsmegye: Körmöczbányán; Győrmegye: Győr városban; Hevesmegye: Egerben; Mosony: Magyar-Óvárt; Nyitramegye: Szakolczán; Pestmegye: Pesten, Budán s Váczott; Szepesmegye; Zalamegye: Légrádon; Zólyommegye: Zólyomban, Zólyom-Lipcsén s Radványbn.

Vasdróthuzó volt a szepesmegyei Gölniczen; kapocs s tűcsináló Komárommegyében: Komárom városban; Pestmegyében: Budán; s Pozsonymegyében: Pozsonyban.

Rézmunkások voltak: Debreczenben, Győrben, Losonczon, Pesten, Pozsonyban, Szombathelyt, Pápán, Veszprémben s Beszterczebányán; míg ónmunkásokat csak Debreczen jelentett.

Érczöntőket jelentett: Körmöczbánya, Győr, Pest, Buda a pozsonyvárallyai kerület s a somogymegyei Szigetvár.

Órást csak a zólyommegyei Radvány jelentett.

Ácsot csak a sopronmegyei Kis-Marton jelentett, mig asztalost Nógrádmegye: Losonczon; Sopronmegye: Kis-Martonban, Nagy-Martonban, Csáván, Nyéken, Lanzséron és Felső-Péterfán; Zólyommegye pedig Beszterczebányán s Zólyom-Lipcsén.

Bodnárt jelent: Sopronmegye: Csáván, Nagy-Martonban, Széles-Kúton, Nyéken, Hassendorfon, Alsó-Péterfán, Haracsonyban, Lackenbachon, Ritzingen, Lindgrabenen, Kaboldon, Sigrabenen, Felső-Péterfán és Keresztúron, valamint a Rába folyó felső- s alsó-járásában; Zólyommegye: Beszterczebányán, Zólyom-Lipcsén s Radványon jelentett bodnárt. Kerékgyártót csak Sopron megye jelent Nagy-Martonon, Feketevároson, Dénesfán, Veperden, Lackenbachon, Nyéken, Kaboldon, Sigrabenben, Kalchgrubon, Locsmándon, Basztifalván és Gogánfalván.

Puskaagycsinálót jelent: Pozsonymegyében: Pozsony város s Zólyomban: Radvány.

Csutoracsinálót jelent: Debreczen.

Fésüst sok megye jelent: mint Biharmegye: Debreczenben; Győrmegye: Győrben; Heves: Eger s Gyöngyösön; Hont: Rimaszombatban; Komárommegye: Komáromban; Mosony: Magyar-Óvárt; Nógrád: Füleken; Nyitramegye: Nyitrán s Szakolczán, Érsekujvárt, Vágujhelyt s Galgóczon; Pestmegye Pesten, Budán s Ó-Budán; Pozsonymegye: Pozsonyban, Somorján s a pozsonyvárallyai kerületben; Somogymegye: Atádon; Szepesmegye: Szepes-Várallyán, Iglón, s mint a jelentés jelzi, másfelé is; Trencsénmegyében: Trencsénben; Vasmegyében: Szombathelyt s Rohonczon; Veszprémmegyében: Pápán és Veszprémben; Zalában: Kanizsán s Zólyomban: Radványon.

Olvasókész;tőt csak Pozsony város jelent.

Üvegkészítést: Bars: Ebedeczen; Nógrád a Fürészvölgyben; Nyitra: Handlován; Sopron: Nagy-Martonon; Veszprém: Sókúton s Város-Lődön s Zólyommegye a miklóshutai, sziklahutai, s véghleshutai gyárakban jelent.

Majolikakészítést csak a nyitramegyei Holicson jelentenek, míg fazekasokat Komáromban, Losonczon, Beszterczebányán s a sopronmegyei Csáván, a melyek semmiesetre sem lehet a fazekasság egyedüli helyei. Porczellánkészítést is csak Tatáról jelentenek.

Fehér papirkészítést jelent: Bars: Ebedeczen és Alsó-Kemenczén; Nyitra a hradeki, moravánkai s uj-lahotai völgyben valamint Ó-Turán, továbbá Bajnán; Zólyomban: Zólyom-Lip-

csén. Színes papiros-készítést csak Pest, s a pozsonyvárallyai kerület jelent. Kártyakészítést viszont Buda s Pozsony.

Szappanost jelent: Debreczen s a sopronmegyei Kis-Marton.

Paplankészítést jelent: Debreczen, Rimaszombat, Pozsony, s a pozsonymegyei Samarja, valamint a szepesmegyei Stósz.

A jelentés adatai korántsem tökéletesek, mert hisz nagyon gyakori az az eset, hogy egyes közönségesebb iparágakat a megyék túlnyomó része nem is vesz tekintetbe. Így molnárt is csak a somogymegyei Közép-Pulya jelent. Egyébiránt fenti adatokból az első pillanatra beláthatjuk, hogy azok nem az összes ipari helyeket adják; mindenesetre van ezen összeállításnak annyi haszna, hogy megmutatja, mely iparágak voltak meg kétségbevonhatlanul az időben hazánkban. Egyébiránt a jelentés kiterjeszkedik az ipari exportunkra is, a mely bizony nagyon szegényes. E szerint a mosonymegyei lajtafalvi s zurányi gyárból vittek ki bőrt az örökös tartományokba, Nyitramegyéből a holicsi gyárból majolikát, Privigyéről zsinórt, a sasgyári gyárból kartont és cziczt, Pestről kordovánbőrt, a pozsonymegyei cseklészi gyárból kartont, Pozsonyból bőrt s Beszterczebányáról aranyozott s ezüstözött réztárgyakat. Debreczenből szappant Lengyelországba, a nyitramegyei Privigyéről zsinórt Bajorországba s Pestről fésűt Törökországba. Ez a magyar ipar exportja, a mely menynyiség tekintetében is nagyon sok kívánni valót hagyott hátra.

Néhány város kereskedelmi állapotáról 1755-ben gróf Haugwitz és Procop jelentései nyomán érdekes részleteket ismerünk, kik hazánkat, az osztrák iparczikkek számára nagyobb tért teremtendő, Mária Terézia parancsára beutazták. Szerintük Sopronnak gyárai nincsenek; sok bora van, de mivel a porosz export akadályokra talál, e kereskedelmi ág pang. Az Alföldről sok ökröt s disznót hajtanak ide, olykor hetenkint 2—3000 drb ökröt, s 5—6000 drb disznót, melyeket Bécsbe, Csehországba, Morvaországba, Németországba s Szászországba szállítják. Posztót, vásznat külföldről hozatnak. Pozsonynak nagy vásárai vannak, jelentékenyebb gyára nincs. Posztót, vásznat s selymet külföldről hozatnak. A győri bornak Morvarországban s Felső-Sziléziában van nagyobb keletje; sok a német iparosa. Ló- s hamuzsírkereskedése jelentékeny, vásznát, posztóját külföldről hozza. A komáromiak áruikat többnyire Nagy-Szombatból, Pozsonyból s Bécsből hozatják. Almásnál vörös s szürke márványt csiszolnak:

a vöröset Tardoson, a szürkét Süttön fejtik. Szent-Endrén egészen görögök kezében van a kereskedés; a környéken erős vörös bort termelnek. Külföldi iparczikkeket árulnak. Székesfehérvár juhtenyésztéséről s gyapjujáról hires, bora nem jó. Sok német iparosa van. Kereskedelme nem nagy, külföldi czikkeket árulnak. Buda kereskedelme nem nagy, Pesté nagyobb, melynek különösen vására híres. Mindkét hely árusitja a külföld iparczikkeit. Eszék kereskedelme nem valami nagy, itt török árukat visznek Magyarországba, úgyszintén Zimonyon keresztül is, melynek egyébiránt nem valami jelentékeny a kereskedelme. Pétervárad kereskedelme sem valami nagy; felülmulja azt Ujvidéké. Temesvárott a marhavásár jelentékeny, a városban sok német lakik, de gyáros alig van közöttük. Debreczennek is marhavásárai hiresek, iparczikkeit külföldről hozatja. Tokajnak borai messze földön hiresek, sokat visznek belőle a külföldre; az iparczikkeket külföldről szerzik be. Kassa is külföldi árut fogyaszt. Eperjesen sok vászonczikket készítenek, melyet az Alföldre is elvisznek, de ide is jő külföldi árú, épúgy, mint Lőcsére. Beszterczebányán a kereskedelmi forgalom nagy, mesteremberek is tetemes számmal vannak. Selmeczbányának bányáit dicsérik s megemlékeznek külföldi iparczikkeiről, jóllehet szepesi vásznat is árusítanak. Körmöczbánya kereskedelme csekély. A zsolnai kereskedőkről a jelenteni való kevés; a városbeliek a Sziléziából bejövők után élnek. Fiumében viasz- és czukorgyár van; kereskedőkben nagy a hiány, üzérek s raktárak nem igen vannak. Nagy-Szebenben van a legnagyobb posztócsináló czéh, de a mesterek sem jól, sem szorgalmasan nem dolgoznak, úgy, hogy a külföldről is hoznak posztót, de meg sok más iparczikket is. Brassóban meglehetős a kereskedelem; sok posztószövője van. Segesvár kereskedelme kis arányú. Erzsébetváros on nagy raktárak vannak, sok itt a görög s örmény. Medgyesen régente nagy kereskedelmi forgalom volt, mi azonban most már megszünt. Gyulafejérvárott a helyőrségen kívül kevesen laknak, de azért néhány kereskedője van. Kolozsvárnak sok a posztószövője, de azért sok külföldi iparczikkeket is árul. Szamos-Ujvár tele van görögökkel s örményekkel; nagy kereskedést űz külföldi árukkal.

Tagadhatatlan, hogy honi czikkek is lehettek mindenütt a külföldi eredetű mellett, de a külföldi túlnyomó volt, hol az említtetik. A kiküldöttek egyébiránt megállapítják, hogy gabo-

nát, bort, marhát, nyersbőrt, gyapjót s szárított gyümölcsöt nagy mértékben lehetne Magyarországból exportálni. A külföldi iparczikkeket a lakosság leginkább Boroszlón és Lipcsén át hozza be, ilyenek: acheni, leydeni, görlitzi és boroszlói posztó; posztószerű gyapjúszövet, mint korona s félrázsa, Sziléziából, Szászországból és Danzigből jő; flanel Hamburg és Szászországból; gyapjúszövet, mint Bercan, Satin, Quinet, Calamant, Tabouret, Floretas, Strück, Anglia és Szászországból, finomabb vászon, mint Battiszt, Trillich, ágy-, asztalnemű s fátyol Sziléziából, silányabb Lengyelországból; gyapotszövetek, mint kanavász, Bombasin, Barchent, Gingang, féldroquet, Szászország és Svájczból; selyemszövetek Anglia s Francziaországból; kalapok Sziléziából és Szászországból; vékonyposztó, flór, Bolognából és Svájczból; Nürnbergből sárgaréz és egyéb árú.

A jelentéstevők szerint mindezen árút az osztrák tartományok is előállíthatnák, s sikerel versenyezhetnének Magyarországban; a baj csak az, hogy Lipcsében igen nagy a választék, már pedig s kereskedő legszivesebben az ily helyet keresi fel, továbbá, hogy ott az áruk a nagy forgalom miatt nagy tökélyűek, melyek beszállítására a kereskedők titkos útakat is felhasználnak, úgy, hogy a vámon sokat megtakarítanak, de meg a pénzt is ott nagyobb értékben fogadják el a rendesnél. Mindemellett hitelt is élveznek ott a magyar kereskedők, de még kifelé gyapjút, törökfonalat, dohányt, szattyánt visznek, s így a fuvarköltség is kisebb. Mindezt nehéz volna paralizálni.

Törökországból behoznak Magyarországba disznót, gyapjút, nyers- és fonott-gyapjút, fonalat, szattyánt és kordován bőrt, dohányt, kávét, olajat, rizst, déligyümölcsöt, fegyvert, kést, atlaszt, s bagazia nevű szövetet. Ezt vagy Magyarországban adják el, vagy átviszik az országon Németországba, hol a kapott pénzen új árukat véve, azt Magyarországban értékesítik. Magyarországból Törökországba csak nyersbőrt, némi gabonát és durva posztót visznek.

Erdélyről csak 1792-ben kérték be az adatokat, melyek 1792—93-ban érkeztek be. Jóllehet tehát az adatok későbbi időről szólanak, most adjuk azokat, hogy az egész ország iparáról jobb áttekintést nyerjünk. Egyébiránt e jelentésekben a kisebb kézműipart nem vették tekintetbe. Különben is a jelentések nem is az udvari rendelet értelmében szerkesztettek; azokat magyarra fordításuk alkalmával meglehetősen kivetkőztették eredeti for-

májukból. Az osztrák kamara azon czikkeket akarja kutatni, melyeket a belföld termel, míg a főkormányszék a belföldi kereskedésben előforduló czikkekről általában beszél, minden tekintet nélkül az eredetre. Az osztrák kamara nem mondja, hogy a kézműipar nem érdekli, míg a főkormányszék csak a gyárak s «nevezetes mívelések»-ről szól, a mi a kutatás körét indokolatlanul megszorítja; ezt egyébiránt az osztrák kamara elég helytelenül helybenhagyta. Így azután a jelentés még tökéletlenebb, mint az előző, s főkép azért becsesek, mert a gyárakat s ipartelepeket megörökíti. A jelentések közül Szász-Sebes széké az idők folyamán elveszett.

Sem gyár-, sem ipartelep nincs Dobokamegyében, Aranyos, Csík, Maros, Nagy-Sink, Szerdahely és Udvarhely széken, Csíkszeredán, Oláhfalun és Sepsi-Szent-Györgyön, a mint azt a jelentések röviden kijelentik. Ellenben Alsófejér-. Felső-Fejér-, Közép-Szolnok- s Tordamegyék, Bardócz, Háromszék, Kőhalom, Medgyes, Szászváros, Ujegyház székek, Abrudbánya, Bereczk, Besztercze, Hátszeg, Illyefalva, Kézdi-Vásárhely, Kolozsvár s Marosvásárhely több-kevesebb változattal azt mondják, hogy oly gyárak s ipartelepek, mint azt a rendelet felsorolja, nincs területükön; Kőhalom szék, Abrudbánya, Bereczk, Besztercze, Hátszeg, Kézdi-Vásárhely, Kolozsvár, Maros-Vásárhely s Vízakna azonban kijelentik, hogy mesterségeket azért folytatnak lakosaik. De nézzük az egyes iparágakra vonatkozó jelentéseket.

A posztószövés, mint kéziipar, Fogaras vidékén folytatódik; Erzsébetvárosban posztófestők vannak. Selyemszövetgyár Nagy-Szebenben van. Takácsok Segesvárt dolgoznak, árúczikkeiket ezelőtt külföldre is vitték. Kötélverők is dolgoznak Segesvárt, melynek jó részét Oláh- s Moldvaországba viszik. Tímárok vannak Fogaras vidékén, honnan a báránybőrt Bánátba, Magyarországba, sőt Oláhországba is viszik, továbbá Székelyudvarhelyt, Erzsébetvárosban, Gyergyó-Szent-Miklóson, honnan Debreczenbe is hordják eladni, nemkülönben Szamosujvárról is. Csizmadiákról csak Vízakna emlékezik meg.

Az ötvös-czéhről csak Brassó város beszél, kovács- s lakatosokról viszont csak Segesvár és Udvarhelyszék; egyébiránt késesekről is megemlékezik Segesvár.

Fűrészmalom van a gyalui-, zentelki- és valkai-havasokon, melynek gyártmányait Magyarországba is viszik. Hamuzsírt főz-Krasznamegyében a maladei és dohi hutában; az első már alig

dolgozik, míg a második Pesttel is kereskedik e czikkben; főznek még hamuzsírt Felső-Kománán s Fogaras vidékén is. Kerékgyártóról csak Vízakna emlékezik meg.

Üveghuta Fogaras vidékén Porumbákon, Kercsesorán és Árpáson van, melyek üvegeit Oláhországba is hordják. Kővár vidéke is említ egy üveggyárat, mely azonban Teleki Ádám halála óta elpusztúlt. Miklósvár székben szintén van üveghuta. Szebenszék is említi a fenti porumbáki hutát, s megjegyzi, hogy készítményeit Moldva s Oláhországban adja el. Fazekasokról csak Segesvár s Vízakna emlékezik meg.

Papírmalmok Fogaras vidékén Kercsesorán és Fogarason vannak.

Gyertyagyár Erzsébetvárosban van.

A jelentésekhez az állapotok javítását czélzó óhajok is mellékelve vannak. Erdély ipari állapotának javítására egy véleményes jelentés dolgoztatott ki, mely az ipar vitelét rendezi s korlátok közé szorítja; általában a czéhrendszer megtartása mellett foglal állást. A véleményes jelentés nagyon sok üdvös reformot czéloz, melyek, sajnos, mind kimaradtak, mert hisz e jelentés országgyűlésileg még csak nem is tárgyaltatott. Érdekes statisztikai adatokat nyújt e jelentés, melynek fényúzési rovatából láthatjuk, hogy mily rengeteg ily külföldi czikkeket fogyasztott Erdély; így évente behoztak ezüst- és porczellánedényt, üveg- és faárút 17,559 frt, finom posztót 63,328 frt, drága prémet 18,517 frt, arany sújtást 13,143 frt, finom vásznat 10,553 frt, galanteria czikket 24,183 frt, képet és papiroszczikket 2480 frt, bécsi nőiczipőt 14,000 frtért, czukrot s szörpöt 103,528 frt, értékben. E kor viszonyait tekintve valóban nagy összegek. Egyébiránt az 1785 november 1-től 1792 október végéig terjedő időszak átlagában az osztrák örökös tartományokból, vagy a külföldről való behozatal s kivitel azon gyári s kézműipar czikkeket illetőleg, melyekre Erdélynek a legnagyobb szüksége volt, a következőkép alakul:

	Behozatal Rajnai frt	*Kivitel Rajnai frt*
Len-, kender- s gyapotfonal	6,663	41,000
Cotton-vászon s egyéb gyapotárú	31,388	21,985
Len- s kendervászon	76,201	31,611
Kötélverő árúk	—	25,523
Különféle posztó- s gyapotárú	89,208	62,592
Pokrócz	—	47,621
Selyemárúk	63,328	7,828

	Behozatal Rajnai frt	Kivitel Rajnai frt
Kalaposárúk	9,000	13,721
Gyapotfonál	—	—
Fonalak, vásznak, posztó és selyem festése	—	—
Különféle bőráruk	—	—
Szíjgyártó árúk	—	12,369
Csizmadia árúk	14,000	6,744
Nyersvas	—	6,918
Vasipari czikkek	36,706	92,399
Esztergályos árúk	2,774	33,500
Egyéb faipari czikkek	491	25,791
Üvegárúk	5,258	15,520
Értékes agyagárúk	1,072	—
Közönséges agyagárúk	407	4,602
Czukorfélék	103,456	1,391
Összesen	439,962	451,115

A kivitel tehát csak egy csekélységgel múlta felűl a bevitelt; s ép oly czikkekben dominált a bevitel, melyek előállítása belföldön könnyen lett volna eszközölhető, vagy nagyobbítható.

Mindenesetre láthatjuk, hogy az iparágak nagy száma volt felkarolva, melyek azonban a fentiekkel épen nincsenek kimerítve, sőt a felemlítettek nagy része még másfelé is készíttetett. A baj azonban az volt, hogy a kultúra nem állt elég magas fokon semmi tekintetben sem, a minek következménye az volt, hogy a külföld finomabb termékeit nagyobb figyelemben részesítette a fogyasztás. Ez azonban csak nagy általánosságban volt elmondható, mert hisz voltak sok oly iparczikkeink, melyeket a külföld is keresett jóságuk folytán. Sajnos, ez aránylag véve csak ritkán volt elmondható. Egyébiránt korszakunk elején egy új iparág meghonosításának napja kezdett derengeni: ez a selyem gyártása, illetve selyemszövetek előállítása. Passardi 1680 körül vetette meg annak alapjait Baranyamegyében, míg most III. Károly s Mercy tábornagy iparkodtak a selyemtenyésztésre az alapot megteremteni a temesi Bánság nagyméretű eperfaültetéseivel, úgy, hogy rövidesen gyárak is állíttattak fel. Az ország más részeibe is kezdett a selyemhernyótenyésztés átszivárogni, de a további fellendülésnek gátat vetett fentiek halála, valamint azon körülmény is, hogy a temesi Bánság egy bécsi bank kezeibe jutott, mely, nehogy Ausztriának e tekintetben versenytársa akadjon hazánkban, a selyemhernyótenyésztést elnyomta. Mária Teréziának uralkodása első részében rendkívül sok baja volt a külviszonyokkal, úgy, hogy ily részletkérdéseket erőteljesebben

nem karolhatott fel. 1760-tól kezdve azonban — midőn Verseczen és Temesvárott filandák állíttattak fel — jobb napok kezdtek virradni a selyemhernyótenyésztésre, úgy, hogy már 1765-ben másfél mázsát nyomott a legombolyított selyem. Az ország nagy részében mutatkozó indolentia volt az oka, hogy csak Tótországban, a katonai határszéleken, Bánságban, Pest, Bács, Tolna, Csongrád s Békés egyes helyein lehetett számbavehető sikert felmutatni.

1765-ben rendelte el a királynő, ki *selyem ruha* czimű népies iratot is osztatott szét a nép között, hogy a gubókat a kincstár váltsa be. Következő évben Eszéken selyemtenyésztési felügyelőség állíttatott fel, s 1768-ban minden vármegyének kötelességévé tétetett nyilvános epreskertek létesítése. 1768-ban a három szlavon vármegye 170,000 font gubót váltott be. 1769-ben, miután Baranyában és a Bánátban a selyemtermelés mind nagyob lendületet vett, Eszéken a kincstár egy gombolyító- és fonógyárat létesített. Hogy viszont a gubók kezelésének okszerűsége terjedjen, minden vármegye kötelezve lett két fiatalembernek Eszékre való küldésére, hol azok a gubók kezelésében és gombolyításában oktattattak. 1771-ben a vármegyék házi pénztáraik terhére selyemtermelési felügyelőket tartoztak alkalmazni, kik a nyilvános epreskertekről és az eperfaültetvényekről tettek jelentést. De elrendelte a Commercial-Rath azt is, hogy az eperfatulajdonosok meghatározott bérfizetés ellenében az eperfáik használatát a termelőknek tartoznak átengedni.

Hogy Tolnamegyében a selyemtenyésztés a továbbiakban oly nagy lendületet vett, azt eme évek nagyobb arányú munkálkodásának köszönheti. Csákányi János selyemtenyésztési biztos e téren rendkívüli tevékenységet fejtett ki, úgy hogy 1779-ben a termelők 2552 font selymet termeltek, melyért 1276 frtot kaptak.

Az 1771. évben évben az elért eredmények felől tájékozás szerzendő, a kamara ez irányú jelentéseket kér be. A bécsi kerületi kincstári uradalom kísérlete kedvezőtlenül ütött be; egy s más okból az eszéki uradalmon kívül mind kedvezőtlen jelentést küld. Így az óvári, máramarosi, ráczkevei, fehérvári, aradi, bélyei, diósgyőri, tokaji, ó-budai, vucsini, sóvári, pétervárádi, ungvári, hradeki, likavai, nagyváradi, visegrádi s peklényi uradalmak. A selyemhernyótenyésztés körül kisérleteket tettek még egy s más irányban s több-kevesebb eredménynyel (selyemhernyóval, vagy tisztán eperfaültetéssel) Székesfejérvár, Breznóbánya, Buda, Korpona, Kassa, Körmöczbánya, Debreczen, Kaproncza, Ujvidék,

Pest, Szeged, Sopron, Szentgyörgy, Esztergom, Szakolcza, Nagy-Szombat, Varasd, Zágráb, Győr, Eperjes s Pozsony; Kőrős, Kis-Marton, Ruszt s Komárom, daczára a felsőbb paranesnak, még mit sem tett. Az alábbi 13 város, mivel viszonyai nem alkalmasak az eperfa diszlésére, a továbbá kisérletek alól felmentettek. Ezek: Bakabánya, Bártfa, Szeben, Lőcse, Libetbánya, Beszterczebánya, Selmeczbánya, Trenesén, Bélabánya, Nagybánya, Kézsmárk, Ujbánya és Felsőbánya.

1773-ban Lahner Lászlót és Matovics Józsefet mint vándortanítókat küldte ki a kormány az ügy előmozdítására. Különben is a selyemtermelés folyton nagyobb lendületet vett, úgy hogy az északi részek kivételével, az egész országban termeltek már selymet.

Kecskeméten 1774-ben 423, 1775-ben 606, 1778-ban 874, 1780-ban 960 font selyem nyeretett. Hogy Mária Terézia mennyire szívén viselte a selyemtenyésztés fellendítését, azt élénken illusztrálja egy a baranyamegyei hanyatlás tárgyában kiadott okmánya, mely így szól (az eredeti latin szövegben): «Mária Terézia, Isten kegyelméből özvegy római császárnő, Magyar-, Cseh-, Dalmát-, Horvát-, Szlavonország stb. apostoli királynője, Ausztria főherczege, stb. Fönséges herczeg, kedves rokonunk, főtisztelendő, tisztelendő, tekintetes és nagyságos, úgyszintén nemzetes kedvelt híveink. Tudomásunkra jutván, hogy az imént elmúlt évben a selyemtenyésztés különösen Baranyamegyében nagyon hanyatlott, s hogy abból alig valami, vagy semmi sem állíttatott elő, azért Kedvességed és Hűségtek az említett Baranyamegyénél állapítsák meg, hogy a hanyatlást a tenyésztők, vagy a szükséges gyámolítás hiánya okozta-e? Minthogy pedig köztudomású, hogy abból a szegény adófizetőkre s az egész közre, főkép ha nagyobb buzgóság fordíttatik reá, mekkora haszon háramlik, Kedvességedet és Hűségteket kegyelmesen figyelmeztetjük, hogy ez érdemben ismételten kiadott kegyes rendeleteinknek szorgalmasan és lankadatlan buzgósággal érvényt szerezzenek; kivánjuk továbbá, hogy az egész ügynek mikénti előrehaladásáról az elmúlt évről Kedvességed és Hűségtek az előírt jelentést minél előbb fölterjeszteni el ne mulaszszák. A kik iránt egyébként császári, királyi kegyünkkel és kegyelmünkkel kegyesen és változatlanul maradunk. Kelt . : . 1775 . . . január 13-ikán . . .»

A Bánságban 1777-től kezdve újra fel kezdett lendülni a selyemtenyésztés ügye. Délmagyarországon meglehetős haladás volt különben is e téren, merthisz a határőrvidék katonai szer-

vezete minden hivatalból jövő dolog végrehajtását, minden hivatalos ténykedést nagyban megkönnyített. A határőr családoknak parancsban adatott ki a felsőbb rendelet, kik azt követni voltak kénytelenek. A nagyobbodó selyemkészlet több gyár felállítását tette szükségessé, úgy, hogy korszakunk végén már Temesvárott, Bellovárott, Ó-Budán, Pesten, Strazemonban s Csabán voltak gyárak. Sajnos, ezen szép reményekre feljogosító iparág a jövőben nagyobb mérvű haladást nem tett.

1779-ben újabb három beváltó- és gombolyító-intézetről kellett gondoskodni, melyek 1780-ban 122,000 s 1785-ben 180,000 font gubót váltottak be.

1788-ig a selyemtermelés mint kincstári egyedárúság kezeltetett. Első osztályú gubóért 40, másodosztályúért 20 conv. krczárt fizettek. Ez évben szüntette be József császár az egyedárúságot, de a szabad verseny nem járt a kívánt eredménynyel, úgy, hogy 1796-ban már csak 22,500 font gubót termelt az ország. A selyemtermelés mindjobban hanyatlott, s korszakunk végén az már minimális lőn.

II. József alatt több beváltó állomás s selyemgubógyár létesült, de a selyemtermelés rövidesen hanyatlásnak indult s csak József nádor alatt vett nagyobb lendületet.

A század végén úttörő kezdeményezéseket találunk hazánkban az ipar terén. Német nevűek s valószinüleg idegen ajkúak az ipar eme munkásai. Egy ez irányú közlemény szerint Erdélyben az első papirmalom fölállító Fuchs és Benkucz; Magyarországon Tepliczen állítja föl egy orvos, Spillenberg Samu. A könyvnyomtatás megalapítói Gutgessel Dávid és Klőss Jakab. A rézmetszés terén kimagaslik Kremienitz János, az építészet terén Wiener Mór, az orgonakészítés terén Kámicz Kristóf. A bányászat terén kitűnik Henkel Lázár, Piber (ki után a Piberakna ma is ismeretes) és Richter. A XVIII. században a festőfűnek termesztésére a lökést Pfeiffer késmárki orvos adja meg. Az első kartongyárakat emelik Sárváron (Nyitra) Sottiringeni Ferencz és Acklissen (Pozsonymegyében) Falket. A selyemtenyésztésnek és selyemiparnak megalapítója Sollenigh. A cserépedénykészítést egy Germain nevű franczia kezdi; a gyapottermelés terén úttörők a Nákó-testvérek, az indigó-termelésben Sieblein és Kovadnek. Gyapjúszövet-gyárakat emeltek Kassán Kofpi, Pozsonyban Hunold, Moson vármegyében Preslen és Nefzem. A XIX. században a gazdasági iskolák kezdeményezői Békés vármegyében

Tessedik Sámuel, Hradeken Wilman és Magyar-Óvárt Wittmann. A borkészítés terén nagy újító Schams Ferencz, a kereskedelmi növények forgalmában pedig Nay fiumei tőzsér. Kecskeméten műtakácsságot kezdeményez Peyer, Pesten fátyolmanufekturát létesít Valero Tamás, bőrgyárakat emel Kemniczer János. Az első czukorgyárat emelte Sidetl Károly; a külfölddel való kereskedelmet képviselték: Keppel, Schopper, Ulmann, Koppély.

Korántsem volt azonban a magyar ipar fejlesztés oly nagy mérvű, mint az osztrák. Az osztrák ipart minden elképzelhető módon támogatták. Nálunk a huszadik század elején sem látunk ily intensiv iparfejlesztést. Ez az oka hátramaradásunknak, ez az oka annak az óriási fellendülésnek, melynek Ausztriában tanui lehetünk. Újabban (1902) egy Bécsben lakó magyar ember tett közzé egy füzetet Magyarország iparfejlesztéséről, melyben az örökös tartományoknak Mária Terézia s József császár alatti ez irányú tevékenységéről az alábbiakat mondja: Szilézia elvesztése után Mária Terézia minden igyekezete oda irányult, hogy Csehországban uj gazdasági föllendülést biztosítson. És czélját nemcsak külföldi gyárosok, munkások és segédmunkások betelepítésével szolgálta, hanem gépeket is szerzett, anyagi támogatást, adóelengedést adott, hozzájárult a tanulógyerekek neveléséhez és igy támogatta az ipar fejlesztését. Bizalmas megbizottakat küldött ki a külföldre, hogy Ausztria részére gyárosokat nyerjen meg betelepedésre. És tényleg akadtak is francziák, angolok, svájcziak, németek és németalföldiek, akik széleskörű szabadalmakra és kedvezményekre támaszkodva, gyárakat alapítottak Ausztriában. De a császárnő buzdításai következtében maguk az osztrákok is élénk ipari tevékenységet fejtettek ki, s különösen a nemesség járt elől dicséretre méltó jó példával. A kereskedelmi testületnek joga volt támogatások adására, amely czélra egy millió forint állott rendelkezésére.

A morvaországi nemesség gróf Kaunitz államkanczellár kezdeményezésére 1755-ben nagy textilgyárakat létesített Janovitzban, Namiesben, Neuschlossban, Mährisch-Neustadtban és sok más egyéb helyen.

1763-ban kibocsátották az adómentességről szóló törvényt, és egyidejüleg kékfestőket hivott be Mária Terézia Franczia-országból, csinozókat, fehérítőket Svájczból, finomszövőket Milanóból és üvegeseket Olaszországból. Bejött: Bujatti György Olaszországból; Schoeller Dürenből; Schaumann Bajorországból; Dou-

glass János Angliából; Kühne és fia Szászországból; Limburg J. B. Lipcséből; Gassner, Getzner és Mutter Svájczból; Regenhart Bajorországból; Wagemann és Seybel Württembergből; Bleckmann Solingenből; Jenny és Schindler Svájczból és még igen sokan. Ezek közül a legtöbb még ma is fennáll, mint igen jelentékeny nagyiparos-czég. 1763-ban Fries Jánost, aki valósággal kereskedelmi és ipari lángész volt, Mühlhausenből Bécsbe hívták. Ő is Mária Terézia ipari törekvéseinek szolgálatába állott. Széleskörű szabadalmakkal és tekintélyes összegű tőkékkel Friedauban és Rabensteinban szövőgyárakat létesített Fries egész és fél gyapjuszövetek, úgyszintén gyapotáruk gyártására. Gróf Chotek Rudolf, az egyetemes kereskedelmi direktórium elnöke, Friesnek adta át a császári selyemszövőtelepet, aki azután még megalapította bársony- és selyemszövőgyárát és meghonosította a nürnbergi öntött érczárukat. Ugyancsak Fries ösztönzésére alapított báró Grechtler János Friedauban egy kartongyárat, Neffzen Konrád báró pedig Humpoletzban egy pokróczgyárat. (Fries Jánost ez érdemeiért 1783-ban grófi rangra emelték.) 1765-ben maga az osztrák kormány alapította meg nagyszerű befektetéssel és gazdag üzemtőkével Köffiler János Lipót vezetése alatt az első finom posztógyárat Brünnben. A gyár még mainap is fennáll Teuber József és fia czég alatt. Köffiler még Seitter, Offermann János Hermann, Bräulich és Hopf Frigyes (ma Schoeller és Társa) rajna-vidéki posztószövőket hozta be Ausztriába, nagy szabadalmakkal és kedvezményekkel látván el azokat. Mária Terézia gróf Kinsky Józsefet bízta meg, hogy Haidében és Bürgsteinban egy-egy szövőgyárat alapítson, amelyeket aztán egy kartongyárral egészített ki; gróf Waldstein Vincze Münchengrätzben, gróf Bolza József Josefsthal-Cosmanosban szintén szövőgyárakat alapítottak és e vállalatok vezetésére Leitenberger János Józsefet hívták meg. (Ez idő szerint a világhirű cosmanosi báró Leitenberger-féle vállalat.) A braunaui prelatus és a Schaffgotsch grófok Königgrätzben alapítottak egy gyapjuárugyárat; ugyanugy gróf Harrach Namiestben, míg gróf Waldstein egy harisnyagyárat, gróf Ulfeld egy szalaggyárat és Colloredo-Mansfeld herczeg, valamint Schwarzenberg herczeg gyapotfonógyárat Pottendorfban. (Utóbb pottendorfi részvénytársaság.) Kühnel Márkus Penzingben szalaggyárat alapított és e czélra 30,000 frtot kapott, Thys posztógyárosnak meg éppen 100,000 frtot, gróf Clarynak 12,000 és gróf Waldsteinnak pedig

10,000 frtot adtak. Rosthorn Mátyást Mária Terézia egy gombgyár alapítására Bécsbe hívta és az Ungargassében e czélra egy egész házat rendeztek be számára. Ennek a czéltudatos kezdeményezésnek a nyomán és az állami támogatás erejével a külföldi verseny ellenében prohibitiv vámokkal védve, támadt az osztrák ipar.

Mária Terézia uralkodása alatt nagyobb szubvenciókat adtak az osztrák iparnak, mint a mennyit a magyar királyi kereskedelmi minisztérium ma nyujt. Kühnel Márkus penzingi szalaggyáros husz munkással dolgozott és 30,000 frtot kapott. Thys posztószövő, mint már említettem, 100,000 frtot.

Mária Terézia alatt nemcsak fejlesztették az osztrák ipart, de meg is becsülték azt. Az ipar biztosítására és megerősítésére már 1749-ben megjelent egy császári rendelet, amelynek legelső pontja megtiltja az idegen szövetek behozatalát. A rendelet 3-ik pontja 200 arany büntetéssel sujtja azt, aki magának fél vagy egészen gazdag idegen szövetből csináltat uj ruhát. Azt a szabót, a melyik külföldi szövetből készít ruhát, iparának elvesztésével és három havi börtönnel büntették. Igen érdekes a rendelet 6-ik pontja is, amelyik azt mondja, hogy: «Nincsen más szándékunk, mint az, hogy a pénzt itt akarjuk tartani az országban!»

Fia, II. József császár, 1784 augusztus 27-én kibocsátott ujabb rendeletével hatályosabbá tette az 1749 szeptember 12-iki császári pátenst. II. József császár a kiürített klastroépületeket külföldi iparosoknak ajánlta fel — teljesen ingyen — s egyszersmind további állami kedvezményeket helyezett számukra kilátásba. Ennek a felhívásnak eredményeként alapított Andre Kristóf, a Rajna melletti Mülheimból költözve át, Bécsben egy selyemszövőgyárat; Gindle Prokop egy aranyáru-gyárat Prágában; a franczia Lunet egy keztyűgyárat. Graslitzben a hangszerkészités talált hálás, termékeny talajra; gróf Harrach Ernő egy battistgyárat alapított Starkenbachban, Auersperg Ádám herczeg egy szövőgyárat Tupaldban; gróf Rottenhann Henrik egy nagy karton, mousselin, barkétgyárat, ugyanő Kalichban egy vashámort és Gabrielhüttében egy vasgyárat, s végre gemnischti birtokán egy gyapotszövőgyárat. Messze vezetne a külföldről betelepített iparosoknak százait és a tetterős nemességnek gyáralapító tagjait mind névszerint sorolni föl. Statisztikai adatokkal kell illusztrálni az osztrák iparfejlesztés terjedelmét.

1785-től 1788-ig 432-ről 3093-ra emelkedett a gyapotszövők száma; a gyapjuszövőké 16,698-ról 24,879-re; a lenszövőké

54,894-ről 71,979-re; a selyemszövőké 497-ről 3093-ra; a papirkészítőké 648-ról 917-re.

A szövőipar (kizárólag házi- és kéziüzem) hirtelen óriási föllendülése következtében egyszerre szövőfonál hiánya állott be Ausztriában. Az 1786-iki esztendőben vált köztudomásuvá, hogy Angliában sikerült a kézifonást gépüzemmel helyettesíteni. Akkor azután egyszeriben azon voltak, hogy ezt a gondosan őrzött titkot ellessék. Angliában a fonógépek kivitelét halálbüntetéssel sujtották; és mégis sikerült az akkori nagykövetnek, gróf Battyánynak, az első fonógépet Ausztriába hoznia. A legelső gyapotfonógyárat báró Vay 1789-ben alapította Ausztriában. II. József császár uralkodásának idejére esik a háziiparnak gyári iparrá való fejlődése; a háziipar mindinkább félre szorult, teret hagyva a gépekkel dolgozó nagyiparnak, a gyümölcsöző tömegtermelésnek.

Fentieket írja jelzett füzet az örököstartományok iparfejlesztéséről, s így épen nem csodálkozhatunk azon az eredményen, melyet Ausztria e tekintetben felmutat.

Igyekeztek az egész országban a kereskedés közvetítésével az árukon túladni, de sajnos a kereskedelmi árú csekélysége, a külfölddel való kereskedés megnehezítése, az aránylag fejletlen viszonyok, nagyban bénították annak nagyobb fellendülését. Nyers terményünk volt bőven, de az előzőek káros hatása ennek kereskedelmi forgalmára is éreztette hatását. 1715—1720 körül* hazánk egyes részeiben az ipar s kereskedés a következőkép alakult.

Abaujmegyében minden mezővárosban voltak iparosok, de csak tengődtek, nagyobb vásár is csak Szikszón volt még pedig évente 4, melyek mindegyike 12 frtot jövedelmezett a városnak. Az ipar s kereskedés Kassán koncentrálódott: de mindkettő sok kivánni valót hagyott hátra. Aradmegye Arad város kivételével ipar s kereskedés tekintetében úgyszólván nem számított: Arad városban azonban a lakosságnak mintegy $^2/_3$-része ezzel foglalkozott s belőle aránylag nagy jövedelmet látott. Árvamegye e tekintetben szóba sem jöhet; Bács- s Bodrogmegyék a marhakereskedés s halászatból pénzeltek, de iparuk is számbavehető volt. Baranyamegyében az ipar s kereskedés Mohács, Szekcső, Siklós (a három mezőváros) s Pécsett összpontosult: az összeírás nem volt valami tökéletes, de úgy látszik, hogy nagyobb

* Acsády munkája után (Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában).

kifogás az üzleti élet tekintetében támasztható nem volt. Bars vármegyében a kereskedés s ipar nagyon szép fejlődésnek indult. A bányászat, edény- s fakereskedés nagy hasznot biztosított a népnek: elvitték az egyes termékeket — különösen fát, edényt s szenet — messze földre s gabonát hoztak helyette. 1720 körül azonban már nagy a panasz főkép a bányászatra: áll ez úgy Körmöcz- mint Újbányára is. Nem jól jövedelmeznek a bányák, s mivel ez mégis a főkereset, minden téren érezteti káros hatását. Békésben a kereskedés s ipar számba sem jöhetett, Beregmegyében is csekély volt: az iparosok szegények; görög kereskedőket találunk Munkácson, kik borkereskedéssel foglalkoztak. Általában véve a kereskedés, kevés kivétellel görög kézben volt, s az a mezővárosokban volt összpontosulva: Jándon gyümölcscsel kereskedtek. Biharmegye ipara s kereskedése Debreczen kivételével elenyésző csekély volt: úgyszólván teljes stagnálás volt e téren észlelhető. Debreczenben a marhakereskedés nagy mérveket öltött, jóllehet a kereskedők panasza állandó ép úgy, mint az iparosoké, kiknek száma tetemes volt, s folyton növekedett; ez amaz állítás ellen vall, hogy keresetük rossz lett volna. Egyébiránt különösen a felvidék versenye ellen panaszkodnak. Borsodmegye ipara s kereskedése hiányosan iratott össze, de úgy látszik, hogy az némi lendületet vett. Csongrádmegyében — Szegedtől eltekintve — csak a halászat volt számba vehető. Igaz, hogy Vásárhelyt is találunk öt görög kereskedőt, de ezek nagy forgalmat nem igen csinálhattak, miután számuk nagynak nem mondható. Az ipar s kereskedés Szegeden sem volt nagynak mondható: a marhatenyésztés s így az azzal való kereskedés hozott csak aránylag nagy hasznot. Esztergommegyében iparos s kereskedő csak a városokban volt, az üzleti élet általában gyenge lábon állt. Az Esztergom városbeliek is nagyon panaszkodnak: kivált az idegen verseny az, mi nyomasztólag hat az üzletek vitelére. A szűcsöknek a szentendrei és budai ráczok csinálnak versenyt, a kovácsoknak a bécsi és budai mesterek: a csizmadiák is a verseny miatt panaszkodnak, a mi az általános üzleti hanyatlást idézi elő. Fejérmegyében iparos úgyszólván csak Moórott s Fejérvárott volt, de a gabona-, marha- és fakereskedés általában virágzott, s nagy hasznot biztosított a megye közönségének. Gömörmegyében az üzleti tevékenység meglehetős volt e korban. A bányászat s fakereskedés nagy hasznot biztosított a lakosságnak; de volt fűrészmalma, gyü-

mölcse, méhészete, juhtenyésztése s kereskedelme is. Különösen fazekassága volt nagyon kifejlődve. Győrmegyében, illetve Győr városában s a közelében levő községekben a gabona- s borkereskedés volt nagymérvű: a halászat erősen ki volt fejlődve. Az iparosság mindössze Győrben, Révfaluban s Győrszigeten volt jelentékenyebb. A Győr városiak főkép ipar s kereskedelemből éltek, de igen nagy kárt tettek nekik a katonák, kik szintén foglalkozhattak, s foglalkoztak is mindezzel, s velük szemben sok kiváltságot élveztek. De mint Acsády mondja: «a Győrszigeten lakó és a vármegyének alávetett fazekasok, a város régi és szabadalmas mestereit megrövidítették, a mennyiben otthon készített munkáikat, a zöld mázas fazekakat és tálakat, a városban minden díjfizetés nélkül árulhatták, míg a győri mesterek, csak fekete munkát árulhattak, mert zöldmázas edényeiket a katonák elkobozták. Más a város területén kívül élő fazekasok a fekete munkát Hainburgban vásároltak, Győr területére bevitték, s ott illetékfizetés nélkül szabadon eladhatták. Hasonló jogtalanságokat kellett türni más mesterségeknek is. A városban lakó jobbmódu, de a terhektől szabadulni vágyó mindenféle mesteremberek mint: kádárok, kovácsok, lakatosok, ácsok, kerékgyártók, posztókészítők, timárok, nyergesek és mások, magukat a katonai kormány védelme alá helyezték, s az így nyert kiváltságok alapján gyártmányaikat s árúikat, nem tekintve a város által limitált árakat, saját tetszésük szerint a méltányos árakon felül árulták, a vevőket taksálták, drágaságot okoztak s a velök versenyt tartani nem tudó iparosokat megkárosították. Így tettek a győrszigeti serfőzők is, kiknek száma meg volt határozva, s mert a városban nem volt szabad sert főzni, tetszésök szerint verték fel az árakat. A kiváltságoltak e nagy száma okozta, hogy a szegényebb iparosok helyzete igen nyomasztó volt. Keveset kerestek, s a mindennapi szükségletek és az adók sokféle nemei ezt is felemésztették, úgy hogy többnek közülök, kivált tavaszi időben, mezei munkával is kellett foglalkoznia hogy megélhessen.» Az iparosok így általában nem voltak helyzetükkel megelégedve: a katonák is panaszkodtak, a polgári iparosok pedig annál inkább, mert hisz a különféle katonai kiváltságok helyzetüket még jobban megrontották. Heves s Külső-Szolnokban kevés idevonatkozó adatot irtak össze; annyi azonban bizonyos, hogy kereskedésük fő tárgya a gabona, marha, kender s hal volt. Hontmegyében a szabad királyi váro-

soktól eltekintve a gabona, marha, bor, fa s szén volt a kereskedés főtárgya: az iparosok is meglehetős számban találhatók. Selmeczbányán a bányászat hanyatlik, s ép ezért az ipar s kereskedés sem igen megy előre: más vidékek versenye sokat árt a városnak. Bélabánya helyzete jobb volt, de itt a kereskedést nem folytatták, bányászat, szénégetés s faipar volt a főfoglalkozás; Bakabányán is csak az ipar virágzik. Komárommegyében a kereskedés meglehetős nagy lendületet vesz: a kereskedés főtárgya a gabona, marha, gyümöles s hal volt: az iparos aránylag kevés. Komárom városban a kereskedők 's iparosok száma nagy, s folyton növekvő számukból az aránylag könnyü boldogulásra lehet következtetni. Közép-Szolnokmegyében az ipar s kereskedés teljesen pangott, s az még a mezővárosokban sem volt számbavehető, a mi mindenesetre a helyzet teljes silányságát mutatja. Krasznamegyében az üzleti tevékenység teljesen szünetelt; ipar s kereskedés nagyban egészben sehol sincs. Liptómegyében csak a faipar s kereskedés volt számbavehető. Mármaros úgyszólván teljesen kereskedésből élt: fa-, sószállítás, tutajozás, s a bányaipar (sóbányászat) volt kereseti forrása. Marhatenyésztése is jelentékeny. Mosonmegyében az ipar s kereskedés nagyon jelentékenynek mondható: különösen az Ausztria felé irányuló kereskedelem volt élénk. Nógrádban a gabonakereskedelem említhető, de némi ipari tevékenységre is csak akadunk. Nyitramegyében Szakolcza várossal egyetemben az ipar s kereskedés jelentékeny, de közelebbi adataink hiányoznak. Pest-Pilis-Soltmegyében az ipari s kereskedelmi tevékenység Buda és Pest kivételével nem volt számot tevő, jóllehet marhakereskedés s halászat üzetett. Az üzleti tevékenység mégis a két városra központosult, de azért Budán az iparosok s kereskedők panasza állandó; ennek daczára számuk növekvőben van. A pesti ipar s kereskedés is növekszik. Pozsonymegyében a halászatot, tutajozást, fuvarozást stb. látjuk felkarolva, de városaiban az üzleti tevékenység nagyobbmérvű. Pozsony, Modor, Bazin, Nagy-Szombat ipara s kereskedelme jelentékeny, jóllehet panaszuk állandó: úgylátszik azonban, hogy a városok közül csak Szent-György ipara s kereskedelme volt fejletlen. Sárosmegyében a faipar, a sóbányászat, szén- és mészégetés látható: városaiban a kereskedés s az ipar van elterjedve. Bártfa iparosai nagy számuak, de azt állítják, hogy a vászonszövés, mely főfoglalkozásukat képezte, s mely

a legtöbb jövedelmet adta, rendkívül hanyatlott: sörfőzés a régebbi időben nagy jövedelmet hajtott, most semmit. Ezt állítja különben Eperjes is söriparáról, mely egyébiránt jelentékenyebbnek látszik Bártfáénál: ugyanez mondható Kis-Szebenről is. Bártfa különösen a lengyel versenyről panaszkodik. Somogy kereskedelme s ipara jelentéktelen; csak Szigetvárott van nagyobb élénkség, hol a lakosok úgyszólván csak azzal foglalkoznak. Úgylátszik, hogy Sopronmegyében az üzleti tevékenység nyomai megvoltak, de adataink nem igen vannak e tekintetben: városai Kis-Marton, Ruszt s Sopron sem igen mutatnak fel számbeli adatokat, jóllehet Ausztria közelsége folytán kivált a kereskedelmi tevékenységre lett volna tér. Szabolcsban a panasz általános: a mezővárosokban iparosok, kereskedők jelentékenyen voltak képviselve, de dolguk nem ment jól. Szatmárban sem volt valami élénk az üzleti tevékenység; városairól is ez mondható. Felsőbányán a bányászat jelentékeny, s panaszra nem ad okot, de már Nagybányán az ipar s kereskedés rendkívül rossz, a mi Szatmár-Németiről is elmondható. Bizonyos azonban, hogy 1720 felé némi javulás konstatálható: számuk általában véve jelentékeny. Szepesben a helyzet jobb: a bányászat s faipar aránylag nagy hasznot biztosít, de tény, hogy az ipar s kereskedés mégis csak a mezővárosok, s városokra konczentrálódott; kereskedő csak Szomolnokon van. A városok panasza azonban állandó, s úgy látszik alapos: Késmárk s Lőcse iparosának s kereskedőjének száma sok, de alig tudnak megélni. Lőcse a tizenhárom város versenyéről panaszkodik. Tolna ipara s kereskedelme kezdetleges; Trencsénmegyénél semmi biztos támpontunk nincs, jóllehet úgy látszik, hogy ipara s kereskedése 1720 előtt volt. Egyébiránt Trencsén városról is ez mondható: 1720-ban teljesen el van szegényedve e város. Turóczban meglehetős nagy számmal volt az iparos s kereskedő: az üzleti tevékenység tárgya főkép olajütés, faipar, szénégetés, marhakereskedés s tenyésztés. Ugocsában nagy a szegénység: ipar s kereskedés semmi. Ungban sem valami nagy az üzleti tevékenység, jóllehet bizonyos, hogy az adat kevés, mely rendelkezésünkre áll: halászat, mészégetés s pokróczkészítés volt különösebben elterjedve. Vasmegyében az ipari s kereskedelmi tevékenység nagyon élénk: nem hiába van 25 mezővárosa s egy szabad királyi városa. Ausztria közelségéből nagy hasznot húz. Veszprémben egyes városok, mint Pápa s Veszprém elég élénk ipart s keres-

kedést folytatnak. Zalamegyében az üzleti tevékenység kerete szűk, Zarándról kevés s hiányos az adatunk: bizonyos, hogy iparosa s kereskedője sok nem lehetett, Zemplénben meglehetős nagy számú volt mindkét foglalkozásbeli, de megélhetésük nagyon nehéz. Zólyom bányászata élénk, ipara s kereskedelme meglehetős kiterjedésű, de a beszterczebányaiak az idegen versenyről panaszkodnak, jóllehet iparukat kereskedésük messze vidékre terjeszti. Breznóbányán a faedény s általában a fa- és házi-ipar s kereskedés volt elterjedve, de nem nagyon jövedelmezett. Korpona ipara s kereskedelme csekély, Zólyomé nemkülönben, míg Libetbányán az ipar meglehetős, ellenben a kereskedelem semmi.

A mi a szabad területeket illeti, Kővár vidékének s a Nagy-Kun kerületnek ipara s kereskedése semmi, úgyszintén a Kis-Kun kerületben sem akadunk annak nyomára. Hajdú- s Jászkerületben is nagyon alacsony fokon áll: mindkettőnél azonban a marhakereskedést látjuk kifejlődve; az utóbbi kerületnél Jászberényben némileg erősebb fellendülést látunk.

A katonai uralom alatt álló területek közül a dunai határőrségen úgy a kereskedés, mint az ipar lendületnek indult: a gabona- s marhakereskedés jelentékeny. A marosi határőrségen is szépen fejlődik mindkettő: a marhakereskedés s halászat is jelentékeny. A gabona- s marhakereskedés dominált a tiszai határőrségen is, hol az ipar is meglehetős magas fokon állt. A Temesköz ipari vagy kereskedelmi tevékenysége nem számbavehető.

A mi Erdélyt illeti, ott Belső-Szolnokmegyében a pálinkafőzés, sóbányászat, faipar s fazekasság az, melynek tekintetében nagyobb tevékenység észlelhető. Dobokamegyéről adataink hiányosak, lakosai sószállítással foglalkoztak, a mi nagy jövedelmet hajtott: tüzi fa-szállítást is üztek, továbbá sör- és pálinkafőzést. Fehérmegyében a sószállítás s pálinkafőzés nagymérvü; marhakereskedéssel is foglalkoznak. Abrudbányán s Vizaknán a bányászat volt jelentékeny. Fogaras földén a mészégetés, szénégetés s faipar nagyfoku: sör- s pálinkafőzéssel is foglalkoztak, s csapómalmaik s erdei legeltetésük is volt. Hunyadmegyében a sószállítás, faipar s kereskedés, bányászat, sör- s pálinkafőzés, de meg a marhakereskedés is széles keretek között látható. Kolozsmegyéről ugyanez mondható: különösen Kolozsvár ipara s kereskedelme jelentékeny. Küküllőmegyéről adataink hézagosak, de annyit tudunk, hogy a pálinka- s serfőzés el volt ott terjedve, s

hogy fürész-malmaik is voltak. Tordamegyében a sóbányászat, szénégetés, faeladás, sör- és pálinkafőzés nagy jövedelmet biztosított: pálinka- s serfőzésük is volt. A Székelyföldön Aranyosszékről úgyszólván semmi adatunk sincs: a pálinkafőzés gyakorlása azonban kimutatható. Csikszéken is hézagosak az iparra s kereskedésre vonatkozó adatok: az azonban bizonyos, hogy pálinka- s sörfőzés gyakoroltatott, s hogy fűrészmalmaik is voltak. Marosszéken s Háromszéken is hiányos az összeirás: az előbbi főkép pálinka-, serfőzés, zúzómalomból s tüzi fából látott hasznot, míg az utóbbi különösen sör- s pálinkafőzésével tünik ki, de úgy látszik az ipar s kereskedés más ágaiból is tetemes jövedelmet látott. Udvarhelyszéken pálinka- s sörfőzést, mészégetést, faipart s marhatenyésztést találunk. A Királyföldön Besztercze vidéken a halászat s faipar tetemes jövedelmet nyujtott: a marhatenyésztés, s erdészet is jól jövedelmezett. Brassó vidéken az ipar s kereskedés nagymérvü volt; nemcsak Erdélyben állt elől e tekintetben, hanem az egész Magyarbirodalomban. Brassó városról ez fokozott mérvben volt elmondható. Sör- s pálinkafőzés, csapómalom, fürész-malom, halászat, méhészet rendkívül el volt terjedve: fő kereskedési czikkek voltak a gabonanemüek, üveg, tüzelő s épületfa, mész, szén, deszka, zsindely s kásafélék (köles, árpa). Egész Brassó vidéken, de különösen Brassón rendkívül élénk forgalmat találunk: lakói vagyonosságukat ennek köszönhették, mert messze vidékkel álltak nagy kiterjedésü összeköttetésben. Kőhalomszékből különösen Kővár ipara s kereskedése említendő: pálinkafőzdéje sok volt e széknek. Medgyesszéken Medgyes forgalma volt nagyon élénk, de mezővárosainak forgalma is jelentékeny: a pálinkaüstök száma jelentékeny. Nagy-Sinkszék ipara s kereskedelméről is ez mondható; itt különösen a gabona- s marhakereskedés volt jelentékeny. Segesvárszéken kereskedésről nem találunk említést, de vásárai úgy látjuk jól jövedelmeztek: pálinka- s serfőzése is jól jövedelmezett. Szász-Sebesszéknél magában Szász-Sebesen összpontosult az ipar, de kereskedelme nem volt valami jelentékeny: pálinkafőzése meglehetős kiterjedésü, de főkeresetük a lakosoknak a földmüvelés s marhatenyésztés. Szászvárosszéken az iparosok száma jelentékeny, kereskedőik összeirva nincsenek, azok örmények lehettek: hajózás, pálinkafőzés, kalló-, zúzó- s fűrészmalom adta a főjövedelmet. Szebenszéken faipart, fakereskedést, zúzó-, kalló- s fűrészmalmokat találunk, de a mészégetés,

pálinka- s sörfőzés, szabóság is nagy jövedelmet adott a népnek. Szerdahely- és Újegyházszékre adataink nem kielégitőek: az előbbinél csak Szerdahely iparára találunk némi adatokat, melyek csekély ipari tevékenységről tanuskodnak, míg az utóbbinál csak általánosságban tudjuk, hogy némi ipara volt, s különösen pálinkafőzése jöhetett szóba.

A XVIII. század közepe felé hamuzsír kivitelünk nagyon fellendült, 1750-ben 9601, 1751-ben 15,643, s 1752-ben már 36527 mázsa ment tőlünk a külföldre, a mi az államnak is nagy jövedelmet hajtott, mert hisz e három évi kivitel 14,088 forint harminczadnak felel meg. Monopolizálni is akarta a hamuzsír kereskedelmet a kincstár, de az egész csak terv maradt.

Ilyenformán alakult Magyarországban s Erdélyben 1720 körül az ipar s kereskedés: megjegyezzük azonban, hogy Erdélyre nézve az adatok nem épen ez évről szólnak, hanem azért a különbség sokkal csekélyebb, semhogy jelentékenyebb eltérés lehető volna. Jó képét adja ezen összeállítás az üzleti tevékenységnek, mely kezdetlegessége mellett is nagy fontosságú volt az országra. A töröktől elpusztított területen mindenesetre nehezebben bontakoztak ki a kezdet nehézségeiből, s az ipar vagy nem is volt meg, vagy csak nagyon gyenge lábakon állott. A szomszédos területek kereskedése azonban az ily hiányokat nagyban, egészben mégis pótolni igyekezett, legalább oly mértékben, a milyenben az a helyzet nehézségeinek latbavetése mellett lehetséges volt. Mindenesetre az önérdek játszott közbe, mely az ily esetekben nagy hasznot vélt magának biztositani; de az eredmény mégis csak a forgalom fellendítése volt.

A kereskedés európai fontosságra nem emelkedett egész időszakunkban hazánk területén; igaz, hogy az örökös tartományoké sem. A miénket akadályozták a még teljesen ki nem fejlődött közgazdasági viszonyok, melyek a legnagyobb kerékkötői a kereskedelemnek: egyébiránt a közlekedés fejletlensége is megtette a magáét. Az osztrák tartományokét viszont akadályozta az ipar aránylagos csekélysége s kezdetlegessége, melynek emelésére különben mindent megtett a kormányzó hatalom. Az 1715-iki országgyűlés által kiküldött választmány a kereskedés emelésére azt proponálja, hogy ha egy vállalat a közérdek szempontjából megindul, azt egy a tanács által kiküldött választmány megbirálja, a melynek véleménye alapján hozatnék döntés e tárgyban. Ezen tanács a magános kereskedőkre is felügyeletet gya-

korlott volna, hogy azok felesleges árút be ne hozhassanak, az árakat alaptalanul s túlságosan ne emeljék s általában véve a kereskedelmi ügyek mikéntjére felügyeletet gyakoroljanak. Így tehát a kereskedelem irányítása mindenesetre az ország érdekében történt volna. A helytartótanács működésének mikéntjére ez sok tekintetben hatott, a mint arra még rá fogunk mutatni. Mint érdekes körülményt kivánjuk felemlíteni, hogy 1715-ben egy Vogelmont nevű lotharingiai pap az örökös tartományok és Magyarország összes folyamainak hajózhatóvá tételére, de különösen a Duna szabályozására és hajózására egy javaslatot dolgozott ki s nyújtott be a helytartótanácshoz; a vizeket csatornákkal is összekötné s malmokat építene melléjök; szabadalmat azonban nem kapott. Ép úgy nem kapott az a zsidó sem, ki 1716-ban Pozsonyban egy bankot akart alapítani; pedig az úgy a kereskedelemre, mint a pénzügyekre általában beláthatlan hatású lett volna. Tagadhatatlan azonban, hogy nem egy fontos intézkedés történt, mint az az előbbiekből is látható, de meg ama körülményből is, hogy még ezután is minden alkalommal hansulyozták a rendek a közgazdasági érdekek teljes figyelemben tartását. Az 1715 : LXXV. t.-cz. a borkivitel s marhahajtás szabadságát kéri az osztrák tartományokba, valamint ugyanitt a transitó kereskedés megengedését. Keményen ostorozzák a czéhek önkényét, s az árak emelését minden téren, mely a megélhetést nehezíti.

A mértékek tekintetében az állapot tovább is rendezetlen maradt; országgyűlési rendezéseknek többször akadunk nyomára, de az most is eredménytelen maradt. Egyes megyékben csak a pozsonyi mértékeket használták: ilyen volt Turócz vármegye is. (Egy cseber 16 pozsonyi itczéből állott 1715—1720-ban.) Barsmegyében ez időben minden járásban más volt a mérték: használták a nagysarlói szaput, mely 2½ pozsonyi köbölnek felelt meg, a szent-benedeki szaput, mely 6 itczével kevesebb két pozsonyi köbölnél, a sarnói szaput, mely 1½ pozsonyi köbölnek felel meg s az oszlányi szaput, mely szintén 1½ pozsonyi köböl. Esztergom vármegyében egy helyi köböl 74 pozsonyi itcze, Győrmegyében három véka tett egy köblöt, a Hajdú kerületben 8 debreczeni köböl felel meg 20 pozsonyi köbölnek. Abaúj vármegyében egy kassai köböl két pozsonyi köböllel egyenlő. Mosonmegyében egy óvári köböl 74 pozsonyi itcze. Általában egy urna, magyarul cseber, 64 pozsonyi itczének felelt meg, de

azért vidékenkint ez is eltérő volt. Kővár vidékén egy cseber 16 pozsonyi itcze, a muraközi cseber 56 pozsonyi itcze. Zemplénmegyében egy hordó három pozsonyi csebernek felelt meg, Pozsonymegye összeirói 1720-ban megjegyzik, hogy egy köblös föld egy oly terület, mely 1600 nagy lépés hosszú s 8 nagy lépés széles, míg Sopron vármegye összeirói szerint két köblös föld egyenlő egy holddal. Érdekes s fontos adatok ezek hazánk mértékeinek történetében, de hibájuk hogy nem adják az egész ország területére kihatólag a mértékeket s így általános áttekintést nem nyújtanak.

Az 1718-iki passaroviezi béke a magyar-török kereskedés tekintetében fontos határozatokat hozott. Azt mondja ugyanis a 13-ik pont: «Mind a két fél kereskedői a békét megelőző tanácskozások szerint mind a két hatalmasság tartományaiban a kereskedést szabadon, bátorságosan és békében gyakorolhatják. A római császár tartományai kereskedőinek, akármely nemzetbeliek, szárazon és vízen, római császári zászlók és úti levelek mellett, minden ozman tartományban a szerint, a miként az e tárgyban megbizott küldöttség elhatározandja, békességes menet s jövet engedtessék, árvevés-adás szabad legyen s lefizetvén a fizetendő vámokat, azok semmi módon ne háborgattassanak, sőt védessenek; a konzulok és tolmácsok, kik a kereskedők ügyeit viselendik, az említett biztosok egyezése szerint állíttassanak föl a tartományokban s mindazon kedvezések, melyekkel más keresztény népek birnak, a római császári kereskedőkre is kiterjesztessenek; hogy pedig a kereskedelemben minden csalárdság meggátoltassék, mit a két részről kirendelt biztosok határozandanak, a békeczikkekhez kapcsoltassék.» Azon tanácskozások, melyek itt említtetnek, húsz pontot foglalnak magukban, melyeknek Magyarországot különösen érdeklő részét annál is inkább adni kivánjuk, mert hisz azok a többiekkel együtt az 1739-iki belgrádi békekötésben majdnem szóról-szóra megerősíttetnek. Ezek szerint: «szabad kereskedés állapíttatik meg a római és ozmanbirodalmak alattvalói között szárazon, folyamon s tengeren. A római császári alattvalók nevezete alatt pedig értetni akarjuk a németeket, magyarokat, olaszokat, németalföldieket s bármi nemzetségüek és vallásúakat, kik tényleg a császári királyi kormány alatt léteznek, vagy akármiként oda tartoznak. Ezek árúikat, fegyvert, lőport s egyéb tiltott czikkeket kivéve, minden török tartományban szabadon adhassák el,

szabadon űzhessék a kereskedést stb. Mind a két birodalom alattvalói szabadon gyakorolhassák a kereskedést a Duna folyamon. A római császári királyi alattvalók pedig árúikat, melyeket a Dunán a török tartományokba szállítandanak, Viddinben, Rustsukon s egyéb helyeken hajóikból szabadon kirakhassák. Mind a két birodalom kereskedőitől, de csak egy vámháznál, három százalék vétessék s ezenfelül többet kizsarolni senki se merészeljen. A mely árúkat más, az ozmán kapu barátainak kereskedői a török tartományokba bevisznek, azokat a császári királyi alattvalóknak is megengedtetik bevinni. A római birodalmi kereskedők nagyobb bátorságára a császári királyi felség miniszterei s konzulai által ügyvivőket, faktorokat nevezhet ki. Ha császári királyi kereskedő, a török tartományok valamelyikében meghaláloznék, annak javai a török fiskustól le ne foglaltassanak, hanem a császári miniszterektől és azoknak kiküldötteitől hiány nélkül átvétessenek. Ha pedig török kereskedő halálozik meg a császári királyi birodalomban, azokat az ozman ügyvivő őrizetül magához vegye. Senki a török miniszterek s tisztek közől azon hajókat, melyek császári királyi zászlók alatt s levelek mellett mennek s jönnek a török révekbe, menetök, jövetök s maradásokban, árúik ki- s berakásában ne akadályozza. A császári, törést szenvedett hajóknak a török birodalmi hajóépítészek segedelmül legyenek.» A kereskedés úgy szárazon, mint vízen, jelentékeny volt; a magyar tengerparti út frequentáltatott kezdetben jobban, később azonban a duna-fekete-tengeri emelkedett nagyobb jelentőségre a törökkel való összeköttetésünkben, de a száraz úton való közlekedés gyakoribbnak volt mondható. Zimony, Újvidék s Temesvár voltak a törökkel való kereskedés nagyobb központjai. Nagy károkat okoztak azonban a törökök hazánknak azzal, hogy Törökországból Magyarországon keresztül marhát vittek eladásra s ausztriai iparczikkeket hoztak visszafelé Magyarországba árúsítani; ezzel egyrészt honi marháink keresletét gátolták, másrészt kereskedőinknek az ausztriai árúkkal versenyt támasztanak, a mi az országgyűléseken is panasz tárgyát képezte.

Az előzőekben már láttuk, hogy az 1715-iki országgyűlés által kiküldött választmány azt kivánja, hogy a fontosabb közgazdasági kérdések a közjó s közérdek szempontjából is biráltassék el; ennek a következményének tudhatjuk be, hogy az 1723-iki határozatok értelmében minden közhasznú, közérdekű

tárgyat elbirálás végett a helytartó tanács elé kellett bocsátani s hogy az utasíttatott miszerint a kereskedés fellendítéséről hozzá értőkkel tanácskozzon. De sürgetik ezen országgyűlésen a rendek a borok kivitelét észak s az Adria felé. A helytartótanács gondjaira bizzák a betelepítést s általában véve a néptelen vidékek sürítését, kézművesek betelepítését. A vas behozatalát el kell tiltani, úgy is elég van az országban; káros s haszontalan árúk behozatala egyáltalában eltiltassék, a behozott árúk fejében a kereskedők terményeket fogadjanak el. Meghagyatik a kereskedőknek, hogy rendes könyvet vezessenek; csak így biztosíttatik a kint levő hitelezések gyors s könnyű behajtása. A kamatot hat százalékban állapítja meg a törvény; óhajtja az 1723-iki országgyűlés, hogy a helytartósági tanács tervet készíttessen a honi folyók csatornákkal való összekötésére. Mindmegannyi törekvés a közgazdaság emelésére; de kimondja még az országgyűlés, hogy a tanács tervet dolgoztasson ki «œconomia regni publica, qualis esse debeat?» A jóakarat tehát megvolt a rendekben; sajnos, a tervezgetésekkel nem volt arányban az eredmény. Mégis mint nagyon fontos s üdvös intézkedést a belkereskedelem szempontjából felkivánjuk említeni a Temes szabályozását, a Bega-csatorna készítését, melynek létesülése Facsettől Becskerekig végre teljesedik. A kisebb hajók közlekedése megkönnyíttetett, ingoványos területek száríttattak ki s nyerettek meg a földművelésnek, a kulturának. Az utak tekintetében olyanformán áll az ország, hogy Károly a Karolina (később József a Josephina) utat építette. Az 1723-iki munkálat ajánlja a Tisza és Garam hajózásának megkönnyítését, a Tiszából Debreczen felé, innen a Kőrösbe akar csatornát, a mely vízi út 24 mértföld lenne; de ugyanazon folyóból Jászberény felé is javasol egy csatornát, mely nyolcz mértföld hosszan nyúlnék. A Dunából menne egy csatorna a Tiszába Pest és Vácz között Szolnok felé 15 mértföld hosszan. Egy másik dunai csatorna Szabadka felé menne a Tiszába: Dillher báró Szolnok és Pest között tervez egyet. A Dunát a Balatonnal akarják összekötni. Mindebből semmi sem lett. Mercy tábornok a Bega szabályozását mégis keresztül viszi. Az 1751 : XX. t.-cz. a Vág szabályozását mondja ki, mit különben, a mint azt Károlynak 1725 márczius 26-ikán az ország rendeihez intézett leiratából látjuk, Schwarz Ferdinánd bécsi kereskedő és társai is meg akartak már tenni a folyó hajózhatóvá tételének szempontjából,

s a mit Neffzer Konrád 1713-ban részben meg is tesz. Károly már a Száva és Kulpa hajózhatóvá tételére is gondol, hol különben II. József is végeztet apróbb munkálatokat. 1765-ben egy Vágszabályozási tervezet készül, melynek alapján Liptó-, Árva-, Turócz- s Trencsénmegyékben jelentékeny munkálatokat végeztek. Majd 1771-ben egy udvari bizottság küldetett ki, mely az ország összes folyóinak hajózhatóvá tételére tervezetet készít s a melynek folyománya gyanánt két hajózási osztályigazgatóság is szerveztetett. Daczára ezen aránylag nagymérvű felbuzdulásnak, 1771—1780 között a Pozsony és Oroszvár mellett létesített szabályozási, illetve védelmi művek kivételével a hajózási akadályok elhárítására alig történt valami, jóllehet a belföldi hajózás aránylag szép lendületnek indult az idők folyamán.

De azért folytonos a panasz a rendek részéről, hogy a magyarok érdekei nem respektáltatnak kellőleg s ebben igazuk is van. Történtek intézkedések, melyek a közgazdasági fellendülésre hatottak, de nem kielégítőleg, nem oly mértékben, a mint azt a viszonyok megkivánták volna. Az 1729-iki országgyűlésen felhozzák a rendek, hogy termékeink eladására alkalom nincs, az örökös tartományokon csak a bor keresztülvitele engedtetik meg, a Dunán fölfelé vinni viszont az meg van tiltva. Stájerországba csak akkor engedik meg a gabona bevitelét, ha a termés ott elfogyott s ez esetben is meghatározott áron kell azt eladni, jóllehet az örökös tartományokból mindent szabadon hoznak be hozzánk. Az örökös tartományokkal határos megyék helyzete se jó, de a messzebb fekvőké a képzelhető legrosszabb. De, azt mondja a királyi leirat, hogy a mint a magyarok sem szeretik, ha korlátlanul jön be Ausztriából az árú, úgy ezt ez utóbbi is zokon venné; a baj azonban az, hogy míg Magyarországba ennek daczára korlátlannak mondható nagyban egészben a behozatal, addig az örökös tartományokban nem az az eset áll; sőt ott a magyar árúnak átvitele ellen is akadály gördíttetik. Erre egyébiránt az volt a válasz, hogy a kivitel megengedtetik, ha már az örökös tartományok szükséglete fedezve van. A baj tehát állandó, s láthatjuk mindebből, hogy Károly király s korának ama törekvését, hogy Magyarország rejtett kincsei kiaknáztassanak, nem helyes úton igyekeztek megközelíteni; pedig általános közgazdasági felfogásuk helyes volt. Hisz Osztendében kereskedő társaságot alapított a király, Afrikát, Ázsiát fogyasztónak igyekezett megszerezni, az adriai kikötőkre

nagy gondot fordított, Triesztet, Fiumét s Porto-Rét állandóan gyámolította; azok felvirágzásának azonban Velencze útját állta, a belga társaságot pedig megbuktatták az angolok s hollandok. Nem a királyon múlt tehát a nagyobb közgazdasági lendület megadása. Azért azonban bizonyos, hogy az örökös tartományokban és Magyarországban a haladást nem egyformán befolyásolta, a közgazdasági tevékenységnek nem egyformán kedvezett: ezért nem volt eredményesebb ez irányú politikája, melynek úgyszólván fő s maradandó emléke a tengermelléknek a belfölddel való összeköttetése a Semmeringen s a Karston keresztül.

A Paar család postajogát az állam 1722-ben váltotta meg s állami kezelésbe vette a postákat, de azokat a bécsi udvari postahivatal fennhatósága alá helyezte. A Paar család ezután is postai kiváltságokat élvezett, sőt postamesterek kinevezésénél is döntő szava volt, de csak olyanok voltak az 1715-iki törvény értelmében ilyenekké kinevezhetők, kik birtokos magyar nemesek voltak. A postaállomások s postamesterek vám-, híd-, útpénzt stbit nem fizettek, a beszállásolási kötelezettség alól mentesek voltak s más hasonló kiváltságokat élveztek. A levél szállítási díja állomásonkint s féllatonkint 6 krajczár volt, 1722-től kezdve 8 krajczár, de a díj felét a feladó, felét a czímzett fizette. 1750-től kezdve a posta pénz- s csomagküldeményeket is közvetített, sőt a rendszeres utasszállítást is gyakorolta, mely utóbbi ennek előtte nem volt rendszeresítve, ha esetről-esetre gyakoroltatott is. 1783-ban a magyar levélposta igazgatás elvétetett az örökös tartományoktól, helyesebben a bécsi udvari postai postaigazgatóságtól s a budai helytartóságra bizatott; az erdélyi postát az erdélyi főkormányszék kezelte. A belső kezelés azonban a bécs igazgatóság kezeiben maradt ezentúl is. Az egyes területek felett a postai felügyeletet postagondnokságok végezték, a melyek az illető városban, hol székeltek, a postahivatali teendőket is ellátták. A postaügy ily rendezése a kereskedelemre nagyon jótékony hatású volt, daczára, hogy az igényeket minden tekintetben épen nem elégítette ki.

Hazánkban a kereskedelem bénítása állandó panasz maradt. 1741-ben azt kivánják újból a rendek, hogy a szabad kereskedelem elé gátat ne vessenek, az osztrák rendek ne akadályozzák a bor, marha, gyapju, gabona stb. külföldi kivitelét, ne kényszerítsék az árúkat bizonyos állomásra vinni, ott vagy más-

hol kényszeráron eladni, különben is oly drága lévén az osztrák örökös tartományokban fennálló fuvardíj, hogy a kereskedők tönkremennek. A válasz részben kedvező volt ugyan, de azért nagyban egészben minden maradt a régiben. Magyarország érdeke mindig háttérbe szorult, ha az örökös tartományokról volt szó vele szemben; ha szükség volt az országra, úgy lehetőleg kihasználták, esetleg némi engedményt juttattak, míg ellenkezőleg minden kivánságát ignorálták.

De mi sem bizonyítja jobban a kereskedelem terén észlelhető nagy mérvű pangást, mint az 1751-iki országgyűlési felirat következő töredéke: «Nincs a gabona vagy bor eladására semmi alkalom, ezeknek semmi ára, semmi kelete, a kereskedés és közlekedés mindenfelől elzárva, s a szomszéd tartományok mód felett fölemelt vámjai által meg van akadályozva, s mivel ezen ország kézművek és gyárak hijában szükségeit csak a föld gyümölcseiből pótolhatja, mindennemű árukért nemcsak Német-, hanem — mi bennünket leginkább aggaszt — Törökországba is bőven kifoly az onnét soha vissza nem térendő pénz .... Az országnak érintett nyomoruságai (több évekig pusztító aszály, kiöntések, jégesők, sáskacsapások stb.), bármily nagyok is .... könnyebben viselhetők volnának, ha ezekre nagyobb gondot maga az ország fekvése s jelen állapota nem halmozott volna a kereskedésnek ezen általános pangásában, s a termesztvények eladási módjának hijában. Innét van, hogy a pénzkifolyásnak annyi különféle csatorna van nyitva s csak keveseken folyhat vissza. Mert tudva van, hogy a királyi szükségek úgy kívánván, az adó, harminczad, s a bányák jövedelmének nagy része az országból kivitetik, szinte úgy az egyházi és világi javak birtokosai, az országon kívül lakván, jövedelmeiket ott költik el, s miután gyárakban szűkölködünk, mindennemű árukért nagy összegeket kényteleníttetünk naponként kifolyatni, úgy annyira, hogy részünkre semmi egyéb nem maradt, mint a bor, gabona és marha kivitele; de hogy ez is majdnem egészen megakadt, az az alábbiakból is könnyen megérthető. Ugyanis szép alkalom ajánlkozék termesztményeink kivitelére Buccari révén: e kereskedést országos törvényeink, s VI. Károly császár és király is megengedte, s azt az ország lakosainak sőt egyéb örökös tartományoknak is nagy hasznával egész 1747-ig bizonyos Milesis velenczei szállító gyakorolta is. Midőn azonban 1749-ben némely helytelen tudosításokra a harminczadok és fogyasztási vámok

Stájer- és Karant országban fölemeltettek, ez a hasznos kereskedés végkép megszünt, s annak sajnos csak emlékezete maradt fenn az ország lakosaira. Mert a velenczeiek azóta Albániából és egyéb török tartományokból szállítják a marhát, miből az a káros következmény eredt, hogy 600,000 frt, mi abból évenként Magyarországba, és 30,000 forint mi harminczadul a királyi kincstárba folyt, az országra nézve elvesz s Törökországba származik. A stájer s karantán vámoknak ezen káros fölemelését már rég megjavították ugyan, de a kereskedés még sem tért vissza, s reményünk sincs annak visszanyerhetésére, részint mivel a velenczeiek több évekre szerződést kötöttek a törökkel, részint mivel Törökországban a harminczadok felényire leszállíttatván, a kereskedők oda csalogattatnak, ha csak felséged királyi magas tekintélyével s kegyes közbejöttével a velenczei köztársaságot e kereskedés megujjítására nem birandja. Fájdalmas az ország lakosainak az is, hogy marháikat Bécsen túl hajtani tiltatnak, a német birodalmi kereskedőknek pedig Magyarországba marhavásárlásért bejönni nem engedtetik; így azután azon csekély haszon is, mely gyönge kereskedésünkből származhatnék, a bécsi mészárosok és sőrések által lefoglaltatik. A marhakereskedők, más módjuk nem lévén az eladásra, marháikat bécsieknek és osztrákoknak, ezeknek tetszése szerint kénytelenek elvesztegetni; azoknak árát azonban egészen ritkán kapják meg, hanem különféle határnapokra utasíttatnak, melyeknek elmulta után is tovább várni kényteleníttetnek. Midőn pedig e miatt panaszaikat a törvényhatóságokhoz benyujtják, kellő elégtételt ritkán nyernek, míg ellenben a magyarok amazoknak követelései miatt Bécsben többször bebörtönöztetnek. E szerint csak egyetlen út s mód maradt még a marhák eladására, tudniillik Bécs s ezen által az örökös tartományokban; ez is majdnem gyakorolhatlanná s lehetetlenné tétetett a mód fölött fölemelt vámok által. Mert most annyira megnagyobbodott a vám, hogy ha ezen uj járandóság s a harminczad úgyszintén egyéb költségek összevettetnek, a kereskedő minden ökörtől Bécsig 36 frtot fizetni, s így minden harmadik marháját elveszteni kénytelen. Egyébiránt nem kisebb a többi termesztvényekkel való kereskedés mostohasága is mind a tilalmazott bevitel, mind a fölemelt vámok miatt. Mert a jó szomszédság jogai ellen, daczára a feloldhatlan kapcsolatnak, korlátlan önkényt tulajdonítanak e pontban maguknak. Midőn ugyanis gabonával, gyapju-

val s másokkal bővelkednek, s azokat drágábban kivánják eladni, a kérdéses czikkek bevitelét megtiltják: midőn pedig azokra szükség van, megengedik ugyan a bevitelt, de csak szoros korlátok között helyhez s időhöz kötve... Régi már az ország lakosságának a borbevitel szabadságát tárgyazó kérelmök, s nyertek is minden országgyűlésen kegyes királyi határozatokat, melyek által a bevitelt könnyebbnek hitték, s most azt megnehezültnek s gyakorolhatlannak tapasztalják. Mert azoknak, a kik a kivitelt megkisérelni akarják, előbb az osztrák rendekhez szabad meneti levélért kell folyamodniok, mit ha nehány akóra nagy taksa mellett meg is nyernek, oly nagy vámok és különféle zsarolások által terheltetnek, hogy ebbeli költségük Bécsig egy akótól három frtra növekszik, s lehetetlenné leszen borkereskedést kár nélkül gyakorolni. Ugyanezen okból van akadályozva a bornak Stájerországba való vitele is... Az Ausztriával és egyéb örökös tartományokkal határos megyék lakosai gabonájuk egy részét ott szokták eladni, s adójukat abból fizetik: a vámhivatalok minden mérő buzától 1 krt, rozstól szinte annyit, árpától felet vettek azelőtt. E vám most annyira fel van emelve, hogy ha a szegény pór négy kocsival viszen be, a negyediket e vámok s egyéb költségek nyelik el.... Az osztrák timárok s kereskedők kieszközlék, hogy a csergubacsot az örökös tartományokon keresztül más helyre vinni megtiltatott.»

E részlet az ország egész közgazdasági képét elénk tárja: ha ennyi panasz, ennyi sérelem merült fel, úgy beláthatjuk, hogy mily mostohán bántak az illetékes körök az országgal, s hogy az ha fejlődött közgazdasági tekintetben, azt csak ama körülménynek köszönhette, hogy az aránylag csekély engedmények az addig lekötött erőt felszabadítva mégis erőteljesebben működtek. Gyarmati viszonyba hozták az örökös tartományok az országot. Pedig magában az országban a kereskedelem nem ütközött különösebb nehézségbe: úgy a személy- mint az áruforgalom meglehetős szabad lett azóta, mióta Mária Terézia az ország területén belül, tehát Magyarország, Erdély, Szlavonia és a temesi bánság között a fennálló vámsorompót ledöntötte. Ez időre mondja Schwartner hogy «sehol Európában oly szabadon és akadálytalanul nem lehet utazni mint Magyarországban. Megvizsgálás nélkül megy a kereskedő áruja egyik vármegyéből a másikba. Egyetlen koffert sem kell fölnyitni, egyetlen dohányzacskót sem kell megmutatni, csak itt-ott fizet a fuvaros — de

csakis a nem nemes — mérsékelt töltés- vagy hídvámot.» Sajnos a belkereskedelem sokkal csekélyebb volt, semhogy az ily szabadságnak nagyobb hasznát lehetett volna venni.

1754-ben Mária Terézia belátván a dolgok igazságtalan menetét, uj harminczadot adott ki: e szerint «oda megy ki ő felségének, az ország anyjának gondoskodása, hogy a magyar örökös tartományoknak a külfölddel űzött kereskedések emelésére leghasznosabb leszen a harminczadot azon, mindenütt szokásos szabály szerint elintézni, hogy az által a külkereskedők, kiknek hozzájárulta nélkül minden ebbeli gondoskodás haszontalan lenne, beédesgettessenek, és a magyar országos rendeknek is kivánsága szerint, a káros és haszontalan áruk behozása meggátoltassék, nehogy több pénz folyjon a kültartományokba, mint azokból az országba. E czélból lehet az eddig szokásban levő s az országos törvények által is megerősített vámadó, nem tekintve a királyi pénztárnak ebből származható veszteségét, mind a ki, mind a keresztülvitt áruktól felénél többel leszállíttassék, a legtöbb portékának becsára pedig a valónál kevesebbre tétessék. A legtöbb leszállítandó árúk vámja ötről két százalékra, a keresztül viendőké pedig egy százalékra vétessék le. Mind e mellett a kültartományokból az országba szállítandó, de meg azon áruk is, melyek nem a kényelmesebb életre szükségesek, nagyobb vámmal meg ne rovassanak, hanem azokra nézve az eddigi öt százalékos vám maradjon szabályozó. Csak azon külföldi czikkek terheltessenek 20 százalék vámmal, melyek az országnak ártalmasak, vagy haszontalanok, s melyek behozatalának gátlását maguk a rendek is kivánják.» — Ha még hozzá vesszük mindehez, hogy a gyáripar segélyezése is kilátásba helyeztetett, úgy az első pillantásra azt kellene hinnünk, hogy minden sérelem orvosoltatott. Rendkivül sok baj állt elő azonban rövidesen az által, hogy az eltiltott külföldi kereskedés folytán a külállamok retorzióval éltek, s a magyar termesztvényeket nem eresztették be, illetve azokat nagy vámmal sujtották. Felesleges bővebben vázolni, hogy ez mit jelentett az országra. Megakadt a külföldi kereskedelmünk, mert a mit már nélkülözhettünk volna, az mint felesleg visszamaradt. A külföldnek nem volt oly nagy baj a Magyarországba szánt iparczikkeinek benn maradása, mint nekünk termelvényeink kiszorítása. A külföld gazdag volt, mi szegények. Nem is késtek a kereskedők panaszaikat a kormányhoz benyujtani s felpanaszolni, hogy mily

érzékenyen sujtatnak ők ezen intézkedések által: de sujtatott vele az ország is, úgy hogy a királynő törekvése ép az ellenkezőt eredményezte, mint czéloztatott.

Ezen kisérlet tehát nem végződött jó eredménynyel; de nem végződött a felállított kereskedelmi tanács (1746—1775.) ama rendelkezése sem, mely teljesen nyers termények produktiójára akarta szorítani az országot. Ezen uj intézménynek, ezen uj tanácsnak az volt a törekvése, hogy Magyarország külföldi kereskedelme elé akadályokat gördítsen: a külföldi áruczikkeket 30 százalék vámmal terhelte, de azon magyarországi kereskedőnek, ki azt másodkézből vette, 5%-ot visszaadott, a mivel ujra csak az osztrák kereskedelmen akart lendíteni. A külföldi árúczikkek behozatala csak bizonyos helyeken engedtetett meg: azon czikkeket, melyekre Ausztriának szüksége lett volna, a magyarországi kiviteltől majdnem teljesen eltiltották, hogy így azok ára az örökös tartományokban feljebb ne menjen. Oly külföldi iparczikkeket, melyeket az örökös tartományok is produkáltak, óriási vámmal terheltek, ha azok Magyarországba hozattak, hogy így inkább az osztrák czikkeknek biztosíttassék kelendőség. A mely osztrák iparczikkek 2—5 százalék vámmal terheltettek, ugyanazon magyar czikkek, ha az örökös tartományokba vitettek 15%-ot fizettek. A magyar iparczikkek külföldre 5½, örökös tartományokba 1—2%-ot fizettek. A magyar áruk, a gabona, a bor s szarvasmarha, földesuri, tartományi s határszéli adókkal sujtattak, s csak bizonyos helyeken voltak kivihetők. A Magyarországban kereskedést folytató osztrák kereskedőknek megengedtetett árúkat akár fogyasztásra, akár átvitelre (tranzito) küldeni, mely utóbbi esetben a vámmal adósak maradhattak, a mint azt az 1764-iki országgyűlési naplókban, irományokban olvashatjuk. S mindennek folyománya volt az ország ipar s kereskedelmének pangása, s az örökös tartománybelinek fellendülése. Belátták ugyan, hogy mindez mennyire káros Magyarországra, de jelentősebb módosítást tenni nem igen voltak hajlandók. Eltöröltetett a másodkézből való vételnél a visszatérítés, de a külföldről Magyarországba érkező árúk az örökös tartományok egyes városaiban lerakattak s ott harminczadoltattak: ez még súlyosbított a helyzeten, mint a hogy az a következőkben is csak rosszabbodott. 1775-ben eltöröltetett ugyan a kereskedelmi tanács, s a helyzet sanálását a magyarok joggal várták: ez azonban ujra elmaradt, sőt József absolutistikus, de

liberális politikája sem látta be az orvoslás szükségét. A mit változtatott, annak egyenértéke súlyosabb helyzet teremtése lett. A tengerparti kereskedelem is pangott, mert ott is az örökös tartományok vezettek, s Trieszt s Bécs felé irányította kereskedelmünket: a Károly által szabad kikötőnek nyilvánított Fiume nem szolgálhatta kivítelünket; úgy ez, mint a többi magyar jogu rév Bécs fennhatósága alá jutott. Különben is helyzetünket megnehezítette ama körülmény, hogy a Száva s Kulpa nem volt kitisztítva, s így a Károlyvárosig való hajózás nem volt lehetséges, de meg a magyar s horvátországi utak sem voltak oly állapotban, hogy használhatók lettek volna. A királynő úgy a fenti folyamok kotrását, mint az utak rendezését rövidesen elrendelte. De még mielőtt ezek elkészültek volna, feloszlott a két magyar kereskedelmi társaság, mely a tengerparti kereskedelmet lebonyolította: a temesvári (Olasz-, Franczia- s Spanyolország felé) s a jánosházi (Törökországba). Nagy része volt a magyar tergerparti kereskedés fiaskójában a trieszti Intendanzanak, mely kereskedelmi központ mindenben az örökös tartományok javát mozdította elő. Úgy ezt mint a fentebb érintett kereskedelmi tanácsot Mária Terézia József sürgetésére törölte el. Fiume külön igazgatóságot kapott. De azért tengeri kereskedelmünk nem igen akart fellendülni. Nagy oka volt ennek Károlyváros, mit a magyar kereskedelemnek érinteni kellett, s a mely a trieszti kereskedést kedvezményben részesítette, míg a magyart hátrányosan befolyásolta.

Nem volt tehát a magyar hanyag, mint sokan felhozzák, hanem nem volt sok értelme szorgalmának. Ha több volt mit produkált, mint a mennyire szüksége volt, úgy nem bírta értékesíteni. Rosszak voltak az értékesítési viszonyok. Azt mondja a velenczei követ, hogy «a magyarok hanyagok ugyan földjük művelésében, de nem csak a nemzet természetes tunyasága miatt, hanem azért is, mert ha meg van a termék nem birják eladni». Mi ugyan helyesebbnek tartanók azt a szövegezést, mely szerint: «hanyag volt a magyar, mert nem birta munkája eredményét értékesíteni», s azt hiszükk minden elfogulatlan szemlélő nekünk ad igazat. A nyers termelést az örökös tartományok csak annyiban tekintik hasznosnak Magyarországban, a mennyiben az örökös tartományokat élelemmel, gyárait termékekkel látja el: ipart teremteni felesleges, legalább nincs konkurrentia, melyet el kell nyomni. A nyugat lett volna természetes pia-

czunk de Bécs utját állta fejlődésünknek. Említettük már, hogy marháinknak a török csinált versenyt az örökös tartományokban; más államokba vinnünk viszont csak nagy ritkán lehetett, s Bécs úgy vette marháinkat a hogy akarta. A dunántuli megyék gabonát vittek az örökös tartományokba, s jóllehet arra ennek szüksége volt, megnehezítette, megadóztatta azt, s így olcsón kellett mindent elvesztegetni: csak nagy szükség esetén ment fel az árúk ára. Nagy ritkán ment csak gabonánk Olaszországba, pedig Raab 1759-ben azt mondja, hogy az olaszországi piacz a magyar buzára elég biztos — kivált rossz termés esetén. Kiemelte azonban, hogy hibája a magyar buzának, hogy az nem tiszta, s földszagú. Javasolja, hogy esetleg hivatalból kell a népet tiszta mag vetésre szorítani, s a vermeket — silókat — hol gabonájukat elhelyezik, toscanai módra szalmával kellene kibélelni, hogy a buza földszagot ne kaphasson. Tagadhatatlan, hogy így a buza kivitelre alkalmasabb lett volna — de mi haszna, ha arra elég alkalom nem volt.

A borkereskedést is megnehezítették, — kivált a kereskedelmi tanács, mert ennek fennállása előtt mégis vittünk Szilé-ziába, Lengyel-, Porosz- és Oroszországba is borokat: később ez megszünt, s elvesztegettük azt az örökös tartományokban, jóllehet jósága világhirü volt. A dohánykereskedést korlátozták, s csak a tengerpart felé volt némi kivitel; a gyapjura magas vámot vetettek, úgy hogy azt is csak az örökös tartományokba vittük. Gubacs s hamuzsir szinte magas vámmal sujtatott, pedig szükség volt reá, s nagy is volt a kivitel (kivált kezdetben) akár csak a sertés tekintetében.

Folytonos panasz tárgyát képezte a rendek részéről ama körülmény, hogy a Bánát Erdély s Dalmácia előtt vámvonal van, mely nem használ annyit a kincstárnak, mint a mennyit közgazdasági szempontból árt. E sérelmet, mint tudjuk, már Mária Terézia alatt megszüntették, de hogy az Erdélyben még is megmaradt, azt bizonyítja ama körülmény, hogy a rendek még 1764-ben is panaszkodnak reá. A harminczadzsarolások egyébiránt állandóak voltak: Komárom, Eszék s Buda ez irányú visszaélései állandó panasz tárgyát képezték. A nemesi vámmentesség folyton fennáll, s ha megsértetik, állandó recriminatió tárgya marad. A közlekedés dolgában különben általában érzékenységet lehet tapasztalni: sajnos az eredmény nem volt kielégítő. Bizonyos azonban, hogy a vizi közlekedésre gondot fordí-

tottak, a száraz utakat is gondozták, hol azonban az útvám, úgymint a vizen a révvám, nagy figyelemben részesíttetett.

A dohánymonopoliumot 1723-ban vissza állították: Bécsben szervezték a Tabaksdirectiót, Haiburgban egy állami dohánygyárat, s dohányt ültetni csak a Tabak consums Administration engedélyével lehetett. A dohánykereskedés állami intézmény lőn, mely mindjárt kezdetben 300 ezer frt jövedelmet adott; mivel ezt keveselték, a bérletrendszerre tértek át' már 1726-ban, s így kezelték a dohányegyedárúságot, melynek bérösszege már 1736-ban 615 ezer frtra rugott. Kivitelre a magyar dohányt csak az osztrák appaldatoroknak volt szabad összevásárolni; más azt az örökös tartományokba nem szállíthatta. Így a magyar appaldatorok sem szállíthattak az örökös tartományokba dohányt, sőt azt eladni sem lehetett annak a részére, mert az hazánkban első kézből vehette a király engedelme alapján. Elég baja volt ez a bérlőnek, ki protestált is eleget: de hiába. Miután hazánkban a dohánytermelés szabad volt, a belföldi kereskedés nem igen volt jövedelmező. A dohánytermelés fellendítése tekintetében gróf Károlyi Sándor nagy tevékenységet fejt ki; de sajnos tervei, melyek a dohány jobb értékesítésére vonatkoznak meddők maradtak: dohánykereskedelmünk továbbra is gyenge s fejletlen maradt. A dohánykereskedés kibérlésére Dominici, majd gróf Károlyi Sándor, s végre a'Sole mindent megtett, de sikertelenül: az intéző körök nem akarták, hogy e tekintetben függetlenítsük magunkat Bécstől, vagy hogy fejlődésünk annak ártson. A vége az lett, hogy a magyar dohánytermelés teljesen az osztrák appaldatorok kezeibe jutott. Az appaldo az örökös tartományoknak rengeteg hasznot hozott, hazánknak semmit. Kihasználta az országot minden tekintetben Bécs önző politikája. 1783-ban 2.838,108 frt jövedelme volt az örökös tartományoknak, az appaldóból, s e mellett a bérlők is rengeteg hasznot húztak. Csak ha a külföld direkt reánk szorult, volt dohányunkból nagyobb jövedelmünk. Az amerikai szabadságharcz alatt, a tengerentúli dohányszállítás szünetelt s ekkor volt csak nagyobb kivitelünk: 1776—79-iki években két-háromszor akkorra volt a kivitel, mint az előző években. 1780-ban Triesztből 3.278,136 font magyar leveles dohányt és 100,759 font pordohányt vittek, a mi mellett a Dunán felfelé vontatott hajók is roppant sok dohányt exportáltak.

A dohánykereskedés ügyében végre József császár 1784-ben

hozott be fontos ujjításokat: Tabak-Gefällsordnungja megszünteti az appaldót, behozza az állami monopoliumot, a mi azonban ujra csak Bécsnek használt, a miből ujra csak Bécsnek jutott a jövedelem.

De nézzük a kereskedést általában József császár alatt, kinek mindig főczélja volt a birodalom kereskedelmének emelése.

Meghonosította a császár az elszigetelési rendszert. Ennek értelmében Magyarországnak jutott a szerep az örökös tartományokat nyers termékkel ellátni, mit az feldolgozva, iparczikkekkel ellátott bennünket és az örökös tartományokat. A felesleget ki szándékozott szállítani az Aldunán, a Fekete-tengeren s az Adrián. Uj harminczad igazgatóságot állított fel, mely úgy az örökös tartományok, mint Magyarország ez irányú ügyeit intézte. De az osztrák vámok terhelték továbbra is a magyar árut, az iparczikkek, mik Magyarországból az örökös tartományokba vitettek harminczadoltattak, de az utóbbi árúja Magyarországban illetékmentes volt. Magyar kereskedő kiviteli vámot kétszeresen fizetett; ha behozott valamit az országba, az átviteli vámmal a fogyasztási adót is megfizette az örökös tartományokban; az osztrák kereskedő kiviteli vámot csak egyszer fizetett, átviteli vámot nem fizetett, s fogyasztási adót csak akkor, ha árúját belfogyasztásra szánta. Úgy látszik, hogy József császár ezen hallatlan intézkedéseket azért statuálta, hogy helyette a phisiokrata adórendszer megváltásnak tünjék fel: ebben a reményében azonban csalódott, megmaradt a kereskedelem eddigi korlátai között, de bizonyos, hogy a czélzott előnyök is elmaradtak. Sokkal fontosabb az ezt tárgyaló rendelet, sokkal mélyrehatóbb intézkedéseket statuált volna semhogy azt mellőzhetnénk, semhogy annak ismertetésétől eltekinthetnénk. Adjuk azt egész terjedelmében a következőkben:

«Nem felelnék meg azon nagy kötelességemnek, hogy az ország javáról gondoskodni tartozom, ha a közönségesen s minden helyesen gondolkodó embertől oly hibásnak, nyomasztónak s igazságtalannak ismert adórendszert Magyarországban gyökerestől megváltoztatni s megjavítani elmulasztanám csupán azért, mert e javítás megvalósítása súlyos lehetne.

Az adómennyiség azelőtt az országgyűlési végzések által önkényüleg határoztatott meg, és szintoly önkényüleg osztattak fel a vármegyék között az úgynevezett porták vagy adórészek. Ezen alaposabb változtatás nélkül segíteni ép oly hasztalan volna, mint rosszak az elvek, melyeken az egész adórendszer

nyugszik, s a melyek szerint az adó beszedetik, az 51, kivált a parasztnak érthetetlen rovatokra osztott dicatio által, mi ellen annyit, könnyen érthető okból, hiába összeírtak: rossznak mondám, mert általuk az ipar elfojtatik, s a népszaporodás gátoltatik; igazságtalanságuk pedig már abból is világos, hogy az adó ugyanazon tárgytól egyszernél többször megvétetik, s oly tárgyak is megadóztatnak, melyek az adózónak semmi hasznot sem hajtanak. E mellett évenkint összeírni, felosztani, beszedni, s terhes számadásokat is kell végezni e rendszer mellett. Nem akarok e számtalan hiányok leirásába mélyebben bocsátkozni, miután azok ismeretesek, s a valódi hazafiak közkivánata, a jobbágyok panasza, s az egyes kerületekben fennálló hátralék eleget bizonyítanak.

Az eddigi adórend tehát egészen elvetendő, s helyette én most egészen új elveket tűzök ki a jövendőben behozandóra, mik a következők:

1. A felvilágosodás, reménylem, haladt már annyira, hogy mindenki meg van arról győződve, miszerint az államban csak azon adózások a valóban legigazságosabbak s legkevésbbé nyomasztók, melyeknek a föld, annak terjedelme s termékenységi aránya szolgál mértékül: ebből következik

2. hogy minden föld nagysága s termékenysége arányában egyenlően adóztassék; hogy tehát az alól senki sem vehető ki, mert másként az összes természeti s műveltségi eredményeknek az egyenlőtlen adózásból származó árkülömbsége egymással arányban nem állhat, s azért kell

3. mindannak, ami természeti vagy müveltségi munkálatok által nyeretik vagy készíttetik, mint iparproduktiónak, az adótól mentnek kell maradni, kivévén a nagyobb s zárt városok fogyasztását, mely polgári adó gyanánt szedetik, miután úgyis a vagyonosabb osztály lakik a városokban.

E három elv szerint volna felosztandó a kivetett adómenynyiség, s a szabadon eszközlött pénztári adózás, a mi összesen 5·344,000 frtot tesz ki: felmérendő volna minden bármily termést hozó föld, s ki volna számítandó annak rentabilitása; mivel pedig az államnak pénzre s nem termékre van szüksége, minden produktumnak az egyes megyékben folyó közép piaczi ára veendő értékegységűl. Az így kiszámított jövedelem összessége a R. R. által ajánlott egész adóösszeggel s az önkényt elvállalt házi pénztári adóval el volna osztandó, a mi azon száza-

lékot fogja mutatni, a melyet minden megye minden jövedelmeiből az államnak igazság s jog szerint adózni tartozik; a községekben való részfelosztás az egyének között magukra hagyatik, s a körülmények s az igazság szerint évenkint egyiknél kissé többre, másiknál kevesebbre üthet ki azon mértékben, a melyben szerencsétlen esetek vagy egyéb bajoktól látogattatnak. Község alatt érteni kell minden házat és lakót földeikkel, kik egy biró alatt állanak. A fölösleges földek pedig azon községhez tartoznak, melynek határai között fekszik; ha egy helyen több biró is van, az azért egy községnek tekintendő.

A nemességnek úgynevezett majorsági (allodialis) földjei ezen fölmérésből s fölbecsülésből annál kevésbé maradhatnak ki, minthogy egyébként egészen más fordulatot kellene vennem a csupán jobbágyi telekadó behozatala tekintetében, de meg a rendek sem határozhatnák meg világosan, mit ajánljanak terhek gyanánt, melyek őket sulyosan nyomják, tudniillik a fegyverrekelés, s magszakadás esetében a fiskalitásjog lerovására, sem én meg nem határozhatnám, mennyi járandóságot kellene azon tehertől való feloldozásért követelnem, ha egyikünk sem tudná, mennyi illetné ezen majorsági telkeket a többiekkel egyenlő adózásban.

A nemesség vagy nemzet előjogai és szabaditékai a világ országaiban és köztársaságaiban nem abban állanak, hogy azok a nyilvános terhekhez nem járulnak, s adózásuk például Angolországban vagy Németalföldön talán nagyobb mint egyebütt akár hol, hanem egyedül abban, hogy az állam és közjó szükségeire megkivántató terheket önmaguk teszik magukra, s az adóknak fölemelése s nagyobbítása csak megegyezésükkel történik.

A személy szabadsága jól megkülömböztetendő a birtokétól, melyben azok nem mint nemes, hanem egyedül mint föld-, szőllőmives vagy baromtenyésztő, a városokban csak mint polgár és fogyasztó, az uton s réveken viszont egyedül mint utazó s átszálló jönnek elő, mely esetekben nekik a szabad verseny fentartása miatt minden birtokaikra nézve más lakosokkal s polgárokkal egyenlőknek kell lenniök.

Ha az adózás Magyarországban ily módon a föld s telekre kivétel nélkül vettetnék, méltánylandók volnának a hasznok is, melyek abból a magyar nemesre s az egész országra hárulnának. A birtok tökéletes sajátságának megnyerése által tudniillik végkép megszünnik az oly gyülöletes és nyomasztó fiskálitási

rendszer, melynél fogva egy család sem tökéletes tulajdonosa birtokainak, s az atya halála esetében feleségét, sőt leányát is gyakran a legsulyosabb szükségbe kénytelen sülyedni hagyni: az örökhagyás szabadsága meggátoltatik, miből az adásvevésben kivált idegenekkel szemben, sok nehézség és számtalan pöröknek forrása származik, melyekben a latentia jura fiscalia által egész családok megbuktattatnak.

A fegyverrekelés terhe, mely valóban oly nyomasztólag s haszon nélkül sulyosodik az ország nemességére, a mostani hadi körülményekbe sehogysem illik s azoknak, kiknek személyesen kell fölkelniök, vagy háboru idején magukat attól sokkal költségesebb és bajosabb módon kell kiváltaniok, a legnyomasztóbb. Ha pedig e teher megváltása egy közönséges s sokkal kisebb adó által lehetővé nem válnék, mit azonban én nem hiszek, s nem reménylek, úgy azon esetre én fegyverrekelést használólag, az arra kötelezetteknek évenkénti gyakorlatai által az ország védelmére czélszerűbb nyereséget húzni gondolkodnám az állam ezen kétségtelen jogából; és ha nem tudnék is egyéb módot az adózó jobbágyi és nem adózó majorsági telkek termései eladásában az árra nézve egyenlőséget behozni, iparkodnám a jobbágy összes úrbéri tartozásainak kevesbítése által a termesztést a földesúrnak azon mértékben költségesebbé tenni, a mily mértékben a jobbágy adózása ezen termesztvények árát a meg nem rovott telkek ellenében túlhaladja. Így azután a semmit sem fizető nemes kisebb árt a termelvényeknek nem szabhat mint a megrótt jobbágy: ez pedig annál inkább képes leszen adózási kötelességeinek megfelelni. Ez azonban mindig csak tökéletlen eszköz marad, s ezt én csak az esetben ragadnám meg, ha más mód nem maradna fenn, a teher alatt görnyedő jobbágyot az előjogokkal bíró nemesség túlsulyától megmenteni.

Még egy tárgy van hátra, a mi egész valómat eltölti az ország java iránti gondjaim között.

Nem volna-e lehetséges a rendektől — miután a föntebb jelzett adózás csak a már megajánlott mennyiség arányosabb, egyenlőbb felosztását, vagy az említett két tehernek hasonértékét teszi — uj ajánlatot nyerni annak fejében, hogy minden vámadó, mely a harminczad adóknál a német örökös tartományokba szállitott magyar termelvényekből szedetik, eltörültetnék, s tökéletesen szabad közlekedés engedtessék úgy szárazon mint

vizen s tengeren? Ez által az országba jelentékeny pénzösszeg folyna be, miután a termelvények könnyebben eladatnának. Egyszersmind a német határos tartományoknak a most létező harminczadok, adók tekintetében könnyebbséget s engedélyeket eszközölne, miután a piaczi ár Karant, Stájer, Osztrák, Morvaországban, Sziléziában s Gácsországban bizonyosan csökkennék, s következésképp az erre számított adózás szinte változást és kisebbítést szenvedne.

Továbbá a gyárak, melyek az örökös tartományokban meglehetősen gyarapodnak, Magyarországban jelenleg nemcsak nem gyámolíttatnak, hanem el is nyomatnak, mik mégis a jövőben ott is elterjednének, s az élelemszerzést s a külföldi pénz befolyását igen megkönnyítenék, miután a nyers anyagok az országban nagyrészt megvannak, s a kézi munka és az itt kevésbbé drága élelem folytán sokkal olcsóbb, mint a német örökös tartományokban.

Továbbá az úgynevezett árszabások eltörülése s a katonai szükségleteknek piaczi áron való vétele s fizetése, úgyszintén a yakran előforduló úgynevezett deperditaknak megszüntetése az egész országnak nagy hasznot okozna.

Annak meghatározása tehát, hogy az ily, más oldalról kipótlandó adófelemelés Magyarországban alkalmazható-e, vagy egyenesen félrevetendő, jelenleg annál inkább szükséges, minthogy a német örökös tartományok adórendszere épen most van kidolgozás alatt. Az a folyó piaczi ár szerint kiszámítandó telekterméki jövedelmekre alapíttatik; ezen piaczi ár pedig a magyar termékek szabad versenye által szembeszökőleg alább szállana, azért a német tartományokban egy egészen más adóalapot föltételezne; miután továbbá a gyáraknak, ha olyanok felállítása idővel Magyarországban is lehetővé tétetnék, gyarapodásából a német tartományoknak mind termesztésében, mind fogyasztásában származó csökkenés ismét beszállítandó volna, azért egyedül ezen elhatározástól függ, hogy Magyarország az örökös tartományokkal való viszonyában, amazokkal egyenlő kedvezéseket nyerjen-e a kereskedésben, vagy ellenben mint mezőgyarmat tekintessék, melyből műkészitményei kivitelének lehető megnehezítése s az élelmi szereknek az országban fekvő katonaság olcsóbb ellátása végett, az alacsony áron való tartás által annyi haszon huzassék, amennyi csak lehetséges, anélkül, hogy a pénznek az országba való visszafolyására — mi által a többi tartomány károsodnék — gond fordítódnék» stb.

Ez volt József császár ama híres rendelete, mely az egész országot új alapokra akarta fektetni, ez az, amely a szabadelvűségnek tág tért nyitva a szigoru rendiséget megdönteni akarta. Vámeltörlést hozott kilátásba a földadó behozataláért, s általában oly igéreteket találunk felsorolva, melyek az ország virágzásának, haladásának élesztői lehetnek, ha nem oly radikálisan akar az ósdi állapotokon segíteni, ha alkotmányos formában, s lépésről-lépésre igyekszik mindazt létesíteni, mit a viszonyok helyeseknek tüntetnek föl. Az általános adófizetés elve a föld alapján, oly megrettenést keltett, hogy minden jóakarat a papiroson maradt. Pedig alaposan tanulmányozta a császár az ország viszonyait, ismerte is azokat, csakhogy tartománynak tekintette a magyar államot, hol akarata korlátlanul teljesedik. Hisz egész felháborodik azon, hogy a megyék egymással leveleznek, s így az ellentállás jobban szerveződhetik. A nép javát tartotta szem előtt, de azt saját eszméi szerint akarta boldogítani. A kor eme zseniális embere csak abban tévedett, hogy azt hitte, miszerint mint autokrata, alkotmányos államot kormányozhat. Tudta, hogy jót akar, s így mindent megengedhetőnek tartott a czélért: az eszközök megválasztását mellékesnek tartotta. Lehet, hogy fenti rendeletének visszautasítása sarkalt arra, hogy fokozott vámtételeket állapítson meg. Legalább 1788-ban egy új vámrendszerrel találkozunk, mely jóval súlyosabb helyzetet teremtett, mint annakelőtte volt. E szerint Magyarország a külkereskedés tekintetében az örökös tartományokkal egyforma elbirálás alá esik, de a közbenső vámvonalak megmaradnak. A fényűzési czikkek hasznosságuk foka szerint különbözőkép — 60, 40. 20, 15 és 10 százalékkal — terheltetnek. A gyári kellékek, gabona, élelmi szerek, az országban nem termesztett gyári czikkek $2^1/_2$—$^5/_{12}$, a török áruk 5, a lengyel 4 százalék vámmal sujtatnak. Az örökös tartományok között a vámvonalak eltöröltetnek, de az Magyarországgal szemben mindenütt fennáll. Az örökös tartományokból majdnem minden vám nélkül jött hazánkba minden árú; a magyarországi kivitelben csak akkor volt kedvezmény, ha a kérdéses czikkből az örökös tartományoknak sok haszna volt. Voltak oly külföldi czikkek, melyek behozatala egész eltiltatott vagy aránytalan nagy vámmal rovatott meg: ez egyébiránt az országból való kivitelnél is fennállt, ha a kérdéses tárgyra az örökös tartományoknak szükségük volt. 10% vám volt a vas, kő, kender, len, faggyú, selyemgubó s baromfélén; később a se-

lyemgubókivitel egészen eltiltatott; gyapjútól 4 majd 11 frt 45 kr. vám fizettetett mázsánként; marhabőr, csergubacs, hamuzsir, ezüstsodrony stb. 20% vámot, juhbőr 30%-ot fizetett; nyúlbőr, ökör s más szarv 60% vámmal sujtatott. Kivitelnél a magyar határnál, bevitelnél a német határon fizették a vámot: tehát a külföldi, mielőtt az országba jött, belföldi az eladás előtt, mielőtt az országból kiment fizetett, s így az árut el kellett adni, mert hisz már a nagy vám le volt fizetve. Így a kiviteli kereskedés minimális volt, minek Bécs látta hasznát, mert olcsón vehetett mindent; a külföldi czikkeknél viszont jutányosabban volt az örökös tartományokban megkapható a szükséglet, s így ez utóbbi minden esetben nyert. Az európai államok védvámos rendszerének csak Magyarország adta meg az árát, mert hisz a behozatalra főkép mi szorultunk; az örökös tartományoknak volt ipara, ez pótolta Magyarország ipari szükségletét is, nyers termények fedezésére pedig ujra itt volt hazánk, melyet gyarmatának tekintett. Hogy azonban mégis legyen némi export, a tengermellék fejlesztését tűzte ki a császár czélul; jó utakat kivánt létesíteni, hogy így a tenger megközelítése lehetőbb legyen, s rendszeresebb kereskedés fejlődhessen ki. A Karolina-utat kijavította illetve kijavittatta, mert az Boszilyievótól Károlyvárosig nem volt elkészítve, de még mellékutai sem voltak kiépítve: Károlyvárostól Zengig kiépíttette a saját nevéről elnevezett utat, melyet már fentebb is említettünk, Zenget összekötötte Novival s a magyar tengerparttal. Egy utat Szent-Györgyig építtetett ki, mely a katonai kerület kikötőivel hozatott összeköttetésbe. Összekötötte Károlyvárost Gospichon keresztül Karlopagoval. A Száva s Kulpa folyamokon javított, úgy hogy a délvidéki kereskedelmi forgalom akadályait minden erővel igyekezett eltávolítani. Csakhogy a baj az volt, hogy daczára az utak rövidebb voltának, mégis Trieszt felé irányítódott a kereskedelmi forgalom. Ez volt különben czélja a Laibachban alakult társaságnak is, ami a fiumei kereskedelemnek rendkívül sokat ártott. Az Aldunán keresztül a Feketetenger felé irányuló kereskedelem, jóllehet nagy sikereket látszott igérni, nem igen felelt meg a várakozásnak, a miben nagy része volt a törökök önkénykedésének.

Törökország felé a kereskedés úgyszólván lehetetlenné volt téve. Ezen az uralkodó segíteni óhajtott, mert hisz ha az aldunai hajózás s kereskedés akadályokba nem ütközik, úgy az európai

államok tiltó vámjai országait oly károsan nem érintik, miután az áruczikkek kivítelének nagy piaczot biztosíthat. Kétségtelen ugyanis, hogy daczára, miszerint hazánkban kész piacza volt az örökös tartományoknak, az összes feleslegét nem abszorbeálhatta. Ipara s kereskedése fellendülésével mind jobban szükségessé vált a külföldi piacz megteremtése: hogy ebből mily haszon háramlik Magyarországra, ha az az aldunai vidék lett volna, az könnyen belátható, ha megfontoljuk, hogy hazánkból is fokozódhatik ez esetben a kivítel, mely az örökös tartományok tranzitó kereskedésével egyetemben előáll. Nagyfontosságú volt tehát a császár terve úgy az örökös tartományokra mint Magyarországra, nagyfontosságú azon szerződés (Sined), melyet a törökkel e tárgyban kötött. Szövege ezen okiratnak a következő:

«A császári királyi követ, a mi barátunk, egy, az ő udvara részéről benyújtott emlékiratban a belgrádi szerződés 11-ik pontjának záradékára támaszkodólag, némi, a császári királyi kereskedők és alattvalók javára, a török uralom alatt létező tartományokban teendő intézkedések czéljából, keresett meg bennünket. Az emlékirat megvizsgálásából kitünik, hogy az említett 11-ik czikkely valóban alapul szolgál a császári királyi kivánatnak; az emlékiratban foglalt nyilvános bizonyítékok erejénél fogva tehát, melyekben igértetik, hogy minden török hajók és alattvalók, kik a császári királyi állam határain szárazon, tengeren, vagy folyamon üznek kereskedést, szintazon szabadalmakkal és kiváltságokkal birandanak, melyekkel ott a legkegyeltebb nemzetek élnek. A fényes kapu, mely arra szüntelen ügyelt, hogy kötött szerződéseit hiven megtartsa, s mely minden időben törekvék a császári királyi udvarnak, az ő régi barátjának és szomszédjának őszinte indulatát és tökéletes barátságát félreérthetetlen bizonyítékokkal tanusítani, magát a jelen Sined által ünnepélyesen lekötni határozá a következő czikkelyek pontos teljesítésére, melyek jövőben változatlan zsinórmértékül és szabályul fognak szolgálni a német nemzettel való bánásmódban, s melyeknek ép oly ereje és hatása legyen, mint a belgrádi szerződésnek:

1. A Passaroviczon 1718/1132-ben aláírt s az említett belgrádi szerződésben alapul szolgált kereskedési egyezés a császári királyi kereskedők és jobbágyok tárgyában, az egész ozman birodalomban kellőleg megtartassék, s a fényes kapú részéről abban semmi legkisebb sérelem vagy eltérés se engedtessék meg.

Mi pedig a tengeren és folyamon üzött kereskedést illeti, az iránt a jelen Sined 6-ik pontja vétessék irányadóul.

2. A porta újjonnan megerősíti régi szerződéseit a német kereskedők, jobbágyoktól fizetendő vámok tekintetében. Minden áruiktól s javaiktól, melyeket az ozman birodalomba eladás végett behoznak, beérkezésük vagy végczéljuk helyén egyedül egyszer s nem többet, mint száztól hármat fizessenek vám gyanánt. Szintúgy az ozman birodalomban kivítelre vásárolt, s nem tiltott áruktól csak egyszer s csak egy helyen három százalékot fizessenek, még pedig azon feltétel alatt, hogy a német kalmárok kereskedése mind a be-, mind a kivítelnél, minden más, kivált (a töröktől úgynevezett) Mastarie, Kassabye, Bedeat, Ressun, Hudamye, Reft, Bag, Jassak, Kule s egyéb ily adózásoktól ment és szabad legyen. Ámbár az ezt illető rendszabályok a passaroviczi kereskedői szerződésben világosan megvannak határozva, mindamellett is előadá a követ, hogy időhaladtával úgy az ozmán birodalomban, mint különösen a moldvai és havasalföldi fejedelemségekben különféle visszaélések csúsztak be e rendszabályok ellen. Ezeket orvoslólag a fényes porta jelen intézkedése által azon rendszabályokat megerősíti, hogy azok jövőben az egész ozman birodalomban a legpontosabban megtartassanak.

A német alattvalók s kereskedők mind a be-, mind a kivítelnél nem tiltott áruiknak, valamint az eladásban s vételben is tökéletes szabadsággal éljenek, s azért nekik a kiváltságos testületek, társaságok, egyedárusok, vagy akárki más részéről sem nyilvánosan, sem alattomosan legkisebb akadály se tétessék, sem pedig adás-vételök miatt a török alattvalóktól büntetéssel és fenyítéssel ne illettessenek. Ha török alattvaló német kereskedőtől árut vesz, úgy e miatt a kiváltságos testületek ne bántsák. E végből a tartományok, tengerek és partok parancsnokainak, a vámtiszteknek s egyéb előljáróknak meghagyatik, hogy világos fermánok által eszközöljék ezen Sined végrehajtását, mely útmutatásul szolgál, hogyan kelljen az ozman birodalomba érkező, onnan elmenő, vagy abban tartózkodó császári királyi jobbágyokkal bánni, s hogy a jelenlevő ministerek, konzulok, ügyvívők s határszéli parancsnokok magukat azokhoz alkalmazhassák, ezen fermánok másolatai a császári királyi udvarral közöltessenek.

Megelőzésére minden kétségeknek és felakadásoknak, melyek

a tartományok parancsnokai és előljárói előtt, a tengeri és folyami kereskedés tekintetében támadhatnának, kinyilvánítja a fényes kapú, hogy a szerződések erejénél fogva szabadságukban áll a császári királyi alattvalóknak és kereskedőknek útleveleikkel az ozman birodalom minden tartományait szárazon, tengeren és folyamon beutazni, ott kereskedéseket űzni, s úgy szárazon, mint tengeren s folyamon, hol csak szükségesnek látják, kikötni, a szokott vámjárandóságok lefizetése után áruikat kirakni, s érettök más, nem tiltott árukat berakni.

Kinyilatkoztatja továbbá a fényes porta, hogy a császári királyi udvar a passaroviczi s belgrádi kereskedési szerződések erejénél s a két udvar között fennálló egyetértésnél fogva jogosítva van jobbágyai számára kivétel nélkül ugyanazon hasznokat és kedvezéseket kivánhatni, melyeket egyéb frank nemzetek, névszerint francziák, angolok, németalföldiek s oroszok vagy akármely más, még nagyobb kedvezményekben részesülő nemzet bir, s a jövőben birand.

A passaroviczi kereskedési szerződésben foglalt kivételek ellent nem állhatván, szabad legyen a császári királyi alattvalóknak saját hajóikkal s matrózaikkal beevezni kereskedési czélból a folyamokból a tengerre, s ismét a folyamokba s a be- és kivitt árukért egyszer lefizetett vámjárandóságon kívül semmi egyébre ne szoríttassanak.

A német kereskedőknek és jobbágyoknak a partok hosszában való utazás az ozman birodalom csatornáin és tengerszorosain, még pedig a Fekete-tenger csatornáján szabad és minden vámtól ment, akár a császári, királyi államokból idegen országokba, akár ezekből amazokba utaznak hajóikkal tengeren vagy folyamon ide vagy oda kereskedők. Sehol és semmikép föl ne tartóztassanak, áruik kirakására ne szoríttassanak; az út alatt önkényüleg partra szállított áruktól pedig a kiszabott vámjárandóságon kívül semmi egyebet ne fizessenek. Csak azon egy észrevétel tétetik, hogy a hajók ne legyenek nagyobbak, mint az oroszoknak megengedett kereskedő-hajók. A császári királyi alattvalók és kereskedők azon tekintetből, hogy azok a császári királyi udvarhoz, mint a fényes porta legőszintébb barátjához, tartoznak, az ozman birodalmon való áthaladtokban barátságos gyámolítást és segedelmet nyerendenek. Miután pedig a folyamokon használtatni szokott hajók a tengeri hajózásra rendes körülmények között kevéssé, vagy épen nem alkalmasak, szabad leend

az árukat a tengerhez közel fekvő helyeken más oly hajókra átrakni, melyek a Fekete-tengeren is járni szoktak, anélkül azonban, hogy e miatt valamely adónak fizetésére kényszer

tartományokra volt előnyös: nekünk csak a sertésen volt hasznunk, más termelvényeink az exportban alig szerepeltek. 1779-ben hazánk 1.086,564 frttal több török árut használt fel, mint kivitt. A nagy osztrák forgalom azonban jelentékeny vámjövedelmet eredményezett. A zimonyi harminczad 1780-ban 17,808 frt 16¾ kr. jövedelmet hozott, míg József uralkodásának végén 100,000 frtot, a veszteg-intézet 20,000 frtot, a rév, a melyen az áruk a Dunán át szállíttattak 15,000 frtot. Egyébiránt a birodalom kivitele általában emelkedett.

A vámpolitika Magyarországra általában véve hátrányosan alakult. 1746-ban felállította Mária Terézia a német s cseh hivatalnokokból szervezett kereskedelmi tanácsot, a melynek fennhatósága alá helyeztetett Magyarország vámügye is. Magyarország minden tekintetben hátrányt szenvedett: viszonosságról szó sem volt. A magyar árú, a magyar kereskedő a képzelhető leghátrányosabb elbánásban részesült, zaklatásra akadunk minden téren, minden iparczikket illetőleg s minden kereskedelmi árú tekintetében. Egyébiránt Mária Terézia 1775-ben — mint tudjuk — feloszlatta a tanácsot, s a vám- és harminczadügyek kezelését az udvari kamarára s bankbizottságra bizta. Magyarország jogos kivánságait is teljesíteni akarta s különösen Fiume hátrányos helyzetét kivánta megszüntetni. Ez azonban épen nem történt: Trieszt annyi előnyben részesíttetett, hogy Fiume mellette mindjobban elmaradt. Fiuméhez nehéz volt a közlekedés. A Karolina-út Buccariba vezetett Fiume helyett, s ennek eredménye az volt, hogy például 1782/83-ban, midőn Fiume kivítele csak 309,445 forintot tett ki, Buccarié több mint kétszerese volt, vagyis 638,352 frt. A fiumei közlekedés megkönnyítésére Kyss-testvérek 1793-ban egy millió frt tőkével a Ferencz-csatorna részvénytársaságot alakították meg, a mely összeget 4.120,000 frtra akarták felemelni, hogy kiépítsék a Teréziacsatornát, mely 11½ mértföld hosszaságban kötné össze a Dunát a Szávával; de össze akarták még kötni a Szávát a Dobrával és Kulpával s a Kulpát hajózhatóvá akarták tenni Bródig; Bródtól az Adriai tengerig egy 5 mértföld hosszú kereskedelmi útat terveztek, a mi azonban sajnos, csak terv maradt. De azért a társaság 1802-ben a Károly- s József-útakon kívül, melyek a tengerpartra vezetnek, elkezdték a Ludovica-útat is építeni, mely 1812-re elkészült s Károlyvárostól Fiuméig 18 mértföld hosszaságban nyúlik el.

Magyarország ki- és bevíteli áruforgalma a század első felének néhány évében a következőkép alakult:

	Bevitel		Kivitel	
1733 ápr. 1.—1734. márcz. 31.	2.986,838	frt	4.078,225¼	frt
1735	2.528,470	«	3.588,592½	«
1736	2.873,619¾	«	3.940,647½	«
1737	3.066,516¾	«	4.366,057½	«
1738	2.771,160½	«	3.815,938¼	«
1739	3.473,572	«	2.899,199¾	«
1741	3.190,503½	«	3.774,251	«
1743	3.473,572	«	2.899,199¾	«

A vámpolitika nem volt előnyös Magyarországra: ennek daczára külkereskedelmünk a későbbi időkben emelkedett, kiváltkép a franczia háborúk hatása alatt. Magyarország összes kivitele 1777—1786 között 148.229,177 forintra rúgott, s behozatala 106.721,371 frtot tett ki. 1799 november 1-től 1800 október 31-ig, a német örökös tartományokba 24.465,005 frtot, a többi külállamokba 4.567,910 frt értékű árút vittünk ki, míg behozatalunk az örökös tartományokból 16.643,877, a többi külföldről 3.519,254 forintot tett ki, s így összes kivitelünk 29.122,915 frt, behozatalunk 20.163,132 frtra rúgott. Láthattuk, hogy 1777—1786 között átlagban kivitelünk 15, behozatalunk 11 millio frt értéket tett ki.

A mi az egyes árúkból való kivitelünket illeti, adjuk azt itt az 1780—1782. évekről az alábbiakban forintokban:

A magyar királyságból kivitetett összesen

	Szarvasmarha	Juh	Sertés	Gyapju	Bor
1780.	2.591,000	482,000	752,000	1.340,000	1.318,000
1781.	2.230,000	466,000	718,000	1.976,000	1.153,000
1782.	3.636,000	544,000	780,000	2.820,000	1.037,000

	Buza	Rozs és kétszeres	Árpa	Zab	Dohány
1780.	765,000	379,000	123,000	152,000	897,000
1781.	615,000	428,000	208,000	221,000	818,000
1782.	999,923	649,000	237,000	356,000	940,000

Kivitelünk tehát szarvasmarhából, gyapjúból s borból volt a legnagyobb, de a többi nyerstermelvények is jelentékeny kiviteli mennyiséget tüntetnek föl. 1777—1786 között átlagban 4·15 millióval haladta meg a kivitel a behozatalt, s ép mérlegünk ezen aktivitása folytán volt Bécs kereskedelmünkre féltékeny, mert attól tartott, hogy ha ennek még több kedvezményt adnak, úgy minden pénzt kiviszünk az örökös tartományokból; ezt kellett szerintük megakadályozni a kereskedelmi s harminczad rend-

szer által. Fenti tétel azonban épen nem állt: nem pedig azért, mert az érték megállapitása önkényes volt, de meg azért is, mert fenti mérlegben minden ki s behozott árú nem is volt meg.* A bányák jövedelme Bécsbe került, pedig azt a fenntartási költségeken kívül événte 3 millióra becsülték. De Bécsbe ment a kamarai, só-, harminczad- s lottó- jövedelem, a különféleilletékek, a kényelmi czikkekért befolyt aránylag nagy összeg, de meg azon pénz is, melyet a hazabeliek Bécsben különféle dolgaik elintézése, de meg sokan az állandó ottartózkodás alatt is kiadtak. A XIX. század legelején Schwartner az egyenes s közvetett adókat 40 millióra teszi Magyarországban, 5 millióra Erdélyben. De e mellett Magyarország a franczia háborúra 1792-től 1811-ig, a lunevillei békéig, többet adott 200000 embernél, a rendes hadi adón kívül pénzben s terményekben 100 millió forintnál. Ha ezt mind tekintetbe vesszük, úgy hazánk hátramaradása nyilvánvalóvá válik, s megdől a mérlegünk aktivitásáról felállított tétel. De nézzük csak kereskedelmünk még nehány adatát.

1767-ben a török s tengerparti kereskedés passiv volt, míg az országnak Alsó-Ausztrián át Morva- s Gácsországgal való kereskedésében nyereség mutatkozott; Sziléziával a helyzet állandóan változott. 1774-ben a kereskedelem összessége 236,724 frt veszteséget mutatott fel, más évek azonban rendesen nyereséggel végződtek. A nyereség összege azonban nagyon változott, sőt az pontosan nem is állapitható meg, mert az összes ki, illetve behozott értékeket megállapítani alig lehet. Alanti összeállításunkból is látszik a számok megbizhatatlansága, mert hisz e szerint oly nagy mérvű volna az ország nyeresége, hogy az feltétlenűl nagyobb mérvű fellendüléssel járt volna.

Igy kereskedelmi mérlegünk egyes években a következőkép alakult konventiós frtokban:

	Kivitel értéke	*Bevitel értéke*	*Kiviteli többlet*
1778-ban	14.262,800	10.390,328	3.872,472
1779-ben	16.205,217	9.313,191	6.892,026
1780-ban	12.198,815	10.419,230	1.779.585
1782-ben	13.527,124	9.192,743	4.334,381
1783-ban	16.682,069	10.847,121	5.834,948
1785-ben	17.510,129	12.049,198	5.460,931

A többletben tehát az ingadozás óriási; felmegy az majdnem 7 millióig, s leszáll 1·8 millióra sőt más években még keve-

* Egyébiránt ha valamely államnak belső fogyasztása minimalis, s minden eladhatót kivisz, az valami erős közgazdasági fejlődéssel nem diesekedhetik.

sebbre. Hogy azonban ezen adatok nem mérlegünk aktivitását bizonyitják, azt fentebb láttuk. Közöljük egyébiránt Fiume s a többi magyar kikötőváros adatait is, melyek szerint a tengeren a bevitelnél mutatkozik többlet, jóllehet az időnként nem jelentékeny, sőt egy évben a kivitel is fölülmúlja:

	Kivitel értéke	*Bevitel értéke*
1784-ben	1.053,672	1.302,080
1785-ben	1.061,887	1.199,487
1786-ban	1.419.966	936,299
1787-ben	1.044,033	1.048,815
1788-ban	1.079,803	2.437,225
1789-ben	1.251,139	2.623,648
1790-ben	1.785,701	2.906,500

Kivitelünk főczikkei, melyek az egész értékének túlnyomó részét képviselik, volt a búza, liszt, rozs, zab, dohány, bor, ökör, sertés, juh, gyapjú s réz; a többi árúczikkek értéke jelentéktelenebb volt. Nagyon szomorú képét adják az idevonatkozó adatok kereskedelmi forgalmunknak, a minek okai kétségkívül a kivitelt gátló intézkedések voltak.

A magyar tengermellék kereskedésében 1783-ban Fiumén át volt a bevitel 1.187,654 frt, Buccarin, Portorén, Czirkveniczán s Novin át 19,678 frt, míg 1790-ben az előbbin át 2.780,571, az utóbbiakon 125,931 frt érték, az emelkedés tehát óriási. A kivitel 1783-ban az előbbin át 496,285 frt, az utóbbiakon 17,459 frt, míg 1790-ben az előbbinél 1.341,464, az utóbbiaknál 435,237 frt érték. Ezen időszak közt egyébiránt az összes magyar réven át a kereskedelmi forgalom a következő volt:

	Bevitel	*Kivitel*
1783-ban	1.207,332	513,744
1784-ben	1.302,080	1.053,672
1785-ben	1.199,487	1.061,887
1786-ban	936,299	1.419,966
1787-ben	1.048,815	1.044,033
1788-ban	2.437,225	1.079,803
1789-ben	2.623,648	1.251,139
1790-ben	2.906,500	1.785,701

Az emelkedés tehát óriási József császár uralkodása alatt, a mi tagadhatatlanúl a külkereskedelem helyesebb irányításáról tanuskodik.

A kereskedelmi forgalom megkönnyítésére hatnak a hitelt

szabályozó törvények melyek azonban sajnos gyéren mutatkoznak e korban. Az 1715-ik évi 51-ik t.-cz. 6%-ot ír elő törvényes kamatlábnak, s az uzsorásokat a kamat s tőke elvesztésével sújtja. Ismétli ezt az 1723-ik évi 120-ik t.-cz.: hogy azonban mindennek mily csekély eredménye volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az 1802-ik évi 21-ik t.-cz. azzal a kijelentéssel kezdődik, hogy az uzsorások mindjobban elhatalmasodnak, daczára a fennálló törvényeknek. Az 1723-ik évi 53-ik t.-cz. a könyvkivonati eljárást honosítja meg (processus auszugalis), a mi az uzsorának mégis némi tekintetben útját állotta, kötelezte a kereskedőt s üzért követeléseiről s tartozásairól pontos könyvet vezetni. A kereskedőnek a hitelezett árúról kiállított számlát a vevővel alá kell iratni, vagy egy év alatt köteles volt a számlát hitelesíttetni. Így mindenesetre rendezettebbek lettek a viszonyok, de hogy még sok tekintetben voltak hiányok, azt a későbbi évek legjobban mutatják. Különösen nagy szükség lett volna váltótörvényre s váltótörvényszékre a mi tekintetben a kereskedelmi körök az országos választmányhoz intézett felterjesztésükben hangsulyozzák, hogy «a hitelt Magyarországon nagyon megszorítja a hosszadalmas peres eljárás, s a lassú igazságszolgáltatás. Ez a lassúság magánemberre nem oly hátrányos, mint a kereskedőre. Nagyon szükséges volna ezért egy saját biróságot állíttani fel, mely semmi mással nem foglalkoznék, csupán kereskedelmi ügyekkel, s e tekintetben gyors igazságot szolgáltatna.» Ily irányú rendezésre azonban még soká kellett várni, jóllehet Fiume megkapta már 1789-ben a kereskedelmi s váltótörvényszéket II. Józseftől. II. József különben megszüntette a vásári biróságot, mely minden országos vásár alkalmával Pesten a városi törvényszékből alakult, ép azért, hogy a kereskedelmi s váltótörvényszéket létesíthesse; ez a terv azonban halálával egy időre abba maradt, a vásári biróság pedig újból megkezdte működését.

A belföldi hajózás aránylag szép lendületet vett. A Tisza, Duna, Dráva, Száva s Kulpa élénk hajózási forgalmat bonyolítottak le. A hajóépítés erős lendületet vett: Szolnok, Buda, Pest, Szeged, Csongrád, Zimony, Eszék, Vukovár, Sziszek, Földvár, Komárom, Győr, nagy mennyiségű hajókat készítettek s adtak át a forgalomnak. 1760-ban már a Balatonon is találunk hajót, melyet hollandi hajóácsok készítettek Festetichnek; ezt különösen sószállításra használták. Sajnos a külföldi hajózás, a keres-

kedelemnek vízen való lebonyolítása a kelettel szemben pangott. A belföldi hajózás azonban oly erőteljes lendületet vett, hogy Szeged, Sziszek, Károlyváros, Pest s Győr csakhamar hatalmas kereskedelmi góczpontokká váltak.

Hogy hazánk fejlődése mindennek daczára nem nagy arányokban haladt előre, azt abból is láthatjuk, hogy az adó általában kevés volt, s az uralkodók állandó baja ama körülmény, hogy adóból kevés folyik be. Hadi czélokra sokra volt szükség, s nem találtak oly adóalapot, mely alkalmas lett volna a fokozott szükségletek kielégítésére. Az 1723-iki országgyűlésen a hadi adó összegét 1.920,000 frtban állapították meg, de ezenkívül ott volt még a közmunkamegváltás és a háló-krajczár a mi 1728-ban 118,652 frtot tett ki. Az adó összege felment 1724-ben 2.138,000 forintra; 1728—29-iki országgyűlésen 2.500,000 frtra emelték az adót. Már 1751-ben 3.200,000 frtot tett ki az adó, ami 1765-ben 3.900,000 frtra emelkedett, a mibe azonban a magyar királyi testőrség költsége is be volt számítva. 1750—51-ben az országhoz csatolt Szlavonia 89,287 frtot fizetett, 1772-ben a szepesi városok 25 porta után 17,220, frtot a mihez jött Lubló, Podolin és Gnezda 1776-ban 1377 frttal. 1780-ban Horvátország és Felső-Szlavonia 109,707 frtot fizetett, 1782-ben a három egyesített temesi megye 372,000 frtot, a mi tekintve, hogy 1767-ben Szerémségből, 1783-ban Krassóból nagyobb területet a határőrséghez csatoltak, összesen 4.392,911 frtnyi contributiót tett ki, a mi különben 4.404,079 frtra rúgott volna. Erdélyben 1712-ben 155,000 frtot fizettek, 1717-ben 590,000 frtot és 132,126 frtot élelem megváltás czimén. De az adókat alig lehetett behajtani, a hátralék roppant nagy volt. A nemesség teljesen meg akart menekülni az adózás alól: 1723-ban mentességük különben teljesen biztosíttatott s csak az armalisták fizettek házi adót; a többi nemesség minden következő országgyűlésen is elhárított magáról minden terhet, minden adózást, úgy az állami, mint a megyei adókat illetőleg.

Pedig a terhek óriási összegekre rúgtak. Tény, hogy Magyarországot az örökös tartományok államadósságai nem nagyon közelről érintették, de bizonyos, hogy annak növekedtével — a mint az a későbbiek folyamán különösen szembeötlő lesz — Magyarországra is mindnagyobbá válik a káros visszahatás. A terhek Mária Terézia uralkodásának vége felé erősebben emelkedtek. E tekintetben 1765-től ismerünk pontos adatokat, melyek feltüntetik, hogy ezen év után az államadósságok csök-

kenése rohamos, de később folyton emelkedik. Az adatok az alábbiak, melyeknél az évi kamatok összegét is adjuk, azon megjegyzéssel, hogy azok 6%-ig váltakoztak; ezen államadósságok az összes tartozásokat mutatják a bank és az állandó községi adósságokon kívül.

		Tőke				Kamat			
1765	nov. 1. — —	165.465,077	frt	58	kr.	8.145,782	frt	18	kr.
1766	« — —	134.363,956	«	05	«	5.612,736	«	47	«
1767	« — —	133.338,286	«	34	«	5.563,303	«	18	«
1768	« — —	130.078,136	«	27	«	5.371,459	«	38	«
1769	« — —	128.761,157	«	39	«	5.293,323	«	42	«
1770	« — —	129.846,101	«	40	«	5.322,206	«	06	«
1771	« — —	137.163,222	«	16	«	5.579,726	«	35	«
1772	« — —	140.914,355	«	51	«	5.714,178	«	42	«
1773	« — —	143.083,824	«	47	«	5.775,638	«	22	«
1774	« — —	144.592,048	«	01	«	5.826,210	«	54	«
1775	« — —	146.114,268	«	46	«	5.850,850	«	10	«
1776	« — —	140.161,132	«	55	«	5.554,474	«	56	«
1777	« — —	138.011,014	«	26	«	5.463,518	«	17	«
1778	« — —	146.127,536	«	28	«	5.789,186	«	30	«
1779	« — —	171.232,930	«	47	«	6.890,719	«	29	«
1780	« — —	173.043,241	«	36	«	6.960,422	«	29	«

A mi pedig a bankadósságokat illeti, azok a következőképen alakultak:

		Tőke				Kamat			
1765	deczember végén	109.888,966	frt	37	kr.	5.478,633	frt	39	kr.
1766	« «	107.767,378	«	21	«	4.324.183	«	58	«
1767	« «	124.096,287	«	43	«	4.979,790	«	20	«
1768	« «	123.962,974	«	10	«	5.174,457	«	47	«
1769	katonai év «	123.207,936	«	20	«	5.143,856	«	57	«
1770	« «	122.580,990	«	36	«	5.114,863	«	42	«
1771	« «	120.645,870	«	49	«	5.036,423	«	02	«
1772	« «	119.112,913	«	34	«	4.974,616	«	14	«
1773	« «	118.708,052	«	08	«	4.958,277	«	33	«
1774	« «	117,280,833	«	25	«	4.901,096	«	40	«
1775	« «	115.278,154	«	29	«	4.821,029	«	39	«
1776	« «	114.538,115	«	30	«	4.791,414	«	03	«
1777	« «	114,355,497	«	47	«	4.784,147	«	19	«
1778	« «	113.939,591	«	15	«	4.767,561	«	10	«
1779	« «	113.848,097	«	30	«	4.763,880	«	29	«
1780	« «	113.586,045	«	34	«	4.753,333	«	12	«

Az államadósságokban mutatkozó terhek roppant sulylyal nehezedtek az államra, a mint azt egyébiránt később a XIX. század elején is látni fogjuk. Hogy az állam jövedelmeit emeljék,

már ez időszakban megtettek mindent honunkban az adó emelésére; ezért küldték ki Nesselrode főhadibiztost, hogy személyesen nézzen körül, s adjon jelentést az ország állapotáról az adó megszabására való tekintetből. Ezt meg is tette 1729-ben. Jelentését tehát adózási czélokra készítette, s az egyes megyékre kivetendő adó nagyságának meghatározására az egyes helyeken a portaszám emelését vagy csökkentését javasolja. Közöljük ezt nagy vonásokban az alábbiakban.

A Dunántúl Sopron vármegye termékenységét emeli ki, hangsúlyozva, hogy terményeit is jól értékesítheti, — a mi pedig ez időben nagy előny volt: — az eddigi portákon felül még egy felet bir el a javaslat szerint. Sopron város azonban tűzvésztől sokat szenvedett, s így egy kis könnyítés méltányos. Kis-Marton nagyon el van adósodva, az Eszterházy herczeg uradalmában levő zsidók is károsítják; egy negyed portányi könnyítés hozatik javaslatba. Ruszt portáinak száma meghagyható; bora nagy jövedelmezőséget biztosít a népnek. Vasmegye terméketlen, az uradalmak által kiszabott adó egyenlőtlen; adóját emelni nem lehet. Kőszeg lakosai minden tekintetben jól boldogulnak, tehát meghagyhatók portái. Győrmegye nagyobb terhet nem bir el, de az eddigit fizetheti. Győr város folyton jobban növekszik, s így egy negyed porta még ráróható. Ha Komárommegye viszonyait rendezik, úgy mostani portái maradhatnak. Zalamegye elbirhat még egy portát, földje elég termékeny. Kanizsa portáinak száma megmaradhat; állapota kedvező. Veszprémmegye elbir még $^3/_4$ portát, mert elég jó karban van. Fejérmegyét a jelentés különösen kiemeli, mint olyant, hol a lakosok nagyon jól boldogulhatnak földjei jósága, s baromtenyésztése nagy foka folytán, úgy hogy portáinak száma kilencz portával emelhető. Székesfejérvár portái is emelhetők mértékletesen, mert sok a lakossága; van sok bora, mely ha rossz is, helyben elfogy. Baranyamegye elbir két portányi emelést, mert viszonyai kedvezőek, népessége szaporodik, még pedig elég jól. Somogymegyét jobban megterhelni nem lehet, mert rossz a közigazgatása, melyből reá nagy kár háramlik: daczára, hogy borból, gabonából, makkoltatásból jól pénzel, az említettek folytán nyomorúságos állapotban van. Tolnamegye portáit $8^3/_4$-el felemelték, mert lakosai jómódúak, földje jó, bora elég, s marhája is nagyszámú. Mosonymegyét jobban megterhelni nem lehet, mert sok falva tönkrement, községe kevés, s így daczára, hogy terményeit jól érté-

kesítheti, nincs megfelelő állapotban. Főkép Fejér-, Tolna- s Baranyamegyék rovására emelték tehát a Dunántúl portáinak számát 12,000 forinttal vagyis 23¼ portával.

A Dunán innen Pozsony vármegye nagyon nyomorúságos állapotban van, mit főkép a tisztviselők rossz administratiója okozott; Pozsony városában szintén rosszak az állapotok, s különösen a katonaszállásolások alatt nyögött a nép. A könnyítésre nagyon rászorul. Ugyanez áll Nagy-Szombatra is, hol a tűzvész okozott nagy károkat. Szent-Györgyről terhének felét, négy portát vettek le könnyítésül, mert a népesség ritka, vagyona kevés, s a tűz is nagy károkat okozott benne; a lakosság eladósodott. Bazinon is könnyítettek, hol a lakosok nagyon el voltak adósodva, s így végső nyomorra jutottak. Modorról levettek négy portát, mert adóssága igen sok, s a tűzvésztől is sokat szenvedtek lakosai. Nyitra vármegye portáit 8¾-el felemelték, úgy hogy 352 portája lett, a mely a legtöbb minden vármegyéénél. Nagy dicsérettel emlékszik meg a jelentés a jó módról, mely itt uralkodik. Szakolczáról leveszik terhének több mint felét, mert a tűzvész folytán végső inségre jutott. Trencsénmegyén könnyítettek, mely ha népes is, de lakossága más megyékből él. Földje terméketlen, áradásoknak kitett. Trencsén városon meghagyják az eddigi terhet, mert már nincs benne katonaság, s az átvonuló hadbeliek sem bántják. Barsmegyéről levettek négy portát, mert tűzvésztől sokat szenvedett, s sok lakója is elszökött. Körmöcz- és Új-Bánya terheit meghagyják, mert az esetleges terhelés a kincstárra volna káros. Zólyommegyéről egy porta levételét javalja a jelentés, de az adó arányos jelentését, s a földesurak által való méltányosabb tehermegosztást kivánja. Beszterczebánya terhe eddig is méltányos. Breznóbányáról levették terhének felét, mert nyomorúsága mindenki által ismert, s az adóhátralékot exekutióval sem lehetett behajtani. Libetbánya és Zólyom terhei megmaradnak, Korponán könnyíteni kell, mert a tűz is tönkretette, meg határa is kicsiny és terméketlen. Árvamegyéről levettek három portát, terméketlensége s népe szegénysége folytán, mely csak faizásból és napszámból él. Turóczmegye termékenyebb, annyi erdeje nincs, mint Árvának. Liptómegye adója leszállítandó, mert az áradások is károsítják, s jövedelme is csökkent, melyet tutajozás s a királyi só fuvarozása után húzott. Nógrádnak csekély a marhatenyésztése, földje elég termékeny, s népes. Pest-Pilis-Solt-

megyék nagyobb terhet is elbirnak, sok népesebb helye van, földje termékeny, terményeit könnyen eladhatja, marhatenyésztésre tág tere van. Buda adója is emelhető, lakossága nagyon megszaporodott, jövedelme jelentékeny. Pest is elviselheti az adóemelést. Kis-Kunság nem terhelendő meg, a mely kedvezményt a német lovagrend nagymestere vívta ki: láthatjuk ebből is, hogy egyesek érdekei, pártolásai a tehermegosztást nagyon befolyásolhatták, még pedig nagy és méltánytalan irányban. Esztergommegye kedvező helyzeténél fogva elbirja az adóemelést: hangsúlyozta a jelentés, hogy sok a falnja. Esztergom város is elbirhat nagyobb terhet. Hontmegye könnyítésre nem szorul, helyzete kedvező, terményeit könnyen eladhatja. Selmeczbánya lakóinak nagy része bányász, kiknek kevés a hasznuk. Béla- és Bakabánya adója ha kevés is, de megfelelő. Bácsmegye adója felemelhető, mert ha kevés is a helysége, sok a népessége. Bodrogmegyének nem emelhető a portája. Az egész területnek adójából 6000 frtot vettek le $10^{3}/_{4}$ portával.

A Tiszán innen Abaujmegye elpusztult állapotából kezd kivergődni; földje jó, bora, szénája megfelelő, terményeit jól értékesítheti; Kassa is mindjobban emelkedik. Zemplénmegyében 1724-ben nyolczczal emelték a porták számát; most nagyobb emelést nem bir el, mert szüretje a jelentés évében tönkrement. Földje termékeny, bora jó. Sárosmegyén könnyíteni kell, mert az administratio rosszasága folytán nagyon sanyarú állapotban van. Eperjes városon is könnyíteni kell, mert lakói nagyon el vannak adósodva. Bártfa is eladósodott, e mellett kicsi és termékelen a határa. Kis-Szeben elviselheti az eddigi adót. Szepesmegyéről levesznek $2^{1}/_{2}$ portát, jóllehet viszonyai rendezettek, de az adófelosztás körül van a hiba. Lőcse az adósság súlya alatt nyög. Késmárk viszonyai elég jók, úgy hogy adóemelést is kibir. Ungmegye gazdasági viszonyai rosszak. Gömörmegye adója megmaradhat; földje, bányái, erdei jó jövedelmet adnak. Borsodmegye portáit tízzel emelik, termények vannak bőségesen, s piacza is jó. Heves- és Külső-Szolnokmegye portáit felemelik hattal, mert földje termékeny, bora van bőségesen, baromtenyésztésben hiányt nem szenved, s népessége is szaporodik. Egeren ellenben könnyíteni kell, mert lakosainak aránylagos nagy száma folytán 1724-ben túlságosan emelték az adóját: jövedelme csak a borából van. A Jászságnak és Nagy-Kunságnak a helyzete hasonló, adója túlságos sok. Beregmegyén könnyíteni kell; adója

rosszul van megosztva, s az áradásoktól is sokat szenved. Tornamegye kiesi, elpusztult, s alig több egy járásnál. Szatmármegyéről levettek hat portát; a hátralékot háromszoros katonai exekutio sem birta rajta megvenni. Szatmár-Németi helyzete kifogásra okot nem ad. Nagy-Bánya adója marad. Felsőbánya portáinak számát felényire vagyis hatra szállították le, mert túlságos magasan volt megállapítva. Szabolcsmegyén Nagy-Kállóval együtt 1724-ben könnyítettek, mert sok jobbágya elszökött; nagyobb könnyítést adni nem lehet, mert földje termékeny, piacza jó, salétrom, makkoltatás s halászatból is van jövedelme. A Hajdúvárosok egy fél portával kevesebbet fizetnek, mert a népesség s vagyonosságuk nagyot apadt: földmüvelése azonban virágzó. Polgáriban 1724-ben az adót törölték, mert jobbágy egy sem élt ott; mivel újabban mintegy 100 család költözött oda, azok kezdetben csak mérsékelten adóztatandók meg. Ugocsa terheit 13½ portával csökkentik, mert állapota hanyatlik. Nagyobb emelkedés tehát csak Hevesben és Borsodban van; a városokon — Kassa kivételével — majd minden könnyíteni kell.

A tiszántúli rész e korban Biharral kezdődött, melynek legnagyobb az adóemelése az országban: 24. A jelentés hangsúlyozza földjei termékenységét, legelő s erdőben való bőségét; e mellett bora, vada, hala nagy mennyiségű.

Debreczen városa aránylag sűrű népessége nagymérvű baromtenyésztéssel és földmüveléssel foglalkozik s pusztái is jól jövedelmeznek. Az elmult évben azonban tűzvész által nagyban károsodott, s azért nem lehet emelni 46 portaszámát. Szeged lakossága jó módu, a határa nagy, földje jól jövedelmez.

Mármarosmegye szegény s nyomorral küzd, lakossága alig tud megélni, miért is adóját 17 portával csökkentik. Kraszna, Kővár vidéke és Közép-Szolnok adója megmarad. Zarándmegyének termékeny földjét dieséri Nesselrode, s aranybőségét: ennek emelik is adóját, míg Csanádét egy portával lejebb veszik. Aradmegyében a szegénység igen nagy, népe nyomorog, alig tud megélni: leszállítják adóját 10 portával. Csongrád portáinak száma megmarad, Békését kettővel feljebb emelik. E kerületben három portányi az emelkedés.

Az ország adózásának rendszeresebb felosztására már 1715-ben összeírások rendeltettek el, melyek 1720-ban ismételtettek, mivel az előbbi nem volt megfelelő: ennek alapján ismerjük az ország népszámát, mely rendkívül becses adattal járul

a kor közgazdasági ismeretéhez. Hisz ez adatok az elsők, melyek hazánk népességét pontosabban megmutatják, ezek szolgálhatnak minden számítás kiinduló pontjául. Egy elpusztított ország népességének adatai ugyan ezek, de hát ebből a számból fejlődött, ebből szaporodott az ország népessége, ez volt az alap, ez a kiindulási pont a török pusztítás után. Ez adatok végösszegei nemesség, papság s zsidók számával a következők.*

Magyarország összesen	1.769,422
Erdély	813,176
Ebből az öt székely szék	175,382
A többi Erdély	637.794
Magyarország és Erdély	2.582,598

A porták, illetve adó rendezése tekintetében a továbbiakban sok kisérlet történt. Így például 1751-ben a pozsonyi kerület adóját 50 portával, vagyis mintegy 29,000 frttal csökkentették: Pozsony város, Győr- s Komárommegye adója emelkedett, de Pozsony-, Nyitra- s Trencsénmegyéé csökkent. Árva-, Liptó-, Túrócz- s Hontmegyékben 18 portával csökkenik a szám. Sopronmegye adója 17, Vasé 30 portával csökken: Zala-, Somogy- s

* Az egyes megyék területére nézve megkivánjuk jegyezni, hogy Máramaros, Ung, Fejér, Tolna, Zala, Vas, Sopron, Esztergom, Komárom, Szilágy, Veszprém, Liptó, Túrócz, Trencsén, Árva s Erdély egészén kivül, a többi megyék területe a maival nem egyezik meg. Erdély területe a mai kiterjedésre van adva, mert hisz részeinek beosztása óriási változást szenvedett. Krassó, Temes s Torontál 1720-ban összesítve van adva, mint Temesköz, 1787-ben azonban már részeire van bontva. Hontból Kis-Hontot még József császár Gömörhöz csatolta, s jóllehet ez 1790-ben tőle elvétetett, 1802-ben újra Gömörhöz jútott. Bács és Bodrog 1808-ban egyesítve lett, sőt a határőrségből is nyert területet. Szepes vármegye 1772-ben a 13 szepesi várossal s Lubló várával szaporodott. Gömör a mint már emlitettük Kis-Hontot kapta, Csongrád katonai területeket kapott, úgyszintén Csanád is. Zarándból 1747-ben a zarándi és jenői járások Arad vármegyéhez csatoltattak, de Arad még ezenkívül a marosi határőrséggel is gyarapodott. Az 1876 és 1881-iki területrendezés azonban lényegesen változtatott a meglevő beosztáson. A megyék rendeztettek, egymással össze nem függő részek, s általában a megyéken kívül eső beosztások, területek, egyesíttettek, úgy hogy a fenti megyék stb. területe egész más képet mutatott, mint a jelenlegi. Ezt az összehasonlításoknál figyelmen kívül hagyni nem szabad, jóllehet tagadhatatlan, hogy a most részletezett változtatások tekintetbe vételével már elég szilárd alapot kapunk. Mindenesetre nagyon jó az alap az 1787-iki adatokkal való összehasonlitásra, mert ha történtek is addig más változtatások is, azok már oly jelentékenyeknek nem voltak mondhatók.

Veszprémmegyék adója emelkedik. Zemplén-, Sáros- s Szepesmegyéknél nagy a hanyatlás; Borsód emelkedik a portaszám tekintetében, Máramaros s Szatmár erősen hanyatlik. A pest s az eszéki kerületnél általában javulást konstatálnak, még pedig oly erős javulást, hogy ez nagyban, egészben a többi hanyatlását fedezte. 1780-ban a jobbágytelkek száma volt Magyarországban, Erdély kivételével, 217,017; ebből a Bánságra esett 29,024, Szlavóniára 10,433 s Horvátországra 24,132.

A hasonló összeirások azonban az adóalapot nem képesek teljesen rendezni; azért akarja azt József császár alaposan reformálni. 1784-ben elhatározza a nép összeiratását, hogy az országot így teljesen áttekintve, rendszeresebben lehessen kezelni. Az adóztatás igazságosabb, de jövedelmezőbb legyen. Nagy ellentállásra akadt, mint felvilágosodott cselekedetei általában: de terve keresztülment. Oly nagy volt az elkeseredés különben az összeírás végett, hogy Nyitra-, Pozsony-, Zágráb-, Torna-, Gömör-, Szepes- és Komárommegyékben katonaságra is volt szükség.

A József-féle összeírás, mely 1785-ben ejtetett meg a magyar királyságban, tehát (Horvát-, Tótországgal együtt) Erdély s a határőrvidék népességén kívül 7.008,574 lakost állapított meg (becslések 1780-ban 3.200,000-ről beszélnek): az 1786-iki kiigazítás e számot 7.044,462-ben állapította meg, az 1787 iki pedig véglegesen 7.116,789-re emelte. Ugyanez évben Erdély a Partiummal együtt 1.577,516 lelket mutatott fel: ebből 1.443,372 polgári lakos, 134,144 pedig a katonai határvidékre esik. A katonai határőrvidék nem iratott össze, de 1805-ben 777,424 lakosa volt, 1815-ben viszont 804,773; ha ezt az arányt veszszük alapul, úgy 1787-ben 714,000 lehetett lakosaink száma. Tekintve azonban, hogy a szaporodás utóbb mégis erőteljesebb lehetett, e számot 700,000-ben veszik fel. Így az egész Magyarbirodalom népessége 1787-ben 9.394,305. A megyénkinti megoszlást hazánkban alább adjuk, a viszonylagos népességi adatokkal egyetemben:

	Lélekszám	*1 □ km.-re esik*	*Szaporodás 1820—1787 között %*
Békés, Csanád, Csongrád megyék	166,504	19·18	725·13
Pest-Pilis-Solt megye	319,205	30·90	261·86
Máramaros «	86,118	9·44	132·86
Bács-Bodrog «	227,147	24·26	635·86
Jász-Kún kerület	94,172	18·71	357·59
Hajdú «	28,376	25·05	499·79

	Lélekszám	1 □ km.-re esik	Szaporodás 1720—1787 között %
Szabolcs megye	108,562	18·99	312·41
Bereg « / Ugocsa «	91,164	18·56	193·25
Ung «	58,137	17·93	163·59
Heves- és Külső-Szolnok m.	180,513	27·34	331 81
Arad megye	152,930	—	294·50
Fejér «	110,784	26·64	435·14
Somogy «	165,969	24·73	463·96
Szatmár «	150,469	26·96	269·35
Tolna «	133,304	37·52	883·65
Zala «	226,240	38·90	287·85
Baranya «	183,885	35·86	403·60
Vas «	225,905	41·50	90·47
Zólyom «	68,576	25·06	156·73
Bihar «	347,108	29·66	300·57
Sopron «	159,767	49·49	91·85
Borsod «	136,684	37·21	631·13
Esztergom-Komárom megyék	149,879	38·27	226·74
Szilágy megye	123,728	34·09	271·22
Győr-Moson «	128,433	37·12	95·74
Torontál «	152,083	21·16	
Temes «	224,787	37·86	1783·57
Krassó «	188,200	34·34	
Veszprém «	143,572	36·33	298·82
Pozsony «	232,060	52·51	161·42
Nógrád «	148,867	36·01	389·32
Bars «	107,353	38·48	103·27
Zemplén «	209,861	34·25	247·75
Nyitra «	295,725	54·18	135·01
Abauj-Torna «	140,728	39·03	546·76
Liptó «	57,932	28·07	296·09
Turócz «	37,805	33·59	113·41
Gömör «	134,608	33·72	365·33
Sáros «	143,112	39·31	241·68
Trencsén «	221,035	49·76	236·09
Hont «	103,944	41·46	64·26
Árva «	74,975	37·21	229·44
Szepes «	151,934	41·42	426·07
Magyarország összesen	6.592,140	31·22	272·56
Erdély	1.410,777	25·31	73·49
Ebből az öt székely szék	238,524	20·11	36·00
A többi Erdély	1.172,253	26·72	83·80

Megjegyezzük, hogy Demian a határőrvidék nélkül, de Horvát-Szlavonországgal 1787-ben a népszámot 7.116,789, 1786-ban 7.044,462, és 1785-ben 7.008,574-re teszi, s hogy az 1781-iki össze-

írás alkalmával Magyarországon a Bánság, a Drávántúli részt, Horvátországot, s a katonai végvidéket nem számítva, 4.786,642 lakost találtak.

Összehasonlításul elég annyi, hogy 1890-ban Magyarországban Erdély nélkül 58·87 volt a viszonylagos népesség, míg 1787-ben 31·22: a változás tehát óriási, mint a hogy óriási az eltérés az egyes megyéknél is. Hazánk népsűrűsége az időben a megyéket illetőleg lemenőleg a következőkép sorakozott Erdély nélkül: Nyitra, Pozsony, Sopron, Trencsén, Vas, Hont, Szepes, Sáros, Abauj, Zala, Bars, Esztergom s Komárom, Temes, Tolna, Borsód, Árva, Győr, Moson, Veszprém, Nógrád, Baranya, Krassó, Zemplén, Szilágy, Gömör, Túrócz, Pest-Pilis-Solt, Bihar, Liptó, Heves és Külső-Szolnok, Szatmár, Fejér, Zólyom, Hajdú kerület, Somogy, Bács-Bodrog, Torontál, Békés-Csanád s Csongrád, Szabolcs, Jászkún kerület, Bereg, Ugocsa, Ung, Máramaros. A régi királyi terület tehát nagyban, egészben népesebb, ott a népsűrűsödés jobb, mert hisz a pusztulás sem volt oly nagy, mint a többi megyékben: tagadhatatlan azonban, hogy ez nem minden esetben áll. A szaporodás óriási dimenziókat vett, a mi természetes is, mert hisz nagyban, egészben semmi gátló körülmény sem befolyásolta hátrányosan.

A hitel, illetve pénzviszonyok javítására az 1713 márczius 24 és a következő év deczember 14-ikén kelt patenssel egy bankintézményt léptettek életbe, egy úgynevezett szabad általános bankalitást, melynek tulajdonképeni czélja az összes állampénztáraknak egy bankká való változtatása volt. Ettől az alapítástól sokat vártak: olcsó kölcsönök szerzése, államadósságok törlesztése, kereskedelem s ipar támogatása, uzsora megszüntetése, adófizetőképesség emelése, olcsóság a közvagyon kezelésében, a számvitel és pénzkezelésben rend teremtése, az állami jövedelmek pontosabb s bővebb befolyásának szorgalmazása volt az, mit tőle vártak, a mi mellett az állampolgárok megtakarított pénzeiket is elhelyezhették a bankban kamat mellett, sőt kölcsönöket is nyerhettek. A bank szükség esetén a kincstárnak 3% mellett kölcsönöket ad, viszont azonban az állam a bankalitásnak bizonyos adókat és illetékeket kötött le: ez azonban csak elméletileg volt meg, mert a bankalitás e jövedelmeket nem kapta meg, viszont az államnak olcsó kölcsönöket nem szerzett, de meg az uzsorát sem szüntette meg. Különben is az egész intézmény nem vált be, nem volt életképes, úgy,

hogy a megkezdett műveletek 1720-ban a bécsi bankra ruháztattak át, 1745-ben pedig az egész bankalitás megszünt. Hitelintézetek szervezésében tehát e kornak sem volt meg szerencsés keze.

Az 1772-ik évi november 15-iki királyi leirat — mint arra még rá fogunk mutatni — egy hitelpénztár alapítását engedélyezte, melynek az országban több fiókja volt, s az ott elhelyezett pénzt 3 1/5—5 %-kal kamatoztatta. A pénzt az állam czéljaira fordították, majd 1776-tól kezdve magánosok is kaphattak ott kölcsönt.

II.

Jóllehet III. Károly törvényei általában jobb helyzetet teremtettek, nem voltak képesek az állapotokon alaposan segíteni, a nép helyzetén gyökeresen változtatni. Nem voltak elég radikálisak, s nem voltak elegendők, de a viszonyok sem voltak olyanok, melyek lehetővé tehették volna azok helyes végrehajtását. Ez a legközelebbi kornak volt fenntartva. Az 1729-iki országgyűlésen a jobbágyság tanuskodása tekintetében hozott határozat ennek előhirnöke gyanánt tekinthető. Eddig a jobbágy tanuskodása nemes ember ellen nem fért össze a korszellemmel. Az ez évi 26-ik törvényczikk határozottan kimondja, hogy polgári perekben a jobbágy nemes ellen elfogadható tanú gyanánt, büntető perekben azonban csak korlátozással, vagyis csak akkor, ha az igazság másképp ki nem deríthető. Így tehát a jobbágy erkölcsi tekintetben nagyon előre volt a közel multtal szemben.

Az adózás egyenlőbbé, illetve rendszeresebbé tétele czéljából már 1723-ban felmerült az a kérdés, hogy a földtől, vagy a személytől fizettessék-e a jobbágy adója. Az 1723-iki országgyűlés e fontos kérdést nem intézte el, míg az 1729-iki országgyűlés abban állapodott meg, hogy az adó nem a föld után jár; de törvény ezt nem mondotta ki. Rövidesen azonban határozatba ment, hogy az adó nem a földtől, hanem a jobbágy személyétől jár, a mivel e kérdés teljesen rendeztetett, még pedig a kincstár kárára. Ugyanis nemesítés esetén ilyformán a volt jobbágy megmenekedett az adófizetés kötelezettsége alól, míg ha a földön nyugodott volna az adózás, úgy nemesítés esetén is fizette volna a terheket a nemesített földje.

A kormányzat lehetőleg igyekezett a puszta telkeket, prædiumokat benépesíteni. Így az adózó telkek számát szaporították. Az idegenek betelepítése esetén, ez csak az adómentes

évek után következett be. De gondjuk volt a hatóságoknak arra is, hogy a jobbágytelkeket a földesurak allodialis birtokaikhoz ne csatolják, mert azok így kivonattak volna az adózás alól, s a jobbágy is károsodott volna, mert hisz ily esetben a jobbágy telke a földesúr erőszakos foglalásától soha sem maradt volna biztos.

A puszta telkek benépesítésénél a kormány elég nagy gondosságot tanusított, s ennek tudható be, hogy az elszegényedett nemesek is szivesen vállalkoztak a jobbágytelkek megszállására, mert így lételük biztosítva volt. Sajnos, a jobbágyságra általában véve nem volt nagyobb gondja a kormánynak, korántsem annyi, mint a puszta telkek új lakóira, kiknek vagyoni megerősödését előmozdítani, különös feladatának tekintette. A jobbágyság zömére azt tartotta az ez idő politikusa, s az irányadó körök, hogy gondoskodjék róluk uruk s gazdájuk; annak is érdekében van az, s az egyes földesurak könnyebben tehetnek s többet is tehetnek jobbágyaik javára, mint a kormányzat az összességre. Sajnos, azonban a dolognak más oldala is volt. A földesurak természetesen azt tartották, hogy mindenekelőtt saját érdekeiket kell szem előtt tartani, azt kell teljes mértékben kielégíteni, csak azután jöhet tekintetbe — alattvalója — a jobbágy. Csakhogy a dolog olyképen formálódott, hogy a két érdek egymással ellentétben volt; ha az egyiket teljes mértékben ki akarták elégíteni, úgy a másik szenvedett hátrányt. S a dolog természetében rejlett, hogy az utóbbi mindig a jobbágy volt.

Az úrbér rendezésének kérdése azért már szőnyegen volt, sőt az egy vármegyében, Tolnában, már 1725-ben az árendás jobbágyokra ki is dolgoztatott. Tolnamegyéé tehát az érdem, hogy mint kezdeményező lépett föl e téren, s a gyakorlati nehézségektől vissza nem riadt.

Meglep bennünket az az aránylag véve szabadelvű szellem, mely a tolnai határozatból felénk int s a mely a jobbágyság sorsán változtatandó, az aránylag véve elég radikális eszközöket ragad meg. Bizonyos, hogy még ennek keretén belűl is lett volna sok rendezni való, de hisz a fenti állapotok megteremtése az egész ország területén már maga is nagy haladás lett volna. Mindez azonban még soká váratott magára.

Mária Terézia uralkodása alatt lett csak a jobbágy emberi joga — a körülményekhez képest elég kiterjedt mértékben elismerve, s annak eredményekép jelentkeztek ama könnyítések, a melyek egy jobb s szebb jövő alapját képezték. Az képezte

alapkövét a viszonyok rendezésének, az hozott egészséges irányt az állam fejlődésébe, s ezen alapulva kezdtek viszonyaink kibontakozni abból a hátramaradottságból, mely azok fő jellemvonását képezte.

A telepítések folytán a népsűrűsödés nagyobb arányokat vett. A Harruckern-féle telepítés kissé későbbre esett ugyan, de már itt felemlítjük, hogy telepítési rendszere által a nép nagy tömegét tette boldoggá; jobbágyaival jól bánt, azért birtokára, mely néptelen pusztaság volt, szivesen s sokan mentek letelepedni, úgy, hogy egy népes országrész képződött (Békés, Csongrád, Zarándban) óriási birtokterületén. Mindenki szerette s dicsőítette, mert annyira szokásban volt a rossz bánásmód, hogy szinte emberfeletti lénynek tekintették azt, ki cselekedeteiben a nép jóakarójának mutatkozott. «Harrucker! ez a még sírjában is szeretett földesúr, atyja és védője vala minden alattvalójának. Csak igen kevés robotot követelt tőlük, ellenben meg volt az a ritka gyönyörűsége, hogy szivesen végezték az úrdolgát. A földesúri jövedelmeket átengedte nekik, úgy, hogy azokat készpénzfizetés mellett magok szedték be, kezelték és állandó pénzalapot alapított részökre. Nemcsak, hogy hasznos rendelkezéseket tett, végre is kellett azokat hajtani annak, ki jó kenyerét ette».

A telepítések egyébiránt napirenden voltak; kiki igyekezett birtokát a bekövetkezett békésebb időszakban ily módon értékesebbé tenni.

A telepítéseket általában véve nagy erővel folytatták. Nagy részök volt ebben a bécsi legfelsőbb köröknek, a kik így egyrészt az ország nagyobb jövedelmezőségét akarták elérni, másrészt azonban vallási, nemzetiségi, s politikai érdekeket is tartottak szem előtt, melyek által a magyarság háttérbe szorítása volt a be nem vallott czél. A török kivonulása után a XVIII. század végéig folytak a telepítések, még pedig a török pusztítás által elnéptelenedett Duna és Tisza mellékén, a Dunántúl szélén és a kis- s nagymagyar Alföldön. A török elvonulása után az általa megszállva tartott területen úgyszólván csak görög s zsidó maradt, kik kereskedéssel foglalkoztak; az itt járt utasok teljesen elnéptelenedett pusztaságnak írják az országot. A telepítési aktió kivált egyes pontokra konczentrálódott; nyugatról jöttek a németek, délről a szerbek, a Felvidékről tótok, a Dunántúlra horvátok, keletre s észak-keletre ruthének s oláhok. A legváltozatosabb nemzetiségek lepik el tehát az országot. 1712-ben Svájczból

14,000-en jöttek be, kik közül mintegy ezret Károlyi Sándor fogadott be s telepített le Nagy-Károlyban, Csanáloson, Kaplyonban, s Majtényben. Ekkor kezdik betelepíteni birtokaikat Savoyai Eugén, Batthyány-Strattman Eleonora, Mercy, Csáky Imre kalocsai érsek s Nesselrode; ekkor látjuk megtelepűlni Eugeniusfalvát, Promontort, Csepelt, Hőgyészt. A legnagyobb mérvű telepedés a Duna jobbpartra esett; 1715—1720 között mintegy 230 betelepített község fele a Duna jobbpartjára esik, de Baranya, Fejér, Győr, Pest-Pilis-Solt, Sopron, Tolna és Veszprém különösen kitünik. Van azonban Bács-Bodrog, Bereg, Szatmár, Bihar, Borsód, Heves és Külső-Szolnok, Somogyban s a Temesközben is némi német bevándorlás, de az községalakulásra nem vezetett; ugyanez mondható Esztergomra is, hol pedig a bevándorlás nagyobb arányú volt. Sajnos, a telepítésnek a kivánt hatása nem volt, mert nagyon sokan újból kimentek az országból; azok, kik helyt változtatva kóboroltak, legalább az ország lakosai maradtak, de amazok teljesen elvesztek az országra. Erdélyben új telepítésről nem lehet szó, de a különféle nemzetiségek beszívárgása állandó; görögök, örmények s oláhok nagyszáma jött majdnem állandóan ez országrészbe. Egyébiránt az oláh bevándorlás a tulajdonképeni Magyarországba is számottevő volt. Tény, hogy a szatmári béke után regisztrálhatunk általában véve nagyobbarányú bevándorlást s telepedést, hanem azért már a karloviczi béke előtt, tehát 1699 előtt, elkezdődött délről a szerbek, nyugatról a németek bevándorlása, minek azonban az 1703-ban kezdődő zavart, háborús állapot egy időre véget vetett. 1712-ben kezdődött az újra a fenti 14,000 német bevándorlóval, de tulajdonképeni jelentőségére a betelepítési törekvés csak 1715 s 1720 körül emelkedett. Újonnan telepűlt községekről az ez év adatai csak Abauj, Árva, Bács, Bodrog, Csanád, Csongrád, Esztergom, Hont, Kraszna, Liptó, Máramaros, Moson, Nyitra, Pozsony, Szepes, Torna, Trencsén, Túrócz, Ung, Vas és Zólyomban nem tesznek említést. Új telepek, új községek, a következő vármegyékben s számban voltak: Arad 1, Baranya 24, Bars 2, Békés 4, Bereg 4, Bihar 15, Borsód 7, Fejér 4, Gömör 1, Győr 8, Heves s Külső-Szolnok 19, Komárom 1, Közép-Szolnok 12, Nógrád 5, Pest-Pilis-Solt 17, Sáros 1, Somogy 23, Sopron 2 Szabolcs 3, Szatmár 11, Tolna 18, Ugocsa 3, Veszprém 14, Zala 15, Zaránd 13, Zemplén 3, tehát összesen 230 község. Ennyi a hivatalosan kimutatott szám, a melynél azonban tényleg több

lehetett az új telepítvény. 1720-ban a mai Magyarországban ép a betelepített s bevándorolt nemzetiségek folytán azok arányszáma meglehetős magas volt. Magyart találunk 45·49%-ot (1840-ben 45·98, 1890-ben 52·63), németet 13·26%-ot (1840-ben 11·41, 1890-ben 11·64), tót-ruthént 17·82%-ot (1840-ben 20·07, 1890-ben 16·45), szerb-horvátot 4·26%-ot (1840-ben 6·61, 1890-ben 2·98), oláht 19·17%-ot (1840-ben 15·46, 1890-ben 14·81, de 1840-ben még egyéb nemzetiségű 0·47, 1890-ben 1·49% is volt).

Az ország területén belül, a mint már emlitettük, a nép folyton vándorolt: az állandó megállapodás még hiányzott; különben is a bevándorlottak közül is sokan nyomorogtak s eredeti helyükről eltávoztak. Ez azonban a régi lakosokra is el volt mondható. A Hajdúság, Jászság s Kunságba való bevándorlás volt különösen élénk: a földesurak baját a jobbágyok szökdösése szaporitotta, kik más vidéken akartak szerencsét próbálni.

A király 1715-ben megtiltotta a jobbágynak ura által adott útlevél nélkül költözni, a mit azzal okadatolt, hogy «mivel úgy azelőtt, mint a közelebb elmult mozgalmak alkalmából, igen sok földmíves, földes uraik tudta nélkül és akarata ellenére más vármegyékbe, de különösen azokba, melyeket a császári királyi fegyverek a törököktől visszaszereztek, továbbá Lublyóba és a 13 szepesi városba menekültek és szöknek most is, azért, mert ezek a még be nem kebelezett megyék és városok nem viselik az országos és földesúri terheket, más megyék és helységek módjára, mivel innét sem barátságos úton, sem igazság útján nem kapják őket vissza, sőt az eljáró bírák inkább a jobbágyok urai ellen fordulnak.» Mindennek daczára a szökdösés, költözés, tovább tart, az így tovább menekülő jobbágyokat az új megtelepülési helyen ki nem adják. Pedig sokfelé nagy szükség volt a cselédségben, a mi ama körülményből is látszik, hogy a rendek azt kivánják, miszerint a cselédségnek, a juhászság kivételével, kik szent Mihálykor szegődnek, újévi szegődése kötelezőleg kimondassék, mert ha a cselédség szent Györgykor áll be, úgy a munkaidő előtt sokat kér; ha bővében lettek volna a cselédségnek, úgy ezt bizonyára nem mondják ki. Egyébiránt, mint érdekes körülményt kivánjuk még felemlíteni, hogy a rendek a karácsony előtt négy héttel s nem többel való felmondást követelik a cselédségnél.

Thessedik Sámuel a tanyai gazdálkodás terjedését a telepítésnek tudja be; azt írja, hogy a földek romlanak, kevesebbet

hoznak, a földmívesnek jobban utána kell nézni a föld megmunkálásának s így ki megy lakni földjére. Pedig tudjuk, hogy hazánkban az újabb telepítési politika is a községrendszert mondja helyénvalónak, az felelvén meg legjobban hazai viszonyainknak. Thessedik szerint «a községek szemlátomást szaporodtak, de még sem annyira, hogy egyik zavarta volna a másikat. Még most is (1784-ben) egy-két-három mértföldnyire esnek egymástól. De a paraszt és az örmény (marhakereskedő és a puszták bérlője) nyomni kezdte egymást, mert az erős népesedés sértette érdekeiket. A földmíves, ki előbb csak egyszer szántotta meg a zsíros, kipihent földet, és mégis hosszú éveken át szép buzát kapott, most a kizsarolt földet is csak egyszer szántja, buza és árpa helyett vad zabot, repczét, kórót és gazt arat. Ha száraz az esztendő, sem embernek, sem jószágnak nincs eledele. A folyók áradása is sok kárt okoz. Előbb alacsonyabb volt a medrük, most évről-évre emelkedik, az annyira ártalmas posványok és mocsarak egyre szaporodnak. A legelő évről-évre romlik, a jó fű fogy, a gaz szaporodik. A földmívesnek évről-évre nagyobb költséggel, időveszteséggel és marhája rontásával kell ellátnia gazdaságát, mert a mint a lakosság száma nő, kénytelen távolabb eső földeket és pusztákat bérelni. Ily módon nem nézhet házától távoleső földjei és gazdasága után és ezen oly módon akar segíteni, hogy a községtől 1—2—3 mértföldnyire házat és istállót épít, oda hordja gabonáját, röviden, ott végzi minden dolgát.»

Igen érdekes e kor örökösödési viszonya. Úgy, mint a jobbágy minden irányú viszonyaiba, az örökösödésbe is beleszólhatott a földesúr. Ha magzat nélkül halt el a jobbágy s nem végrendelkezik, úgy mindene az uraságé; ha végrendelkezik, úgy csak a fele a *keresményének* lesz az uraságé. Fölségsértés esetén az uraságra száll a jobbágy minden java. A locsmándi uradalmi falvak rendtartása — a melynél megjegyeztetik, hogy az ország törvényeivel megegyező instructió — értékes adatokat egyesít e tekintetben. E szerint a bírák és esküdteknek feladatává tétetik ügyelni arra, hogy semmi ingatlant más helységbelinek örökbe ne hagyjanak az uraság tudta nélkül, de arra is, hogy ifjak vagy gazdák más idegen helyre lakni el ne menjenek. Ha a fiú atyjával nem lakhatik, úgy az uraság rendel neki lakhelyet, de helyben kell neki maradni. Egyébiránt az apa ingó és ingatlan keresményéből fiú és leány egyformán részesedik. «Ha pedig az leány az atyja értékéhez képest böcsületesen ki-

házasíttatik és osztályra kelnek, meg köll tudnunk, ha az jószág, melyben az leányág maga részét kivánja, *atyai* vagy *anyai ősi* legyen? Ha atyai ősi, tehát abbul az *leányág* maga menyegzőire és ruházatára tett költségen kívül semmiben sem részesülhet. Ellenben pedig, ha az jószág *ősi anyai* lészen, akkor az fiak semmi részt nem kivánhatnak, hanem az együtt keresménbűl az fiak az leányokkal egyenlőképen, úgy, hogy az atyai ősit az fiak, anyai ősi jószágot pedig az leányok igazán elvehetik.» A lányok kiházasítására való költség gyanánt csak 3 forint engedélyeztetett, de a fiú mennyegzőjére sem volt szabad többet költeni 50 *pénznél*, «ha az dominiumbéli személyhez férjhez megyen, mind ingó és ingatlan jókbul, ha az jószág egyenlőképen illeti őket, tehát az kiházasított leány maga jussát és portióját, valamint az fiak kivehesse.» Ha a leányt idegen veszi el, más helységbeli, úgy ingatlant nem kap, ingóból az atyától, ennek halálakor kap részt, az ingatlanból, viszont a megfelelő értéket kapja az örökösöktől. Az atya vagyonából s az anyával való közös keresményből a fiúk harmadrészt adnak készpénzben. Ha a férj végrendelet nélkül hal meg s felesége és gyermekei vannak, úgy a feleségére száll a közös kereset, de holta után a dominiumban levő gyermek kapja meg. Ha férjhez megy az asszony idegenhez, úgy az ingatlanból semmi sem illeti meg, kivéve azt, a mit apjától, anyjától kapott. Ha magzat nélkül hal meg a jobbágy, úgy ha van valami keresménye, annak felével rendelkezhetik szabadon, fele az uraságé, a mint azt már fentebb említettük. Ha nem végrendelkezik, úgy ingó s ingatlan java az uraságé, ki a jobbágyot eltakaríttatja s esetleges adósságát kifizeti. Hogy a felségsértő (nota infidelitatis) paraszt java az uraságé lesz, azt is említettük már fentebb. Ha serdületlen gyermekei maradnak a jobbágynak, úgy ezek s a vagyon *gondviselője* szabadon választható, ki azonban félévenkint a főtisztnek beszámol. Ha egy apától, de két anyától vannak a gyermekek, úgy az elsők anyja a közös keresmény felét és moringját nekik hagyhatja, de ha nem végrendelkezik, ugy minden az atyánál marad. A második feleséggel szerzett közös keresmény annak gyermekeire száll s abból az első gyermekei semmit el nem vehetnek, hacsak végrendelettel nem hagyatik valami reájuk. Ha a második feleséggel való házasságban a jobbágy, az első házasságban szerzett vagyonból jószágot vesz, ez azért az első házasságból való közös keresménynek tekintendő s mint ilyen

esik elbirálás alá «valamég az ősi jószágot hasznával együtt elől nem állítják». «Megengedtetik törvény szerént az polgároknak is az magok keresményekrül az *testamentumtétel*, úgy mindazonáltal, hogy azt józan és épelmével s nem az lelke veszedelmével tegye; jelen legyenek legalább két hitves falueskü dtjei, ezeken kivül még három jólelkü hiteles emberek, kiket az testáló kiván; ha pedig az halálra válta ember deákul és irást nem tud, akkor az hatodik bizonyság is jelen légyen és midőn az irást elvégezték, szórul szóra és értelmesen az beteg előtt el köll olvasni s utoljára kérdeztessék, ha ugyan teljes szándéka és utolsó légyen az, a mit iratott? és akarja-é azt utóbb is? Az ilyetén testamentumot azoknak kezéhez vagy tudtára az interessatusoknak, kiket a dolog illet, kiknél az testamentum marad, még az testáló ember ki nem múlik ez világbul nem adattathatik. És a midőn testamentum tétetik, az alatt senki bent ne maradjon, a ki hasznát vagy kárát abban lenni reménli, hanem az szobábul kiküldessék, hogy ezt ne hallja és ne tudja.» — Vidéki ember, vagy idegen nem örökölhet. Ha irtványa van a jobbágynak, ezzel sem rendelkezhetik szabadon. A földesúr sz. Györgynap előtt kifizetheti az árát, s a földet vagy magának tartja, vagy más jobbágyának adhatja. «Ha a gazda kihal az házbul», az, ki a jószágot birja, egy forint *testpénzt* fizet.

Ily irányban szabályozódott a jobbágy örökösödési joga. Láthatjuk, hogy az főkép az ingatlanban való szabad rendelkezést korlátozza s egyben a földesúrnak az örökségben való részesedését mondja ki. A legmélyebben belenyúl tehát a magánosok jogaiba a földesúri jog s ilyen körülmények között nem kell különösebben csodálkoznunk ha a jobbágy igyekezete, munkássága kivánni valót hagyott hátra. Nemcsak életében korlátoztatott vagyonának élvezete, hanem halála esetén is ott volt a földesúr, hogy törvényadta jogán az örökségben részesedjék. Ez persze ma már viszásnak tetszik s nem felel meg semmikép sem korunk felfogásának, de hisz még a közelmultban is oly természetes volt a jobbágy legtágabbra menő vagyonjogi korlátozása, hogy ily 1731-ből, illetve az előző korból eredő intézkedéseken fenn nem akadhatunk.

A mi a nemesség örökösödését illeti, a szerzett javakról annak birtokosa úgy életében, mint halála esetén szabadon rendelkezik. Adománybirtok az első birtokos kezén ép oly szerzett birtoknak tekintetik, mint a munka, szolgálat «erények»,

fiusitás, testvérré fogadás által szerzett. Sőt ha az adomány férfiágra szállott, még akkor is részesíthette az örökhagyó a leányágat. De az 1723 : XLIX. t.-cz. értelmében az elidegenített ősi vagyon pótlandó a szerzeményből. Az ősi vagyonról végrendelkezni nem lehetett, mert mint Frank mondja «az ősi jószág nem azé egyedül, a ki birja, hanem az egész nemzetségé, értve alatta mindazokat, kik a szerzőlevélnél vagy más törvényes oknál fogva az örökségre számot tarthatnak, nemcsak a most élőket, hanem a jövendőbeli maradékot is.» Osztály esetén csak a jövedelem osztatott fel, más nem: ági örökösödés állt fönn, vagyis az örökös mindig azt képviselte, kitől a vagyon eredt. Sorrendben az örökösödés a következő volt: lemenők, felmenők, oldalrokonok — s az örökösödésben az egyenlő osztály elve érvényesült.

A Pero-féle lázadás is e korra esik. Pero a török ellen harczolt majd Rákóczi ellen rendelte ki a bécsi kormány 1718-ban. Tárgyunk szempontjából is fontos az utána nevezett mozgalom. A marosi és tiszai végvidéknek visszakapcsolása alkalmával jött kollizióba a kormánynyal, midőn az a patriarkai méltóságot csak az esetben akarta ott visszaállítani, ha a ráczok katholikusokká lesznek. Pero s társai e fölötti elégületienségük folytán fellázították a szerbeket, sőt a magyar békés- s biharmegyei elégületleneket is. A magyarok a nagy adók s a földesurak és bérlők zsarolásai ellen kivántak ezzel demonstrálni; a ráczok szabad birtokot s nemességet akartak. Az egész mozgalom azonban elposványosodott, nem érhettek el semmit a lázadás által, sőt az rövidesen le is veretett. A nagybirtokosok s kisbirtokosok, illetve birtoktalanok között került tehát kitörésre a dolog, az utóbbiak akarták helyzetüket tűrhetőbbé tenni, de az erőszak nem sokat használt. A szocziális irányú mozgalom újból elnyomatott s a munkásnép és kisbirtokos helyzete semmit sem javult. Ép így a szarvasi 1735-iki legelőelkülönitési mozgalom is eredménytelen volt s csak 10 év multán orvosolták a nép ez irányú követeléseit.

1740-ben lépett trónra Mária Terézia s már 1741-ben tartott országgyűlést, mely a jobbágyság szempontjából is több figyelemreméltó intézkedést alkotott. Említettük már fentebb, miszerint határozatba ment, hogy az adó nem a telken, hanem a személyen van. A nemesség adómentessége azon hozzáadással lett kimondva, hogy ne onus publicum fundo quoque modo in hæreat. A nyolczadik törvényczikk szerint: Ő felsége kegyes kijelentése alapján szentesítve van, hogy a magyar királyság karai és rendjei

sarkalatos jogai, szabadságai, mentességei és kiváltságai a Hármaskönyv I : 9 és 1723 : VI. t.-cz. alapján, mint a melyek őket mindenkorra felmentik az adó alól, tehát arra vonatkozólag is, hogy a teher semmi módon ne háruljon a telekre, mint a mely azon mentességek és az ősi szokás által meg van erősítve sehogy sem vonhatók a hitlevél azon kifejezése alá: a mint azok értelme fölött a király és a rendek megegyeznek. Különben is biztosítva és megóva lévén az 1715: III. törvényczikk értelmében attól, hogy a többi tartomány módjára kormányozzák őket.

Így tehát a föld tehermentességét újból törvénybe iktatták, s a nemesség előjogainak sértetlensége biztosíttatott.

Ezen országgyülés koronázási ajándék gyanánt portánkint a szokásos egy forintot szavazta meg. A rendek a katonaság megszavazása tekintetében nagyon bőkezüen jártak el, mire különben a királynőnek külellenségeivel szemben nagy szüksége is volt. Ez a nagy áldozatkészség, mely nemcsak a jobbágyságra hárított terhet, hanem a nemességre is áldozatokkal járt, a nemzetnek a királyi házzal való megbékülése gyanánt jelentkezett. Megmutatták a rendek, hogy a békítő politika sokkal áldásosabb hatású, mint a nemzettel való újjhuzás s alattomos eljárás.

Mária Terézia uralkodása jó előjelekkel kezdődött: az engesztelődés szelleme lebegett a kedélyeken; — hanem azért a királynő kivánságait korlátlanul nem teljesítették a rendek. Tanúja ennek az 1751-iki országgyülés, mely a királynő adófelemelési törekvésének teljes erővel útját állta. Mária Terézia az adó felemelését kérte, hangsúlyozva, hogy ez ne a jobbágyság megterhelésével történjék; sőt a jobbágyság sorsának javítását is figyelmükbe ajánlotta. A rendek azonban erre semmiképen sem voltak hajlandók. Nagy nehezen rá voltak ugyan birhatók az adó megszavazására, de az korántsem oly mértékben történt, a mint azt a királynő várta. A jobbágy sorsának javítására irányuló intés azonban eredménytelen maradt; azt a rendek a királynőtől várták, ők maguk áldozatokra hajlandók nem voltak.

Tény, hogy az adó nagymérvű felemelése, a nép helyzetére való tekintetből nem volt lehetséges. A királynő egy millió 200 ezer forinttal kivánta az adót emelni; a rendek csak 700 ezer forintot szavaztak meg. Veszélyes lett volna a terhek nagyobbmérvű emelésével sujtani a népet, mely a mult zavaraiból csak most tért magához. Az adó így is igen nagy volt, 1755-ben e miatt Horvátországban a jobbágyság elégületlensége nyilt kitörést is vett, de

az rövidesen elfojtatott. Egyébiránt 1753-ben Mezőtúron s Hódmezővásárhelyen is volt hasonló elégületlenség, zavargás.

A papság s nemesség megadóztatását czélozta a királynő: az egyenlő teherviselés keretében akart a jobbágyság sorsán enyhíteni. Ennek azonban a rendek útját állták. Kiváltságaikat feladni nem akarták. «Nem akarok a törvény ellen cselekedni — írja 1766-ban a királynő gróf Pálffy Miklóshoz — szeretem a nemzetet, hálás vagyok iránta, de ha király akarok maradni, kell, hogy ép úgy igazságot szolgáltathassak a szegénynek, mint a gazdagnak. Lelkiismeretem szerint kell eljárnom, nem akarok elkárhozni egy pár mágnás és nemes miatt. Sok hónapon át iparkodtam, hogy az elveket megegyeztessem az ország alapelveivel; rajtavesztettem és a paraszt fizeti az árát. Nem akarok mást, mint a közjót, melyet nem szabad magánérdeknek zavarni.»

Mária Terézia bizalmasai által röpiratokban, s magánúton, társaságokban igyekezett eszméjének propagandát kelteni. Igyekezett érthetővé tenni, hogy a méltányosság nem engedi, miszerint azon osztály, mely minden jogot élvez, terhet úgyszólván semmit sem vesz magára. Az a szegény jobbágy visel minden terhet, sujtatik minden szolgálmánynyal, a mely eddig is a viszonyok összes hátrányai alatt nyögött. Mindenki, ki kiváltságos helyzetben volt, zsarolhatta, s zsarolta is a jobbágyot; adózott ez az államnak, adózott íöldesurának, ki akárhányszor jogtalanul saját részére vette meg az állam követeléseit is, úgy hogy a jobbágy ezt kétszeresen volt kénytelen megfizetni, semmi jog, s minden teher; ez jellemezte a jobbágy helyzetét.

A földesúr jogairól még ezután sem voit hajlandó lemondani; a rendek sem mutattak ennek megszavazására semmi hajlandóságot. Ennek hatása alatt az országgyűlés 1764-ben az adóemelésről hallani sem akart, sőt az adó leszállítását kérte.

Mária Terézia azonban nem engedett. Nem riasztották vissza a nehézségek, nem a nemesség ellentállása; egy úrbéri szabályzatot dolgoztatott ki, mely a földesúr s jobbágy közötti viszonyt szabályozta, s nemcsak a jogokat, hanem a kötelességeket is pontosan körülírta. E szabályzat az egész országra szólott, s nemcsak egy vidékre, mint az 1725-iki, midőn csak Tolnamegye területére látunk kísérletet ez irányban tenni.

Az első úrbéri rendezési rendeletet Mária Terézia 1756-ban adta ki Pozsega-, Szerém- és Verőczemegyékre; 1767-ben a ma-

gyarországi, 1780-ban a temesi, bánsági s a horvátországi úrbériséget szabályozta. Összeirattak az összes úrbéres földek, a telkes gazdák, házas s házatlan zsellérek nevei, a telkek minő s menynyisége. A jobbágytelki állomány a viszonyokhoz mérten osztályoztatott, a jobbágy s földesúri viszony, a jobbágyi szolgáltatás, a földesúri jog s kötelesség szabályoztatott.

Az úrbéri szabályzat egyes intézkedéseinek foganatosítására szolgáltak egyes *biztosok* és *végrehajtók*. A biztos alatt volt két vagy több vármegye, kik kétséges esetekben a királyi helytartótanácstól kaptak felvilágosítást. A biztosokkal katonaság járt, esetleges s bármily oldalú ellentállás megtörésére. A végrehajtók vagy összeírók hajtották végre az úrbérrendezést; mellékjök közbirtokosok voltak rendelve, kik a viszonyokat alaposan ismerték. Végrehajtó minden megyében egy vagy kettő volt.

Az úrbér rendezésének keresztülvitelét fokozatosan kontemplálták; vármegyénkint a viszonyok tekintetbe vételével volt ez foganatosítandó. A főispánok utasítva lettek, hogy a rendeletet idő előtt ne közöljék, nehogy annak következtében zavarok támadjanak. Tartani lehetett egyrészt a bizalmatlanságból előálló ellenszegüléstől, másrészt attól is, hogyha a rendelet végrehajtása folytán valamelyik félre kár, hátrány háramlik, zavarok támadnak. Ezért helyesnek s okadatoltnak látszott a katonai kíséret.

Az úrbér kihirdetése után a végrehajtó elment a számára s működésére kijelölt helyiségbe, hol bírót, esküdtet, s néhány szavahihető öregebb gazdát összehíva, megesketette őket, hogy az alábbi kérdésekre lelkiismeretesen fognak válaszolni; e kérdések a következők felől adtak felvilágosítást:

1. Van-e régebbi szerződés, vagy általában urbarium a földesúrral kötve? 2. Szokás állapította-e meg tartozásaikat? 3. Mily kedvezményekkel vagy hátrányokkal bír a község? 4. Egy-egy jobbágynak mennyi szántóföldje s rétje van? 5. Mily robotot teljesítenek a jobbágyok, s hány napot szolgálnak? 6. Kilenczed — nona — miből szedetett? 7. Mily más adózások voltak még pénzben vagy terményekben? 8. Hány üres telek van a helyiségben? Bírnak-e szabad költözködési joggal?

Így e kérdésekből a fennálló állapotok teljesen megvilágíttattak; az összeírások, illetve kimutatások ebből készültek. Ez volt alapja az úrbéri rendezésnek, melyet a nemesség általában törvénytelenségnek, erőszakosságnak minősített.

A bevallás alapján, a föld minősége s az előnyös, illetve hátrányos körülmények tekintetbe vételével készült az osztályozás. Az egészről végrehajtói igazolványt állítottak ki a végrehajtók, elkészítve a kérdésekre adott feleleteket, s összeállítva az ide vonatkozó részletes táblázatot. Az eredmény minden helyiségben ki lőn hirdetve, ha hiba csuszott volna azokba, úgy kiigazításukat mindkét fél kérhette.

A jobbágynak az úrbér által biztosított jogai a következők voltak: gyermekeit szabadon bármi pályára neveltetheti, maga szabadon költözködhetik, ha ezen szándékát idejében bejelenti. Felmondásra Szent-Mihály, elhurczolkodásra Szt-György napja rendeltetett. Telkétől mindaddig meg nem fosztható, míg kötelezettségeinek megfelel. A legelőt földesurával közösen használhatja, s ez utóbbi erdejében faizási joga van. Szent-Mihálytól Szent-Györgyig a bort szabadon mérheti a község, azontul a jog a földesúré. A földekre nézve a jobbágy a következő korlátokat tartozott betartani: A földesúr beleegyezése nélkül, a szőlők és írtványoktól eltekintve, minden más jobbágyföld elidegenítése, bármily úton való továbbadása, akár örökbehagyása, zálogbaadása, cserélése, bérbeadása, stb. tilos volt. A földesúr beleegyezésének megadása nem korlátozható. A szőlők és írtványok felett a becsüárig szabad rendelkezés volt adva. Végrendelkezés s törvényes örökös nem létében, a jobbágy örököse a földesúr. Az esetleges javításokat tulajdonul bírta a jobbágy, de akkép, hogy az ingatlanok javítása felett csak becsárig rendelkezhetett; — ha a földesúr telkét kibecsültette, csak a becsárat volt köteles megadni. A földesúr az úrbéri földeket csakis az esetben cserélhette ki saját allodialis földeivel, ha azok minősége s mennyisége megegyező volt. Kisajátítani az ily úrbéri földet csak akkor lehetett, ha az osztályhoz az osztozók számára házhely nem volt; ha az adóalapra s a jobbágy életfentartására való tekintetből kivételt tenni nem volt okvetlen szükséges, úgy a földesúr az írtványokat s szőlőket kibecsültette. Minden, bármily módon megürült jobbágytelket, adózó jobbágynak kellett kiadni. Egésztelkes jobbágytelekhez egy holdnyi terület kell a kültelek mellett. Ha a jobbágy földjét úgy használta, hogy annak értéke a használat következtében fogyott, úgy attól megfosztatott. A földeket más mivelési ágra átalakítani (pl. szántóföldet rétté, stb.) nem volt szabad: egyébként a föld szabadon volt használható termelési czélokra. Az úrbéri

földek rendkívüli haszonvételei a földesurat illetik (kincs, szén, stb.). A földből eredő bármily terményre a földesúrnak elővételi joga volt. Szeszes italt — bor és pálinka kivételével — csak a földesúr készithetett.

Az urbarium szerint minden jobbágy vagy zsellér két részletben egy frt évi bért, censust fizet; a kinek háza nincs, az bért nem fizet, de ha valaki csak egy házat használ s több külső telke van, úgy ez utóbbiak száma szerint fizeti a censust. Az évi béren kívül azonban még más szolgáltatások is álltak fenn: így fizetett a jobbágy évenkint két tyukot, két kappant, 12 tojást, egy itcze vajat ha van legelője s tehene. Egy borjut ad 30 egésztelkes jobbágy együtt, vagy pedig 1 frt 30 krt; az esetben, ha a községben nincs 30 jobbágy, úgy minden egyes 3 krt fizet. Az összes terményszolgáltatások megválthatók évenkint 51 krral. Más szolgáltatás nincs; de ha a földesúr házasodik, primitiáját mondja, vagy a fogságból való kiváltás esetén segélyt nyujtani köteles. Fizette még a jobbágy a közadót, tizedet, kilenczedet, s az országgyűlési követek költségét. A temesközi megyékben a földesúr házasodása stb. esetében nem fizetett a jobbágy, úgyszintén a követi költségeket sem fizette, de a telki állományon kívüli industriális földekért holdankint 30 kr. bért fizetett. A mi a munkát illeti, hetenkint egy nap, tehát évenkint 52 nap tartozott a jobbágy igával — helyi szokás szerint két vagy négy drb. marhával roboltolni; egy igás nap, két kézi robotnapra változtatható. A házas zsellér 18, a házatlan zsellér 12 napi robottal tartozik, de a temesközi megyékben e szám csak nyolcz, illetve hatban állapittatik meg; a robot helyett esetleg bizonyos esetekben pénzbeli megváltásnak is lehetett helye. A hivatalos adatok szerint az összes jobbágyi teher készpénzben kitett egész telkenkint 24 frt 31 krt, háromnegyed telkenkint 18 frt 38 krt, féltelkenkint 12 frt 54 krt, negyedtelkenkint 6 frt 53 krt, nyolczadtelkenkint 3 frt 56 krt; a zsellértcher kitett 4, a házatlan zsellér 2 frtot. Ezen összegekben az összes terheket illetőleg csak a szőllő s pálinkafőzésért fizetett összeg nincs bent, mely utóbbinál az üstönkint 2 frtot tett ki.

Az urbarium szerint a telki állomány (constitutivum sessionale) belsősége, melyen a gazdasági épületek, lakóház, udvar s kert állt, egy hold — két pozsonyi mérő — kiterjedésű volt. A külső telek az 1765—78. években eszközölt felvétel alapján megyénkint állapittatott meg, a föld minősége szerint. Osztá-

lyozva lettek a földek, úgy a szántóföldek, mint a rétet illetőleg, még pedig a szántóföldet illetőleg négy — Bereg s Nyitrában öt — a rétet illetőleg három osztályba. Beregben az ötödik osztály 28, Nyitrában 24 holdra terjedt. Az egész telki állomány az egyes megyéket illetőleg a következő volt:

Vármegyék	Szántóföld holdokban				Rét, kaszás holdakban		
	I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	jó m.	közepes m.	rossz m.
Abauj	22	24	26	—	6	6	8
Arad	26	28	30	32	8	10	12
Árva	24	26	32	40	8	10	12
Bács	32	34	36	38	22	22	22
Baranya	22	24	26	—	8	10	12
Bars	18	20	22	24	6	6	8
Békés	34	36	38	—	22	22	22
Bereg	18	20	22	24	8	10	12
Bihar	26	28	30	32	8	10	12
Borsod	26	28	30	32	8	10	12
Csanád	36	38	—	—	20	20	20
Csongrád	34	36	38	—	22	22	22
Esztergom	20	22	24	—	6	8	10
Fejér	22	24	26	—	8	10	12
Gömör	24	26	28	32	8	10	12
Győr	20	22	24	—	6	8	10
Heves	26	28	30	32	8	10	12
Hont	18	20	22	—	6	6	8
Komárom	20	22	24	—	6	8	10
Liptó	18	20	24	—	6	6	8
Mármaros	22	24	26	30	8	10	12
Moson	20	22	24	26	6	8	10
Nógrád	20	22	24	26	6	8	10
Nyitra	16	18	20	22	6	6	8
Pest	24	26	28	30	8	10	12
Pozsony	16	18	20	22	6	6	8
Sáros	20	22	24	26	6	6	8
Somogy	22	24	26	—	8	10	12
Sopron	16	18	20	22	6	6	8
Szabolcs	28	30	32	—	8	10	12
Szatmár	26	28	30	32	8	10	12
Szepes	22	24	26	30	8	10	12
Tolna	22	24	26	—	8	10	12
Torna	26	28	30	32	8	10	12
Trencsén	16	18	20	22	6	6	8
Ugocsa	20	22	24	—	8	10	12
Ung	20	22	24	26	8	10	12
Vas	18	20	22	—	6	6	8
Veszprém	22	24	26	—	6	8	10

Vármegyék	Szántóföld holdakban I. o.	II. o.	III. o.	IV. o.	Rét, kaszás holdakban jó m.	közepes m.	rossz m.
Zala	18	20	22	—	6	8	8
Zemplén	20	22	24	26	6	8	10
Zólyom	18	20	22	24	6	6	8

Temes-, Torontál- s Brassómegyékben a telki állomány már a betelepítés alkalmával rendeztetett, s így felesleges volt az ujabb intézkedés. Ennek alapján egy egész jobbágytelki állomány kitett e megyékben 24 hold szántóföldet, 6 hold rétet, közlegelő részesedésben három holdat, s belsőségben egy holdat, vagyis összesen 32 holdat. Fél jobbágy telket illetőleg 12 hold szántóföldet, négy hold rétet, két hold közlegelőt, egy hold belsőséget, vagyis összesen 19 holdat adtak; a negyed jobbágytelek kitett hat hold szántót, három hold rétet, egy hold közlegelőt, egy hold belsőséget, összesen 11 holdat; a nyolczadtelek viszont állt egy hold belsőségből, egy hold közlegelőből, s öt hold szántóföld s rétből, vagyis összesen hét holdból, ámbár nyolcz holdasok is voltak. A kinek nem volt egy nyolczad teleknyi földje, azt az urbarium zsellérnek vette fel. A szőllő nem vétetett fel a telki állományba; a legelőt illetőleg kimondatott, hogy a földesúr a szükséges területet megadni tartozik. A belső telek termése — a tengeri kivételével, mely tizedet fizetett — sem tizedet, sem kilenczedet nem adott.

Erdélyre az úrbéri rendezés nem terjedt ki, s ott a jobbágy helyzete mindig is nehezebb volt. 1714-ben az úrbéri terheket itt is rendezték, s kimondották, hogy a jobbágy hetenkint négy, a zsellér három napot tartozik dolgozni, robotolni, igával vagy anélkül. Egyébiránt ez 1747-ben módosult, a mennyiben akkor kimondatott, hogy a jobbágy csak három napi igás vagy négy napi kézi robotra, a zsellér kettő, a házatlan zsellér egy napra kényszeríthető. Erdélyben, daczára Mária Terézia igyekezetének, alaposabb rendezés nem volt lehetséges; minden újjítást elleneztek a hatóságok, úgy hogy a hármas nyomású gazdálkodást is csak nagy nehézségek után lehetett behozni. Erdély gazdasági hátramaradása, zilált belállapotának oka eme körülményben rejlett; ezért maradt ez országrész folyton vissza a gazdasági téren.

Láthatjuk mindebből, hogy a jobbágynak általában még mindig sok volt a terhe, de ezt már hasonlítani sem lehetett az eddigiekhez. Elképzelhetjük tehát, hogy mily sanyaru volt a helyzete, ha ezen újabb rendszert megváltás gyanánt üdvözölte.

Az úri szék megmaradt ugyan, de onnét a jobbágy ügye a megyei törvényszékhez került, hol a megyei ügyvéd védte ügyét. Tehát nem volt egészen az önkénynek kiszolgáltatva, mehetett panaszával tovább, földesura ítélete ellen volt felebbezése, mely nemcsak névleges volt, hanem olyan, melynek foganatja lehetett. Panasza nem maradt kiáltó szó a pusztában. Sőt a helytartótanácsnál is külön előadója volt az úrbéri pereknek. Méltán rettentek meg egyes földesurak, mert hisz a jobbágy feletti zsarnokoskodásnak határ lett szabva, jóllehet a felállított korlátokon belül azért történhettek rendetlenségek. Ezek azonban számba sem jöhettek, mert hisz a közelmult rettentő terhei, melyeknek semmi sem gyengíthette s gyengítette erejét, még élénk emlékezetben lehetett.

Az úrbér-szabályzat által eltörölt terhek a következők voltak: Az elhúnyt jobbágy javainak összeírásáért taksa, úgyszintén az árvák osztoztatásáért. Az örökségbe hagyott, eladott, vagy cserébe adott vagyon tizedrészének a földesúrnak való átengedése. A jobbágyok adás-vételének meggátlása, elkobzás, verés, bírság által, vagy pedig az elszállítás, vagy a vevők jöttének eltiltása által. A jobbágyoknak kirekesztése a kereskedés körébe tartozó dolgok kibérlése tekintetében. A földesúr malmának használatára való kényszer. A bormérés haszonbére, trágya átadása, tollak tizedelése, ludak koppasztása, szőlő kötésére való szalmaszállítás. Megszüntette ama anomaliát, hogy az urasági szőlők pásztorainak bérét a jobbágy fizeti, vagy hogy a jobbágy tartsa s díjazza a végrehajtásra kiküldött embereket. Hogy biztos legyen a földesúr, miszerint jobbágya el nem szökik, sok helyen pénzt vettek tőle biztosítékul; az is megtiltatott. A beszállásolási terhek, a Huszaren és Muntirungsgeld fizetése alól felmentetett. Ott hol a község bérli a mészárszéket, ott tilos a földesúrnak követelni kimustrált marháinak kimérését. Tilos a jobbágyot kényszeríteni termények vételére vagy eladására, a rendes roboton kívül más dolgok teljesítésére, üres hordók szállítására, romlott bor s másféle italok kimérésére. Présdíj, kóstolópint s minden hasonló jogtalan követelés tilos. A dézsmaborra a jobbágy hordóit elvenni nem szabad. S végre tilos volt minden oly pénzfizetést követelni, melyet az urbarium elő nem ír.

Az e pontokban megszabott határozmányok korszakalkotók a jobbágyság történetében. Láthatjuk, hogy mily visszaéléseket, mily terheket tilt vagy szüntet meg, s így fogalmat alkothatunk

magunknak, hogy az urbarium mily örömmel üdvözöltetett a jobbágyság által. Folyton elégületlen volt e néposztály, melyre különben lépten-nyomon volt oka. Most látva, hogy baján segíteni akartak, azt hitték, hogy különösen az általuk annyira gyűlölt robotolás egész megszünik, pártjukat fogja a királynő, megvédi a földesurak ellen s bátran megtagadhatják az úr dolgát. Különösen a Dunántúl lehetett ezt tapasztalni. Lassankint gyakorlatba lépett azonban az új rendelet oly értelemben, hogy az ott történt kikötéseknél többet nem szedtek. Hátránya azonban ennek is volt, mert míg azelőtt a földesurak egy némelyike csekélyebb követeléseket támasztott, most a nagyobbakat vette irányadónak, hanem azért nagy átlagban mégis előnyös hatása kerekedett fölül, mert a túlkapásokat megakadályozta; már pedig ennek kellett korlátokat szabni. Ha egyes jobbágyok talán rosszabb helyzetbe is jutottak, az összesség e mellett óriásit nyert. Ez bővebb bizonyítást nem igényel, mert hisz a jobbágyságnak az úrbér rendezés fölötti öröme mindennél többet bizonyít. Hogy fogalmunk legyen egyes községek jobbágyainak állapotáról, nézzük mit mond ez időben Vár-Sonkolyos község, mi volt a terhe: Bizonyos száma szolgálatunknak nem volt, hanem a midőn kivántatott, mindennemű szolgálatokat végeztek; taxát ad minden gazda; 9 máriást, egy zsákot, egy itcze vajat, egy tyúkot. Ezenkívül az egész helység ad medvebőrpénzt 10 frtot, rókabőrpénzt 20 máriást, száraz korcsmaárendát 200 frtot, minden kalló malomtól 30 frtot, egy véka mogyorót, két véka asszu szilvát. Kilenczedet semmiből sem ad a község, hanem robotozással váltatik az föl. Báránydézsma helyett minden fejős juhtól 4 poltura adódott. Csarnóházán szintén nem volt a jobbágy szolgálatának bizonyos száma, hanem rendelet szerint mennek robotolni. A szántást 4—6 vonó-marhával tették. Kilenczedet nem adtak, hanem egy raj méhtől 6 krt, egy báránytól 4½ krt, egy gidától 3 krt. Dámoson szintén nem volt a szolgálandó napok száma meghatározva. A jobb gazdák 12, a kevésbé tehetősek 9, a szegényebbek 3 máriást fizettek. Sátoros ünnepkor mindig tartoztak az uraság részére 8 csebresbort kimérni, s 3 itcze vajért 45 krt fizetni. Egyéb szolgálmányok ugyanazok, mint Csarnóházán.

Mária Teréziának üdvös intézkedéseit József császár szabadelvű felfogása kiegészítette; a földhöz kötöttséget, a szolgaságot teljesen megszüntette, kimondotta, hogy azok udvari szolgálatra

nem kényszeríthetők, szabadon házasodhatnak, elegendő törvényes ok nélkül telkükről el nem űzhetők, s e jogaikban a megyei ügyvéd őket megvédeni tartozik. Szabadságában áll továbbá minden jobbágynak földje, szőllője használatát eladni, elcserélni, örökbehagyni stb., de fenmarad az urak örökbirtokjoga, s a földön fekvő adó s szolgálat kötelessége. József császár uralkodásának utolsó napjaiban az általános felháborodás folytán összes rendeleteit, három kivételével, eltörölte, még pedig a vallási türelmesség, a lelkészügy szabályozása s a jobbágyság eme ügyének rendezése kivételével.

A mi e korszakban a földközösséget illeti, azt Mária Terézia úrbéri rendelete igyekszik megszüntetni, mondván, hogy az esetben, hogy ha valahol a jobbágyok állandóan kihasított földekkel nem bírnak, hanem azt évenkint sorshúzás útján osztják ki, akkor a biztosoknak az utoljára kiosztott földet kell összeírni s ezt rendezni olyformán, hogy minden egyes belső telekhez a határból is egyenlő nagyságú külsőség csatoltassék, s az állandóan megmaradjon. Így a parasztbirtokokon a földközösség megszünt. Erdélyben azonban azt keresztülvinni nem sikerült; 1819—20-ban összeírták a jobbágyok kezén levő összes földeket, s az úrbériség rendezéséről meg is hozta a törvényt az 1846—47-iki országgyűlés, de az végrehajtva nem lett, úgy hogy azonnal s átmenet nélkül a földtehermentesítés — melyről a későbbiek folyamán lesz szó — vitetett keresztül.

A földmívelés s állattenyésztés vitelére áttérve konstatálhatjuk, hogy ezen a terén is volt némi haladás, ha az nagynak nem is volt mondható. (Erdélyben 1769-ben gazdasági egyesület is alakult, de az már 1772-ben megszünt.) A nyugat ez irányu ténykedéseihez hasonlítani azt önként értetődőleg nem lehet. Ebben találjuk magyarázatát ama körülménynek, hogy Magyarország földjéről a legképtelenebb hírek voltak a külföldön elterjedve. Egyébiránt tudjuk, hogy még a közelmultban is mily bizar képeket alkotott a külföld hazánk viszonyairól, s így nem csodálhatók a régebbi időben elterjedt különösebbnél különösebb hiresztelések, melyek még tudósok révén is mentek a nagy világba. Magyarországról oly formán gondolkodtak, mint mi most Afrika kultiválatlan részeiről, miben Ausztriának nem kis része volt, mert hisz a magyarok hátramaradottságát szerették a maguk nagyobb fejlettsége mellé állítani. Bizonyos azonban, hogy a föld termékenysége soha kétségbe nem vonatott, sőt a föld s

terményeinek jósága mindenfelé el volt ismerve. Egy 1734-ben nyomtatott német könyvben (Discours über den jetzigen Zustand der Europäischen Staaten. Frankfurt und Leipzig) különös dolgokat olvashatunk földünk bámulatos termékenységéről. E szerint, ha nyáron kocsin mentek a földeken, a kocsi s ló nem látszott ki a fűből. Nem is kell kérdezni, hogy a lónak mit lehet enni adni; csak ki kell csapni a legelőre, nem szól azért senki. Helyenkint még vetni sem kell, nő a gabona magától (?!). A fű télen is nő (?!), a minek oka a föld belső tűze (ignes subterranei), a mely az ország különlegessége (?!). A Tisza mellett a legtermékenyebbek a földek . . . Van sok marhája az országnak, s szép birkája, melynek gyapja azonban nem sokat ér (?!). Vadja van sok, s az nagyobb, mint más országokban; bizonyára a jó füve az oka. Hala sok van: azt tartják, hogy a Tiszában fele víz, fele hal van. Ásványai, nemes fémei vannak bőségesen. Lovaik kitartósak. A németek nem tudnak ez országban élni «sie bekommen *luem Hungaricam,* welches eine *species pestis ist.*

Különösen borunkat dicséri ez a több mint másfélszázad előtt iródott könyv. Érdekes mit róla elmond: «Es führet der Ungarische Wein nicht nur den Nahmen Rex Vinorum, sondern er ist auch schon von vielen seculis her renommiret, sogar dass die Römer verbothen, keinen fremden Wein dahin zu bringen. Claudius recommandiret die Pannones und ihr Land, dass die Römer sollten suchen solches zu behalten, weil ihr Wein besser wäre, als vinum Creticum et Corsicum. Die vina Sirmiensa etc. sind allezeit in Italien berühmt gewesen, und könnte ich eine weitläuffige Deduction machen, die Vina generoissimis Hungariæ. Der Türke, welcher nach dem Alkoran keinen Wein trinken darf, hat doch den Wein nicht lassen ausgehen; denn sie haben ihm denen Christen verkauffet, und viele Sultans und Gross-Vesirs haben denselben sehr geliebet; doch sind sie seit der Zeit sie der Türke hat, nicht so cultiviret worden. Sonderlich sind die Weine zu Sirmio, die Weitzner und jenseits der Tokayer. Das precieuseste Gebürge ist Rolley, so dem Ragoczy gehöret, und ihm in vielen Tractaten ist conformiret worden; dem letzten hat man es aber nicht aushändigen wollen. Es ist wohl vortrefflicher Wein zu Tokay, aber wenig, und bekömmt man ihn fast nirgends ächt; es kan auch keine Bouteille unter einem Ducaten verkaufft werden, denn es wächst so viel nicht, dass man gantz Teutschland und andere Nationen damit ver-

sorgen könte. Zu uns kömmt keiner, wenn wir ihn nicht über Bresslau bekommen. Das ist eben das Gravamen der Ungarn: Wenn man ihnen freie Hand liesse, so könnten wir solchen haben; aber der Kayser hat auch schönen Wein in seinem Lande, nemlich Oesterreicher und Tyroler. Würden man ungarischen Wein nur nach Bayern gebracht, so kauffte keiner mehr des Oesterreicher. Der Kayser legt auch so hohe Zölle darauf, dass ihn keiner bezahlen kann. Wenn Pohlen nicht offen wäre, so müssten sie ihre Weine alle selbst trinken; könnten aber die Leute ihren Wein an den Mann bringen, so würden sie auch mehr anbauen. Das könnet alles ex principiis papalibus, das man den despotismum so existimiret und sie sub jugo bleiben müssen. Daher sagen die Ungarn: Wenn wir einen anderen König hätten, und die Oesterreicher wollten uns das Comercium durch ihr Land nicht lassen, so liessen wir auch nichts aus Oesterreich, wollten sie uns daselbst keine Waaren verhandeln lassen, so liessen wir sie auch keine in Ungarn verhandeln, so aber würde Oesterreich reich, und alles Geld concentrierte sich in Wien; die Ungarn dagegen würden arm, weil man sie drückete, aber es sind die Ungarn an ihrer Armuth meist selber Schuld, weilen sie keine Manufacturen und *Opificia* haben; sie fabriciren weder Seide noch Wolle, und müssen viel Geld ausgeben. Ihr bestes ist, dass die Polacken und Jesuiten ihren Wein æstimiren».

Láthatjuk tehát, hogy borunk dicsőítésében valóságos enthuziazmusba esik a német iró, s bámulva emlegeti a természet kincseit, mi hazánk áldott földjén található. De felismeri bajunkat is — az iparhiányt. Ezt egyébiránt még most sem hevertük ki teljesen — másfélszáz év mulva.

A földmívelés általában elhanyagolt állapotban volt; óriási területek álltak míveletlenül. Az ország vizeinek szabályozatlan volta óriási területeket vont el a kultura elől. Még 1790 körül is oly nagy területeket leptek el a vizek, mocsarak, hogy egy-egy vármegye is kitellett volna belőle. A nádasok roppant területeket foglalnak el. Úgyszólván csak a jobban termő földek álltak kultura alatt. Innen van az ország nagy termékenységének híre. A földek mívelése a legkezdettlegesebb volt, s így nem csoda, hogy ha e mellett aránylag nagy termések voltak, s azok bámulatot keltettek. Hisz a termés akárhányszor a vetőmagon felül is megadta a 3—4—5—6 magot, ami ily körülmé-

nyek mellett méltán nagynak volt mondható; nem volt azonban ritka az 1—2 magnyi termés sem oly helyeken, hol a föld minősége kivánni valót hagyott hátra. Különben is a földmívelés a vizek szabályozatlansága folytán rengeteg kalamitásoknak volt kitéve, s nem egyszer elvitte az árvíz a gazda minden munkáját. Bizonyos azonban, hogy a rossz termések okai nemcsak a földek rossz minőségében s az árvizekben keresendők, hanem ama körülményben is, hogy az igás állatok kellő számának hiánya folytán a föld megmívelése nagyon sok kívánni valót hagyott hátra. E tárgyban már 1723-ban azt mondják közgazdáink, hogy vannak országrészek, hol a föld csak felásatik, s azt így tengerivel vetik be; vonó marhát nem tartanak, ami káros a közjóra, mert hisz a földet nem tudja a gazda megmívelni. Szükséges lenne, hogy ezen mívelési ág szabályoztassék és a nép marhák tartására kényszerítessék. Ugyancsak 1723-ból ered a sok ünnepnapok eltörlésének tárgyában hozott javaslat, mely kimondja, hogy az ártalmára van a mezőgazdaság akadálytalan vitelének; az ez irányú gyakorlati rendelkezéseket József császár foganatosította, de mint annyi reformtörekvéseknek, úgy ennek is nyoma veszett az abszolutizmus eme korszakában.

Termelték a közönségesebb kalászosainkat, vagyis a buza, rozs, árpa s zabot, általában az egész országban, a hol csak azok kulturája a természeti viszonyok mostohaságai folytán akadályokba nem ütközött, vagy a hol a pusztítások okozta visszahatás már teljesen eltünt. Ez utóbbi a Temesközre, az ország eme legtermékenyebb részére, általában véve nem volt elmondható; de találkoztak még más helyek is, ha kisebb kiterjedésben is. A tengeri-mívelés akkor kezdett elterjedni, de ez időben főkép csak a szegényebb helyeken termelték, ami érthető is, mert hisz kevesebb hasznot adott a kalászosoknál, de megokadatoltabb is volt azt ott termelni, mivel sanyarúbb viszonyok között is aránylag elég jó termést adott. A tengerit főkép Baranya-, Bereg-, Bihar-, Közép-Szolnok-, Mármaros-, Szabolcs-, Szatmármegyék s Kővár vidékén; Erdélyben Brassó vidék, Csík s Háromszék kivételével (hol nem említtetik) termelték. Belső-Szolnok-, Doboka-, Fogaras- s Kolozsmegyékben termelése aránylag kis körre szorítkozott. A kendertermelés a szorosan vett Magyarország területén csak Hevesmegyében ismeretes, hol az jelentékeny volt; Erdélyben a kender- s lenter-

melése általában kiterjedt volt. Dohánytermelést csak Baranyában és Nógrádban ismernek az összeírások, de valószinű, hogy másfelé is termelték (például Hevesből is találunk adatokat ez irányban 1710-ről); ami viszont Erdélyt illeti, ott kivált a Székelyföldön, általában termelték, úgyszintén termelték azt a Fogarasföldön s Kőhalomszéken is. Mindenesetre nagyon jó hatással volt a földmívelésre általában a telepítési törekvés, mely, amint már említettük, a továbbiak folyamán erőteljesen nyilvánul meg; viszont azonban az oly állapot, mint az 1785—90-iki inség, roppant visszahatással járt a földmívelésre is.

A földmívelés s a mezőgazdaságnak általában megyénkint való részletezésébe nem ereszkedünk itt bele, mert hisz a továbbiak folyamán adott kimutatásainkban annak elég hű képét adjuk minden oly irányban, a melyről adatok állnak rendelkezésünkre. Azok annál fontosabbak s érdekesebbek, mert hisz az első ily irányú újjmutatással szolgálnak. A rétekről is megemlékeznek ez adatok, míg a legelők, melyek pedig a helyenkint nagyobb mérvű állattenyésztést harmonikusan egészitik ki, ez összeállításokból hiányoznak.

A kertészet mindjobban fejlődik; gyümölcstermelésre gyakrabban akadunk az ország területén, Komárom-, Nógrád- s Veszprémmegyében stb. virágzó gyümölcstermelés volt. A díszkertészet mind nagyobb arányú. Erdélyben különösen nagyobb arányú tevékenységet találunk e tárgyban. A mi pedig a bortermelést, szőllőmívelést illeti, azt alábbi kimutatásaink a maga egészében tárják elénk. A méhtenyésztés tekintetében Erdélyre szintén az utóbbiak állnak; a mi pedig Magyarországot illeti, ott is elmondhatjuk, hogy a méhészet terén fellendülés észlelhető. A selyemhernyótenyésztésről már megemlékeztünk, ami különben főkép kereskedelmi szempontból jött tekintetbe.

A marhatenyésztés a továbbiak folyamán is nagyfontosságú volt; el volt az mindenfelé terjedve, de mégis főkép ott gyakorolták, hol a földmívelés nem volt olyan nagyon elterjedve, hol az sok földet hagyott míveletlenül; ezen állattenyésztési ág nagy hasznot hozott még mindig az országra. De a marhavész roppant pusztításokat okoz. Nem is évtizedek szerint számítható már annak jelenléte, hisz az már-már egy századra terjed. A régi kornak különben a marhavész mondhatnánk egy állandó tartozéka. A lótenyésztésre kezdtek mind nagyobb s nagyobb gondot fordítani. Mária Terézia lóorvosi iskolát állított fel Pesten.

1774-ben jutalmakat tűzött ki lovak díjazására. Mének beszerzésére nagyobb gondot fordítottak, méneseket állítottak fel. Mária Terézia alatt már általában ügyeltek a lótenyésztés javítására. József császár a mezőhegyesi ménest állította fel, s általában sok üdvös rendelkezést statuált ez ügyben. A juhtenyésztés tekintetében is sokat tett a két uralkodó. Mária Terézia rendeletére páduai s spanyol juhok, «merinok» hozattak az országba, s így e kor a juhászat történelmében forduló pont gyanánt tekinthető. József császár a megkezdett munkát szorgalmazta, elősegítette, a merinok importját a továbbiakban is elősegítette. A spanyol juhok hazánkban mind nagyobb tért hódítottak: a külföldi gyapjut nagy vámmal sujtotta, majd 1784-ben azt teljesen kitiltotta. Így a honi juhászat örvendetes fejlődésnek indult, s egy erősebb haladás alapját nyerte. A sertéstenyésztés is kezdett, ha a régi nyomokon haladva is, de mégis erőteljesebb fejlődésnek indulni.

A méhészetre nagyon jó hatású volt Mária Terézia 1775-ik évi április 8-iki patense, mely a méhészetet a maga egészében oltalmába vette. E patens ugyan az ausztriai méhészetre vonatkozott, de jó hatását hazánkban is éreztette; méhészetünk is emelkedett az osztrák példa hatására, sőt elterjedése is erőteljesebbé vált. Mária Terézia különben a méhészetre nagy gondot fordított. Bécsben egy méhészeti iskolát állított fel, mit magyarok is látogattak. Legjobban ki volt fejlődve méhészetünk e korban Erdélyben, a Bánságban, az Alföld közepén s Felső-Magyarországon.

A halászatból is nagy jövedelmet huzott a nép; különösen a Tisza melléke állt e tekintetben elől, jóllehet más folyók mentén is nevezetes forgalom fejlődött ki a halkereskedés révén.

De áttérünk most már a földmívelés terén rendelkezésünkre álló statisztikai adatokra, melyek megbecsülhetlen közgazdasági ismereteket, utmutatásokat adnak a XVIII. század elejéről s a melyek nélkül minden ez irányú tanulmány csonka képet adna. Adózás czéljából történt az összeirás, s többnyire igyekeztek, ép erre való tekintetből, a helyzet hű képét adni.

1715-ben az adózás czéljából történő rendszeresebb eljárás lehetővé tételére a nép összeirása rendeltetett el, a miről már az előzőek folyamán is megemlékeztünk. Meghagyatott, hogy egyik megye a másik területén végezze az összeirást, hogy így az részrehajlatlanabbul legyen eszközölve. Ennek daczára az

összeirás nagyon tendentiozusan történt, s az csak a legritkább esetben felelt meg a valóságnak. Többnyire az az eset állt, hogy az adozó képesség tulbecsültetett, jóllehet az is gyakori eset volt, hogy a viszonyok enyhén itéltettek meg. Ép ez az oka, hogy 1720-ban új összeirás eszközöltetett, hogy így az előző összeirásban előfordult tévedések helyrehozhatók legyenek. Ezen összeirás azonban nem volt rektificatio, hanem teljesen új összeirás, mely egész önállólag készült. Ezen összeirások végeredményét Acsády után az alábbiakban adjuk. Az összeirt háztartások számát Acsády helyesbítette, pótolta, mert hisz sok háztartás nem volt összeírva: hisz ezen összeírások czélja az adózó elem kiszámítása volt, mihez úgy a legszegényebb, mint a kiváltságos elem összessége nem tartozott. Egyébiránt 1715-ben s 1720-ban nem egyforma alapon történt az összeírás. Az 1715-iki összeírás nem volt elég világos, az összeíróknak tág terük volt a kombinatióra. Összeirandók voltak a jobbágyok, zsellérek, taksás nemesek, szabadosok s «más ilyenek», akár helyben lakók azok, akár nem. Ez nagyon tág értelmezést enged meg. Az 1720-iki összeirás alkalmával «a szegény vidéki iparosokat egyszerüen mellőzni kellett, s általában csak a járandósággal vagy külsőséggel birók (appertinantias habentes) voltak összeirandók. Ezzel elég világosan meg volt vonva az adózó és adómentes osztályok között a határvonal. Bele esett mindenki, a kinek volt ugyan háza, de minden költelek nélkül. E tekintetben tehát az 1720-iki utasítás sokkal szűkebb kört szabott az összeírásnak mint az előbbi, mikor a napszámosokon kivül úgyszólván az egész úrbéres népességet össze lehetett írni, a mi néhol meg is történt.

De ha 1720-ban szűkebbre szabták a felveendő népesség körét lefelé, az alsóbb szegény rétegek javára, viszont meg fölfelé tetemesen kibővítették azokat; föl kellett venni immár minden néven nevezendő lakost, a ki nem kizárólag nemesi telken gazdálkodott, hanem földbér, taksa, személyes szolgálat, vagy más czimen idegen földesúr, jobbágy földjét művelte. Tulajdonképen már 1715-ben is össze kellett volna írni az ilyeneket, még ha személyesen nemesek voltak is. De az utasítás hézagossága miatt ez nem mindenütt történt, s főleg ilyen nemesek nagy számmal maradtak ki az összeirásból». Az összeírás egyes adatai Erdélyre 1721-re szólnak, a mint az meg is van az egyes helyeken jegyezve, jóllehet az adatok sok tekintetben későbbről vétettek.

A háztartások helyesbített száma a népszám megoszlásával egyetemben a következő volt:

Duna bal partja.

A háztartások helyesbitett száma 1720. absolut számokban összesen	81,834
Összes lélekszám « « « «	523,828
Nemes « « « «	31,656
Pap és tanító « « « «	1,233
Polgár és jobbágy « « « «	486,184
Zsidó « « « «	4,755
Nemes százalékokban	6·04
Pap és tanító százalékokban	0·24
Polgár és jobbágy «	92·81
Zsidó «	0·91

Duna jobb partja.

A háztartások helyesbitett száma 1720. absolut számokban összesen	78,244
Összes lélekszám « « « «	492,786
Nemes « « « «	29,142
Pap és tanító « « « «	1,155
Polgár és jobbágy « « « «	458,484
Zsidó « « « «	4,005
Nemes százalékokban	5·91
Pap és tanító százalékokban	0·24
Polgár és jobbágy «	93·04
Zsidó «	0·81

Duna-Tisza köze.

A háztartások helyesbitett száma 1720. absolut számokban összesen	31,167
Összes lélekszám « « « «	191,592
Nemes « « « «	5,590
Pap és tanító « « « «	415
Polgár és jobbágy « « « «	184,977
Zsidó « « « «	610
Nemes százalékokban	2·92
Pap és tanító százalékokban	0·22
Polgár és jobbágy «	96·54
Zsidó «	0·32

Tisza jobb partja.

A háztartások helyesbitett száma 1720. absolut számokban összesen	38,379
Összes lélekszám « « « «	246,345
Nemes « « « «	18,450
Pap és tanító « « « «	589
Polgár és jobbágy « « « «	225,906
Zsidó « « « «	1,400
Nemes százalékokban	7·49
Pap és tanító százalékokban	0·24
Polgár és jobbágy «	91·70
Zsidó «	0·57

Tisza bal partja.

A háztartások helyesbitett száma 1720. absolut számokban összesen	43,618
Összes lélekszám « « « «	275,739
Nemes « « « «	20,842
Pap és tanító « « « «	430
Polgár és jobbágy « « « «	253,893
Zsidó « « « «	574
Nemes százalékokban	7·55
Pap és tanitó százalékokban	0·16
Polgár és jobbágy «	92·08
Zsidó «	0·21

Tisza-Maros köze.

		Magyarország összesen
A háztartások helyesb. száma 1720. absolut számokban össz.	2,663	275,905
Összes lélekszám « « « «	46,087	1.776,377
Nemes « « « «	60	105,740
Pap és tanitó « « « «	29	3851
Polgár és jobbágy « « « «	15,968	1.625,412
Zsidó « « « «	30	11,374
Nemes százalékokban	0·37	6·05
Pap és tanitó százalékokban	0·18	0·23
Polgár és jobbágy «	99·26	93·07
Zsidó «	0·19	0·65

Erdély.

	a) *Vármegyék*	b) *Székely-föld*	*Királyföld*
A háztartások h. száma 1720. absolut számokban össz.	67,985	29,016	35.569
Összes lélekszám « « « «	417,089	175,382	213,750
Nemes « « « «	20,650	7,875	—
Pap és tanító « « « «	779	411	336
Polgár és jobbágy « « « «	395,660	167,096	213,414
Zsidó « « « «	—	—	—
Nemes százalékokban	4·95	4·49	—
Pap és tanító százalékokban	0·19	0·23	0·15
Polgár és jobbágy «	94·86	95·28	99·85
Zsidó «	—	—	—

	Erdély összesen	*Magyarország s Erdély*
A háztartások h. száma 1720. absolut számokban össz.	132,570	408,475
Összes lélekszám « « « «	806,221	2.582,598
Nemes « « « «	28,525	134,265
Pap és tanító « « « «	1,526	5·377
Polgár és jobbágy « « « «	776,170	2.,01,582
Zsidó « « « «	—	11,374
Nemes százalékokban	3·54	5·26
Pap és tanító százalékokban	0·19	0·21
Polgár és jobbágy «	96·27	94·08
Zsidó «	—	0·45

A nemesség tehát Magyarországban nagyobb arányszámmal szerepel mint Erdélyben, úgyszintén a papság s a tanítók is: következésképp a jobbágyság arányszáma Erdélyben nagyobb. A zsidók arányszáma, úgyszintén abszolut száma sem felel meg a valóságnak, mert a számba vétel alkalmával nem lettek azok helyesen felvéve s kimutatva. A Temesköz zsidó lakossága nincs részletezve, úgyszintén Erdélyé sem, jóllehet a végösszegben számuk benne van: de Magyarország más helyein, hol számuk fel is van tüntetve, szintén nem mondható az pontosnak: az összes lélekszám helyességét azonban ez nem befolyásolja.

A népességnek kereskedő részére már rámutattunk: a földmívelők tették azonban ki annak legnagyobb hányadát, daczára annak, hogy a török pusztítás következtében a földmívelés a lehető legprimitivebb volt. Gyakori ugyan a hármas forduló — mely a gazdálkodás vitelének szinte előrehaladott stádiumát jelzi, de kettős forduló, sőt forgó nélküli gazdálkodás is gyakori volt. Az 1720-iki összeirás tárgyát képezte mindenféle polgári jobbágy s zsellértelek. De hozzá járult ehhez minden olyan jobbágytelek, melyen nemes gazdálkodott akár évi bér, akár munka árán, még akkor is, ha a földesúr a bér fizetésétől fel is mentette. Összeírták a szántóföldeket azon kiterjedésben, a melyben azok három év alatt be szoktak vetődni, összeírták az irtványföldet, a rétet kaszások, a szöllőket pedig általában véve kapások szerint, akár nemesé, akár nem nemessé volt az, ha hegybér, kilenczed vagy tized alá jutott. A polgárok vagy úrbéresek kertjei nem irattak össze, jóllehet azok nagy kiterjedésüek voltak. A kurialis községekben kimaradtak a jobbágyok által mívelt földek, míg viszont rendesen több szántóföld és rét vétetett föl, mely a kimutatott nemesek, taksások és szabadosok kezén volt. Az összeírás mindenütt kizárólag pozsonyi mértékek szerint történt, megfelelt

egy pozsonyi köblös föld — —	1100—1200 □	ölnek,
egy kaszás rét — — — —	800—1200 □	«
egy kapás szöllő — — — —	94 □	«

Ezen mértékek vétettek tehát alapul az alábbi számok összeállításánál, a melyekre nézve még megjegyezzük az előbbiekhez, hogy azokban sem a nemesek birtokai, sem pedig a városokéi felvéve nem lettek, valamint maradt ki abból oly föld is, mely régente úrbéres volt, vagy az összeírás idején puszta

telket képezett ugyan, de azért a földesurak a jobbágyokkal megműveltették a maguk részére, akár csak az allodiális földjeiket. A községek esetleg a földes uraktól is béreltek földet, mely nem vétetett föl az összeírás alkalmával: gyakran kimaradtak a községek birtokai is. Kétségtelen ezek folytán, hogy az úrbéresek nagyobb területen mívelték a földet, mint azt alábbi adataink mutatják, de a külömbség nagy átlagában sokkal kisebb, semhogy e számokból magunknak a tényleges állapotra, a földmívelés sanyarú állapotára, a földek mívelésének elhanyagolására, az óriási parlagterületekre ne következtethetnénk. A jobbágyság birtokviszonyainak megitélésénél mindez fontos körülmény, nem különben az is, hogy az összeírásokba, a földesúri jogon birt nemesi szöllők, melyek után semmi díj sem fizetődött, valamint az új ültetvények, melyek 3, 7 vagy 12 évig — a reájuk fordított költséghez képest — adómentesek voltak, felvéve nem lettek. Adataink a következőek a szántóföldnél az egyévi vetés háromszorosában (a melyen kivül még irtványföldek is voltak)

	Adózó háztartás	Szántóföld	Esik egy adózó háztartásra	Rét	Esik egy adózó háztartásra	Szöllő	Esik egy adózó háztartásra
		köblös szántóföld		kaszás rét		kapás szöllő	
Duna bal partja összesen — —	50610	373753	7·4	69524	1·4	103755	2·1
Duna jobb « « —	49730	497369	10·0	61918	1·2	190342	3·8
Duna-Tisza köze « — —	20363	262307	12·8	36138	1·8	68506	3·4
Tisza jobb partja « —	22352	214802	9·6	37481	1·7	42218	1·9
Tisza bal « « — —	27901	241465	8·7	76820	2·8	33512	1·2
Tisza-Maros köze « —	1775	35162	19·8	6358	3·6	893	0·5
Magyarországon összesen	172731	1624858	9·4	288239	1·7	439226	2·5
Erdély: *a)* vármegyék össz.	45199	336752	7·5	105830	2·3	69435	1·5
b) Székelyföld «	21655	229512	10·6	64598	3·0	11719	0·5
c) Királyföld «	29644	293338	9·9	69702	2·3	76586	2·6
Erdély összesen	96498	859602	8·9	240130	2·5	157740	1·6
Magyarország s Erdély össz.	269229	2484460	9·2	528369	2·0	596966	2·2

Erdélyben az ingadozás nem oly nagy, míg Magyarországban ez inkább elmondható. A szántóföld tekintetében Magyarországban legelől áll a Tisza-Maros szöge, legutól a Duna balpartja. A sorrend lemenőleg a következő: Tisza-Maros szöge, Duna-Tisza köze, Duna balpartja, Tisza jobbpartja, Tisza bal-

partja, Duna balpartja. Az országos átlag Erdélyével megegyezik, jóllehet a maximum Erdélyben jóval csekélyebb, mint Magyarországban. A mi a rétet illeti, annál Erdély átlaga magasabb, jóllehet e tekintetben is Magyarországban maximalis adatokra akadunk, hol a sorrend a következő: Tisza-Maros szöge, Tisza balpartja, Duna-Tisza köze, Tisza jobb partja, Duna balpartja, Duna jobb partja. A szöllőnél viszont Erdély átlaga alacsonyabb, a minek a termesztési viszonyokban van a magyarázata. Magyarországban a sorrend a következő: Duna jobb partja, Duna-Tisza köze, Duna bal partja, Tisza jobb partja, Tisza bal partja, Tisza-Maros szöge.

Erdély adatai 1721-re vonatkoznak, s úgy mint Magyarországnál, itt is az egész művelt terület kiterjedéséről van szó. Kivételt csak Brassóvidék, Medgyes és Nagy Sinkszék tesz, hol csak egy évi vetésről van szó, s nem az egész müvelt területről.

Hogy azonban a kor mezőgazdaságáról egész tiszta képet nyerjünk, a három évi átlagos termést is adjuk a gabonaféléknél — Árva s Mármaros kivételével hol csak egy év terméséről van szó, — a széna s bornál pedig az egy évi átlagot, de csak az Erdély nélküli Magyarországban; Erdélyre más irányú, illetve bővebb adataink vannak:

	Gabonatermés köböl	*Szénatermés szekér*	*Bortermés cseber*
Duna bal part összesen —	1213706	70429	139426
Duna jobb « « —	1579775	57808	141391
Duna-Tisza köze « —	967613	32490	111629
Tisza jobb part « —	644613	36754	33543
Tisza bal « « —	825702	66806	69874
Tisza-Maros köze « —	60638	6358	2829
Magyarország összesen	5292047	270645	498692

Ha ez adatokat a fenti területszámokkal — melyek három évi termés területét mutatják, s egy évi összes szántóföldekre vonatkoznak — összehasonlítjuk, úgy arra az eredményre jutunk, hogy tekintve miszerint a kultura nagyon kezdetleges volt, s a földek jó karban tartására nem igen fordítottak gondot, az eredmény rossznak nem volt mondható. De nézzük az Erdélyre vonatkozó részletesebb adatokat, melyek már annyival érdekesebbek, hogy e föld productumainak megoszlása jobban részletezve áll előttünk. (A kalangya 25 kévét jelent.)

a) Vármegyék:

Buza- és rozstermés 1721-ben		kalangya	909214
Zab, árpa, tönköly	«	«	229899
Köles, hajdina, bab	«	«	32393
Kender s len	«	«	93380
Borsó s lencse	«	köböl	3149
Tengeri	«	«	138617
Széna	«	szekér	100509
Bor	«	veder	410970

b) Székelyföld:

Buza- és rozstermés 1721-ben		kalangya	805646
Zab, árpa, tönköly	«	«	369803
Köles, hajdina, bab	«	«	4663
Kender s len	«	«	79903
Borsó s lencse	«	köböl	9954
Tengeri	«	«	16930
Széna	«	szekér	66135
Bor	«	veder	83008

c) Királyföld:

Buza- és rozstermés 1721-ben		kalangya	1256140
Zab, árpa, tönköly	«	«	471902
Köles, hajdina, bab	«	«	162271
Kender s len	«	«	351774
Borsó s lencse	«	köböl	9836
Tengeri	«	«	34112
Széna	«	szekér	82581
Bor	«	veder	730579

Erdély összesen:

Buza- és rozstermés 1721-ben		kalangya	2971000
Zab, árpa, tönköly	«	«	1071604
Köles, hajdina, bab	«	«	199327
Kender s len	«	«	525057
Borsó s lencse	«	köböl	22939
Tengeri	«	«	189659
Széna	«	szekér	249225
Bor	«	veder	1224557

Ez a legelső részletesebb kimutatásunk terméseredményeinkről, a mi azonban, ha részletesebb is a szorosan vett Magyarországénál, azért kimerítőnek épen nem mondható. Kiegészíti ezen összeállítást azon kimutatás, mely az adózók marhalétszámát tárja elénk: a birtokos nemesség, s az összeírásra nem került szegénység tehát nincs felvéve, a mi mindenesetre szintén jelentékeny lehetett. Az állatlétszám ennek tekintetbe vétele mellett következő:

	Ökör	*Tehén*	*Borju*	*Ló*	*Juh és kecske*	*Sertés*	*Méhkas*
a) Vármegyék össz.	71897	61180	13461	19531	212643	85190	31107
b) Székelyföld «	32377	27701	6482	11913	136631	51485	11550
c) Királyföld «	34726	39369	11427	32219	186390	71010	23998
Erdély összesen	139000	128250	31370	63663	535664	207685	66655

Jóllehet ily összefoglaló adataink a szorosan vett Magyarországra nincsenek, azért elmondhatjuk, — a mint azt már hangsulyoztuk is, — hogy általában ott, hol a földmívelés tért hódítani nem tudott, ott volt a legnagyobb az állatállomány, állattenyésztés, vagy kereskedés. Hol a földmívelés a gyér népesség folytán nem gyakoroltatott, vagy a hol az ellenség pusztításai folytán megritkult a népesség, ott nem is lehetett a földmívelést folytatni: könnyen az ellenség arathatott volna ott, hol a gazda vetett az ellenségnek kitett helyeken, míg az állatállományt könnyebben biztonságba lehetett hozni, a rablások ellen könnyebben meglehetett védeni. Erdélyben, hol az állapotok aránylag mégis gyakran békésebbek voltak, a természeti viszonyokszóltak nem egy helyen szinte parancsolólag az állattartás mellett: a havasi legelőket már ekkor is értékesítették haszonállatokkal.

Ha már most az 1780-ik évet vesszük, melyről szintén terjedelmes összeírásokkal rendelkezünk, úgy azt látjuk, hogy ez évben a jobbágytelkek száma az egész Magyarországban 217,017, melyből az akkori szorosan vett Magyarországra 153,428, a Bánságra 29,024, Szlavoniára 10,433, Horvátországra 24,132 esik. Erdélyben az úrbériséget sohasem rendezték, s így annak adatai ismeretlenek. Az adófizető jobbágyok kezén levő szántóföldek, rétek és szőllők kimutatása az úrbéri tabellák alapján a következő:

Kerület *	*Szántóföld holdakban*	*Rétek kaszálókban, azaz holdakban*	*Szőllők holdakb. 16 kapás esik egy holdra*	*Összesen* **
Pozsony összesen — — —	691553	153130	9141 9/16	853824 9/16
Sopron « —	503408	155507	17466 2/16	676381 1/16
Beszterczebánya összesen	341547	90313	3640 6/16	435500 6/16
Pécs «	804079	301867	8728 2/16	1114674 2/16
Buda «	857738	385944	13874 13/16	1257556 13/16
Debreczen «	348100	231609	2328 13/16	582037 13/16
Kassa «	535123	166595	2769 9/16	711985 9/16
Végösszeg	4081548	1484965	57949 6/16	5639458 5/16

* Pozsonyi kerülethez tartozik: Pozsony, Nyitra, Trencsén, Mosony, Győr, Komárom; a sopronihoz: Sopron, Vas, Zala, Veszprém; a beszterczebányaihoz: Árva, Liptó, Turócz, Bars, Zólyom, Hont; a pécsihez: Somogy, Baranya, Tolna, Bács; a budaihoz: Pest, Nógrád, Heves, Esztergom, Jász-Kunság, Fejér, Csongrád, Csanád, Arad, Békés; a debreczenihez: Mármaros, Szatmár, Szabolcs, Hajdúság, Bihar, Bereg, Ugocsa; a kassaihoz: Abauj, Zemplén, Sáros, Szepes s a 16 város, Gömör, Torna, Borsod, Ung.

** Az egyik kerületből kimaradt 7498 hold; ez a végösszegben bentfoglaltatik.

Ez az egész összeírás képe, melyben természetszerüleg a szabad királyi városok területe nincs felvéve, valamint a nemesség kezén levő szántóföld, rét, szőllő sem. Rendkivül fontosak ez adatok, mert hisz a jobbágyság kezén levő birtokokat tisztán adják elibénk, tiszta képet nyujtanak azok ez irányú vagyonjogi viszonyairól.

A rendszeresebb erdőkezelés, erdőgondozás a Bánságban kezdődött, hol a bécsi főhaditanács vette kezébe az erdészet fejlesztését. 1742-ben szerveződött a temesi bánsági erdőhivatal, mely erdősítéseket, faültetéseket végzett, s mivel az erdősítést általában stratégiai szempontokból igen fontosnak tartották, arra minden tekintetben nagyobb gondot fordítottak. Kanizsa, Becse s Titel táján különösen nagymérvű volt az erdősítés. Szlavóniában 1755-ben minden erdőbirtokosra kötelező erdőrendtartást bocsátottak ki. Már 1754-ben mondták ki Magyarországra is egy erdőrendtartás behozatalának szükségét, mert a hamuzsír nyerésre való tekintetből — a mire egyébiránt 1750-ben a helytartóság a törvényhatóságokat még buzdította is — rengeteg mennyiségű fát, erdőt írtottak ki. A figyelmet eme körülményre már ekkor felhívták, de a rendezés maga még tovább is késlekedett. Nem mondhatjuk azonban. hogy a fásítás tekintetében semmit sem tettek; hisz a hajdúvárosok már 1740 körül fűzfákat ültettek; Moson- s Pozsonymegye elrendelte, hogy mindenki kivétel nélkül évenkint 12 fűzfát legyen köteles kiültetni s Skopek Ferencz, Pest város jegyzője 1755-ben azt a javaslatot intézi a magyar udvari kancelláriához, hogy rendelje el, miszerint az Alföld vizenyős helyeit fűzfákkal ültessék be. Úgy látjuk, hogy a fásítási törekvések e korban általában erőteljesen megindulnak; 1762-ben Pest városa az akáczczal való fásítást javasolja. A vármegyék külön erdőrendtartásának szervezése e korra esik, valamint az Alföldnek akáczczal való beültetése iránti törekvés is; 1765-ben királyi rendelet utasította a kamarát az állami erdőségek rendezésére.

Mária Terézia rendtartása 1770-ben küldetett szét a törvényhatóságoknak, a mely rendtartást József császár Erdélyre is kötelezőnek mondotta ki 1781-ben. E rendtartás egyébiránt inkább az oktatás álláspontjára helyezkedik s nem parancsolólag lép föl; lehet, hogy hatása ép erre való tekintettel volt nagyobb. A törvényhatóságok külön rendtartásokat alkottak, s az erdőgazdálkodás általában egészségesebb alapokra helyez-

kedett; a kormányzati tevékenység helyes irányú ténykedése az erdőségek jókarba való hozatalára általában sokat tett. Így például 1767-ben a határszéli erdők megóvását, a juh s kecske erdei legeltetésének eltiltását látjuk elrendelni. Az erdélyi erdők rendkívül elhanyagolt állapotára való tekintetből, a mint már említettük, József császár ott is a magyar erdőrendtartást hozta be, de addig az erdők rendezésével vajmi keveset törődtek. József császár alatt különben a közös erdők használatának szabályozása is napirendre került, a melyre különösen Erdély nagy kiterjedésű közös erdőségének volt szükség. József császár 1787-ben elrendelte, hogy neki véleményt adjanak a közös erdőbirtoklás szabályozása tárgyában, a mit a főkormányszék meg is tett, s a minek megtételére azután az összes magyarországi törvényhatóságok felszólíttattak. József császár e kérdést már nem rendezhette, de ezen vélemények alapján alkottatott meg az 1791-iki erdőtörvény, mely az erdők megóvását a közhatalomra kötelezővé teszi; ugyanekkor jött létre az erdélyi erdőrendezést tárgyaló törvény, mely a közös erdők felosztását, s a fokozott erdőhasználat folytán pusztulásnak indult erdők zár alá helyezését mondja ki.

Ilyformán tehát mindjobban érvényesűlnek azon közgazdasági elvek s törvények, melyek az erdőségek jótékony hatását hírdetik, s melyek a hatalomnak s a társadalomnak feladatává teszik azok mennél intenzivebb ápolását s terjesztését. Belátják, hogy ha ez nem is biztosít pillanatnyi hasznot, ha nem is elégíti ki a magánérdeket oly kiterjedt mérvben, mint a földek más irányú használata, a közre való hatása oly jelentékeny s oly fontos, hogy az minden más irányú érdeket ellensúlyozni képes.

A vadászat gyakorlása a békésebb idők beálltával nagyobbmérvü lett, s mindenfelé látjuk, hogy a vadban bővelkedő erdőségek vadászat által való használása emelkedik. De mint Berzeviczy Gergely mondja, azt «minden rendszer nélkül, tetszés és szeszély szerint űzik. Vannak vidékek, a hol a vadállományt egészen kipusztították. Jól rendezett birtokokon a hozzáférhetetlen erdőkben s tavakon a vadaknak megszámlálhatatlan sokasága tenyészik». A bölényvadászatok, melyek hajdan nagy jelentőségűek voltak Erdélyben, stb. most már teljesen letüntek. 1762-ben, illetve mások szerint 1781-ben már az utolsó bölényt látták hazánkban.

A mi a bányákat, a bányaigazgatást s a vele összefüggő

dolgokat illeti, e tekintetben e korszak fontos változtatásokat mutathat föl. 1741-ben a magyar kamara a bécsitől függetlenítve, az összes bányaügyek fennhatósága alá jöttek, de azért a bécsi kamara befolyásától azok nem maradtak teljesen mentek. A bányatechnika fejlettsége minden téren mutatkozott. 1722-ben Újbányán gőzgépet kezdtek alkalmazni a bányászatnál, a mely kisérlet után erre máshol is ráakadunk; így 1733-ban Selmeczbányán alkalmazzák a gőzgépet a bányászatnál, sőt Hell selmeczi főgépész is talál fel egy ily irányú újabb szerkezetet. Különben Hell 1749-ben vízoszlop-gépet, 1753-ban szellőztető-gépet is talál fel, s alkalmaz a bányászatnál. 1770-ben Mária Terézia bányászati s erdészeti akadémiát állít fel az ismeretek terjesztésére, a szakképzettség fejlesztésére, a mely szakiskola különben a már 1735-ben felállított bányaiskolából fejlődik ki. A bányák általában jól jövedelmeznek, ha talán helyenkint az kifogásokra is ad alkalmat. Selmecz város bányajövedelme 1777—91-ben, vagyis 14 év alatt 1.072,885 frt 08 krt, kiadása 692,271 frt 18 krt tett ki; ezen aránylag nagy jövedelem adja meg az okát, miért nevezi Mária Terézia a selmeczi főnököt «Millionen macher»-nek. 1753-ban nyilt meg Sopronban az első kőszénbánya, de a XVIII. században Komáromban s Krassó-Szörényben is fedeztek fel ilyeneket.

A világ arany- s ezüsttermelése, úgyszintén abban Ausztria és Magyarországé (vagyis úgy, mint eddig együttesen, melynek okára már rámutattunk) a következőkép alakult korszakunkban (megjegyezzük azonban, hogy itt már a más államok jelzésben az említetteken kívül Oroszország is benne van 1741 óta):

Időszak	Évszám		Ausztria és Magyarország		Más államok		Összesen	
			arany	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst
			productiója kilogrammban					
1721—1740	20	átlag	1000	12500	13080	418700	19080	431200
		összesen	20000	250000	361600	8374000	381600	8624000
1741—1760	20	átlag	1000	24000	23600	509145	24610	533145
		összesen	20000	480000	472200	10182900	492200	10662900
1761—1780	20	átlag	1000	24000	19705	628740	20705	652740
		összesen	20000	480000	394100	12574800	414100	13054800
1781—1800	20	átlag	1280	26000	16660	853060	17790	879060
		összesen	25600	520000	333200	17061200	355800	17581200

Ily módon alakult tehát a világ nemesfém produktiója; míg az aranytermelés növekvése általában véve nem nagy s korszakunk vége felé csökken (Ausztria és Magyarországnál növekszik), addig az ezüsté óriási mértékben emelkedik.

Hazánkban a nemesfémbányák kiaknázásának joga koronajog volt. Magyarország s Erdély bányáiból nyert arany s ezüstből 1740—1773 között Mária Terézia 150.000,000 frtnyi pénzt veretett. Ha még hozzáveszszük, hogy a sok zavarok, háborúskodások a teljes kiaknázást nem engedték meg, s csak a gazdagabb arany- s ezüsterek tárattak fel, úgy fogalmunk lehet bányáink gazdagságáról. Egyébiránt a bányák ezen nagymérvü igénybevétele azok produktivitásának csökkenésére vezetett, úgy, hogy a jelzett idő után évenkint csak mintegy 2½ millió értékű aranyat s ezüstöt nyertek. Mindenesetre ez is még nagy összeg, mely különben mind felment a háboruk költségeire. Kivitték azt mind az országból, s felhasználta Ausztria a maga czéljaira. A bányászat ágai közül még a réztermelés emelkedett különös fontosságra, melyből az évi termelés 30—40,000 bécsi mázsára is felment, ára pedig 100 frt körül ingadozott; vastermelésünk azonban kielégítő épen nem volt.

III.

A fentebb tárgyalt korszakban tagadhatatlan a czélirányos fejlesztés iránti törekvés s a közgazdasági eszmék helyes felismerése, jóllehet az abszolutizmus nem egyszer nemzetellenes irányzatokat támasztott s favorizált, úgy, hogy a közgazdasági tevékenység terén a várt hatás teljesen nem juthatott érvényre. Mindazonáltal bizonyos vezérgondolatok, alapirányok köré csoportosult a korszellem, mely nagyban, egészben az ország közgazdasági állapotát emelte s fejlesztette; különben is a kor felvilágosodottsága, ha az abszolutizmus alakjában is jelentkezett, alapját vetette meg a későbbi erőteljesebb tevékenységnek; megmutatta az utat, melyen haladni kell, vagy a melynek kerülése ajánlatos, ráirányította a figyelmet az eddig elhanyagolt ösvényre, felrázta egykedvűségéből az eddig szunnyadó erőket, megnyíttotta az eddig kiaknázatlan forrásokat, melyből erőteljes buzogással tört elő az ország eddig elhanyagolt ereje.

Mindazonáltal az újítás e korban még nagy tusákat vívott

a konzervatizmussal; nem akarta ez az addig elfoglalt pozitióját feladni. Igaz, hogy a század első felében a nemzet initiált reformokat, de tagadhatatlan, hogy azok mélyrehatóak nem voltak, s a helyzet szanálását gyökeresen nem is szándékolta orvosolni; ezzel ellentétben a későbbi időben a kormányzati hatalom alapjából akarta kiforgatni az ősi intézményeket, szokásokat, rohamosan akarja a sok százados épületet újra alapozni, miközben veszélyeztetve van az alkotmány, a nemzeti állam, úgy, hogy az ország teljes erővel ellenszegül a reformtörekvéseknek, melyeket a kormányzati hatalom előbb mintegy észrevétlenül, később önkényuralom alakjában nyiltan akar a nemzetre oktrojálni.

A merkantilizmus jegyében munkálkodott e kor; nervus rerum gerendarum est pecunia, azt tartják a közgazdák, jóllehet tagadhatatlan, hogy az ellenkező irányú tevékenységnek is nyomára lehet akadni, kivált a kor vége felé. Egyébiránt a közgazdasági nézetek, a közgazdasági fejlődés a politikával kapcsolódik az idők folyamán össze, még pedig mind erőteljesebben, úgy, hogy a mint láttuk közgazdasági újítások és javítások a politikai, az alkotmányi élet miként való állásfoglalásával köttetik össze. Ebben találjuk annak magyarázatát, hogy a kiváltságos osztály ellentállásán tört meg nem egy reform, hogy az azok előjogaihoz való görcsös ragaszkodás állta útját nem egyszer a korszellemmel lépést tartó haladásnak. Ép ez az oka egyébiránt annak is, hogy alkotmányunk megvédése, erőszakos reformálása, nemzeti önállóságunk fenntartása, sikerrel volt keresztülvihető. A közgazdaság fejlesztése iránti törekvés, de meg másrészt az alkotmányosság megvédése kötötte le minden erőnket, s ez az oka, hogy az ország megerősödése erőteljesebb lépésekkel nem haladhatott előre: ezt a továbbiak folyamán is megérezte az ország, mert hisz erejének ez irányú lekötése úgyszólván minden más irányú ténykedést absorbeált. De ép a közgazdasági résznek a körülményekhez képest fokozott fejlesztése tette, hogy általában véve az általános közgazdasági elvekkel lépést tartottunk. Mert hisz nemcsak a merkantilizmus jellegezte e kort, hanem az annak vége felé fellépő fiziokratizmus is; a baj csak az volt, hogy ezek nem alkalmaztattak kellőleg honi viszonyainkra, hanem a külföldi példát az irányadó körök egyszerűen utánozták, a mi ugyan, ha homlokegyenest ellenkezett érdekeinkkel, úgy reactiót szűlt, de ha az csak a legtávolabbról is megegyezett

vele, úgy igyekeztek azt összeegyeztetni a fennálló viszonyokkal s állapotokkal. Bizonyos azonban, hogy a közgazdasági elveket, kivált századunk második felében, már a hazai állapotok szempontjábói is kezdték bírálgatni, a mint azt az ez irányú tudományos munkálkodások igazolják: sajnos azonban, a helyes utat nem mindig, s nem mindenben találták el. Tény azonban, hogy a reformtörekvések méltánylásra találtak, sőt azok propagáltattak is; tudományos rendszerről azonban még szó sem lehetett, a rendszeres tárgyalás alapja hiányzott, s egyes ferde nézetekre is akadhatunk. Egyébiránt a külföld is csak a XVIII. század második felében fektette a köz- s nemzetgazdasági elméletet szélesebb alapokra, s így nem csoda, ha az annyit sújtott s szenvedett hazánk e tekintetben panaszra adhatott okot.

József császár közgazdasági tevékenységéből a jóakarat nem hiányzott, de hiányzott az alap, hiányzottak a viszonyok, melyek között azok végrehajthatók lettek volna, hiányzott az alkotmányos alak, s a helyzettel való megalkuvás. Mert igaz ugyan, hogy az általános közgazdasági érdekeknél egy bizonyos tekintetben, s egy bizonyos határok között kozmopolitizmus tapasztalható, de azért a kivitel, s a részletek kidolgozása minden viszonyok között természerűleg egyforma nem lehet. Bármily üdvös hatásuak legyenek azok különben, ha ez utóbbi figyelmen kívül hagyatik, a kívánt hatás nem érhető el. József császár intézkedései mindenesetre tanulságosak, mert hisz megmutatják, hogy az országgyűlések akárhányszor szűk látkörű intézkedései mellett mit lehetett volna a kellő formák között megtenni a nép s az ország boldogítására. Bizonyos azonban, hogy a kiváltságosak conservativ s reactionarius gondolkodása mellett, ily szabadelvű intézkedések még nem állhattak meg. Nem volt még ezekre a kor megérve, nem volt az alap előkészítve. Mindazonáltal József császár több intézkedése alapját képezte a további tevékenységnek, s a törvényhozás nem egy esetben elfogadta azokat kiindulási pontokul, s anyagul a továbbfejlesztéshez. A József császár által elhintett eszmék egyik-másika alkotmányos formák között új életre kelt, egyes hibás intézkedései átalakíttattak. Szabadelvűsége új irányt tárt a nemzet elé, erőszakossága felrázta s ellenszegülővé tette azt. Bizonyos azonban, hogy cselekedeteit a viszonyok s körülmények nem igazolják — jóllehet Roscher állítása szerint minden közgazdasági tényke-dést azok magyaráznak meg s igazolnak — nem igazolja azt a

százados kritika sem, mely nyomán kelt, jóllehet jóakaratát elismerni kénytelen, szabadelvűsége előtt főt hajt; elismerni kénytelen, hogy az adott viszonyok között máskép kellett volna cselekedeteit irányítani, közgazdasági nézeteinek a gyakorlati életben más irányt kellett volna adni, hogy annyit hangoztatott vágyát, népe boldogulását, teljesedni lássa. Az egyéniség ereje, bármily hatalmasságról legyen is szó, csak akkor nyilvánulhat meg produktiv cselekedetekben, csak akkor hozhatja létre, válthatja ki a realis haladás alapját, ha a fennálló állapotokkal, s a jogalappal számot vetve, velök egyesűlten, mintegy vállvetve igyekszik működni, s a kellő átmenet szem előtt tartása mellett igyekszik a tervezett reformokat végrehajtani.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA 1790-TŐL 1825-IG.

I.

Az előbbi korszak passziv ellenállása, társulva a szabadelvű abszolutizmus jóakaratu tevékenységével, nem volt képes egy tökéletes egészet alkotni: az utóbbi ósdisága, az előbbi kellően nem alapozott nagy reformmunkálatai közgazdaságunk állapotát a kor kívánalmaihoz képest átalakítani nem tudták. Az ország haladt, intézményei fejlődtek az egész korszak alatt, de ujításokra nem reagált a kellő mértékben, s így a körülményekhez képest számbavehető s nagy arányú haladás csak viszonylag állt fönn. A fejedelemmel való kibékülés, az alkotmányosság zománczának ujabb ragyogása azonban hatalmas léptekkel irányította minden irányú viszonyainkat ez újabb kor kezdetén a fokozott fejlődés felé. Azért is a most tárgyalandó rövid harminczöt év korszakot alkot történetünkben; friss légkör csapta meg a konzervativ rendszert s világfelfogást, annak kezdetén uj rend, uj eszmék lelkesítették a közügyekben fáradozókat.* A tétlenségre kárhoztatott körök egyszerre a legnagyobb tevékenységet kezdenek kifejteni. «Egy mély s hatalmas mozgalom, a milyen csak ritkán fordul elő a népek életében — mondja Springer — rezgett át az 1790-ik év első hónapjában a magyar földön. A mult a legtöbbnél feledve s eltemetve látszott lenni; csak egy nagy gond s gondolat tölté be a magyarok lelkeit s ez — a magyar birodalomnak boldog és fényes jövőt alapítani. Egyesek és testületek, magánosok s magas rangú tisztviselők egymást űzték tervezeteikkel, indítványaikkal, s kétségtelennek bizonyult, hogy daczára a hosszas

* A biztató kezdet azonban csalódást rejtett méhében. Alkotmányos szempontból sok baj érte a továbbiakban a nemzetet, s azért tekintenek politikusaink ezen időszakra mint egy szomorú korszakra vissza.

elzárkózottságnak, s a régihez való merev ragaszkodásnak, mely az uralkodó osztályokat jellemzé, a politikai felvilágosodás meg az ujitási vágy itt is el volt már terjedve s a magyarságról sem lehet már azt mondani, hogy a korszellem s az uj eszmeáramlat hatalmas lüktetései nyomtalanul haladnak el felette». Az átalakulás vágya felébredt a nemzetben, s haladt feltartózhatatlanul mindaddig, mig csak ki nem váltották a régi kor eszméit halomra döntő események, melyek nyomán azután az uj államalakulás alapjai rakattak le, s az uj vezéreszmék csirái fakadtak. Eme uj korszak kiindulási pontjává vált úgyszólván amaz összes közgazdasági tevékenységnek, melyet hazánk a következő korban kifejtett. Az országgyülések alkotásai mindjobban egy-egy nagyobb eseménynyé váltak, mert azok a világpolitikai s az európai közgazdasági eszmék teljes tudatában alkották a honi viszonyaink közé illő intézményeket: a nemzeti életben gyökereztek az ujabb alkotások, s alaposan igyekeztek azok orvosolni anyagi hátramaradásunkat. Már az 1791-iki országgyülésnek az volt a czélja, hogy Magyarországot Ausztriától függetlenítse, tartományi alárendeltségéből kiszabadítsa, s gazdasági tekintetben saját lábára állítsa. Nagyon friss volt még a Bécstől való függés érzete, mely függés megteremtette ama szégyenletes gyarmati helyzetet, melynek alapján hazánknak még alig érintett ősereje az örökös tartományok által teljesen kihasználtatott. Ez okozta hátramaradásunkat a szomszéd népekhez viszonyítva, ez azt, hogy szabad fejlődésünk béklyóba verve, gazdasági fejlődésünk Bécs jóakaratától függött. Forrongásban, lázas tevékenységben volt a nemzet, s arra irányítódott minden igyekezet, hogy a tervezett s életbeléptetett reformok a kivánt hatást eredményezve, hazánkat virágzó állammá alakítsák. Sajnos e felbuzdulás a várt eredményeket nem idézte elő, mert 1811/12-ben a nemzet s a kormány közötti surlódások a reformmozgalmakat megakasztották.

Eme újabb akadály következtében e korszak utolsó másfél évtizedében nem tudott a nemzeti szellem kellő produktivitást kifejteni. Részben ennek tudható be, hogy az 1791-iki országgyülés által kiküldött választmány munkálatai nyomán előálló 37 törvényjavaslatban lefektetett elvek törvényhozásilag megvalósithatók nem voltak, s így a gyakorlati életben üdvös változtatásokat elő nem idézhettek. Pedig azok mélyreható közgazdasági változtatásokat kezdeményeztek, mélyreható reformjavaslatokat tettek. Láthatjuk ezt a törvényjavaslatok címeiből is,

melyek a következők: 1. A népesség szaporításáról; 2. A czigányok szabályozásáról; 3. A nemzeti ipar felébresztéséről; 4. A salétromról; 5. A sziksóról s timsóról; 6. A saját kaszálók szabad használatáról; 7. A fahiány pótlásáról; 8. A kender és len műveléséről; 9. A dohány termesztéséről; 10. A dohánykereskedésnek a bécsi abaldó által való elnyomásának meggátlásáról; 11. A selyemtenyésztés előmozdításáról; 12. A lótenyésztés javításáról; 13. A mesterségek és gyárak emeléséről; 14. A czéhek visszaélésének orvoslásáról; 15. A harminczadok szabályozásáról; 16. A külárúk behozásáról; 17. Az örökös tartományok árúinak behozásáról; 18. A magyar árúk külföldre szállításáról; 19. Azoknak az örökös tartományokba viteléről; 20., 21. Az örökös tartományokon való átviteli kereskedésről; 22. A harminczad szedésének módjairól; 23. Az egy forintot felűl nem haladó czikkeknek harminczadmentességéről; 24. A harminczad belállomásairól; 25. A vegyes harminczadok elválasztásáról; 26. A Magyarország s Erdély közti harminczad eltörléséről; 27. Az utak kijavitásáról és jókarban tartásáról; 28. A vámokról; 29. A fuvarozás szabályozásáról; 30. A tengeri hajózás előmozdításáról; 31. A jelen hajózás akadályainak elhárításáról; 32. A folyami hajózásról; 33. A hajózás tervének kidolgozásáról; 34. A kalmároknak adott kedvezésekről; 35. A kereskedési szabadság fentartásáról; 36. A tokaji bor készítéséről és a szabad borkereskedésről; 37. A vallásszabadságról a Buccari réven s a zsidók állapotáról a magyar tengerparton. Az utóbbi kivételével tehát mind közgazdasági kérdésekkel foglalkozik, s egyúttal reá mutat a közgazdasági haladás akadályaira, korlátaira, melyek elhárítandók volnának.

Magánúton az alkotmány eme felfüggesztésének korszakában is élénk volt a tevékenység, de önként értetődik, hogy az korántsem volt elegendő a közgazdasági hátramaradásunk hathatósabb előrevitelére, jóllehet tagadhatatlan, hogy az azelőtt lefolyt 20 évben is sok történt. Fokozta a bajt a század második tizedében beállt devalvátió, mely nemcsak Ausztria alapját rázta meg, hanem hazánkat is óriási veszteségben részesítette. Miután ez erőteljesebb magyar actio elnyomatott, ujra erőteljesen érvényesült a bécsi kormány elnyomási törekvése, mely Magyarországot csak adózó államnak tekintette s érdekeit semmibe sem vette. A prohibitiv vámrendszer terményeink rentabilis értékesitését gátolta, míg Ausztria iparának kedvezett: a sza-

bad gondolkodás, a szabadelvü szellem elnyomása, viszont a korlátlan haladásnak állta útját.

Az iparnak, a szabad versenynek a czéhrendszer már nem igen ártott, mert visszaállította ugyan azt a győzedelmeskedő rendiség József császár halála után, de az már alapjában meggyengülve csak haldokolt; túlélte magát, s számbavehető nem igen volt. Hanem azért a kormány intezkedéseinek tárgyát még mindig képezték a czéhek. Az 1791-iki rendszeres munkálat 14-ik törvényjavaslata azt mondja, hogy a hatóság egy bizottmányt állítson fel a különböző czéhekből, mely mindenre felvigyázzon. A czéhek ne merjenek követelni semmi taksát, s büntetést szabni ne merjenek; pénzt adhatnak össze, de azt mulatságra költeniök tilos, segélyezzék azon társaikat, vagy utaztassanak legényeket. Az inastól nem követeltetik törvényes születés, sem drága remekelés. Minden czéhenkívüli mesterembernek szabad még a királyi városokban is mesterségét gyakorolni, de legény nélkül. Ezen pont az iparosokat nagyon felzuditá. Midőn 1802-ben az országgyülés több város véleményét kérte e tárgyban, a pozsonyiak azt mondják, szomorúan vették, miszerint ezen munkálat a czéheket csak névleg hagyja meg. Erre nincs is más példa, mint a franczia; de ezt Francziaország is csak forradalmi dühben tette meg. Csak ott lehet szabadon engedni a czéhrendszert, hol világipar s kereskedés van. Hogy a szabad verseny a javak szükséges mennyiségét, minőségét és olcsóságát eszközölje, az egyedül az iparosok számának szaporitása által nem érhető el; csak ha a nyers termelők száma gyarapodik. Helyes ugyan a törvény azon szándéka, hogy mennél több ember nyerjen élelmet, de óvakodjék, hogy ne essék abba a hibába, hogy sok embernek szerez élelmet, de egyiket sem látja el kellőleg. A czéhek tehát joguk minden csorbitása ellen voltak, mert különben is érezték, hogy hatalmuk gyengül, erejük mindjobban hanyatlik. Országgyüléseink azonban folyton foglalkoztak ügyükkel. Így 1813-ban adatott ki a generales articuli caehales, de azok a czéhkényszert érintetlenül hagyták, s csak visszaéléseket orvosolnak, s csak rendészeti szempontból jöhetnek szóba. Szigorúan meghagyja, hogy a legények három évig vándoroljanak, remeket készítsenek, s csak ekkor avattassanak mesterekké; az útlevelekkel való vándorlást szigorúan előírja. Az iparczikkek árának felemelése céljából való összebeszélést tiltja, s hangsúlyozza a törvényes felsőbbség iránti engedelmes-

séget. Ellenben «örökösen» eltörli az egy városban működő mesterek számának korlátozását, megengedi, hogy faluhelyeken az uraság engedelmével kontárok is dolgozhassanak, — a mint mindkettőt az 1805-iki czéhszabályzat is megteszi — s megengedi, hogy az iparos özvegye egy ahhoz értő legénynyel férje üzletét folytathassa. Az 1822-iki patens azonban a czéhek jogait csorbítja; megengedi, hogy a szabadalmazott ipar a czéhek keretén kivül állíthat műhelyt, a kérdéses találmány kihasználására legényeket alkalmazhat, a birodalomban bárhol raktárakat rendezhet be, jogát bárkinek átengedheti, bérbe adhatja, vagy arra külföldön is szerezhet szabadalmat. A zsidóknak már az 1805-iki czéhszabályzat megengedi, hogy akár maguk, akár zsidó legényeikkel mesterséget folytathatnak, sőt ha elegendő számmal vannak, czéheket is alkothatnak, de ők inkább a kerskedelemhez húznak. Az 1825-iki országgyülésen kimondatott, hogy habár nem czéhbeli is valamely iparos, azért mesterségét szabadon gyakorolhatja. A czéhek jelentőségükből mindtöbbet vesztettek, s a régi fényre, csak mintegy szebb multra tekinthettek vissza.

Az ipar tekintetében az említett 1791-iki választmány érdekes határozatokat hozott; de érdekesek a bekért vélemények is. Azt mondja a 18-ik törvényjavaslat, hogy: a gyárak felállításának módjáról és az a körül követendő nemzetgazdasági politikáról az határoztatik, hogy a helytartó tanács, meghallgatván az illető hatóságok által azon gyárosokat, kik Magyarországon vannak, tervet dolgozzon ki azon mód felett, hogy miként lehetne a gyáripart emelni, és miként tartsa magát az államhatalom ez irányban; és ezt a jövő országgyülésen tárgyalás végett referálja. Szepesmegye azt ajánlja, hogy posztógyárak állítandók fel s vaseszközök gyártását kell folytatni; Győr megye azt emeli ki, hogy a gyárak hegyes vidékeken állíttassanak fel; Nagy-Szombat azt panaszolja, hogy az ólomgyártás különösen azért van elnyomva, mert az ólom ára igen magas, a min segíteni kellene. Pozsega gyapjúgyár érdekében szólal fel, valamint fonoda (filatorium) felállítását kéri, úgyszintén dohány s selyemgyárak felállítását is. Több megye azt ajánlja különös figyelembe, a mi természetes is, hogy öltönyszövetek, s a katonaság részére szükséges posztó belföldön gyártassék. A pesti kereskedők azt kivánnák, hogy ott, a hol valaki gyárat állít föl, más a kérdéses gyártmányt olcsóbban ne árulhassa, mint azt az ottani gyár teszi. Hopfinger selyemgyáros azt javasolja, hogy csak az állíthasson gyárat, ki a

kérdéses szakmához ért: egy gyárnál több egy helyen ne legyen, s az oly gyárosokat, kik azt megérdemlik, megjutalmazzák. Ily forma javaslatot terjeszt be különben Valero és Mazzugható selyemgyáros is. Heim szeszgyáros azt kivánná, hogy a munkások a katonai kötelezettség alól fel legyenek mentve; azon munkás, kit télen tartanak, nyáron is köteles legyen dolgozni, s fentartandó József császár azon 1789-iki rendelete, mely szerint annak, ki gyárat állít fel, a cameralis cassából 50 frt adandó. Tahy György azt mondja, hogy a koronajószágokon volnának legkönnyebben gyárak felállíthatók. Nikolich és Vukovich kereskedők azon érthetetlen kifogással állnak elő, hogy Magyar s Horvátországban azért nem állíthatók fel gyárak, mert az élelmi szerek olcsók. A pozsonyi vélemény Mittel zur Aufnahme inländischer Fabriken und Manufacturen czím alatt a következőket mondja: Csirázásban levő gyáriparunkat s kézművességünket az országgyülés gondjaiba ajánljuk. Ha majd a paraszt földjét megmunkálva fenmaradó idejét nem tölti el tétlenségben ,hanem jövedelmeit iparűzés által is emeli, ha majd a belföld ipari fogyasztását nem lesz kénytelen nagyrészt a külföldről beszerezni, ha majd Magyarország nyerstermékeit legalább félig feldolgozva viszi a külföldre, ha majd a külföld látja, hogy itt ezer s ezer szorgalmas kéz foglalkozik a gyáriparral, úgy majd szivesen kölcsönöz nekünk: de ez esetben azután a nem művelt földek is kultura alá kerülnek, emelkedik a földesúrak jövedelme, alattvalóik jólétben lesznek s Magyarország fontos szerepet fog játszani Európa piaczán. De ha ezt el akarjuk érni, úgy törekedni kell a törvényhozásnak, hogy azon kezek, melyek addig tétlen hevertek, gyár s műiparra adják magukat, naplopók és munkakerülők nyilvános s közköltségen építendő dologházakban munkálkodni kényszeríttessenek, a foglyok kézi munkájuk által tartásukat, élelmezésüket kiérdemeljék, azon külföldiek, kik képességüket belföldi gyárak emelésére fordítják, a hatóságok által különösen pártfogoltassanak; ha a kormány minderre ügyel, ha nagyjaink a belföldi iparosokat jutalmakban részesítik, ha belföldiek arra buzdíttatnak, hogy eltanulják a külföldi gyár- s iparügyet, akkor hazánk gyorsan fog haladni műveltség s gazdagságban. Pozsonyban, 1802-ben a következő czimű érdekes nyomtatvány bocsátatott közzé: Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen in Bezug auf das Königreich Ungarn mit den angrenzenden œsterr. Staaten betrachtet. Einer Hochlöbl. in

Commerzwesen angeordneten Reichstags-Deputation, durch den ungarischen Handelsstand im Monat Juny unterthänigst eingerichtet. Ez irat tárgyunk szempontjából azért fontos, mert gyakorlati kereskedők, üzletemberek nézeteiről ad áttekintést, s így benne a korszellem, a közgazdasági felfogás nyilvánul meg; tagadhatatlan azonban, hogy a törvényes határozmányokra nagyon csekély befolyást gyakorolt, a mi gyakori sorsa az ily röpiratoknak. Hangsulyozza ezen irat, hogy hazánk földmívelő állam, a melylyel szemben a műipari ágak fejlesztendők. Panaszosan említi föl, hogy a földbirtokos osztály nagy mérvű támogatása mellett a kereskedők majdnem semmibe sem vétetnek, minden adó és teher a városokra s azok iparos polgáraira háríttatik. Javasolja, hogy a bevándorló iparosoknak és szakembereknek vámkedvezmény adódjék. Állíttassék fel kereskedelmi s váltótörvényszék, a közlekedés tökéletesbítése előmozdíttassék. Egy központi közgazdasági s kereskedelmi osztály felállítását indítványozza, melynek feladata volna az ország anyagi érdekeit, gazdasági ágait istápolni, javaslatokat megitélni, reformokat javaslatba hozni stb., követeli, hogy ezen tanács tagjai közé iparosokat és kereskedőket vegyenek föl. Hangsúlyozza, hogy a magyar kereskedés és termelés az osztrák hatóságok részéről sok zaklatásnak van kitéve, s hogy a prohibitív vámrendszer úgy Magyarországnak, mint Ausztriának árt, s érdekeikkel ellenkezik; kivánja, hogy a kivitel szabad legyen főleg a nyersterményeket illetőleg, ipari árúkat olcsóbb vámtételek mellett szabadjon behozni, a magyar s osztrák közbenső vámvonalakon teljes paritás és viszonosság létezzék, hogy azon előnyökben, melyek eddig Ausztriát érték, Magyarország is részesedjék a jövőben. Utalnak kereskedelmi szerződések kötésének szükségességére, melyeknél a kölcsönös vámleszállítások legyenek az irányadó szempontok. Kiemeli e dolgozat a pénzforgás fontosságát — tehát a pénz- és hitelügyet —, s az iparosság kapcsolatát az árúforgalommal: a pénzalapot javítani kell, a hitel kifejlődését pedig előmozdítani, mert hisz ez a kereskedés alapja. Sürgeti egy nemzeti bank felállítását, mely a kereskedőket előlegekkel s kölcsönökkel támogatná, váltókat számitolna le s az üzleti életet általában élénkké tenné. A személy- s reál-hitelre is kiterjeszkedik, s hangsúlyozza a hitelnek a szigorú adósságtörvényekkel és rendezett igazságszolgáltatással való kapcsolatát. De fentartandónak véli a czéhszerü intézményeket, s az

ipar- és üzletszabadságot csak magasabb műveltségű népeknél, hol a pénz forgása élénkebb, a kereset könnyebb, a fényűzési szükségletek nagyobbak, stb. véli megengedhetőnek; áll ez szerinte annál is inkább, mert a czéhrendszer a szomszéd tartományokban is fennáll, s így az iparszabadság behozatala által a magyarhoni iparosok igazságtalanúl sújtatnának. Kárhoztatja a házalást (mit a zsidók űztek) valószinüleg azért, mert ez a többi kereskedőknek s iparosoknak ártalmára van. Sok tekintetben radikálisnak mondható tehát e javaslat, mely nem egy fontos intézkedést statuálna. A szabadelvű gondolkodás itt is utat tör, s mindenesetre nagyon figyelemreméltó, hogy az iparpártolás szükségessége most már a népesség soraiból is felhangzik, s az ipar szükségességét már a legszélesebb körben is belátják. A kor felfogását hűen tükrözik vissza az országgyűlések: az 1807-ik országgyűlés irataiban olvashatók a következők: Quia vero plurimum interesset, ut artis producta, præcipue quæ ordinariis necessitatibus inserviunt, et adquorum præparationem cruda materialia suppetunt domi parentur: St. et Or. præcaveri cupiunt ne utilibus hujus modi institutis obices ponantur; immo ut ad majorem tentanda animum habeant congruis donentur favoribus, iisque tam requisitorum ad fabricam inductis, quam fabricatorum eductio absque prægravio admittatur; ad excitandam porro æmulationem, quæ sola efficere potest, ut fabricantes artis mæ perfectioni studeant, certis sub conditionibus extera quoque artefacta ad concursum admittenda viderentur; certum quidem est fabricarum hæreditariarum provinciarum ideo primæ ruditatis limites difficulter eggredi, quod de distractione mercium suarum quamvis defectuosarum, exclusis concurrentibus, securi, imice exorbitans lucrum speculentur; et de mola potius quam productorum suorum bona qualitate sint soliciti.

Általában nagy volt a mozgolódás ipari téren: az 1791-iki kereskedelmi javaslat a külföldről bejövő iparosoknak 12 évi adómentességet javasol; az adóbizottmány javaslatában 24 évi adómentességet ajánl: kimondja a kereskedelmi választmány, hogy egyedáruságot egy iparágnak se adjanak. Javasolja, hogy a nemzeti ipar felsegélyezésére országos pénztárt állítsanak fel, mely az iparosok s gyárosoknak előleget adni volna hivatva. A bank alapja volna a begyűlt só ára, a török kereskedést űzők adója, a luxus czikkek utáni adó, a palatinális donatio utáni jövedelem, s az ország kasszájából is adatnék hozzá.

A javaslatok száma legio: sajnos a tényleges eredmény vele nem tartott lépést. Kevés volt a pénz, kevés a vállalkozási szellem sajátságos viszonyaink folytán, úgy hogy a nagyarányú előrehaladás elmaradt. A felmerülő akadályokkal nem egyszer megvívott az anyagi érdek s a közjó iránti lelkesedés túltette magát nem egy nehézségen, de a kormányzati körök szűkkeblűsége, Ausztria önzése útját állta a nagyobb méretű tevékenységnek. A kormány ügyel arra, hogy egyik-másik vállalatunk, egyik-másik iparágunk nyakára ne nőjjön az örökös tartományoknak; ha ez árnyékát kezdte előre vetni, úgy ott voltak a különféle vámok s adófelemelések, mint mindmegannyi kerékkötője az iparágaknak; s valóban csak a parlagon heverő s kihasználatlan erők nagy tömegének tudható be, hogy ennek daczára fejlődött közgazdaságunk általában. S eme politikának hatása abban nyilvánul, hogy ipartelepeink kizárólag csak a belső szükséglet ellátására szorítkoznak, sőt sok esetben még erre sem képesek. Különben is tagadhatatlan, hogy az ipar s kereskedelem részben idegen kezekben van; ők viszik az iparvállalatok űzését, a mi ha szabadon volna gyakorolható, mégis csak hazánk közgazdaságának fellendítésére hatna. A magyarok főkép kézművesek — az iparos része — s inkább csak a helybeli s a szomszédság szükségletét látja el. A nagyobb országos vásárokon, mint eladók az idegenek dominálnak, a magyarok főkép mint vevők szerepelnek. A német városi polgárság — a pesti, pozsonyi, kassai, soproni, temesvári, pécsi és székesfehérvári — tartja fenn főkép az ipart. S daczára annak, hogy a kormány a német elemnek is kedvezett volna az egyes ipari engedményekkel, mégis mindig előtérbe tolta Ausztria érdekeit. Különben is a kisiparosokat általában háttérbe szorította ha a gyárosok érdekeiről volt szó; az erősebb iparvállalatok érdekei jobban respektáltattak, az erősebb szava s panasza nagyobb eredményeket ért el, mint a kisebbek nyomora. Így az 1817-iki ausztriai rendelet, melynek értelmében a gyárosok saját készitményeiket úgy nagyban mint kicsinyben otthon és boltokban maguk is árulhatják, Magyarországra is kiterjesztetett, daczára a pesti kereskedők tiltakozásának. Wurm, a kereskedők testületének elnöke, a helytartótanácshoz intézett memorandumában meggyőzően érvel a mellett, hogy ha ez a rendelet már Ausztriára is káros, úgy Magyarországra valóságos csapás számba megy, mert hiszen e rendelet alapján az osztrák gyáros hazánkban is szaba-

don árúsíthatja portékáit. Magyarország gyáripara számba sem jöhet s így a magyar iparost, a magyar kereskedőt e rendelet tönkre teszi, a mi mellett a magyar pénzt Ausztriába viszi. Egyébiránt ez volt Ausztria czélja. A házaló zsidók, mivel engedély nélkül kereskedhetnek, elárasztják a várost, a gyárosok a vásárokra viszik árúik nagy tömegét s így a magyar ipar, a magyar kereskedés tönkre megy; nagy a panasza az egyik 1802-iki városi véleménynek a zsidók egy része, — a házaló zsidók ellen s panaszait úgy végzi, hogy «den ordentlichen reichen Juden können wir leiden, nur den Pinkel-Juden nicht ausstehen.»

Posztógyáraink között a legnevezetesebb volt a gácsi, mely még Mária Terézia alatt keletkezett, s hírben és erőben folyton obban s jobban gyarapodott: alig győzik a munkát, alig tudják a keresletet kielégíteni. Volt még pósztógyár Kassán, Pozsonyban, Miskolczon, Vasmegyében kettő, melyek egyike azonban megszűnt, Modrán, Nagy-Szombatban, Sopronyban, Német-Újvárott, Kőszegen, Szakolczán, Trencsénben stb. Ágy- s lótakarót készítettek Gyöngyösön s Tatán, flanellt Fejérvárott. Daczára azonban a posztóipar nagymérvű fellendülésének, ha valakinek finom posztóra volt szüksége, idegen gyártmányt vett, mert hazánkban egész finom minőséget nem állítottak elő.

Vattát s kartont is nagymennyiségben készítettek hazánkban, nemkülönben vásznat is; míg a vatta produktió a belfogyasztásra elegendő volt, adddig az a két utóbbira épen nem volt mondható. Az ország sok részében készítették, de a vászongyártás tekintetében a Szepesség állt elől: a fehérítés Rozsnyón volt a legnagyobb mérvű, jóllehet azt is gyakorolták az ország sok részében.

A selyemgyártás nem erősödhetett meg, sőt fokról-fokra hanyatlott, daczára annak, hogy a kormány a selyemhernyó tenyésztésre nagy gondot fordított s hogy a határőrvidéki ezredek e téren aránylag nagy sikert tudtak felmutatni. A Valerogyárat kivéve a többi mind megbukik, minek főoka részben ama körülményben rejlik, hogy a század elején (1804) az udvari kamara, a kamara által beváltott nyers selyemből csak hatvan mázsát ad el folyó áron a magyar gyárosoknak — jóllehet a a pesti gyárosok állítása szerint ők 114½ métermázsát tudtak évente feldolgozni — a többit árverés útján adják el, a minek folytán a magyarországi selyem nagy része az osztrák gyárosok tulajdonába jut. 1811-ben a kincstár be is szüntette a gubóbeváltást, mert nincs semmi kinálat.

A selyemtenyésztés ügyének újjászervezésére egy országos selyemtenyésztési bizottság alakíttatott meg ez évben, melynek elnöke a nádor lett. Ez a bizottság minden megyére felügyelők alkalmazását rendelte el, kik az eperfa ültetését szorgalmazták s a selyemhernyótenyésztés ügyét mindenképen előmozdították. A bizottság lehetővé tette 1813-ban újból a kincstári gubóbeváltást, a mi a tenyésztésnek nagyobb lendületet adott. Az olasz selyemmel szemben a magyar nagy vámvédelemben részesíttetett. A nyers selyem behozatalára mázsánkint 6 frt, kivitelére 12 frt 30 kr vám rovatott: a varró és kötőselyem behozatali vámja 140 frt, kivitelé 4 frt 10 kr. lett; a selyemszövet behozatali vámja 100 frt, kivitele 30 frt pengő pénz, mely vámok 1848-ig fennállottak. Mindez azt eredményezte, hogy a gubók beváltási ára 1827-ben fontonkint 2 frt 30 kr. lehetett. Lassankint erősödött a selyemtermelés ügye, úgy hogy 1826-ban a kincstár számlájára 273 ezer font gubót váltott be s kincstári kezelésben 113½ mázsa selyemfonalat állítottak elő s már 1825-ben 1006 kat. hold epreskert volt az országban s a kiültetett fák száma 700,000.

Az első bőrgyárat hazánkban 1799-ben alapították; később azonban már több bőrgyárra akadunk. Évi termelésünk jelentékeny. Kénytelenek azonban a feldolgozandó bőr egy részét Bécsből hozatni, mert ott nagyobb, czímeres ökröket vágnak, melyeknek bőre jobban megfelel az ipari czikkekre; egyébiránt hazai bőrgyáraink finomabb árút nem képesek előállítani.

A fiumei s sopronmegyei czukorgyárak nagymennyiségű czukrot állítottak ugyan elő, de az a fogyasztás fedezésére épen nem volt elegendő; ez volt mondható a 41 papírmalom gyártmányáról is, mely különben finomság tekintetében is sok kivánni valót hagyott hátra. Voltak még olaj-, gyertya-, festék-, pamutszövet-, pálinka-, likőr-, lőpor-, sziksó-, szóda-, cserépedény-gyárak, üveghuták, arany-, ezüst-, réz s vasművesek, készítettek sajtot, kalapot, timsót, salétromot stb. nagy, de nem mindig elegendő menynyiségben.

S mindennek nagyrészt a harminczad rendszer volt az oka, melyben Ausztria adópolitikájának romboló hatása kicsúcsosodott. 1799—1802 között a magyar kivitel 29 millió forintot tett ki s ebből 24½ millót a harminczadrendszer Ausztriába irányított. Csak 1824—28 között tettek engedményt, mely egyes czikkekre nagyon tetemes volt. Így a borjúbőr vámja 27¾ forintról 6¾ forintra, a juhbőré 14½ forintról 3 forint 37 krajczárra, a gyapjué

16 forintról 1 forintra, a kenderé 6 forintról 5 krajczárra, a gubacsé és hamuzsíré 1 forint 12 krajczárról 18 krajczárra, a mézé 1 forint 36 krajczárról 4 krajczárra mérsékeltetett. Ezt tehát rendkívül nagy vámleszállításnak tekinthetjük. Eredményes volt tehát az évek hosszú során át kifejtett tevékenység, — 34 árú vámja mérsékeltetik — mit e korban észlelünk. Már 1791-ben mondja Almássy Pál, a ház vezérszónoka, hogy a régi időkben a harminczadok megszabása az ország hatalmában volt s hogy a magyarországi kereskedés mindaddig virágzásba nem jöhet, míg a harminczadok megszabása a fejedelem magános tetszésétől függ. A harminczadok ugyanis folyton magasak voltak, mérsékelni nem akarták, de különben is a mérséklés állandóságában sem lehetett bízni. De a kormány, a király, nem engedett: igy a harminczadot saját kezeiben tarthatta, jövedelmét emelhette s az örökös tartományok érdekeit szolgálhatta a magyar rovására. Nézzük azonban hogy Magyarország mily elveket követett az ezt illető kérdésekben. Az örökös tartományokkal való összeköttetésben a viszonosságot s a mennél zavartalanabb kereskedést tűzi ki czélul. Az 1791-iki munkálat azt kivánja, hogy ha valamely magyar árúczikk bevitele az örökös tartományokba eltiltatik, úgy ugyanaz történjék a megfelelő ausztriai árúval is Magyarországgal szemben. Az osztrák termények Magyarországban ugyanazon az alapon vámoltassanak el, mint a magyar árúk az örökös tartományokban; a fogyasztási vám egyforma legyen mindkét országban. Azon árúk, melyek az örökös tartományokba vámmentesen hozatnak, Magyarországba is vámmentesen jőjjenek. A kivitelt illetőleg azt kivánja, hogy azon anyagok, melyekre hazánkban szükség van, egy kissé nagyobb vámmal terheltessenek, de csak azon arányban, a mint az az osztrák gyárak érdekében az osztrák terményekkel történik. Az átmeneti kereskedést illetőleg Németországból az örökös tartományokon át Magyarországba, s innen tovább, ugyanolyanok legyenek az adóztatási elvek, mint az örökös tartományokban; ha valamely Magyarországban is szükséges árú az átmenetnél terheltetik, úgy Magyarország is viszonossággal élhessen. A teljes viszonosságot akarják tehát e pontozatok, mert hisz abból az alapból indulnak ki, hogy mindkét államnak jogai egyformák; csakhogy ezt Bécs elismerni nem akarta, miután a nyilt vagy titkos vágy mindig a beolvasztási törekvés maradt s miután mindig csak az összbirodalom eszméje volt a bécsi

kormány előtt. Az 1802-iki választmány is azt mondja, hogy kettős Magyarország kereskedésének útja; egyik kifelé, másik az örökös tartományok felé. Mindkettő szabadsága kéretik ő felségétől. A kereskedők javaslata s kérelme abban konkludál, hogy a magyar kereskedő ne legyen semmi vámdologban hátrányban az osztrák mellett, utmenetért ne kellessék oly soká várnia s ők is adhassanak valamit pro consumo s a mig eladatik, mégis úgy tekintessék az, mint transito áru. A mi a külkereskedelmet illeti, ott is a szabad kereskedelem volt az 1791-iki munkálat vezéreszméje; kivánja, hogy a külföldi termékek közül csak azok behozatala tiltandó el, a melyeket az örökös tartományokban is könnyen meg lehet szerezni. Kivitelre nézve a dohány sohasem tiltható el s a magyar gabona is csak akkor, ha háború vagy nagyobb szükség van az örökös tartományokban; de hasonló megszorításoknál a magyar helytartó tanácsmindig meghallgatandó. Más nyerstermény kivitele csak akkor lesz eltiltható, ha azt a magyar ipar érdeke úgy kivánná. A külföld felé irányuló szabad magyar kereskedelem óriási átalakító hatással volna hazánkra; sajnos, Bécs ép ezért állta útját. De az 1802-iki választmányi munkálat azt mondja, hogy a szabad külkereskedés növelni fogja úgy Magyarország mint az örökös tartományok erejét s ha ehez hozzájárul, az örökös tartományok és Magyarország között a szabad kereskekedelmi viszony, a népek milliójának jóléte fog bekövetkezni. A szabad külkereskedést még a honi gyárak tekintetében sem kell megszorítani, mert az ipar előrehaladásának nincs más emeltyűje, mint a munka illő jutalma és a haszon; ezt pedig nem teremti elő semmi más jobban, mint az eladásnak könnyűsége, vagyis a folytonos és minden akadálytól ment kereskedelem szabadsága. A tengerparti kereskedelem tekintetében sokszor történik megemlékezés s úgylátszik törvényhozásunk már ekkor kezdte Fiumét nagyobb figyelemben részesíteni. Az 1791-iki javaslat azt kivánja, hogy az ott fogott halak magyar terméknek tekintessenek s harminczadmentesen jőjjön az ország többi területére. Az 1802-iki választmány a tengerpartot — Fiumét — javasolja a magyar szabad kereskedés főutjának; az 1825-iki országgyűlés felirata kivánja, hogy Fiumében a szabad kereskedelem visszaállíttassék, mert az a franczia háborúk idejében elveszett s hogy onnan a gyári iparágak általában s szabadon s vámmentesen hozassanak be; általában véve különben is azt látjuk, hogy Fiuménak szabad magyar kikötővé válását folyton

sürgetik. Lehetetlen mindebből nem látni, hogy a magyar kereskedelem mindjobban felismerve érdekeit, azt hangoztatni, sőt kivánságait követelni is merte s hogy mindjobban kibontakozott ama homályból, melybe gyarmati alárendeltsége folytán a multban jutott. Egyébiránt a vámok s harminczadok tekintetében a a fentiekkel nem szüntek meg a kivánságok, a melyek annál fontosabbak s érdekesebbek, mert közjogi s politikai oldaluk is volt.

Az országgyűlési feliratokban követelik a Magyarország s Galiczia, továbbá a Magyarország s Erdély közötti harminczadvonal eltörlését. Mindkettőnek történeti háttere van ugyan, de csak az utóbbihoz való viszonyunk erősödött meg az idők folyamán.

Az 1791-iki munkálat azt kivánja, hogy a nagyobb kereskedelmi városokban, központokban állítassanak fel a harminczadhelyek; csakhogy ez esetben mindig a helytartótanács járjon el. Így a magyar érdekeket jobban megvédhetőnek vélik.

A kereskedőket illetőleg az 1791-iki javaslat sok fontos módosításokat ajánl. Úgy itt, mint az iparnál kimondja, hogy egyedárúság senkinek sem adandó rendes körülmények között, csak ha oly találmányra kérik, mely sikerülte esetén a nemzetnek nagy hasznára lehet. A kereskedőknek czéheket alakítani nem szabad; a meglevők eltörülendők. A kereskedők száma egy-egy városban nem korlátozható, azok bármivel szabadon kereskedhetnek, s a bejegyzésnél díjat nem kötelesek fizetni. A kereskedés joga nem adható el, s ezen jog bukás vagy más hasonló esetekben kielégítési alapul nem jelölhető ki. A házaló kereskedés szabadon üzhető, csak a feddhetlen életről szükséges bizonyítvány: külföldinek azonban tilos a házalás stb. Az 1802-iki országgyűlés alkalmával a kereskedők ezen újításoknak nagyon ellene vannak s szinte felzúdulnak a tervezett reformok ellen. Horatiussal kezdik, mondván: sunt certi denique fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum. Igen örülünk — folytatják — hogy a monopoliumok megszüntetni javasoltatnak; de mély szomorúság fogott el, midőn olvassuk, hogy a nagykereskedés még idegennek is szabadon megengedtetik felállíttatni, s megszüntetik a városok azon jogát, hogy a kereskedők száma, foglalkozása felett határozzon; megnyittatik a házalásra az ösvény, a gyárosoknak pedig megengedik portékájuk eladását, mind nagyban, mind kicsinyben. Hiába keressük ezeknek egyenkinti káros oldalait; magukban véve ugyan ártatlanoknak látszanak, de együtt tekintve felette károsak. Ugyanis mi káruk

és ártalmuk lenne a kereskedelmi testületeknek? hiszen ezek magukba véve nem ártanak, az egészre nézve pedig felette nagy hasznúak. Hogy fejlődhetne ki e nélkül testületi szellem? S hogy sikerülnének e nélkül nagyhasznú közvállalatok?... Mi lenne abból, ha a kereskedőnek szabad volna vászon mellett vasat árulni? A polgári életnek legnagyobb chaosa... olyan világos másfelől, hogy a minutista csak azon kis körre van szorítva, a hol lakik. Minek tehát véges szükségletekre határtalan eszközöket nyujtani. A városok és népességének határa stb. ezek határozzák meg az egyes vidékekre szükséges kereskedők számát; a hatóságnak tehát nem esne nehezére ezen határokat feltalálni. — Feleslegesnek találják a házalókat, ha a hatóság a kereskedők számát meghatározza. «Nem mind dologkerülő nép-e? nem jobb lenne-e inkább ezeket a müveletlenül fekvő puszták müvelésére szorítani, mint hogy ide s tova járjanak, lopjanak, adót ne fizessenek» stb.

A kereskedelem helyzetének megkönnyítésére a kereskedelmi választmány a váltótörvény életbeléptetését javasolta: az azonban még nem volt keresztülvihető, mert a nemesség részére is biztosítani akarták a váltóképességet, a mivel pedig úgy az ősiség, mint egész birtokjogi viszonyunk ellentétben volt. Az örökös tartományokban már 1717 óta volt rendszeres váltótörvény. Hazánkban a kuria már 1779-ben megbizatott egy kereskedelmi s váltótörvény kidolgozásával, s az az 1791 január 9-iki királyi leirattal az országgyűlés elé terjesztetett, de tárgyalás alá nem került. Mivel ilyformán váltótörvény életbeléptethető nem volt, helyette az 1792-ik évi 17. t.-cz. kimondja, hogy a kik valamely adásvétel vagy üzletből kifolyólag váltót adnak, szerződéseket kötnek s magokat alávetik az örökös tartományok váltótörvényszékének, vagy a fizetést az örökös tartományokban igérik, társul oly kereskedőt vesznek, ki az örökös tartományok váltótörvényszéke elé tartozik, vagy saját biróságukról való lemondás mellett, idegen biróság elismerésével kötnek kölcsönt, azon biróság elé tartoznak, melyet kötelezvényükben kikötöttek: az ily esetekben hozott itéletet Magyarország s kapcsolt részeiben a biróságok a magyar kanczellária által kiadandó megkereső levél mellett végrehajtani tartoznak. Önként értetődik, hogy mindez teljesen rendezett állapotokat nem teremt. Fel is jajdulnak a budai kereskedők az 1802-iki választmányhoz felterjesztett emlékiratban, mondván: «hitelünk

külföldön egész korlátolt volt. Hitel a kereskedés lelke s gyakran szükségesebb, mint a készpénz. Nincs czélszerűbb eszköz az annyira szükséges hitel létesítésére, mint a váltótörvényszék behozatala.» A győriek is azt mondják, hogy «e nélkül egy ország kereskedése sohasem virágozhatik, s a külföld pénze s gazdagsága sohasem folyhatik be az országba».

A közgazdasági érdekek istápolása iránti törekvés tehát elementáris erővel tört ki: az egyesek törekvése azonban más mederbe terelődött, mint hazánk történetének előző éveiben. Más volt a czél, de mások voltak az eszközök is. Az ezelőtt kitüzött czélt befolyásolta s tökéletesítette a nyugati kultura, az eszközöket átalakította a franczia forradalommal járó szabadabb gondolkodás terjedése, a szabadelvűbb felfogás, mely a kultura nagyobb fokával, az önérzet s a jog tudatában nyilvánult. A véletlen mostohaságai a multban visszataszították az országot, fejlődni nem hagyta, s gyengeségünket felhasználta az erőszak, mely hazánkat tartományi színvonalra igyekezett sülyeszteni. Erőnk gyarapodásával követeltük jogainkat, a melynek tekintetében a méltányosság ösvényét el nem hagyva, a viszonosság elvét hangoztattuk Ausztriával szemben az egész vonalon.

Az 1802-iki országgyűlésre azzal a szándékkal mentek a rendek, hogy a király nyomasztó helyzetén — melybe a franczia forradalom folytán jutott — segítsenek, de ipari s kereskedelmi sérelmeink orvoslásának kikötése mellett, vagyis az ipari s kereskedelmi szabadság feltételezése mellett. Az országgyűlési felirat a következőket mondja: Magyarország olyan termékeny, hogy minden első szükségleti tárgy bőven, sőt a mi az iparhoz is szükséges, majdnem önként és sok fáradtság nélkül találtatik, és a hazai szükségen felül sokat termel. A szorgalmat úgy a földmüvelésben, mint minden más iparnemben a haszon ingerli és táplálja; haszon akkor van, ha a felesleges vagy eladatik, vagy más szükségessel becseréltetik a kereskedés által. Ezen haszon növeli az ipart, népet, pénzt. Ha a birodalom részeit szemügyre vesszük, feltünik hogy egyik sem bir a külföldnek annyi nyersterményt szolgáltatni, mint Magyarország. Legyen tehát szabad terményeit korlátlanul külföldre szállítani, mert nem árt az a többi örökös tartományoknak semmit sem, sőt ellenkezőleg; miután általában növelni fogja a pénz összegét, az nem fog csupán Magyarország határai közzé szoríttatni, hanem

át fog abból ömölni az örökös tartományokba is gyári s kézművekért. Úgy van tehát, hogy ezen szabad kereskedés által az örökös tartományok haszna nem hogy apadna, hanem aránylagosan növekszik. Úgyannyira bízunk s hiszünk ezen igazságban, hogy meg vagyunk győződve, miszerint ezen szabad és korlátlan kereskedést nemcsak mi, hanem az örökös tartományok is kérik, már csak saját hasznukból is; mert azon félelem, hogy a kereskedés szabadsága mellett talán az örökös tartományokra háramlanék szükség, annyival is inkább megszünik, mert bebizonyíttatik, hogy a kereskedelem szabadsága mellett úgy mint az ipar emelkedik, úgy a termények bősége is növekszik. Azt is reméljük, hogy azon iparágak, melyek hazánk hegyes vidékein folytattatnak, s az örökös tartományokkal nem is vetekedhetnek, ne zárattassanak el.

A felirat fogalmazása olyformán történt, hogy a király feltétlenül nyerte meg kivánalmait. Ennek daczára megkérdezte, hogy mily reformokat kivánnak a rendek a kereskedelem tekintetében. Egy választmány — mely előzőleg a városokat is megkérdezte e tárgyban, s a melyre már utaltunk is — 12 pontban foglalta össze a kivánságokat, melyek oda konkludálnak, hogy a magyar kereskedés az osztrák városok, s a harminczadok által ne gátoltassék, s más irányú tilalom se álljon fenn. Erre a királyi leirat a gabona szabad kivitelét megengedte, ha annak az állam java ellene nem szól: a bornak kivitelére az északi országokba a követendő kereskedelmi szerződésekben figyelemmel lesznek; az állatok kivitelét nem engedik meg. A többi akadályok, mint vám, harminczad stb. tekintetében tanácskozások fognak tartatni. Azt mondja továbbá a királyi leirat a kereskedést gátló körülményekre s visszaélésekre, hogy «mielőtt ezen fontos kereskedési tárgyról további tanácskozás tartatnék, előlegesen az ország rendeinek határozottabb és a részletekre is kiterjedő kivánatait akarja meghallgatni Ő felsége, s azután adandja bővebb kegyelmes válaszát.» Az engedély tehát feltételekhez köttetett, a melyek mineműségét még nem is lehetett tudni, s így a bécsi körök engedékenységének hasznát egyelőre nem is lehetett megitélni. De nem soká váratott magára a megoldás: 1802 julius 24-ikén a bécsi udvari hirlap e tárgyban a következőket irja: Minden lehető kétségnek elmellőzésére, mely a Magyarországban kegyelmesen felszabadított gabonakivitelre nézve támadhatnék, Ő felsége saját legfelsőbb kézirata által oly

módon kegyeskedett e kivitelt meghatározni, hogy 1. a gabonakivitel Magyarországból szárazon csak ott engedtetik meg, hol ezen ország idegen tartománynyal, a minő Törökország, közvetlen határos. 2. Hogy ezen kivitel vizen egyedül a Magyarországhoz tartozó tengeri réveken át engedtetik meg, és csak a szokott vámok lefizetése mellett. 3. Hogy ezen gabonakivitel fölszabadításánál az országbeli eredetre (auf das Nationale) semmi tekintet se legyen, azért is e fölött vizsgálatok ne tartassanak. — Így azután ezen egész mozgalomnak alig volt valami gyakorlati eredménye, maradt úgyszólván minden a régiben: jól mondja az 1807-iki országgyűlés felirata «hogy ezen engedély semmi hasznára sem volt kereskedésünknek, mert a kivételek és záradékok által a kereskedőknek arra való szükséges bátorságot nem ad, hogy jelentékeny kereskedésbe fogjanak; sőt a legközelebb mult idők példája szerint, azokat aggodalomba s félelembe ejti, minthogy az 1802-iki szent Jakab havának elsején kelt királyi leirat bizonyítja, hogy az által a kalmárok elég bátorságba nem helyeztetnének; sőt egy más, ugyanazon év hónapjának 20-ikán kelt királyi levél által még az is különféle módosítások alá vettetett, és a gabonával való külföldi kereskedés azóta épen nem nagyobbodott», a mint nem is nagyobbodhatott, mert hisz az osztrák örökös tartományokon kívül csak Törökország volt Magyarországgal határos — s csak ide volt szabad a kivitel a fentiek szerint, — melynek pedig gabonára szüksége nem volt, a vizen való kivitel viszont csak a szokott vámok mellett volt lehető.

Ily körülmények mellett nem csuda, ha az elégedetlenség tartott, mert hisz nyilvánvaló volt, hogy a kormánykörök az ország közgazdasági állapotát fejleszteni nem akarták, vagy mint az 1805-iki felirat mondja «ámbár országunk független, mégis csak mint az örökös tartományok gyarmata tekintetik: az ország kereskedése az osztrák kereskedésnek vettetik alá, s idegenek által kezeltetik. Midőn a magyar termelvények szabad kiviteléről van szó, azt állítják, hogy az a magyaroknak nem adható meg, mert ez által az osztrákok sokat vesztenének.» Merészebben hangzott tehát e felirat, miután látták a rendek, hogy a magyarok jogai a legtávolabbról sem méltányoltatnak, jogos kivánságaikat különféle kifogásokkal vagy kitérésekkel ütik el. Sőt a helyzet nemhogy javulna, hanem még rosszabbodik. Egyes czikkeink kivitele még nehezebb mint annak előtte,

s a melyek engedmény tárgyát képezik, azoknál a legkülönfélébb kifogások hátráltatják a forgalmat. Az 1805-iki felirat panaszkodik, hogy virágzó borkereskedésünk elé akadályokat gördítenek; igaz azonban, hogy az 1807-iki országgyűlés e tekintetben némi kedvezményeket tett, a mint hogy más kiviteli czikkeink forgalma tekintetében is módosításokat találunk: sajnos, mindez csak félrendszabálynak bizonyult, mert hisz a kérdés teljes megoldása késett. Az 1802-iki országgyűléstől 1807-ikig lényegesebb változás nem igen történt. A kormány 1803-ban egyes rendeleteivel közgazdasági téren még nyomasztöbb helyzetet teremtett, mint annak előtte volt, de azok a következő évben megszüntettek, egyes sérelmek orvosoltattak, a minek azonban úgyszólván semmi hatása sem volt, egyrészt azért, mert az orvoslás nem volt olyan, hogy nagyobb változást idézhetett volna elő, másrészt mert a pénzügyi válság ekkor a maga teljes egészében fennállt. Az 1805-iki országgyűlés sem hozott semmi lényegesebb változást: az 1807-iki országgyűlés volt csak alkotásaival fontosabb, a melyeknél azonban az ország többet várt. Az 1807-iki határozmányok szerint azon áruktól, melyek kivitele nincs megtiltva, Ausztriában átviteli vám nem fizetendő: az útvámokat azonban meg kell fizetni, úgyszintén a harminczadot is a magyarországi állomásokon. A fogyasztási adó lefizetésére elegendő kezesség mellett haladékot adtak az eladásig. A gabona-kivitel súlyos ok nélkül el nem tiltható; a kivitelre nézve azon elvek állnak fenn Magyarországra, mint Ausztriára; a kivitel eltiltása esetén a magyar főhatóságok is meghallgattatnak, s a szállítók az út- és révvámon kívül mást nem fizetnek. A borszállítás megengedtetik úgy az osztrák tartományokba, mint azokon keresztül más országokba is szárazon mint vizen, a nélkül hogy osztrák bort is kénytelenítettetnének a kereskedők elárusításra magukkal vinni. A mint már említettük, a vámok 1824—28-ban mérsékeltettek nagyobb mértékben, a mi azután kereskedelmi forgalmunkat tetemesebben fel tudta emelni: addig a prohibitiv vámrendszer teljesen béklyót rakott közgazdasági forgalmunk nagyobb arányú fellendülésére, míg a jelzett időben már kissé szabadabban lélegezhetett a kereskedelem. Még 1825-ben az országgyűlési irásokban azt olvashatjuk, hogy miután «a nemzeti gazdaság egyedül az ipar emelkedésétől, ez pedig a kereskedés szabadságától függ, ennélfogva a jelen pangásokat nem találjuk másban, mint a lebilineselt belső

s külső kreskedésben». A vámok leszállítása tehát mindenesetre örvendetes körülmény.

Midőn a napoleoni háborúk befejeztettek, Ausztria a visszacsatolt tartományokkal egyetemben hat külön választott vámkerületből állott. Ezek egyesitését 1813 óta mindjobban feladatává tűzte ki Ausztria, s a vámkérdésben sok tekintetben enyhítő rendszabályokat foganatosított. A végleges rendezés azonban csak a magyar vámvonal eltörlésével állt be.

Az 1807-iki határozatok aránylag csekély eredményűek voltak, s a várakozásnak nem feleltek meg: a rendek feliratukban nagy határozottsággal kérték a közgazdasági kérdések orvoslását, s erősen ki keltek az ellen a politika ellen, mely a legsürgősebb politikai s közgazdasági kérdések rendezését a végletekig huzza-halasztja. Felhozza, hogy a vám tekintetében támasztott jogos követelések még mindekkoráig nem teljesittettek, a nyersterméyek szabad kivítele akadályoztatik, míg ipari tekintetben hazánk Ausztria egyeduralmának van alávetve. Hangsúlyozza a kereskedelmi szerződések szükségességét, melyekben a magyar érdekek is megvédetnek, s a fennálló viszásságok megszüntetnek. Fentiek tehát e követeléseket korántsem elégítik ki. Az 1811-iki országgyűlés, mely a legnevezetesebb országgyűléseink egyike, a nemzet s a kormány közötti surlódás következménye gyanánt meghozta a 13 éves alkotmány felfüggesztését, mert a rendek nem voltak hajlandók Ausztria zilált pénzügyeinek rendezését még részben sem magukra vállalni, illetve az országra áthárítani, s a bécsi kormány absolutisztikus törekvéseinek segédkezet nyujtani. Békés alkotásról ez országgyűlésen tehát szó sem lehetett, melynek bővebb részleteire egyébiránt a következőkben még ki fogunk térni.

A kereskedelmi élet erőteljesebb lüktetésével nem találkozunk: a kereskedelmi szellem nem volt kifejlődve, de nem is haladt helyes irányban. Sokan ennek okát a zsidóságban keresték; ennek okát azonban úgy látszik, csak a zsidógyülöletben lehet találni. Ez a legkülönbözőbb alakban nyilvánult. 1786-ban folyamodott a pesti kereskedők testülete, hogy a kereskedők száma ne haladhassa meg a 60-at, ezeknek ki kell mutatni, hogy van-e vagyonuk — de zsidót semmi körülmények között se fogadjanak be. A nagyobb kereskedő városok testülete 1802-ben az országos választmányhoz egy emlékiratot nyujt be, mely alkalommal Pozsony a következőket mondja: «a valódi

kereskedő üzleti szellemét nem szabad összezavarni a zsidók elvetemült szellemével; szem előtt tartandó, hogy a valódi kereskedő minden vállalatában nemcsak nyereséget, hanem becsületet is akar szerezni, és hogy neki üzletének kedvező menete, s a dicsőség, hogy egy új kereskedelmi ágat indított meg, nagyobb örömet okoz, mint az az által szerzett pénz.» S mindennek daczára tagadhatatlan, hogy a zsidóság a kereskedelmet előre vitte, mert hisz egyesek visszaéléseiből rendszert alkotni nem lehet. Az általános visszamaradás közepette, a megélhetés nehézsége kereste a bűnbakot, kereste az akadályt, mely egyesek boldogulásának utjába állt.

Daczára azon indolentiának, melylyel kereskedelmünk 1810 előtt s után találkozott a kormányzati körök részéről egy pillanatnyi fellendülést észlelhetünk, a mely azonban oly mélyreható volt, hogy az eddigi csorba egy jó részét kiköszörülve, tetemes hasznot juttatott az országnak: kivette ebből különösen Pest a részét. Az egész csak rövid ideig tartott. Értjük a kontinentális zár hatását. 1806-ban Napoleon eltiltott Angliával minden kereskedést, sőt még a levélforgalmat is. Kitiltotta a kikötőkből úgy az Angliából, mint az angol gyarmatokból érkező összes hajókat, s ezen dekretumot közölte Spanyolországgal, Nápolylyal, Hollandiával s Franczia ország minden szövetségesével, hogy annak intézkedéseit ők is kövessék. Hozzájárultak a tilsiti békekötésben e zárlathoz Porosz- és Oroszország, 1807-ben Dánia, Portugália, 1809-ben Ausztria s némi fenttartással Svédország is. Hogy pedig a kontinentális zár erélyesebben legyen alkalmazható, elfoglalta Napoleon a fontosabb kikötőket s partvidékeket is. Így annektálta a hollandi és északnémeti partvidéket, Olaszország több helyeit s Ausztriától Illyriát. Anglia 1807-iki retorzionalis intézkedéseire Napoleon még szigorúbb rendszabályokat alkalmazott: Anglia ugyanis a franczia s a szövetséges hajókat illetékek fizetésére kötelezte, mire Napoleon elrendelte, hogy minden oly hajó, mely ez intézkedéseknek magát alávetette konfiskálandó mint franczia hajó. Miután azonban az amerikai kormány fenyegető magatartása folytán, hajói ezen intézkedések alól kivonattak, némi gyarmatáru ez úton mégis jött Európába. A gyapotot, kávét s czukrot akarta Napoleon Európától távol tartani, hogy így ennek lakosait európai pótszerek fogyasztására szoritsa. Miután azonban Oroszország kivonta magát lassankint a kontinentális zár alól (a mi részben az orosz-franczia háborut

is eredményezte), 1813-ban Poroszország, majd 1814-ben maga Francziaország is megszüntette azt. Tény, hogy e zár nem volt teljes szigorral keresztülvihető mert hisz az alatt a csempészet hatalmasan szerveződött, a miben különösen Jersey, Málta, Sardinia és Sicilia tűntek ki: de közvetítették a gyarmatárú behozatalt franczia hajók is, olyformán, hogy díjak ellenében engedélyt kaptak angol árúk behozatalára, azon kötelezettséggel, hogy franczia kézműárúkat visznek ki. De nagyban közvetítette a gyarmatárúk forgalmát Magyarország is, a minek folytán Pest a gyarmatárú kereskedés rakhelye, s úgyszólván Európa egyik legnagyobb piaczává lőn, hova Zimonyon, Orsován, s Brodón keresztül rengeteg mennyiségű gyarmatárut szállítottak. Ezek kereskedelmi forgalmán kívül a magyar dohány, gyapju s hamuzsir stb. is nagy piaczra talált, úgy hogy a kontinentális zár Magyarországra rendkívül nagy hasznot hozott. Kétségtelen ugyan, hogy a fejlettebb iparállamokra (Francziaország, Belgium, Rajnavidék) járt ez a legnagyobb haszonnal, mert hisz bel- s külkereskedelmük egy hatalmas versenytárstól szabadult meg, de azért a közgazdaságilag aránylag hátramaradt Magyarország is óriási hasznot huzott belőle. A zár megszüntével lassankint megszünt az eddigi élénkség, más utat választott a kereskedelmi forgalom, s mivel a versenyt hazánk kiállani nem tudta, a fellendült dohány, gyapjú s hamuzsir forgalom is visszahanyatlott eddigi aránylag jelentéktelen fokára.

Gabonakereskedelmünk forgalma változó volt: 1802-ben az összes kivítel 2.367,125 mérő, míg 1816-ban csak Ausztriában 2.966,952 mérőt, 1817-ben 2.140,548 mérőt, 1818-ban 2.249,136 mérőt szállítottunk ki. 1819-ben fontokban kitett ez 167.118,862-őt, 1824-ben 140.093,696-ot s 1827-ben 173.573,470-et. A külföldi kivitel 1824-ig átlag 50,000 mázsa volt, de már ez évben a vámmérséklés folytán felment 119,222, 1825-ben 145,812, 1826-ban 185,203 mázsára. Ezenkívül kivittünk lisztet Ausztriába, mintegy 50,000, a külföldre mintegy 10,000 mázsát. Legfontosabb gabonapiaczaink voltak Török-Becse, Mosony, Baja, Szeged, Nagy-Becskerek, Temesvár, Nezsider, Nagyszombat, Besztercze stb.

Állatkereskedésünket a vámtételek nagyon megbénitottak: igaz, hogy az ez időben fellépő betegségek is sok kárt tettek. Ausztriába évente mintegy 100—130,000 drb. marhát vittek ki, de a többi külföldre a vámtételek sulyossága folytán csak mintegy 500-at. Az 1824-ki vámleszállitás a helyzetet megváltoztatta:

most már Ausztriába csökkent a kivitel, a többi külföldre ellenben növekedett. Ausztriába ment 1802-ben 158,600 drb. 1816-tól 1821-ig csak mintegy 100,000, a következő hat évben pedig a kivitel ezen alul maradt. A többi külföldre 1823-ban 10,928, 1824-ben 10,145, 1825-ben 15,072, 1826-ban 17,601, 1827-ben 18,819 darab marha hajtatott. A kivitt juhok száma 1817 kivételével, midőn az 200,000 darabot tett ki, 1823-ig csak 150,000 volt átlagban évente. 1823-ban felment 250,000-re, 1824-ben 339,754-re, 1835-ben 308,592-re. A sertéskivitel is ily szűk keretek között mozgott.

A magyar borfogyasztó piaczok legnagyobbjai: Lengyel-, Poroszország s Szilézia volt: az évenkint kivitt mennyiség 250,000 akóra ment. Svéd- s Oroszországba is propagálták a kivitelt, de az nem járt kielégitő eredménynyel.

Gyapjutermelésünk nagy volt, de a kivitel főkép csak Ausztriára szorítkozott. Ausztria szükséglete nagy volt, s így a vámokat folyton emelte, nehogy a többi külföldre irányuló kivitel is erősebben megindulhasson. Az Ausztriába kivitt gyapju menynyisége 1802-ben 124,814 mázsa, 1815—1821. között átlag mintegy 110,000 mázsa. 1824-től kezdve a vámleszállitások folytán a többi külföldre is nagyobb arányú volt a kivitel: annak előtte 100 mázsa körül volt az, míg 1824-ben 3400, 1825-ben 6136, 1826-ban 6802 mázsa. De nemcsak a vámleszállítások okozták ezt, hanem a gyapju minőségének javulása, s juhtenyésztésünk nagyobb terjedelme is, úgy hogy daczára a nagyobbodó más irányú kivitelnek, Ausztriába is növekedett a kivitelünk; így 1821-ben ez 135,606, 1822-ben 137,192, 1823-ban 142,513, 1824-ben 173,504, 1825-ben 163,286, 1826-ban 162,535, 1827-ben 190,000 mázsát tett az ki.

A dohány egyedárusága megbénította ugyan az ez irányú magánkereskedelmet, mégis nagyobb arányú volt a kivitel; de a vámok folytonos emelése az idők folyamán úgyszólván lehetetlenné tette a magánkereskedelemnek nagyobb arányú fellendülését. 1824 előtt, majd 1824-ben ugyan leszállittatott a vám, de már ekkor az elvesztett piaczot visszaszerezni nem lehetett; tagadhatatlan azonban, hogy ennek folytán mégis mozgalmasabb lőn dohánykereskedésünk. A magas vámok idejében 10,000, 1818-tól kezdve 40—60,000 mázsára emelkedett a kivitel. A dohánykereskedés, s a termelőktől való megvétel dolgában egyébiránt rendkivül sok visszaélés történt, a mi ismételt intézkedések által sem volt teljesen orvosolható.

A bőrkivitel mintegy 500,000 darabra ment évente: itt is a vámok hatottak hátrányosan 1824-ig; ugyanez mondható a faggyu, kender, gubacs, méz s hamuzsirra is.

Kender a korszak végén mintegy 40,000 mázsa szállittatott ki, míg a további időben az belszükségleteink fedezésére sem volt elegendő. A faggyu s szappan kivitele 1825-től kezdve kezdett emelkedni; azelőtt a gyakori tilalom úgyszólván lehetetlenné tette a kivitelt. 1825-ben kivittek 5534 font faggyút, 1826-ban 8601, 1827-ben 153,110 fontot az ausztriai kiviteltől eltekintve. 1824-ig Ausztriába 1000—6000 mázsa volt a kivitel, míg az említett évben 12,374, 1825-ben 12295, 1826-ban 22,512 s 1827-ben 20,952 mázsára rugott.

A méz (1824-ig kivittek évente 5000—20,000 mázsát Ausztriába), a viasz (az ausztriai kivitel 1824-ig 500—2000 mázsa) s a gubacs (a kivitel Ausztriába 100,000—180,000 köböl) kivitel csak nagyon szűk keretű volt: a vámok akadályozták ezek forgalmát is. A hamuzsirra is ez állott, melyből 20,000—50,000 mázsa vitetett ki: a kontinentális zár alatt emelkedett ugyan az európai kereslet, s vele arányban nagyobbodott a magyar kivitel, de ez annak megszünte után ujra előbbi jelentéktelenségébe sülyedt vissza.

Gyümölcsöt kivittünk Ausztriába e korszak elején egy, végén több mint öt millió fontot, a többi külföldre 50—100,000, majd 400,000 fontot. Vajat Ausztriába 200—400,000, a többi külföldre 1824-ig 20,000—60,000, azután 140—270,000 fontot. Ágytollat évente összesen 200—800,000, timsót 200,000—1.000,000, olajat 500,000—2.700,000 fontot.

Így alakult a kivitelünk; a mi a bevitelt illeti, az nem egyszer iparunk haladásáról tanuskodik. Így bőr s bőrművek 1802-ben 918,314 forintért hozattak be az örökös tartományokból; mely szám még 1816-ban is nagyban, egészben fennáll, 1817—1827 között azonban jelentékenyen, olykor a felényire csökken. A divatárúk értéke, mely a behozatalban szerepel, 1818-ig meghaladta évente a 150,000 frtot, azután átlag mintegy 50,000 frtra rúgott. Szabó- és vargamunkákból behoztak 1816—1817-ben évente 390,000 frt körül, míg azután csak mintegy 80,000 frt árát. A gyapjú s gyapjúmunkák, papír, kávé, czukor s faolaj szükséglet s behozatal azonban állandóan emelkedett.

Magyarország beviteli forgalmában a pénzérték kitett 1794-ben 2.420,217 frtot, a kiviteliben 3.134,578 frtot; 1795-ben a bevitel

2.444,439 frtot, a kivitel 1.922,038 frtot. Összes kivitelünk az osztrák örökös tartományokba — mint a mely főpiaczunkat képezte — 1802-ben 24.515,078 frtra rúgott, a miből állatokra 8.483,493 frt, gyapjúra 5.039,557 frt, mezei terményekre 2.816,338 frt, borra 2.381,815 frt, bőrökre 1.245,243 frt, dohányra 1.143,189 frt esett; a mi a behozatalt illeti, az 18.390,122 fortot tett ki, még pedig gyapjúárúkban 4.668,068, lenárúkban 2.692.265, fűszerárúkban 2.790,280, pamutárúkban 1.611,564, vas- és fémárúkban 1,299,233, selyemárúkban 1.223,901 frtot. Az összes kivitt áruink a következő értékkel szerepelnek a főbb czikkeknél 1819—1821-ben frtokban:

A magyar királyságból kivitetett összesen:

	Szarvasmarha	*Juh*	*Sertés*	*Gyapjú*	*Bor*
1819. évben —	3850239	756832	825032	11885541	3854868
1820. « —	3766237	542338	795210	11954713	4065371
1821. « — —	3852159	487595	909545	13561335	3464024

	Buza	*Rozs és kétszeres*	*Árpa*	*Zab*	*Dohány*
1819. évben —	3011683	972374	286941	545360	1594022
1820. « —	1821690	706830	171992	529284	1510876
1821. « — —	1417872	607222	87209	584302	1733652

A két utóbbi évben, különösen búzakivitelünk mutat fel nagy hanyatlást, melynek oka a rossz termésben rejlik. Általában véve igen nagy az emelkedés 1780—1782-höz képest, a mi különösen a gyapjúnál jut kifejezésre, hol 10 millónyi emelkedésre akadunk.

De nézzük külkereskedelmi forgalmunk összes adatait Ausztriával s a többi külfölddel szemben 1816—1826 között:

Külkereskedelmi forgalmunk frtokban

	Ausztriával		*A többi külfölddel*	
	Behozatal	*Kivitel*	*Behozatal*	*Kivitel*
1816. évben —	33046944·01	26927473·05	10075061·42	2543218·01
1817. « —	28766353·45	25218080·38	7649929·53	1233457·34
1818. « — —	26936590·44	27769238·24	6674236·04	2993249·18
1819. « —	24382926·32	3 863383·16	6603504·18	3003161·44
1820. « — —	36538232·45	33584960·24	7442730·15	3039939·25
1821. « —	28190473·15	30882095·54	9267086·03	2752291·41
1822. « —	30045361·49	32020971·26	10342517·52	3846261·30
1823. « —	23969168·19	31601698·10	10342517·56	4880235·40
1824. « — —	25012689·31	38779694·42	8673230·54	5546569·52
1825. « —	27066289·42	39936907·48	10590986·20	5802046·13
1826. « —	36998527·09	39285397·24	8644819·59	6836101·56

Tagadhatatlan, hogy egyes években kiviteli többletünk is van, a mi azonban épen nem bizonyitja, hogy fizetési mérlegünk aktiv; hisz ha ez évek összegét veszszük, úgy az esetről-esetre mutatkozó kiviteli többletünk csak mintegy 24 millióra rúg, míg a beviteli különbözet, mely terhünkre mutatkozik, 43 millió frtot tesz ki; mérlegünk tehát ez évek összegében 19 millió frttal marad passziv.

A postaintézmény mindjobban tökéletesült. 1807-től kezdve megszűntek a postagondnokságok, s helyökbe léptek a postaigazgatóságok. A pénzügyi szempontok minden téren jobban előtérbe léptek, a mi a posta terén is érezhetővé vált. A levélportó dija folyton emelkedett; 1817-ben két távolsági körzetet találunk, s 3 mértföldenkint és féllatonkint 6 kr. díjegység volt megállapítva. A század elején Magyarországban 365, Erdélyben 56 posta volt, a melyen kívül azonban még 27 levélgyűjtő-állomást is találunk, melyek azonban leveleket nem kézbesítettek. 1813-ban szállt át a postamester kinevezési jog hazánkban a helytartótanácsra, Erdélyben a főkormányszékre, a Paar-család lemondása folytán. Megjegyezzük, hogy eddig folyton csak diligenceok jártak, míg végre 1824-ben rendszeresíttettek az éjjel-nappal járó gyorskocsik, melyek utasokat, csomagot, pénzküldeményt s leveleket továbbítottak.

A kereskedés aránylagos fellendülésére nagy befolyással voltak útjaink javulása; felismerték ennek fontosságát, s mind nagyobb s nagyobb figyelmet fordítanak azok előállítására. Belátták, hogy a kereskedelmi forgalom jó úthálózat nélkül nem lehet tökéletes; bizonyos, hogy e tekintetben tökéleteset nem alkottak, de az is bizonyos, hogy a haladás e tekintetben rendkívül nagymérvű.

A kereskedelemre e korban, úgy mint a régebbi századokban is, a vasutak hiányában a szárazföldi útak, s a hajózás rendkívül fontos volt, mert csak ezek szolgáltak a kereskedelmi forgalom lebonyolítására. Azért látjuk ezek javítása körül azt a nagyarányú, s állandó tevékenységet, mely talán más irányú munkássággal nem is volt arányban. Azok javítása mindig elsőrangú fontossággal birt, a mi egyébiránt a vasutak tért hóditásával sem vesztett jelentőségéből.

Az 1791-iki munkálat az úthálózatra nézve kiemeli, hogy a kereskedési főutak a legnagyobb fontosságúak, s hogy ezeket minden megye köteles fenntartani; ha ezek felépítése után még

elegendő munkaerő marad, úgy sorra veendők a katonai, a mellék- és a postautak, a melyek tekintetében egyébiránt a király határoz a helytartótanács útján. Míg országos alap nem teremtetik, addig minden telek után 12 igás vagy 24 gyalog napot adnak az utak elkészítésére, a minek azonban megváltása is megengedhető. A nagyobb folyamokhoz hidak építendők, s ha ezt egyesek nem teszik meg, úgy a kereskedelmi pénztárból — melynek felállítása terveztetik — kell pénzt előlegezni, a mi a jövedelemből visszafizetendő. De kimondatott egy nevezetes elv is, még pedig a magán útvámoknak regnikoláris kassza útján való megváltása, a mivel azután az országos érdekeknek szemmeltartása következik e téren is. A helytartótanács egy tervezet kidolgozásával bizandó meg.

Az 1802-iki munkálat is az utak rosszaságát s a hidak hiányát állítja oda, mint a kereskedés egyik főakadályát; de részletesebb újmutatással nem szolgál, míg e tekintetben az 1825-iki tervezet már érdekes s fontos reformokkal lép föl. Nem a hatóságokat, hanem egy országos központot bizna meg a kiépítéssel. Az utak központja Pest, honnan két főút ágaznék ki; az egyik a Fekete-tenger, a másik Ausztria felé. A mellékutak a helytartótanács felügyelete alatt a hatóságokra bizatnának. A munka ingyenmunkálatok által végeztetnék.

Ezek voltak a tervezetek; a gyakorlatban látjuk, hogy nem maradtak a tervezgetéseknél, hanem a forgalomnak megfelelőleg igyekeztek az utakat kiépíteni. Pestből kiindulva mentek a főutak szerte az országban, de Pest határain túl azok jók nem voltak. A Pestről Győr, Moson és Sopronon keresztűl Ausztriába vezető út elég jó volt. Főbb utak voltak a Kassán, Eperjesen, Lőcsén és Késmárkon keresztűl Gácsországba vezető ut, a Pesttől Nagyváradon, vagy a Szegeden és Temesváron keresztűl Erdélybe, a Szegeden, Eszéken, Ujvidéken, Zimonyon át Törökországba, a Nagy-Kanizsán át Horvátországba, Károlyvároson keresztűl a tengerpartokra, Székesfejérváron keresztűl Stájerországba Triesztbe, az Árvamegyén át Gácsországba, a Szepesmegyétől Murányig vezető út, a Lujza-út, melyet a Ferencz-csatorna részvénytársaság Károlyvárostól Fiuméig építtetett ki, s a melynek három mellékága van stb. Sajnos, egyik-másik út fenntartása s javítása körül nem jártak el a kellő erélylyel, jóllehet nagyban, egészben nem mulasztották el azokra gondot fordítani.

A hajózás nagyobbmérvü fellendűlése e korra esik; a folyók

melletti nagyobb helyiségek kereskedelme hatalmasan fellendűl. Szeged, Sziszek, Károlyváros, Pest, Győr, Tolna, Baja, Ujvidék, Pancsova, Uj-Becse, Verbácz, Mitrovicza, Bród, Jaszenova nagyforgalmú kereskedelmi góczpontokká válnak. 1794-ben megalakul a szabadalmazott magyar királyi hajózási társaság, mely a Ferencz-csatorna kiépítését s a Kulpa hajózhatóvá tételét is czélul tűzte ki; az utóbbi által az Adria felé irányuló kereskedelmet kivánta előmozdítani, helyesebben lehetővé tenni, a mi azonban nem sikerült, jóllehet elköltöttek reá egy félmilliót. A Ferencz-csatorna 1802-ben átadatott a forgalomnak, s így e tekintetben siker koronázta a társaság munkálkodását. Korántsem gondoltak sem e csatorna építésekor, sem a későbbiekben arra, hogy ezzel az oly hasznosnak látszó mesterséges víziúttal a továbbiakban oly alaposan megakasztják víziúthálózatunk fejlődését. Pedig tényleg úgy történt. A XIX. század utolsó évtizedeiben ugyanis valahányszor egyik vagy másik hajózó csatorna kiépítéséről volt szó, mindig a Ferencz-csatornára utaltak, mint a melynél az építési költségek a haszonnal arányban nem voltak. Igaz azonban, hogy ez a csatorna főczélját, a Tisza—Duna víziút megrövidítését el nem érte. Átmenő forgalma nem lett, csak a belforgalomból tengődött. Tudjuk, hogy az idők folyamán a borjasi átmetszés következtében az állam áthelyezte a csatorna tiszai torkolatát Földvárról Ó-Becsére, s oly zsilippel szerelte fel, mely ritkítja párját. A nagy mű azonban használatlanul áll, mert a Tiszából induló hajók inkább lemennek Titelig, s megkerülik egész Bács-Bodrog vármegyét, semhogy a csatorna, rövid útját használnák a Közép-Dunához, a minek okát egyébiránt sokan a szedett csatornailletékek aránylagos nagyságában találják. A nagy múltra visszatekintő Ferencz-csatorna tehát nem vált be, jeléül annak, hogy ha valamely tevékenység szükséget pótol akkor sem válhatik be a gyakorlatban, ha útját állja annak a drágaság.

Korszakunkban terveztek egy csatornát Bécstől Sopronon és Győrön keresztűl a Dunáig, de ez csak a határig építtetett ki. Szabályozták a Murát, a mi által nemcsak az áradások maradtak el, hanem a víziút is mintegy 9000 öllel megrövidíttetett. A Száva $8^1/_2$ mértföldnyi hosszúságban szabályoztatott, a minek folytán a nagyobb hajók is Raguzáig mehettek, s így a forgalom lebonyolítását könnyítették. Megemlítjük még, hogy tervezték a Dunát a Tiszával Pesttől Szolnokig, s Pesttől Szegedig, tehát

két úttal is összekötni; de e tekintetben csak a tervezgetéseknél maradtak. A Sárvíz lecsapolásának megkezdése 1810-re, a Körös szabályozása 1828-ra esik. 1820 és 1821-ben Mohácsnál, Bajánál és Baltánál négy Dunagörbület rövidíttetett meg, a melyeknek hossza 21,000 öl volt, négy 3350 öl hosszú átvágással. 1819-ben kezdetett meg a Dunának Dévénytől a Vaskapúig való háromszögelési felmérése, majd 1833-ban fejezték be a grafikai és részletes felvételt. Találtattak védőtöltések a Csallóközben, a mosoni Dunaág mentén, Pest felett a váczi határban, Szent Benedek és Fajsz között. Adonynál, valamint Paks és Fadd között, úgyszintén Bajától Szeremléig, Monostorszeghtől Apatinig, a mohácsi sziget egyes helyein, Ócsa felett és Kőlked—Dályok között. Ezen felvétel nyomán kelt a Dévény—Gutor közötti munkálat, s ez volt az alapja az Apatin s Paks közötti 1832—1840-iki átvágásoknak. 1816. és 1817-ben Torontál vármegyében létesíttettek töltések, úgyszintén Tokajon felül is. A Morva kiöntései elleni védekezések is mind gyakoribbak. A Fertő lecsapolása czéljából 1797-ben 4700 öl hosszaságban ástak egy csatornát, míg 1813-ban a Hanság lecsapolására 16,000 öl hosszú főcsatorna s két mellékcsatorna létesíttetett, majd a Károly főherczeg és Eszterházy herczeg uradalmaiban is létesültek csatornák, melyek 1835-ben Pomogynál a Fertővel összekapcsolva, annak szárítását jelentékenyen előmozdították. A Dráva szabályozása is folyamatban van; 1805-ben Eszék alatt létesült egy átvágás; úgylátszik, hogy az 1827-iki árvízek következtében 1830—40 között készült viszont a zákány—drávatoroki számos átvágás. Egyébiránt 1832 után a Dévény—Gutori vonalon is nagyarányú, kősarkantyúból álló szabályozási munkálatokat végeztek. A Száva s Kulpa folyásának rendezésével sokat foglalkoztak, a mint erre már utaltunk is, de az a maga egészében eredményre nem vezetett. A Kőrös-Berettyó hydrografiai felvétele 1820-ban történt, de csak részben eszközöltettek 1820—1835 között Bihar, Arad, Békés vármegyék s a Kúnság által a szükséges munkálatok. A Fehér-Kőrös rendezése 1835-ben vette kezdetét, valamint a József nádor-malomcsatorna létesítése is. A Szamos szabályozására 1839-ben 14 átmetszést végeztek, a mi azonban rövidesen beiszaposodott. A Kraszna szabályozása, az Ecsedi láp lecsapolása, a Latorcza szabályozása, a Marosnak, Torontál s Csanád vármegyékben levő védtöltései szintén e korban építtettek. Mind helyi érdekű művelet, mely óriási köz-

gazdasági eredménynyel, haszonnal jár, ha kivitele eredményes, létesítése állandó, a mi azonban sajnos, alig volt elmondható.

A legtöbb munkálat rövid ideig tartó, nem helyes irányban szerveződött, a mi egyébiránt az ismeretek tökéletlensége mellett nem is nagyon csodálni való. Szalmaláng a lelkesedés. Az 1790-iki országgyűlés már kimondotta a pest—csongrádi csatorna létesítését, a miből semmi sem lesz. Vagy József császár rendeletére Mair egész halom csatornát tervezett melyekből azonban semmi sem lett. Így csatornák lettek volna létesítendők a Kulpa és Száva szabályozásával; a Száva—Dráva-csatornák, a Dráva—Mura szabályozással; a Mura—Rába, Fertő—Duna-csatorna a Rába szabályozással, a Poprád—Dnyeszter, Duna—Moldva, Elba—Majna, Aluta—Maros, budapest—szegedi, Balaton—Rába és Balaton—Duna-Földvár közötti csatornák. A XIX. század legelején a Szeged—Pest, majd Pest—Szolnok Bécs—Sopron—Győr közötti csatornát tervezik, míg 1837-ben a, Pest—Csongrád, és Kolozsvár—Grácz közöttit, míg végre az 1840: 38. t.-czikk a pest—csongrád—szegedi csatorna kiépítését rendelé el.

Fenti hajókereskedelmi góczpontok közül legjelentékenyebb volt a sziszeki, mely Fiume és Trieszt felé nagy átmeneti forgalmat bonyolított le. Sziszekre évente ment mintegy 1½—2 millió mérő gabona, de ezenkívül tetemes mennyiségű dohány, kender s gyapjú is. Szeged forgalma is nagyon jelentékeny volt, hova az árúk a Tiszán s a Maroson érkeztek, s továbbíttattak a Ferencz-csatornán át Pest s Sziszek felé, valamint a szárazföldi utakon is minden irányban. 1804-ben Erdélyből jött Szegedre 305 hajó, Aradról 203, összesen 288,177 mázsa teherrel; a Ferencz-csatornán át 513,319 mázsa gabonát szállítottak, Temesvárról és környékéről a Bégán körülbelül ugyanannyit. A Duna legjelentékenyebb kereskedelmi góczpontja Győr volt, hol szintén igen nagy forgalom bonyolítódott le.

A hajóépítés legnagyobb mérvű volt Komárom, Szeged, Sziszek s Titelen. Szegeden s Sziszeken már a XVIII. század végén is készítettek 8000 mázsányi terhet bíró tölgyfahajókat, melyek 20 évig is eltartottak s 12—16,000 frtba kerültek. Titelen a sajkás-ezred kerületében készítettek szép hajókat, nemcsak a katonaság, hanem a bánsági búza szállításának czéljaira is. De készitettek még hajókat Uj-Aradon, Baján, Uj-Becsén, Váriban, Beregben, Szolnokon, Csongrádon, Topoloveczen, Ó-Gradiskán, Bródon s Verőczén is. Verőczén készítették 1828-ban a leg-

nagyobb tölgyfahajót, mely 9—10,000 mérőnyi rakodóképességgel bir.

A hajózás maga azonban sok bajjal járt, mert a folyók szabályozatlanok voltak s a vontató-utak is hiányoztak. Ez vezetett a kapaszkodó hajózás első nyomaira hazánkban; 1812-ben Guilián Antal egy oly hajózási vállalat prospektusát bocsátja ki, melynek hajói egyrészt vitorla útján, másrészt a hajón alkalmazott kötéljárgány által hajtódnának, olyformán, hogy a folyó hosszában volna a vontató-kötél kifeszítve, s a hajó egy lóhajtású járgánynyal hajtódnék fel, az eddigi 20—30 lóval való vontatás helyett. Az ily hajókkal összekötött hajózás azonban megszünt a gőzhajó feltalálásával; Bernhard Antal nevű magyar ember tartott próbamenetet először Pesten a Dunán 1817-ben saját találmányú gőzhajójával, majd 1818-ban Bécsben is. Bernhard 1822-ben alapított ennek alapján egy hajózási részvénytársaságot, úgy szintén megtette ezt az 1818-iki kisérletei alapján a franczia Leon is; mindkettő megkapta az engedélyt a bécsi kormánytól.

A vásárok az ipar s kereskedelem fellendítésére nagy mértékben hatottak, s rendesen igen nagy forgalmat bonyolítottak le. Schwartner szerint a század elején Erdély nélkül 2000 vásár volt Magyarországban, melyek közül a pesti s debreczeni birtak a legnagyobb fontossággal. A múlt század első felében a debreczeni vásárok túlszárnyalták a pestieket, de később ezek emelkedtek nagyobb fontosságra; különösen az osztrák kereskedőkkel való összeköttetés révén nyert kiváló fontosságot. A vámmentes járműveken kívül a vámvonalokon az augusztusi vásárra 12,000 szekérnél is több ment. A debreczeni vásárban helypénz fejében 1806-ban a kalmárok 3180 frtot fizettek; a négyszögölenkint fizetett helypénz 15 kr. volt. Ebből a vásár rendkívüli nagyságáról elég jó képet alkothatunk magunknak. Egyébiránt a temesvári, kecskeméti stb. vásárok is rendkívüli nagy jelentőségre tettek szert.

Népesedési adatot is ismerünk e korról. 1805-ben az adózó népet összeírták Magyarországban a katonai őrvidék, az Erdélyhez számított Kraszna-, Közép-Szolnok-, Zarándmegye s Kővár vidéken kívül. Volt pedig ekkor Magyarországban 7.555,920 adózó lélek; a nemesség száma kitett 325,894-et, a papságé 15,600-at, s így kerekszám nyolcz millióban vehetjük fel a lélekszámot. A katonai határőrvidéket 1807-ben írták össze; népessége kitett összesen 777,424-et, míg 1815-ben 804,773 lelket írtak itt

össze. Lichtenstern szerint 1817-ben Magyarország népessége a nemesség nélkül 7.800,000 volt; Schwartner e számot 1817 és 1818-ban 8.063,680-ra teszi, Csaplovics 1820-ban a határőrvidék nélkül 8.643,722-re teszi a nemesek s nem nemesek számát, míg 1822-ben a nemesekét 435,358-ra, a nem nemesekét pedig 8.285,161-re, a mi együtt 8.720,519-et tesz ki; a határőrvidék s tengermellékkel együtt 9.853,106. Ugyanezen évben a katonai számítások adataira is akadunk, melyek szerint Magyarország népessége 8.585,874, a katonai határőrvidéké 863,667, a mi együtt 9.449,541-et tesz ki; ha ehhez veszszük a Horvát-Szlavonrszágbeli s a tengermelléki 184,200-ra tett népszámot, úgy az össznépesség 9.633,741 lesz. Az adatok mindenesetre azt mutatják, hogy tekintve az ország elnyomott helyzetét, a népesség kevésnek nem volt mondható.

A mi az államháztartási s pénzügyi viszonyokat illeti, e tekintetben korunk jelentős momentumokkal gazdag. A XVIII. század vége felé még ott tartottunk, mint századokkal azelőtt; a nagyobbmérvű pénzforgalom hiányzott, s a pénzgazdálkodás modernebb szelleme nem hódított tért. Hanem azért az általános finánczpolitikai elvek épen nem voltak ismeretlenek hazánkban. Egy oly pénzalapot akarnak szervezni, melynek folytonos, állandó jövedelme volna bizonyos erre a czélra lekötött bevételekből, s a mely közérdekű czélokat szolgálva az anyagiak nyújtásával hazánk minden irányú haladására hatna. Az 1791-iki javaslat bevételi forrásokul jelöli ki az indigenák taksáját, a talált kincset, a pénzbüntetéseket, az örökségi adót, a só árát, a luxus s közadót. De kivánja már az ország, hogy a pénzügyi dolgokat ne intézze el korlátlanul a király, hanem abban a karok s rendek is közreműködjenek, s így az ne az országgyűlésen kívül történjék. A magyar királyi kamara függetlenségét a gyakorlati életben is keresztűl kívánja vinni a nemzet, mert az e korban csak papíroson van meg; tényleg a bécsi udvari kamarától függ minden.

A pénzügyi viszonyok folyton rosszabbodtak. Az érczpénzt a kormány külföldön harczoló seregei részére volt kénytelen küldeni, minek következtében a pénz folyton fogyott, s az árúczikkek ára folyton jobban és jobban emelkedett. Hogy a kormány ezen segítsen, különféle pénzügyi műveleteket foganatosított; előbb nagymennyiségű rézpénzt hozott a forgalomba, majd papírpénzt, czédulákat látott el kényszerárfolyammal.

A nemes érczpénz mindjobban kiment a forgalomból, míg a papírpénz maradt s szaporodott; magnus numerus Schaedarum bancalium, mondják az iratok. A papírpénzjegyek értéke csökkent, a mi megzavarta az egész birodalom közgazdasági szervezetét, megrázkódtatta az ipart s kereskedelmet, annál is inkább, mert száma folyton nőtt, úgy, hogy a megyék s törvényhatóságok 1798—1800 között mindsűrübben küldték felterjesztéseiket, hogy a teher már-már elviselhetetlenné válik, s siessen a kormány orvoslásról gondoskodni, ha nem akarja, hogy általános kimerűltség legyen e visszás állapotok eredménye. Felszólal 1800-ban Csongrádmegye, mondván, hogy «évek óta küzdünk a bajjal, hogy az értékvesztett bankjegyek be nem válthatósága folytán a termelvények és gyártmányok el nem árúsíttathatnak, az életszükségletek illő módon be nem szereztethetnek. Tehetősebb polgártársaink, midőn maguknak a szükségletüket beszerzik, pénzök tetemes részét elveszteni kényszerülnek. Kalmárok és iparosok már kialkudott árúikat el nem adhatják, mivel a rossz bankjegyekből visszajáró összegeket meg nem adhatják; a szegény nép, mely papírpénzben kapott béreért semmit sem kap, éhséggel küzd. E mellett még egy új neme az űzérkedésnek is foglal helyet, a bankjegyfelváltással való nyerészkedő foglalkozás».

1802-ben a pozsonyi kereskedők testülete az országos bizottmányhoz intézett felterjesztésében írja, hogy: «ő felsége legalázatosabban megkérendő, hogy az országot, mihelyt csak lehet, lássa el elegendő mennyiségben konvencziós pénzzel, a papirpénzt pedig, valamint az ezüst és réz váltópénzt helyezze azzal helyes arányba; mert a jó pénz hiánya s a csekély tartalmú érczpénz és a papirpénz mértéktelen fölöslege a váltó árfolyamra oly jelentéken befolyást gyakorol, hogy annak szabálytalansága valamennyi iparban, de különösen a kereskedelemben nagy rendetlenségeket idéz elő. A teljes tartalmú pénznek ez a hosszas kimaradása az államnak minden külföldön eszközlendő fizetésnél mérhetetlen veszteséget okoz.» A konvencziós pénztől azonban — melyet 1748-ban Mária Terézia férje léptetett életbe s az 1753-ban Bajorország által is elfogadva fenti nevet kapta — mindjobban eltávolodtak s terjedt a bankóczédula.

Magyarország viszonyai rendezésére egy közpénztár felállítását szorgalmazta, mely a folyton jobban szaporodó szükséglet-

tel szemben fedezetet nyujtson: erre már különben is utaltunk. Ausztria azonban nem akarta azt oly irányban szervezni, mint hazánkban tervezték, mert hisz nemzeti czélokat szolgálni nem akart. A kormány az általános adófizetés elvével vélt a közállapotokon segíteni, mit azonban a rendek elleneztek. 1807-ben mégis némi engedékenységet tanúsítottak, a menyiben ez évben rendkívüli segély gyanánt a jövedelmi adó egy nemét léptették életbe, a melynek értelmében minden ingatlan jószág, gyártelep, vashámor s más hasonló vállalatok bevételének egy hatod, épületek, ingó dolgok, tiszti fizetések, tőkepénzek után pedig századrész volt befizetendő. Egyébként azonban a rendek minden jogosulatlannak látszó megterheltetést, a legnagyobb határozottsággal elleneztek s engedékenységet épen nem tanúsítottak semmi irányban sem.

A financziális nehézségek a maguk teljes egészében 1805—1816 között léptek föl. Bizonyos, hogy a franczia-osztrák háború óriási áldozatokkal járt, melyek magukban véve is képesek lettek volna a birodalom pénzügyeinek alapját megrenditeni, de e mellett még más kalamitások is járultak a pénzügyek rosszabbodásának okaihoz. Az általános gazdasági állapot a legnagyobb mértékben zavart: fokozottan volt ez a pénzügyekre elmondható, melyek az ország, illetve tartományok szerint a legváltozatosabb gazdasági vagy közjogi alapokon szerveződtek. Ha mindezt megfontoljuk, megtaláljuk a pénzügyi tönk okát, melyet előbb minden államvagyon eladása vagy elzálogosítása előzött meg, s a melynek folytán az állam hitele alapjában véve megrendült. A bankóczédulák szaporítása egyébiránt már 1762-ben elkezdődött, a mivel arányban a nemesfémpénz rosszabbodása is járt, s így az új századba Ausztria teljesen zilált financzialis viszonyok között lépett. Kétségtelen azonban, hogy a reformok visszahatása is kezdett érezhető lenni, mely szintén a meglevő pénzügyi bajokat szaporította. A régi állapotok rossz oldalai még nem tüntek el teljesen, az újak viszont pénzügyi terhekkel jártak s azok kezdetben jövedelmezőség szempontjából számba épen nem jöhettek. Különben is hazánk tőkeszegény volt, Ausztria mesterségesen táplált ipara áldozatokat kivánt; Magyarország jogfosztottságának közepette, az egészségtelen közgazdasági állapotok mellett egy oly megerősödött állam alapját nem nyújthatta, mely a pénzügyekre, az államháztartásra élesztő hatással lett volna. Ausztria széttagoltsága egységes közgazdasági fejlődést, mint a melyre

a pénzügyi műveletek szilárdan építhetők, nem nyújthatott. Ausztria alapja ingatag talajra épült, hiányzott a gondos építőmester, ki az alapozást a kellő gonddal keresztülvitte volna.

A bajt orvoslandó, a kormány 1806-ban elhatározza, hogy 75 millió kényszerkölcsönt vesz föl s új adók, pótadók, a régi adók növelését eszközli a helyzet reformálására. A helyzet azonban csak rosszabbodott, úgy, hogy még félszázalékos birtokadót is vetettek a népre. Majd 1808-ban egy nagy kölcsönműveletet terveznek, a mi azonban keresztülvihető nem volt, úgy hogy 1809 és 1810-ben több más intézkedés mellett — mint például a forgalomban levő ezüstpénznek kamatozó állampapírosokkal való beváltása stb. — a kormány Magyarországon kívül Ausztriát arany s ezüst értéktárgyainak nagymérvű beadására kényszerítette egyes kétes értékű recompenzatiók fejében, hogy így a pénzügyi zavarokat elkerülje. Daczára annak, hogy így több milliónyi érték birtokába jutottak, a helyzeten változtatni nem igen tudtak. Ezt követte a devalvatio.

Nem lehet itt czélunk az örökös tartományokban eszközölt ama intézkedéseket ismertetni, melyek a pénzügyi válság megszüntetését czélozták; azok egyébiránt a kétségbeesett állapoton épen nem segítettek. Fel kívánjuk azonban említeni, hogy 1810-ben behozták a 10%-os vagyonadót «Tilgungsteuer» név alatt, a papírpénz beváltásának czéljaira. Meg akarták ezt hazánkban is honosítani olyformán, hogy az egyházak, megyék, szabad királyi városok 20 éven át fizessék e vagyonadót. A magyar kamara el is készítette azon táblázatot, melynek alapján ezen adó behajtását foganatosítani kivánták. Fizetett volna e szerint:

Az esztergomi érsekség		250000	frt	A munkácsi püspökség		5000	frt
A kalocsai	«	100000	«	A beszterczebányai	«	10000	«
Az egri	«	60000	«	A nyitrai	«	85000	«
A zágrábi	püspökség	80000	«	A győri	«	60000	«
A csanádi	«	8000	«	A rozsnyói	«	2000	«
A diakovári	«	50000	«	A szombathelyi	«	8000	«
A pécsi	«	80000	«	A székesfehérvári	«	10000	«
A nagyváradi r.	«	120000	«	A szatmári	«	10000	«
A « g. e.	«	20000	«	A váczi	«	60000	«
A kassai	«	4000	«	A veszprémi	«	100000	«
A kőrösi	«	4000	«	A szepesi	«	10000	«

Ezen összegek a felbecsült évi jövedelem harminczadrészének mondatnak; az összes apátságoktól 280,400 forint, a pré-

postságoktól 67,300 forint, a káptalanoktól 582,000 forint lett javaslatba hozva. Fizettek volna a jász- és kunkerületek 20 éven át 86,154 forintot, a hajduvárosok 21,009 forintot, a 16 szepesi város 14,266 forintot, a szabad királyi és bányavárosok 675,010 forintot. Az osztrák absolutismus azonban nem volt képes az országra oktrojálni ezen tervezetet, mely rengeteg összeggel sarczolta volna meg a lakosságot. A tervezet adatai mindenesetre nagy érdekkel birnak reánk nézve, mert hisz azok a jövedelem adatain alapulnak s így fogalmat alkothatunk e kor vagyoni helyzetéről, jövedelmének nagyságáról. Valószinű azonban, hogy a becslésnél kissé túlléphették a határokat, mert hisz a kirovásnál s behajtásnál a mennél nagyobb összegű vagyoni adó megszerzése volt a czél; a bajból csekély eszközök nem ránthatták ki Ausztriát. Sajnos, erre semmi eszköz sem volt elég alkalmas.

De nézzük, hogyan szaporodott el a papirpénz s hogyan jutott el Ausztria a devalvatióhoz.

Papirpénzt először Mária Terézia bocsátott ki, még pedig 1762-ben 12 millió forint értékben; ez József császár alatt 20 millió forintra emelkedett. 5, 10, 25, 100, 500 és 1000 forintos jegyek bocsáttattak ki, melyeknek az volt a feladatuk, hogy azok Magyarország, a cseh és az osztrák örökös tartományok minden kamarai, adó s sópénztáránál készpénz gyanánt elfogadtassanak. El is fogadták azokat kezdetben nemcsak a pénztárak, de mindenféle fizetésnél is, mígnem nagy számuk az értékben való hitelt meg nem ingatták. 1790-től kezdve értékük rohamosan csökkent, úgy hogy már 1797-ben kényszerárfolyammal kellett őket felruházni. Ezen bankóczédulák kibocsátási értékének úgyszintén az ezüst értékének adatait alábbi számadataink mutatják:

Év	*Az ezüstpénz árfolyama*	*A bankóczédulák árfolyama*	*A fargalomban levő bankóczédulák állománya*	*Év*	*Az ezüstpénz árfolyama*	*A bankóczédulák árfolyama*	*A forgalomban levő bankóczédulák állománya*
1796.	101¼	99·75	46825925 frt	1805.	146	68·49	377126245 frt
1797.	102	98·03	74228960 «	1806. nov.	175	57·14	449793361 «
1798.	101	99·00	91861965 «	1807.	202	49·50	487560915 «
1799.	107	93·46	141018640 «	1808.	222	45·04	524239979 «
1800.	115	86·96	200948588 «	1809. jul.	315	31·74	650922945 «
1801.	116	86·20	262030092 «	1810. jan.	469	21·32	864724438 «
1802.	120	83·33	337172339 «	1810. jun.	495	25·32	942170786 «
1803.	133	75·19	339167676 «	1810. okt.	552	18·11	994986170 «
1804.	135	74·07	337665610 «	1811. márc.	833	12·00	1060798000 «

Az arany s ezüstpénz úgyszólván teljesen kiment a forgalomból; a mult század végén s a század elején a magyar s osztrák pénzverdékben arany s ezüstből a következő mennyiséget vertek forintokban:

Év	Arany	Ezüst	Év	Arany	Ezüst
1791—1800-ban	21.756,214	166.478,174	1817-ben	1.682,094	2.596,619
1812-ben	1.154,826	5.177,926	1820-ban	1.859,553	6.088,992
1813-ban	1.322,509	6.741,215	1821-ben	1.863,823	3.59,0992
1814-ben	989,563	2.371,333	1822-ben	1.83,0100	3.166,123

Forgalomban csak a papírpénz nagy mennyisége maradt, az érczpénz kiszivárgott az országból. De nemcsak a papírpénz nagy tömege volt a baj, hanem a rengeteg mennyiségű váltópénz is. 1795—1805-ig 177.650,707 ezüst váltópénzt vertek, a minél a pénzverési nyereség 70 millió forint körül volt. A kivert rézpénzek mennyisége kitett:

1791—1800-ig	9371958	frt 30	kr.
1800—1805-ig	62131000	« —	«
1809-ben	16080000	« —	«
1810-ben	19224749	« 24	«
Összesen	106807707	frt 54	kr.

Minden év adatát nem ismerjük, de bizonyos, hogy 1791—1810 között több mint 130 millió forint árát vertek ki rézpénzből; e mellett lábrakapott a bankóczédulák hamisítása is. Magyarországnak ugyan jogilag semmi köze sem volt az egész dologhoz, semmi köze sem volt a financziális válsághoz, mégis viselte a pénzügyi bajok következményeit. Az 1802. s 1807-iki országgyüléshez való panaszos felszólalásoknak csak igéret s semmi más gyakorlati eredménye sem lőn.

A papírpénz óriási tömege a népben a tékozlási hajlamot növelte; érdekesen írja ezt le Csaplovics: «Az emberek hozzászoktak nagy összegekkel számítani. Hol előbb krajczárokról és garasokról volt szó, ott később csak forintokról beszéltek. Minden megdrágult. A korábban fölébredt nemzeti érzés kihülni látszott s helyét az önzés foglalta el. A nép a papírpénz bősége mellett mind több szükségletet kezdett megismerni. A fényüzés hatalmasan terjedt. Ezüst kanalakat előbb csak a gazdag nemesség asztalán lehetett látni, azóta a polgároknál is ezüst készletek díszítik nemcsak az asztalt, hanem az éjjeli szekrényt is.

Az elnyűlhetetlenül készült ősi butorok mindenütt új, elegáns, tükörsima, fényezett butoroknak engedtek helyet, melyeknek egy vízcsepp is megárt. Az emberek lakhelyei mintegy varázsütésre többé-kevésbbé pompás palotákká változtak át. A gyémánt függők szemmelláthatólag szaporodtak. Arany zsebórák, korábban ritkák, mint a fehér holló, közönséges jószággá váltak most, nem ritkaság, hogy még a szolgák is órát viselnek. A polgári társadalomban sietett mindenki elhagyni a maga tulajdonképeni helyét s megragadva a jólélés általános szédelgésétől, oly magas helyet foglalt el, a melyen, minthogy a régi rend visszatérni látszik, nem sokáig tarthatja magát. Ebben az időben a czímkórság is befészkelte magát; egy fokkal mindenkit magasabban titulálunk. Azonban a népesség nem minden osztályának volt alkalma annyi pénzt szerezni, a mennyi szükséges volt arra, hogy a fényűzésben el ne maradjon; s ezek nemcsak tevékenységüket igyekeztek fokozni, hanem mindenféle furfangos fogásokhoz, csaláshoz, lopáshoz, adósságcsináláshoz folyamodtak, hogy bevételeiket szaporítsák. Legrosszabb helyzete volt a fixfizetésből élők népes osztályának és a szegénységnek. Mindkét osztály valóban sanyarú szükséget szenvedett, míg a többiek tobzódtak. A jótékony egyensúly egészen fölbillent.»

A helyzet oly kétségbeejtő volt, hogy a segítségnek még a reménye is eltünt, úgy hogy az 1811-ik évi február 20-iki nyilt parancs kimondta a devalvatiót.

Eme rendelet értelmében a bankóczédulák értéke névértékük ötödrészére száll le, olyformán, hogy az 1812-ik év január végeig váltójegyekkel becserélve a forgalomból kivonatnak. A váltójegyek maximális összege 212.159,750 forintban állapíttatik meg; egyidejüleg leszállíttatik a rézpénz értéke is, még pedig a váltójegyekhez való arányban a 30 krajczárosok 6 krajczárra, a 15 krajczárosok 3 krajczárra, a három krajczárosok $^3/_5$ krajczára, az egy krajczárosok $^1/_5$ krajczárra, a hat, $^1/_2$, s $^1/_4$ krajczárosok a forgalomból kivonattak, végül az államadósságok kamatai felényire szállíttattak le.

Ezen pénzügyi bukás folytán megakadt a forgalom, a hitel bizonytalanná vált s általános zavar váltotta fel a helyzetet; önként értetődik, hogy hazánk fejletlen pénzügyi viszonyai mellett a káros visszahatás nálunk kisebb mérvű volt, mint Ausztriában.

A devalvátiónak azonban még nem volt vége; Ausztria

szerencsétlen pénzügyi műveletének még folytatása volt, a mint azt a későbbiekben látni fogjuk. De haladjunk sorrendben. Az 1812-ik év augusztus 1-én kibocsátott pátens értelmében, minden olyan pénzbeli szerződés, mely 1799-ben kelt, az új pénzjegyek annyi névértékével egyenlíttetik ki, mint a mennyiről a szerződés akár arany, akár ezüst, akár bankóczédulában szól, kivéve, ha a fizetendő pénznem külön meghatároztatott. Az 1799-ik év utáni tartozások kiegyenlítésére egy skála állíttatik fel, mely 1799 januártól 1811 márcziusig szól s kimutatja a bankóczéduláknak a konventiós ezüstpénzhez való arányát. Az 1811 február 20-ika után kelt szerződések váltópénzben névérték szerint fizetődnek; minden más ellenkező intézkedés semmis.

A bankóczéduláknak a konventiós ezüstpénzhez való arányát a következőkép állapították meg.

	Ezüstárfolyamu bankóczédulákban		
	január	*julius*	*december*
1799. évben	103	106	113
1800. «	113	115	118
1801. «	116	116	117
1802. «	119	120	128
1803. «	130	132	133
1804. «	134	135	132
1805. «	133	132	149
1806. «	147	184	184
1807. «	190	197	203
1808. «	204	242	222
1809. «	221	315	405
1810. «	469	405	500
1811. «	500	—	—

Ezzel azonban a pénzügyek rendezésének nem szakadt vége, a minthogy a pénzügyi bajok is folytatódtak. Az 1812-ben kitört háború újabb papírpénz kibocsátására birta a kormányt; 45 millió forint értékű 2, 5, 10 és 20 forintos jegyek kerültek forgalomba előlegzési jegyek név alatt (Anticipationsscheine), melyek azonban csak nevükre tértek el az előbbeni értéktelen papírosoktól. Értékük az 1813 április 16-ikán s május 7-ikén kelt nyilt paranesok alapján a váltójegyekével lett egyforma, a melyek azonban értéküket a konventiós pénzzel szemben fenttartani nem tudták. 1812-ben 73-on állt árfolyamuk, de az előlegezési jegyek kibocsátása után értékük mindjobban hanyatlott; 1813-ban 54·65 (295.588,020 frt), 1814-ben 43·80 (457.612,790 frt),

1815-ben 28·49 (610.065,930 frt), 1816-ban 30·49 (638.715,920 frt), 1817-ban 30·03-on álltak, mikor is a váltó s előlegezési jegyek összege 528.714,320 frtot tett ki. Ezen nagy hanyatlás mellett e papírosok nem voltak tovább tarthatók s egy második devalvatió előtt állt a kormány, mely azonban azon haszonnal járt, hogy vele a pénzügyek végleg rendeztettek. A papirok bevonása tekintetében az 1816. és 1817-ik évi nyilt parancsok két utat írnak elő. Az egyik az, hogy e papírok bevonatnak s $^{2}/_{7}$ részben konventiós pénzzel, $^{5}/_{7}$ részben 1%-ot jövedelmező állampapírokkal cseréltetnek ki, a másik az, hogy az akkor alakított osztrák nemzeti bank minden részvényeért befizetnek 1000 forintot papírpénzben, 100 forintot konventiós pénzben. Az előbbi államkötvényekkel pótoltatott, az utóbbi lett a bank alaptőkéje. A bank 100 pengő forintot fizet 250 forint váltópénzért.

Az osztrák nemzeti bank szabadalma az 1816 június 1. és 1817 július 25-iki patenseken alapult. Tulajdonképeni czélja az elértéktelenedett papírpénz beváltása, az állam zilált ügyeinek rendezése volt. Részvényeinek száma 100,000-ben állapíttatott meg s a mint említettük darabonkint papírpénzben 1000, konventiós pénzben 100 forinttal, miután a tervbe vett 2000 forintos papírpénz s 200 forintos konventiós pénz befizetése 50,000 darab részvényre nem sikerült. Nagy hiba volt az állam részéről, hogy az elértéktelenedett papírpénznek nagy értéket tulajdonított. A váltójegyek árfolyama a konventiós pénzzel szemben 330 volt, a mi mellett mégis 140 forint váltójegyért 40 forint ezüstpénzt adtak és 100 forint névértékű 1%-os kötvényt, a mi konventiós pénzben körülbelül 20 forintnak felel meg. Így 140 forint váltójegyért 60 forint ezüstpénzt adtak, vagyis $223^{1}/_{3}$-os árfolyamot. A mi pedig a bankrészvények útján való beváltást illeti, a $2^{1}/_{2}$%-os államkötvények $8^{1}/_{4}$%-os kamatozást nyújtottak, ha a váltójegyek 330-as árfolyamát vesszük alapul. A váltójegyek előbb említett beváltási módja oly nagy arányokat vett, hogy azt szükségesnek látták megszorítani. 1817 január 10-ike után a váltójegyeket már a tőzsdén szedték, melyeket csak bankrészvényre való befizetésnél fogadtak el olyformán, hogy 100 forint ezüstpénz fejében 200 forint váltójegy fogadtatott el.

A bankrészvények száma ugyan 100,000 darabban állapíttatott meg, de már 50,621 jegyzése után megszüntették az aláirást. A befizetett 50.621,000 forintnyi váltó jegyért államkötvé-

nyeket adtak; a befizetett 50.621,000 lett a bank tulajdonképeni vagyona, mit a leszámolási üzletben használt fel, melyet neki az 1816 junius 1-i patens kizárólagosan biztosított a bankjegykibocsátással egyetemben. A bank továbbá adó- és bélyegmentességet nyert. A bankjegyek elfogadása a magánforgalomban szabad megegyezés tárgya lőn, de nyilvános pénztáraknál azok névértékben konventiós pénz helyett elfogadtattak, azok beváltásra a bankhoz vissza nem jutnak, míg ha a bankjegyeket magánosok mutatják be a banknak, ez azt köteles érczpénzre beváltani. A bank 25 évre, tehát 1841 július 1-ig alakul meg, de ha a részvényekre befolyt 2½ %-os kötvényeket addig be nem váltja, úgy szabadalma továbbra is érvényben marad.

A bank az 1817 julius 15-ikén kelt patens alapján kezdte meg működését: felvette ügykörébe a leszámítolási üzleten kívül a giro, előlegezési s letéti üzletet is, jogot kapott bárhol fiókot állítani s ott, hol ezt felállítja, a leszámítolási üzletet s a kamatozó jegykibocsátást más intézetnek nem engedik meg. Daczára, hogy a bank s az állam között alapszabályai értelmében szorosabb viszony nem volt, állami ügyek lebonyolítását azért a bank magára vállalta. Így az 1820 márczius 3-ikán kötött szerződés értelmében a bank a még forgalomban levő 450 millió forintnyi papirpénz bevonását magára vállalta; az árfolyam előre meghatároztatott, még pedig olyformán, hogy 100 konventiós értékű forinttal 250 forintot bécsi értékben vettek egyenértékűnek. Egyébiránt a banknak az állammal való szorosabb kapcsa volt a bank későbbi válságos helyzetének az oka.

A bank bécsi értékben 443.899,052 frt papirpénzt váltott be, a miért konventios pénzben osztrák értékre számítva fizetett 186.437,602 frtot: ebből 73.500,000 forintot az állam adott, 112.937,602 frtot kötvényekkel fedezett. Az állam adott a banknak követelése fejében 63 millió 4%-os, 49.937,602 frt kamatnélküli kötvényt, továbbá 70%-os árfolyamon jelzálog-kötvényekben 161.339,251 forintot osztrák értékben. A kötvények törlesztése 1821 január 1-ével kezdődő járadékkal lett volna fedezendő, de az 1822-ben elhalasztatott 1837-re, a mely évtől kezdődőleg pontosan fizettetett a törlesztési részlet.

A szabadalom kezdetén a bank jogosítva volt 1000, 500, 100, 50, 25, 10 és 5 forintos jegyeket kibocsátani. Egyébiránt 1822-től kezdve a bank leszámítolta a központi állampénztárnak

a vidékiekre kiállított utalványait is, a mi eleinte évenkint 6 millióban állapíttatott meg. Mivel az állam kötelezettségeinek eleget nem tett, már 1848-ban az ily irányú tartozás 50 milliót tett ki. A leszámítolási kamatláb 1822-ben 5% volt, de már 1823-ban 4, majd 1834-ben 3%-ra csökkent. 1842-től kezdve a bank magára vállalta a 3%-os központi pénztári utalványok kibocsátását, esetleg beváltását s leszámítolását, a mely ügylet az idők folyamán szintén csak a banknak az állammal szemben fennálló tartozását szaporította. A bank ügyeinek jobb áttekintésére való tekintettel már itt megemlítjük, hogy az 1841-ben lejáró szabadalma 1866-ig megújíttatott 1841 julius 1-én; a bank s az állam közti ügyekre szabad kéz engedtetett. A bank ügyköre annyiban tágult, hogy most már Bécsre intézvényezett, s Bécsben fizetendő váltókat is leszámítol, s kézi zálogra 6% mellett előleget ad.

A bankjegyforgalom s érczkészlet nagysága korszakunkban a következő volt:

	Bankjegyforgalom	*Érczkészlet*
1818. évben	26738365 frt	19214658 frt
1819. «	43786915 «	33061150 «
1820. «	51915255 «	29424892 «
1821. «	34827785 «	18423054 «
1822. «	48294765 «	19089177 «
1823. »	51028590 «	15508766 «
1824. «	68057250 «	22071736 «
1825. «	82110710 «	19012266 «

A bank érczkészlete tehát nagyobb ingadozások után újra az eredeti színvonalra szállt, míg a bankjegyforgalom óriási emelkedést tüntet föl: ennek eredménye volt azután, hogy a jegyforgalom és az érczkészlet közötti arány folyton rosszabbodott. 1819-ben volt az a legkedvezőbb: ez évben a kettő úgy aránylott egymáshoz mint 1 : 1·33-hoz. Korszakunk végén azonban már a 4·32-szeresére emelkedett a bankjegy-forgalom az érczkészletnek. A kibocsátási alap tehát fokozatosan rosszabbodott.

Magyarországon nagy volt a felháborodás a devalvationalis műveletek miatt. 1811—12-ben tartatott az utolsó országgyűlés, hol a rendek a sérelmeket nyiltan előadták; egyébiránt a megyék is csak vonakodva teljesítették a kormány rendeleteit. Mert az 1811-ike előtti intézkedések érdekünket nem sértették annyira, mint az 1811-ikiek, melyek hatálya Magyarországra is

kiterjedt. Igaz, hogy pénzgazdálkodásunk sokkal kevésbbé volt még kifejlődve, semhogy oly rázkódtatások lettek volna nálunk észlelhetők mint Ausztriában, hanem az volt a baj, hogy a birodalom pénzügyrendszerének keretébe a kormány már 1802 óta mindjobban akarta Magyarországot belevonni, s némileg elszigetelt állásából kimozdítani, a mi 1811-ben jórészt sikerült is. 1802-ben adó- és hadpótlékok megajánlására igyekezett az országot rávenni, majd a só-árfelemelésnek szentesítését kivinni, s minden módon rajta volt, hogy hazánk a birodalom pénzterheinek viselésében minél intenzivebb részt vegyen; ez igyekezetnek azonban 1811-ig annyira ellent birtak a rendek állani, hogy 1811-ig a pénzügyi terheket úgyszólván csak az örökös tartományok viselték. Nagy is volt a neheztelés ez utóbbi részéről a birodalom érdekeinek ily elhanyagolása miatt, úgy hogy fennen hangoztatták, miszerint Magyarországban gyökeres alkotmányreformra van szükség.

Az 1811-iki patens megküldetett a törvényhatóságoknak, de az ingerültség oly nagy volt, hogy a békés megegyezés reményében a kormánykörök jónak látták országgyűlést egybehivni. Az országgyűlést egybehívó királyi leirat hangsúlyozza, miszerint elvárja, hogy a rendek az eddigi intézkedéseket helyeselni fogják, s hogy a fent érintett devalvationalis skálát elfogadják, mely a bécsi kereskedők jegyzései alapján történt. A rendek azonban a legnagyobb ingerültséggel tárgyalták e kérdést, s a király azon jogát, hogy finánczpolitikai dolgokban ily mélyrehatólag intézkedjék a nemzet akarata nélkül, nem ismerték el. A devalvatio egy óriási adómegterheltetéshez hasonlított, mely a rossz papirjegyek kibocsátása folytán állt elő: már pedig mindkettő törvénytelen, úgy az önkényes adókivetés, mint a rossz papirpénz kibocsátás, s így a rendek az ide vonatkozó nyilt parancs eltörlésének szükségét hangoztatták. Mivel azonban ez kivihető nem volt, a rendek inkább csak általánosságban kárhoztatták az eddigieket feliratukban. De a kormánytanács újból felhívta a rendeket, a dolgot az eddigiek alapján rendezni. A rendek belátva, hogy a helyzeten változtatni úgy sem lehet, azt kivánták, hogy egy bizottság alakíttassék, mely a király által kinevezett biztosokkal tárgyalásokba bocsátkozzék a Magyarország által fizetendő részlet s a kapcsolatos pénzügyi viszonyok dolgában. A kormány e bizottságban azután azt követelte, hogy Magyarország száz millió forint beváltási

jegyért vállalja magára a kezességet, fizessen mindaddig két millió forintot évente, míg csak a papirpénz az ezüsttel egyértékűvé nem válik, s a rendes adókon kívül fizessen még 12 millió forintnyi indirekt adót.

E fölött azután az országgyűlési tanácskozások újra megindultak, s azt kivánták a tanácskozások folyamán, hogy a kormány először Magyarországgal lépjen egyezségre, s a mi itt törvénynyé válik azt fogadja el Ausztria is. Az államadósság meghonosításába a rendek beleegyezni nem akarnak, a kivánt fizetéseket nem teljesítik, s általában kifogásolják a finánczpatenst, mely a gyakorlati életnek, a pénzügyi követelményeknek meg nem felel. Kérik továbbá, hogy az úgy is kimerült ország, ne a devalvationális patens alapján, tehát ne ötszörös pénzben fizesse az adókat. Mindez azonban nem fogadtatott el.

Daczára a kormány visszautasító viselkedésének, a rendek a szükségletek megszavazásában engedékenységet tanusítanak. Megszavaznak harmadfél millió mérő szemes gabonát, a só árának fölemelését, akadálytalan adófizetést stb., a mit különben a kormány mind keveselt.

Fentebb már említettük, hogy a devalvationalis skálát a kormány bécsi jegyzések alapján rendezte: ezt a rendek elfogadni nem akarták. A magánadósságok visszafizetésének módját, reduktióját a rendek sokkal jobb alapon kivánták rendezni. Ugyanis az adósságokat, tartozásokat osztályozni kivánták a méltányosság alapján, ugyanígy a tőkereduktiókat is: a konventiós pénzlábat, s nem a beváltási jegyeket akarták elfogadni a valuta alapjául, de a nagy pénzhiányra való tekintetből 4%-os kamatláb mellett a legközelebbi országgyűlésig moratoriumot indítványoztak.

A rendeknek a pénzügyekre való indítványa nem fogadtatott el, sőt mivel a király belátta, hogy az országgyűlés a kormánynyal nem hajlandó együtt működni, az 1812 május 20-ikán kiadott leiratával feloszlatta az országgyűlést s a februári devalvationalis nyilt parancsot hazánkra is érvényesnek jelentette ki. Fel volt így függesztve az alkotmány 1825-ig, korlátlanul intézkedtek hazánkban minden téren, nem volt meg az országgyűlések tiltakozó szava, mely némileg mégis feszélyezte az erőszak egyes nyilvánulásait. Nem is késett a visszahatás, mert hisz az alkotmányfelfüggesztés kora történelmünk egyik legsötétebb szaka, midőn az abszolutizmus korlátlan hatalmat

gyakorolt minden téren a jogfosztás eme idejében: nem respektálták sok százados alkotmányunkban gyökerező jogainkat. Valahányszor Ausztria érdeke követelte — már pedig sokszor követelte, — mindannyiszor háttérbe szorult a magyar érdek, a magyar jog s törvény, és az önkényuralom korlátokat nem türő szeszélye minden téren ellenszegülést nem türve szabta ki a teendőket. Megtette Ausztria, hogy az 1811-iki adót ezüstpénzben hajtotta be az országon, a mi óriási nyomort hagyott maga után.

Fentebb már említettük, hogy az 1816 s 1817-iki intézkedések mily módon orvosolták a pénzügyi helyzetet: de Ausztriában különféle adónemeket is hoztak be. Mint egyik legfontosabb, az állandó földadó meghonosítása az 1817-ik évi márczius 23. és deczember 1-i rendeletek alapján említhető, a melynek értelmében a föld a tiszta jövedelem alapján adóztatik meg, s mint a mely úgy az adózás, mint a gazdálkodás tekintetében korszakalkotó.

1815-ben gabona és katonai szolgáltatásra szólíttatott fel az ország, a mit ugyan kezdetben siker nem koronázott, de végre a hatalom előtt kényszerülve volt a nemzet meghajolni. Súlyos teher gyanánt háramlott az országra az adóknak az új pénznemben az előbbi adóösszeg nagyságában, számbeli összegében való fizetése, a só áremelése, a mit különben az 1818-iki leirat értelmében ezüstben kellett fizetni: sőt elrendeltetett, hogy az adókat is ezüstben fizessék. Ez ellen ugyan a magyar udvari kanczellária is felszólalt, de hiába. Oda nyilatkozott pedig «hogy ezt a nemzet már csak azért sem teljesítheti, mert az egész országban 4—5 millióra menő ezüstpénz nem is található; s a kormány főfeladata inkább az volna, hogy előbb a nemzeti ipar és forgalom kifejlesztéséről gondoskodjék, a készpénz szaporodását az országban könnyítse, a só árát mérsékelje, a parasztok adóképességét növelje mielőtt a közterheket emeli.» Ez azonban csak mint kiáltó szó veszett el a pusztaságban. A katonaszolgáltatás tekintetében is újabb s újabb követelésekkel léptek föl.

De tervbe vétetett a megyei ügyvitel új irányú rendezése is, a mit az 1817. és 1819-iki rendeletekkel akartak elérni, hogy hogy így az ellenállás lehető ne legyen a kormány részéről jövő rendeletekkel szemben, valamint rendezni óhajtották az úrbéri viszonyokat is.

Nagy volt a panasz az újonnan szervezett bank ellen is

Magyarországban. Fennen hangoztatták, hogy a kereskedelem s pénzforgalom ilyformán e banktól függ, a mely magánbank lévén, inkább saját hasznát nézi, mint a közét, s különben is alapos lehet a félelem, hogy Magyarország, mely mindig a rövidebbet húzza, ez intézménynél is károsulni fog. A következmények megmutatták, hogy a dolog így is történt. A bank saját s Ausztria érdekeit tekintette mindenekelőtt.

Hogy azonban az erőszak mily eszközökhöz nyúlt Ausztria érdekében, azt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a forgalomba hozott bankjegyek biztosítására a kormány lekötötte önkényüleg a magyar bányákat, a mi nagy ellenzésre talált ugyan, de annak semmi gyakorlati értéke nem volt. A magyar érdekeket következetesen elhanyagolták, anyagi ügyeinket, a minden téren mutatkozó közgazdasági követelményeket figyelmen kívül hagyták, úgy tekintették az országot, mint egy tartományt, melyet renitenskedéseért meg kell büntetni. Minden adott alkalommal felhangzott a kormány szava, hogy a magyar alkotmány, a magyar nemesség ellenállása oka a kibontakozás lehetetlenségének. Ily irányban sugalmazta a röpiratokat, a czikkeket: de azért a megyék, s általában az ország, továbbá is passiv resistentiát fejtett ki; a katonaállítás dolgában egyes megyék ellentétes álláspontra helyezkedtek, úgy hogy a megpuhítási törekvés épen nem sikerült. Részben a nemzeti ellenállásnak tudható be Ferencz király 1825-iki rendszerváltoztatása, de meg a fenyegető külügyi viszonyoknak is, valamint a keleti bonyodalmaknak. Tartott tőle a király, hogy ha szüksége lesz a magyarságra, azt szembe találja magával. Midőn Ferencz király 1825 julius 3-ikán Bergamoban aláirta az országgyűlési meghívót, az aggodalmaskodó Metternichnek azt felelte: Most jól fogadnak a magyarok, mert nem kérek tőlök semmit; míg ellenben pár év mulva — ki tudja — nem leszek-e valamiben rájuk szorulva?

De térjünk át a hitelintézetekre; nézzük annak egyetlen alakja mily forgalmat fejtett ki e korban. Az első takarékpénztár megalakulása e korra esik. Schwartner megjegyzi már erről, hogy «a magyarországi tőkepénzesek, habár a szokásosnál kisebb kamat mellett, örömest helyezik el tőkéiket a magyar királyi udvari kamaránál, ott a hitelpénztár állapota 1774 január 1-én 7.008,922 frt volt, 1782 végén már csak 5.157,663 forint; a franczia háborúk alatt körülbelül 22 millióra emelkedhetett.» Ezen hitelpénztár felállítását mint arról már megemlékeztünk 1772 november 15-ikén

rendeli el egy királyi leirat, hogy az egyrészt az államhitel szükségleteit elégítse ki, másrészt viszont magyar tőkepénzek gyümölcsöző elhelyezésére szolgáljon. Először a magyar királyi udvari kamara kebelében lőn az felállítva 1773-ban, de már 1774-ben attól külön választatott. A központi pénztáron kívül fiókok is voltak az országban, melyek betéteket kamatozásra elfogadtak. A betétekért 5, 4½, 4 s 3½%-os kötvényeket állított ki a pénztár. 1776 deczember 4-ikéig csak az állam szükségleteinek pótlására fordíttatott a betét-állomány, de ekkor megengedtetett, hogy ha a szükségleten felül pénz áll rendelkezésre, abból magánosoknak is kikölcsönözzenek. 1775 október végén a betétek állománya 7.012,059 frtot tett ki, mely összegben nagyobb betevők s betétek voltak a következők: gróf Schönborn Ervin 50,000, báró Trenk 50,000, Ditrich Sándor 50,000 frt, gróf Nádasdy Mihály 40,000 frt, Mitterbacher Johanna 32,000 frt, Trummer örökösei 10,000 forint, gróf Sonau Alajos 9000 frt. A század első éveiben a betétek az alábbiak voltak, mely nagy összegek azonban a bankóczédulák s előlegezési jegyek nagy számában találják magyarázatukat. Máskülönben is aránylag nagy s felesleges tőke Magyarországból nem gyűlhetett volna össze. Egyébiránt a pénz elértéktelenedése abban is kifejezésre jutott, hogy 1811-ben a betétek kamatlába 2½, 2¼, 2 és 1¾%-ra szállíttatott le. A betétek a következők frtokban:

1801	julius 1-én		22.057,082	1812	október	végén	23.115,725
1802	október	végén	23.060,974	1813	«	«	23.114,797
1803	«	«	22.639,371	1814	«	«	23.114,697
1804	«	«	22.668,990	1815	«	«	23.116,012
1806	«	«	22.936,743	1818	«	«	21.219,528
1810	«	«	22.676,626	1819	«	«	21.177,520

Ily betét-állományt tudott Magyarország első hitelintézete kimutatni 80—100 év előtt, ilyen volt első takarékpénztárának alapja, mely a kezdetleges viszonyok között tovább fejlődni nem tudott, s a mely ha a pénz elértéktelenedését tekintetbe veszszük, fokozódó forgalmat nem is tüntet föl, mert hisz a pénz aránylag magasabb értéke mellett sem tüntetett föl számbavehetőleg kevesebb összeget, mint későbben a papirpénz nagy tömege mellett, sőt a mint láthatjuk 1815 után hanyatlással is állunk szemben még akkor is, ha a névleges értéket tekintjük.

II.

Egyenes állami adó volt e korban a hadi adó, mely az 1715 : VIII. t.-cz. folytán már állandó jellegűnek tekinthető, ha ugyan az adó mennyiségét mindig ujra kell is országgyülésenkint megajánlani. Egyenes állami adó volt a házi adó is, melyet a törvényhatóságok vetettek ki évről-évre, s azok szükségleteinek fedezésére szolgált. Miután az igazságszolgáltatás nagy részét a törvényhatóságok végezték, ez adó is állami szükségletek fedezésére fordíttatott. Ez az adó különben a török háboruk alatt megajánlott nagy portaadó folytán egyidőre megszünt. Egyenes adó volt a papi segély is, melyet a kath. főpapság a préposttól feljebb, de 1813 óta a káptalanok is az erődítési pénztárba fizettek. A főpapok az 1780 előtti, a káptalanok az 1782-iki tiszta jövedelmük 10 %-át fizették, de ha ez utóbbiaknak kevesebb jövedelmük volt 1500 frtnál, úgy csak 5 %-ot fizettek. Ezt a progressiv adó egy nemének tekinthetjük, s mindenesetre érdekes adat adóügyünk történetéhez. Ezeken kívül egyenes adó volt még a szab. kir. és szepesi városok censura, s a zsidók türelmi adója is. A hadi és házi adót a m. k. helytartótanács, a többit a m. k. udvari kamara kezelte.

1821-ben, midőn elrendeltetett, hogy a városi census váltópénz helyett conv. pénzben fizettessék, a szab. kir. városok adója 16,434 frt volt, s a 16 szepesi városé 18,231 frt, ami a negyvenes évek elején 18,041 frtra, illetve 18,231 frtra emelkedett. A zsidók türelmi adója, mely mindig hiányosan folyt be, s melyet 1802-ig a megye, azután egy bizottság vetett ki, 1749-ben 20,000, 1779-ben 80,000, 1812-ben 160,000 váltó forint, majd ugyanannyi pp. forint lett.

A könnyebb áttekintésre való tekintetből felemlítjük, hogy mig 1715 előtt csak az adózás kulcsa állapíttatott meg a subsidium tekintetében, az 1715 : VIII. t.-cz. már fix összeg megszavazását teszi kötelezővé. 1822-ben élelmezést vállaltak el, 85,000 portiót, mely $^2/_3$ részben ember, $^1/_3$ részben lóra esett. 1724—27 között szavaztak meg először pénzbeli adózást, még pedig 2.138,000 frtot, 1729-ben 2.500,000, 1751-ben 3.289,287 frtot, s 1765-ben a testőrség fentartására szánt összeggel együtt 3.900,000 frtot. 1785-ben midőn már Horvátország s a 16 szepesi város is adózott, az adó 4.392,911 frt volt, 1802-ben 5.000,000,

amihez 1807-ben hadfogadó költség fejében még 200,000 frt jött. 1827 óta az adó leszállíttatott s hadfogadó költség czímen 75,000, hadi adó czímén 4.395,244 frt volt állandóan megszavazva.

1715-től kezdve a porta már csak képzeletben van meg, de az adó kulcsa ezután is ez maradt. 1724-ben 5488½ portára vették fel az országot, 1751-ben 5661¾, 1791-ben 6346⅛-ra.

Az 1791-iki országgyűlés Mária Terézia úrbéri rendezését vette az urbéri viszonyok ujabb rendezésének alapjául. Ezen rendezés főbb alapelveiben a következő: Mária Terézia urbariuma ideiglenesen elfogadtatik. A jobbágy szabadon költözködhetik ura tudtával és a szolgabiró közbejöttével, ha kötelezettségeinek eleget tett; vagyonát eladhatja. Az úrbéri perek gyorsítása elhatároztatik. Az urbér kidolgozására bizottságot küldenek ki; munkálatainak főbb irányelvei a következők: A jobbágyok szabad költözködését megakadályozni nem lehet, javait eladhatja, de az uraságát elővételi jog illeti meg. A jobbágy ingóságáról szabadon intézkedhetik: halála esetén ingósága mindkét nemü örökösök között egyenlően osztatik fel. A telek állománya a Mária Terézia alatti állapotban hagyatik. Ha a földesúr a papi tizedet nem bérli, úgy azt a községek vehetik ki; a községi erdőből a jobbágyra eső részszel az szabadon rendelkezhetik. Makkoltatnia szabad az urasági erdőből. A földesúr kényszerítheti a jobbágyot, hogy azon marhát megtartsa, melylyel az uradalmi munkát végzi. A legelőre minden két jármosökörrel biró jobbágy két tehenet ingyen küldhet; a hol lótartás van szokásban, ott két tehenet és egy csikót küldhetnek ingyenes legeltetésre. De a marha- és lótenyésztés nagyobb mérvű előmozdítására ezen szám meg is volt kettőzhető, s a csikók számára külön legelőt hasítottak ki. Érdekes, hogy egyes szolgáltatásokat már ekkor ki akartak küszöbölni: így a vajtartozást. Egyik fontos intézkedés az, hogy a földesúr a jobbágyi munkálatoknak csak háromnegyed részét veheti ki nyáron, hogy így teljesen a jobbágy erejét le ne köthesse. Négy telek után egy hosszú fuvart mond kötelezőnek, amit a jobbágy megválthat. Az úrbéri tartozások idő s körülményekhez képest módosulnak. Az úrbéri szerződések 32 évre köttethetnek, de az adózások szorosan körüliratnak. Ha a telkek háromnegyed része megegyezett az úrbérszolgáltatás tekintetében, úgy a többi is köteles beleegyezni.

Ily irányban akarták az úrbérrendezést megejteni, nagy-

ban egészben ezek azok az eszmék, melyeket törvényhozásilag szentesíteni akartak. Mert a fentiek törvényes kimondására nagy szükség lett volna, miután lépten-nyomon látható volt, hogy a jobbágyság ez irányú érdekei, daczára az esetleg fennálló intézkedéseknek, törvényeknek, nem respektáltattak. Pedig a szabadság szellője már lengedezni kezdett, a szabadelvű felfogás már mindjobban tért hódított. Az ország más irányú gondjai azonban az alapos s törvényes rendezést késleltette. Csak egyes részletkérdések tekintetében történt döntés, az egész rendezése a későbbi évekre lőn fentartva. A XXXV. t.-cz. kimondta, hogy az úrbér törvényhozásilag lesz szabályozandó, de ennek tényleges foganatosítása országgyűlésről-országgyűlésre halasztatott. Új összeírásokat végeztek Erdélyben, Kraszna-, Közép-Szolnok-, Zarándmegyékben és Kővár vidékén 1819- és 20-ban, míg Magyarország többi részei tekintetében csak az 1832—36-iki országgyűlésen került rendes munkálat alá az úrbériség. Az Erdélyben eszközölt 1791-iki intézkedések teljesen hatálytalanul maradtak, mint ahogy különben az 1791-iki törvények Erdélyben általában papiroson maradtak. Az 1812-iki alkotmányfelfüggesztés azonban a kérdés korábbi törvényes elintézését lehetetlenné is tette.

A jobbágyteher a század elején rendkívül nagy volt: Berzeviczy Gergely szerint egy egész jobbágytelken a földesúri illetmény pénzre átszámítva 23 frt 28 kr., kilenczed és tized 12 frt, hadi és házi adó 30 frt, egyházi illeték 11 frt, lelkésznek 2 frt, amihez jött még a katonatartás, a jobbágy családja és cselédjei élelmezése. Az összes évi szükséglete az egésztelkes jobbágynak 255 frt 28 kr., ami mellett a jobbágytelek tőkeértéke 1000 frtot tett ki.

Ha a mezőgazdaság aránylag nagy jövedelmet nem is hozott, egyesek óriási jövedelmet huztak belőle, mivel rengeteg birtokok összpontosultak kezeikben. «Vannak mágnások — mondja Schwartner — kiknek birtokai évenkint 30 ezer forinttól 2, 3, 4 sőt 500 ezer forintot hoznak. Herczeg Eszterházy javai legkisebb számítással 2 milliót; sőt ezen felül jövedelmeznek». Ha ez aránylag ritka is volt, ezért a 10—30 ezer frt jövedelmű birtokosok épen nem voltak ritkák: tagadhatatlan azonban, hogy nagy részének nagyon kevésből kellett kijönni, mert a föld nem jövedelmezett annyit, hogy a kényelmes megélhetést biztosíthatta volna. S más kereset után még sem néztek: az iparos vagy kereskedőre csak lenéztek, soraikba emelkedni nem

akartak. Pedig a városok falai között nem egyszer elég biztos s jövedelmező volt a kereset, — ha ugyan azt ez időben talán általában elmondani nem is lehetett, mert a polgárság vagyoni állapota is hanyatlott, ott sem találjuk már azt a szorgalmat, mint annak előtte. «Kevés köztük — mondja Schwartner — a valódi gazdag. Egyetlen egynek sines 15,000 frt biztos jövedelme, s csak felette kevesen viszik fel 4—5000 frtra. Legnagyobb részük szegény, gyakran el is van adósodva. Különösen a felső-magyarországi városok keresete és vagyonossága csökkent szemmel láthatólag, a pusztító luxus pedig emelkedett. A nagyatyai vagyonból, ha itt-ott némi maradványa akadt, az unoka vagy nemes lesz, vagy a gazdag mamzell egy pénzszegény Herr vonnak nyujtja kezét, hogy mesterné asszony helyett tekintetes asszonynak hívják».

A mezőgazdaságra különben kezdtek nagyobb gondot fordítani. Mocsarakat szárítottak ki, futóhomokokat kötöttek meg, fásították, erdősítették a mezei gazdálkodásra nem használható földeket. Gazdasági iskolákat állítottak fel Szarvason, Keszthelyen, Magyaróvárott, sőt már gazdasági egyesületek is kezdtek alakulni: így a nógrádi s tolnai. Sőt gazdasági lap is alakul. 1814-ben alakul a «Nemzeti Gazda», 1823-ban a «Mezei Gazdaság barátja».

A nagyobb uradalmakat gondosan kezelik. József nádor átveszi 1819-ben az alcsuthi uradalmat, s rövid idő alatt mintagazdasággá alakítja. Munkásokat telepít, fölkarolja az állattenyésztési ágakat, épít, fásít, utakat készít, jobbágyai érdekeit felkarolva azokon segíteni igyekezik. Az úrbéri szolgálatok egy részét elengedi, a legelőt elkülöníti, a jobbágyok illetőségét pontosan számba véve, azt kizárólagos használatra átadja nekik. Kisjenői birtokát alaposan telkesítve termő állapotba hozza, s mindkét birtokán intenziven folytatja a gazdálkodást. Albrecht szász-tescheni herczeg a magyaróvári uradalmat rendezi, a Hanságot lecsapolja, a réteket öntözi, fásít, s általában véve a nyugati kulturát igyekszik meghonosítani birtokán. Itt különben a jobbágyok már Mária Terézia alatt 1770-ben oly sok kedvezményben s mentesítésben részesülnek, hogy az 1832—36-iki úrbéri rendezésnél Wittmann uradalmi igazgató azt mondja, miszerint az uradalom jobbágyaira e törvények jótéteményét egész fölösleges kiterjeszteni. De okszerűen kezeltették uradalmaikat Festetich György gróf (Keszthely), Hunyady József gróf (Ür-

mény), Lilien József báró (Ercsi), Csapó Dániel (Tengelicz) stb. is. De a nagyobb uradalmakon kívül jó gazdálkodás alig található; a fenti nagyobb uradalmakon kívül nagyon kevés oly birtokot lehet találni, hol jól gazdálkodnának. Áll ez a nemesség kisebb birtokaira is általában.

A szántóföldek rosszak, ki vannak zsarolva: egyszer szántanak, gazos maggal vetnek s így a termés sem lehet jó. A legelők s rétek általában el vannak hanyagolva.

A jobbágy kétféle van: kontraktualista s úrbéres. Az előbbiek még az úrbér behozatala előtt szerződtek földesuraikkal, s csaknem teljes tulajdonjogot élveznek, de a földesúr bíráskodása alatt vannak. Az úrbéresekre az urbarium irányadó, de mivel az urbarium végrehajtása nem egyforma, az urbéresek helyzete sem egyforma. Nagy részének sok a panasza, mig különösen a Bánátban s Szlavoniában jó a helyzetük. Hol panaszra van ok, ott különben is gyér a népesség s kevés a munkáskéz.

Jobbágynak — mint Acsádi irja — nem volt oka, hogy gazdálkodásában bárminő ujítást, javítást, reformot hozzon be. Nem lehetett reá oka, mert a telek nem volt az övé. De nem is állt módjában, mert a robot elvette szabad ideje javát. Különben is az egész munkaszervezet olyan volt, mely a jobbágyot egyrészt akadályozta a javítások eszközlésében, mert ezzel nem magának, hanem csak a földesúrnak használt, másrészt egyenesen lehetetlenné is tette azt neki. Közismeretü tapasztalás, hogy mig a jobbágy nem ura telkének, egy árkot nem ás, egy fát nem ültet, a rétről a vizet le nem vezeti, a földet nem trágyázza, s jól meg nem munkálja, a marhatenyésztés emelésével nem törődik. Mindez az országot alacsony gazdasági fokon tartotta, s erősen csorbította a közvagyonosságot. Sőt a jobbágy nemcsak a maga földjét művelte rosszul, de földesurának is fölöttébb megnehezítette, hogy a saját jószágai kezelésében javításokat tegyen, uj gazdálkodási módhoz folyamodjék, jobb eszközöket, vagy magvakat használjon. A jobbágy rettegett minden ujítástól. Ellenezte, mert attól félt, hogy uj munkát hoz, uj terheket és szolgálatokat ró reá. Másrészt a robot restté, hanyaggá, hazuggá, elkeseredetté tette, s elkeseredése még a cselédségre is átterjedt. Így a jobbágyi intézmény a legnagyobb mértékben demoralizálólag hatott a nép jellemére, erkölcsi érzésére. Már a XVIII. században jelentek meg a külföldön szakmunkák, melyek tanuságos számbeli adatokkal bizonyították be, hogy a robot

alig hoz igazi hasznot a földesúrnak, ki mindig jobban jár, ha azt egyezségileg megváltatja. De e tanuságokat külföldön sem használták fel, annál kevésbé nálunk. Pedig a robot kezelésére a földesúr «egész tiszti és cselédi dicasteriumot» volt kénytelen tartani, mely igen sokba került. Mindazáltal alig kapott érte valamit, s megbízható egykoru jelentésekben a robotmunka rossz minőségéről hihetetlen dolgokat találunk. — A robot által teremtett helyzetről Acsády eme sorai találó képet adnak.

1816-ban Magyarországban a szántóföld 11.103,196 magyar hold kiterjedésű; a mívelés alatt álló szántóföld átlagos termése 10 pozsonyi mérő gabona. Összesen kerekszámban ez 74 millió mérő, ami mellett egyéb termése 6 millió mérő. Szőllője 4 millió hold kiterjedésű, ami átlag 40 millió értéket ad évente. A dohánytermelés évi eredménye 300,000 mázsa, de e szám folyton jobban emelkedik. Sajnos, az aránylag elég nagy termés (mert az a viszonyokhoz képest), nem igen értékesíthető, pénzzé nem igen cserélhető be. II. József alatt gabonatermésünket már 60 millió mérőre becsülték. Önként értetődik különben, hogy fenti számok nem teljesen megbízhatók, s inkább csak általános s hozzávetőleges utmutatást adnak. Láthatjuk ezt abból is, hogy például Schwartner az országban elfogyasztott bor mennyiségét 14 millió akóra, árát 99.800,000 frtra teszi. «Ha azonban az egész termést felszámítjuk, minden nagyítás nélkül tehetjük annak árát Leichtensternnel annyira, amennyi az osztrák birodalomnak összes rendes jövedelme, vagyis 110 millió frtra.» A fenti adatokat a «Tudományos Gyűjtemény» adja. A dohánytermelés adatai természetszerűleg megbízhatóbbak.

A földmívelés úgyszólván csak a gabonatermelésre szorítkozik. Mint ez időben a «Gazd. Tudósítás»-okban olvashatjuk, «a magyar földmívelőnek szorgalma a növények közt főleg s valóban eddig csaknem kirekesztőleg a gabonára vala fordítva, mi csekély ára mellett az iparszellem kifejlődésének már magában is nem kedvező bizonysága: de még ezen gabonatermesztés részletei is igen távol maradnak a tökélytől. A mag kevert, nem eléggé választott, s mint maga a föld, tele gyommal». Azt tapasztaljuk, hogy a gabonatermelés, s a földmívelés általában ott gyakoroltatik a legkiterjedtebb mértékben, hol az értékesítés aránylag könnyebb: áll ez a Dunántúlra, a temesi Bánságra s a Szepességre.

A tengeri mívelése mind jobban terjed, aminek oka részben az is volt, hogy tőle tizedet nem fizettek. De különösen is

belátták annak nagy hasznát, a gyakorlati életben való nagy fontosságát. Nagy területen mívelték a Bánságban, Bács- s Zalamegyében, Horvát-, Tótországban stb. stb. Csak Szerémben mintegy 25,000 holdat vetettek, ami körülbelül 700,000 mérőt termelt. Nagy területen termelték a burgonyát az egész országban. A rizstermelés a Bánságban s főkép Ujpécs, Gattaj, Detta, Omor és Denta helységekben gyakoroltatott. 1794-ben a rizstermés 10,000 mérő körül volt; 1804-ben már 1750 hold volt beültetve, ami közepes termés mellett 57,000 mérő magot adott. Mindjobban kezdték a répát is termelni a nagyobb uradalmakban. A dohánytermelés főkép csak a belföldi szükséglet pótlására szorítkozott: különben is annak minősége gyakran kifogásra adott okot. A lentermesztés nem vesz oly kiterjedést, hogy az a belföldi vászonszükséglet fedezésére elegendő volna: a kendertermesztés már nagyobb lendületet vett. Sokfelé termesztetett az országban, de mégis leginkább Bács- s Bodrogmegyében, Tótországban, s az északi megyékben. Leghiresebb mégis már ekkor is az apatini kender volt, hol évente mintegy 6000 mázsa termeltetett. A komlótermesztésnek nyomaira akadunk Szepes-, Zolyom-, Árva-, Arad- s Beregmegyékben, de csak kisebb területen. A sáfrányproduktió sem pótolja a belföldi szükségletet: termesztik Bihar-, Tolna- s Zalamegyében, különösen Keszthely vidékén, míg ezelőtt csak Nyitramegyében, Bajmóczon, Trencsén s Vesztenicze vidékén termelték. Nehány festő növényt is termeltek egyes helyeken, nemkülönben gyapotot is. A gyapotot a kontinentális zár alatt kezdték mívelni, midőn ára az árú hiánya folytán nagyon felszökött, de a zár megszünte után termesztése is abba maradt, mert az olcsó ár mellett termelni nem volt érdemes Termelték Temesvárott, Verseczen, Pancsován, Jankováczon s más helyeken kisebb-nagyobb kiterjedésben.

Főbb termelvényeink ára a pesti piaczon pozsonyi mérőkben s krajczárokban átlag évente a következő volt:

	Buza	*Kétszeres*	*Rozs*	*Árpa*	*Zab*	*Tengeri*
1791. évben	235	—	182	158	121	—
1792. «	157	—	61	57	50	—
1793. «	138	—	60	56	55	—
1794. «	212	—	126	127	119	—
1795. «	329	—	197	186	135	145
1796. «	201	—	93	85	70	98
1797. «	220	161	122	111	95	136
1798. «	185	144	102	98	85	141

	Buza	Kétszeres	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri
1799. évben — — — —	162	115	100	89	86	160
1800. « — — —	241	179	167	132	110	168
1801. « — — — —	370	297	249	195	153	255
1802. « — — —	470	384	326	254	192	282
1803. « — — — —	512	427	363	255	192	378
1804. « — — —	412	324	284	179	130	191
1805. « — — — —	644	526	436	320	223	355
1806. « — — —	680	532	457	430	355	401
1807. « — — — —	584	440	351	338	271	490
1808. « — — —	759	602	503	471	312	549
1809. « — — — —	989	768	677	530	438	606
1810. « — — —	969	653	536	501	410	529
1811. « — — — —	2227	1548	1316	1185	892	1368
1812. « — — —	3039	1846	1773	1500	1376	1258
1813. « — — — —	418	270	192	191	156	200
1814. « — — —	736	511	424	324	192	422
1815. « — — — —	1410	1067	965	643	299	718
1816. « — — —	1722	1363	1108	706	381	736
1817. « — — — —	980	748	583	434	207	474
1818. « — — —	253	165	123	122	98	141
1819. « — — — —	162	94	63	68	60	82
1820. « — — —	212	143	104	95	74	103
1821. « — — — —	256	192	142	123	94	149
1822. « — — —	176	137	106	105	83	116
1823. « — — — —	190	144	112	98	80	113
1824. « — — —	155	103	59	52	40	58
1825. « — — — —	125	81	51	52	43	64

A pénz elértéktelenedésével karöltve tehát az árak is nagyobbodtak, s egyes években igen magas átlagokat mutatnak; más években azonban az árak nagyban egészben meglehetős alacsonyaknak mondhatók. Az adatok a fővárosi statisztikai hivatal adatgyűjtését mutatják (a továbbiakban is egész 1867-ig), mint a melyek a legrégibb korra nagy pontossággal visszamennek.

Említettük már fentebb, hogy a legelők s rétek el voltak hanyagolva. Pedig kivált a legelők kiterjedése volt jelentékeny. A rétek adták a takarmány legnagyobb részét, de már a mesterséges takarmányféléket is kezdték mívelni. Tessedik 1800-ban a rétek gondozásáról ad ki könyvet, s a luczernamívelést, termelést, nagy igyekezettel ajánlja, mit különben már kezdenek is vetni. Áll ez kisebb mértékben a lóherére is.

A kertészet nagyon kiterjedt mértékben űzetett: úgy a dísz- mint a haszonkertészetet látjuk elterjedve, s széles körben gyakorolva. Nemcsak a mezei gazdaság körében talált a kerté-

szet méltánylást, hanem a városokban is, hol vidékenkint, nagy kedvvel és értelemmel gyakoroltatott. A gyümölcsfaültetés is nagy kiterjedést vett. Zala-, Somogy-, Veszprém-, Gömör-, Trencsén-, Zólyom-, Hont- s Nógrádmegyék tüntek ki e tekintetben különösebben: de a többi megyék is nagyobb mérvű gyümölcstermelést folytattak. S hogy az okszerüség adta az irányadó szempontokat, azt legjobban bizonyitja azon körülmény, hogy már 1796-ban Gömörben egy pomologiai társaság alakult, mely a gyümölcsfaültetést a legszélesebb körökben propagálta: különben is e megyében még két kisebb ily irányú társaság is alakult. Nyiregyházán és Szabolcsban is találunk ily társaságokat.

A szőlőművelés tekintetében is haladás konstatálható. Külföldi nemes fajokat is használtak ültetésre, de a borhamisitók a borok jó áron való értékesítését nagyban gátolták. Mindannak daczára a bor jelentékeny jövedelmi forrást képezett, a mi népünk megélhetését nagyban könnyitette.

A szarvasmarha létszám s a szarvasmarhatenyésztés terén nagy a hanyatlás. A marhavész óriási károkat okozott, s nem használt a kormány profilaktikus intézkedése, nem a fokozott gondosság, a baj elmulni nem akart. Roppant érték veszett el ily módon, kárára a mezőgazdaságnak, a magánosoknak s a köznek.

A lótenyésztés ügye mind nagyobb s nagyobb gondozásban részesíttetett. 1798-ban egy vegyes bizottság küldetett ki a lótenyésztés fejlesztésének módjai megvitatására. E bizottság indítványozza, hogy a katonaság számára a lovakat méltányosabb áron szerezzék be; indítványozza, hogy ujittassék fel az az 1777-ik évi rendelet — mely nagyon rövidéletü volt, s a gyakorlati életben alig talált alkalmazásra — melynek értelmében az a paraszt, ki jobbminőségü lovakat tenyészt, adókedvezményben részesittetik; indítványozza, hogy a Medárd-napi vásárkor minden évben lóversenyt rendezzenek, melyre a kincstár 500 frt jutalmat tűz ki; indítványozza, hogy lótenyésztési főfelügyelők neveztessenek ki, kik ellenőrzik a megyék lótenyésztési felügyelőit. De nem tartaná helyesnek a bizottság, hogy a külföldi lovakra magasabb beviteli vám vettessék mert így a jobb fajta behozatalának gát vettetik. E javaslatok 1801-ben terjesztettek fel, de válasz csak 20 év mulván érkezett; a tervezett reformok a rossz pénzügyi viszonyokra való tekintetből nem is voltak mind megvalósíthatók, s a kormány inkább a magántevékenységtől várta a lótenyésztés nagyobb mérvű favorizálását. 1817-ben a mező-

hegyesi, bábolnai, az uralkodó család kopesányi, ménese s még 40 nagyobb magánménes van az országban. A király 1820-ban azon gazdákat, kik nagyobb eredményeket értek el a lótenyésztés terén, mint a Vezay és Hunyady grófokat, Wenekheim József bárót stb., elismerésével jutalmazza.

Egyébiránt a király 1804-ben már azt a rendeletet bocsátja ki, hogy a jobbágyság által való ingyen használatra a hatóságok méneket vásároljanak: ha esetleg megfelelő mének valamely vidéken nem volnának kaphatók, úgy a mezőhegyesi ménesből a községek 30, a vármegyék 50, magánosok 70 aranyért kaphatnak. Felemelték fenti bizottság javaslatára a katonák részére szedendő lovak árát, s azt a birtokost, ki a legtöbb remondát állítja 1000 frttal jutalmazzák, s nyilvánosan megdiesérik: azon községeket, melyek a mezőhegyesi ménes igazgatóságának bizonyítványa szerint a legjobb lovakat adják, az adózás alól felmentik. Az a kaneza, mely remondát adott, az előfogat leszolgálása alól felmentetik. A szorgalmasabb lótenyésztők a mezőhegyesi arabs s spanyol ménesekkel ingyen hágathatják kanczáikat.

1815 május 1-én rendezi Hunyady gróf az első rendszeres lóversenyét; azért az első rendszeres lóverseny ez, mert a sopronmegyei csepregi parasztok pünkösd hétfőjén versenyeket, futtatásokat már régebben rendeznek, sőt a nyertes ló gazdáját községi jutalomban is részesítik.

1820-ban meghagyatott a mezőhegyesi ménes igazgatóságának, hogy a hatóságoknak ne csak mint eddig, pénzért, hanem kölcsön is adjon ki használatra méneket; a feltételek azonban oly terhesek voltak, hogy az engedélylyel senki sem élt.

A lótenyésztés tehát több rendbeli kedvezményekben részesittetett, s a körülményekhez képest sokat tettek az ország lóállományának javítására. Tagadhatatlan azonban, hogy az eredmény kielégítő nem volt, sőt helyenkint hanyatlás is volt észlelhető. Ennek oka a juhtenyésztés nagy mérvű felkarolása volt, mely szinte minden erőt, minden állattenyésztési igyekezetet absorbeált; igaz is, hogy aránylag rövid idő alatt hasznot adott, s a fáradság mellette úgyszólván mindig eredményes volt. A befektetés mellette kevés, s aboz képest aránytalanul nagy hasznot ad. Kazinczy Ferencz adósságaitól a juhtenyésztés segélyével akar megmenekülni, s gróf Dessewffy Józsefnek is azt írja, hogy «legnagyobb reménye a mezei gazdának most a res

pecuaria, s ezek közt a sőre s a juh; neked nagy határaid vannak; ha jó embereid vannak e mellett, lehetetlen hogy ne nyerj.»

A juhtenyésztés különösen a kontinentális zár alatt emelkedett nagy mértékben. Spanyol juhokat hoztak az országba s vele nemesítették honi fajtáinkat. A devalvationalis korban, 1806-ban (midőn már a pénz értéktelenedése nagy mérvü volt), nyilvános árverésen 3641 frton, 1811-ben 30,000, 1812-ben 28,000 bankó forinton kelt el egy-egy kos a királyi nyájból. Legszebb juhai voltak a magyaróvári főherczegi uradalomnak, az uralkodó család holicsi uradalmának, József nádornak, herczeg Eszterházynak, déghi Festetichnek, a gróf Széchenyiek, Batthyányiak, Károlyiak, Andrássyak, Keglevichek stbieknek. Oly nagy gondot fordítottak a juhászatra, hogy az valóban mintaszerű magaslatra emelkedett a nagyobb uradalmakban általában, s ép a minőség ezen folytonos fejlesztése biztosított nagy hasznot a tulajdonosoknak, a mi különben a folytonos fokozatos létszám emelését vonta maga után.

A kertészkedés iránti hajlam mind jobban terjedt az országban: a század elején sokfelé külföldi fajokat termeltek a gyümölcsösökben. Gömörmegyében 1808-ban egy gyümölcsészeti társulat alakult, mely erőteljes müködést fejtett ki: ennek nyomán különösen Jolsva s környéke gyümölcsészete lendült fel. A díszkertek szaporodtak: a nagyobbak közül felemlíthető a kismartoni (1804), balogvári (1806), gödöllői (1812) s körmendi (1820) díszkertek. De szerte a hazában már sokfelé nyomára akadhatunk az ez irányú intenzivebb fejlesztésnek.

A méhészet az egész országban méltánylásra talált, s kedvvel gyakorolták ezen kevés fáradsággal járó tenyésztési ágat. 1790-ben Fiumén át 196,667 frt értékü méz és viasz ment ki hazánkból, vagy 1796-ban 759,896 frt jött be hozzánk a világpiaczokra küldött méh termékekből.

A selyemtermelés szép lendületet vesz, amit fokoz most már az erdélyi termelés is. Erdélyben 1784-től kezdve gyakrabban akadunk ez irányú intézkedésekre; az eperfaültetést nagyban felkarolják, s a kormány mindent megtesz ezen termelési ág minél szélesebb körben való terjesztésére. Az ügy élén Gallarati áll, ki e téren igen nagy buzgóságot fejtett ki: sajnos 1809-ben meghalt. Neki lehetett köszönni, hogy a kormány mind nagyobb figyelemmel kisérte az erdélyi selyemtermelést; ügy-

buzgósága oly nagy volt, hogy maga is sokat áldozott, hogy csak kedvencz eszméje, a selyemtermelés mind nagyobb kiterjedést vegyen.

A mi a halászatot illeti, haldús folyóink kihasználására gondot fordítottak, s a halászattal nagy számú népesség foglalkozott, a mi különben a halak nagy mennyiségénél fogva nagy hasznot is biztositott.

Az erdészet tekintetében az 1791-iki törvényhozás elrendeli, hogy a megyei hatóság kötelessége az erdőkre vigyázni, azokat zár alá venni, ha akár pusztítás, akár perlekedés, vagy bármely oly más körülmény áll be, mely az erdőművelésre károsan hat. Erdélyre nézve kimondatik a közös erdők felosztása, a pusztítások megakadályozására a hatósági zárlat kimondása. Az 1791-iki magyar s az 1795-iki erdélyi országgyűlés bizottságokat küld ki az erdészeti ügyek rendezésére javaslatot kidolgozni, melynek alapján az 1807-iki magyar, s az 1812-iki erdélyi erdőtörvények készülnek.

Az első rendszeres s állandó erdészeti szakoktatás Hradeken 1796-ban egy népiskola keretében kezdődött, jóllehet erdészetet már az 1770-ben felállított selmeczi bányászati akademiában is adtak elő, a mi azonban pár év mulva megszünt. A hradeki népiskolát lassankint fejlesztették, sőt magasabb erdészeti oktatás folytatása is terveztetett, a mi azonban elmaradt, sőt az erdészeti oktatás 1815-ben itt teljesen meg is szünt, ellenben 1808-ban Selmeczen erdészeti akadémiát állitottak fel. 1806-tól kezdve Keszthelyen is tanították az erdészetet, s 1817-ben állíttatott fel a nagyszebeni erdészeti intézet.

Az erdészet ügyét az 1807-iki erdőtörvény szélesebb alapokon rendezte; e törvény főbb közgazdasági elvei a következők: Ha a birtokosok közül valaki panaszt tesz erdészeti ügyekben, úgy azt a hatóság azonnal megvizsgálni tartozik, s ha szükségesnek találja, a zárt elrendeli. Az ily zár alatti erdő nem hagyatik tulajdonosánál az esetben, ha az erdő közös volt: ekkor a vágásokból illető részt ki-ki joga szerint kapja meg akár természetben, akár készpénzben. Az erdőzár büntetés terhe alatt betartandó, s addig tart, míg a zár oka meg nem szűnik. A hatóságnak kötelessége a jobbágyokat arra szorítani, hogy ingoványos és áradásnak kitett helyeken kívül épült mindenféle épületet ne fából, hanem másféle anyagból készítsen; a földesurak engedelme nélküli irtás a jobbágyoknak testi fenyíték terhe

alatt tilos. A hatóságokra lett tehát hárítva a felügyelet, a mi által mindenesetre nagyobb rend lőn teremtve.

1796-ban az összes közalapítványi erdők hat kerületre osztatnak, s mindegyik élére egy-egy erdőmester állíttatik, kiknek részére az 1798-ban kidolgozott terjedelmes utasítás 1800-ban jóváhagyatott: 1810-ben elrendeltetett, hogy az egyházi erdőkben észlelhető kártételek az illető javadalmas hagyatékából megtérítendő, a mivel nagyban utját állták a papság kezén levő erdők eddig tapasztalt pusztításainak. A különböző hatóságok felügyelete alatt levő erdők különben 1809-ben az egységes felügyelet czéljából négy országos főerdőfelügyelőség alá osztattak. Ezek voltak: a budai, kassai, temesvári, s Erdélyre a kassai erdőfelügyelőségek. Hatásuk kiterjedt az összes kamarai s bányaerdőkre, úgyszintén a szabad királyi városok, s az üresedésben levő papi birtokok erdőségeire. Egy 1817-iki kimutatás szerint a nagyszebeni erdőfelügyelőségen kívül 2.120,779 hold tartozott az erdőfelügyelőségek alá: még pedig a budai alá 595,225, a kassai alá 768,005 s a temesvári alá 757,559 hold.

Az erdészet ügyének ilyetén rendezése folytán az erdőgazdálkodás helyesebb irányba terelődött, rendszeresebb lőn az eljárás, nagyobb a felügyelet, minek eredménye az erdők rendes fentartása, sőt fejlesztése lőn.

A fásítás az erdészettől eltekintve is nagyobb terjedelmet vett, a mi annál fontosabb, mert az ez irányú gyakorlati ténykedés a hatóságok részéről már alább kezdett hagyni. 1788-ban Gregori orvos szép sikerrel fásította a bácsi uradalmat, de utána jó ideig nagyobb mérvű fásításra nem akadunk: a törvényhatóságok ez irányu ténykedése nagyobb mérvű gyakorlati eredménynyel nem járt. 1804-ben Székely Lajos lépett fel homok befásítási tervezetével, mely Soroksártól Szabadkáig, végezne erdősítési munkálatokat, a mi különben 1807-ben meg is kezdetett. A fásítási tekintetében Witseh Rudolf is szép sikerrel működik.

Általában véve elmondhatjuk, hogy korszakunk vége felé az erdészet terén a magántevékenység is mind nagyobb mérveket ölt, a mi az idevágó irodalom kultiválásában is kifejezésre jut. Tudvalevőleg pedig ez a leghatalmasabb tényező a nagyobb arányú munkásság fejlesztésében, mert hisz hiába van az állam tevékenysége, ha az visszhangra nem talál. Erőszakkal aránytalanul kevesebb érhető el, mintha a kérdéses ügyet a jóakarat karolja föl.

A vadászat gyakorlása tág térben mozgott előre, s vadban bővelkedő erdőségeink ez irányú kihasználása a körülményekhez képest nagy mérveket öltött. A főnemesség a vadászat terén mind nagyobb önkénynyel járt el: a tilosokat annyira kiterjesztette, hogy a kisbirtokosság s vagyontalan nemesség a vadászat jogától mindjobban elesett. Ennek következménye az 1802-iki vadászati szabályzat lőn, mely a parasztság irányában a tilalmat megerősíti, azokat a fajdtyúk-vadászattól teljesen eltiltja. Kötelességévé teszi a birtokosoknak, hogy területük felét a szabad vadászat részére kihasítsák, de a tilalmi idők erre is fennállnak. Az oly idegen területeken, melyek a szabad vadászat czéljaira jelöltetnek ki, tilos a csoportosan, hajtókkal, vagy kereskedés czéljából való vadászás: legfőbb 1—2 cseléddel engedtetik meg mindenkinek saját szükségleteire vadászni. A tilalmi idők kiterjesztetnek, a vadászat által okozott kár megtérítése kötelező. A nemes ember utazás közben az út mentén — a tenyésztett fáczánok s foglyok kivételével — vadászhat, míg a paraszt ember a kárt okozó vadakat ölheti meg. A szabad vadászat területén a vadászó nemestől a puskát elvenni nem szabad. A megyéknek jogukban van a megsokasodott vadat kevesbíteni, az ily területek birtokosaitól a terüiet elzárását követelni, a ragadozó s kártékony madarakra s vadakra vadászatot elrendelni. Így tehát 1802-ben a vadászat nagyban egészben rendeztetett, s annak gyakorlásában mind egységesebben kezdtek eljárni.

A bányászat tekintetében az 1791-ben kiküldött regnikolaris bizottság is végzett munkálatokat, nyujtott tervezeteket. De nagyobb arányú rendezésére a bányakérdésnek nem akadunk, jóllehet panaszokra nem egy esetben találunk. Nagy a panasz, a mint az az 1802-iki feliratokban is látható, a bányászokkal való rossz bánásmódra, de meg azért is, mert a kincstár az arany beváltásánál bankóval fizet, s nincs kellő tekintettel a kettő között fennálló viszonyra, a mi óriási károsodást jelent. A feliratokban kérik a méltányosabb beváltást úgy az arany mint az czüst s réz tekintetében, a kivitel megszorítását, hogy így a pénzügyi kalamitáson jobban segíteni lehessen. 1811-ben panaszkodnak, hogy a vas drága, mert a kincstár azt nagy mennyiségben összeszedi, de meg mások is, úgy egyesek mint társaságok. Ép így panasz van más érczek beszerzésének nehézségeire is, mert azokat Bécsbe viszik, honnan drágábban kell visszavásárolni. Míg a nemes érczek kivitelét gátolni, akarják

addig a fölösleges áru kivitelét elősegíteni igyekeznek. A kőszénbányászat e korszakban kezdett nagyobb lendületet venni; a pécsi bányák a század első tizedében tárattak fel, majd később az esztergommegyei annavölgyi bányák, míg a salgótarjáni csak 1840-ben.

A mi az arany s ezüst produktiót úgy Ausztriában mint Magyarországban illeti, a tekintetben nagyobb ingadozásokra akadunk. Mert igaz ugyan, hogy az aranytermelés nem csökkent, sőt emelkedett, (jóllehet az 1800. előttihez képest általában hanyatlott), de az ezüsttermelés terén más a helyzet. Az első évtizedben nagy átlagot találunk, a mi azonban a második évtizedben jelentékenyen hanyatlik, nemkülönben a harmadikban is. A többi államok mindkét nemes fém tekintetében jelentékeny hanyatlást mutatnak. De nézzük magukat az adatokat. (A más államok sorában az összes eddig felsoroltakon kívül 1821 óta az Egyesült Államok is vannak minden korszakban).

Időszak	Évszám		Ausztria és Magyarország		Más államok		Összesen	
			arany	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst
			productiója kilogrammban					
1801—1810	10	átlag	1000	29500	16818	864650	17818	894150
		összesen	10000	295000	168180	8646500	178180	8941500
1811—1820	10	átlag	1000	25000	10445	515770	11445	540770
		összesen	10000	250000	104450	5157700	114450	5407700
1821—1830	10	átlag	1135	21000	13081	439560	14216	460560
		összesen	11350	210000	130810	4395600	142160	4605600

Más államok az aranyproduktiót illetőleg, az utolsó évtizedben emelkedést mutatnak fel az előzővel szemben, de az első évtizedhez képest a hanyatlás még így is jelentékeny. Így tehát a század elején a nemes fémhiány általános baj az egész világon.

III.

E korszak közgazdaságunk modernebb kiépülésének kezdő pontja gyanánt tekinthető. Mélyrehatóbb változások minden téren jelzik az új irány kezdetét: a régi, rossz otthagyja a küzdteret, s a nyugati czivilizáczió reformjai tünnek föl a láthatáron. Lépten-

nyomon találkozunk oly törekvésekkel, melyek az országot elmaradottságából kiemelni törekednek. Esetenkint a kormányzati tevékenység is helyes irányba tereli a népesség ez irányú igyekezetét, de nem egyszer ellentétbe jő ez a hatalommal. Az alkotmányos jogok féltékeny őrzése, az elnyomási törekvések ellenében kifejtett igyekezet, a gyarmati állásból való kiemelkedés s a homályból való kibontakozás utáni törekvés társulva a szabadság utáni vágygyal, melyet a külföldről jövő szabadelvű áramlat erőteljesen táplál, ellentétbe hozza az országot a kormánynyal, a királylyal. Nyiltan tört ez ki az 1812-iki országgyűlésen, mely az alkotmányfelfüggesztést eredményezte.

Az önálló felfogás, öntudatos reformtörekvés jellemezte e kort, mely előbbre vitte az országot nem egyszer a hatalom akaratának ellenében is. A devalvationalis bajokkal járó tevékenység fejlesztette finánczpolitikai érzékünket; a pénzgazdálkodás honunkban eddig háttérbe volt szorulva, s egyszerre szembe találta magát az ország a legbonyolultabb pénzügyekkel. A viszonyok fejlesztették tehát közgazdasági érzékünket, mely azután nemcsak a kormánynyal szemben, hanem beléletünkben is mindjobban éreztette hatását. Ennek tudható be, hogy minden téren az ok- s korszerűséggel találkozunk; a tervezgetések, javaslatok helyes keretekben mozogtak, s nem rajtunk múlt, hogy azok törvényes intézkedések alakjában nem láttak napvilágot. A gyakorlati javaslatok helyes szempontból tárgyalták közgazdasági bajainkat, s megmutatták, hogy magunk is meg tudjuk szabni az irányt, melyen haladnunk kellene, magunk is felismerjük a hiányokat, melyeket pótolni, a hibákat, melyeket orvosolni kellene. Tudásunk eddig még az ily nagyobbszabású tervezgetéseknél nem érvényesült, míg most szinte elementáris erővel tört ki a közállapotaink javítása iránti törekvés. Ausztria szerencsétlen külügyi, s pénzügyi politikájának következményeit hazánkra is át akarta hárítani, még pedig a törvényesség látszatával felruházva; ez azonban nem sikerült, s így abszolutisztikus úton tette meg azt, mit másképen megtenni nem tudott, abszolut módon kormányozta az országot több mint egy évtizedig, hogy erőszakos politikája érvényesülhessen. Az államadósságok tömkelegéből való kibontakozás elérésére jó volt Magyarország, melyet tartományi szinvonalra igyekezett sűlyeszteni a kamarilla: a passziv ellentállás, társulva a közviszonyok magánúton való fejlesztésével, megerősítették az országot, s ez elerőtlenedés helyett

szinte új életre látszott kelni. Önerejéből igyekezett pótolni azt, mit a hatalom megtenni nem akart, s korszakunk végével hasonlíthatlanul előbbre voltak közgazdasági állapotaink, mint annak elején.

Tagadhatatlan, hogy a kontinentalis zár hazánk kereskedelmének nagyon sokat használt: sőt a mezőgazdaságnak is (dohány, gyapjú). Igaz, hogy rövid ideig tartott, de ez alatt rendkívül nagy anyagi előnyöket juttatott az országnak, úgy, hogy annak nagy része van közgazdasági fejlődésünk előbbrevitelében. Pedig az anyagi előnyök az önérzetet fokozzák, fokozzák a foglalkozások öntudatos fejlesztése iránti törekvést.

Az ország anyagi gyarapodása, a magyarság közgazdasági nézeteinek önállósulása, államiságunk, a magyar állameszme iránti követelményeinket fokozták. Elhagytuk a hanyatlás ösvényét, követeltük jogaink elismerését, mert érezte magában a magyarság az erőt, az állami élet teljes kiépítésére, melyben eddig sajátságos helyzetünk gátolt. S tényleg 1825-től kezdve hazánk a fejlődés más képét mutatja; az állami s gazdasági függetlenség elérésén munkálkodik a népesség, melyre az erőt ezen korszakból meríti. A nemzeti államesmét tehát a közgazdasági érdekekkel kapcsolatba hozza, ezt amaz kiegészítő részének tekinti.

Közgazdasági nézeteink a szabad kereskedés felé terelnek, ezt tekintik a szabad fejlődés nélkülözhetlen részének: nem szabad azonban elfelednünk, hogy a szabad kereskedést csak egyoldalúlag kívánják e korban hazánkban, s különben is az egyoldalúlag is fejlesztetik, s nyer gyakorlati érvényesülést. A kivitel szabadságát, vagy a kiviteli vámok mérséklését követeljük, a bevitelre azonban a korlátokat nem kivánjuk oly mértékben törölni. Pedig a szabad kereskedés liberalis felfogása úgy a be-, mint a kivitelnél kivánja az egyforma felfogást, az egyforma intézkedést.

Az egyes közgazdasági ágak tekintetében, a mint arra már az előbbiek folyamán is rámutattunk, sok a panasz; ez azonban a mint azt láthattuk, többnyire a részletkérdésekre áll. Ha a kérdés egészét tanulmányozzuk, látni fogjuk, hogy a haladás minden téren jelentékeny. Panaszra ok mindig van, egyszer több, másszor kevesebb. Könnyen belátható, hogy a fejlődés eme korszakában, midőn a kezdet nehézségei sok gondot okoztak, baj s panasz gyakran fordult elő. József császár korában a köz-

gazdasági reformok elleni passziv ellentállás a jóakaratú abszolutizmussal szemben minden téren reaktiót eredményezett. Az utóbbi ez általános közgazdasági elveket önkényesen akarta a nemzetre oktrojálni; azért kellett reformjait visszavonni. Az előbbi korszerütlen közgazdasági állapotokhoz ragaszkodott, s túlhaladt álláspontját védelmezte; ezért nem tudott haladni a korral. A haladás nagyobbmérvű, ha az utóbbi az abszolutizmussal szemben elfogadható közgazdasági állapotokon áll. Korszakunkban a király a hazánkra üdvös reformokat megadni nem volt hajlandó; abszolut uralkodása alatt sem tanusított liberalis abszolutizmust. A nemzet ellenben ragaszkodott a reformeszmékhez, s ennek az alapján haladt előre, tökéletesítette s fejlesztette az ország gazdasági állapotát. A nemzet passziv ellentállást fejtett ki most is, de ujításokat maga javasolt, s a mit a kormányzati hatalom megtenni nem akart, azt képességeihez mérten maga tette meg. A mit a kormányzat üdvöset tett a haza érdekében, azt a viszonyok kényszerítő nyomása alatt tette. Az ország közgazdasági haladását s az alkotmányos jogok kivívását, a nemzet szívós ellentállásának, s részéről a korszellem helyes felismerésének köszönhetjük.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA 1825—1840.

I.

Megérlelődnek lassanként a nagy reformeszmék, közgazdasági fejlődésünk alapjainak oszlopai felállíttatnak, s az öntudatra ébredt nemzet szívósan tör a czél felé, erőteljes léptekkel halad a nemzeti állam követelményeinek ösvényére. Az alkotmányosság helyreálltával minden téren megindult a mozgalom, a mi szinte meglepő pezsgést hozott a közéletbe az aránylag csendes évek után; újabb formákat, újabb eszméket látunk érvényesülni az államélet minden terén. A politikai s gazdasági élet nemzeti irányban kezdett érvényesülni, s a társulás eszméje mind nagyobb lendületet véve, a társadalmi élet is mind nagyobb eredményeket tudott kivívni. Közgazdasági fejlődésünk elevenebb lett, szélesebb alapokra helyezkedett, a mi az ipar fejlődését, a kereskedelem kezdődő átalakulását, a mezőgazdaság alapjainak regenerálódását eredményezte. Csak 15 évi időközt ölel fel eme korszak, mely eredményeiben oly nagyszerű, cselekedetekben oly gazdag, mintha századok munkájáról volna szó; igaz is, hogy századok elmulasztott munkáját igyekezett kipótolni.

Az egész nagyszerűsége mellett az egyes részletek elenyésznek; nem az egyes részletkérdések alakulása most már a fontos, hanem a fejlődés egész iránya, mely uj ösvényen készül haladni. Mindenesetre áll, hogy az ipar s kereskedés fejlődése részletekben is gazdag, mert hisz itt is erőteljesen indult meg a szabadabb felfogás nyomán minden irányú vállalkozás, de azok az idő aránylagos csekélysége mellett a korszakalkotó momentumokhoz képest szinte elenyésznek.

Egyébiránt általában az előbbi kor szabadelvü felfogásának keretében mozognak az ipar s kereskedés kérdései. A szabad kereskedelem fontosságát hangoztatják, s ismételik, hogy a jelen-

legi védvámos rendszer az oka, hogy nagyobb mérvben előre haladni nem tudunk; különösen a nyers termékek akadálytalan forgalmának előmozdítását kívánják, mint a mi viszonyaink között a kereskedelmi forgalom élénkítése tekintetében a legfontosabb kérdések egyike. Az országgyűlés által kiküldött választmány, a vám s harminczadrendszer rendezése tekintetében azt a véleményt fejezi ki, hogy a külországokkal való kereskedést illetőleg továbbra is fentartassék a vámegyesület, mivel, ha Magyarország külkereskedésének egésze felszabadíttatik, úgy a külföldi árúk elárasztják az országot, úgy hogy hazánk müiparának mostani állapotában s a gyarmati árúk nagy fogyasztása és a külföldön a legfontosabb magyar czikkekre vetett nagy vámok mellett nem szállíthat oda hasonértékű árúkat, s így veszteségben maradna. Ezért csak annyira kivánja felszabadítani a magyar külkereskedést, amennyire az a műveltséggel és a népességgel emelkedvén, a külföldi árúk bevitelének arányában, a belföldi czikkek kivitelét s eladását biztosíthatja. Ezért is a következő engedményeket látja szükségesnek a kormánytól kérni: *a)* miután számos czikkek a kiviteli tilalom alól felszabadíttattak, sokaknak vámja pedig leszállíttatott, e rendszer továbbra is követendő; *b)* a Triesztből vagy akárhonnét a német tartományokba bevitt árúknak adandó kedvezmények Magyarországnak is megadandók; *c)* ámbár a külföldi, Ausztriába szállított gabonának és baromnak vámja 1824-ben a magyaréhoz képest kétszereztetett, mivel azonban termesztményeink a bajor gabonával és török barommal ezen tartományok kedvező fekvése miatt alig állhatják ki a konkurrentiát, e czikkek vámja még alacsonyabbra szabassék; *d)* a magyar kereskedő a külkereskedés minden viszonyaiban egyenlő jogokkal bírjon a német tartományokban. De mindezeken kívül az örökös tartományokkal való kereskedési viszonyokat illetőleg, miután a német fogyasztási vámok a legtöbb s legnevezetesebb czikkeknél (kivált ipariaknál) jóval nagyobbak a magyar harminczadnál, egyes fontosabb magyar termesztmények pedig, például gabona, bor, marha, a német tartományokban igen nagy vámokkal rovatnak meg, míg ellenben a hasonló osztrák czikkek mint a bor is, Magyarországba igen csekély vámmal szállíttatnak, kereskedelmünk ezen legnagyobb sérelmeinek egyike ő felségétől orvosoltassék. Kieszközlendő volna még, hogy azon kedvezmény, mely szerint az osztrák kereskedők árúinak úgy a külföldre mint a magyar vásárokra eladás

végett szállítva, a vámot csak visszatértökben s csak az eladottaktól fizetik meg, a magyar árúkra is kiterjesztessék. Továbbá, hogy úgy mint az Ausztriába vitt s már megvámolt külföldi árúk, midőn azok onnan Magyarországba hozatnak, semmi vámmal sem rovatnak meg, úgy szükséges, hogy megszüntettessék a II. József alatt szokásba jött úgynevezett denaturalisatió különbség hazánkban, hogy a Magyarországba hozott, s már megharminczadolt külföldi árúczikkek is szabadon legyenek kivihetők Ausztriába. Úgyszintén egyes kereskedésünket nehezítő vámkezelési módok, a szabadmeneti levélnek Bécsben bajos és költséges megszerzése, ama kötelezettség, hogy az árúkat, bármily nagy tömegűek is legyenek azok, a vám s harminczadhivatalra kell vinni, ama szokás, mely szerint az árúk nemcsak az első vámállomáson nézetnek meg, hanem Bécsben is, a mi idő s költségveszteséggel jár, megszüntettessenek.

De a kereskedés s vámügy mellett a közlekedési rendszer tökéletesítése a tengerpart felé vezető út gondozása is hangsúlyoztatik. A Fiumének adandó kedvezményeket már ekkor nagy hévvel karolták fel, belátva, hogy a tengerparti kereskedelem mily nagy fontosságú hazánkra. Említettük már fentebb, hogy Pestről kiindulva a Fekete-tenger s Ausztria felé tervezik a fő közlekedési utat. A szükséglendő munkákat ingyen erővel — közmunkával — akarják végrehajtani, s a szükséges helyet becsű útján tervezik megváltani.

Az 1825-iki országgyűlés a vármegyék autonom hatáskörébe utalja az útépítést; s ép ez volt a hiba. A kiépítendő útak tekintetében ugyanis ily formán nem az országos érdek döntött, hanem a helyi befolyás, a helyi érdek. Az államnak a megyék beleszólást nem engedtek, rendeleteit nem hajtották végre; így azután az állam pénzbeli hozzájárulása is többnyire elmaradt, s az útak kiépítéséhez csak a rendelkezésre álló közmunkát használták fel. Így azután az egész eziránnyú tevékenység nagyon szűk keretű volt.

A kereskedelemre nagy fontosságú volt az 1836-ik évnek az a rendelkezése, a mely a pénzbeli marasztalások bírói úton való érvényesítésének ügyét rendezé. E szerint «minden pénzbeli bírói marasztalások jövendőre oly módon fognak végrehajtatni, hogy a peres fél nem a marasztaltnak vagyona becsűár szerinti átadás utján, hanem készpénzben elégíttessék ki. Az árverés alá tartozó javakra nézve, minden vételbeli elsőbbség

megszünik s általa az osztályosoknak vagy más elsőbbségi jussal bíró személyeknek előintése szükségtelenné válik. Az ily árverés útján szerzett ingó vagy polgári, nemkülönben úrbéri haszonvételi vagy más kiváltságos nem nemesi ingatlan javak előbbeni birtokosuk által többé ki nem válthatók. A nemesi ingatlan vagyon a legtöbbet igérőnél bírói zálogképen marad». Az ősiség nem engedte a viszonyokat teljesen orvosolni, de tagadhatatlan, hogy már maga a jelzett korlátozás is hivatva volt rendezettebb állapotokat teremtetni. Különben az 1836-ik év a pesti vásári biróságokat törvénynyel szabályozta, állandósította s általánosította. De a bíráskodás csak az országos, heti vásárokra, s a kereskedelmi ügyletekre korlátozta. Kimondta a törvény, hogy a nemesek, ha nem bejegyzett kereskedők is, ha életmódjuknál fogva kereskedők vagy mesteremberek, az ezen viszonyból folyó ügyekből a vásári biróság elé tartoznak; különben a nemesek csak akkor idézhetők a vásári biróság elé, ha abba önként beleegyeznek. Az ítélet nyomban végrehajtatott. E törvényt követte 1840-ben a váltótörvény, a kereskedőkről, a gyárak jogviszonyairól, a közkereseti társaságokról, a kereskedői testületekről s alkuszokról, a fuvarosokról, a követelések betáblázásáról s a csődületekről szóló törvény; a kereskedelmi élet legkülönbözőbb viszonyaiba vágnak e törvények rendelkezései, melyek megalkották a rendszeres eljárást a kereskedelmi ügyletek terén. Ezek alapján, ha a nemes váltókötelezettséget vállalt, úgy nem vonhatta ki magát a váltótörvényszék illetékessége alól. A váltótörvény hiányait az 1844-ik évi 6-ik t. cz. pótolta, mely különben még a váltóhamisításról s a határidő kötésekről is megemlékezik. Így a váltótörvény egy oly eszköznek juttatta a birtokába a kereskedelmi világot, mely a nagy arányú forgalom egy kiegészítő része, s a mely nélkül hitel nem is képzelhető el; egész gazdasági fejlődésünknek nagyobb arányú haladást biztosított a váltó. A váltótörvényről szólva, Deák Ferencz 1840-ik évi követjelentésében a következőket mondja: «városaink nevekedtek, kalmárok, tőzsérek, kereskedők szaporodtak, a kézművesek jobbak és számosabbak, a mezei gazdálkodásnak minden ágára gondosabb művelés fordíttatik, a szorgalomnak több ágai, melyek eddig ismerve nem valának, újabb jövedelemforrásokat nyitának, kényelmeink szaporítják szükségeinket, ez ismét kettőzteti a munkásságot, s így minden akadály, a mi a szorgalmat zsibbasztja s a kifejlődést gátolja, naponként inkább érezhető lett, s annak

elhárítása mindinkább közszükséggé vált. Ezen közszükség hozta létre a váltótörvénykönyvet, melyet a jelen országgyűlésen készítettünk. Hatásai és következései bizonyosan hasznosak lesznek, mert emelik a hitelt, erőt és életet adnak a kereskedésnek s új ösztönt a szorgalomnak. De ne várjunk azoktól lehetetlent, ne higyjük, hogy ezen következtetéseket azonnal minden polgár teljes mértékben érezni fogja; ne gondoljuk, hogy a külföld egyszerre majd elönt bennünket pénzével, s a kamatláb nálunk is egyszerre száztól három négyre száll; mindezekhez idő kell és kitűrni tudás, kereskedést, forgalmat e törvény nem teremthet, a törvény csak ezeknek akadályait háríthatja, a többit a nemzet ereje és gazdagsága fejti ki». A következmények megmutatták, hogy Deák Ferencznek mennyire igaza volt, s hogy ezen modern pénzközvetítő eszköz mennyire képes volt a hiteligényeket kielégíteni.

A csődtörvény sem áll semmiben az előbbi mögött; a hiteltörvények egy nélkülözhetetlen kiegészítő részének bizonyult e törvény is. De nézzük Deák Ferencz követjelentését e tárgyban: «A csődületi rend, vagyis inkább azon szabályok, melyek az értékében megbukott adós hitelezőinek összehívására s kielégítésére nézve hazánkban eddig fennállanak, s melyek nagyrészben nem törvényeken, hanem a legfőbb törvényszékek ítéletén alapulnak; azon hosszú idő, mely a csődületi perek bevégzésére szükséges volt, azon számos visszaélések, melyek mellett a csődületi pereknek gyakran készakarva hosszabbított folyamatja miatt a hitelezők kárával mások emésztették el a csődületi tömeg nagy részét, s azon mindennapi tapasztalás, hogy egy mesterségesen elintézett csalfa bukás legbizonyosabb út volt sokaknak a meggazdagodásra, hitelünket nem kevéssé csökkentették s valóban ideje volt már, hogy e tárgyat a törvényhozás szigorúbb s határozottabb rendelkezések által tisztába hozza. Elkészítettük mi tehát a csődületi rendet, mely nélkül a váltótörvényt behozni sem lehetett volna, mert az eddig fennállott szabályokban csődületeknél a váltók sorozatáról semmi különös rendelkezés nem vala, minthogy azokat, mint különös figyelmet érdemlő kötelezvényeket, törvényeink nem ismerték. Megszüntették a csődület rendelésében eddig oly sokszor előfordúlt önkényes eljárást s azt a biróságnak törvényes ítéletére bíztuk; a csődület tömegkezelésére való felügyelést a hitelezőknek adtuk által. A perben eddig követett hosszas eljárást a lehetőségig megrövidítettük, a

követelések sorozatát az igazság és méltányosság egyszerű alapjaira építettük, gondoskodtunk a felsőbb birói megvizsgálásnak hamarításáról, s a végrehajtásnak s valóságos kielégítésnek könnyebbítéséről, korlátoltuk a hitelezők kijátszására czélzó visszaéléseket s a csalfa bukást szigorúan rendeltük büntetni». Így jellemezte Deák Ferencz e törvényeket.

A betelepítendő kereskedők s iparosok tekintetében az a nézet uralkodott, hogy nem adómentességgel kell azokat ellátni, hanem jutalmakkal s mintegy kiváltságokkal kell reájuk hatni. Egyébiránt a szabad verseny kerékkötői, a czéhek is megvannak még, a mit csak azért nem törölnek el, mert még Ausztriában is fennállnak; az egész intézmény azonban már nagyon roskadozó. Tagadhatatlan azonban, hogy az ipar nagyobb fellendülésének oka nemcsak a czéhrendszer, mert hisz az a vámok hátrányos hatása mellett csak másodsorban jöhet tekintetbe. Be is látták ez utóbbi fontosságát a rendek, s nem szüntek meg annak rendezését sürgetni.

E korszak folyamán látjuk, hogy a rendek felterjesztésükben már ennek rendezésére egy magyar országos küldöttség kiküldését szorgalmazzák, mely Ausztria részéről is kiküldendő volna; ezek tanácskozása alapján a vámrendszert rendezni, a vámpolitikai elveket megállapítani kivánják, melyek a monarchia jövő kereskedelmi politikáját vezetnék. A király azonban boszúsan feleli, hogy: az örökös tartományok, csak az ő fejedelmi személyében vannak képviselve, s így csak császári kénye s kedvétől függ, hogy vajjon mennyiben s egyáltalán legyenek-e ezen tartományok tekintettel a magyar törvényekre s szabályokra. Így azután az egész abba maradt.

Ennek daczára a rendek a forgalom korlátozásainak eltörlését tovább is követelik, a gabonakivitel vámmentességét kérik. Más alkalommal viszont a vámkérdés dolgában a viszonosságot hangsúlyozzák, a tenger felől való behozatal szabadságát, vagy hogy az legalább lehetőleg alacsony vámokkal terhelt legyen, a harminczadügynek csak a felügyelete s technikai szervezete legyen a helytartó tanácsé, más tekintetben az országgyűlés elé tartozzon.

Hogy a kereskedelem előmozdítására a hajózás ügye miképen rendeztetett, azt a későbbiek folyamán látni fogjuk; itt még rá kivánunk mutatni, hogy az 1836-ik országgyűlésen az a figyelemre méltó indítvány tétetett, hogy a közlekedés előmozdítását czélzó vállalatoknak kedvezmények nyújtandók, ha azok

a törvény által kijelölt irányban csatornákat, hidakat, vasútakat stb. állítanak elő. A kedvezmény lehet adómentesség, állami oltalom, szabad viteldíjmegállapítás stb. A kisajátítási jog elve a törvényben kifejezésre jut. De elhatároztatott az 1840-iki országgyűlés alapján, hogy a Duna s egyéb folyamok szabályozására egy külön országos bizottság szerveztetik; azon vállalatok a melyek a Dunának a Tiszával való összekapcsolására alakulnak, kedvezményekben részesíttetnek; a Bécsből Triesztig hazánkon keresztűl vezető vasút részére állami kedvezmények adatnak stb., hogy így az ipar s kereskedés érdekei hathatósan legyenek elősegíthetők. Mert nem egy téren hanyatlás volt észlelhető: a katonaság részére nem a honi posztógyárakat veszik igénybe, s így az egyetlen nagy posztógyárunk, a gácsi, alig tud boldogulni. A magyar tengerpart s a fiumei czukorgyár a vámkedvezménytől megfosztatott még 1809-ben, s azt nem is kapja vissza, daczára a rendek sürgetésének. A közgazdasági ügyek teljes rendezéséről; igazságos elintézéséről szó sincs.

Az 1840-iki országgyűlés a kereskedők s gyárosok jogviszonyait illetőleg is fontos intézkedéseket hoz, a mi az ügy rendezését rendkívül elősegítette. Ily módon a kereskedelem terén felmerülő kölcsönös jogviszonyok meghatároztatnak, a kereskedők, kereskedői testületek, gyárosok, részvénytársaságok, fuvarosok, alkuszok s a kereskedéssel összefüggő más alárendelt közegek állása precizíroztatik, s megvilágíttatik a kereskedő helyzete, mely a visszaéléseknek sok tekintetben elejét vette a következő időkben. A kereskedelmi, de az általános közgazdasági érdekeket is szolgálta a megalkotott váltótörvény s csődrendtartás is. Sajnos, a tervezett magyar nemzeti bank eszméje nem valósulhatott meg, s továbbra is az osztrák nemzeti bank önző, s Ausztriát favorizáló politikája érvényesült a közgazdasági életben. De a bankra azért is szükség lett volna, mert, mint látni fogjuk, az örök váltság törvénybe lett igtatva, s így, ha nemzeti bankunk van, úgy a megváltási összeg megszerzése tekintetében idegen tőkére nem szorul a jobbágy. Br. Eötvös Ignácz azt írja Majláth kanczellárnak, hogy politikai szempontból czélszerűnek tartaná, ha a bank felállítására a király hívná fel a rendeket, mert így bebizonyíthatná, hogy nem akarja az országot Ausztriába olvasztani, s a magyar ipart, kereskedelmet, s általában gazdasági jólétét szivén viseli.

Nyomaira akadunk ama körülménynek, hogy egyesek az

ipart nemcsak a városokban, hanem a vidéken is akarták fejleszteni, a mi helyes közgazdasági érzékről tesz tanuságot. Mert hisz e korban még az ipar túlnyomó részben a városokra koncentrálódik, s abból a vidék vajmi keveset kap, a mi pedig az ország anyagi helyzetére sem kedvező, mert a vidék fejletlenségét idézi elő. Az ipari oktatás ügyét is megpendítették a rendek, sőt törvényjavaslatot is dolgoztak ki e tekintetben, a mi az ipar fejlesztésére minden tekintetben előnyös, ha gyakorlatilag megvalósul. Sajnos csak a tervezgetéseknél maradtak, mert a kormányzati hatalom ellenállása folytán abból törvény nem lett.

E korban a czukoripar terén találunk némi mozgolódást hazánkban; tagadhatatlan, hogy az ez időszakban kezd meghonosulni. Czukorgyárakat már régebben találunk. A fiumei czukorfinomító, mely nádczukrot dolgozott fel, 1752-ben alapult, majd 1794-ben Sopronban is találunk czukorgyárat. Ezektől eltekintve juharczukrot s más növényi czukrot is állítottak elő. Achard, a répaczukor buzgó apostola, ki már 1786 körül azon volt minden erejével, hogy «czélszerű műszaki eljárást találjon, melynek segélyével a czukorgyártásra alkalmas répából egynemű minőségű, lehetőleg nagy mennyiségű czukrot állíthasson elő a lehető legcsekélyebb költséggel», hazánkban a következő század legelején már utánzóra talált. Gertinger eperjesi gyógyszerész egy 1804-ben megjelent lap közlései szerint (Patriotisches Wochenblatt für Ungarn, 1804) 2750 font répából 60 font czukrot és 135 itcze czukornedvet nyert. Igyekezete azonban, ez eszmének propogandát csinálni, meddő maradt.

Csak a későbbi évtizedekben érlelődött meg ez eszme. 1830-ban Pálffy herczeg Nagy Fődémesen állíttat föl répaczukorgyárat, melyet rövidesen a bátorkeszi követ. 1833-ban a záhonyi Ritter testvérek Salamon községben állítanak fel czukorgyárat. 1831-ben Erdélyben Jósika báróné építteti az első gyárat, majd Pozsony megyében Apponyi József gróf, s Forgách gróf Nyitrán. Ezeket követte Forgách Antal gácsi, Bohus János galsai, Torday Julia báróné pusztairatosi, Szalai László nagykőrösi, Wenckheim József gróf kígyósi, Kalocsai Antal kistúri és Kubinyi András puszta-szenttamási czukorgyára. Nagyobb czukorgyárak csak a későbbi időben épültek. 1836-ban Szlavoniában Csapin már egy nagyobb gőzerőre berendezett gyár létesül, úgyszintén Csécsényben és Eszterházán is. 1838-ban Pozsonyban és Kolozsvárott, 1839-ben Edelényben, Ikervárott és Beszterczebá-

nyán, 1840-ben Kassán alakul nagyobb czukorgyár, majd követi ezeket Tolnán és Nagyszombatban is hasonló nagyobb czukorgyár épülése. 1844-ben Pécsett, 1845-ben Bucsányban, Győrött és Szereden, 1846-ban Fűzitőn alakul czukorgyár. 1848-ig mintegy 60 ily czukorgyárra akadunk, 1840-ben, midőn 29 czukorfőzde áll fönn, 7500 métermázsa a 2 évi czukortermelés. A czukortermelés adatai a következők 1830—40 között:

	Gyárak száma	Feldolgozott répa összesen mm	Feldolgozott répa gyáranként mm	Termelt nyers czukor mm	Czukor nyeremény %
1831. évben — —	2	5000	2500	175	3·5
1832. « — —	7	17500	2500	700	4·0
1833. « — —	7	17800	2550	710	4·0
1834. « — —	7	21000	3000	900	4·3
1835. « — —	7	21000	3000	900	4·3
1836. « — —	12	30000	2500	1350	4·5
1837. « — —	41	80000	2000	3600	4·5
1838. « — —	43	90000	2100	4500	5·0
1839. « — —	27	130000	4800	6500	5·0
1840. « — —	29	150000	5000	7500	5·0

A malomipar már e korban fokozott figyelemben részesíttetik. Fényes Elek 1842-ben megjelent munkájában felemlíti, hogy az országban többnyire kanalas malmokat lehet találni, délen s délkeleten azonban szárazmalmokat használnak az őrlésre. Hansúlyozza, hogy sok hajó s patakmalmaink is vannak, de a jól berendezett szitálómalom ritkaság. Uj-Arad, Fenlak s Szederlak községekben azonban nagyon jó malmok vannak, s ezek hozzák forgalomba az aradi lisztet, mely messze földön híres. Az első műmalmot 1835-ben Nagy Surányban gróf Károlyi Lajos állíttatta fel angol-amerikai rendszer alapján. A kerék nyolcz követ s számos gépet hajtott: azt a helyiséget, hol a vízkerék forgott, télen fűtötték, hogy be ne fagyjon. Mint Fényes írja: «A gabona mielőtt a malomkőre folyna, gépelyek segedelmével minden legkisebb gaztól, portól megtisztíttatik, s a hófehérségű fínom szövetű szitán osztályozott lisztnemek, nemcsak hazánkban legszebbeknek tartatnak, hanem a leghíresebb külföldi lisztekkel is méltán vetekedhetnek. A remek készületű géprészek külföldön csináltattak, de az egész összerakását és építését Gramling Ignácz, a prímási uradalmak ácsmestere vezette». Rövidesen megalakult a soproni gőzmalom, de az csakhamar beszüntette üzemét.

Ellenben 1838 deczember 28-ikán gróf Széchényi István kezdeményezésére megalakult a «Pesti József Hengermalom Tár-

saság», mely mondhatjuk, új korszakot nyitott malmászatunk történetében. 1839-ben vette kezdetét az építkezés, a mi azonban csak 1842-ben fejeztetett be. A hengereket először e malom használta sikeresen őrlésre, mert a svájczi frauenfeldi, mely szintén hengerekre készült, e tekintetben sikertelenül kisérletezett.

Malmaink száma ez időtől fogva állandóan magas volt; malomiparunk nagy kiterjedésű s lisztünk jóságát világszerte hirdette. Adni kivánunk itt egy összehasonlító táblázatot malomiparunk kilenczszázados történetéből, mely érdekes adatokkal gazdagítja közgazdaságunk történeti fejlődését:

Keletkezési év	*Nagyobb berendezésű gőzmalmok*	*Egyszerű gőzmalmok*	*Nagyobb berendezésű gőz- és vizerejű malmok*	*Egyszerű gőz- és vizerejű malmok*	*Nagyobb berendezésű vízi malmok*	*Egyszerű vízimalmok*	*Nagy szélmalom*	*Egyszerű szélmalom*	*Szóraz malom*	*Összesen*
1001—1100	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
1101—1200	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
1201—1300	—	—	—	—	2	4	—	—	—	6
1301—1400	—	—	—	1	—	12	—	—	—	13
1401—1500	—	—	—	1	3	28	—	—	—	32
1501—1600	—	—	—	—	—	111	—	—	—	111
1601—1700	—	—	—	2	6	376	—	—	8	392
1701—1800	—	—	—	13	37	2229	—	—	67	2346
1801—1805	—	—	—	1	4	219	—	—	15	239
1806—1810	—	—	—	—	2	211	—	—	34	247
1811—1815	—	—	1	2	3	294	—	1	29	330
1816—1820	—	—	—	—	5	289	—	1	29	324
1821—1825	—	—	—	1	1	203	—	2	26	233
1826—1830	—	—	1	2	5	385	—	13	57	463
1831—1835	—	—	—	2	3	349	—	5	73	432
1836—1840	1	2	—	2	11	490	—	5	94	605
1841—1845	1	2	2	2	5	568	—	12	126	718
1846—1850	5	—	2	5	7	1019	—	12	201	1251
1851—1855	7	1	—	1	5	562	—	31	160	767
1856—1860	12	9	2	2	11	521	—	32	137	726
1861—1865	24	15	2	3	3	481	2	65	159	754
1866—1870	48	60	3	3	9	562	1	96	141	923
1871—1875	51	95	3	3	8	404	—	93	128	785
1876—1880	46	115	2	3	4	356	1	95	97	719
1881—1885	90	226	—	4	9	282	—	95	85	791
1886—1890	73	264	1	7	6	210	1	64	84	710
1891—1885	125	417	6	7	6	226	—	54	85	926
Ismeretlen korban keletkezett	5	29	4	24	68	4802	—	31	198	5161
Összesen	488	1235	29	91	223	15194	5	707	2033	20005

A nagyobb malmok tehát csak az utolsó 60 évben kezdtek szaporodni. 1840 óta magas azonban a malmok összes száma: 1846—1850 között a vízi-malmok rendkívül nagy számát láthatjuk, a melyekkel egyébiránt már 1701—1800 között is találkozunk. Ily óriási szaporodás különben más években, illetve időközökben, nem látható.

A mesterség s kereskedés hiányai tekintetében a panasz általános e korban. Lépten-nyomon akadunk ennek nyomára. Kikel ez ellen ez időben Berzsenyi is s hangsúlyozza, hogy a mezei gazdálkodás egyoldalú vitele mellett hazánk nem emelkedhetik. Szerinte «valamint a mi svábjaink leginkább csak azért jobb gazdák, mint a magyarok, mivel a mezei gazdaságot holmi mesterséggel és kereskedéssel kötik össze, úgy egy egész ország mezei gazdasága is csak úgy emelkedik tökélyre, ha azt tudományok, mesterségek, kereskedés egymással kezet fogva gyámolítják. Mikor ellenben a mesterségi és kereskedési szorgalmak, vagy eléggé nem gyámolják, vagy tán nyomják is a mezei gazdaságot, akkor az egész nemzeti lét csak olyan, mint egy sáppadt, czifra dáma, ki felpiperézi ugyan magát külföldi cziczomákkal, de annak gyomrát az erőtlenségi nyavalyák minden neme fojtogatja. Ilyen pedig a mi egész álladalmunk. Mert nem elég az, hogy a magyar mezei gazda, a mesterségek szűke miatt, mindent drágán s többnyire mindig rosszat kénytelen venni; de még az a nagy veszély is pusztítja azt, hogy földünk legtöbb jövedelme külföldi árúkra kél, mely a nemzettől örökre elvész; s nem elég, hogy a nemzet maga kereskedést nem űz és a rajtunk nyert pénz oly idegen kezekbe megy, melyekből mezei gazdaságunkra soha semmi vissza nem szivárog, de még az a rossz is nyom bennünket, hogy a külföldi esecsebecsét nagyon is szeretjük, melyekből természet szerint önként foly mind a pénztelenség, mind a rossz gazdaság; mert valamint mindennek, úgy a mezei gazdaságnak is pénz a lelke. Ugyanezért ideje volna, hogy a naponként szegényedő nemesség e részben magáról gondolkodnék s ha az ember és pénz szűke miatt gyárakat nem állíthat, legalább alakítana magából holmi kereskedő társaságokat, a mihez minden bizonynval meg van érve, csak kezdő legyen. Ha pedig a nemzet sem kereskedni, sem gyárakat állítani nem tud, akkor szükséges annak a fényűzést határokba szorítani; mert nemzetünk képzelmes szellemébül önként foly a fényűzésre való nagy hajlandóság, mely ná-

lunk oly nagy, hogy nemcsak nemeseink többnyire értékeiken felül pompáznak, de még a magyar köznép is annyira módiz sok tájon, hogy a paraszt asszonyok és leányok ruháját csak a szabás választja meg az úri asszonyokétól; valamint a legények is már nem elégednek meg az előbbi férfias öltözettel, hanem külföldi selyem nyakravalókat, külföldi tarka és erőtlen szövetekből készült mellényeket stb. kezdenek viselni». Mindez a honi ipar s kereskedelem rovására ment, a mely ilyformán meghúzódott s alig érezték hiányát a külföldieskedők.

A mértékek tekintetében konstatálhatjuk, hogy az 1807-iki törvények újra előírják a pozsonyi mértékek kötelező használatát, de az eredmény újból nem volt kielégítő. Az ürmértékek száma legio. Nagyon különbözőek voltak még ez után is a mértékek; így 1836-ban a holdak tekintetében nagyon változó egységeket találunk. 1,100, 1,200, 1,300 □ öles holdak voltak még ekkor vidékek szerint, sőt Temes, Torontál s Brassóban 1,600, Szerémben s Verőczében 2,000 □ öl volt egy hold; a kaszáló holdja kitett 1000 □ ölet, Pozsegában 1296 □ ölet. Az ür-, tér- és súlymértékek tekintetében a mértékek óriási számát s legkülönbözőbb nemeit találjuk. Az 1850-iki rendeletek a mértékek egységesítése tekintetében nagyon sokat tettek, de az általános rendezést csak az 1874-iki törvények ejtették meg.

Az adó tekintetében mindjárt az 1825-iki országgyűlésen nagy viták voltak. Azt kivánják a rendek, hogy semmiféle adó, subsidium, az országgyűlés hozzájárulása nélkül kivethető ne legyen s az eddig törvénytelenül beszedett adók a jövő évi adóba betudassanak.

Ez utóbbi rendezése nagy fontosságú volt; a nép szegény s az adó reá óriási teher gyanánt nehezedett, annál is inkább, mert a közelmultban ép ennek a révén történt rajta óriási igazságtalanság. Az 1811-ik évben megajánlott adót ezüstpénzben hajtották be, mi több mint 13 milliónyi újabb megterheléssel volt egyéértelmű. De meg 1822 november 1-től, 1825 november 1-ig a törvénytelenül felemelt adó rengeteg megterheltetéssel járt. Ezen három év alatt 16.010,560 forintot kellett volna fizetni váltópénzben. Ezt a kormány pengőpénzben hajtotta be, s így bizonyos levonások tekintetbevételével fizetett az ország 25.236,818 forintot váltópénzben, tehát 9.226,258 forint volt a túlfizetés; mivel azonban a kormány a terménybeli fizetéseket, melyek váltópénzben lettek volna fizetendők, pengőpénzben szá-

mította, a többletből e czímen 3.267,916 forint levonandó s így marad 5,958,342 forint. Ez pengőpénzben 2.383,336 forint, a mi három évre megosztva, évente 794,445 forintot tesz ki. Azzal a feltétellel, hogy a beszámítás megtörténik, hogy pengő pénz minél előbb elegendő mennyiségben hozatik forgalomba s hogy csakis az lesz forgalomban, valamint hogy a hátralékos törvénytelenül kivetett adók nem hajtatnak be, 1825 nov. 1-től a három év mulva feltétlenül tartandó országgyűlésig négy millió forint adót s katonafogadásra 75,000 forintot ajánlanak meg pengő pénzben. Ezt azonban a király keveseli — az imputatióba, adóbeszámításba bele nem egyezik; — kimutatja a kormány, hogy a katonai kiadások évi összege 7.223,041 forint, a mihez a pesti rokkantak házának költségei, a rokkantak díjazása 355,065 forinttal s a nyugdíjak 364,802 forinttal társulnak; így az összes szükséglet 7.942,909 forint. Az adóval tehát nem elégszik meg a kormány, jóllehet a nádor is az adómérséklés, a só árának leszállítása mellett van, a mit mind a közjó, mind a nép könnyebb boldogulása kiván. A rendek sok s hosszú tanácskozás után, midőn a király lemond a törvénytelen adóhátralékok behajtásáról s így elismeri a beszámítás jogszerűségét s igéretet tesz, hogy a nemzeti ipart fejleszti; felemelik a megszavazott adót 395,244 forinttal. De a király még megigéri, hogy ezentúl mindig a három évenkint egybehivandó országgyűléssel hagyja az adót megállapítani.

Az adókivetés tekintetében azonban az eddigi alapot reformálni kivánják, hogy az adófelosztás igazságosabb legyen s hogy az eddigi 6210 porta megyénkinti megosztása az adóviselő képességhez jobban alkalmazkodjék. De a kormány azt kivánja, hogy a jobbágytelek fizesse az adót, tekintet nélkül lakójára (vagyis ha ez nemes, úgy is fizessen), a mibe a rendek beleegyezni nem akarnak s azt vitatják, hogy az adózást a telek személyének jogi minősége határozza meg s ellenkezőleg a nemesség kiváltságai támadtatnának meg.

Egyes megyékben, mint Fejér, Temes, Sopron, Liptó, Turócz, Nyitra, Trencsén stb.-ben a jobbágytelken lakó nemesek tényleg adóznak s e megyék követei ezt általánosítani is kérik. Végre sok huzavona után megegyeznek abban, hogy a jobbágytelkek általában összeirandók s azon nemesek, kik eddig jobbágytelken laktak s adót nem fizettek, életük fogytáig ne fizessenek, a jövőre nézve pedig majd az összeirás után határoz az országgyülés.

A következő országgyülés — az 1830-iki — újra magával hozta az adóterheket. 4.395,244 forintot szavaztak meg a rendek, de kérik a kormányt, hogy a közgazdasági bajokon segítsen, sőt a nádor, tekintve a nép sanyarú helyzetét, adóleszállítást s a só árának leszállítását kéri, de eredménytelenül. A következő adómegajánlás nem ment oly simán: 1836 nov. 1-től 1839 okt. 31-ig csak 3.800,000 forintot s újonczozásra 75,000 forintot szavaztak meg, de ezt is csak úgy lehet behajtani szerintük, ha a vámvonal megnyittatik, a só árát leszállítják s az adósoknak a kincstár elleni követeléseiket az adóba betudják. Sőt ha országgyülés a törvényes három év alatt egybe nem hivatik, 1839 október 31-től kezdve adót nem fizetnek. Össze is hívják az 1839/40-iki országgyülést idejében.

Eme kor közgazdasági tevékenységét Széchényi termékenyíti meg. Lángelméje nemcsak a politikában igyekszik kimutatni a kibontakozás ösvényét, hanem a gazdasági törekvésekben is előljár. Széchényi eszméinek ismertetésére még később fogunk áttérni; itt először a hajózásra kivánunk rámutetni, mint a mely téren az alapvető munkálatokat Széchenyi adta meg s vele az iparnak, kereskedelemnek s közgazdasági fejlődésnek egy erőteljes lökést adott.* A hajózás fejlesztése által a közlekedési utakban szegény Magyarország forgalmának lebonyolítására egy hatalmas faktort kapott.

Széchenyi nagyobb arányú ténykedése 1830-tól datálódik. Tagadhatatlan azonban, hogy már ezt megelőzőleg is történtek e téren mozgolódások. Így már 1828-ban Andrews János és Pritchard József angol hajóépítők 15 évre szabadalmat kaptak gőzhajóikra s velük a Dunán való hajózásra. 1829-ben alakult meg az «Első dunagőzhajózási társaság,» mely szeptembertől számított öt évre biztosíttatott a szabadalmazott szerkezetű hajók versenye ellen, a mi 1831-ben Magyarországra is kiterjesztetett. A Dunán való gőzhajózásra alakult részvénytársaság első hajója I. Ferencz 1830-ban (szeptember 4.) teszi próbaútját Bécsből Pestre, de a rendes hajójáratok csak a következő év febr. 1-én kezdődnek; a hajózást azonban nem a részvénytársaság kezelte, hanem bérbe adta azt 9000 forint évi bérért. A következő években két új hajó épült s a társaság már arra gondolt, hogy maga indítja

* Az 1793-iki (Batthyány és társai) valamint az 1818-iki (Bernhard maid Saint Leon) kisérletek nyomtalanul tüntek el.

meg az egész Dunán a hajózást. De Széchenyi nemcsak a belforgalom lebonyolítását czélozza a hajózással, hanem össze akarja kötni Magyarországot a kelettel, a nyugatot a Feketetengerrel.

1830 június 24-ikén ment le először Széchenyi egy hajóval a Dunán s ekkor érlelődött meg benne az Alduna, a Vaskapu szabályozásának eszméje. Propagálására meg is kezdik a sziklarepesztéseket 1833-ban s oly jó eredménynyel folytatják, hogy már a következő évben az Argo nevű gőzhajó lemegy Galaczig, áthatolva a Vaskapun. De a szabályozásokat csak szűk keretekben tudja végrehajtani, csak azt a részt szabályozzák ekkor, mely most is nevét viseli. A Moldova és Új-Csernecz közötti zuhatag szabályozatlanul maradnak s Drenkovától Orsováig ezentúl is csak evezős hajók közlekednek, míg innét Skela-Kladováig a szárazon közvetítik a forgalmat. A továbbiakban a társaság gondoskodik az akadályok elhárításáról, úgy a pozsonygönyői részen, mint a Vaskapunál. A Vaskapu ujabb repesztései eredményezik, hogy míg eddig 10 lábnyi vízállásnál is felakadt a közlekedés, most már nyolcz lábnál is áthatolnak a hajók. A Duna balpartja Ó-Moldovától a román határig a közlekedés akadálytalan lebonyolítására kiépítik a Széchenyiről nevezett utat 1834—37-ben.

A rendes hajójáratok Győrtől Zimonyig voltak csak meg. Széchenyi a nádorhoz felterjesztett emlékiratában a Fekete-tengerrel való összeköttetés feltételeit a következőkben hangsúlyozza: A Dunagőzhajózási társaság szabadalma tíz évre meghosszabbítandó, a vármegyék s városok kiszálló hidak készítésére szólítandók fel az egyes állomásokon, a közegészségügyi s vámügyi rendszabályok alkalmas módon átalakítandók, hogy azok a hajózás akadályait ne képezzék, a szerb-, török- s oláh hatóságokkal szemben a kormány személy s vagyonbiztonságot nyújtson, a kormány nyilatkoztassa ki, hogy a hajózást pártolja s adjon kőszenet, valamint fát ingyen. Úgy a nádor, mint Metternich kedvezően fogadják a kérdés egészét, a minek következménye gyánánt az 1833-ik év deczemberében tartott közgyülésen elhatározza a Dunagőzhajózási társaság, miszerint a következő év tavaszán az Aldunán megindítja a hajózást s egy tengeri hajót építtet, mely Galacztól Konstantinápolyig fog közlekedni. Az Orosz- Törökorszag között fennálló szövetség azonban Ausztria érdekei ellen irányul: ha nem is tör az elégületlenség ki nyiltan, érezhetővé válik az indirekt hatás. A Szulina torkolatra

Oroszország nem fordít gondot s így az beiszaposodik, a mi a közlekedést nehezíti, Törökország megtiltja alattvalóinak a Dunagőzhajózási társaság hajóinak használatát, sőt maga az osztrák kormány is az osztrák Lloyd érdekeit segíti elő a tengeri kereskedelem kérdésében, úgy hogy a Dunagőzhajózási társaság abba is hagyja a tengeri kereskedelem átvétele iránti buzgalmat.

Ez időben a tiszai hajózás tekintetében is történik kezdeményezés. Széchenyi 1833-ban a Tiszán is járt Törökbecséig a Dunagőzhajózási társulat gőzhajóján; ez volt a Tiszán az első gőzhajó. Ugyanezen évben készült el a társulat Duna nevű (később Argo) 50 lóerejű gőzhajója is, mely Szegedig ment föl a Tiszán, sőt már a Száva egy részét is bejárta. 1834-ben a harmadik gőzhajó, a Pannonia kezdte meg müködését s megépült a tengeri hajózásra szánt Mária Dorothea is, majd 1836-ra elkészült a második tengeri s a negyedik s ötödik dunai gőzhajó is, mikor is Magyarországon már 19 hajóállomása volt a társaságnak. Egyébiránt a Dunagőzhajózási társaság 1835-ben az egész hajózást saját kezelése alá vette, forgalma folyton gyarapodott s vele együtt hajóinak száma is.

Széchenyi ez időben a lánczhíd nagyszerű tervének kivitelét is szorgalmazza, annál is inkább, mert általa nemcsak s két város állandó összeköttetése s így nagyobb forgalma biztosíttatik, hanem a hajóhíddal való kellemetlenségek is elkerültetnek, megszűnik ez a hajózást akadályozni, megszűnik a zajlás, stb., a szabad átkelést akadályozni. Angliába megy a kérdést tanulmányozni, minek következménye az, hogy részvénytársasági alapon positiv tervezetekkel áll elő. Az 1833-iki országgyűlés bizottságot küld ki a híd ügyének előkészítéséhez s az alsó tábla 1835 január 20-ikán megállapítja az építésre vonatkozó alapelveket. Széchenyi által lefektetett elvek nagyban egészben elfogadtatnak s így az is, hogy hídvámot mindenki fizessen. Így a nemesek kiváltságai a jelen országgyülésen háromszor csorbíttatnak meg. Először kimondják, hogy az országgyűlési napidíjakat a nemesek fizetik, vagyis «ezen országgyülésnek különben a vármegyék házi pénztárai által viselni szokott minden költségeit, csupán ezen esetre és minden innen származtatandó következtetések nélkül szabad ajánlásképen egyedül a nemesi rend és azok, kiket a törvény azon nevezet alá foglalva ért, fogják viselni»; majd a jobbágytelkeken lakó nemesek adóztatásának elvét fogadják el s harmadszor kimondják, hogy «az em-

lített hídon kivétel nélkül mindenki hídvámot tartozik fizetni». Nagy ugyan az oppositió a lánczhíd dolgában, de keresztül megy a javaslat. A nemesek egy része kiváltságaik újabb megcsorbításába nem akar belemenni s Ocskay Ignácz, nyitrai követ azt mondja, hogy «a hazánkra figyelő külföldiek vajjon mi vélekedéssel lennének a magyar iránt, ha csekély kényelmének s bizonytalan hasznocskájának fő és legdíszesebb kiváltságai egyikével áldozván, a Duna szőke hullámain hidat épít, hogy egyik ősi, legtündöklőbb szabadsága elhunytának pompás sírkövet s fényes ravatalt emeljen, melynél a késő maradékú magyar utas, nyolcz század veszélyei közt szűzen maradt nemzeti szabadságának egykori szeplősítését fájdalom sajtolta könnyekkel gyászolja». A tervezet azonban törvénynyé válik, melynek lánczhidunk lőn az eredménye.

Széchenyi minden törekvése hazánk modern irányba való fejlesztése volt. Nemzetiségi, alkotmányi s közgazdasági érdekeinket teljes erőből felkarolta s igyekezett a közszellemet nézetei elfogadására utalni. A társulást fejleszteni, a tétlenséget, az indolentiát megtörni, a nemzetet a haladás útjára terelni volt főigyekezete; mivel azonban belátta, hogy ez csak úgy lehetséges, ha az ósdi felfogástól mindjobban távozva, a modern államélet követelményei elfogadtatnak, erre irányozta a közfigyelmet, ebben az irányban munkálkodott, hogy a nemzeti regeneratió minél tökéletesebb lehessen. Nemcsak szóval igyekezett igazát kimutatni, hannem irásban, könyvekben, egész sorozatát nyujtja az állampolitikai munkálatoknak. Ezekből legjobban kitűnik a Hitel, a Világ s a Stadium, jóllehet a többiben is maradandót alkotott. Munkái a reformeszmék nagy számát nyújtják, melyek az eddigi conservativ gondolkodást felrázva, egy új irányt nyitottak meg a politikusok, a honpolgárok, a haza javán munkálkodók előtt. Azt mondja Széchenyi, hogy a vagyoni rend és anyagi jólét az emberben boldogság és a lélek függetlenségének sarkköve, a minek azonban nem szükségképeni következése a mammon-imádás, sem az, hogy csak pénzben keressük a vagyont, mert ez csak egy eleme a köz s nemzetgazdaságnak. Munkás, értelmes s jólrendezett tevékenységen, meg a nemzeti produktiv erők teljes fejlettségén sarkallik a vagyonosságban való előmenetel. Szabad birtok, szabad verseny az országok legnagyobb áldása s egyike a leghathatósabb eszközöknek a javak előállításában. Nekünk magyaroknak igen hiányos gazdaságunk van; a munka és anyagi foglalkozás nem becsültetik eléggé, a miért is a magyart jó

financiének nem tartja senki sem; ép így kereskedelmünk s produktiónk is nagyon fejletlen, üzleti szellem nálunk nem található, kivitelre alig van valamink, az is selejtes. Nagy szükségünk van ezért a jó törvényekre, melyek hátramaradt gazdaságunk emelését czélozzák.

Hangsúlyozza Széchényi, hogy a produktiv emberi munka a nemzetgazdaság főforrása és faktora; a munka eredményességének fokozására szolgál a hitel, a közlekedés s akadálytalan forgalom. A mi a gazdasági erők szabad fejlődését nehezíti, gátolja, az a kereskedést s közlekedést akadályozza. Magyarország hátra van maradva, melynek kedvezőtlen fekvésünk, történeti viszontagságaink, hibás jogrendszerünk, balvéleményeink, s a középkorias hűbérszellemű intézmények az okai; főfeladatunk ezen állapotból kibontakozni, a mit csak úgy lehet elérni, ha politikai, szocziális s gazdasági viszonyainkat átalakítjuk, a modern államok egyes intézményeit átveszszük s munkásságunkkal s haladásunkkal a kulturállamok sorába igyekezünk lépni.

A «Hitel» czimű munkája szabja meg az új államalakítás eszméjét, irányát; kiméletlenül tárja fel hibáinkat, megmutatja hátramaradásunk okát, erősebb tevékenységre sarkal s gazdasági állapotaink szanálását sürgeti. Nem mindenki érti meg, sokan kárhoztatják, s nem egy hasonló kritikát hallani, mint Teleki Józsefét, ki azt mondja, hogy «mennyi jót tehetett volna az a Széchényi, csak azt a Hitelt ne irta volna». Ekkor még nem látták be, legalább nem mindenki látta be, hogy ezzel megbecsülhetlen hasznot hajtott az országnak, mert hisz lethargiájából felrázva, az új kor követelményeinek megfelelő tevékenységre sarkalta; helyesen mondja Toldy, hogy a Hitel megírása valódi országos tett, s a század legnagyobb eseménye.

De nézzük a Hitel fontosabb közgazdasági kijelentéseit, miben mutat reá a hiányokra, miben szabja meg az orvoslást.

Magyarország anyagi erőtlensége és közgazdasági fejletlenségének egyik fő oka pénzbeli viszonyaink hibás elrendezése, s az innen szükségkép folyó teljes hitelhiány. A gazdaság és jó háztartási rend, a törhetlen munkásság és szorgalom, a kínálkozó alkalmak eszélyes felhasználása, idegen országok példáin való okulás, helyes munkaegyesítés és összpontositás; első feltételei anyagi emelkedésünknek, a miért is egész erővel és lélekkel ez irányban is szükség magunkat érvényesíteni, s eddigi tespedésünkből kibontakozni. A magyar birtokos szegényebb,

mint birtokához képest lennie kellene. Hazánkban sem a földnek, sem a tőkének, sem a munkának nincs azon értéke és becse, melylyel birnia kellene, hogy gazdaságilag magasabbra emelkedhessünk. A földesúr tehetetlen, mert birtoka le van kötve, a kapitalista ritka és félénk is, mert nincs hitel és hitelrendszer; önvagyoni állapotáról sok maga sem tud bizonyosat. Innen az általános pangás, a forgalom és ipar fejletlen volta, a csekély mérvű üzleti szellem; innen végre azon tájékozatlanság is, melylyel a külföld magasabb műveltségű államaiban már rég elért ipari s közgazdászati vivmányok tekintetében vagyunk, s mely szinte nem kis hátrányunkra szolgál. A magyar nem birja magát oly jól, mint körülményei engednék, mert nincsenek erői kifejlődve, nincs egyetértés, társulási szellem, erélyes munkásság, pedig ennek meghonosítása különös nehézséggel nem járna. A magyar gazda nem tökéletesítheti földipari üzletét, a minek oka egyrészt önmagában, minden bajt másra tolni szerető hajlamában, főleg azonban hibás köz- és birtokintézményeinkben keresendő, névszerint pedig egyfelől a robot és dézsma, a legelő- és birtokoszthatlanság, a czéhek és limitatiók rendszerében, szóval a feudalizmus még mindig fennálló egyoldalúságaiban, másfelől az egyesületi szellem és a hitel módfeletti fejletlenségében. Megannyi okai annak, hogy a magyar gazda földjeit nem javíthatja, üzletét nem tökéletesítheti, tőkeberuházásokat nem tehet, az egész ország privilégiumok, monopolok által természetellenes fejlődésre kényszeríttetik. A jobbágy munkáját felületesen s rosszul végezvén, a mezőgazdasági munka örökké hiányos, s csak félig produktiv. Csak azon földön leli a gazda fáradságának gyümölcsét, melyen maga és nem más gazdálkodik, s mely szabad rendelkezése alatt áll. Hatvanezer robot egy éven át csak azon munkát viszi végbe, melyet húszezer napszámmal könnyen el lehetne végezni; míg másfelől a mezei gazdaság megrontására a dézsmánál sikeresebb eszközt kigondolni nem lehetett, mert mennél többet produkál, annál többet kell dézsmaképen adnia. Pedig tudvalevő dolog, hogy nyereség a gazdagság filozófiája, s hogy az önhaszon, s önjólét mindenkor első s főfőrúgója a gazdászati tevékenységnek.

A kereskedelemről a következő irányban nyilatkozik:

Magyarországnak nincs kereskedése; ennek okai: kedvezőtlen geografiai helyzetünk, természetes összeköttetési vonalaink hiányossága, folyamrendszerünk s közlekedési eszközeink

tökéletlensége ... tőkébeni szegénységünk ... hogy más nemzetekkel a konkurrentiát ki nem álljuk, s hogy a kiviteli vámok súlyos voltánál fogva árúkivitelünk jelentékenyebb mérvet nem öltött. Ámde e bajokon erőfeszítés, szorgalom és kitartással mégis, legalább bizonyos fokig segíthetünk. Csak termeljünk jót s olcsón, állítsunk elő tökéletesebb közlekedést s nemesítsük ősterményeinket. Vegyünk példát más előbbrehaladott népektől, műveljük ki magunkat, s tapasztalni fogjuk, hogy utóvégre nem a föld és a geografiai viszonyok, hanem az emberi ész, értelem és munka az, a mely gazdaggá tehet, s anyagilag erősekké fejleszthet. Nemzeti kereskedésünk hiányos voltának egyik főoka, hogy igenis szapora rendeletek, burokratiai beavatkozás, felügyelet és ellenőrzés, a szabad mozoghatást szerfelett megnehezítik; a tranzito-forgalom akadályai, üzleti pontatlanság s szolidítás hiánya szintén súlyosbítólag hatnak.

Szükséges volna alapos szakismeret s gazdálkodási tudomány, hűség, szoliditás és polgári erény, szilárdság a közéletben s forgalomban, az erők koncentrátiója s helyes egyesítése, a kereskedés, s üzletfelőli balnézetekből való kivetkezés, tapintatos munkafelosztás, tökéletesbített igazságszolgáltatás, jó váltó- s kereskedelmi törvény, gyors s pontos törvénykezési eljárás, a hitel kifejlése, s megszilárdulására vezető minden intézkedés életbeléptetése. Szükségünk volna egyebek közt egy jól szervezett nemzeti bankra, mely tőkét és pénzerőt termékenyítő módon nyújthatna, mely azonban csak a dolog praxisát értők által lenne felállítandó, s kiknek, miután haszonkeresés nélkül nem igen történik valami a világon, abból előnyük is lehet. Ajánlatosak volnának jutalomadások és kitüntetések, érdemes, jó s jeles czikkeket előállító termelőknek és kivivőknek, mert ez a munkásságot és szorgalmat fokozhatja. Mindez pedig hozassék kapcsolatba a hitellel, azonban jól rendezett hitellel, mert ez utóbbi a mily nagy áldás, úgy balul felhasználva átok is lehet; védangyala pedig és fényes napsúgára — a publicitás, a nyilvánosság.

Széchényi Hitele kiméletlenül rántja le bajainkról a leplet; rámutat azokra minden téren, hogy czélját, a nemzeti állam erős gazdasági alapokon való kiépülését előmozdítsa. Széchényi minden szava, minden sora, minden tette, ebben konkludál: egy czél felé tör, melyet minden eszközzel elérni vagy megközelíteni törekszik. «Annyit mondhatok — írja egy alkalommal —

és ezt eldöntetlen bizonyossággal mondhatom ki, hogy semmit sem tettem rögtönzésként, vagy pillanatnyi felhevülés következtében, de minden lépteim, minden tetteim egy előre kiszámlált messzeható tervnek szüleményei.» De említettük már, hogy sokan kárhoztatták a Széchényi irataiban nyilvánuló elveket. Kiméletlennek s igazságtalannak tartották egyesek a hibák felsorolását, másrészt helytelennek találták az újabb irány megszabását. Azt írja gróf Dessewffy József «Taglalatá»-ban, hogy «a fátyolnak, lepelnek lerántása szükséges volt ugyan a sebek meglátására, de mi hajthatta a szerzőt a külfölddel azokat nagyító üveggel nézetni (a Hitel ugyanis német fordításban is megjelent), itthon pedig lanczetta helyett bárddal forogni körülöttünk?» Majd más helyen azt írja, miszerint «igaz, hogy erős vasdrótharisnya alkotmányunk, de nem olyan, hogy ne lehessen járni benne és előre lépni, és épen azért, hogy vasból van, nem lehet benne szaladni, de ugyanezen okból nehezen esik a bukás.»

Széchényi második munkája, a «Világ», az előbbi magyarázója s kiegészítője, valamint kritikusainak félremagyarázásaival szemben az erősebb állásfoglalás. Közgazdasági szempontból is újra fontos kijelentéseket tesz, a közgazdasági követelményeket is erősen hangsúlyozza. A folyamszabályozásra, mint parancsoló szükségre mutat reá, mert nem lehet azt türni, hogy a folyamok évről-évre elöntsék a legtermékenyebb vidékeket, nem azt, hogy egy sovány esztendő éhinséget hozzon a félországra, vagy hogy Severin bérczei s a Duna kősziklái elzárjanak bennünket a külvilágtól; nem lehet azt türni, hogy a gyáripar s kereskedés soha lábra ne kapjon, hogy haladásunknak útját állják a hibás képzeletek. De nézzük egyes elvi kijelentéseit. Vagyoni rend az emberi jólét- és lélekfüggetlenség egyik sarkköve. Egyesülésben és koncentratióban fejlődik a nemzeti közértelmiség leghamarabb, ezen alapszik a társadalom, ezen minden nagy és maradandó eredménye a munkának s ipari tevékenységnek. A dézsmának és robotnak kárpótlás nélkül való megszüntetése, valamint a megváltás tekintetében állami kényszer nem föltétlenül helyeselhető. Addig, a míg pénzhitel- és birtokrendszerünk olyan marad, mint most, soha anyagilag erőteljes néppé nem válandunk. Az absentizmus káros, mert sok erőt elvon a hazától. A mezei gazdálkodás csak viszonylagos fontosságú, mert a többi foglalkozási ágakra is szorul. A versenyzési ösztön és a konkurrentia talpköve a műveltségnek.

A «Világ» minden sora sziporkázik az elmésségtől, a találó ötletektől, s felforgatva a conservatizmus tanait, ujra csak az eddig kimutatott ösvényre mutatott.

Harmadik nagy munkája a «Stádium» több konkrét inditványt tartalmaz, melyek alapostól felforgatják a régi rosszat, s a modern irány több szükségletét taglalja. «Hunnia minden lakosainak polgári létet adni, im ez, a mit 1832-ben teljes meggyőződésem szerint, honunkra nézve nemcsak idő előttinek, sőt szinte már idő utáninak tartok.» A törvény előtti egyenlőség, a nem nemesek szabad birtokszerzési joga az, mit meggyőző érvekkel követel. Követeli a váltójog behozatalát, az ősiség eltörlését, úgy a regáliak, a czéhek és árszabályokét is, a nemesség teherviselési kötelezettségének kimondását, stb.

Azt mondja Széchényi a Stadiumban: Szabadság, szabad birtok, a szabad föld a legsikeresebb gazdálkodás sarkköve, s az igazán előre gondolkodó szellem, mely a népek életében oly nagyfontosságú tényező, csak személyi és vagyoni bátorságnak, azaz a jól értett közszabadságnak lehet okozatja. A hitel valódi egybetartó láncz, mely kivált hazánkban nélkülözhetlen, miután egyébként gazdaságunkat előbbre vinni s üzletünket javitni örökké képtelenek leszünk: — vele természetes kapcsolatban az elégséges pénzmennyiség és a pénzforgás, meg az élénk árucsere, mint második lényeges rugó jelentkezik, a mennyiben hitel és pénzforgalom egymást kölcsönösen föltételezik. A kereskedésben, üzletben és forgalomban is legczélszerűbb a szabadság, mely a természetes erőkifejlés és produktivitás legbiztosabb emeltyűje, s rugója, s kivált a külkereskedésben azért is fő fontosságú, mivel egyébként az ország külállamokkal áruforgalomba, érintkezésbe nem jöhet, forgalmi reciprocitás helyt nem foglalhat, s magára maradván utalva, gyönge s tehetetlen lészen. Felette veszedelmes fallatia nálunk, azon szerencsétlen előítélet, melynél fogva honfiaink közül sokan a külkereskedést a nemzeti gazdálkodás legelső talpkövének tartják, szem elől tévesztvén, hogy a belproducensre a belfogyasztó és belhoni vevő sokkal jobb, mert nem kell szállitásról gondoskodni, nincsenek annyi esélyek és koczkázatok a gazda előtt.

Széchényi minden munkája eleven irályú, s meggyőző érvekkel gazdag. Azt írja, hogy a «Hitel» megirásánál feltette magában, hogy «csak unalmas könyvet, habár Európa minden tudós társasága a klasszicitás bélyegét sütné is homlokára, ne írjon,

mert olyakon nehéz, feloldhatlan anathéma fekszik, s hasznok nem nagyobb, mint azon aranyé, mely tán Mátránk alatt rejtezik.»

Nagyban hatott eme körülmény arra, hogy könyvei általános feltünést keltsenek, mert nemcsak a «Hitel» megírásánál, hanem egyéb könyveit illetőleg is a fentieket tartotta szem előtt. A gazdasági érdeklődés felkeltésében oroszlánrésze van Széchényinek s könyveinek: az ósdi intézményeket szavainak felvilágositó hatása alapjában megrázta; s reformeri működése intézményeink jövendő alakulásainál döntő szerepet vitt. Diadalra vitettek eszméi, melyek európai színvonalon állva, hazánk akkori helyzetéhez, az akkori gondolkodáshoz képest, jóval megelőzték a közfelfogást, s melyeket ez a továbbiak folyamán gyors egymásutánban acceptált. Széchényi a viszonyokkal megalkudva, a kormányzati hatalommal, Ausztriával, ellenkezésbe jönni nem akart; ezek respektálásával akarta hazánk anyagi érdekeit előmozdítani, mint a mely egyelőre maga is elég volt az állam oszlopainak megerősitésére. A fentebb emlitett három munkája jelöli meg az ujabb haladás utjait, ezek működésének főbb irányait. Mint Horváthnál olvashatjuk: Ezen irodalmi művei voltak azok, melyekkel a nagy refomer az agitatio és itészet éles hangján támadta meg a nemzet előítéleteit, tespedését, százados szokásait, intézményeinek rozsdáit, szóval mindent mi visszaélés, hanyagság, fonákság, vagy ügyetlen eljárás, egyedáruság, vagy az egyéni erők általános zsibbasztása volt. A czéhektől az ősiségig, a robottól a birtokképtelenségig, a nem nemesek perképtelenségétől a törvény előtti egyenlőség hiányáig, semmi sem kerülte ki Széchényi figyelmét, felvilágositását, gunyát, ostromát. Hadat izent ő a középkori birtokrendszernek, a történészeti magánjognak: megalapitá a gyökeres átalakitás módszerét; kitüzé a magánjogi radikalismus lobogóját; mindent csak a végre, hogy a nemzet erkölcsi és anyagi regeneratiójának alapjait megvesse, szellemi politikai és közgazdászati jövőjének, virágzásának, hatalmának alapfeltételeit megvalósítsa. Mely irányban különösen figyelembe veendő azon mindörökre példányszerű eljárása, hogy egyidejű szem előtt tartásában a népélet anyagi és erkölcsi érdekeinek úgy intézé reform működését, hogy mindenkor anyagi vállalatait a szellem emeltyűjévé tette, semmihez nem fogott, minek erkölcsi osztaléka nem vala. Ő ki a lánczhiddal a vámmentességet buktatta

meg, a közlekedési eszközökkel a nem adózást kivánta feldönteni; az asszociatiókkal a politikai központosításra működött; a magánjogi változásokkal az arisztokratia kizárólagos befolyását támadta meg gyökerében, számos kisérleteivel egy önálló magyar financzrendszernek létesitésére törekvék. A munkásság minden terén fajunk megmentése után vezércsillagául azt tűzé ki: hazánknak ingadozás nélküli átvarázsolását, egy elkopott félig-meddig alkotmányos szövevényből emberhez illő s minden álfénytől kitisztult képviseleti rendszerre. Mihez ha még azt is hozzá vesszük, hogy Széchényiben a tagadó és elítélő agitátor a pozitiv s alkotó reformerrel a legszebb összhangban létezett, hogy a nagy férfiu ott a hol valamit lerontani törekedett, mindenkor a helyébe teendőt is kijelölte: joggal állithatjuk, hogy kevés státus férfiu és reformer volt az egyetemes világ históriában, a ki úgy mint Széchényi elmondhatta magáról, s jelszavául vehette volna a nagy zsidó törvényhozó Deutoroniumja szavait, — destruam et aedificabo.

A mi a hitelintézeteket illeti, a takarékpénztári intézmény szélesebb körű megismerése, annak szervezkedésének erőteljesebb gyökerei e korra nyúlnak vissza. Az első osztrák takarékpénztár fiókjainak nagyobb számára akadunk különösebben, melyek 1827-től kezdődőleg néhány éven keresztül működtek hazánkban. Nyolcz ily fiókot találunk e korban: Pozsonyban annak működése 1828-tól 1841-ig tartott, Nagy-Szombatban 1827-től 1841-ig, Érsekujvárott 1827-től 1829-ig, Győrött 1827-től 1838-ig, Zólyomban 1827-től 1829-ig, Szegeden 1827-től 1829-ig, Eszéken 1827-től 1834-ig, Varsadon 1827-től 1830-ig. Ezen fiókok azonban csak egyes nagyobb kereskedések, illetve kereskedők voltak, kiket nevezett takarékpénztár megbizott betétek elfogadásával s visszafizetésével. Tagadhatatlan, hogy meg volt e fiókoknak az a hasznuk, hogy a közönséget megismertették az ily intézmények előnyeivel, s előkészítették a talajt a jövendő szervezett takarékpénztáraknak. 1836. január 1-én kezdte meg működését a «Brassói általános takarékpénztár» is, mely a jótékonyságnak tág tért engedett működésében, a mit a továbbiak folyamán megtartott. Az első nagyobb méretű takarékpénztára ez volt Erdélynek, mely megelőzte a Pesti első hazait, a melyet Fay András sok fáradság után alapított. Fay korán foglalkozott már a takarékpénztárak eszméjével: hisz 1825-ben a Pestmegyei követ utasítási tervezetben bár, már azt mondja, hogy «az

erkölcstelenség főkép a szegényebb osztálynál, egyik elősegítője hogy megtakaritott keresményével nem tud mit tenni, mert ha kölcsön adja valakinek, bizonyos pert vesz a nyakára; a pénzét is elveszti. Ennek elejét veendő egy aprós cassa (Sparcassa) állíttassék fel, legfeljebb 300 frt betétekkel, s azt egy megbizható kereskedő, vagy a megye kezeltesse.» Azt akarja tehát Fay, hogy a megye felügyelete, kezelése alatt legyen e takarékpénztár; minden megye állitson fel takarékpénztárt, mert az a nép boldogítására a legczélravezetőbb eszköz. «A mozgalmi ösztönt és takarékosságot költögetni, serkenteni, ápolni a köznépnél, czélja, iránya, a takarékpénztáraknak, miknek munkássági köre abban áll, hogy az adózó népnek, kézimunkásnak, cselédnek, megzsugorgatott pénzét néhány krajczárnyi vagy forintnyi apróbb összegekben is elfogadják, biztosítsák, az azoktól járó kamatokat évenkint pontosan fizessék. vagy ha fel nem vétetnének, a tőkékhez csapják, s ekként a szegénynek csekély tőkepénzét, kamatok és kamatok kamatjai által neveljék, úgy intézvén mindenkor kezeléseiket, hogy a mint tőke és kamat szabályosan vissza kivántatnak a tulajdonos által, azokat vissza és kiadni módjukban álljon; kikölcsönzéseik által a földmivelést, a honi ipart, s így nemzeti jólétet, gazdagságot neveljek. A takarékpénztárak tehát nem szegényeket, kórokat ápoló intézetek, hanem inkább az elszegényedésnek, inségnek óvó eszközei; a dolog vagy szolgálattehető szegénynek iparát, takarékos gazdálkodását serkentő, gyámolító intézetek, melyek e czélból sem alamizsnát nem osztogatnak, de nem is nyerekednek a szegénységen, hanem ingyen fáradnak, munkálkodnak, egyedül azon édes benső önelégedésre tartva számot, melylyel a boldogított emberiség nevében, kit-kit saját szíve szokott megjutalmazni.» Oly hangok ezek, melyek valóban csábitóvá tették az eszme elfogadását: meg is volt annak az a foganata, hogy a Pesti hazai első takarékpénztár megalakult s 1840. január 2-ikán megkezdette működését. E korszak tehát nagyszámú takarékpénztárakat nem tud felmutatni: a Pesti hazai megalakulása korszakalkotó volt, már csak azért is, mert több takarékpénztár alakulását vonta maga után. Az 1840-ik évtől kezdve azok folyton jobban szaporodnak: még ugyanezen évben alakul meg az aradi is. Mind jobban fel lőn költve a takarékossági ösztön, minek folytán az egyes intézetek mind nagyobb összeg fölött tudtak rendelkezni; nagyobbodott a vagyonosság, viszont nem megve-

tendő segélyt kapott már akkor is a vállalkozási szellem a hitel alakjában, jóllehet az így kölcsönzött pénz aránylag most még csak csekély összegre mehetett. A hitel biztosítására egyébiránt a pesti kereskedők testülete már 1790-ben hangsulyozza egy bank szükségességét, mely a hitelt a maga teljes egészében már czélzatánál fogva is szolgálhatja. Ez óhaj azonban teljesitetlen maradt jó ideig, jóllehet 1802-ben a pesti s győri kereskedők az országos választmányhoz beadott emlékiratban az eszmét ujra felkarolják, 1822-ben Dietze pesti lakos pendíti meg ujra ezen eszmét, majd Széchényi karolja fel lelke teljes erejével: ki is mondják 1830-ban az Első magyar kereskedelmi bank létesítését két millió frt alaptőkével. Sok huza-vona után azonban a király csak 1841-ben írta alá a Pesti magyar kereskedelmi bank szabadalom-levelét, mely az idők folyamán megerősödve egy hatalmas pénzintézetté fejlődve, hathatósan elősegítette közgazdasági fejlődésünket.

Az osztrák és magyar vámterület áruforgalmáról e korból érdekes részleteket ismerünk, melyek termelésünkre, az ország feleslegére, s bizonyos tekintetben a kereskedelem fejlődésére is következtetést engednek vonni. Bizonyos, hogy azokból nem ismerjük fel a helyzetet hazánkban, mert hisz az adatok Ausztriára is vonatkoznak, megmutatják azonban, hogy a kérdéses árukból mily nagy volt a szükséglet legalább relative véve. Így az állatokat illetőleg a következő összeállítást adhatjuk:

Átlag	*Szarvasmarha*		*Sertés*	
	behozatott	*kivitetett*	*behozatott*	*kivitetett*
1831—35 — — —	145,667	94,291	238,448	127,631
1836—40 — —	169,634	93,423	315,220	108,270

A magyarországi állattenyésztés tehát korántsem tudta kiadni a szükségletet: igaz, hogy jelentékeny kivitel mutatkozott, de ezt hasonlíthatlanul felülmúlta a behozatal. Ellenben már a gyapjúnál nagyobb felesleg mutatkozik: ugyanis

Átlag	*Behozatal*	*Kivitel*	*Különbség*
	ezer métermázsa		
1831—35 — — —	24,762	61,606	+ 36,844
1836—40 — — —	24,366	88,630	+ 59,264

A bor s szőlőforgalomnál sem mutatkozik azonban már ezen kedvező arány: ott is bevitelre szorul a vámterület, a mint azt alábbi adataink mutatják:

Átlag	Behozatal	Kivitel
	métermázsa	
1831—35 — — — —	226,449	103,933
1836—40 — — —	312,287	864,000

Daczára tehát annak, hogy mezőgazdasági állam voltunk, s hogy ez volt a főerősségünk, elegendő mennyiséget előállítani még csak megközelítőleg sem tudtunk a vámterület egészére. Kétségtelen, hogy a viszonyok kedvezőbben alakulnak, ha gazdálkodásunk helyesebb alapokra lett volna fektetve.

II.

Az úrbér rendezésének kérdése elérkezett az 1832—36-iki országgyűlésen. Az 1790 91-iki országgyűlés Mária Terézia úrbéri rendezését csak ideiglenesnek tekinti, s országgyűlési rendezését követeli minden későbbi országgyűlés is. Az 1790-iki illetőleg az 1825-iki rendszeres munkálatok alapján készült törvények tehát ezt akarják rendezni: a tanácskozások folyamata alatt azonban a keret kiszélesedett a jog- és birtokviszonyok rendezése tekintetében, úgy hogy a földesurak jogainak nagyobb mérvű csökkenése helyeződik kilátásba.

A kerületi üléseken megállapított törvényjavaslatok az úrbéri rendezés egészére kiterjeszkednek.

Kimondja e törvényjavaslat, hogy az a jobbágyi kapcsolat, mely a jobbágy vagy zsellértelek haszonvételéből ered, azok elköltözése által megszűnik. Az elköltözni akaró jobbágy köteles minden tartozásáért eleget tenni, mikor is őt visszatartóztatni nem lehet: tartozik földesurától elbocsátó levelet, az alispántól vagy szolgabirótól pedig úti levelet szerezni. Ha azonban a földesúr, elfogadható ok nélkül az elbocsátó levél kiadását megtagadja, úgy a jobbágy az alispán bizonyítványával szabadon mehet. Ha a földesúr az elköltözni akaró jobbágyot ekkor letartóztatná, úgy az alispán karhatalmat alkalmaz, a földesurat pedig 200 forint birságban marasztalja, melynek fele a megyei pénztáré, fele a jobbágyé lesz. Megengedtetik, hogy a jobbágy a telekbe fektetett tulajdonán kivül a földhaszonvételi jogát is eladhassa a földesúr beleegyezésével, de a vevő sem a földesúr, sem a község nem lehet. Hogy a telkeknek egy kézben való összpontosulása elkerültessék, kimondatik, hogy egy vevőnek oly helyen, hol 40 teleknél több nincs, csak egy, 80-ig két,

120-ig három, azontúl legfőbb négy telket szabad vennie, kivéve azon esetet, ha árverésen történik az eladás s több vevő nem volt, vagy ha a telek müvelését magára vállalni senki sem akarja, vagy ha a jobbágy felnőtt fiának akar telket szerezni.

A jobbágy elmozdításának csak akkor van helye, ha egy évi határidő kitüzése után sem tud kötelezettségeinek megfelelni, ha kicsapongó, jobbágyi kötelességeiben az uraság kárával több izben makacsságban találtatik: de még ez esetekben is ügyei rendezésére három hónap engedtetik.

A jobbágy gyermekét mesterség tanulásától, vagy bármely tisztességes foglalkozás követésétől eltiltani nem lehet.

Szabad adás-vevés engedtetik.

A jobbágyi birtokok felosztatnak jobbágytelkekre, telkeken kívül járó földekre, urbarialis földekre, pusztatelkekre, s maradékföldekre.

A jobbágytelek belső telekből, s külső tartozékból áll. A belső telek egy egész hold, zselléreknél 150 □-öl. Külsőséghez számíttatik a szántóföld s a rét, melyek nagysága a föld minősége s a vidék szerint változik: volt még a jobbágynak legelő illetménye. A jobbágy telki állománya változó egész 40 holdig a szántóföld s 12 holdig a rét: a legelő 4—22 hold között váltakozott.

A telkeken kívül járó földekhez tartozik az irtvány, s a szőllőskert. Haszna volt még a jobbágynak a faizás, melynél fogva az urasági erdőből tüzifát ingyen, épületfát a lakóház és istálló fedésére szintén ingyen kap; a nádlás, még pedig olyformán, hogy ott a hol a régi gyakorlat szerint a község és jobbágyaik a nádlást szabadon gyakorolták, az továbbra is úgy marad; hol a nádas kiszárad, az visszamegy az uraság tulajdonába, de ilyen helyen a jobbágy 40 kéve nád adója is megszünik; a makkoltatás, mely szerint lahelyük határában, saját használatukra 6 krajczárral olcsóbban nyerik a makkoltatási szabadságot mint mások; a pálinkafőzés saját használatra s eladásra, szabad, — de csak gabonából van megengedve a főzés. A pálinkaüsttől a jobbágy évenkint 2 forintot fizet. Bizonyos feltételekkel a húsmérés is megengedtetik. Azt kivánja még a javaslat, hogy az okszerű erdőgazdálkodás érdekében, de még a faizás és makkoltatási haszonvétel kárpótlására is, az erdők egy része a jobbágyoknak engedtessék át.

Az irtványföldeket, mindaddig míg azok úrbéri úton vissza

nem vétetnek, a jobbágy haszonbérfizetés mellett birja: hogy pedig a jövőben se a földesúr, se a jobbágy kárt ne szenvedjen, kimondatik, hogy irtani csak a földesúr beleegyezésével szabad. Minden jobbágyközség mérhet egy vagy több helyen bort, akár gyakorolta e jogot eddig, akár nem: ha szőllőhegye van, úgy Szent Mihálytól Szent Györgyig, ha szőllőhegye nincs, úgy Szent Mihálytól karácsonyig. A jobbágy legelője a földesúrétól szabad egyezség útján elkülönítendő, ha azt akár a földesúr, akár a közbirtokosok valamelyike, vagy valamely úrbéri telekkel biró jobbágy kivánja. Az egy-egy jobbágytelekre eső elkülönített legelő legnagyobb terjedelme 1200 □-ölével 16 hold, a legkisebb 4 hold; ezt esetenkint a törvényhatóságok határozzák meg.

A kisebb tizedek s a hosszú fuvar megszüntettetnek, a jobbágy szolgálmányaival való visszaéléseknek gát vettetik. A kilenczedre nézve kimondatik a szabad egyezkedés útján való megválthatóság: a megváltás sürgetése a törvényhatóság kötelessége. Minden jobbágy, ki tulajdon házzal bir, évente egy forintot fizet földesurának, felét Szent Györgykor, felét Szent Mihálykor, kivéve azt az esetet, ha valahol könnyebb bérfizetés dívik e tekintetben. A rétek s a belső telki illetőségek kivételével minden földtermelésből köteles a jobbágy földesurának kilenczedet adni természetben, hacsak másképp nincs szokásban. A hol eddig a jobbágyföldektől heted vagy nyolczad tized nélkül adatott, ott ennek utána kilenczed illeti a földesurat. Ezen dézsmák szedésére rendeltetik, hogy mihelyt a jobbágyok akár az egész határban, akár ennek valamely részében vagy dülőjében az aratást elvégzik, s a községi. elöljárók azt az uraságnak jelentik, ez a jelentéstől számítandó három nap alatt tartozik a részt kivenni: ha ezt elmulasztja, három nap mulva azért a jobbágynak jogában van sajátját haza hordani, sőt az uraságí rész ingyen való hazahordására nem is kötelezhető.

Az asszú szőlőt s ennek mustját kivéve a bortermésből kilenczed vagy hegyvám illeti az uraságot. Ha valamely évben a kilenczed alatt álló szőlőben semmi bor sem terem, úgy a következő év terméséből kell megadni az elmaradt kilenczedet. A méhrajokból, bárányokból, gödölyékből, úgyszintén az apró majorságból és tojásokból egyes jobbágyok által, valamint borjukban is több jobbágyok által összesen tett eddigi adózások, úgyszintén a vaj s több más apró kilenczed kiszolgátatások megszüntettetnek.

A jobbágy munkájára nézve az határoztatott, hogy minden egésztelkes jobbágy hetenkint egy, s így évente 52 igás napot, vagy e helyett kétszer annyi gyalog napot tartozik leszolgálni. A házas zsellérek évenkint 18, a házatlanok 12 napi kézimunkára köteleztetnek. A szántás kivételével egyéb munkánál csak két igavonó barmot kivánhat a földesúr. A munka megváltható, még pedig egy napi igásmunka 20 krral, egy napi gyalogmunka 10 krral. A munka rendszerint napfelkeltétől naplementig folytatandó, úgy azonban, hogy az etetés s itatás idején felül a jövés s menés is munkába számíttatik: ha a jobbágy lakhelyétől egy vagy másfél órányira rendeltetik dologba, akkor november, deczember, január s februárban napfelkeltekor kell a munkába állni, s naplementkor szabad csak azt abbahagyni, míg a többi hónapokban a jövés s menés is beszámíttatik a munka idejébe. Ha a munkát eső szakítaná félbe, úgy a dolog időtartamához a jövés-menés ideje szinte hozzá számíttatik.

A vadállatok által okozott kár meggátlására minden egésztelkes jobbágy külön, s 8 zsellér együtt tartozik egy személyt 3 napi vadászatra küldeni.

Ezen szolgáltatásokon kívül mást a jobbágytól követelni nem szabad, mert ellenkezőleg kártérítés és 200 forint büntetésben marasztalható a földesúr.

Legnevezetesebb s fontosabb e javaslat 5-ik czikke, mely szerint a jobbágyok tartozásaikra nézve a törvény által kiszabott mód helyett földesuraikkal örökös kötéseket tehetnek, sőt szabad egyezség útján földesúri tartozásait a jobbágy az úri törvényhatóság sértetlen hagyása mellett örök időkre megválthatja.

A 6-ik törvényczikk a községek belső igazgatásáról, kapcsolatban a jobbágy örökösödésével foglalkozik, mely utóbbi tekintetében a jobbágy rendelkezési szabadságát rendeli el olyformán, hogy ez akár szerzett, akár ősi vagyonáról szabadon rendelkezhetik, s a földesurat a jobbágy javainak öröklése csak magvaszakadás esetén illeti.

Az igazságszolgáltatás tekintetében lényeges változtatások történnek. Eddig ugyanis az úri szék biráskodott mindazon perekben, a melyek a jobbágy s földesúr között előfordultak. Az úri széken pedig a földesúr vagy tisztje elnökölt, az előadó, jegyző, saját ügyésze lehetett, s a birói székben is lehetett. Ez megszünik. Kimondja a javaslat, hogy a jobbágy úgy vagyoná-

ban, mint személyében csak a törvényesen megállapított birói itélet alapján háborgatható, a törvény által meghatározott eseteken kívül kihallgatás és itélet nélkül le nem tartóztatható, s testi büntetésben nem részesíthető. Az úri székek csak a jobbágyok egymásközti, s idegenekkel szemben fennálló pereikben döntenek; a jobbágy s földesúr közötti perek a megyei törvényszékek elé tartoznak.

Nagy vita indult meg ezek felett; több változtatásokat hoznak javaslatba a rendek, melyek közül azonban csak azt fogadták el, miszerint a legelő elkülönítést a jobbágyok nagyobb részének kell kérni, hogy az megtétessék; azt sem fogadják el, hogy a legelő nagyságát a törvényhatóságok határozzák meg, valamint hogy a faizási s makkoltatási haszonvétel kárpótlására az erdő egy része a jobbágyoknak engedtessék át. A kisebb tizedek közül nemcsak a tervezett méhrajok, hanem a báránok, gödölyék, baromfiak, tojás, vaj s borjutized is eltöröltetik. Csak a jobbágy szerzett javai felett való végrendelkezési jogba egyeznek bele a rendek.

Miután a javaslatok az alsó táblán keresztül mentek, azok a főrendekhez kerültek. Mindjárt a javaslatok első részén azt a változtatást teszik, hogy ha valaki a jobbágytelek haszonvételét megveszi, az azzal együtt az úrbéri és más közterheket is tartozzék viselni; így a nemes ember is tartozik adózni, ha ily telek birtokába jut, bármily szegény is, míg a nagy vagyonnal biró főnemes nem adózik. Az örökös kötést nem kifogásolják, de az örökváltságot nem fogadják el: e fölött nagy vita indul meg, s kétségtelennek látszik, hogy megegyezés nem jő létre, oly merev álláspontot foglal el mindkét tábla. A vége az, hogy a nádor kéri a királyt, miszerint a főrendeket nyugtassa meg az örökváltság elfogadására nézve, hogy a tanácskozások folytathatók legyenek, miután ő úgy sem szentesít oly törvényt, mely az alkotmány felforgatására vezet. Más szóval az örökváltságot alkotmányfelforgató intézkedésnek tekintetik, az emberi jogok megadását törvénytelenségnek. Az úri szék biráskodásának korlátozása ellen is oponálnak a főrendek, s hangsúlyozzák annak «régi tiszteletreméltó eredetét», mire Balogh János azt feleli, hogy «igenis az úri székek eredete ama büszke várak sánczai között keresendő, melynek omladékai szinte szánakozással néznek le hajdan hatalmas urak gyöngébb unokáira: ezek a bástyák immár összeomlottak, s velük együtt örökre el-

enyészett az oligarchia büszke hatalma is; hagyjuk tehát nyugodni a már ártatlan mumiát, mert ha galvanizmus segélyével némely tagját mozgásba hozhatnók is, azért halott maradna mégis. Temessük el inkább, s bízzuk szépen regélő költőkre érdemetlen siratását».

Az úrbéri javaslatok végre 1833 november 19-ikén szentesítés végett felterjesztettek a királyhoz, honnan a válasz a következő év augusztus 28-ikán jő le, visszautasítván azokból a fontosabb reformokat; de egynémely oly változtatásokat is tesz, melyekbe a rendek szivesen beleegyeznek.

Így, hogy a jobbágy a telek haszonvételi jogát közbirtokosnak se adhassa el, szivesen veszik, mert így a törvény kijátszása nehezebbé válik, a földbirtokos nem veheti azt meg közbirtokos czímén, s a tehetősebb közbirtokosok a szegényebb jobbágyok elől a földet nem vehetik el. A maximum oly megszorítását is elfogadják a rendek minden további nélkül, mely szerint az oly megyéket, hol az úrbéri telkek szabad adás-vétele dívott — például Krassó, Temes, Torontál stb. megyékben — e törvény megfelelő rendelkezése nem alterálja. Az irtások visszavétele dolgában azt kivánja a király, hogy az 1807 előtti irtások ne legyenek visszavehetők, miután csak ez év törvénye tiltotta meg testi fenyíték büntetése mellett az irtást: ezt a rendek nem fogadták el. De a legfontosabb, mit a király a javaslatból kivesz — az örökváltság. Oly nagy mérvű változtatásokkal járna ez, hogy veszélyes volna megengedni. A nádor ugyan elvi szempontból nem kifogásolja, hogy majd annak idején ez ügy a törvényhozás által szabályoztassék. De hangsúlyozza, mint nélkülözhetlen feltételt, hogy az örökváltsági szerződés felbonthatlansága mondassék ki az esetben, ha a törvény által meghatározott idő alatt fel nem bontatnék, hogy az örökváltság a családtagok beleegyezésével történjék, hogy a megváltási összeg más jószág vételére vagy hitbizomány alapítására fordíttassék, s hogy mindez csak a nemesség s a kincstár jogaival összefüggő kérdések rendezésével kapcsolatosan oldassék meg: így az ősiség kérdésével lett az örökváltságé összekötve, a melyet pedig megváltoztani még épen nem akartak. El is halasztódott az egész reform jó időre.

Pedig meggyőzően érvelnek egyes szónokok az örökváltság mellett. Azt mondja Kölcsey hogy: az örökváltsági, elvnek a kormány általi elfogadása épen ez utóbbihoz mint a nép pár-

tolójához illett volna. Úgy látszik a kormány egész eljárása, miszerint a materialis engedményeket elismeri, de a moralisokat elveti, csak oda irányzódott: az adófundust lehetőségig növelni, tehát tulajdonkép csak önnön vagyis a kincstár érdekét biztosítani. Az által, hogy szabad költözésjogot nyer a jobbágy, szabaddá még korántsem válik, mert az úri szolgaságból nem emeltetik ki, s ezentul is csak örökös jobbágy marad. Polgári birtok szerzésében ezernyi nehézségre találand a szegény jobbágy; mert részint szegénysége és anyagi tehetetlensége, részint az incapacitás, és az avicitás törvényszabálya attól távol tartandja. Akármily fontos érdeke vagy szüksége van a statusnak, mindig csak vagyonos nép segíthet rajta; vagyonos néptől tehát a monarchiának félnie nem kell, ellenben igenis a vagyontalan tömegektől, meg az oligarchiától. De magának a kormány főczéljának tudniillik az adófundus tisztába tételének is főfeltétele az örökös megválthatás; mert csak a megváltott igazi tulajdon az, mit illethetetlen adófundusnak mondhatunk. E mellett az aristokratia és a jobbágyság közti jó összhang és a főúri osztály biztonsága is követeli e gyökeres javítást; s a társaságot fenyegető veszély csak az által távolítható el, a mi közös érdek mindnyájára, a mi a társadalom minden tagját egyformán kösse a hazához, vagyis: szabadság és tulajdon.

A haza bölcse, Deák Ferencz is a fentiek mellett érvel, rámutatva annak jogos és igazságos oldalára, mondván: Kettős volt a szőnyegen levő úrbéri munkálatokban a jobbágyok iránti törvényhozói kötelességünk, tudniillik engedmények által tüstént segíteni a jobbágyok szükségein, a jövendőre pedig figyelmezve, önérzetüket az emberiség méltóságára emelni és kifejteni a bennök szunyadó hatalmas erőt; az iparkodásnak leginkább szabadság és tulajdon által növekedhető varázserejét. Megtagadni a földesúrtól a jogot, hogy sajátját önjobbágyainak alku szerint szabadon és szerződésileg átadhassa, valóban annyi volna, mint a valóságos tulajdonnak minden józan értelmét keserűen kigúnyolni. Nem azért gyűltünk itt egybe, hogy a hasznos szabadságot korlátoljuk, hanem azért, hogy a szabadságot terjesztve, védve és erősítve, polgártársainkat boldogítsuk.

Nagy Pál is hatalmas beszédet mond az elnyomott jobbágyság érdekeinek védelmezésében: Jó, szelíd nép ez — mondja — nyolcz század óta csendesen viseli vállain fekvő terheit, de irtózva és elkeseredve látja napról-napra szaporodni

ama minden renden levő seregeket, melyek mind abból akarnak élni, amit ő az esztendő folyta alatt tíz körmével csikar ki a földből és kérdezni kezdi, ha vajjon ennek épen úgy kell-e lenni és örökké maradni?.... A jobbágyviszonyok reformja nem azonos a demokratiával, hanem igenis ellenkezik az oligarchiának érdekeivel, azon oligarchiáéval, mely az adómennyiséget egyre felcsigázni akarja, mely hogy a maga fényűzését és pazarlását folytathassa, a papirpénzérték csökkentése által polgártársai vagyonának nagy részét már elnyelte, s még azt is, a mi ezeknek megmaradt, elnyelni törekszik; azon oligarchiáéval, amely a nemességnek sem barátja, s melynek főczélja magát arrondirozni, mi magyarul körülbelül a nemesség kiirtását jelenti.

Az alsó tábla minden igyekezete azonban eredménytelen volt; ellene volt a kormány, a főrendek, sőt az alsó táblának egy nagy része is a megyéktől vett ujabb utasítások alapján. Az örökváltság elmaradt; az uriszék tervezett megváltoztatása nem ment keresztül, de annyi mégis határozatba megy, hogy a feltünőbb hiányok az úrbér keretében rendeztessenek. Ezután is a földesúr nevében s költségén történik a jobbágy perében való döntés, de a földesúr s jobbágy közti perben ezután sem a földesúr, sem tisztje elnök vagy biró nem lehet. Az elnököt s két birót ugyan a földesúr rendeli ki, de másik két birót — szolgabírót s esküdtet — a megye, s az itélethozatalnál mind az ötnek jelen kell lenni. Mint elvi kijelentés fontos, de a gyakorlatban mit sem érő azon engedmény — a jobbágy személyének s vagyonának a földesúr önkényével szemben való védelmezés garantiája helyett — mely a törvénybe a következő passzus felvételét engedi meg: «Hogy a jobbágyok úgy összesen mint külön külön minden tekintetben és így földesuraik iránti viszonyaikban is minden önkénytől mentek, s vagyonaikra s személyeikre voltaképen biztosítottak legyenek; azon eseteken kívül, melyekre nézve már az előbbi törvényczikkelyek rendelkeztek, a jobbágyi kapcsolatból eredő úrbéri több egyéb rendetlenkedések és kihágások megfenyítése végett határozatok statuáltatnak.

Láthatjuk tehát, hogy az úrbér sok tekintetben rendezett állapotokat teremt; lehetetlen be nem látnunk úgy a javaslatok, mint a törvény egyik-másik rendkivül fontos rendelkezésének horderejét. A maximum rendezése, a telkek egy kézben való összpontosításának megakadályozása, már ekkor is törvényes intézkedések tárgyát képezte. A jobbágy sorsa mindenesetre

jobbra fordult: földesura kénytelen volt vele jobban bánni. Azt írja Deák Kossuthnak, hogy az uj törvények meghozatala után a földesurak közül «egyik nem kapott aratókat, mert elfagyott a gabonája, s mert nem adta volna meg a munkabért, s már ezt az uj törvényeknek tulajdonítja; a másik nem kapott kaszásokat, mert keveset akart fizetni; a harmadiknak hajduját a korcsmán megverték, bor közben; a negyediknek kocsisa szökött meg, mert több botot kapott, mint kenyeret, s mindezek az uj törvényeket okozzák, s talán ha mernék, a májusi fagyot, az azótai szárazságot, egy szóval minden bajt nekünk tulajdonítanának». Bizonyos azonban, hogy a jobbágy nem volt annyira földesura szeszélyeinek kiszolgáltatva, mert az abban a törvényes intézkedések részéről korlátokat talált.

Az 1839—40-iki országgyűlésen a jobbágyok ügyének rendezése ujból tanácskozás tárgyát képezte.

Részletezik, hogy a jobbágytelket biró nemesnek mily közterheket kell viselni: kimondják, hogy a jobbágyföldek és az úrbéri legelő használata, úgyszintén a tüzi, épületi s kereskedelmi faizásnak és nádlásnak úrbéri haszonvételei után tartoznak a nemesek is adózni, viselik a hadi és házi pénztár terheit, hozzájárulnak az átutazó katonaság ellátási költségeihez, amit egyébiránt a kincstár megtérít. Más terhet a nemesek nem viselnek a közterhekből.

A tized tekintetében is reformokat javasolnak: vannak akik a tizedet teljesen meg akarják szűntetni, vagy ha az nem lehet, legalább azt szeretnék, ha azt a protestánsok nem fizetnék (mivel a görög nem egyesültek úgy sem fizetik). Egyébiránt a tized fakultativ megváltására két módot ajánlanak: vagy telkenkint 2 frt fizettessék, vagy azon termények tíz évi átlagát vegyék, melyekből tized fizettetik, 40% levonásával. A főrendek egyik javaslatot sem fogadják el, minek folytán kimondatik, hogy az egyházi tizedre is azon elvek mérvadók, melyek a kilenczed fizetésének módjára, idejére és megváltására vonatkoznak.

Kimondatik, hogy testi büntetéssel az elitélt jobbágy egy negyedév lefolyása alatt ugyanazon itélet alapján csak egyszer büntethető, s ha a testi büntetés 25 botnál több, úgy az csak félévenkint adható, a mi mindenesetre haladás humanitás szempontjából; de nem teljes, csak félrendszabály ez, mert a testi fenyítéket nem törlik el, a mit egyébiránt csak Bodogh János inditványoz, de az is csak feltételesen.

Közgazdasági szempontból rendkívül fontos ama indítvány, s ama törvény, mely a közgazdaság fejlesztését a társadalom s egyesek feladatává teszi, s annak kivitelét megkönnyíti. A csatornák, vasutak s hidak építéséről van szó, mely a kereskedelmet, a kereskedelmi forgalmat előmozdítva, uj s erőteljes lökést adna a haladásnak. Megjelölik azon csatornák s vasutak végpontjait, melyek állami kedvezményben részesülnek, meg a kedvezményeket, melyekben a vállalkozók részesíttetnek. E kedvezmények abban konkludálnak, hogy a vállalat építendő vonalába eső ingatlanok tulajdonosai kötelesek a szükséges területet megfelelő kárpótlás ellenében átengedni, a vállalatokat használók tartoznak a vállalkozók által megállapított díjakat megfizetni. A vállalatok adómentesek, s a felügyeletet a törvényhatóságok gyakorolják; mindezek alapján a rendek tudtára adják, hogy br. Sina György engedélyt kap a győri vasút megépítésére, a mivel a kezdet e téren megtétetett. A conservativ nemesek azonban az egészet ellenzik, mert a kedvezmények nemesi jogaikat hátrányosan befolyásolják; keresztül is viszik fentiek részleges megváltoztatását, amennyiben a törvényhatóságoknak a vállalatokra gyakorolt befolyását korlátozzák, a vasutak maximalis tarifájának megszabását, valamint a kisajátítás alkalmával a kártalanítási összeg meghatározását kiveszik a vállalatok hatásköréből. Mindennek daczára az első, a legnehezebb lépés meg van téve, s hazánk egyik leghátramaradottabb téren, a közlekedés terén kezd fejlődni, ami átalakítólag hat egész forgalmi rendszerére, kivált később a többi vonalak fokozatos kiépítése idejében.

Az 1848-ik év előhírnökei folyton jobban jelentkeznek: az adó megszavazásánál Beöthy Ödön azt indítványozza, hogy mindenki különbség nélkül fizesse a közterheket. Ez ugyan nem megy keresztül, jóllehet Dubraviczky azt már «a megváltozott korszellem követelményének tekinti»; de keresztül megy az örökváltság, mely az előbbi országgyűlésen sok vitára adott alkalmat, úgyszólván minden vita nélkül, amivel a jobbágyok állapotában korszakot alkotó változás állt be; tény, hogy annak kimondása még most gyakorlati eredménynyel nem járt, mert csak elvi kijelentésről van szó, s mert a törvény a jobbágyi tartozások teljes megváltása tekintetében csak permissiv intézkedéseket foganatosít (mint Ausztriában), de az alap a tovább fejlesztésre megvolt. Ennek alapján most már törvényen alapult a

földesúr ama joga, hogy a jobbágygyal e tartozások megváltása tekintetében egyezségre léphet; de az állami beavatkozásnak hely nem engedtetett, jóllehet országgyűlésen kívül felmerült az az eszme, hogy az úrbéri szolgáltatás minden kárpótlás nélkül egyszerre eltörlendő, s így a jobbágyi tartozásokkal terheltek személyük s vagyonuk korlátlan tulajdonosai legyenek. Előttünk volt Hessen, Hannover, Baden, Würtemberg stb példája a kötelező megváltásra.

Az országgyűlés ama kivánságát, mely szerint az önkény ellen mindenki biztosítandó, a király nem fogadja el, s tőle a szentesítést megtagadja. De nem járul hozzá azon javaslathoz sem, melynek értelmében a jobbágy telkének haszonvételét bárkinek vallásküllönbség nélkül — tehát zsidónak is — eladhatja, jóllehet ezt mindkét tábla megengedi, s csak nehány konzervativ kötné azon feltételekhez, hogy a zsidók szombat helyett a vasárnapot ünnepelják meg, s az úrbéri telekkel biró zsidók keresztény cselédeket tartsanak.

A jobbágymunka a földmívelés eredményes vitelére hátráltatólag hatott. Mint Ploetz mondja: a jobbágy-ekékkel rendesen hosszában túrt föld nem porhanyíttatván fel kellőleg, a vetés pásztás, az eső- és hóvíz a pandalos barázdáról lefut, a kimélyített helyeken pedig meggyűl; a vakbarázdára esett magnak azon része, melyet az égi madarak fel nem szednek, a szántatlan föld felületén satnya kalászt érlel; s mindemellett is szerencsésnek mondhatja magát azon földesúr, kinek jobbágya naponkint háromnegyed holdat felszánt. A gerinczes kaszálás után a fű nem nő egyformán, a termés kevesbedik s a feltakarítás bajosabb». Általában véve kifogásolható volt a jobbágy munkája, mely minden izében magán hordta a kényszer bélyegét; egyébiránt nem is lehet csodálni, ha a munka hiányos, midőn a jobbágyok kilencz tizedrészének «alkalmas földmívelési szerszáma» nem volt. Az eke mind ahány annyiféle, «s csak azon általános bélyegök van, hogy négyötödjük rossz»; kaszálás közben «szép magas tarlóra vágnak s oly sűrűn fennek, oly sokszor kalapálnak, és annyiszor nyúlnak a csobolyóhoz, amennyi élesítéssel és vizzel honn, mikor magoknak dolgoznak, félhétig megérik».

A földmívelés s állattenyésztésre nézve ezen rövid időközben a részletek csak a későbbi haladás alapjait egyengetik. A jobbágyi viszony megváltozása az eddigi gazdálkodás átvál-

tozására veti árnyékát; egyébiránt a jobbágy s földesúr közötti viszony teljes átalakulása a következő korszakunkra esik. A földmívelés e korszakban általában, az eddigi nyomokon haladt, jóllehet tagadhatatlan, hogy a modernebb gazdálkodási eszmék mindjobban tért hódítanak. Az 1827-iki munkálat a hatóságok kötelességévé teszi a selyem- és dohánytermelésre ügyelni, ezekben jártas embereket behívni, az ismereteket terjeszteni, a vászon- s lenáztatás javítását előmozdítani. E munkálat már javasolja a mesterséges takarmánytermelést is, aminthogy ennek gyakorlati kivitele is hellyel-közzel már látható. Az állattenyésztés terén általában haladás konstatálható. Széchenyi a lóversenyeket propagálja, melyek egyrészt ezen tenyésztési ág kultiválásának fellendítésére hatnának, addig másrészt az absentizmust csökkentenék. Egyébiránt Széchényi szerint «a tiszta szándékuak nem lóversenyzésre, de arra a mit az eszközöl, tudniillik egyesülésre alapíták összebonczolt s így erőtlen hazájok lehető előmenetelét». 1828-ban írja művét a lovakról, melyben hangsulyozza, hogy oly egyesület alakítása volna szükséges, mely nem csak futtatásokat rendezne — mint a most fenálló Pályafutási társaság — hanem gondoskodnék állandó versenyterekről, jutalmakról, lóvásárok rendezéséről stb. Meg is alakul még 1828-ban az előbbi Pályafutási társaságból a lótenyésztő egyesület, majd ebből 1830-ban az állattenyésztő társaság, melynek czélja, «hogy Pesten, középpontban egyesülvén, lovak, juhok, szarvasmarha, s egyéb házi állat tenyésztéséről, s az azt elősegítő eszközökről . . . tanácskozzanak a honiak, s hogy végre . . . lassankint mintegy szívből szívárogjon a haza minden ereibe e tárgyat érintő jobb ismeret, nagyobb szorgalom s így bizonyosabb haszon». Az állattenyésztő társaság folyton nagyobb eredményeket mutatott fel. Így sok birtokos jutott lovai fedeztetésénél általa ingyen nemes ménhez; a juhtenyésztés terén is nagyon szép volt az eredmény, mert juhaink minősége folyton javult, miközben az első nagyobb társadalmi aktio, az első nagyobb társulás erkölcsi megerősödése óriási mértékben haladt előre, a társulási szellem ápolása a legjobb eredményekkel biztatott. A mindinkább növekvő részvét végre 1835-ben átalakítja e társaságot a jelenlegi «Gazdasági Egyesület»-té.

A többi állattenyésztési ágakra is fejlesztőleg hatott a fenti működés, úgy hogy általános e téren a haladás.

Mezőgazdasági főbb termelvényeinket illetőleg az árakat a

pesti piaczon évi átlagban, pozsonyi mérőkben s krajczárokban a következőkben adjuk:

	Buza	Kétszeres	Rozs	Árpa	Zab	Tengeri
1826. évben	124	78	60	57	50	63
1827. «	235	177	136	104	78	105
1828. «	312	251	189	132	91	138
1829. «	233	172	126	98	78	110
1830. «	245	186	148	120	87	140
1831. «	288	218	168	131	89	169
1832. «	263	181	114	95	65	102
1833. «	242	174	117	108	80	113
1834. «	245	190	167	154	113	152
1835. «	244	205	171	153	121	166
1836. «	199	138	99	97	73	128
1837. «	166	120	93	82	60	133
1838. «	155	111	91	75	48	89
1839. «	206	153	135	110	90	137
1840. «	252	198	176	140	115	176

Az ingadozások nagyok, mert hisz az árak hol felényire, hol kétszeresre szökkennek, de ez a termések ingadozását tekintve érthető, midőn még a kereskedelem a hiányt a közlekedési eszközök hiányossága folytán egykönnyen nem pótolhatta.

A szőllőművelésre nézve az 1830-iki országgyűlésre kidolgozott munkálat azt mondja, hogy a rosszabb helyeken levő szőlők termései a jobbakkal büntetés terhe alatt nem vegyítendők össze. A munkálatlan s a kérdéses megyékben ide-oda járkálók a szőllőmunkálatokra kényszeríttessenek; a hamisítás minden neme szigorúan tiltassék s büntettessék; a helyes mívelésre a hatóságok vigyázzanak. Ez mind helyes felfogásra, s a szőllők fokozott gondozására mutat.

A kertészet haladása szembeöltő; általános az e téren való fokozott igyekezet. Klauzál Imre 1837-ben a földmívelésről a következőket írja: Földünk általános képe szomorú... A szántóvető ember értelmessége leginkább azon forgóban tünik ki (turnus), melyben földeit használja, s mely számtalan módosításaiban a gazdának a helybeli legnagyobb haszon felőli eszméjéhez szokott símulni. Nálunk ezen forgatás elveit még kevesen fogták fel, miért is az úgynevezett hármas forgótóli eltérés a gazdák többsége által veszélyes újításnak tartatik, s azon kevés helyeken, hol kiváltképen az egyedüli gabonatermés kapált vagy pedig takarmánynövényekkel vegyíttetett, nagyobbrészben vagy Thaer forgói szoros, de a helybeli körülményekkel összeütköző

utánozására, vagy lényegesen hibás sajátságra találni. Igen kételkedem, hogy húsz gazda legyen hazánkban, ki a vetett legelőket felvette mívelési rendszerébe ... A magyar földmívelőnek szorgalma a növények közt főleg s valóban eddig csaknem kirekesztőleg a gabonára vala fordítva, mi csekély ára mellett az iparszellem kifejlődésének már magában is nem kedvező bizonysága; de még ezen gabonatermesztés részletei is igen távol maradnak a tökélytől... Az Alföldön pazarlásnak tartják, ha a repczének vagy tiszta búzának egyszernél többször szánt a gazda. Az öntözésnek csak egy fényes példáját tudom: Denglázi Wittmann úr által az óvári uradalomban híressé tett Marienaut, mely a múlt száraz esztendőkben adott dús jövedelmeivel elég serkentő. Az állattenyésztést illetőleg, nyájaink nagysága lehetetlenné teszi azon kicsiny részletességekre terjedő ápolgatást, mely nélkül a tenyésztésnek külföldi sikere elérhetlen. A gazdasággal összekötött gyárak közül a pálinkafőzés nálunk alighanem előbb kezdett emelkedni, mint Lengyelországban, de az utóbbi időben a lengyelek igen megelőztek. Sörfőzésünk alig érdemel említést, kivévén Budapesten, mióta a monopolium megszünt és főleg Tüköri úrnak czélszerű s példás vállalatja miatt. Az eczetkészítő javítása még sürgősebb szükség volna az országnak; szeszes itala elég van, s ez a gabonával együtt igen olcsó, az eczet mindemellett drágább, minthogy vele a jobbágyság élhetne, melynek egészségi körülményei, kivált az ország déli és délkeleti részében igen kivánatosakká teszik a növényi savanyokat. A czukorgyártás nálunk is divatba kezd jönni.

Mindez nagyon szomorú képét adja mezőgazdálkodásunknak, ha tekintetbe veszszük, hogy e kép minden egyéb, mint túlzott.

Az erdészet tekintetében az 1827-iki javaslat a kopár helyek befásítását, az erdőbeli lopásokat, s a prævaricatiokat veszi tekintetbe; általában véve azt látjuk, hogy az erdőgondozásra mind nagyobb gondot fordítanak. A vadászat tekintetében nincs visszaesés.

Klauzál az erdészetről s fásításról a következőket mondja: Az erdészet legnagyobb foka nálunk az önként növő fának megőrzésében s vágásokra osztásában áll, legalább igen ritka leszen ez általános itélettől a kivétel. De jelesen Denglázi Wittmann úrnak terjedt ültetéseit főherczeg Károly cs. k. fensége uradalmaiban nem hagyhatom említés nélkül; kietlen puszták

vidám, kellemes külsőt öltöttek, nincs többé ok a nagybecsű szalmát tüzelésre pazarlani; helyben nagyrészben az építőfa; a vetések s a legelő állatok, a nap heve s a szörnyű szelek ellen védve. E példát az Alföld általában, de mindenekelőtt a homok puszták kiszámíthatlan nyereséggel követhetnék. Mennyivel könnyebbíttetnék többi közt ily ültetések által többféle tekintetben az emberek letelepítése, mennyire a gazdasági épületek felállítása. Nádorunk, főherczeg József cs. k. fensége is igen jeles faültetések és erdészeti rendszer által mutatott ez iparágazatban hazánkfiainak utat. Végre az alföldi puszták közepette, való örömmel nyugszik a nádor szeme a mezőhegyesi ültetéseken, melyeket szorgalom, tudomány és ízlés alkotott.

Korszakunkban a hitbizományok kérdésének megvítatása nagyfontosságú tárgyat képezett. 1790-ben már az országos választmány korlátozandónak véli a hitbizományok alakítását. Majd az 1834-iki kerületi gyűlésen vert e kérdés nagyobb hullámokat. Kölcsey mond eltörlésök mellett egy nagy beszédet, mely szerint «mivel a társaság czéljai, a közszorgalom, virágzat és védelmi rendszer úgy kivánják, mivel a hitelezők természeti jogai s a nemzeti közhitel szabadítást várnak; mivel a haza egészéről, magáról a nemzetről, nem pedig egyes nevekről illik gondoskodnunk; mivel törvényeinknek már egyszer a régi szennyből kitisztulniok kell; mind a jelenben fennálló intézkedéseket eltörültetni kivánom, mind azt óhajtom, hogy jövendőre is megtilalmaztassanak». A hitbizományok ellen e gyűlésen kemény szavakat hallunk: felhozzák a sequestrumokat, az absentizmust, melyek mintegy a hitbizományok tartozékaivá váltak. Deák Ferencz többek közt azt mondja, hogy «hazánk hajdani virágzásának korában fideicomissumok nem valának. 1687-ben I. Lipót hozta be azokat a magyar olygarchiának ajándékul; a külföld feudalizmusából eredett intézetet adta főrendeinknek cserébe az arany bulla utolsó záradékáért. De a csere nemzetünkre nézve nem nagy hasznot hajtott, mert elsőbb a belső háboruk, azóta pedig ez intézeteknek lassú mérge rontotta meg hazánk lehető virágzását. Mióta a hajdani kornak körülményeivel a fényes nemzetségek hajdani fontossága is elenyészett, nem látom okát, hogy miért kelljen a puszta névnek hazánk kifejlődését, a nemzet belső ereje és élete emelkedését, a hitelt, a nemzeti közérdeket szükség nélkül feláldozni? S ezért a természet rendével és az igazsággal ellenkező, hazánkra káros

fideicomissumok eltörlésére szavazok». A haza bölcse tehát a hitbizományok eltörlését követelte, mert hisz általában belátták, hogy a hitbizományok többet ártanak, mint használnak; azok nem emelik a haza fényét, még kevésbé jólétét. Mint Nagy Pál e gyűlésen mondja: «Ha ki azt hiszi, hogy egy vagy más családi név fényéhez van, nem mondom a hon boldogsága, hanem csak az aristokratiának virágzása csatolva, adja be az országgyűlésnek azon családok lajstromát, melyeket e szerint az egész ország aristokratiájából kiemelni s különösen konserválni kell; hadd tudjuk már egyszer meg, mely nevek azok, melyekben a magyar név dicsőségének palladiuma rejtve van.» Ezen kerületi gyűlés meg is szavazta a hitbizományok eltörlését, de ez úgyszólván csak elméleti fontossággal birt, mert a hitbizományok fennmaradtak, s tovább is alakíttattak. Napjainkban is észlelhetünk egy hitbizományellenes áramlatot, s tényleg azt tapasztaljuk, hogy a hitbizományok korlátozása kormányzati czél, s az engedélyezendőknek az ország határszéleire való lehető csoportosítása egész helyesen tervbe vétetett, mely által a hitbizományok káros hatása a nemzeti eszme istápolása által ellensúlyoztatnék.

Az 1828-iki összeírás, melyet az 1827-iki évi 7-ik t.-czikk rendel el, a földmívelés statisztikai oldaláról nagyon érdekes képet nyújt. Közöljük annak végeredményeit a megyék és kerületek, illetve városok tekintetében a következőkben:

Adózó személyek,	*Városok*	*Megyék és kerületek*	*Összesen*
16—60 évesek, mindkét nemből — —	208761	2666078	2874839
Az adózók bevetett földje pozsonyi mérő	444367	7736599	8180966
Az adózók jövedelme földjeik után Rfrt	303189·09	3923038·57	4226228·06
Az adózók termése pozsonyi mérő — —	1344172	18588962	19933134
A termés piaczi értéke — — — Rfrt	1037326·44	13589906·12	14627232·56
Az adózók rétjei, kaszáló — — —	171678	2493562	2665240
Az adózók jövedelme rétjeik után Rfrt	201353·04	2153721·15	2355074·20
Az adózók szőllői pozsonyi mérő —	68701	456384	525086
Az adózók jövedelme szőllőik után Rfrt	71366·30	366858·58	438225·29
Szőllőműveléshez szükséges kapás erő száma — — — — — — — —	415343	1746139	2161482

A megyék és kerületek adatai még némi rektifikatióra szorulnak, a mennyiben Barsnak még van 9929 pozsonyi mérő és 3265 kaszálónyi írtványa, Liptónak 4282 pozsonyi mérő és 2009 kaszálónyi földje, melyet azonban sohasem vetnek be, Győr-

nek 68 pozsonyi mérő új szőlője, Pozsonynak 7279 pozsonyi mérő és 4233 kaszálónyi írtványa és bérlett földje. Szepesben van még 3149 pozsonyi mérő és 522 kaszálónyi soltész föld. Somogyban 1732 pozsonyi mérő és 524 kaszálónyi föld a plébánosok s más egyháziak kezén. van; Szerémben van a Jarkovcze pusztán az adózók kezén 876 hold adómentes föld, Szabolcsban majorsági eredetű föld 1032 pozsonyi mérő és 132 kaszálónyi, az egyháziak kezén pedig 254 pozsonyi mérő és 178 kaszálónyi föld van. Túróczban van még 221 pozsonyi mérő és 19 kaszálónyi soltész föld, Trencsénben 666 pozsonyi mérőnyi írtvány. Zemplénben censualis föld 801 pozsonyi mérő belső telek, 907 pozsonyi mérő szántó és 763 kaszálónyi rét, míg végre Zólyomnál a többlet 4826 pozsonyi mérőnyi és 2965 kaszálónyi írtvány.

Ezen eredményt adta tehát az összeírás, melynek adatai tagadhatatlanul minden tekintetben alacsonyak.

	Városok	*Megyék és kerületek*	*Összesen*
Szőllő termése, akó — — — —	469830	2545952	3015782
Szőllőtermés átlagos értéke — Rfrt	973038·41	3541679·27	4514718·08
Gyümölcsös s szilvás kaszáló — —	9417	59788	69206
Gyümölcsös s szilvás jövedelem Rfrt	14954·25	68150·08	83104·33
Igás ökör száma — — — — —	20088	580325	600413
Anyatehenek száma — — — —	31066	463347	494413
Meddő tehenek száma — — — —	5644	161166	166810
3 éven túli tinó s üsző száma — —	4238	88574	92812
2 éven túli tinó s üsző száma —	7467	135541	143008
3 éven túli kocsi- s ménesló száma	34242	832133	866375
2 éven túli kocsi- s ménesló száma	2462	42348	44810

	Városok	*Megyék és kerületek*	*Összesen*
Éves juh száma — — — — —	178247	1687109	1865356
Éves sertés száma — — — —	14196	601417	615613
Éves kecske száma — — — — —	316	27947	28263
Adózók erdőterülete — — — —	4740	111306	116046
Adózók jövedelme makkoltatás és fakereskedésből — — — Rfrt	433·20	452·37	885·57
Korcsmáltatásuk jövedelme — Rfrt	155829·26	3086·40	158916·06

A korcsmáltatásból eredő jövedelem természetszerűleg a városokban aránytalanul nagyobb, mint a megyék és kerületekben, míg a többi adatoknál ezeké a túlnyomó, a mi érthető is, mert hisz azok a gazdálkodás valamely nemére vonatkoznak, a melyet a városok nem gyakorolnak oly nagy mértékben. Ott

az ipar s kereskedés talál istápolót: egyébiránt a megyék s kerületek rengeteg területei mellett a városoké teljesen háttérbe szoríttatik s így természetszerű következmény a fenti eredmény. Mindent egybevéve sem jutunk más eredményre, minthogy a gazdasági állapot nagyon sok kivánni valót hagyott hátra. Állatlétszámunk nem volt nagy, de azért egy-egy kézben rengeteg nagy nyájak voltak összpontosítva: egyébiránt a vagyoni megoszlás kedvezőtlensége általános baj.

Fenti adatok kiegészítéseül megkivánjuk jegyezni, hogy Becker szerint hazánk összes lakosságának száma az utóbbi években a következőkép alakult:

	1834	*1837*	*1838*	*1840*
Magyarország — —	11.404,350	11.727,439	11.973,692	12.096,202
Erdély — — —	1.963,435	2.006,014	2.056,967	2.079,000
Határőrvidék — —	1.101,281	1.170,153	1.192,759	1.203,605
Összesen	14.469,066	14.903,606	15.223,418	15.378,807

Ez adatok azonban inkább csak hozzávetőleges adatok lehetnek, mert hisz a katonai végvidéken az 1838-iki összeírás alkalmával 1.189,479 lakost találtak. Különben is Fényes a népszámot 1839. és 40. években Magyarországban (Erdély s Horvátországgal együtt) csak 12.990,058-ra teszi. A népszám tekintetében tehát meglehetős nagy volt a tájékozatlanság, s nagyobb eltérések is fordultak elő kivált az esetben, ha a rendes számlálási adatoktól eltekintve gyűjtötték a népszámlálási adatokat.

A bányászat ügye a modern korszellemnek megfelelő rendezésre vár; e korszakban azonban e téren semmi fontosabb alkotás sem történt. A rendek folyton hangoztatják, hogy arany- s ezüstkivitelünk megszüntettessék; az 1825 27-iki országgyűlésen azt kivánják, hogy egy Budán felállítandó pénzverdére vonatkozólag még a jelen országgyűlés dolgozzon ki javaslatot; a pénz értékére s más körülményeire az országgyűlés határozzon.

Arany-produktiónk e korban emelkedik; 1831—40 közötti 10 év alatt az átlag 1625 klgr., vagyis az összes termelés 16,250 klgr. Ausztria és Magyarországban; más államok ugyanezen idő alatti átlaga 18,664 klgr., tehát összesen 186,640 klgr.; az egész világ átlaga 20,289 klgr. s összes termelése 202,890 klgr. A mi az ezüstöt illeti, annak mennyisége hazánkban nem szaporodik; az átlagos produktio 20,000 klgr., az összes 200,000 klgr.: más

államokban 576,410 klgr. az átlag, s az összes termelés 5.764,10 klgr.; az egész világ átlaga 596,450 klgr., s egész termelése 5.964,500 klgr.

III.

Az újítási törekvések első sorozata az 1825—40 közötti időszakra esik. Tudjuk, hogy történelmi szempontból is alapvető e kor, de alapvető az közgazdasági tekintetből is. Új eszmék irányítják a mozgalmakat, a melyek a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni igyekeznek; új eszmék lépnek az elavultak helyébe, melyek közgazdasági életünket reformálva a korszellemnek megfelelő intézményeket törekednek létrehozni. Közgazdasági szervezetünk düledező alapjainak kicserélése parancsoló szükség gyanánt lép föl, melynek európai szinvonalon álló újraépítésén fáradoznak a szabadelvű politikusok; helylyel közzel sikerül még az ellenzéknek, a konzervativ elemnek az új eszmék megvalósulása egy része elé akadályt gördíteni, de e korlátok lassankint háttérbe szorulnak, s mindjobban érvényesülnek a magasabb állampolitikai s gazdaságpolitikai szempontok, melyeket az új irány kijelöl. Miután a modern eszmék eddig nem érvényesülhettek, most nagy számmal s szilárd léptekkel álltak elő azok. Eddig a részletkérdések s általános politikai szempontok elnyomták a fontosabb gazdasági érdekek iránti kivánalmakat; most elérkezett valamennyi rendezésének ideje. De az is bizonyos, hogy mint Horváth Mihály mondja: «fajunkban egész a jelen század harmadik tizedéig az igazi tetterő, az elszánt akarat hiányzott, sokan hasonlók valának az égből mannát várókhoz; a nemesség, mely a pénz, erő stb. birtokában volt, a honnak ebbeli érdekeit nem méltánylá, a szétágazó erők és tehetségek összpontosításáról senki sem gondoskodott, az örökös panaszok maguk a haza bajait nem orvoslák, a nemzet akarata, a régi munkátlanságból felocsudva, egész erélylyel lépni a tettek pályájára, kellő határozottságban nem jelentkezék, tehát az újjáalkotás és javítás nagy munkája mindig tovább és továbbra halasztatott.»

Mindez azonban megváltozott; e kor magával hozta a regenerálást, melyet minden téren érvényesíteni igyekezett. Mozgalom van minden téren. Egy újabb államalakulás van küszöbön, mely a régi intézmények helyébe újat állit; már mindkettő nyomai láthatók. A pénzhitel s árúforgalom szabályosabban kezd

jelentkezni, a mezőgazdaság okszerűbb, az úrbéri kötelékek lazulnak, az emberi jogok elismertetnek, az egyenlőség iránti vágy kezdi jogait érvényesíteni, iparvállalatok keletkeznek (gyárak, mint czukor-, selyem-, gőztégla-, szesz-, olaj-, posztógyárak, malmok, stb.), a kéziipar fejlődik, a forgalmi akadályok csökkennek, a közlekedés modernebb alapjai rakatnak le a vasutakkal, utakkal, hidakkal, a társulás kezd kifejlődni stb., általában új irányú tevékenység jelentkezik minden téren, vagy a régi irányok a kor követelményeihez alkulnak, miközben az anyagi érdekek általában összeütközésbe kezdenek jönni a régi alapokkal, a sok százados alkotással. Az arisztokratiai s hűbérszellemmel összeütközött az újabb felfogás, össze annak gondolkodásmódja a haladás szellemével. De a mint a tudomány újabb vívmányai a régibb rendszereket s gépezeteket legyőzték s háttérbe szorították, úgy diadalmasan kezdenek szembeszállani a régi s relative véve még szilárd, de az újabb viszonyok között már elavult intézményekkel az újabb, modernebb alkotások.

A nemzet nagyobb emberei, s az értelmesebb osztály általában mind nagyobb érdeklődéssel fordulnak a közügyek, a közviszonyok sorsa felé. A praktikus élet követelményei előtérbe helyeződnek, s praktikus reformtörekvéseket vetnek felszinre. A külföld példája ott van a nemzet előtt, mely kiválasztva abból, a mi hazánk viszonyai közé illik, megindítja a nagy átalakulási mozgalmat. A közgazdaság egészséges fejlesztése, mint minden helyes alapokra fektetett országos haladás talpköve, dominál minden téren; országgyűlések s a társadalom ennek érdekeit karolja fel, ennek szolgálatába lép a fejlődő társulási szellem is. Mindjobban nyilvánvalóvá válik, hogy a mint az ember magántevékenységében az anyagiak kellő méltánylása, kellő fejlesztése nélkül boldogulás, nem érhető el, úgy az államgazdaság terén is az anyagiak képezik azon eszközök egyikét, melyek minden magasabb czél, minden magasztosabb eszme elérését elősegítik, az általános gazdasági érdek fejlesztése, az összesség boldogulásának elősegítése adja azon köveket, melyekből egy erős állam hatalmas épülete felépíthető.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA 1841-TŐL 1849-IG.

I.

E rövid időköz alatt századok álma valósult meg, e rövid időszak alatt századok szunnyadó ereje nyert érvényesülést. Mint Horváth Mihály mondja, «szabadelvű szelleme minden elavult institutionak, minden hagyomány által szentesíttetett balvélemények s előítéleteknek háborút izent s jellemző sajátságaihoz tartozott, lerontani minden nem jogon vagy belértéken, hanem csak külfényen vagy hagyományon nyugvó tekintélyt kivetkezni a régi kegyeletekből; s a rövidlátók nem vették, észre, hogy a demokratiai szabadság lett a kor irányeszméje s hogy az ez által kimutatott pályán, közösen tolatnak előre nemcsak azok, kik ezen eszményért lelkesedve harczolnak, hanem azok is, kik magukat ellenségeinek nyilvánítják.»

A kasztrendszer leromboltatik, helyébe lép a teljes egyenlőség, a szabadság eszméje hatja át a kedélyeket; e mellett mindjobban kidomborul a nemzeti állam eszméje, a magyarság érvényesülési törekvése, mely ily alakban az eddigi mozgalmaktól különbözik s a mi megteremti a folyton nagyobbodó érdekellentétet Ausztriával szemben. A reformtörekvések folytatódnak, de a rohamos átalakulás karöltve a kormányzati körök fentieken alapuló aggodalmán, visszahatást szülnek. A rohamos átalakulás — melyet Kossuth lángelméje szít — a nagy Széchenyit aggasztja s a reformtörekvések általában nagy vitákat idéznek elő, melyek hatalmas pártokat nevelnek s megteremtik a közérdekeket élet-halálra védő honfiak nagy csoportját, kik egyforma érdeklődéssel, egyforma honszeretettel védik a haza igazát. S a jog és törvényesség védelme eljuttat bennünket az 1848—49-iki forradalomhoz.

Nagy a felpezsdülés e nehány év alatt az ipar terén, hol általában a védelmet tartják szem előtt; de a haladás is szemmel látható, mert követve a külföld nagy előhaladásának példáját, annak nyomdokaiba igyekezett e téren is a nemzet lépni. A szabadabb politikai élet mellett nem akarta a nemzet tűrni azon rendszert, mely Magyarországot gyarmati állapotban tartotta, fejlesztette saját iparát s előnyben részesítette azt az osztrák felett.

A czéhek tekintetében is némi változás állt be: a társulási szellem ápolása mellett a czéhrendszer is mintha megújult volna; új erőt merített ideig-óráig az új rendszerből. Az 1843-iki országgyűlés által az összes anyagi érdekek előmozdítására szolgáló javaslatok kidolgozására kiküldött választmány munkálataiban azt mondja, hogy a czéhek fennállása a közönségre nézve főkép azért káros, mert általuk az iparűzésben egyedáruság honosíttatik meg; ellenben a rokon-érdekek azon kölcsönös segélyezésén kívül, melyben az egyesülők részesülnek, jótékony s hazánk közigazgatásának fennálló formái mellett csaknem nélkülözhetlen a czéhrendszer annyiban, a mennyiben az iparűzők között a rend általa a legsikeresebben tartható fenn. Fenn kell tartani a czéhrendszernek mindazon szabályait, melyek a rendnek az iparosok által való fenttartására szükségesek, de meg kell szüntetni azokat, melyek által a czéhrendszer egyedárúsággá fajulhat. A czéhrendszer eddigi szerkezetében az egyedárúság abból áll, hogy a mesterjog elnyerése nehezíttetik s így a mesterségek folytatása csak kevés egyénre szoríttatik, de meg azok, kik a mesterségeket a fennálló társulatok szabályai szerint nem tanulták, ha különben azokban jártasak is, gyakorlásukban gátoltatnak. Ezekhez képest rendezendők: 1. az iparűzők társulatai általában, 2. a kézműves társulatok tagjainak egymás iránti jogviszonya, 3. a mesterjog, 4. több kézműves társulatok egyesítése s 5. a társulatok belső elrendezése. Tagadhatatlan azonban, hogy mindez a szabad versenyt a maga jogaiba nem emelhette. már pedig a szabad verseny korlátozása volt mindvégig a czéhrendszer egyik kardinális hibája.

De az ipar fejlesztése szempontjából szükségesnek tekintették egy műegyetem felállítását is. A javaslat indokolásában kiemeli, miszerint tisztában van már azzal a közvélemény, hogy ha műiparunk és kereskedésünk nagyobbszerű kifejlődését óhajtjuk, mindenekelőtt azok számát kell szaporítanunk, kik birnak

azon ismeretekkel, melyek nélkül akár a műiparnak akár a kereskedésnek nagyobbszerű kifejlődése nem lehetséges. Rendes körülmények között ily egyének virágzó műipar s kereskedés mellett a gyakorlati élet mezején is támadhatnak, vagy a külföldről is bevándorolhatnak: nálunk azonban, hol nincs virágzó műipar s kereskedés, tapasztalatok gyűjtésére kellő alkalom nincs, ha meg iparunk vezetését egész külföldiek kezeibe tennők le, úgy hasonlítana az egy oly csemetéhez, mely folyton csak sinlődik, de meghalni nem tud. Ennélfogva magából a nemzetből kell kiindulni az ipari mozgalomnak, ha azt akarjuk, hogy az szilárd, nemzeti s általános legyen. A nép tömegéből kell az iparűzőknek, kereskedőknek vállalkozni, ifjainknak kell az ipar különböző ágait életpályájuk czéljaivá választani — a mit mind csak a tanítás s oktatás eszközölhet.

Az 1843-iki feliratban az iparpártolás szükségességét erősen hangsúlyozzák, s a szakismeret terjesztését nélkülözhetetlen szükségesnek mondják; de eredménytelenül. Egyébiránt az 1843-iki feliratban az iparvédelmi eszmék erősen kidomboríttatnak. Elmondja először e felirat, hogy az előbbi vámrendszer mennyire elnyomta iparunkat s hangsúlyozza, hogy a földmívelés állítja ugyan elő a legtöbb nyersterméket, de azoknak becsét főkép a műipar emeli s így mindig a műiparos ország a vagyonosabb s nem a földmívelő. Azon roppant nagy érték, melyet az idegen műipar ad az árúk értékéhez, műiparos országban az ország javára marad: azért is, míg hazánk csupán földmívelő marad, minél jobban szaporodik népessége, annál jobban fog szegényedni, mert hisz népessége lévén a nyerstermékek legnagyobb fogyasztója, a kivitel ezen fogyasztás által is csökken. Míg a nagyobb népesség több iparczikket használ fel, a bevitel fokozódik s így az ország szégényedik. Egyébiránt a földmívelés csak úgy lesz virágzó hazánkban, ha az a honi iparral szövetkezik. A keletkező műipar védelmére pedig e felirat a védvámokat állítja oda. A felső tábla ezen ujabb irányzatot visszautasította, mint a mely az eddigi nézetekkel ellenkezésben van. Gróf Széchen Antal érdekesen mutat rá erre beszédében, mondván: «Nem akarom itt elősorolni azon rendszereket, melyek a statustudomány tanai szerint századok óta felállittattak, nem akarom emliteni mindazon különböző nézeteket, melyeknél fogva először is a gyárak felállításában és a kereskedési mérlegek gyakorta csalékony bizonyságában kereshetett a nemzeti

gazdaság biztosítéka. Csodálkozom ugyan némileg, hogy azon rendek eltávoznak azon eszméktől és nézetektől, melyeket évszázadokig védtek és hogy ők, kik hazánk érdekeinek legnagyobb sérelmét mindig a vámsorompók létezésében találták, most ezen sérelem orvoslását nem másban, mint újabb vámsorompók feállításában vélik feltalálhatónak. Látom némileg ebben befolyását azon tannak, mely újabb időkben Németországban felállíttatott és némi megilletődéssel venném, ha egy új tannak felállítása oly rögtön megváltoztatta volna az ország rendeinek százados meggyőződését.» A rendek védvámos törekvései nem mentek keresztül s így Kossuth nemzetgazdasági rendszere, a melyet List után fogadott el, törvényes szanktiót nem nyert. Miután az eddigi iránynyal ellenkező álláspontón állt Kossuth gazdasági törekvése, érdekes s fontos tudni a kiindulási pontnak, List rendszerének, általános fogalmait.

List szerint a nemzetiségi eszme fejlesztése egyik fontos részét képezi a közgazdasági boldogulásnak: a kettő fejlődése szerinte lépést tart egymással s egyik hanyatlása a másik hanyatlását s viszont, feltételezi. A nemzeti czélnak a gazdasági alárendelendő, úgy hogy szilárdan kiépült állam csak úgy képzelhető el, ha az előbbi jár mindig elől. A nemzeti vagyon List szerint a produktív erőben rejlik s nem a csereérték menynyiségében, miért is mindig annak fejlesztése képezze czélunkat. Az ipar a legfontosabb foglalkozás, ennek kell kedvezni minden tekintetben úgy a társadalomnak, mint az államnak, mert az ad erőt az utóbbinak, ez szaporítja a legnagyobb mértékben a javakat s boldogitja a legczélirányosabban a társadalom összességét. Ép ezért érdekeiket védvámokkal kell megóvni s előmozdítani. De nemcsak a vagyonosság mozdíttatik elő általa, hanem a nemzeti önállóság alapjait is megszilárditja. Ezen rendszert fogadta el irányadónak a nemzeti ügy iránti lelkesedés, mert hisz benne a hazaszeretet eszméje domborodik ki, benne a nemzeti eszme a vezető az ipari megerősödés utáni törekvésben; a védvám iránti lelkesedés maga alá gyűri a szabad kereskedelem eszméjét s mivel törvényhozási megerősítése nem sikerül, szüli a Védegyletet, melyről későbben fogunk megemlékezni.

Listnek általában véve nagy hatása volt hazánk fejlődésére, egyébiránt ettől el is volt maga is ragadtatva s elismeréssel adózott az őserőben levő nemzetnek. A magyarok iránti bá-

mulatának ad kifejezést midőn azt mondja, hogy «semmiféle frigytől nem várhatunk szebb harmoniát, nagyobb családi áldást és több szellemi és anyagi gyarapodást, mint a magyar-német frigytől. Az egyik fél termékenységet, productiv erőt a mezőgazdaság számára, tőkét az ipar s kereskedelem számára, a polgári rend iránti érzéket, művészetet és magas tudományos képzést hoz magával, a másik fél lovagias szellemet, harezi szellemet, politikai és retorikai tehetséget, lángoló hazaszeretetet, alapjában kitünő és még esak némi esiszolásra szoruló politikai intézményeket és nagy természeti gazdagságot.» List elmélete egyébiránt halomra döntötte az általános értékű gazdasági rendszerek kultuszát, a realistikus iránynak lőn uttörője, s ép ebben állt hazánkra való nagy hatása is.

A kereskedés meglehetős nagy terjedelmet vesz; a közlekedési eszközök tökéletesülnek, az ipar fejlettebb s különösebben favorizáltatik, a földmívelés nagyobb lendületet vesz, a hitel kezdetlegességei tűnni kezdenek, az adás-vétel nehézségei elmaradnak s így az értékesítési viszonyok általában javulnak. Mindez tökéletesíti a kereskedést, a verseny nagyobbodik, a külfölddel való érintkezés intenzivebb; közgazdasági reformtervezgetésekkel lépten-nyomon találkozunk, melyek sajnos, nem mindig mutatnak rendszerességre s a mi mellett nem egyszer hasonló kérdések szinte pártkérdésekké válnak; a pártok állást foglalnak nem egy esetben, a mi a kérdéses tárgyból országos kérdést csinál. De kétségtelen, hogy azok a politikai tusákat harmonikusan egészítik ki, mert hisz az ország vitális érdekei megvédésében konkludálnak. Az egyes túlzások sem hatnak hátrányosan, mert hisz legalább a figyelmet a kérdéses irányban nagyobb mértékben felköltik. Így ha a védvámrendszer nem is volt helyes, de az ipar nagyobb felkarolását, a nemzeti eszme nagyobb tekintetbe vételét eredményezte. Mert tagadhatatlan, hogy az egyes ez irányban felhangzott elvek alaposak s realis értéküek voltak, ha a konkluzio vagy az általános felfogás tévútra is vezetett. Mennyi igazság rejlik Kossuth ama szavaiban: «hogy mint bármely állam, úgy különösen Magyarország is mindig szegény, anyagilag fejletlen maradand, míg puszta földmívelő ország lesz s iparra s gyártásra szert nem tesz.» De e czélra Kossuth azt akarta, hogy az őstermeléstől haladéktalanul forduljunk el, az ipari vállalatokat teljes erővel felkaroljuk s iparállammá váljunk, a mit a védvámrendszer harmonikusan egészítsen ki. Nem

vette tekintetbe, hogy ez csak hosszú idők munkája lehet, mert az ipari fejlődés alapjai nálunk a maga egészében még lerakva nem voltak. Az az ipar, mely fejlődőben volt, nem képezhette egy iparállam alapjait; a védvámrendszer szigorú keresztülvitele pedig nem eredményezte volna azt, mit a doktrinär álláspontok vitattak. Igaz, hogy a védvámrendszer nemzeti önállóságunk biztosítására volt hivatva hatni, mert csak így vélték megerősíteni a nemzeti állam eszméjét, s igaz, hogy mint Kossuth mondja «létünk főfeltétele nemzetiségünkben fekszik, de a nemzetiség örökké gyenge, tehetetlen lészen, ha kereskedésben és iparban az idegenek uralmát tűrjük s nemzeti forgalomrendszer és gyári kultura alapítására nem törekszünk», csakhogy a védvámrendszer minderre nem alkalmas. Hogy annak szigorú keresztülvitele lehetséges-e s eredményes-e, azt mutatja a gyakorlatból vehető számtalan példa, azt mutatja eléggé például a kontinentális zár is; tetszetős teoriák az államélet irányításánál nem mindig válnak be, a gyakorlati élet küzdelmeiben nem egyszer leválik a csillogó máz s a rideg valóság halomra dönti az elméletet.

Nemcsak az országgyűléseken vitatták az egyes kérdéseket, hanem társadalmi úton s ennek kifolyása gyanánt a megyegyűléseken is. A közgazdasági kérdések egésze felöleltetett s nem egyszer a legmesszebbmenő intézkedések foganatosítását követelték. Vasmegye követi utasítások kidolgozására egy választmányt nevez ki s erre felhívja a többi törvényhatóságokat is. Eleget tesz ennek többek között Szatmármegye is, mondván, hogy «maga a kormány is kitűzvén a józanul javító s törvényszerű haladás zászlaját, . . . szent kötelességének tekinti magokat szórni el, melyeknek bár jelenleg nem minden kebel fogékony hona, de az idő hatalma által kiköltve, köztanácskozások és vitatkozások napmelege által megérlelve, belőlök egykoron a nemzeti nagyság, jóllét és boldogság izmos tölgye virulhat fel.»

De hogy mily eszmék termékenyítették meg a megyei tanácskozásokat, azt ép Szatmármegye példája mutatja. A követi utasításban követeli az ősiség eltörlését, a telekkönyv behozatalát, az országos földhitelintézet felállítását, az úrbéri tartozások kényszermegváltását olyformán, hogy a megváltási összeg az úrbéres jószágok által fedezett bankjegyekkel fizetendő, a birtokszerzés és hivataiképesség terjesztessék ki a nem nemesekre is, a nemesek, főpapok s főurak megadóztatására vonatkozó régibb törvények újíttassanak fel, az egyedárúságok s czéhek töröltes-

senek el, vámot mindenki fizessen, közmunkaterhekben mindenki aránylagosan részesedjék, a szekularizálandó egyházi javak iskolák felállítására fordíttassanak stb. Ezek voltak a közgazdasági irányú javaslatok tárgyai s daczára hogy ezt a programmot még ugyanazon évben visszavonja a törvényhatóság, azért az ez irányú nézetek az egész országban elterjednek. A házi adóban a nemességnek való részesedése sokszor képezte vita tárgyát, de nem fogadták el az erre vonatkozó indítványt.

Széchenyi megpendítette az általános telekadó eszméjét: ez az a kétgarasos adóterv, mely szerint minden hold föld után két garas volna fizetendő. A javaslat a «Jelenkor»-ban jelent meg először, de külön lenyomatban is terjesztetett. Lényege az, hogy «vétessék fel egy nagy, körülbelül 100 millió forintnyi nemzeti kölcsön, mely arra volna fordítandó, hogy az ország az annyira szükségeltető közlekedési hálózatát előteremthesse s a műveltség s egyéb közczélok megvalósítására szükségelt összegek birtokába jussanak. E kölcsönnek kamatai fizetése és törlesztése tekintetéből léptettessék életbe egy általános telekadó, mely minden nemes és nem nemes által évenkint minden hold föld után két garasban lenne fizetendő, a mi egy évben mintegy 5—6 milliónyi összeget képezend s akkép volna kezelendő, hogy vele ama 100 milliónak megfelelő három és fél milliónyi kamat fizettetnék, a törlesztési részlet egy és fél millióval levonassék, a felülség pedig földhiteli bank olyképeni alapítására fordíttassék, hogy belőle honfiainknak olcsó kamatokra kölcsönök nyújtassanak. Az összes adósság azután 35 év alatt lefizettethetnék s az ország e művelet alapján 30—40 év alatt körülbelül másfélszáz millió forintnyi beruházmányra tenne szert, mely közgazdaságunk emelésére hathatós rugóul szolgálna.» Majd egy garasra szállítja le Széchenyi a fizetendő egységet, de azt ily alakban sem fogadta el az 1743/144-iki országgyűlés elején az összes anyagi érdekek előmozdítására szolgáló javaslatok kidolgozása tárgyában kiküldött kereskedelmi választmány, hanem a közteher viselése alapján egy országos pénztár szervezését ajánlja, mit azonban a főrendek nem fogadtak el. Erre az alsó tábla szabadelvű elemei közül többen önként felajánlották saját maguk megadóztatását, mert mint Bezerédj István — ki első adófizető gyanánt jelentkezik — mondja «a nép adójában nem osztozkodni igazságtalanság és bűn, lelkiismerete tehát nem engedi, mikép ez igazságtalanságban tovább részt vegyen.» Az ily

önként adózók száma azonban sokkal jelentéktelenebb, semhogy nagyobb eredményű lehetett volna, jóllehet az erkölcsi siker nagysága tagadhatatlan.

A fentebb már érintett kereskedelmi választmány jelentésében több oly fontos közgazdasági irányelvekre mutat rá, melyek bizonyítják, hogy feladatukat helyesen fogták fel a választmányi tagok. Első sorban rámutatnak ama körülményre, hogy Magyarország mindannak birtokában van, mely előfeltételét képezi az iparos államnak: de nagyon sok hiányok vannak, melyek közgazdasági fellendülésünket hátráltatják. Hiányosak köz- s magánjogi intézményeink s törvényeink, közlekedési eszközeink, nincs elég tőke az országban, hiányzik a képzett ipari munkaerő, a fejlett hitel, s az ezt befolyásoló törvények, rossz az adórendszer, rossz az igazságszolgáltatás, rossz a vámpolitika, s rossz az egész kereskedelmi rendszer. Ausztria vámpolitikája folytán ősterményeink a külföldre nem juthatnak, hazai iparunk fejlődését gátolja az Ausztriáét dédelgető kormányzati politika. A kereskedelmi politikára hazánk semmi befolyást sem gyakorolhat. S mindezek folytán sürgős teendője volna az országgyűlésnek a felsorolt visszásságokat megszüntetni, a kormányt eddigi vámpolitikájától eltéríteni, annak intézését az országgyűlés hatáskörébe vonni, az ipart fejleszteni, mert míg iparosállammá lennünk nem sikerül, addig szegények maradunk; pedig Magyarország anyagi megerősödése Ausztriának is érdeke, mert egy vagyonosabb Magyarország nagyobb fogyasztó piacz, s nagyobb adózási képességü állam.

Az adóügyi kérdések vitatásánál egy külön financzialis választmányt küldött ki az országgyűlés, mely azután amazt háttérbe szorítja. Feladata «a hazai közszükségek s ezeknek miképeni fedezése tárgyában» javaslatot terjeszteni az országgyűlés elé. Kiemeli e választmány, hogy az alapelv «a közterheknek az ország minden lakosai által közösen s arányosan leendő viselése», de ez még a jelen viszonyok között nem valósítható meg, hanem ajánlja a fentebb érintett országos pénztár szervezését, három millió forintnyi évi országos ajánlat alapján, a mit azonban mint fentebb említettük, a főrendek nem fogadnak el. Javasolja még e választmány a föld- vagy telekadót (a föld minősége s jövedelmezősége alapján osztályozva), az ipari s kereskedelmi adót (a tiszta jövedelem 1%-át, s tiszta jövedelemnek tekintendő a vállalatba fektetett tőkének 5%-a), szemé-

lyes adót a mesteremberek, honoratiorok, közhivatalnokok s a papság után.

A kiküldött választmányok munkálkodásai tehát megszabják az irányt, melyben közgazdaságunk alapjai reformálandók lennének, de azok nem igen hagytak nyomokat törvényeinkben, s azokban a nemzeti irány, a nemzeti követelmények nem igen érvényesültek. A tanácskozások széles mederben folytak, de a végeredmény kielégítő nem mindig volt. Így vagyunk többek között a vámkérdéssel is.

A vámmizeriákra már az előzőek folyamán bőven rámutattunk. Hazánk nyerstermelvényei elől el volt zárva Ausztrián kívül a külföld, mely ily módon szinte megszabhatta azok árát, míg a fölösleggel nem tudtunk mit csinálni. Az iparczikkek tekintetében pedig az volt a helyzet, hogy Ausztria piaczunkat monopolizálta, s nemhogy a többi külföld iparczikkeit nem hagyta hozzánk jutni, hanem saját iparunknak is versenyt teremtett, fejlődő iparunkat elnyomta. A vámrendszer megváltoztatását magyar részről 1715 óta folyton sürgetik, részben vagy egészben mindig eredménytelenül. A század elején tett némi engedmények sem voltak kielégítőek, s ép ezért különösen a viszonosságot óhajtják a magyar rendek. Báró Eichhoff 1844-ik évi memorandumában azt bizonyítgatja, hogy a viszonosság már most is megvan: a kiviteli vámok egyformák, csak a szarvasmarha tekintetében van kivétel; a beviteli vámok nagyban egészben egyformák; az oly áruk, melyek nem eladás végett, vagy bizonytalan eladásra mennek Ausztriába, ép oly vámmentesek (esetleg utólagos elvámolással), mint az osztrák áruk; a vámdíj biztositása tekintetében a magyar jóhitelü czégek ép oly kedvezményben részesíttetnek, mint az osztrákok; a tranzito-áruknál az akadályok már nem állnak fenn a magyar árukra sem; az az elv, hogy a beviteli vámmal terhelt külföldi áruk a közbenső vámsorompón vámmentesen vihetők keresztül, kiterjesztetik a Magyarországon át behozott, beviteli vámmal terhelt s Ausztriába szállitandó árukra is; a vámhivatali motozásokra vonatkozó egyenlő elbirálás, mely még nem áll fönn, legközelebb életbeléptettetik. Hátra volna a közbenső vámsorompó, melyet azonban fenn kell tartani Eichhoff szerint, tekintettel hazánk tökéletlen államháztartására: de meg a német és lombard-velenczei tartományok népei, melyek nagy adókkal vannak terhelve, joggal megkövetelhetik, hogy Magyarország

részben adómentes népére is háruljon ily alakban legalább teher, s hogy ezáltal földmüvelői s iparosai a magyar termények versenyétől megmenekedjenek. Ausztriában a direkt adókon kívül fogyasztási adókat is fizet a fogyasztó a fogyasztási czikkek árában, s meg nem élhetnének különösen a mészárosok, sör- s szeszgyárosok, ha nem védetnének a beviteli vámmal s annak pótlékával. Ez áll a dohányárusokra s dohánymonopoliumra is, s ez utóbbi nem volna fentartható, ha a magyar dohány bevitele után csupán csak a magyar beviteli vámnak megfelelő összeg fizettetik. De meg szükség van közbenső vámvonalra a csempészetre való tekintetből is.

A mi pedig a vámemelést illeti, az nem forog fenn: hisz 1827-ben 34 áru vámja szállíttatik le a többi külfölddel szemben: a mi a közbenső vámokat illeti, azok 1825 óta 64 esetben emeltettek, 60 esetben mérsékeltettek, s 20 árút illetőleg változatlan hagyattak, tehát Eichhoff szerint panaszra ok nincs. Különben is a vámemelés 52 esetben $^1/_4$—1 forint, 12 esetben 1—2 frt, míg a leszállítás 35 esetben $^1/_4$—1 forint, a többinél 1—25 forint; de 1837 óta további mérséklések is történtek. A vám az érték 10%-át sohasem haladja meg: a vámemelések a megváltozott viszonyokra való tekintetből voltak szükségesek.

Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy mérséklések történtek, de nem azt, hogy a vámok türhetők s igazságosak: ha azokra ily körülmények között is panasz van, annál nagyobb ok lehetett arra annak előtte. Mindentől eltekintve a közbenső vámok nyomasztó voltát a többi külföld határának elzárását, s Magyarországra mindennek káros hatását a tények bizonyítják, amin semmiféle szofizmák, s szépítgetések nem segítenek. Az őstermelvényeknek ára nem volt, az ipar fejlődni nem tudott, mert Ausztria akadályozta.

Mindehhez jött, hogy Ausztria az 1841-ben 12 évre újraalakult Zollvereinba akar lépni Magyarországgal együtt. Hogy annak Magyarországra való hatása előnyös lesz-e, az legalább is kétséges, de félős, hogy általa Magyarország germanizáltatik, a német elem — iparos, kereskedő — nem olvad be a magyarságba. Magyarországnak tehát semmi nyernivalója a Zollverein által nincs: csak veszthetett vele. Hogy az ez irányú mozgalmat ellensúlyozza Kossuth, megalakítja az Iparegyesületet, melyből később a Védegylet eszméje indul ki. Az Iparegyesület élénk tevékenységet fejt ki, segíti a honi iparágakat, fejleszti a

társulási szellemet, miközben a czéhrendszert, mint idejét mult intézményt teljesen megtörni igyekszik.

Pedig már az osztrák kormány azon gondolkodik, hogy a tilalmi vámokról az enyhébb vámokra tér át, mérsékli a vámtételeket, s Ausztria és Magyarország között a közbenső vámot megszüntetve a két államot egy nagy területté alakítja. De Ausztria e tervezgetésekkel megkésett; mert ha nehány évtizeddel ezelőtt talán hálásan fogadta volna még azokat Magyarország bizonyos tekintetben, úgy most már a többség bizalmatlanul tekintett reá, a birodalom egységesítése iránti törekvés megnyilvánulásának vette fentieket, sőt az ellenséges érzület annál inkább is felszinre verődött, mert hire járt, hogy egynémely Ausztriában divó közvetett adókat akar a kormány az országban meghonosítani, s így újabb financzrendszabályokkal akadályozni a fejlődő gazdasági állapotot.

A vámkérdésben több párt volt az országban: az egyik, a Széchenyi-párt, a szabad kereskedelmet, a vámvonalak ledöntését kívánta, tehát azt, a mit a kormány is tervezett, de minden tekintetben szabadelvü alapon; a másik, a Kossuth-párt — a védegyleti, melyről későbben fogunk megemlékezni — a védvámok fentartását, de nemzeti irányban való fejlesztését kivánta; volt azonban egy harmadik, egy közvetítő párt is, a központosítási, mely a középuton kivánt haladni.

Széchenyinek nem nagy pártja volt, mely a Védegylet ellen hiába küzdött. Pedig mellette nem egy jelese állt a hazának, kik meggyőző érvekkel bizonyítgatták, hogy az ipart s kereskedelmet a mezőgazdaság rovására fejleszteni nem szabad, sőt mezei gazdaságunk fejlesztése honfiui kötelesség, a mi mellett azért a fölös tőkének az ipar s kereskedelem utján való hasznosítása is a haza érdekében történik. De hálásan kell fogadni a külföldi tőkét is, ha az a honi ipar felvirágoztatását tűzi ki czélul, s általában véve felkarolandó minden közgazdasági ág, melyek azután a szabad kereskedelmi rendszer mellett hatalmas fejlődésnek indulhatnak. «Az abszolut és általános szabad kereskedést — mondja Dessewffy — magunk is az utopiákhoz sorozzuk, de az ausztriai tartományok és hazánk közötti szabad kereskedelmet a közel jövendőben valósítható pium desideriumokhoz számítjuk, s legvalódibb érdekeink által hatalmasan követeltnek tekintjük. A tökéletes vámmentességre kell tehát törekednünk. Ugyanis nem szenvedhet kétséget, hogy min-

den nemű érdekeinknek semmi más kereskedési politika nem felelhet meg, mint tökéletes vámmentesség honunk és az osztrák tartományok között, s egyszersmind szabadkereskedés a külfölddel, minélfogva áldozatot kell hozni a közbenső vámsorompó lerombolásáért részint némi jövedelmi kártérítés megállapításával és a magyar harminczad eltörlésével, részint a dohánynyal, s egyuttal befolyást kell magunknak szereznünk, hogy a monarchia és külországok közti vámszabályzatnak, érdekeink szempontjából kedvező megállapítását eszközölhessük. Ezen eligazodás hazánk és az osztrák kormány közt így állhatna: *a)* A kormány megszüntetné végkép és örökre az ausztriai határszélen irányunkban fennálló vámokat, s lemondana tökéletesen azon jogról, hogy azokat valaha visszaállíthassa. Továbbá határozottan letérne a külföld irányában az eddig követett tilalmi rendszer ösvényéről, és az egész birodalmat, s így bennünket is magában foglaló oly vámtariffát állapítana meg ugyanakkor a külföldi kereskedésre nézve, a mi meghallgatásunk mellett, mely az általunk értelmezett szabad kereskedés, azaz a mérsékelt vámok elvének hódolna, s biztosítékokat nyujtana mindarról, hogy az így meghatározott vámok az általunk megbizandók meghallgatása nélkül fölebb ne emeltethessenek, és hogy azon kiviteli czikkeink, melyek az ausztriai birodalomban fogyasztási adó alá esnek, az ugyanekkor kölcsönös egyezség útján meghatározandó mértéknél magasabb teher alá, semmi kigondolható czélból ne vonathassanak; mind pedig arról, hogy a dohánynak termesztése az ausztriai birodalom azon tartományaiban, hol eddig megengedve nem volt, ezentúl is tiltva maradjon, s a császári dohányhaszonvételi kormányzóság dohánybeli szükségeit előlegesen és túlnyomólag legnagyobb részben honunkból pótolandja. *b)* Ellenben a magyar törvényhozás törvény által örökre megszüntetné a mi határunkon a birodalom irányában fennálló magyar harminczadot, s annak jövedelme helyett a királyi kincstárt egy bizonyos, kölcsönös értekezés útján meghatározandó évenkint sommásan egyszer mindenkorra biztosítná, mely, hogy az ország részéről minél könnyebben előállíttathassék, a megszűnő harminczad helyett, mely az adózásnak egy neme volt, más nemeiről az adózásnak gondoskodnék, s törvény által rendelkeznék először a dohányról, másodszor az eddig tehermentes földnek és osztályoknak az ország közpénztára részére leendő állandó fizettetéséről. A dohányra nézve kimondaná, hogy a törvény kihirdetésétől számított 12 évig

a burnotnak, szivaroknak gyártása, s mindezeknek mind a fogyasztásra készített dohánynak árulása az országot illeti egyedül, s a fogyasztók szükségleteiket csak ettől vásárolhatják, s határozna az ellen, kik e törvényt áthágják. A föld-haszonvétel szabadságát biztosítaná és a dohánytermesztés szabadságát felhagyva, határozna azon módokról, melyek a közjövedelmek megrövidítésének elkerülése végett, a termesztés fölötti ellenőrködés mellett, megtartandók volnának. Kimondaná, hogy leveles dohányát valamint eddig, úgy ezentúl is mindenki annak adhatja, kinek akarja, csakhogy magát valamint az eladó, úgy a vevő a közjövedelmeket biztosító ellenőrködés alá vetni, s portékájokat, mihelyt az eladásra alkalmatossá lett, az ország különböző vidékein elegendő számmal felállítandó s közfelügyelet alatt állandó raktárakban tartani kötelesek. Ha pedig a 12 év elteltével a dohány-haszonvétel iránti törvényt az ország fentartani nem kivánná, ez esetben az ausztriai határszélen, de egyedül a dohány becsempészést akadályozó felügyeletet felállíthassa.»

A dohányügy felkarolása fontos érdeket képezett; ez volt egyik főtermelési czikkünk s ennél a szabad kereskedés elve nem érvényesülhetett. Az osztrák jövedék 1783-tól 1818-ig terjedő 35 év alatt 4.287,674 bécsi mázsa dohányt vásárolt össze Magyarországban 33.364,930 forint értékben, s így egy évre 120,779 bécsi mázsa esik 939,857 frt értékben. Miután azonban a jövedék olcsóbban vásárolta a dohányt, mint a piaczi ár kitett, egy magyarországi dohánykereskedőkből alakult társaság is kezdte azt vásárolni, mely a jövedéknek nagy versenyt támasztott. Ezt megakadályozandó, a kiviteli vámot emelték, de mivel így meg a kivitel akadt fel, a vámot leszállítani voltak kénytelenek, minek következménye a dohánykereskedelem erős fellendülése lőn. 1824 óta mázsánkint 20 ezüst krajczár volt a vám, s az összes vámbevétel kitett 1831—40 között 190,472 frtot, 1841—50 között 185,420 frtot, 1841-től 1850-ig kivittek 363,769 mázsát Fiumén, 85,507 mázsát Trieszten át, 31,104 mázsát déli Németországba, 29,834 mázsát Poroszországba, 20,295 mázsát Legyelországba és 15,076 mázsát Szászországba. 1831-től 1850-ig bezárólag terjedő 20 év alatt az összes kivitel kitett 5.623,628 mázsát, a melyből 1841—50 évekre 2.641,589 mázsa esett. A 20 év alatt az osztrák tartományokba 4.495,952 mázsát, a többi külföldre 1.127,676 mázsát vittek, míg 1841—50 között kivittek az osztrák tartományokba 2.085,330 mázsát, s a többi külföldre 556,259 mázsát.

A czukorrépatermelés e korszakban erőteljesebb lendületet vett. A czukorgyárak száma csökkent, de a feldolgozott menynyiség jelentékenyen növekedett. Nézzük csak az alábbi adatokat:

	Gyárak száma	Feldolgozott répa összesen mm.	Feldolgozott répa gyárankint mm.	Termelt nyers czukor mm.	Czukornyeremény %
1841. évben	23	162500	7100	8100	5·0
1842. «	23	165000	7200	9000	5·4
1843. «	24	180000	7500	9900	5·5
1844. «	25	205000	8000	11500	5·6
1845. «	22	220000	10000	12100	5·5
1846. »	23	240000	10000	13200	5·5
1847. »	22	275000	12500	16500	5·1
1848. «	19	255000	13400	16500	6·5

A fenti irányban igyekezett a szabadkereskedelem pártja eszméjének propagandát csinálni s hazánk közgazdaságát felvirágoztatni. Elvei azonban nem voltak oly tetszetősek, mint a védvámok hiveivé, kik Liszt tanait vitték be programmjukba, s a nemzeti irány folytonos hangoztatásával Kossuth lelkes szónoklatainak elragadó heve mellett magukkal ragadták a nemzet zömét. Az előbbi higadtabb felfogásával nem hatott úgy a tömegre, mint ennek csábító volta kapcsolatban Kossuth népszerűségével. Emez az oppozitió hangján szólt, a mi a népnek mindig jobban tetszik, mint a fennálló alapokon való fejlesztés: emez a nemzeti nagyság képét varázsolja élénk, míg amaz ily élénk szineket nem tud adni, jóllehet mindketten egy czél felé törnek.

Kossuth s hivei a lelkesebbnél lelkesebb czikkek sorozatát bocsátották közre e kérdésben, melyek mind erős agitáló szinezettel birtak. Államéletünket Ausztriától elkülöníteni, közgazdasági életünket függetleníteni, a rideg, megalkuvás nélküli fejlődés, veres fonal gyanánt húzódik azokon végig. Védvám s önálló fejlődés a jelszó: így lehet csak független s erős az ország. Hatalmas eszköz a védvámosok kezében ama körülmény, hogy Széchenyi s a kormány lényegileg egyet akarnak: már pedig a kormány sokkal több bajt okozott az országnak, semhogy a védvámosok szerint az jó lehetne, mit a kormány is akar. Az, hogy a kettő között mégis van eltérés, nem vétetett figyelembe. A figyelmesebb tanulmányozás különben sem erénye a tömegnek. Kossuth szerint a vámvonal eltörlése egész elnyomná iparunkat, s befejezné azt, a mit addig az önző ausztriai politika,

kapcsolatban ferde vámpolitikai nézeteivel elérni igyekezett: közgazdasági politikájának minden része a nemzeti ipar erős védelmében konkludál. A kivitel lehetetlenségét a tervezett alapon, nem látták be: velök volt a többség, mely felfogásuknak igazat adott.

A központosítási párt mindezekkel szemben programmjául tűzte ki a valódi alkotmányosság elveit, a képviseleti rendszert, felelős miniszteriumot, de az osztrák-magyar vámszövetség eszméjét is. A közbenső vámsorompókat e párt lerontani törekszik, helyébe vámszövetséget akar állítani, mely mindkét fél anyagi érdekeit egyformán szolgálná. A vámügyekre ilyformán hazánk is annyi befolyással birna mint Ausztria, s így azoknak hazánkra való káros alakulása kizártnak tekinthető. Miután így a harminczadjövedelmektől megfosztatunk, a jövedelemcsökkenés rendes budget útján fedezendő: a dohánymonopoliumot azonban Magyarországban nem szabadna meghonosítani. Míg a vámszövetség felállítódna, addig a már fennálló Védegylet volna fentartandó.

A központosítási párt programmjához azután Kossuth is hozzájárul, s elismeri, hogy Ausztria felé megfelelő védvámvonal nem volna felállítható.

Az 1843—44-iki országgyűlésen a vámügyek is tárgyalásra kerültek. A szabad kereskedelem hívei erősen védelmezték álláspontjukat. A vita eredménye az volt, hogy a király elé terjesztendő feliratot védvámi szellemben készítették el. A feliratban kifogásoltatik, hogy hazánk anyagi érdekei Ausztriáé után helyeztetik: a fennálló vámrendszer kiszívja minden erőnket, elsorvasztja a monarchia legéleterősebb részét, s törvényeinkkel és jogainkkal ellentétbe helyezkedik. A vámügyben nélkülünk intézkednek, s ezen segíteni századok panasza sem tudott. Míg hazánk tisztán csak földmivelő ország, mindaddig virágzó közgazdasága nem lesz; nyersterméketit feldolgozó gyárai nincsenek, ipara pang, s mert mindig több s több iparczikkeket szükségel — népessége szaporodásával arányban szegényedik. Főfeladatunk tehát az ipari tevékenységnek minden módon való fokozása, támogatása, s annak a külföld káros versenye ellen való megvédelmezése. Kisérje a törvényhozás figyelemmel mindazt, a mi közgazdaságunkra befolyással van, s azokat igazgassa, szabályozza törvényes intézkedésekkel a közjólét, az állam felvirágzásának érdekében. Engedje a király, hogy az országgyűlés egy vámszabályzat kidolgozásához foghasson; különben is tekintettel

állami függetlenségünkre, «e jogállásunknál fogva reánk vám és egyéb terhek egyoldalúlag nem rovattathatnak, s hogy hazánk a birodalom többi részeihez csupán az egység és egyetértés kötelékeivel van fűzve, alárendelve vagy alávetve pedig annak legkevésbbé sincsen». A főrendek azonban e feliratot ily alakban nem fogadták el, minek következtében a protektionisztikus irányú kijelentések kihagyattak s csak úgy terjesztettek fel a királyhoz. Különben is látható, hogy fentiek nem minden tekintetben állnak helyes alapon: egyébiránt a főrendek változtatásával sem nyerte meg a felirat a kormányzati körök tetszését s a király válasza kitérő volt. Mentegetődzik a kormány, hogy a viszonyok kedvezőtlen alakulása folytán nem pártolhatta eddig kellőleg a nemzeti ipart, nem úgy ahogy azt óhajtotta volna, hanem a jövőben a mulasztást jóvá teszik. Erre a rendek egy határozatban méltatlankodásukat fejezik ki a kormány eljárása s Magyarország érdekeinek alárendelése felett; a hazai ipar megvédését a társadalomra bízzák, a megalakult Védegyletet «a törvény pajzsa alá helyezik».

A vámkérdés ügye azután nem is vitetett előre; s hogy az mily helyzetet teremtett, azt az 1847—48-iki országgyűlésre kiadott pestmegyei követutasítás (Kossuth-párti irány) nagyon jól mutatja, mint a mely az egész ellenzéki felfogásnak megfelelt. Az a következő:

«Mindenekelőtt kijelentetik, hogy a Magyarország s Ausztria között létező határszéli vámoknak olyszerű eltörlése, mely a külső, csaknem prohibitionalis vámsorompókat, fentartván a külföldeli cserekereskedést, lehetetlenné teszi, mint ez idő szerint különben impraktikus, meg a dohányeladási megszorítás nélkül megsem is oldható, habár egyes eladási czikkekre nézve kecsegtető volna is, egészben azért tekintendő károsnak, mert általa nyersterményeinknek tágasb piacz s nagyobb kelendőség nem biztosíttatik, annyival inkább, mivel azoknak kivitelét legnagyobbrészt úgyis a bécsi községi s ausztriai fogyasztási (a vám eltörlése mellett is fenmaradandó) adó terheli; ellenben a világ műipara piaczainkról leszorittatván és Ausztria műiparának hazánkba özönlése még azon csekély ellensúlytól is fölmentetvén, mit a közbenső vámok nyujtanak, a versenyzést még ki nem állható magyar műipar megsemmisíttetik, a nélkül, hogy az ipari czikkeket külföldről olcsóbb áron beszerezni lehetne. A mi az ausztriai ház uralkodása alá nem tartozó tartományokkali kereskedést illeti,

1-ször: A kivitelre nézve *a)* különös törvény határozza meg, hogy hazánkból a határszéleken át, hol az ausztriai birodalom közbe nem esik, minden akár itt termesztett, akár máshonnan hozott termények, gyártmányok, kézművek akadálytalanul vitethessenek ki, s a kivitelre legfeljebb igen csekély, a kereskedést egyáltalán nem nehezítő, tisztán jövedelmezési vám vettessék országgyűlésileg; *b)* Ausztriával kötendő alku által biztosíttassék kereskedésünk az Ausztrián keresztül, s az alkukötésben megállapított átmeneti vámokban országgyűlés nélkül semmi változtatás nem történhetik. 2-szor: A behozatalra nézve ha Ausztria nem volna hajlandó a külső prohibitionalis vámoknak olyszerű leszállítására, hogy ebből Magyarországnak a külfölddeli kereskedésre kilátása nyilnék, elvül megállapíthatónak véli a választmány: *a)* miszerint az országgyűlés egyezkedés útján oda igyekezzék jutni, hogy a külső vámvonal csaknem prohibitionalis vámjai az érték 25—40 százalékjánál magasabbra semmi esetre se szabassék. Közvetlenül hozzánk hozva pedig, a külföldi termények vagy gyártmányok annyival kevesebb vámot fizessenek, amennyi azon árúknak tőlünk Ausztriába való bevitelénél közegyetértéssel vettetni fog; *b)* hogy azon külföldi nyersanyagok, melyek belföldön felgyártathatnak, hozzánk akár egyenesen, akár Ausztrián keresztül minden akadály nélkül, vagy csak igen csekély jövedelmi vámok mellett behozhatók legyenek; egyszersmind pedig biztosíttassék a nemzet, hogy nem fog megtörténni, miszerint az osztrák gyáros differentialis kedvezményekben részesíttetvén, kevesebb teher mellett láthassa el magát, mint azt a magyarországi tehetné; valamint arról is, hogy a megállapítandó vámszabályzatba változás csak országgyűlés hozzájárultával történendik. Továbbá a köztünk és Ausztria közti kereskedést illetőleg a választmány a barátságos érdekviszonyosságot állítván föl elvül, annak alkalmazását következőképp kivánja eszközöltetni: *a)* Az élelemszerekre nézve szabad kereskedés legyen, s egyedül azon tekintetből, hogy a forgalom mennyisége kitudassék, vettessék reájuk kölcsönös, igen csekély, csupán nominalis, vám. *b)* Hasonlóan a gyártásra szolgáló nyersanyagok be- és kivitele szabad legyen. *c)* Azon gyártmányokra nézve, melyek már nálunk is gyártatnak, melyeknek azonban rendeltetésök nem az, hogy Ausztria piaczára szállíttassanak, hanem hogy azokkal saját szükségeinket fedezzük, és mikre mégis nagyobb vám van vetve, ha Ausztriába kivitetnek, mintha onnan behozat-

nak, alkukötési alapelvül ezen általunk fizetett nagyobb vám vétetvén műiparunk védelmére, bárha csak 5 egész 10%-nyi vám állapíttassék meg, s ezt fizessük mi, ha ily árút Ausztriába viszünk, de fizesse Ausztria is, ha hozzánk hozza. *d)* Azon gyártmányokra nézve pedig, melyek Magyarországban is könnyen és nagyobb mértékben gyártathatnak, s az ausztriai piaczokon elkelnek, de a melyek kivitelét csak Ausztria nyers alakban engedte meg, és gyártott állapotban sokkal nagyobb vámmal terhelte, mint a mennyit fizet az ausztriai gyáros a behozatalért; alkukötési elvül szolgálhat az, hogy azok Magyarországból Ausztriába vive is csak azon kisebb vámot fizessék, melyet fizetnek, midőn Ausztriából ide behozatnak. *e)* Végre az ekként megállapitandó vámok változhatlansága biztosíttassék, s jelesül oda törekedjenek a követek, hogy a kölcsönös érdekek kiegyenlítésére épített vámszabályzat létrehozására a fejedelem meghatalmazott biztosokat nevezzen ki, kik mindjárt az országgyűlés elején, a magyarországi biztosokkal az elvekre nézve egyezkedjenek, s ezeknek alapján, az alkunak bizonyos időre való megkötése mellett, a vámtariffát is kidolgozzák.»

Ilyen volt általában az ellenzék felfogása ez ügyben: úgy mint más dologban, úgy ebben sem tudott a nemzet akarata a továbbiakban a maga egészében érvényesülni. Az első felelős miniszterium kezdeményezett e kérdésben nagyobb változásokat. Megalakulásakor még vámsorompók álltak fenn a két ország között; de látjuk, hogy a miniszterium már tárgyalásokat indít meg Ausztriával, miszerint vagy fogadják el a vámszövetség eszméjét s gyakorlati kivitelét, vagy ne akadályozza, hogy hazánk a védővámok ösvényére lépve önállólag berendezkedhessék. Klauzál azt szerette volna, ha ez iparczikkek vámtételeit fokozatosan lejebb szállítva, a szabad kereskedésre tér át a két ország, s mindkét fél oda törekszik, hogy a többi külföldtől a két ország termelvényeire s készítményeire kedvezményeket kieszközöljön A közgazdasági függetlenséget óhajtotta tehát elérni, jóllehet ilyformán elismerte, hogy Ausztriával közös érdekeink vannak, hogy a közös együttműködés hasznára van fejlődő iparunknak s közgazdaságunknak általában.

A már többször említett védegylet 1844 október 16-ikán tartja Pozsonyban alakuló közgyűlését; miután belátja Kossuth s pártja, hogy az általuk keltett vámmozgalmaknak a kellő eredménye nem lesz, társadalmi aktiót indítanak meg a honi ipar

védelmére, egy oly országos társulat alakítása által, mely a törvényhozás által kellő védelemben nem részesített iparunk fejlődését előmozdítaná. Az alapgondolat tehát Széchenyitől eredt — ki az egész országos védegyesületi mozgalmat teljes erőből ellenezte; a társulás szükségességét ugyanis ő hangoztatta, s azt most politikájával szemben használta fel az ellenpárt.

Az egylet tagjai kötelezték magukat — az alapszabályok értelmében, — hogy belföldi iparczikkeket használnak, hogy így az ország piacza a honi műipar számára biztosíttassék, miáltal az ország arra az anyagi önállóságra emeltetik, mely megakadályozza «a nemzet önállóságát is eltemetéssel fenyegető örvénynek», az elszegényedésnek továbbterjedését. A honi czikkek fogyasztása által megakadályoztatik a pénznek az országból ily úton való kifolyása, s emeltetik a közgazdasági fejlődés. A védegyleti tagok 1850 október hó első napjáig csak honi iparosokkal dolgoztatnak, idegen iparczikkeket tudva nem vásárolnak, ha azokból belföldi készítmény, tekintet nélkül a minőségre, kapható. Kivételt képeznek az oly tárgyak, melyek az egészség biztosítására, a mezőgazdasági ipar előmozdítására (technikai s mechanikai segédeszközök) szolgálnak, a termelés nyersanyagai, s félgyártmányai, valamint a tudomány s szépművészet segédészközei (irodalmi termékek, képek, szobrok, stb.).

Kezdetben a kormány ellenséges magatartása az egész társulat fennállását veszélyeztette, de mivel semmi rendszabályok ellene nem statuáltattak, lassankint a megerősödés mind intenzivebb lett. Egy év lefolyása alatt 138 vidéki egylet csatlakozott a pesti központhoz s 100,000 tag csoportosult az eszme körül, s mint De Gerando írja: a könnyen lángragyuló magyar fantáziában a nemzet egy része előtt már Magyarországnak mint elsőrangú iparállamnak fényes képe lebegett; sokan a világ legelső kikötőiben már a magyar lobogókat látták lengeni, látták, mint sereglenek angol s franczia tőkések egész karavánokban Pesten össze, mint keletkeznek mintegy varázsütésre honunkban gyártelepek és kereskedelmi vállalatok, mint emelkedik a pesti divat uralkodóvá Kelet-Európában s mint hozzák arany gyümölcseiket az iparegyesület s a gyáralapító társaság, a kereskedelmi társulat, meg a védegyletek, a reformpárt hírneves korifeusainak vezetése alatt.

Egy csapásra megszünt az eddig dívó külföldieskedés, s a honi származékot minden téren teljes mértékben felkarolták.

Kossuth, gr. Batthyány Lajos és Kázmér, gr. Teleky, br. Wesselényi stb. nagy tevékenységet fejtenek ki, a mozgalom minél szélesebb körben való terjesztésére; csak Széchenyi s vele együtt a konzervativek kárhoztatják a Védegyletet. Deák Ferencz is támogatja, jóllehet aggodalmakat támaszt; de hogy pártjában szakadást ne idézzen elő, meg hogy az egész mozgalom meghiusulása esetén önbizalmát a nemzet el ne veszítse, s magát a a külföld kárörvendezésének ki ne tegye, az ügyet igyekszik előmozdítani. Széchenyi helyteleníti ezt, mert Deáknak — szerinte — nem a túlzókkal kell haladni, hanem majdan igyekezni a nemzetet abból a világból kiszabadítani, melybe a radikalizmus taszítja.

Deákban hatalmas támogatót nyer a Védegylet. A Szent-Gróton alakult fiókegylet megalakulásánál fényes beszédben mutatja ki a védegyleti párt igazát. «Igen rosszul vélekednék — mondja — ki azt hinné, hogy csak a harczok zivatara sodorhat el egy nemzetet; van még egy más lassúbb, de dísztelen és aljas nemzeti halál is: a közelszegényülés vagy nemzeti sorvadás. Ettől hazánkat megóvni a jelen időnek feltétlen parancsa, nekünk legszentebb kötelességünk, legmagasabb honfi tisztünk. Mennyire elszegényült e nemzet, mutatja az, hogy alig van már hazánk földén adóssággal nem terhelt jelentékeny család, holott csak ötven évvel ezelőtt a magyar családok még jól bírták magukat; és mivel az egyes polgárok gazdagsága összevéve teszi a nemzeti boldogságot, akkor az egész nemzet jól állott. 1802 óta Ausztria gyárakat állított; a magyar pedig könnyelműleg pazar fényüzésnek adván át magát, a pénz nagy mennyiségben vándorott át a haza határain, sokkal nagyobban, mint kebelébe vissza. Csak pamutszövetekévt évenként 17 millió szivárgott ki, s így több, mint a mennyi, minden főárúczikkeinkért visszajöhetett. Mi természetesebb tehát, hogy nekünk mindig szegényülnünk kell, és a nemzeti sorvadás azon stádiumára kelle jutnunk, melyen jelenleg tengünk. Nemzetünk végre öntudatra jött, és most az a kérdés, hogyan kell s lehet e bajon segíteni? Egy elhanyagolt gazdaságot restaurálni két mód van, tudniillik: vagy a jövedelmet kell szaporítani, vagy pedig a kiadást fogyasztani. Mi a jövedelem-szaporítást illeti, Magyarország a mezei gazdaságban, ezen egyetlen neki jövedelmező téren, ötven év óta nagy lépést tett előre. Azóta egy atyának javain három fiú osztozott, s jelenleg egy is termeszt osztályrészén annyit, mint előbb az

atya az egészen termesztett. Mindemellett bajainkra nem jött, sőt nem is remélhető, hogy ily körülmények között jöhet vala. Nincs tehát egyéb hátra, hanem a lehetőségig fogyasztani a kiadást. Nemes öntagadással töröljünk ki jövőre sokat kiadási lajstromunkból; mások helyébe pedig írjunk honi kelméket. A fényűzés minden más országnak áldás, csak a magyarnak átok, átok azért, mert csak innen szívja külkezekbe a pénzt, míg más országokban a gazdagok jövedelmök fölöslegét iparűző honfiaik kezébe rakják, mi által az ipart és szorgalmat előmozdítva, a mesterségek tökélyesítésére rugonyt, a belfogyasztás szaporítására hathatós eszközt, és a pénznek a nép minden osztályai között elszélesedésre alkalmat szolgáltatnak. Ezen nemzeti átok elhárítása végett alakult a Védegylet, melynek czélja nem csekélyebb, mint a hazának a temetkező sír partjároli visszarántása. Nem Védegyletet, kiáltják némelyek, hanem gyárakat és jó törvényeket. Így jönne hozzánk az ipar, pénz és jóllét. Igen, de Védegylet nélkül Magyarországon jelenleg a gyárak magukat fenn nem tarthatják . . . a külföld konkurrentiáját ki nem állhatják, törvények pedig pénzt nem teremtenek. . . Törvények az ipar s szorgalom elől csak akadályokat hárítanak el, maga pedig az ipar és szorgalom mindig a szocialis téren marad; azért a legjobb törvények mellett is, habár talán más alakban, de csakugyan mégis oda kellene a dolognak kerülnie, a hol most áll. Vannak emberek, kik rossz czélokat gyanítanak a Védegylet alatt; de ezek nem jó emberek . . . Vannak emberek, kik mivel maguk mesterkélt, tekervényes útakon járnak, nem akarják hinni, hogy az egyszerű dolgok oly tiszták lehetnek, mint külszínben mutatkoznak. Vannak emberek, kik egy két, nézetök szerint, hiányos szabály miatt, az egész vállalatot megrohanják. Megvallom, némelyeket a Védegyletben én is másképp szeretnék; de azért az egészet nemcsak meg nem vetem, sőt mint sok üdvöst magában foglalót, forrón ölelem. Ez a józan ész szava. S a Védegylet igen egyszerű és ártatlan, mert az alatt semmi más nem rejlik, minthogy hazánkban is kapható kelméket külföldről nem veszünk; már pedig azért, mivel hazám fiainak akarom adni pénzemet, vétkes talán csak nem vagyok» . . .

Úgy írásban, mint szóval is nagyon sokan foglalkoztak a Védegylet ügyével, s igyekeztek eszméjének propagandát csinálni; hazánk legjelesebb férfiai foglalkoztak e kérdéssel, a mi ez idő egyik legfontosabb tárgya is volt. A politikusok zöme

hozzá csatlakozott, az ellenzők tábora elenyésző csekély volt. Nagy hiba volt, hogy az egész alapeszméje helytelen alapokon állott, s a nemzetgazdasági törvényeket teljesen figyelmen kivül hagyták. Már pedig, bármily helyes is legyen a czél, a kivitel módozatainak megválasztásánál a haladás törvényeit figyelmen kivül hagyni nem szabad. Egy lábdobbantással — mint Széchényi mondotta — ipart teremteni nem lehet, máról holnapra egy kezdődő s fejletlen ipari tevékenységet európai nivóra emelni nem lehet. A mi a viszonyok természetes támogatása közben az idők folyamata alatt fokozatos fejlődés mellett szokott csak kialakulni, azt mesterséges úton, erőszakos módon s rohamosan kierőszakolni nem lehet. Tartós eredmény minden közgazdasági ténykedés nyomán csak akkor mutatkozhatik, ha az a viszonyok érlelő hatása alatt fejlődve erősödhetett meg, Nem elég egyébiránt az ipart támogatni; az őstermelés fejlődésének harmonikusan kell azt kiegészíteni; már pedig ez utóbbi a birtokrendszer régi alakjának fennállása mellett nagyobb arányú fejlődésre képtelen volt. A közlekedési eszközök fejletlensége különben is megakadályozta, hogy haladásunk oly foku legyen, mely szomszédjainkkal az összehasonlítást kiállja. A természetben ugrás nincs: a jövőt siettetni czélszerű intézkedés által lehet ugyan, de azt egyszerre elővarázsolni nem.

Széchenyi teljes erővel küzd a védegylet ellen; kíméletlenül támad meg mindenkit, ki zászlaja alá szegődik, mert eszméje közgazdasági, politikai s erkölcsi okokból szerencsétlen, sőt, meggyőződése szerint, a szélső ellenzékeskedés feltámadása káros politikai visszahatást fog eredményezni. S jóllehet Deák Ferencz «azon kevesek egyike, kikkel csak ritkán ajándékozzák meg a magas istenek az emberi nemet», annak daczára «ő is rabja tudtával vagy tudta nélkül azon hagymázos fascinationak, közparoxizmusnak, mely az ország ellenzéki részét egyik tévedesből a másikba sodorja». Ha nem lesz sikere a mozgalomnak, így gyöngeségünket árulja el, — ettől fél különben Deák Ferencz is, — de ha lesz, úgy Széchenyi szerint a birodalom érdekeit annyira veszélyezteti, hogy haladásunkat károsan érintő intézkedéseket fog eredményezni. Széchenyi mindig szem előtt tartotta, hogy csak akkor biztosíthatunk fejlődésünknek békés sikert, ha e mellett az osztrák érdekeket nem bántjuk. A Védegylettől félt, mert az ellenünk állíthatja az osztrák iparosokat s tőkepénzeseket; a Védegylet alapeszméjét helytelennek tar-

totta, mert az elszegényedés nem volt igaz, ha a fejlődés lassúsága állt is. Egyébiránt tartott a Védegylet szervezetétől is, mert az vidéki fiókjai által az érintkezést az egész országgal fentartotta, s így politikai czélokra, izgatásokra is fel volt használható. Egyébiránt a kormány álláspontja is ez volt, s ép ezért gyanusitották Széchenyit nemzetellenes iránynyal, azt a Széchényit, kinek minden gondolata a hazáé volt. Széchenyi azt mondja, hogy a kormány, ha látja, hogy Magyarország bármely irányban is elakarja magát különíteni, hogy egy párt ezt czélozza az országban, úgy azt a birodalom eszméje elleni izgatásnak tekinti. Ezen feltevést az ellenzék gyanúsításnak veszi, s azt állítja, hogy vele fel akarja a kormányt hívni a közbelépésre, csakhogy a mozgalom elfojtassék. Pedig Széchenyi csak a haza sorsán aggódik, s annak érdekeit akarja fejleszteni, a Védegylet keretén kivül, mely szerinte káros az országra. «Védegyletet alapítani, s egyidejüleg tengeri kereskedésre s idegen államokkali összeköttetésbe lépésre gondolni képtelenség, mert a ki kivinni és eladni akar, annak bevinni és vásárolni is kell. Ipar és szorgalom csak ott virágzik és sikeres, a hol természetes alapokon nyugszik és hazánk hátramaradásának egészen más és mélyebben rejlő okai vannak, mint azok, melyek untalan emlegettetnek. A pénznek az országbóli kimenetele felett sopánkodni nevétséges fallátia, mely már ezerszeresen meg van czáfolva. A Védegyletet oly fontosnak tekinteni, mint a szentgróti szónok teszi, szerencsétlen aberratio, melynek veszélyességéről azonban a magyar embert meggyőzni nehéz, mert a magyar, ha előre felteszi magában, hogy kapaczitáltatni nem hagyja magát, nem lehet tágításra bírni. A Védegylet továbbá oly gyógyszer hazánkra nézve, melyet egyenesen méregnek kell neveznünk, akár kövesse siker az agitatiót, akár nem; és annyiban kétszeresen veszélyes, a mennyiben hazánk viszonyát a közbirodalom irányában hamis alapokra állítja és még jobban elmérgesíti. Nem is említve, hogy a közfigyelmet és kiállítási közvágyat félszeg irányba tereli, üres demonstratio és provokatio eszközeül szolgál».

Széchenyinek Védegylet-ellenes politikáját többen támogatták. Maga List, ki Kossuth pártja politikájának az alapot megadta, szintén nem helyeselte a Védegyletet. Szerinte: Der Schutzverein wird bei weitem nicht die Folgen haben, welche die sanguinischen Leiter desselben davon erwarten. Mindez azon-

ban épen nem gyengítette a Védegylet fejlődését, hívei számának szaporodását.

E közben nyíltan hangoztatják a magyarok ellenségei, hogy az egész védegylet törekvés abban konkludál, miszerint Magyarország Ausztriától elszakadjon; megerősíti eme gyanút ama körülmény, hogy a vezetők, az alapítók s központi igazgatóválasztmány tagjai, mind az ellenzék főemberei; jóllehet, az egylet politikai színezettől ment. A mérsékeltebbek tanácsára a kormány nem lép föl nyíltan s erőszakkal, már csak azért sem, nehogy reaktiót keltsen, de mindent megtesz, hogy az egylet törekvését ellensúlyozza.

Daczára annak, hogy egyes jelentések a mozgalmat nem mondják veszedelmesnek, 1844 november 21-én a társulások dolgában megjelent egy rendelet, mely szerint már eddig több oly egyesület alakult, melyek alapszabályai előzetesen a törvényhatóságok által nem vizsgáltattak meg, s legfelsőbb megerősítést nem nyertek; utasíttatik a helytartótanács, hogy ily egyesületeket ne tűrjön meg, s hogy «figyelemmel lévén a legújabb időben alakult úgynevezett Védegylet eredetére, rendszabásaira és előhaladására, az erre nézve megkívántató czélirányos és törvényes intézkedéseket tüstént tegye meg, vagy pedig, ha ezek hivatali körén túlterjednének, további javaslatát terjessze elő». Igy a társulási jog megszoríttatik, daczára a megyék minden tiltakozásának. Nem titok egyébiránt, hogy a rendelet főkép csak a Védegylet ellen bocsáttatik ki, hogy annak további fejlődését, czéljai elérését lehetetlenné tegye. 1845 márczius 6-án már egy újabb megszorító rendelet bocsáttatik ki, mely szerint az egyesületek megalakulására vonatkozó előértekezletek tárgyában kibocsátott meghivók kinyomatásának engedélyezése a helytartótanács hatáskörébe tartozik. — A Védegylet további működését minden módon akadályozzák; tudtára adja a kormány híveinek, hogy azt, a ki a Védegylet tagja, az ellenzék tagjainak is tekinti, mire azok nevöket a tagok sorából töröltetik. Ily módon az egésznek a kormány ellenzéki színezetet kölcsönöz, politikai aktiónak tekinti a Védegyletet, jóllehet, az eddig csak társadalmi kérdés volt. Hisz Deák is hangsúlyozza levelében híveinek, miszerint vigyázzanak «nehogy egyrészről alattomos fondorkodók, másrészről az ügynek meleg, de ügyetlen barátai, színlelt vagy valóságos túlbuzgósággal rosszabb térre vigyék a dolgot és más alakot adjanak neki, mint a minő a valóság».

A kormány, hogy a háborgó kedélyeket lecsillapítsa, s hogy jóakaratát kimutassa, 1846 augusztus 1-én len, kender, csepü, csipkefonál s czérnára nézve némi vámmérsékléseket eszközöl, a mi azonban számba sem vehető engedmény gyanánt tekinthető: nagyobb engedményekbe viszont nem akart bele menni. Pedig a közvélemény mind erősebben fordul e kérdésben ellene. Kossuth vámpolitikáját ugyanezen évben fejti ki a védegylet közgyűlésén, melyet az ellenzéki megyék az 1847-iki országgyűlésre utasításul adnak a követeknek. Eme programm lényege az, hogy a külföld irányában fennálló vámokra nézve Ausztria Magyarországgal szemben differentiális kedvezményekben ne részesüljön, s hogy a vámszabályzat, mely alkotandó lesz, csak az országgyűlés hozzájárulása mellett változtatható meg. A kivitel csakis mérsékelt, a forgalmat nem korlátozó vámokkal terheltessék, vagy ha ez nem vihető keresztül, úgy a tilalmi vámok az áruk értékének 25—40%-áig mérsékeltetnének. A félgyártmányok és gyártási segédeszközök Ausztrián keresztül a külföldről csak nagyon alacsony vámokkal terhelve, vagy vámmentesen legyenek behozhatók. Míg Ausztria határán a tilalmi vámok fennállanak, addig a közbenső vámvonal nem dönthető le, mert ellenkezőleg a külföldi verseny Ausztria iparczikkeinek árát honunkban nem nyomhatja, s még nagyobb ártalmunkra lehet, mint eddig volt. Ha a külföldi vámok lejebb szállíttatnak, úgy míg egyrészt a honunkban elő nem állítható termékek ára csökken, addig feleslegünket a többi külföldön jobban értékesíthetjük, mint eddigi egyedüli piaczunkon. A kormány ki is jelenti, hogy a közbenső vámvonalat ledönti; de ezzel magával az ország nem elégszik meg, nem elégszik meg különösen Kossuth pártja, melyhez a kormány közeledni akar, mert fél, hogy az egymagában, Ausztriát még jobban ránk szabadítja, mert a szabad kereskedelmi politikát a vámügy alapjául nem fogadja el. Egyébiránt a közbenső vámvonal ledöntését a kormány a jelen körülmények között különben sem teheti meg, mert Magyarországban nincs dohánymonopolium, míg Ausztriában van s így a közbenső vámvonal ledöntése mellett a magyar dohány Ausztriába özönlik, s a minimumra csökkenti Ausztriának eddigi, a dohánymonopoliumból előálló hasznát. De meg az osztrák földbirtokosok a magyar gabonával ez esetben a versenyt ki nem birják, mert ők földadóval vannak terhelve, míg az nálunk nem volt még behozva. A közbenső vámvonal ledön-

tése tehát magával hozná a dohánymonopoliumot Magyarországban is, a földadóval egyetemben.

Meg is kisérli a kormány a dohánymonopoliumot hazánkba önkényesen behozni, jóllehet még a felmerült tervezgetések ellen is nagy az ellenszenv. 1846. augusztus 13-ikán teszi a kormány közzé, hogy Budán és Pesten szivarokat fog elárusíttatni. Ily módon a Védegylet működésének is ártani akart, mely a dohánygyártás terén is nagy eredményeket ért el. A dohánymonopolium ellen felszólal minden párt, s a mint a vámkérdésben általában a nemzeti eszmét védelmezi minden politikus, úgy minden jogtalan eljárás ellen mint egy ember áll föl; az alkotmányos jogok további csorbítását nem engedik, s éberen őrködnek a jogok megvédelmezésében. Ezen nagyobb mérvű aktióba lépést mindenesetre a Védegylet idézte elő, mert felrázta az ország érdeklődését; s ha iránya nem is volt minden tekintetben helyes, bizonyos, hogy a haza érdekei iránti érdeklődést a legszélesebb körben felkarolta.

A Védegyletből kifolyólag 1844-ben megalakítják a «gyáralapitó részvénytársaságot», melynek feladata volt a külföldi, megtelepülni vágyó gyárosokat támogatni, nekiök kölcsönöket biztosítani, sőt uj gyárakat is alapítani. Ezen alapítási törekvésben a konzervativek egyesülnek az ellenzékkel, Széchényi Kossuthtal; csakhogy míg az előbbiek vele a Védegyletet megbuktatni akarják, addig az utóbbiak az egész vállalkozással a Védegylet életképességét akarják bebizonyítani. Nem csoda ezek folytán, hogy a társaság daczára annak, miszerint 300,000 frt alaptőkével rendelkezik, nagyobb arányú tevékenységet, vagy rendszeresebb működést kifejteni nem tud. Daczára annak, hogy a Védegylethez közeledve, annak segítségét kezdi igénybe venni, az egész vállalkozás csak tengődik. Semmi nagyobb produktivitást kifejteni nem tud, habozás között telnek napjai: az egésznek számbavehető eredménye az volt, hogy a csetnek-pécsi vasgép és öntvénygyár részvénytársaság üzlettőkéjéhez 30,000 frttal járul. E mozgalomnak az ipar fellendítésére kellett volna hatni, a mit kivált a nagymérvű erkölcsi támogatás segíthetett volna elő, de a széthuzó erők csirájában elölték életerejét. Egyébiránt úgy mint az ipar terén a Védegyletnek, társulva a gyáralapító részvénytársasággal, úgy a kereskedelem terén a «magyar kereskedelmi részvénytársaság»-nak kellett volna a közgazdaság felvirágoztatására hatni. A kereskedelmi társaság

még 1843. deczemberben alakul meg, s már az 1844-ik évben szinte bámulatraméltó eredményeket mutat föl. A külfölddel többoldalú összeköttetést létesít: Londonban, Párisban, Amsterdámban, Milanóban, stb. ügyvivőket szerződtet. Áruinknak az eddigiekhez képest aránytalanul nagy keresletetet biztosít, s mindent megtesz a kereskedelem fellendítésére. A forgalom nagy élénksége a hajózás fellendítésére is hat, mert hisz csak egy év alatt 30 nagy hajót lát el árukkal, s 18 hajórakományt küld Anglia, Francziaország, Belgium, Hollandia, Amerika s Afrika felé. Honi gyárosainknak hitelbe ad árukat, s a Védegylet megalakulása után bizományi előlegezés mellett honi gyártmányokat árusít; de ezen üzletágat rövidesen átadja a magánkereskedésnek. 1846-ban magyar tengerhajózási részvénytársaság alakítására bocsát ki felhivást, mely megalakul ugyan, de működést egyáltalában nem fejt ki, majd egy magyar kiviteli lisztörlő malmot alakít. Az iparegyesület kebeléből «iparárda» alakítás terveztetik, mely a Védegylet szolgálatában állna, akár csak a gyáralapítási részvénytársaság: ezen vállalat tulajdonkép «iparegyleti iparműtár,» s a vidéken is van két fiókja. A vállalat honi czikkeket árusít, ama csalások ellensulyozására, melyeket külföldi áruczikkekkel honi név alatt űznek. Hogy ezen «iparárda» a honi czikkeknek nagyobb kelendőségét biztosítson, hazai iparczikkeket, melyeket a gyárosoktól szerez be, hitelbe adja a kereskedőknek eladás végett.

A kereskedelmi társaság azonban rövidesen szomorú végnek néz elébe: vezetője sikkaszt, a mivel a vállalatot az örvénybe taszítja. A konzervativek a bukásnak örülnek, mert vele egy ellenzéki vállalkozás szünik meg. Tagadhatatlan azonban, hogy a társaság működése előnyös hatású volt: a hiba csak az volt, hogy a vezetőben vakon biztak, kinek ügyessége a bizalmat megérdemli ugyan, de az ellenőrzést nélkülözhetlenné nem tehetné. Fejlődő közgazdaságunkat egy ujabb lökéssel mozdítja előre e mozgalom, mely annál fontosabb, mert a külfölddel való kereskedelmi forgalom fejlesztését tűzi ki czélul, s a honi ipar termékeinek igyekszik nagyobb piaczot szerezni. Sajnos, egész működése rövid ideig tartó volt; de sokkal gyorsabban váltakoznak ez időben az események, semhogy azt ujabb mozgalmaknak pótolni nem sikerülne.

Mióta Széchényi a bankkérdést megpendítette, többen hozzá szóltak e fontos kérdéshez. Magyarország bank- s hitel-

ügye fejletlen ez időben, s a közügyekkel foglalkozók mindjobban belátják, hogy annak rendezése egyike a legfontosabb ügyeknek. A bécsi nemzeti bank szabadalmának 1841-ben történt megujítása, de meg annak a magyar viszonyokat, a magyar érdekeket teljesen negligáló politikája felszínre veti az önálló magyar bank eszméjét. Ez irányban azután történtek is előmunkálatok. Az 1843/44-iki országgyűlés finanezialis választmánya egy tervezetet dolgozott ki, mely szerint Budán az ország jótállása mellett földhitelintézet volna létesítendő; ez a földbirtokok értékének $^1/_3$-áig 5% mellett adna kölesönöket. Az intézet kormányzóját az országgyűlés által kijelöltekből a kormány nevezné ki, ki azután a törvényhozó testületnek felelősséggel tartozik. Miután azonban a kormány a zálogleveleк forgalomba hozatalát nem engedte meg, s az igazgató felelőssége tekintetében ezélba vett megszorításokat törölni kivánta, az egész terv elejtetett.

A nádor — mivel a kormányzati körök a hitelügy rendezésének szükségét belátják — felhivja a bécsi udvari kamara elnökét Kübeeket, hogy a magyar hitelügyek rendezésére adjon véleményt. Kübeck nem tartja helyesnek Magyarországban egy hitelbank szervezését, mert ha azt a földbirtokos venné igénybe földje termőképességének javítására, úgy a befektetés nem lehet produktiv, mivel a termények értékesítéséhez szükséges utak hiányzanak: először tehát a közlekedés javítandó. Ez ugyan helytelen okoskodás, mert hisz ha a mezőgazdaság virágzó, úgy a termények értékesítése nem ütközik nagy nehézségekbe: a folyton gyarapodó közgazdasági tevékenység, a már kiépülni kezdő közlekedési hálózatunk elkészültét sietteti. De a mint Ausztria minden haladásunknak utját állta a multban, úgy nem tett mást ez alkalommal sem. Luschin von Ebengreuth helyesen mondja egy akadémiai felolvasásában (Bécs, 1893. máj. 31.): Die Handelspolitik der österreichischen Herrscher von allem Anfange war... territoriale Handelspolitik mit dem klar erkennbaren Ziele, den eigenen Unterthan auf Kosten des Fremden ... zu begünstigen. Ezt tette a közgazdasági élet minden terén, ezt tették politikusai minden adott alkalommal. Azt mondja Kübeek, hogy a hitel fejlesztését végezhetik a magántőkepénzesek is. Esetleg hitelintézetre mint közvetítőre volna szükség, mert a valuta s a telekkönyv hiánya, az ősiség s a rossz igazságszolgáltatás a külföldi tőkepénzeseket elrettenti. Feladata tehát esak a hitelezők kocz-

kázatának csökkentése volna: alaptőkének elég lenne 500,000 frt, a mit ha belföldön megszerezni nem tudnának, megkaphatná az első osztrák takarékpénztár utján az ország. Sem magánosok, sem a kormány ne szervezzék az intézetet, hanem álljon az a nádor közvetlen vezetése alatt a rendek s a kormány választottainak kezelése alatt. Főfelügyelet, számadás jóváhagyás, alapszabály megerősítés a király hatáskörébe tartoznék. A rendek azonban ilyen a kormány befolyása s rendelkezése alatt álló hitelintézet felállitásához beleegyezésüket nem adják.

Megalakult azonban a pesti takarékpénztár, majd a pesti kereskedelmi bank, a pozsonyi takarékpénztár, stb. A mit tehát a kormány nem akart kezdeményezni, azt megtették magánuton, megtette önerejéből a társadalom. Tervezgetésekre nagy számmal akadunk. Gróf Dessewffy Emil, Fogarassy, Kovách László, Farkas Ferencz, Tetétleni, stb. foglalkoznak a hitelügy tárgyával. Az egész mozgalomnak megvolt az az eredménye, hogy a kérdést felszínen tartva, az érdeklődést fokozta, s a helyzetet tisztázta.

A nemzeti bank folytonos bajokkal küzdött korszakunk elejéig: tény, hogy annak elején helyzete jobbra fordult, de a 48-iki események hatására ujra előálltak a pénzügyi nehézségek, s vele együtt beálltak a jegybank bajai is. A bankjegyforgalom nagy arányuvá vált, míg az érczkészlet, daczára hogy időnkint szaporodott, vele szemben alacsony színvonalon maradt. Nézzük csak az ez irányú adatokat 1826-tól 1849-ig:

	Bankjegy-forgalom frt	*Érczkészlet frt*		*Bankjegy-forgalom frt*	*Érczkészlet frt*
1826. év	82.319,990	14.765,204	1838. év	166.929,360	30.062,715
1827. «	87.363,065	20.050,084	1839. «	166.553,875	23.413,242
1828. «	95.697,515	22.302,068	1840. «	167.079,390	15.513,549
1829. «	107.563,540	21.886,261	1841. «	166.601,755	39.939,706
1830. «	111.988,605	17.565,422	1842. «	173.410,105	58.242,815
1831. «	123.929,640	12.781,745	1843. «	179.386,560	67.345,719
1832. «	119.879,440	22.618,894	1844. «	197.754,625	88.909,235
1833. «	125.063,915	31.843,940	1845. «	214.760,790	95.153,949
1834. «	135.752,065	39.390,742	1846. «	213.690,055	86.933,477
1835. «	151.160,675	34.649,685	1847. «	218.971,125	70.240,569
1836. «	153.752,155	25.292,379	1848. «	222.976,504	30.425,945
1837. «	146.172,870	41.805,643	1849. «	250.477,658	30.064,823

1831-ben a bankjegyforgalom s érczkészlet közötti arány nagyon rossz volt, a mit csak az 1840. év múl felül, midőn a kettő úgy aránylik egymáshoz, mint 1 : 10·77-hez. Ez az arány

azonban a következőkben mindjobban javul: 1842—1846. években a kettő közötti viszony nagyon kedvező, míg 1848. és 1849-ben a zavart belviszonyok hatása alatt ujra rosszabb lőn a helyzet. 1842 óta különben a kormánynak a bankjegykészlet óriási nagysága nem is volt elég: e mellett 3%-os pénztári utalványokat bocsátottak ki, mert a válságos politikai viszonyok nagy pénzszükséglettel jártak. Az 1848-ik év azután válságos lett a bankra: érczkészlete megcsappan, s jöttek a kétségbeesett pénzügyi műveletek, gmundeni sóbányakölcsön stb. stb., melyet még bővebben fogunk a továbbiakban taglalni.

Korszakunk vége felé Kossuthnak a külön nemzeti jegybankra irányuló tevékenysége volt pénzügyi tekintetben egyik legfontosabb mozzanat. A pénzügyminiszter értekezett a kereskedelmi bank vezető embereivel, s a kereskedelmi testület kiválóbbjaival, hogy mily pénzügyi tranzaktióval lehetne az ország nyomott állapotán, kereskedésén segíteni, s miképen lehetne a vasutak kiépítését foganatosítani. Miután kölcsönt a háborus időkre való tekintetből kapni nem lehet, az lett a tanácskozás eredménye, hogy bankjegyeket kell kibocsátani. Alapelvül lőn kitüzve, hogy a közköltségek fedezésén kívül egy oly tartaléktőke is gyüjtessék, a melynek alapján fedezett kamatozatlan kincstári jegyeket lehet kibocsátani. Miután az czüstpénz kevés, a kincstári jegyeknek oly kis értéket kell képviselni, hogy az aprópénz hiányon segítve legyen. A kincstári jegyeknek a bányatermékekből ki nem tellő, s így hiányzó érczalapjának biztosítására, az ország polgárai felhivattak, hogy tekintettel a haza szorult állapotára, a nélkülözhető aranyat s ezüstöt akár kölcsönkép, akár ajándékkép az állam czéljaira adják; sőt minden oly árú elfogadtatott, mely könnyen volt értesíthető. A kölcsönök biztosítására az illetők 3, 6 vagy 12 hónap mulva beváltandó kincstári utalványokat kapnak. A bányákból s a hazafias közönség adakozása s kölcsönök révén begyűlt nemes érczből a kormány egyelőre 5 millió forintnyi alapot alkot, s ennek alapján 12½ egy és két forintos pénzjegyek bocsáttatnak ki; az egész kivitelével a pesti kereskedelmi bank bizatik meg. Az alap a bank őrizetében lesz. Kezelési költségeinek fedezésére egy millió frtnyi bankjegyet kamat nélkül kap kölcsön a bank, harmadfél milliót 3%-os kamat mellett, de ez az ipar s kereskedés támogatására fordíttatik; mindennek biztosítására a bank minden vagyonát leköti. A többi bankjegy értékeért az állam — mivel azt érczalap nem

fedezi — azon kötelezettséggel kezeskedik, hogy pénztárainál fizetés gyanánt elfogadja. Ily keretek között mozgott Kossuth finánczpolitikája, mely ha pillanatnyi könnyebbülést hozott is az országra, pénzszegénységén alaposan nem segített, pénzügyét alaposan megoldani épen nem tudta. Nem voltak meg a kellő eszközei a viszonyok rendezésére, már pedig félrendszabályokkal oly ügyet, melyen az ország egész tevékenysége nyugszik, rendezni nem lehet.

A bankjegyek kibocsátására, kezelésére s biztosítására nézve 1848 junius 17-ikén a kereskedelmi bankkal kötött szerződés a következőket mondja:

A pénzügyminiszter valóságos aranyban és ezüstben, öt millió frtot tesz le a kereskedelmi banknál, a mely alapon az állam és a bank számára 12½ millió forint árú bankjegy fog kibocsáttatni.

Ez az arány a bankjegyek s az érczalap között változatlanul fenntartandó; ha az érczalap kevesebb, úgy a jegykibocsátásnak is aránylagosan kevesebbnek kell lenni. A pénzügyminiszter kötelezi magát, hogy a jelzett arányon túl való jegykibocsátást sem maga nem eszközöl, sem ahhoz hozzájárulását nem adja. Ha a jelzett arányon túl eszközöltetnék jegykibocsátás, úgy a hozzájáruló igazgatósági tagok, s a többi befolyást gyakorló egyének egyenkint s együttesen, összes vagyonukkal felelősek.

A letett aranyból s ezüstből a bank kölcsönt nem adhat, abból saját vagy az állam számlájára ki nem adhat, esetleg csak a megfelelő jegyek bemutatása arányában csökkentheti állományát s a beváltott jegyeket sem adhatja addig ki, míg megfelelő érczalap be nem gyűlik. A bankjegyek készítését s a jegyek értékének meghatározását, vagyis hogy 1, 2, vagy több frtról szóljanak- azok, a pénzügyminiszter határozza meg. A kincstári költségek, s az esetleges hamisításból eredő veszteségek az államot terhelik, de az elveszett vagy megsemmisült jegyekből származó haszon is. A bankjegyek készítéséhez szükséges eszközök az állam költségén szereztetnek be, s annak tulajdonát is képezik. A bankjegyek készítése közös ellenőrzés mellett történik, s a készítéshez szükséges szerek s eszközök ellenőrzését is közösen — az állam s bank közös zára által — eszközlik.

Ha a bankjegyek elkészülnek, azokból öt millió frtot az állam vesz át. Egy millió frtot a kereskedelmi bank saját hasz-

nálatára kamatmentesen kap fáradsága, esetleges vesztesége s felelőssége megjutalmazására. Ezenkívül kap a bank 2½ millió frtot 3% mellett, hogy ezen összeggel s az előző millióval együtt az ipar, kereskedés s más kereseti ágak czéljaira fordithasson, rövid lejáratú kölcsönök alakjában. A három és félmillió forint biztosítására a bank egész vagyonát leköti. A fennmaradó négy millió fortot is magának tartja fenn az állam, s azt minden közpénztárnál fizetés gyanánt elfogadja, úgy mint a többi jegyeket, másrészt azonban ezen négy milliót csak oly biztosítás mellett adja ki, a mi a beváltási kötelezettséggel kiadott bankjegyeket a maguk egészében fedezi.

A négy millió forintra az állam szavatosságot vállal a bankért mindazon esetekben, a midőn alapszabály és szerződésszerű eljárás daczára az állam által reáruházott ügyekben saját hibáján kívül kárt szenved.

A bank az ezen szerződésből származó ügyek számára külön könyveket s pénztárt vezet, a pénzügyminiszter kivánságára időnkint kimutatásokat készít, minden pénzügyletet, mely a kibocsátáson és szerződésen alapszik, ha a pénzügyminiszter rendeli, végrehajt, kamatokat s visszafizetéseket elfogad s leszámol, ha kivántatnék, a bankjegyek beváltását s törlesztését minden újabb kedvezmény s jutalék nélkül átveszi.

Mindaddig, míg a kölcsönös szerződéses jogviszony tart, joga van a pénzügyminiszternek az állam nevében a részvénytársaság által választandó 12 igazgató mellé még négyet kinevezni, kik ugyanúgy befolyhatnak a bank szabályszerű vezetésére és üzleti kezelésére, mint a többi igazgatók. A bankkormányzót a pénzügyminiszter erősíti meg. A banknak minden nem a jelen szerződésből folyó üzleteiben, az alapszabályaiban biztosított függetlenség teljes érvényben marad.

Ha a 12½ millió ki van bocsátva s a 3½ milliót a bank megkapja, köteles kamatlábát leszállítani.

Ha a magyar állam az itt jelzett kibocsátáson kívül, új kibocsátást tervez, a bank készségesen nyújt segédkezet az itt megállapitott, vagy ahhoz hasonló irány alapján. De az azzal kapcsolatos terhek s előnyök, a banknak adandó kedvezmények külön szerződés tárgyát képezik. Ha a pénzügyminiszter az idők folyamán más alapon, más bankjegyeket akar kibocsátani, s azokkal ezeket becserélni kivánná, úgy a kereskedelmi bank a beváltást saját részéről elősegíti, s a neki kölcsönzött összeget

új jegyekért beváltja. Ha az állam kénytelen volna a banknak kölcsönzött 3½ milliót visszavonni, úgy a bank ennek visszafizetésére öt évi határidőt kap, olyformán, hogy félévenkint a kölcsön tizedrészét fizeti vissza. A kamatnélküli egy millió visszafizetése utoljára történik.

Ezen szerződés megszünik, ha az ennek alapján beváltott összes jegyek beváltatnak és megsemmisíttetnek, s ha azon biztosításnak szüksége és tárgya, melyet a bank a szóban forgó bankjegyekre nézve vállalt, teljesen elenyészik.

Midőn a magyar kormány a bécsit elhatározásáról értesítette, úgy ez, mint a jegybank tiltakozott ezen újabb megállapodások ellen, az alapon, hogy az osztrák bankszabadalom 1861-ig meg van hosszabbítva: különben is az osztrák bank hajlandó a magyar kormánynak 12½ millió frtot kölcsön adni. De a magyar kormány pénzügyi függetlenséget kivánt, másrészt meg az alapjában megrendült osztrák pénzviszonyokban a magyar pénzügyek szanálásának biztosítékát nem találta.

Felhivás intéztetik a törvényhatóságokhoz önkéntes kölcsönök befizetésére, a melyek fedezésére, mint emlitettük, május 24-ikén a pénzügyminiszter két millió erejéig 5%-os kincstári utalványokat bocsát ki. Augusztus 11-ikéig befolyt ajándék gyanánt 454,704 frt 16¾ kr, s kölcsönképen 471,385 frt 20 kr. 1848 november 25-ikéig befolyt ajándék gyanánt 688,571 frt, kölcsönképen 993,244 frt.

A kereskedelmi bank jegykibocsátása a következőkép alakult:

	Az érczalapba szállittatott			*Felváltásra kiadatott*			*Tényleges érczalap*		
1848 augusztus	500000 pfrt	—	kr.	10000 pfrt	—	kr.	490000 pfrt	—	kr.
— szeptember	554000 «	—	«	69000 «	—	«	975000 «	—	«
— október	81000 «	—	«	102000 «	—	«	954000 «	—	«
— november	419100 «	—	«	120500 «	—	«	1252600 «	—	«
— deczember	528118 «	48	«	55000 «	—	«	1725718 «	48	«
1849 január	— «	—	«	30000 «	—	«	— «	—	«
Összesen	2082218 pfrt	48	kr.	386500 pfrt	—	kr.	1695718 pfrt	48	kr.

1848 végéig kibocsátottak egy frtos bankjegyet 670,220 frtot, két frtost 3.107,000 frtot. Ezen 3.777,220 pengő frtból jutott a magyar államnak 2.118,600 frt, a kereskedelmi banknak 1.128,620 frt, Komárom városnak kölcsönül 300,000 frt, Kecskemétnek 50,000 frt, a központi vasútnak 120,000 frt, s a pécsi vasgyárnak 60,000 frt. Ezen kibocsátott 3.777,220 frtból visszaváltatott 386,500 frt, úgy, hogy január végén forgalomban maradt

3.390,720 frt. Ehhez jött még 142,118 frt, a melyet a magyar kormány Debreczenben január hóban átvett a bank megbizottjától, s a gömör- és csetnekvölgyi Concordia vasműnek adott 110,000 frtot, úgy, hogy összesen forgalomban volt 3.642,838 pengő forint.

1848 deczember 31-ikén a bankjegygyártás megszünt; az osztrák csapatok Pest felé közeledtek. A gyártáshoz szükséges gépek s eszközök Debreczenbe vitettek, s csak az érczalapot hagyták Pesten. Windischgrätz herczeg 1849 január 21-én megtiltotta a magyar pénzjegyek gyártását, február 23-ikán érvénytelennek nyilvánitotta ki a január 26. és február 15-ikén forgalomba hozott 30 és 15 kros pénzjegyeket. Ez volt az első szigorú s erőszakos rendszabály a magyar pénzügyek tekintetében. Márczius 1-én felhivta Bécs a bankot, hogy az érczalapot szállitsa Budára a kamarai igazgatósághoz, s ott tartsa együttes zár alatt, a mit márczius 5-ikén meg is tettek az 1.695,718 frt 48 krnyi arany s ezüst alappal. Márczius 8-ikán eltiltották minden állami és országos pénztárnál a magyar 5 és 100 frtosok elfogadását; az érczalappal biró 1 és 2 frtosokra pedig kimondották, hogy rövid idő alatt becseréltetnek. Az 5 és 100 frtosok használata a magánforgalomban is eltiltatott, a mi márczius 21-ikén odamódosíttatott, hogy magyar pénzjegyek elfogadására senki sem kötelezhető. Ez is elegendő volt a magyar pénz elértéktelenedésére. Márczius 12-ikén kiadta Windischgrätz rendeletét, mely szerint az 1 és 2 frtos magyar bankjegyek 8 nap alatt négy millió erejéig beváltatnak; a jelzett határidőn túl a forgalomból e pénzjegyek kitiltatnak. A kereskedelmi bank köteles volt márczius 19—24 között egy és két frtosait osztrák bankjegyekért kicserélni, mit 365,275 frt erejéig meg is tett. 1849 április 6-án kimondatott a végleges-leszámolás, s a bank 1.780,718 frt 48 krra rúgó érczalap zárai feltörettek, s erőszakkal elvitetettt az egész arany- s ezüstalap.

A nemzeti kormány 5, 10, 100 és 1000 frtos kamattalan papírpénzt is bocsátott ki, majd 30 és 15 krajczárosokat, 1849 juliusában végre 2 frtosokat. Először 5 frtosokat nyomtak, a mi 1848 szeptemberben került forgalomba; 1848-ban az év második felére előirányzott 18 millió fedezésére 20 millió frt bocsáttatott ki. 1849-ben kibocsátottak összesen 41.962,096 frtot, még pedig 100 frtos pénzjegyből 11.040,100 frtot, 10 frtosból 19.129,740 frtot, 5 frtosból 8.249,790 frtot, 2 frtosból 587,878 frtot, 30 és 10 kros-

ból 2.954,588 frtot. A felhatalmazás 61 millió kibocsátását engedélyezte, de az csak oly mértékben volt igénybevehető, a mennyiben a közjövedelmek a megállapított költségvetést nem fedezendik. A törvény azt mondja továbbá, hogy «ezen kibocsátandó kamatlan pénzjegyek iránt rendeltetik, hogy azok minden országos és más közpénztárakban teljes névszerinti értékben ezüstpénz helyett elfogadtassanak, az ország azoknak teljes névszerinti értékét a közállomány minden mostani s jövendőbeli közjövedelmeivel biztosítja. A közállomány ezennel azt is bizonyítja, hogy az ezen törvény alapján kibocsátandó magyar kamatlan pénzjegyek 1852-ik esztendőtől kezdve minden évben legalább három millió pengő frt erejéig el fognak törlesztetni; kivévén mindazonáltal azon esetet, hahogy a kibocsátandó pénzjegyek egész összegének forgalomban hagyása a közjólétre nézve jótékonynak és kivánatosnak mutatkoznék; miről a törvényhozás fog annak idején határozni. Annyi azonban ezen esetre is már most eleve meghatároztatik, hogy a törlesztésnek csak azon esetben leend szabad, vagy meg nem kezdetnie, vagy évenkinti rendes folytatásának felfüggesztetnie, ha időközben az ország kincstára elegendő pénzzel leszen ellátva, miszerint az ország pénzügyminisztere elrendelhesse, hogy a forgásban maradandó pénzjegyek az előmutató kivánságára az ország pénztárainál akármikor ezüstpénzre felváltassanak. Míg ez meg nem történhetik, addig az elrendelt törlesztésnek rendes folytatásáért a közállomány ezennel kezeskedik. A kibocsátandó pénzjegyek hamisítói s utánzói 15 évre terjedhető börtönözéssel büntettetnek.» Az abszolut kormány úgy a 48-iki 20 milliót, mint a 49-iki 42 milliót minden kárpótlás nélkül beszedte s megsemmisítette, a mihez még pár millió az érczalapon alapuló jegyekből is jött, mert azt mind beváltani nem tudták a kitűzött rövid határidő alatt. Rettentő veszteség volt ez az országra, melyet megérzett a nép minden rétege, de különösen a magyar érzelműek tömege, kik a magyar pénzben biztak. Elképzelhető egyébiránt, ha egy tőkeszegény országot egy ily baj sújtja, mily mértékben tükröződik az vissza minden foglalkozásnál, minden ténykedésnél. Közgazdasági állapotaink érezték ezt meg mindenesetre a legjobban, melyeknek pénz az éltető elemök, pénz a fejlődésük főfeltétele.

Az ország zilált pénzügyeire való tekintetből egyébiránt már mind komolyabban kezdtek az adóügy átalakítására is gon-

dolni. Az 1843/44-iki országgyűlés által kiküldött kereskedelmi választmány viszont az adóra alapítva, egy országos pénztár szervezését czélozza, a miből azonban a gyakorlatban semmi sem lett. Utal arra, hogy az ország pénzügyi viszonyainak alapos rendezésére országos kölcsön, papíros-pénz kibocsátása, közvetett s közvetlen adók statuálása kapcsolatban az államjószágok jövedelmeivel volnának szükségesek. Az adóügy alapos rendezésére Kossuth elvetendőnek tartja a portalis adózás elvét, s a közvetett és közvetlen adók behozatalát sürgeti. Egyenes adóknak tervezi a föld-, ház-, kereset-, személyadót, s az abszentizmus adóját; nem egyenes adók volnának a pálinkaadó, italmérési adó, dohányárúlási adó, bélyegdij, s lajstromozási illetékek. Az adóztatás kivitelére nézve szükségesnek tartja, hogy az adórendszer lehetőleg egyszerű s kutatásoktól ment legyen; az illetőség meghatározására adott keretek tág ingadozást ne engedjenek meg; az adó alapját csak valóságos vagyon, s az igazi fizetési képesség képezze, az adórendszer ne nyomja az iparosságot; az adókulcs a méltányos középúton mozogjon s miután a valószinű tiszta jövedelem az adóztatás alapja, annak 6%-a még nem terhes adó, különben is az adókulcsot az országgyűlés határozza meg; az állam közegei a megye hatáskörét ne sértsék s viszont; az adó behajtására az ország adókerületekre osztatik be. Az adótörvényjavaslatok értelmében a földadó kilencz osztály alapján vettetik ki; házadó alá esik minden épület a szobák száma szerint, ha az lakva lett; kereseti adót fizet minden gyár, ipar s kereskedés, még pedig a tiszta jövedelem 6%-át; személyi adót fizetnek a kereseti s vagyoni adó alá esők, még pedig vagyoni adójuk 10%-át; az abszentizmus adóját fizetik — vagyoni s személyi adójuk kétszeresében — azok, kik vagy állandóan külföldön tartózkodnak, vagy legalább is hat hónapot nem Magyarországban s kapcsolt részeiben töltenek évente. A közvetett- s mellékadóknál irányelvűl szolgál, hogy birtokváltozásoknál lajstromozási illeték czimen a tárgyak értékének 1%-a, Pesten 2%-a, váltóknál 5000 frtig 3—63 kr bélyegdíj fizetődik. Mint fogyasztási adók vetődnek ki az italmérési, pálinka-, s dohányárúlási adó. Ezen javaslatok azonban az idő rövidségénél fogva tárgyalás alá nem kerülnek, valamint Ausztriának az államadósságok elvállalása tekintetében Magyarország iránt felállított követelése sem intéztetett el. Ausztria az államadósságok negyedrészének elvállalását követelte, vagyis 10 milliónyi évi kamat

fizetését: de az államadósságok fizetése ellen folytonos volt az agitatio hazánkban. Ugyanis azon álláspontra helyezkedett a nemzet, hogy Ausztria hazánkon semmi tekintetben sem lendített, intézményeinknek nem kedvezett, azokat nem fejlesztette, sőt háttérbe szorította, a felvett kölcsönökből Magyarország hasznot nem látott. Az igazság magyar részen volt, s így okadatolt a nemfizetés elve, s a fenti rideg álláspont elfoglalása: így azután az államadósságok ügye is megoldatlan kérdés maradt.

A közlekedés ügye ez időszakban nagy viták tárgya volt, s az ügy fontosságához mérten beható s alapos elbirálás alá is esett. Miután e téren különösen nagyon hátra volt az ország maradva, helyén való volt a nagyobb arányú kezdeményezés, hogy az eddig mulasztottak gyorsabb menetben pótoltassanak.

A vasútépítés terén két főbb vonallal foglalkoztak: a Duna jobb- s a Duna balpartival. Az előbbi Bécset Győrrel, az utóbbi Pestet Bécscsel kötné össze. Óriási viták folytak a két vasút körül, melyek a balparti vasút győzelmével végződtek, s így Széchenyi kedvencz eszméje, a jobbparti vonal, nem valósulhatott meg. Jórészt Sina vonakodásán mult ez, a mi Ullmann tervét, a balparti vonal eszméjét hozta diadalra, daczára annak, hogy az egész e korban csak egy speculationalis vállalkozás volt, melynek realis alapja sokkal kisebb az előzőénél.

A mint a Duna jobb- s balparti vonal építése, úgy a fiumei összeköttetés kérdése is nagy vitákra adott alkalmat. Kossuth a vukovár-fiumei, Széchenyi a fiume-pesti kapcsolat mellett száll síkra, a mi első pillanatra is helyesebbnek látszik, mert hisz Pestet teszi a központnak, Pestnek használ, míg az előző vonal főkép a nemzetiségi vidék szempontjából volna kivánatos.

A fiumei vonal kiépítésének eszméjét nagy örömmel fogadta az ország, mert így a tengerparttal való összeköttetésünk nagy hasznot látszott biztosítani, felkarolták azt általában s a kereskedelmi választmány azt mondja, hogy «e vonal fontossága magával hozza, hogy kiépítése mielőbb megkezdessék, mert minden év, melyet e részben mulasztunk, új és tetemes veszteséggel öregbíti azon passzív állapotot, melyben külkereskedelmünk sínylődik . . . már e tekinteteknél fogva sem lehet e vasútvonal építését a magánvállalatoknak átengedni, annál is inkább, mivel e pálya külkereskedelmünk kulcsát és legfőbb útját képezendi, melytől a haza jóléte függ.» Felismerték tehát a dolog rendkí-

vüli fontosságát, de a viszonyok sajátságos alakulása folytán az egész nem haladt előre. A rendek kimondották, hogy a kamatbiztosítást megadják, de a kormány az egészet nem hagyta jóvá, valószínűleg a triesztiek befolyása folytán, kik így saját érdekeiket látták veszélyeztetve. Kimondta mégis az országgyűlés határozatkép, «miszerint egyezkedjék a kiküldött országos választmány az alduna-fiumei vállalkozó társasággal öt százaléknyi kamatbiztosítás igérete mellett; s ha ilykép czélt nem érhetnének, készíttesse el az előleges munkálatokat; a szükséglett költségek beszerzésének módjáról pedig a legközelebbi országgyűlésnek véleményt terjesszen elő.»

A fiume-vukovári vonalnak azonban egy nagy hibája van, melyet különösen Széchenyi nem győzött eléggé hangsúlyozni s ez az, hogy Pestnek, Budának, nem használ, mert nem onnét indul ki s így nem használ a magyarságnak. Sőt nemcsak hogy nem használ a magyarságnak, hanem érdekeit a leghatározottabban negligálja. A vonal tervezete nem érintett egy magyar falut sem, hanem a délszlávokat kötötte össze egymásmással és a tengerrel s általa a határőrvidéki ezredeket lehetett gyorsan mozgósítani. Széchenyi már ekkor rámutatott ama körülményre, hogy Buda—Pest—Pozsony—Bécs, Buda—Pest—Székesfejérvár—Fiume, Buda—Pest—Szolnok—Arad—Erdély, Buda—Pest—Miskolcz—Kassa irányában kell a fővonalakat kiépíteni. Az első az északi vaspályáig hozna összeköttetést s így a nyugati tartományokkal kötné össze az országot, a második a tengerpartot tenné jobban megközelíthetővé, a harmadik már Szolnokig ki is van épülve s a továbbiakban a keletet hozná közelebb, míg a negyedik Galicziával s az északkal kötné össze az országot. A 173 mértföld hosszú fővonalat 125 mértföldnyi mellék- és szárnyvonal egészítené ki. Széchenyi ezzel a közlekedési vonalak vázát akarja megalkotni, melylyel a jelen követelményei kielégíthetők volnának, de annak czélszerű továbbfejlesztése a jövő alapját is megvethetné. Szigorú nemzeti szellem hatja át az egész tervezetet; az ország exponáltabb helyeit, határait köti össze az ország központjával, az alfölddel, a magyarság legerősebb fészkével. S Széchenyi tervének annál nagyobb fontossága volt, mert a helytartótanács közlekedési bizottságának élén ő állott; tehát az egész mintegy hivatalos szinezetű s mindenesetre a kormány terveit árulja el.

Széchenyi terveibe a vukovári—fiumei vonal nem illik bele,

már azért sem, mert nem szolgál nemzeti czélokat; ő a pest—fiumei vonalat tartja helyesebbnek, mely nemzeti missziókat teljesít, s az előbbi hibáit elkerüli; az építési költségek között alig van különbség. A vukovár—fiumei vonalon míg a Duna s Tisza be vannak fagyva, a forgalom szünetel, míg emennek forgalmában fennakadás nem volna. A pest—fiumei vonal mindentől eltekintve, még azért is előnyösebb, mert kapcsolatba hozható a sopron—kanizsai s mohács—légrádi vonalakkal, tehát a forgalma feltétlenül nagyobb volna Kossuth tervezeténél. Az alsó Tiszavidék terményei a Ferencz-csatornán keresztül Mohácsnál ép úgy elérik a fiumei vasút mohács—légrádi ágát, mint Vukovárnál. Be is látták Széchenyi tervének nagyobb előnyeit, úgy, hogy Kossuth tervezetének országgyülési elejtése biztosra volt vehető. Kossuth azonban az országgyűlés figyelmét más, nem kevésbé fontos tárgyakra irányozta, úgy, hogy döntésre a sor nem került.

Első vasútaink a következők voltak:

1840. Pozsony—Szt.-György,*

1841. Szt.-György—Bazin,

1845. Bazin—Cziffer,

1846. Cziffer—Nagy-Szombat,

1846. Nagy-Szombat—Szered.

E pálya 1872-ig lóvonatú maradt, mikor is mint a vágvölgyi kiegészítő része, gőzmozdonyúvá alakíttatott. Megnyilt továbbá:

1846. Pest—Vácz,

1847. Pest—Szolnok,

1848. Marchegg—Pozsony között közlekedő vonal s 1847-ben még a sopron—bécsujhelyi vasúttársaság sopron—katzelsdorfi szárnyvonala.

A vasútak hossza a következő volt a különböző években:

	Az év folyamán megnyilt	*Az év végén üzemben volt*
1846-ban	35 km	35 km
1847-ben	126 «	161 «
1848-ban	17 «	178 «
1849-ben	— «	178 «

A vasútak hossza tehát gyarapodott, még pedig a kezdethez képest elég nagy mértékben. Csak az 1849-iki esztendő nem mutathat fel gyarapodást a szabadságharcz eseményeinek hatása alatt.

* 1836-ban épült a nagyszombat—pozsonyi.

A közútak építése 1844-ben nagyobb lendületet vett, midőn az 1844 : IX. törvény által a közmunka kivetése szabályoztatott. Ezen törvény értelmében ingyenes közmunka csak *a)* közgyűlési határozat által kijelölendő közlekedési utaknak s az azokban levő hidaknak és töltéseknek készítésére, megigazítására és fentartására, *b)* megyei közigazgatás tekintetében szükséges közszolgálatokra, *c)* a törvényben megállapított vízi szabályozásokra fordítható. Minden jobbágy, ki egy egész úrbéri telekkel bir, évenkint 12 napot köteles szekerével és igavonó állataival közmunkában tölteni, úgy a mint azokat közönségesen használni szokta. Az egy egésznél nagyobb vagy kisebb telekkel birók tartozásaikat birtokuk arányához képest teljesítik. Az úrbéri házas zsellérek évenkint hat, a házatlanok három gyalognapot szolgálnak. A majorsági földre telepített lakosok és azon nem nemesek, kik nemesi jószágot birnak, a zsellérekkel egyenlő arányban teljesítik a közmunkát. Zsellérnők, úgyszintén azon zsellérek, kik 18-ik évüket még el nem érték, vagy a 60-ikat meghaladták, az esetben, ha házuknál velük egykenyéren élő s munkára alkalmas férfitag vagy szolga nincs, közmunkát nem adnak. Ez intézkedések a közmunka tekintetében fennálló zavart állapotoknak véget vetnek s a közútak rendszeres kiépítésére az alapot előkészítik. 1848-ig voltak e rendelkezések érvényben, a mikor is a rendszeresen kiépített közútvonalak hossza 276 ½ mértföldet tett ki.

De a gőzhajózás is előre haladt: a Dunagőzhajózási társaságnak 1844-ben hat tengeri gőzöse, 21 kész s öt épülőfélben levő hajója van 2466 lóerővel s ez évben velök 349,875 személyt, 567,060 métermázsa árút szállítottak. A társaság azonban tengeri hajózását megszüntette, mert az nem volt hasznot hozólag folytatható s eladta tengeri gőzöseit az osztrák Lloyd hajózási vállalatnak 1845-ben. De a dunai hajózás mind jobban lőn fejlesztve s a forgalom mind nagyobb s nagyobb arányokat öltött; a gazdasági élet erősebb fellendülésével a hajózás is nagyobb mérveket ölt, a mi amazt harmonikusan kiegészítette. Egyébiránt 1847-ben a tiszai gőzhajózási társaság is megalakul s a helytartótanács utasítja a törvényhatóságokat, hogy a gőzhajózást gátló akadályokat eltávolítsa.

Az 1830-iki tiszai s az 1838-iki dunai árvíz előtérbe tolták a szabályozás kérdését, mely az 1840-iki országgyűlésen nyert megoldást. Kimondatott, hogy a vizeknek természetes lefolyá-

sát mások kárával gátolni nem szabad, hogy újabb vízi művek csak hatósági engedélylyel készíthetők, hogy a vizek szabályozására vagy leeresztésére az érdekelt közbirtokosok a többség által kényszeríthetők, végre, hogy a vizek megfertőzése, töltések, partok rongálása tilos. Majd 1843-ban határozatba ment, miszerint szabályozandók a Duna, Tisza, Száva, Kulpa, Dráva, Mura, Maros, a Vág és a «Poprádnak Bodolintól kezdve a határszélig a Visztulávali s így közvetve a Balti-tengerrel való összefüggése» biztosítandó, illetve rendezendő. Ennek daczára a szabályozás szűk keretekben haladt előre. A Duna völgyében is alig tettek valamit az árvíz elleni védelem, vagy az ármentesítés tekintetében. 1827-ben a Nádorcsatorna társulat alakult, majd 1837-ben a paks-d.-szent-györgy-gerjen-faddi Dunavédgát társulat: a Balaton és Sió szabályozási társulat is csak 1847-ben alakult meg. Pest városa töltésekkel védetett meg, de csak nagyon hiányosan. A rendszeresebb munkálatok 1853-ban folytatódtak, illetve 1857—60, majd 1864—67-re esnek.

Széchenyi kedvencz eszméje a Tisza szabályozása volt s tényleg ő vetette meg alapját a Tisza-völgy rendezésének, mely óriási területeket adott vissza a kulturának. A Tiszaszabályozásra vonatkozó terv elkészítését a kormány már 1833 márcziusában elrendeli s 1836 június 7-ikén megbízza az udvari építészeti igazgatóságot, hogy mielőtt a rendszeres szabályozáshoz fognak, a hajózási akadályok eltávolítására tegyen javaslatot. A Tiszaszabályozás nagynevű tervezője Vásárhelyi Pál, Barla Sámuellel 1844-ben tanulmányozzák a kérdés egészét s tesznek arról javaslatot. E szerint Szigettől Újlakig nem lehet rendes hajózást berendezni, részint a víz nagy sebessége, részint medrének terjengése miatt, még szabályozás esetén sem, míg Újlaktól a torkolatig a hajózás lehetővé tételére a partokat kellene tisztán tartani, a medret a benne levő fáktól megtisztítani, a vízi malmokat alkalmasabb helyeken elhelyezni s mindezeknek végrehajtására felállítandó volna a már 1830-ban tervezett hajózási felügyelőség. A szabályozás részletes tervét Vásárhelyi 1845-ben mutatja be. Szerinte az ártér Bereg-, Szatmár-, Zemplén-, Szabolcs-, Borsod-, Hevesmegyékben, a Nagy-Kunságban s a Hajdu városokban 1.500,000 hold. Ennek megnyerésére átvágások, majd töltések készítendők. Váritól Tokajig 50, Ároktőig 13 átvágásra van szükség, mi által a Tisza heted részével megrövidül. Az átvágások alul kezdődnek s vele egyidejűleg a felső Tiszán csak

azokat készítenék el, melyek technikai szempontból fontosabbak, vagy a melyek nagyobb értékű földek ármentesítésére szükségesek. A meglevő töltések felhasználásával 963,825 köböl, azok mellőzésével 1.825,425 köböl töltés volna készítendő, mert a tavaszi áradáskor vagy nagyobb esőzések alkalmával a meder a vizet befogadni nem képes.

A szabályozás ügyének előbbrevitelére egy bizottság alakul, mely 1845 június 12-ikén tartja első ülését s abban elhatározza, hogy a védtöltések felülről lefelé, az átvágások viszont alulról felfelé foganatosítandók, továbbá, hogy báró Vay Miklós királyi biztossá neveztessék ki, a munkálatok egységes vezetésének biztosítására s a megalakult vízszabályozó társulatok — Zemplén, Szabolcs, Borsod, Heves — közötti differentiákat kiegyenlíteni. De elhatározza még, hogy a kerecsen—komorói 6,480 öles átvágás — melyet a zempléni társulat tervez — mellőztessék, miután az oly költséges volna, hogy végette a többi munkálat végrehajtása halasztást szenvedne a szabályozás haladéktalan megkezdésére viszont a kincstártól előleget kér. Az ügy ilyen állapotában kapja Széchenyi kezébe a vezetést s kineveztetik báró Vay helyett királyi biztossá.

Széchenyi a Tiszaszabályozás ügyének rendezésével karöltve a Tiszavölgy lakosainak más irányú érdekeit is szem előtt tartja: azt tartja, a mi az ország érdeke, az külön véve a Tiszavölgy érdeke is. A boldogulás, az anyagiakban való előrehaladás megkönnyítése biztosíthatja csak a sikert, a Tiszavölgy virágzó kulturáját.

1846 január 19-ikén az érdekelt társulatokat — 1847-ig nyolcz vidéki ármentesítő társulat alakult — megyéket, városokat értekezletre hívja össze s megalakítja a Tiszavölgyi társulatot, melynek részére Széchenyi kérésére a kormány a kincstárból két évi részletben fizetendő 100,000 frtot adott s a só felemelt árából évenkint szintén 100,000 forintot adott; az időközben meghalt Vásárhelyi tervezetét pedig Paleocapa Péterrel biráltatja felül.

Paleocapa véleményes jelentése alapján gyorsabb léptekkel halad a szabályozás terve. A szabályozás sikerét Paleocapa előre látja s szabatosan rámutat a teendőkre, azok mikénti irányítására.

«A Tiszának nagy partmélysége meggyőzött engem e folyó töltések közé foglalásának biztos és könnyű voltáról. E part-

mélység oly nagy, hogy sok helyen s nem rövid távolságra, a partok magasabbak a vízárnál, vagy alig éri el a vízár a parttetőt, úgy hogy inkább csak a partokban levő nyílásokon tódulnak ki az árvizek, melyek darab ideig elborítják s olykor mocsárokká teszik még a távolabbi síkságokat is. E síkságok alacsonyabbak ugyan a legmagasabb árvíz szinénél, de mégis oly magasan fekiisznek, hogy róluk a víznek teljes és biztos lefolyása lehetne még a folyó közép vízállásakor is, ha ugyan a vízleeresztő főcsatornák és lecsapolóárkok jól lennének rendezve.»

Vásárhelyi összesen 101 átvágást tervez, míg Paleocapa 21-gyel is megelégszik, de erős töltéseket s hatalmas ártereket hoz javaslatba. A helytartó tanács Paleocapa tervét jóváhagyva, megkezdeti a szabályozást: óriási hibákat követnek azonban el annak kivitelénél. A töltések gyöngék, az átvágások nagy számuak, az ártér kicsiny, a mely utóbbi különösen azért baj, mert az árterekkel a töltések volnának biztosíthatók a szakadás ellen, másrészt meg a homok, iszap nem az ártereken, hanem a mederben rakodik le, ha ez kicsiny. 1846. és 47-ben 31,160 folyó öl töltés és 4,914 folyó öl átmetszést készítenek el.

A Tisza, hazánk eme egyik legfontosabb s legtöbb bajt okozó folyója, tehát rendezés alá került, s ezen idő óta szabályozására mind nagyobb gondot fordítottak. A mezőgazdaságnak, s így az országnak, rendkivül nagy haszna volt ebből, mert hisz óriási területek jutottak így fokozatosan kultura alá. Széchényi egyik leghatalmasabb kezdeményezése az ez irányú munkálat, melyben bámulatra méltó tevékenységet fejtett ki, s a rendszeres munkálatok alapját megvetette. A részletekben mutatkozó hiányok nem a szervezésnek, hanem más irányú befolyásoknak voltak betudhatók, mert hisz ha a megállapított tervezetnél maradnak, úgy a később jelentkező hibák elkerülhetők.

Az ármentesítés s vízszabályozás a régibb időkben is előfordult, a mint azok egyik-másikára már rá is mutattunk. Azok azonban nem voltak alaposak, s így nem feleltek meg a czélnak: főoka ennek mindenesetre a pénzhiány volt. Pedig azok nagyon is életbevágó szükségleteket voltak hivatva pótolni, s azért gyakrabban képezte gondoskodás tárgyát. Így a Rába szabályozására az 1616-iki országgyűlés biztosokat küld ki, 1622-ben a meder tisztítását rendeli el, majd az 1625-iki törvények foglalkoznak vele ismételten. 1655-ben a Rába és Mura szabályozására gróf Nádasdy Ferencz lesz kiküldve. Majd foglalkoznak a Vág rende-

zésével az 1659., az 1687., az 1715. és 1751-iki törvények. A Duna szabályozását czélozza az 1569-iki törvény, midőn a Csallóköz rendezését kivánja, az 1618-iki a Győr melletti Dunaágról intézkedik, az 1659 és 1715-iki törvények a Duna és Vág vizeinek rendezésével foglalkoznak. 1831 és 1837-ben Pozsony és Gutor, valamint Gutor és Vének között folynak a szabályozási munkálatok: 1832-ben Paks és Battina között foganatosítanak 11 átmetszést. 1823—1830 között Dévénytől Péterváradig és 1831—1838-ban Péterváradtól Traján hídjáig folynak a topografiai felvételek. A Dráva s Száván 1820—1830 között dolgoznak. 1801-ben a Kulpát akarják hajózhatóvá tenni, de a munkálatokból semmi sem lett; 1835-ben azonban töltéseket építenek mellette, s sziklarepesztéseket végeznek. A Béga folyó folyását az 1718-iki bánsági telepítések alkalmából rendezték: a Béga-csatorna töltéseit 1799—1808 között építik fel. A XVIII. század végén a Sárviz, Sió és Kapos folyók rendezését végezték a mocsarak levezetésével egyetemben. Ezt egyébiránt 1835-ben majd 1862-ben folytatták. A Ferencz-csatornát 1795—1801 között építették. Az 1827-iki kereskedelmi választmány a Duna, Tisza, Kulpa, Dráva, Maros, Poprád és Vág rendezését kivánta. A Duna rendezése az 1838-iki nagy árvíz hatása alatt történt: a kisebb szabályozási munkálatokat mindjobban végezték az abszolut korszak alatt is, majd folytatták azt a hatvanas években. 1853-ban felépült a pesti parton a Dunagőzhajózási társaság rakpartja, majd 1857—60., és 1864—67-ben kiépítette Pest város is a rakpartokat.

A közlekedés egyszerűsbödése a postát is tökéletesítette; 1850-től kezdve a Bécs-Pest, s Pest-Orsova közötti gőzhajózást már a posta czéljaira is felhasználták, a mi azután a vasútak építésével karöltve mindjobban tökéletesült. A posták naponta közlekedtek, s a kezelés egyszerüsbödése folytán a dijazás is egyszerűbb s olcsóbb lett. Két fokozat lőn megállapítva, melyben féllatonkint 6 és 12 kr. díj szedetett.

A posta korszakunk kezdetén még bécsi igazgatás alatt állott, de 1848-ban, midőn hazánkban a parlamentáris kormányforma lépett életbe, a magyar földmívelés, ipar- és kereskedelemügyi miniszterium kezelése alá került. Sajnos nem soká maradhatott annak ügykörében: az események visszavetették azt rövidesen Bécs karjaiba minden intézményeinkkel egyetemben.

Az oszták és magyar vámterület adatai e korban nagyobb eltérést mutatnak az előző korszakkal szemben. Az állatokat

illetőleg a kivitelnél 1841—45-ben nagyobb fellendülést találunk, de már a következő öt év ujra az előzőek színvonalára sülyed. Nézzük csak az adatokat, melyek darabszámra vonatkoznak:

Átlag	Szarvasmarha bevitetett	Szarvasmarha kivitetett	Sertés bevitetett	Sertés kivitetett
1841—45 — —	169,222	124,155	342,663	113,579
1846—50 — —	125,513	96,638	271,435	101,577

A gyapjú tekintetében visszaesésre akadunk. Ugyanis 1836—40-ben a többlet majdnem 60,000 métermázsa volt; e korszakban szinte ugrásszerüleg megyünk vissza. Ugyanis

Átlag	Behozatott ezer métermázsa	Kivitetett ezer métermázsa	Különbség ezer métermázsa
1841—45 — —	30,384	77,473	47,089
1746—50 — —	32,545	49,812	17,267

A bor- s szöllőforgalom tekintetében is hanyatlunk, a mint azt az alábbi adatok mutatják:

Átlag	Behozatal métermázsa	Kivitel métermázsa
1841—45 — —	252,890	109,219
1846—50 — —	125,418	84,245

Takarékpénztárakkal e korban már gyakrabban találkozunk. Nagyszebenben 1841-ben, Pozsonyban és Sopronban 1842-ben, Esztergomban, Győrött, Kassán, Kőszegen, 1844-ben, Eperjesen, Komáromban, Miskolczon, Nagykanizsán, Pécsett, Szegeden, Székesfehérvárott, Veszprémben, Beszterczebányán, Losonczon 1845-ben, Budán, Debreczenben, Egerben, Iglón, Lőcsén, Nagyszombatban, Szegzárdon, Temesvárott, Zágrábban 1846-ban, Jászberényben, Körmöczbányán, Nagyváradon, Selmeczen, Szatmár-Németiben 1847-ben, Baján és Érsekujvárott 1848-ban alakulnak takarékpénztárak: a fejlődés e téren tehát most már az eddigiekhez képest rohamosan történik. A hitelintézetek összes számát az egyes időközökben a következő összeállítás mutatja:

	Bank	Takarékpénztár	Összesen
1836. évben — — —	—	1	1
1840. « — —	—	3	3
1845. « — — —	1	20	21
1849. « — —	1	33	34*

* Ezeken kivül Horvát-Szlavonországban 1846-tól kezdve 1 takarékpénztár.

E hitelintézetek nagyon szép fejlődésnek indúltak, de az 1848—49-iki események megakasztották a további haladást. 1848-ban a betevők pénzük nagy részét kivették a hitelintézetekből, a mely körülmény a betétek álladékára apasztólag hatott; különösen állt ez márcziustól októberig. 1849 elején, midőn a magyar pénz kibocsátása által pénzbőség idéztetett elő, a helyzet javult. Márcziusban Windischgrätz kitiltotta a forgalomból a magyar pénzjegyeket, a mi a betétek visszafizetését újból emelte: midőn azonban a haza sorsa mind bizonytalanabbá vált, a magyar pénzjegyektől szabadúlni óhajtó közönség újra nagy mennyiségben hordta azt a takarékpénztárakba, jóllehet ezek kikötötték, hogy a visszafizetés is ugyanily pénznemben történik. Mindemellett a takarékpénztárak helyzete is nagyon rosszabbodott, midőn a magyar pénzjegyek, úgy az érczalappal bírók (mely alap elkoboztatott), mint az érczalap nélküliek, értéktelenek lettek. Megakadt az intézetek fejlődése, s évekbe került, míg a szenvedett súlyos csapást kibírták heverni.

Mindehez járult, hogy midőn az 1848-iki 9-ik t.-czikkel az urbéri terhek megszüntetése, s a moratorium kimondatott, a takarékpénztárak helyzete nagyon súlyossá vált: a birtokosok nem fizettek, mert, a kereskedelmi viszonyokból eredő váltók kivételével, csak a kamatokat kellett fizetni más természetű adósságtól, s az felmondható nem volt.

A politikai bajok meglátszottak a kereskedelmi bankon is: az 1848—49-iki év ott is hanyatlással járt: megrendítette az alapjában egész közgazdaságunkat. Hogy a hitel mily mértékben befolyásoltatott, hogy az az előző nagyarányú haladáshoz képest mily visszaesést tüntetett föl, azt alábbi adataink eléggé megmutatják: *

					Összes magyar intézetek váltótárczája	*Pesti magyar keresked. bank az összes adatokban*
1840. évben	osztr.	ért.	frt		28,875	—
1845. «	«	«	«		1.800,559	1.184,731
1849. «	«	«	«		1.649,000	1.009,927

Ezen adatok egyébiránt azt is megmutatják, hogy mily roppant arányokban fejlődött a kereskedelmi bank, s hogy az összes üzletek mily nagy hányadát bonyolította az le.

* Mindenütt a jelenlegi, alkotmányos korszakunk óta fennálló területre adjuk az adatokat, hogy így a későbbi adatokkal való összehasonlítás egységes alapon legyen eszközölhető.

Ha az intézetek alaptőkéjét vizsgáljuk, úgy azt látjuk, hogy az még nem valami nagy arányú volt: áll ez különösen a takarékpénztárakra. A tartaléktőke is nagyon lassan emelkedett. De nézzük az adatokat frtokban feltüntetve a magyar birodalomban:

	1840	*1845*	*1849*
Bankok, alaptőke	—	735,000	1.050,000
Takarékpénztárak, alaptőke	—	189,855	518,000
Összesen alaptőke	—	924,855	1.568,000
Bankok, tartaléktőke	—	7,549	30,491
« befizetett részvénytőke °/o-a	—	1·03	2·90
Takarékpénztárak, tartaléktőke	4876	85,210	332,132

A takarékbetétek állományának növekedése a takarékoskodás legjobb fokmérője rendes körülmények között, míg e korban abba nagy mértékben belejátszott ez intézmény terjesztésének mérve is. Egyébiránt az utolsó években mint tudjuk a szabadságharcz következményei is éreztették hatásukat. Az adatok az alábbiak a betéteket illetőleg a magyar birodalomra:

	Takarékpénztári betét	*Növekedés*
1840. évben	214,745 frt	— frt
1845. «	6.105,346 «	2.263,138 «
1849. «	10.197,000 «	571,000 «

Az 1848-iki visszaesés tehát nagyon jelentékeny, minek következménye volt különben legalább részben, az 1849-iki csekély emelkedés.

A pénztári jegyek, melyek egyébiránt még e korban nem voltak valami erősen elterjedve, szintén visszaesést tüntetnek fel:

1843. évben	288,850 frt
1845. «	1.054,156 «
1849. «	696,315 «

A jelzálogos kölcsönök nagyobb mérvű visszaesést nem igen tüntetnek fel, jóllehet hanyatlás ennél is van. Az idevágó adatok a következők (házak s földbirtokra értve) az egész Magyarországra:

	Takarékpénztárak	*Bankok*
1840. évben	180,835 frt	— frt
1845. «	4.128,713 «	567,000 «
1849. «	7.839,000 «	881,685 «

Az előlegüzletnél is csekély az ingadozás, ott sem lehet nagyobb hullámzást találni: pedig az összegek jelentékenyek-

nek mondhatók, s mondhatni rohamosan emelkedtek az idevágó adatok, mint azt alábbi összeállításunk mutatja az egész országra vonatkozólag:

	Bank	Takarékpénztárak
1840. évben — —	— frt	5,838 frt
1845. « — ..	982,65 «	838,066 «
1849. « — ...	321,431 «	1.375,000 «

Az értékpapirtárcza a pénzintézetek aktiváiban nagyon alacsony számokkal szerepel, a mi nem is csoda a pénzügyek fejletlen helyzete mellett. 1842-ig nyoma sincs az értékpapir állománynak. 1842-ben a takarékpénztáraknál 61, 1843-ban 26, 1844-ben 132, s 1845-ben 265 ezer frt az összes papirálladék. Ezután már a bankok is szerepelnek értékpapiraikkal. 1846-ban a takarékpénztárak 437, a bankok 197, 1847-ben 633 illetve 306, 1848-ban 414, illetve 530, 1849-ben 200, illetve 335 ezer forintot mutatnak ki ily czímen. 1848-ig tehát lassú emelkedést mutatnak az adatok, de már 1849-ben jelentékeny csökkenéssel állunk szemben.

Nagyban egészben elmondhatjuk, hogy mindenütt meglátszik, sőt sok helyt nagyon mély nyomokat hagytak az 1848—49-iki események. A pénzviszonyok különben is nagyon élénken reagálnak minden politikai eseményre, s így még azt csodálhatjuk, hogy midőn államiságunkkal egyetemben a létkérdésről volt szó, pénzviszonyaink az általános bizonytalanság, a magyar pénzjegyek elértéktelenedésének hatása alatt még kétségbeesettebb képet nem mutattak.

A földbirtok hitele hagyott a legtöbb kivánni valót hátra, annak rendezése lett volna a legfőbb feladat. Mert mint Deák Ferencz 1844-ben mondja: «Alig van már hazánk földén adósággal nem terhelt jelentékeny család, holott csak ötven évvel ezelőtt a magyar családok még jól bírták magukat.» A familiák konzervatiója azon czél, — mondja Széchenyi — melyet elérni akarnak. S ugyan azok mostani systemánk által bátorságba vannak helyeztetve? Nem egyenesen az ellenkezőt látjuk-e? Mert olyat talán senki se fog fentartott familiának mondani, mely többel adós, mint értéke van, s mely tulajdonkép a más birtoka közt csak születési sánczai tartanak fenn. A familiákat akarják fentartani, s valóban szép szerencséjük van, mert nehéz találni közel országot, hol annyi dús oly szomorún vagy oly nehézségesen bukott volna el, kivált ujabb időkben, mint szegény anya-

földünkön. S ne gondoljuk, hogy mindig rendetlenségből vagy más okokból ered ezen természetlen elszegényedésünk, hanem egyenes hitel hijából, mert a rendetlenség és pénzzel tudatlan bánás kisérője csak ezen hiányosságnak.» De hát a nemesi hitel nem is volt teljesen rendezhető, mert hisz a nemesi birtok tulajdonát az ősiség korlátozta; elidegenítésnél a vérrokonokat elsőség illette meg, a szerzeményi birtokoknál a határos birtokosokat is. Mint Széchenyi mondja: «Magyarországban csak a legkisebb résznek van tulajdona, s ekkép a legtöbb birtok, az aviticumtól lefelé, a kamarai örökhagyományi — fundationalis — püspöki, apátsági jószágokon keresztül, a szántóvetőnek rövid időre, sőt esztendőről esztendőre kiadott censualis vagy taksás földeig, kisebb vagy nagyobb mértékben, általában véve, ha csalni nem akarjuk magunkat, semmi egyéb, mint bitang vagy bitangabb.» Egyébiránt a földbirtokra adott jelzálogkölcsönöknél jobban szokásban volt e korban az elzálogosítás kölcsön fejében, a minél a vérrokonok és szomszédok megkinálási joga is fentartatott. Az elzálogositás legfőbb harminczkét évre terjedt ugyan, de felpénz adása mellett ki lehetett újabb zálogéveket is kötni: a zálogba adás önkéntesen, de birói uton is történhetett, ha az adós fizetni nem tudott. Szokásban volt még a főuraknál kivált a század huszas éveiben emisszionalis kölcsönökhöz fordulni. Egyegy főkötelezvényt állítottak ki egyes bankárok részére, kik azon az alapon részkötelezvényeket adtak a nagy közönségnek: a visszafizetés sorshuzás utján történt, a visszafizetésig pedig rendes kamatoztatás köttetett ki. De e mellett rengeteg visszaélések történtek: a közönség nagyon gyakran rendkívüli módon megkárosittatott, de nem egyszer maguk a főurak csalódtak. Ily kölcsöneik voltak pengőpénzben: Grassalkovich Antalnak két millió forint, gróf Festetichnek két millió forint, gróf Festetich A. C.-nek 600,000 frt, majd 900,000 frt, gróf Hadik József Ádámnak egy millió frt, majd 500,000 frt, gróf Eszterházy Józsefnek két millió forint. Ez azonban az egészségtelen alapokon álló hitel kinövései gyanánt tekinthető, s a földbirtokhitel fogalma alá épen nem esik.

A földbirtokhitel rendezését a telekkönyv behozatala nagyban megkönnyítette. A betáblázás jogát már az 1723-ik évi 170. t.-cz. kimondotta, de az csak általános zálogjogot biztosított egészben véve, mert telekkönyv csak a szabad királyi városokban és szász földön volt. A telekkönyv általános behozatalát

ugyan József császár elrendelte 1785 szeptember 20-án, de annak eszméje oly heves ellenzésre talált — miután a régi nemesi jogok megdöntésétől tartottak, — hogy a kérdéses rendelet daczára minden a régiben maradt. Az 1840-iki törvények rendezték csak némileg ez ügyet — a teljes rendezésnek az ősiség állta útját — kimondván, hogy a betáblázás ott történik, hol, vagyis a mely törvényhatóságban az adós javai vannak; más törvényhatóság területén fekvő javakra az illető betáblázás semmi körülmények között sem szólhat. A betáblázott követelésnek határozott összegről kell szólni. A megyei közgyűlés előtt történhetik oly betáblázás is, mely nem egy határozott birtokra, hanem a kérdéses megye területén fekvő bármely birtokára szól az adósnak: a szabad királyi városokban ez megengedve nem volt, azok köteleztettek a betáblázási könyvet a földkönyvvel összekötni, s ha ez utóbbi nem volna, úgy azt két év alatt elkészíttetni. Az esetleges vevő az eladónak semmit le nem fizethet, míg a fennálló terhek tekintetében rend nem teremtetik. Megengedi a törvény, hogy egyesek nemesi birtokokra is alkalmazzák a szabad királyi városokra megállapított betáblázási módot, a mely esetben az eladásnál követeléseik kiegyenlítettek s így követeléseik minden tekintetben biztosítattott. Az illetőnek ily esetben a nemes birtok összeirását s felmérését a megye közgyűlésétől kellett kérni, mely e czélra egy küldöttséget választott meg.

Egyes hitelintézetek kölcsöneiket meglehetős tág körben adták, úgy hogy a jobbágyokat is részesítették ilyenekben. Általános s kielégítő mérvű azonban ez nem volt, mint a hogy a hitel, s különösen az ingatlanra adott hitel nagyon is sok kivánni valót hagyott hátra. Az általános szükségnek tudható tehát be, hogy 1843-ban — a mint már említettük — a magyar országgyűlés által kiküldött választmány egy országos földhitelintézetről egy törvényjavaslatot dolgoztatott ki. Ez hangsulyozza, hogy «a földmivelés birtokhoz arányos üzlettőkék nélkül nem emelkedhetik. Mennyivel nagyobb birtoka vagyon valakinek, annál nagyobb tőkékre vagyon szüksége. A törvényhozásnak tehát kötelessége arról gondoskodni, hogy a földbirtokos képessé válhassék jószágát beruházni, s nyomasztó adósságoktól megszabadulni. De a beruházások, a mindennapi tapasztalás szerint csak akkor jövedelmezhetnek, ha olcsó kamatra felvett tőkékkel történnek, csak akkor veszély nélkül eszközölhetők,

ha a földbirtokos biztosíttatik, hogy a felvett tőkék neki fel nem mondatnak, s hogy azokat lassankint törlesztheti. E czél pedig csak hypotheca vagy hitelintézet felállítása által érhető el.» Az egész tervezet azonban meghiusult azon a kikötésen, melyet a kormány akart statuálni tudniillik, hogy az ellenőrzés a kormány kezében legyen. Az 1848-iki törvények is kimondják egy földhitelintézet felállítását, felhatalmazzák arra a ministeriumot, de a közbejött események meghiusítják s romba döntik az ez irányú törekvéseket.

Államháztartásunk alkotmányos alakulásáról az ellenőrzéssel kapcsolatban, csak az 1848-iki felelős kormány óta beszélhetünk. Az 1848-iki országgyűlés állapította meg a kormány s országgyűlés jogait a pénzügyek tekintetében. Kimondotta, miszerint «a ministerium az ország jövedelmeinek és szükségleteinek kimutatását — s a multra nézve az általa kezelt jövedelmekről számadását országgyűlési megvizsgálás, illetőleg jóváhagyás végett évenkint az alsó táblával bemutatni köteles». E mellett az 1848-iki törvények kötelezőleg kimondották, hogy az évenkint tartott országgyűlések a költségvetés megszavazásával hozandók kapcsolatba. «Ő Felségének joga van az összejött évi gyűlést prorogálni s berekeszteni, sőt az országgyűlés a három év eltelése előtt is feloszlatni, és ekkor új képviselőválasztást rendelni, de ez utóbbi esetben az ujabb országgyűlés összehívásáról aképen rendelkezendik, hogy az az előbbinek feloszlatásától számítandó három hónap alatt összeüljön. Az évi ülés az utolsó évről számadásnak és a következő évi költségvetésnek a ministerium által leendő előterjesztése, s az irántoki határozatoknak meghozatala előtt be nem rekesztethetik, sem az országgyűlés fel nem oszlattathatik.»

Az 1848-iki törvények alapján meg volt tehát az államháztartásnak a költségvetése, melyre a pénzügyek rendszeres vitele van alapozva, de azért a költségvetési jog csak jóval később lett gyakorolva. A pénzügyek nagyon bonyolultak voltak, mindentől eltekintve már csak az olaszországi háboru, s a délvidéki nemzetiségi mozgalmak folytán is. Erre való tekintettel hangsulyozta az István nádor által felolvasott trónbeszéd, hogy «az ország védelme és pénzügye lesznek a főtárgyak, melyekre a jelenlegi rendkívüli körülmények között Ő Felsége nevében a nemzet képviselőinek figyelmét s gondoskodását felhívja. A helyzet sajátságos alakulása folytán azonban a kormány rendszeres

előterjesztése a pénzügyi műveletek tekintetében nem vezettek eredményre. Az 1848-ik év julius 11-ikén Kossuth csak élő szóval terjesztette elő, hogy 200,000 katonára van szüksége, melyből 40,000 ember rögtön kell, s ha ennek felszerelése 42 millió az előterjesztendő adórendszerből ki nem tellik, úgy a szükséges összeget kölcsön útján szerezhesse be. Ezt meg is szavazták, de ennek daczára julius 19-ikén a számadások s költségvetések előterjesztését jelezte. Ezen előterjesztések úgy történeti mint közgazdasági szempontból nagy fontosságúak, mert azok rendszeres államháztartásunk első megnyilvánulásai.

Ennek értelmében 1848 junius végéig a kiadások 2.491,272 forintot, juniustól az év végéig 28.845,507 frtot, míg 1849-ben 47.119,776 frtot, összesen 78.456,555 frtot tettek ki, a minek fedezetére a nemzeti kormány a következő összegekkel rendelkezett:

1848 junius végéig befolyt	3.000,000 frt
1848 decz. « «	10.000,000 «
1 és 2 frtos bankjegyek	4.000,000 «
1848-ban igénybe vett hitel	20.000,000 «
Az 1849-iki pénzforgalom	47.000,000 «
Összesen	84.000,000 frt

Úgy az 1848-iki év, mint az 1849-iki is hiánynyal végződött. Úgy ez, mint a pénzügyek rendezetlensége sürgős orvoslást kivánt, s ezért is Kossuth egy adózási rendszert terjesztett az országgyűlés elé, mely alkalommal az eddigi adó megajánlásról — mely, mint tudjuk, egy bizonyos adóösszegről szólt — megemlékezve azt mondja, hogy «ezen adórendszernek jó oldala az volt, hogy az ország utolsó filléréig tudta mennyit ajánl, s mivel a kormány sem jövedelmekről, sem kiadásokról nem számolt, az összeg meghatározása legalább korlátot vetett a nem számoló kormány túlságos zsarolásának. Ezen fékre a mult kormányrendszer mellett mulaszthatlan szükség volt, különben a nemzet annak lett volna kitéve, hogy a közjövedelmeket nem saját hazájának, hanem a végtelen adósságokba bonyolódó ausztriai kormány számára növelte volna; . . . minden adóajánlás valódi harcz volt a kormány és nemzet között, az adónak leszállítása a hazafiuság feladatához számíttaték; . . . a magyar nemzet maga volt egyedül minden alkotmányos nemzetek között, mely a fonák kormányzati rendszer következtében politikai maximái közzé volt kénytelen számítani azon törekvést,

hogy a kormánynak minél kevesebb jövedelme legyen; sónál, harminczadnál, adónál mindig leszállítást sürgetett, a kincstári javakat minden kivetésnél a lehetségig terhelte, s minden új adó-eszmétől összeborzadott; és igen természetesen, mert kormánya nem számolván, nem volt arra biztosítva, hogy a közterheket saját java végett viseli, s hogy közjövedelmei saját czéljaira fordíttatnak.... Ily képtelen anomaliát idéz elő egy nemzet ország gazdászatában a kormánynak azon helyzete, miszerint magának a nemzeten kivül álló hatalmat igyekszik szerezni; nem hogy abban keresné dicsőségét, miszerint ő a nemzetnek felelős számadótisztje.»

Mindezek után az általános teherviselés elve alapján kivánja Kossuth az adózást reorganizálni, még pedig a következő módon:

Mellékadók:

bejegyzési díj; a vagyonérték 1%-a,
váltódíj; a tőke $^1/_5$%-a,
kártyákra 5 pengő kr., külföldiekre 10 p. kr.,
pálinkafőzés; 2 frt egy üst,
italmérési díj,
dohány- és szivarárulás boltokban.

Direkt adók:

földadó,
házadó,
keresetadó,
személyadó,
távolléti adó.

A békés tevékenységnek azonban véget vetett az országgyűlés feloszlatása. Az alkotmányosság megszünte véget vetett önálló államháztartásunknak, mely modern alapokra csak most kezdett helyeződni. Az absolut korszak alatt az összbirodalom eszméje magába olvasztott minden szeparatisztikus törekvést, s önálló ténykedésekről, kivált a korszak elején szó nem igen lehetett. Pénzügyeink adatairól tehát a továbbiakban nem is beszélhetünk. Hazánk pénzügyeinek állapotát csak 1848—49-ben ismerjük, a mely, mint láttuk, nagy hiányt tüntetett fel.

Hogy a hiányt valami módon fedezhessék, Kossuth kincstári utalványok kiadására kért felhatalmazást, és törvényjavaslatot nyujtott be kamattalan pénzjegyek kibocsátásáról. A kincstári utalványok kibocsátására három ok indította. Először a kamattalan magyar papirpénzek kibocsátására alapot akart te-

remteni, a mi az ipar és kereskedelem fellendítésére, pénzügyünk függetlenítésére volt szükséges. Másodszor «vannak az országnak oly számtanilag bizonyos kiadásai, például a nemzetőrség felfegyverzése, a honvédsereg kiállitása stb., melyeket a rendes jövedelmekből csak úgy lehetne fedezni, ha a költségek egy egész éven át havonkint részletekre osztathatnának; ez ország megmentésének kötelessége azonban ily halogatást nem szenvedhet, sőt hazafiui aggodalmaink legnagyobbikát ép azon tehetetlenség képezi, miszerint életünket adnók bár bérül — a mint szívesen adnók — egy lábdobbantással fegyvert sem külföldről nem teremthetünk; sem az országban nem gyárthatunk; nehogy tehát a már különben is érzékeny, sajnos időhaladék még a fizetési tehetetlenség által is növeltessék, előlegezéshez kell nyulnunk, miszerint három-négy hónap alatt kiteremthessük, a minek költségét különben csak egész éven át fedezhetnők. Ezen előlegezés a kamatos kincstári utalványok kibocsátása által eszközöltetik, melyek 5%-os kamatba kerülnek ugyan, de ha kelendőségüket a hazafiui lelkesedés akként mozdítja elé, a mint megkezdette, oly összeggel rendelkezhetünk hazánk megvédésére, minőt különben csak hosszabb időn át lehettünk volna képesek havonkinti részletekben kiteremteni.» A harmadik ok, mely az utalványok kibocsátását szükségessé teszi, ama körülményekben rejlik, hogy míg a szükséges jövedelmi forrásokat «a nemzeti gyűlés bölcsessége s hazafiui lelkülete» megadja, addig fedezni kell a kiadásokat valami módon. «Ezen okok vezérlettek — mondja tovább Kossuth — a kamatos kincstári utalványok kibocsátásában, és noha országunk hitelének tartozni véltem annak kimondásával, hogy e hon ajándékra nem szorult, s hogy kölcsönt kérek az ország polgáraitól s nem ajándékot, számos hazánkfiai mégis ösztönt merítettek a honszeretet indulatában, ajándokul tenni le adományaikat a hon oltárára, mások pedig a kamatról mondottak le, úgy hogy a kincstárnak ezen egész pénzügyi munkálat említést alig érdemlő csekély áldozatába került.» E pénzügyi műveletet a törvényhozás utólag azután jóváhagyta.

Hosszú évek során át nem volt azután alkalma a törvényhozásnak az államháztartás ügyeivel foglalkozni. Országgyűlés 1861-ig össze sem hivatott, ezen is inkább csak az alkotmányellenes állapot elleni óvástétellel foglalkoztak. Az 1865-iki országgyűlés az időközben kitört porosz háború miatt napoltatott el, s így az itt kezdeményezett kiegyezési munkálatok, az 1866-iki

országgyűlésre maradtak, mely november 17-ikén hivatott egybe, s mely a kiegyezést dűlőre hozta. 1867 február 17-ikén a felelős magyar miniszterium ki lőn nevezve. Így az alkotmányosság helyreállt.

Elsősorban az adóügyet kellett rendezni, mert a régi jogtalan alapon — az abszolut korszak hagyománya alapján — való adószedésbe a függetlenségi párt nem akart belemenni. E kérdésben azután a következő határozati javaslatot fogadták el: «Miután azon nehézségek, melyek a teljesen alkotmányos kezelésre való rögtöni átmenetet lehetetlenné teszik, egyáltalában meg nem engedik, hogy az adórendszer, mely bővebb megfontolást és hosszabb tárgyalást igényel — azonnal megállapíttassék, s már a folyó 1867-ik évre rendszeres költségvetés terjesztessék elő, s ennek folytán az országgyűlés a szükséges adókat megszavazhassa; nehogy addig is, mig ez megtörténhetik, a közigazgatás pénz hiánya miatt megakadjon, a ház ezennel megbízza és előre meghatalmazza a miniszteriumot, hogy 1. a már ezen évre kivetett adókat, s az előbbi évekről fennmaradt, és az adózók lehető kíméletével behajtandó hátralékokat Magyar- és Erdélyország területén behajthassa; a közvetett adókat, illetékeket és államegyedárúságokat fentarthassa; a begyűlt pénzeket az ország közigazgatási kiadására és az országgyűlésileg megállapítandó közös költségekre fordíthassa, a folyó év lefolyta után azonnal adandó számadás és kölcsönös beszámítás mellett, egyszóval az ország állami jövedelmeinek beszedéséről, s azok mértékéig az állam szükségeinek pontos fedezéséről saját felelőssége alatt gondoskodjék, és ezen eljárásban amennyire mulhatatlanul szükséges, a tényleg fennálló gyakorlati szabályok szerint, felelősség mellett eljárhasson».

A kormány külön költségvetést nem készített, s csak eme pénzügyi felhatalmazás alapján járt el. Ellenben a volt czentralis kormány már összeállított egy költségvetést 1867-re, mely a következő képet tárja elénk:

A magyar udvari kanczellária központi igazgatására előirányozva	319,195	frt
Az erdélyi « « « « «	142,000	«
Összesen	361,195	frt
Ennek 1/4 része	90,294	«
még a nevezett két udvari kanczelláriát illeti; 3/4 része ellenben	270,897	«
valamint a kir. helytartótanács költsége	308,000	«
összesen	578,897	«

aránylagosan a miniszteriumok között osztatik fel és pedig esik:

a belügyminiszteriumra	25 %	144,724 frt
a közlekedési «	20 %	115,880 «
a kereskedelmi «	14 %	81,046 «
a közoktatási «	19 %	109,990 «
az igazságügyi «	17 %	98,412 «
a honvédelmi «	5 %	28,945 «

a cs. és k. pénzügyminiszterium központi igazgatására előirányzott 1.070,000 frtból 30 % háromnegyed évre ... 240,850 frt

a cs. és k. kereskedelmi miniszterium központi igazgatására előirányzott 254,000 frtból 30 % háromnegyed évre ... 57,150 «

a miből esik:

a közlekedési miniszteriumra ...	33,618 frt
a kereskedelmi « ...	23,532 «

ugyanezen miniszteriumnál erdészeti czélokra előirányzott 5,725 forintból 30% háromnegyed évre ... 1,288 «
mely összeg a kereskedelmi miniszteriumot illeti;

és a vaspályák tracirozására előirányzott 150,000 frtból 30 % háromnegyed évre ... 33,750 «
mely összeg a kereskedelmi miniszteriumot illeti.

Összesen tehát 1.002,133 frt

volt a kormányrendelkezésére bocsátva a fenti részletezés mellett.

A Lónyay Menyhért által 1869 október 18-ikán előterjesztett 1867-ik évről szóló kimutatások alapján — melyek azonban nem voltak egész pontosak —, a bevétel kitett 113.160,547 frt 61½ krt, az előirányzott 122.468,463 frttal szemben; a kiadás kitett 61.813,155 frt 24½ krt, az előirányzat 64.684,128 frtja mellett.

A földtehermentesítési alap 1867-ben Magyar-, Horvát-Tótországban s az erdélyi részekben a következő kép alakult:

	Bevétel	*Kiadás*
Magyarország ...	17.360,660 frt 91½ kr.	17.343,969 frt 98 kr.
Erdély ...	4.514,523 « 81½ «	4.514,523 « 81½ «
Horvát-Tótország ...	1.377,379 « 83½ «	1.368,889 « 83½ «
Összesen	23.252,564 frt 56½ kr.	23.227,383 frt 63 kr.

Mig az országos alap adatai a következők:

	Bevétel	*Kiadás*
Magyarország ...	4.659,434 frt 04 kr.	5.206,422 frt 88 kr.
Erdély ...	245,912 « 01 «	219,579 « 26½ «
Horvát-Tótország ...	298,374 « 32½ «	288,746 « 73 «
Összesen	5.203,720 frt 38 kr.	5.714,748 frt 87½ kr

Ilyen volt államháztartásunk képe 1848—49-ben, s a kiegyezés küszöbén. Csekélyek voltak a méretek, kicsiny volt az a keret, mely között pénzügyünk mozgott, s az még valóban nem sejtette azt a hatalmas arányú fejlődést, melynek a kiegyezés utáni években tanui lehetünk. Nem szabad azonban elfeledni azt az alárendelt állapotot, melybe Ausztria prepotentiája szorított bennünket, s a melynek káros visszahatását még a továbbiakban is érezhettük. Önállóságunk erősödésével is mindig ott maradt még egy szálka, mely nem hagyta az önálló fejlődést a maga teljességében érvényre jutni. Állami önállóságunk kezdete az 1867-ik évre esik: ettől kezdve domborodik ki mindjobban állami létünk, a magyar államesze, mely azonban a maga teljes erejét csak a későbbi időkben tudta felmutatni. A mesterségesen elnyomott erő mind erőteljesebben tört magának utat, s mind intenzivebben fejlesztette a közviszonyokat. Rövid évtizedek alatt századok mulasztása pótoltatott, rövid évtizedek multán utólértük a kulturállamokat, sőt versenyre keltünk azokkal, a melyekre még a század második felének elején mint egy fejlett államalakulásra tekintett fel elerőtlenedett hazánk.

II.

E korban az összes jobbágytelkek számát az anyaországban 250,000-re tették, s robot czímen jobbágytelkenkint 48 frt 50 krt, tehát összesen 12.208,333 frt 20 krt tettek ki e terhek: egy-egy zsellércsalád úrbére egyenkint 5 frt 25 krt, összesen 4.372,115 frt 40 krt tett ki, s így az évi összes jobbágyteher 16.580,449 frtot tett ki váltópénzben. A kilenczed pénzértéke 10.359,942 frt 24 kr, a bordézsmáé 555,555 frt, az állami adó 25 millió frt, úgy hogy e tételek 52.495,946 frt 18 krt mutatnak fel jobbágyteher gyanánt, a melybe a papi tized — mely a kilenczeddel egyenértékű — beszámítva nincs, sem az egyházi s iskolai adó, valamint a más természetű apróbb terménybeli szolgáltatások sem. Ne higyjük azonban, hogy különösen a robot fenti értéke a földesúr javára esett a maga teljes egészében: a robotot a jobbágy, a mint azt már emlitettük, oly rosszul végezte, hogy ha a munkaidővel károsodott is, s ha ő a jelzett értékű munkát különben végezhette volna is, azt a földesúr nem élvezhette. A munkát hanyagul végezte, mint a mely kényszer kifo-

lyása s a munka nagy részét improduktiv módon töltötte el. Egy birtokon, mint fel van jegyezve, 1839-ben 150 munkás volt kirendelve aratni, de csak 70 jelent meg: «ennyi munkáskéz, mely könnyen 10 lánczot learathatott volna, csak harmadfél lánczot aratott, s annak is felét legázolta». A robotmunka tehát nem volt haszon a maga egészében. De mivel natural gazdálkodás folyt, a károsodás nem volt oly szembeszökő: kétségtelen azonban, hogy ha a munkást pénzzel fizetik, úgy aránytalanúl több munkát végzett volna. Így a robotmunka hasznosíttatott, pénzkiadás nem történt, de az indirekt károsodás óriási mérvű. A terhek megvoltak tehát a jobbágyon, de a megfelelő ellenérték nem jutott a földesúr javára.

A későbbi robotmegszüntetés tehát nem járt akkora hátránynyal a földesúrra, mint azt talán a számbeli adatok esetleg mutatják. Azt a gazda nem tudta kihasználni a munkás hanyagsága folytán, kinek nem volt érdeke a nagyobb igyekezetkifejtés, nem tudta megkapni mindig akkor a munkást, mikor szüksége volt reá, s így a gazdálkodás okszerű semmikép sem lehetett. A véletlennek tág tere nyilt a gazda ténykedéseinél; aránytalanul több mint napjainkban. Csak azért boldogulhatott e mellett a gazda, mert kiadásai csekélyek voltak; a pénzgazdálkodást gazdáink nem ismerték. A robotmunkának így rendkívüli sok s nagy hátrányai voltak, s az ingyenesség a gazdálkodás okszerütlen vitele mellett — melyet a viszonyok szinte kényszerítőleg írtak elő ily körülmények között — előnyeit éreztetni alig tudta. A gazda jövedelme kevés volt. Nem vett ki gazdaságából számbavehető mennyiséget, — de nem is tett bele. Investitióról szó sem volt; hozta a jobbágy az eszközt a munkához, mely olyan volt mint a munkája. Kétségtelen azonban, hogy ez állapot a jobbágyságra azért rendkívül terhes volt, mert hisz erejének, munkásságának egészét érvényesíteni, értékesíteni nem tudta. Munkaalkalom nem volt, a robotmunkánál való nagyobb lelkiismeretesség vagy szorgalom kifejtésének viszont értelme nem volt.

Az ország adó czímen az alábbi összegeket kapta e korszakban. Rendkívüli érdekesek eme rendszeresen összeállított adatok, úgy adótörténeti mint közgazdasági szempontból is.

Egyenes adóink e korban a hadi-, házi adóra s a deperditákra* oszolnak; ezek mintegy évi 5 millióra rúgtak, míg a

* Az 1751-iki Regulamentum militare szerint, mely majdnem változatlanul maradt érvényben 1848-ig, a katona egy megszabott, aránylag olcsó

közvetett adók összege 14—16 millió között ingadozott. Az egyenes adók előírása illetve a közvetett adók bruttójövedelme kitett konventiós frtokban:

	Magyarországban			Magyarország és Ausztriában
	Egyenes adók	Közvetett adók	Összesen	
1838-ban — — —	5.938,969	13.844,170	19.783,139	156.428,729
1840-ben — —	5.897,363	14.779,881	20.677,244	162.800,200
1845-ben — — —	5.913,788	15.501,876	21.415,664	171.123,486
1847-ben — —	5.736,056	16.063,198	21.799,254	174.033,513

Magyarország adószolgáltatása rendkívül csekély: az Ausztriával adott összegnek csak 12%-a. Az egyenes adószolgáltatás minimalis, — igaz, hogy a kiadások is lépést tartottak a bevétellel —, a közvetett adó nyujtotta az adószolgáltatás legnagyobb hányadát. Itt viszont a só egymaga többet adott, mint az összes többi közvetett adók. Állandóan tíz millió körül ingadozott a sóból nyert jövedelem. De nézzük az összes közvetett adókat:

	Vám	Díjak és illetékek	Posta	Lotto	Só
1838-ban	2.573,471	17,138	537,630	535,184	10.180,747
1840-ben	2.893,072	22,946	603,992	592,419	10.667,452
1845-ben	3.041,973	22,009	776,217	706,920	10.954,757
1847-ben	3.592,530	21,518	874,796	754,199	10.776,708

A só aránylag óriási jövedelmet adott, melyet a vámjövedelem követett — de jelentékenyen csekélyebb összeggel. Ez utóbbi emelkedése azonban tetemes, mig a sójövedelem nem igen változik, általában véve elmondható, hogy a közvetett adójövedelmek jelentékenyen emelkednek (a sóbevétel kivételével), a mi az ország fejlődésére enged következtetni. Semmi esetre sem lehet azt mondani, hogy ez nagyobb arányú, de hogy jelen van, az kétségtelen.

Az 1844-ben kidolgozott adóügyi törvényjavaslat, mely a 20 kros fejadót, a föld-, házbéradót, papi dézsmát, úri és királyi kisebb haszonvételek adóját s keresetadót akart behozni, sokban hasonlít a 48-iki adójavaslatokhoz, melynek hatása az abszolut korszak adórendszerén is meglátszik. A 48-as javaslatok föld-, ház-, kereset- s fejadót akartak behozni, a melyhez

áron szerezhette be szükségletét. Például egy két fontos kenyeret 2 krért. Az eladót kárpótolták egy adónemből, a deperditából, hogy így a különbözet az eladóra nézve tényleges veszteséget ne jelentsen.

a távolléti adó is jött volna az olyanok terhére, kik egy félév óta nincsenek az országban, a kivetett adó háromszorosában. A föld és házbéradó kulcsa 4%-ra terveztetett, a házbéradó alá nem eső helyek 3 fokozatban megállapitott házosztályadót fizettek volna. A fejadó 18—60 év között fejenként 8 kr. A keresetadó 4%, de a földbérleteknél 2%-os, s kisebb kereseteknél is mérsékeltebb kulcs nyert volna alkalmazást. Tőkekamatadó nem volt tervezve, de az egész érték után adóköteles adósok a hitelezőkkel szemben a kamat 4%-ának levonására lettek felhatalmazva. Az 1850-ik évi márczius 10-iki nyilt parancs megengedi, hogy a tőkeadósságok kamatai a jövedelemből levonhatók, de eltöröli azt az intézkedést, hogy a kamatjövedelemre eső adóösszeget az adós a hitelezőnek beszámíthatja.

A rendszeres adószolgáltatást az abszolut korszak hozta meg.

A jobbágyság felszabadításanak kérdésében már az előbbiek folyamán is történtek kezdeményezések. Az erre irányuló mozgalmakra már rámutattunk, melynek következménye az volt, hogy az 1832—36-iki törvényes intézkedések hatása alatt egyes birtokosok jobbágyaik helyzetén nevezetesebb változtatásokat tettek. Bezerédj István — s utána számosan — megköti medinai jobbágyaival az első örökváltsági szerződést; sokfelé megváltják a jobbágyok a robotot, s általában jobban bánnak a jobbágyokkal a körülmények kényszerítő hatása, de meg a humanizmus terjedésének hatása alatt. A törvény kimondja miszerint megengedtetik, hogy a földesúr és jobbágy közti szabad egyezség által meghatározandó bizonyos általános összeg fizetésével, akár egyes jobbágyok, akár egyes községek tartozásaikat tökéletesen és örök időre megválthassák, s a megváltás fejében fizetett összeg tökéletesen olyan leend, mint a megváltott úri telek volt.

De nevezetes volt a jobbágyság viszonyainak rendezésében az 1843—44-iki országgyűlés is. Kimondja ez év törvénye, miszerint a törvényesen bevett vallású bármely nem nemes lakos eddig bármily czímen szerzett, vagy a jövőben szerzendő javai birtokában nemesi születés hiánya miatt nem háborgatható. Erre mondotta Széchenyi a felső táblán: Szemeimnek alig hittem, midőn ezen rövid izenetet olvastam, s mondhatom, engem oly lelkesedésre birt, hogy egy hires német író szavai jutottak eszembe: Es trug ein Vogel einen Saamenkorn in ein wüstes Land, und es entstand eine neue Creation. Ezen pár sorban

biztosítva látom Magyarország jövőjét. S e pillanatot meg nem ragadni bűn volna, több mint rövidlátás. Mert vannak pillanatok egyes, valamint nemzetek életében, hol a szerencse kinálkozik; utasítsd vissza s többé meg nem jelen. — A szabad birtokba vétel jogát harmonikusan egészitette ki a hivatalok minden tekintet nélkül való betöltésének megengedése. Akár kinevezéstől, akár választástól függő minden közhivatalokra leendő alkalmazásban ama körülmény, hogy az illető a nemesi osztályhoz nem tartozik, akadálynak nem tekintetik. Ez mindenesetre nagy vívmány, de csak elvi tekintetben, mert hisz ez a municipalis szervezet átalakítását feltételezi; anélkül nem sokat ér. Egyébiránt mindkét törvényt meg kellett volna előzni a honositási törvénynek, ami azonban elmarad. Így azután az első törvény hatása sem oly tökéletes, s Széchenyi nagy reményei e tekintetben nem válnak be. Pedig azt a «legmélyebb combinatio szüleményének tartja», melynek «szinte isteni hatása lesz». A kezdet azonban megvolt. s hogy a továbbiak a fejlődés ismert irányát vették, abban nagy része van a törvényhozás jelen intézkedéseinek.

Mindenesetre közelebb hozta mindez a teljesen rendezett állapotok elérését. A házi adóhoz, országos pénztárhoz, a nemesség már hozzájárul, csak a hadi adóhoz nem. Az 1848-iki törvények meghozták végre a közös teherviselés elvének elismerését. Annak alapján: Magyarország s kapcsolt részeinek minden lakosai ezentul minden közterheket különbség nélkül egyenlően és aránylagosan viselendik; másodszor az úrbér s az azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok, robotok, tized és pénzbeli fizetések e törvény kihirdetésétől fogva örökösen megszüntettetnek: a magánföldesurak kármentesítését pedig a törvényhozás a nemzeti becsület védpajzsa alá helyezi; a megszünendő úrbéri javadalmak helyes megbecsültetését a kormány lehető legrövidebb idő alatt eszközlendi. E megbecsülés alapjait pedig csak azon haszon képezendi, mely abból a földesurakra valósággal háramlott, nem pedig azon teher, melyet az azt szolgáltató alattvalók viseltek. A megbecsülendő évi haszon értéke huszszorozva teszi a kármentesítő tőkét, s az ekkép kitudandó becsérték fejében a miniszterium az illető birtokosoknak haladéktalanul status kötelezvényeket adand, mely kötelezvények kifizetésére a kincstári fekvő javak leköttetnek; a kormány felhatalmaztatik ezek alapján kölcsön eszközlésére, vagy

az említett javaknak részletenkinti eladására; az állam az ekkép biztosított tartozásnak kifizetését ezennel lekötelezi, s azt valóságos status adósságnak elismeri; a már eddig kötött úrbéri örökváltsági szerződésekre nézve végül a jelen törvény alapján később fognak jog és méltányosság szerinti intézkedések történni.

Elrendelik az 1848-iki törvények, hogy az országgyűlési követek a népképviselet alapján választatnak: a választás s választhatási jog az ország minden lakosára kiterjesztetik; megszüntettetik az ősiség is, s így a korlátok minden irányban ledöntetnek. A papi tized, a földesuri hatóság eltöröltetik, tagosítás, legelő elkülönítés, faizás rendeztetik. A felállítandó hitelintézetre nézve kimondatik, hogy az intézet az állampénztár támogatásával lesz életbeléptetendő; kölcsöneit a kölcsönvevő tetszése szerint akár ezüstpénzben, akár hitellevelekben adja vissza, kölcsönöket pedig a megbecsülendő jószágérték alapján mindenkinek nyújt, kinek úrbéri megszünt haszonvételei iránt a törvényben biztosítás van adva, s aki a felveendő kölcsönt biztosíthatja.

Következik az úrbéri kármentesítés fontos ügye. E tekintetben beterjesztetett egy törvényjavaslat, mely a következő főelvekben összpontosul: 1. Mivel az államnak Europa jelen hitelviszonyai között egyszerre czélszerű nagyobb kölcsönöket e czélra tenni, vagy a jelzálogul lekötött kincstári javakat részint telepítés útján, részint jutányos eladással rögtön forgalomba hozni nem lehet, a birtokosok kármentesítését az állam hitele erejével eszközli. 2. A követendő elvek a következők: *a)* az úrbériséget vesztett birtokosok adósságainak felmondása a törvény által bizonytalan időre már fel lévén függesztve, minden úrbéri természetű jószágokon fekvő adósságokat a kárpótlás összegéig az állam veszi át; *b)* ezen adósságok lefizetése végett kármentesítendő birtokos kezeihez, vagy ha a hitelező úgy kivánná, saját kezeihez, a pénzügyminiszter, a hitelező tetszése szerint, vagy ideiglenes kamatozó «fizetési bizonyítványokat» adand, melyek statuskölcsön útján, vagy pedig ennek, s az ország arany- s ezüsttermelésének összegyűjtése alapján felállítandó jegybank által fognak teljes névszerinti értékben beváltatni; vagy ha az illető hitelező úgy kivánja, 5%-os konszolidált államkötvényeket kézbesítend. 3. Ezen czélok eszközölhetésére az állam kiad, a körülmények által igényelt óvatosság s arány megtartása mellett:

a) konszolidált állami adósságleveleket, melyek 100, 500 és 1000 frtosak lesznek, 5%-ot kamatoznak, e végre féléves kamatszelvényekkel láttatnak el, évenkint 1%-ot tevő törlesztés által beváltatnak, s egyenkint és számszerint az állam konszolidált adósságának könyvébe iratnak; *b)* az állam továbbá kiadand nagyobb, egyes összegekre szóló, 5%-ot kamatozó «ideiglenes fizetési bizonyitványokat». 4. A magánhitelezők, az állam által kiadandó kamatozó jegyeket névértékükért elfogadni kötelesek, azonban csak azon mennyiségig, mely mennyiségig az illető adós kárpótlásban részül. 5. Ha a hitelezett összeg 2000 frtot meg nem halad, s a hitelező inkább óhajtana rendes forgalmi jegyek általi kifizetést, ezen óhajtását a pénzügyminiszternek bejelenti: a pénzügyminiszter e czélra felhatalmaztatik 15 millió forint összegig kamatozatlan állományu kisebb értékjegyeket használni. 6. Azon kármentesítendő birtokosok, kiknek jószágaik adósságokkal terhelve nincsenek, vagy ezeknek letisztázása után még kárpótlási követelésük volna, 5%-os konszolidált államkötelezvények által fognak ugyan kielégíttetni, mind azon által, ha ez iránt az illető miniszterrel egyezkednek, kárpótlási követelésük erejéig vehetnek által az ez országgyűlésen alkotott telepítési törvény végrehajtására nem szükséges kincstári javakat, melyekért a konszolidált állami adósságlevelek fizetésül elfogadtatnak. 7. Sőt amennyiben a kincstári javak a fentebbi czélra elegendőek nem lennének, az állam kezelése alatt levő közalapítványi javak is hasonló módon adatnak el, s az érettük fizetésül bejövő államkötelezvények szintazon természetűek, szintazon czélra fordítandók, szintazon elkülönzött kezelés alatt lesznek maradandók, mint az eladandó javak voltak. 8. Valamint a kisebb kölcsönöknek kamatozatlan értékjegyekkeli kifizetésére a pénzügyminiszter felhatalmaztatott, úgy azon kármentesítendő birtokosokra nézve, kik vagy adósságokkal terhelve nincsenek, vagy azokon felül még kárpótlási követelésük fenmarad, a pénzügyminiszter szintúgy felhatalmaztatik kármentesítésükre, ha kivánják, kamatozatlan pénzjegyeket használni, úgy mindazonáltal, hogy egynek-egynek 5000 pengő forintnál nagyobb összeg ily pénzjegyekben ne adassék. 9. A kiadandó konszolidált államkötelezvények és fizetési biztosítványok nemcsak a közigazgatás és katonaság körébeni kautiók letételénél fogadtatnak el, hanem a bérbeadott kincstári javak, vagy javadalmak haszonbéri összegei egyenesen és kirekesztőleg csak ily államkötelezvényekkel,

s fizetési biztosítványokkal lesznek fizetendők; s az ily haszonbérletileg bejövendő értékjelek, valamint szinte a kincstári és közalapítványi javak eladásából bejövendők, a rendes törlesztés által beváltott jegyekkel együtt évenkint meg fognak semmisíttetni, s az állam adóssági könyvéből szám szerint kijegyeztetni.

A jobbágy felszabadítást nyomon követte a földadó rendszeresítése s annak fokozása. Az általános teherviselés elve óriási terheket rakott a birtokososztályra. Az adót fizette 1848 előtt a paraszt, s a városi polgári osztály, együttesen mintegy 4 milliót. Ez azonban egy csapásra megváltozott. 1850-ben egy millió volt a telekadó, mely azonban már 1858-ban 18 milliót tett ki. A telekadó illeték s pótlék (1860-tól) összege a következőkép alakult a negyvennyolczadiki események hatása alatt:

	Pengő pénz		*Forint*
1850-ben	963,107	1860-ban	22.119,485
1855-ben	15.756,451	1865-ben	22.251,858
		1867-ben	22.106,977

A földtehermentesítés mindezért nem kárpótolta a birtokost, mert hisz az után az adójárulékot csak úgy fizette, mint a volt jobbágy. A földbirtokos tehát semmi erőteljesebb támogatásban nem részesült eme válságos időben, jóllehet a terheket a maga egészében érezte. A parasztosztály viszont ekkor még nem érezte az uj helyzet jótékony hatását, mert nem volt még elég erős annak élvezetére; a helyzeten csak a későbbi kor javított.

Az úrbéri kapcsolat megszüntetése után azonban az is kitünt, hogy egyes jobbágyoknak több földjük van, mint amennyi a rendezés alkalmával megállapíttatott. E maradványföldek — fundi remanentiales — sem foglalás, sem irtvány, sem pusztatelek természetűek nem voltak, viszont bérföldeknek sem voltak tekinthetők. E maradványföldek az 1871-ik évi törvények értelmében birtokosaiknál maradtak, de a földesurak érte kárpótlást kaptak, még pedig holdankint oly összeget, mint amennyi ugyanazon határbeli és osztályú telekért az úrbéri örökváltság alkalmával kárpótlási összegül jutott. A váltságösszeg s járulékai a megváltott földet dologi teher gyanánt terhelvén, az a telekkönyvbe feljegyeztetett. Egyébiránt a dolog egyszerűsbitésére jelzálogos váltsági kötvényekkel elégíttettek ki a birtokosok, a

váltságkötelezettek viszont a megfelelő törlesztési összeget az állampénztárba az adóval együtt fizetik be.

Az 1848-iki törvények szabaddá tették a földet s jobbágyot: hitelképessé tették úgy a nemest, mint a nem nemest. A telekkönyv s kataszter, ami az egész birtokrendezést betetőzte, csak az abszolutizmus idejében, 1855-ben jött létre: de a törvényhozás behatóbban először jóval később, 1875-ben foglalkozott e kérdéssel. A szőllődézsma s a telepítések kérdése is felszinre került az úrbérügy rendezésével: az előbbire nézve határozatba ment, hogy az állami kártérítés elve alapul feltétlenül nem szolgál, mig a telepítésekre nézve kimondatik, hogy azok egyelőre csak kincstári jószágokon eszközöltetnek, nemzeti s politikai érdekek tekintetbe vétele mellett. A telepítés eszméje tehát helyes keretek között mozgott, csak az a kár, hogy az nagyobb mértékben nem hajtatott keresztül; bizonyos azonban, hogy ennek a politikai alakulások is útját állták. A telepítés elvének kimondását kiegészítette annak a kijelentése, hogy az államjavakat csak kis részletekben szabad eladni, amit azonban a későbbiek folyamán a gyakorlatban épen nem látunk keresztülvinni.

A királyi kisebb haszonvételek egynémelyike tekintetében is rend teremtetett. Voltak ugyanis nagyobb királyi haszonvételek (Jura regalia majora), s kisebbek (Jura regalia minora). Az első volt a só-, érczbányászat, pénzverés joga, különféle vámok, uratlan s elkobzott vagyon, pénzbeváltásból eredő haszon, postaregale, harminczad stb. Az utóbbiak: 1. a korcsmáltatási jog, 2. a házatlan úrbéri zsellérek tartozásai, 3. húsvágási s méretési jog, 4. a malomjog, 5. a halászati jog, 6. a boltbérszedési jog, 7. a pálinkafőző kazánoktól szedett díjak, 8. tégla, mészégetés, kővágás, agyag- s fövenyásás, illetve az ezek után járó szolgáltatások, 9. rév- és vámjog, 10. vásártartási jog. Ezek voltak a királyi haszonvételek, melyekhez Kelemen szerint az egyházi tized, dézsma s hegyvám is tartozik.

A malomjog s vásártartási jog korlátozva még ma is fenáll, mig a halászati s italmérési jog 1888-ban, a vámszedési 1890-ben rendeztettek, a 2, 3, 6, 7 és 8 alattiak az úrbéri kapocs megszüntével töröltettek el, midőn is kimondatott, hogy az azokért járó kárpótlás az úrbéri kárpótlásban bennfoglaltatik.

A mezőgazdaság gyakorlatára fokozott figyelmet látunk fordítani, jóllehet a nagyobb társadalmi aktio az ipart s kereskedést favorizálta. Felismerték, hogy a megváltozott viszonyok

a haszonbéres gazdálkodás nagyobbmérvű felkarolását, a gabonatermelés megszorítását, ipari növények nagyobb arányú termelését, állattenyésztési ágak intenzivebb módon való felkarolását, földjavítást, telkesítést követelik meg. Mindjobban hangoztatják a homokkötés, fásítás, öntözés, alagcsövezés, csatornázás stb. szükségességét. A modernebb alapok elfogadásának fontosságára kivánnak mindenfelé rámutatni: hozzunk mezei gazdaságunkba helyesebb arányokat! ez a jelszó, mely azonban még épen nem érvényesül oly mértékben, mint szükséges volna. Egyébiránt a gazdaság egész átalakítását kivánta a megszüntetett jobbágyviszony, mert hisz a jövőben már a munkaerőről a legtágabb mértékben gondoskodni kellett; ha az kezdetben nehézséget is okozott, lassankint a helyes irányú gazdálkodásra terelte a gazdálkodókat. A mezőgazdaság minden terén nagyobb arányú volt a tevékenység: láthatjuk ezt ama körülményből is, hogy már a fenti irányban is igyekeztek munkálkodni, s az okszerűség követelményeire is gondot fordítottak. Az erdészetnél is ez az eset áll: a nagyobbmérvű közgazdasági ténykedéssel nagyobb faszükséglet jár. Szállítási eszközök szaporodnak: ehez sok fa kell. De a szállítási eszközök szaporodásával a faneműek szállítása is nagyobb mérvű volt. A közlekedési (út) viszonyok javulásával arányban az erdőkihasználás is nagyobbodott; de nagyobbodott az erdőpusztítás is. Mind szükségesebbé vált egy megfelelő erdőtörvény megalkotása. Az országos gazdasági egylet 1845-ben szót is emelt a helytartótanácsnál, mely az egyesületet egy erdőtörvényjavaslat elkészítésével meg is bízta, s bár az 1848-iki miniszterium is kimondotta egy erdőtörvény alkotásának szükségességét, a törvény megalkotása mégis elmaradt.

Főbb termelvényeink ára a pesti piaczon pozsonyi mérőkben s krajczárokban évi átlagban a következőkép ingadozott:

	Buza	*Kétszeres*	*Rozs*	*Árpa*	*Zab*	*Tengeri*
1841-ben	250	193	167	136	105	151
1842-ben	291	214	177	136	102	168
1843-ban	173	123	106	82	72	109
1844-ben	165	111	96	74	63	93
1845-ben	241	148	150	114	95	131
1846-ban	360	285	248	176	127	189
1847-ben	529	424	365	272	151	288
1848-ban	303	233	187	130	99	129
1849-ben	368	270	231	178	164	163
1850-ben	316	237	193	166	157	182

Hazánk mezőgazdaságának képe 1847-ben az összes kerületekben (pozsonyi, kassai, pest-budai, soproni, nagyváradi s temesiben) * a következő volt:

Szántóföld m. hold	14.948,697	Összesen m. hold	40.939,570
Rét « «	4.146,779	Használatlan föld m. hold	18.368,573
Szöllő « «	1.112,996	Földesúri részből levonandó jobbágyoknak legelőre	3.620,941
Kert « «	452,949	Földesúri birtok m. hold	25.217,234
Erdő « «	13.050,839	Jobbágyi « « «	7.122,323
Legelő « «	7.227,310		

A földesúri birtok három és félszer annyi volt mint a jobbágybirtok, de egyes kerületekben ötszörannyira is felmegy. Aránylag a temesi kerületben van legtöbb föld a jobbágyok kezén. Rengeteg területek hevertek használatlanul, a mit különben nem is igen igyekeztek rendszeres gazdasági kezelés alá vonni. Föld volt elég, termett volna az, ha a megfelelő munka nem hiányzik.

Miután az adóelőirányzat szoros kapcsolatban van a termőképességgel, kiváló érdekkel bir tudni azt, hogy mily számokkal mutatták ki hazánk termőképességét, melyre az adózást helyezték a továbbiakban. Hazánk nyerstermelő ország volt a multban úgyszólván kizárólag, a mit a föld adott, az adta a jólétet, a gazdagságot. Ezért minden oly adat, mely a mult idők termését, gazdálkodását mutatja, közgazdasági, vagy gazdaságtörténeti szempontból elsőrendü fontossággal bir.

Nézzük az alábbiakban Magyarország termőképessége alapján készült adóelőirányzatot az 1851-ik évben:

	1824-ben volt összesen az öt kerületben	*Temesi kerület*	*Összesen*	*1847-ben a hat kerület összesen*
1 □ mértföld vagyis 10,000 hold	33.067,500	5.283,500	38.351,000	39.351,000
Termő föld:				
Szántó	11.589,084	1.851,303	13.440,387	15.048,707
Rét	2.213,480	440,260	2.653,740	4.506,779
Szöllő	769,860	125,807	895,667	1.112,996
Kert	367,900	68,688	436,588	452,949
Legelő	2.240,750	705,821	2.946,571	7.227,310
Erdő	8.144,600	734,221	8.878,821	13.050,839
Összesen	25.325,674	3.925,200	29.250,874	41.399,580

* *A pozsonyi* kerülethez tartozott Pozsony, Nyitra, Trencsén, Árva, Turócz, Liptó, Barcs, Hont, Nógrád, Zólyom s Komárom megye; a *kassaihoz* Szepes, Gömör, Torna, Abauj, Sáros, Zemplén, Ung, Bereg, Mármaros s Ugocsa; a *pest-budaihoz* Pest, Jász-Kúnság, Esztergom, Heves, Borsod s Csongrád; a *sopronihoz* Sopron, Vas, Moson, Fehér, Győr, Veszprém, Zala, Tolna, Baranya s Somogy; a *nagyváradihoz* Bihar, Arad, Szabolcs, Hajdu városok, Szatmár, Békés s Csanád; s a *temesihez* Bács-Bodrog, Krassó, Temes s Torontál.

Termés:	1824-ben volt összesen az öt kerületben	Temesi kerület	Osszesen	1847-ben a hat kerület összesen
Tavasziban pozs. mérő	22.810,000	5.900,000	28.710,000	32.059,472
Ősziben « «	37.550,000	12.200,000	49.750,000	55.798,400
Bor, akó — — — —	14.830,000	2.920,000	17.750,000	22.076,032
Széna, mázsa — —	23.780,000	6.500,000	30.280,000	53.793,228
Tiszta jövedelem, termelési költséget leszámítva:				
Tavaszi, pozs. mérő —	11.405,000	2.950,000	14.355,000	16.029,736
Őszi « « —	18.775,000	6.100,000	24.875,000	27.899,200
Bor, akó — — — —	7.415,000	1.460,000	8.875,000	11.038,016
Széna, mázsa — —	11.890,000	3.250,000	15.140,000	26.896,614
Árak forint és krajczárban:				
Tavaszi, mérője — —	—	—·30	—	—
Őszi « — —	—	—·50	—	—
Bor, akója — — — —	—	—·50	—	—
Széna mázsája — —	—	—·20	—	—
Kert bére holdankint —	—	2·—	—	—
Legelő « «	—	—·30	—	—
Erdő « « —	—	—·15	—	—
Tiszta jövedelem értéke forint és krajczár:				
Tavaszi — — — —	8.949,166·30	1.475,000·—	10.424,166·30	11.642,772·10
Őszi — — — — —	23.539,999·40	5.166,666·40	28.706,666·20	20.862,173·50
Bor — — — — —	13.558,333·20	1.216,666·40	14.775,000·—	19.557,629·10
Széna — — — —	5.177,499·40	1.083,333·20	6.260,833·—	10.518,640·50
Kert-bér — — — —	1.161,600·—	137,376·—	1.298,976·—	1.461,197·—
Legelő-bér — — —	1.408,666·40	352,920·30	1.761,587·10	4.011,775·10
Erdő-bér — — — —	9.173,735·	183,555·15	9.357,290·15	11.489,744·15
Főösszeg — — —	62.969,000·50	9.615,518·25	72.584,519·15	85.543,932 25
10% adóilleték, conventio forint és krajczár	10.075,035·08	1.538,482·55	11.613,518·03	13.577,028·54

A terület 1600 □-ölével van véve; a megyékben azonban eltérő a hold. A dunai kerületeknél 1200, a tiszainál 1100 □ öles a hold. A termés 17 évi átlagból vétetett: az alap a tized. A rétek egy kaszálatúaknak vétettek. Az áraknál az aratásutáni ár vétetett irányadónak. Az őszi és tavaszi alatt *minden* őszszel s tavaszszal vetett termény értendő.

A bányajog új rendezése 1844-től számítható, mert ez országgyűlés által egy új bányatörvény kidolgozása végett választmány lett kiküldve, mely munkálatát be is nyújtotta, de az a király szentesítését nem nyerte meg. Az arany- s ezüstproductió általában növekedett úgy hazánkban, mint a külföldön. 1841—50 alatti 10 esztendőben Ausztria és Magyarország átlag évente 1950 kg. aranyat producált, vagyis összesen 19500 kg. volt, más államok átlaga 52,809 kg., összesen 528,090 kg., s így összesen az átlag 54,759 kg., a 10 évi mennyiség 547,590 kg. Az ezüst-

productió átlaga Ausztria és Magyarországban 30,600 kg., az összes termelés 306,000 kg., más államokban 749,815 kg. az évi átlag, vagyis az összeg 7.498,150 kg., s így az egész átlaga 780,415 kg.-ot tett ki, vagyis egy összegben 10 év alatt 7.804,150 kg.-ot.

III.

Az osztrák reactió, az országgyülés feloszlatása, a függetlenségi harcz, a forradalom, megszüntetett minden további szervezkedési kisérletet. A közgazdasági fejlődés s a kultura általános terjedése helyét a háború, s a rombolás munkája váltotta fel. A nemzeti ügy bukásával a békés haladás megszünt.

Ha végig tekintünk a most letünt korszakon, úgy mindenesetre fel fog tünni, hogy az addigi mezőgazdasági irányzat egyeduralma megszünt, s megosztotta helyét az ipar s kereskedelemmel. Nem mintha ezekre eddig gondot nem fordítottak volna, mert hisz az előbbiekben láthattuk, hogy fontosságukat már a régi időkben is elismerték, s lehetőség szerint kedveztek terjedésüknek, de bizonyos, hogy a modern irány lábra kapása e kortól datálódik. A földmívelő állam elégtelennek mutatkozott, elégtelennek találta azt a nemzet maga, s felszínre emelkedtek az iparalapítási tendentiák: kinőtt a kereskedés gyermekruhájából, feszítette már ezt a megváltozott viszonyok által szült visszahatás, mely a közgazdasági hátramaradást előnyösen váltotta fel.

Míg az előtt a szabad kereskedelem és iparszabadsági elvek, a smithianizmus volt az uralkodó, addig most List rendszere nyomul előtérbe: ezt fogadja el a többség, ezt a vezető politikusok egy nagy csoportja. A nemzetiségi s gazdasági kultura vállvetett munkálkodásában konkludál a kor törekvése: a gazdasági erők fejlesztésénél a nemzeti eszme az irányadó, a gazdasági erők irányításánál viszont az ipari követelmények nyernek mind nagyobb tért. Egy csapásra ott találjuk tehát az ipart a mezőgazdaság mellett úgy elméletben mint gyakorlatban, sőt sokak szerint ez amaz elé helyezendő. A honi ipar pártolása ebből kifolyólag honfiúi kötelesség. Rámutattunk már az előzőek folyamán, hogy emez elvek rideg felállítása túlzásba vitte a modern irány pártolóit, minek a konzervativek óvatossága s higgadtsága gátat vetni nem igen tudott. Az elmélet átvitetett a gyakorlatba minden

nagyobb megfontolás nélkül: maga List is bevallja, hogy rendszere hazánk viszonyai közé nem illik. Az a haszna megvan, hogy a nemzeti érzést felkelti s nagyobb arányú gyakorlati tevékenységre ösztönzi. Az érzések, a gondolatok, a gyakorlati élet terén is azonnal polgárjogot nyernek. «A nemzetiség, a szabadság, népjog, egyenlőség, meg a Védegylet és a tengerügy, tehát a nemzeti ipar is — mondja Toldy — nemcsak mint érzés, hanem már mint tárgy kezdtek szerepelni, az elmélet élénkebb kölcsönhatásban állván az élettel mint valaha, úgy a feltünt soknemü tehetségek s a termékek számánál fogva is annak ujabb fejleményei történetünk egyik nevezetesb fejezetét képezik.» Különben is «eszmék pezsgése és cseréje, felvilágosodás mindenütt, s cselekvésre gerjedés az irodalom által, hol azelőtt álom és tespedés uralkodott;» magasabb látkör, szabadelvü gondolkodás mindenfelé. Nemcsak List rendszere, de más külföldi irók is éreztetik hatásukat, s a magyar tudományos s gyakorlatias irány megtermékenyítésére hatnak: Tocqueville, Rottek, Welcker, Say, Chevalier, Rau, Lotz stb. tanait s eszméit fogadják el irányadóknak s oktatóknak a fejlődő gazdasági élet mennél praktikusabb kiépítéséhez.

A honi tevékenység, a honi közgazdaság fejlesztése iránti törekvés, tehát az idegen föld, a külföld vívmányait saját hasznára igyekezett fordítani, bár politikailag a külföldtől való elkülönödés eszméjének hódol. A szellemi érintkezés mind bensőbbé vált köztünk s a többi művelt népek között; az európai műveltség mind termékenyebb talajra talált honunkban: az önálló nemzeti élet, az önálló nemzeti ipar, s a közgazdasági alakulás mennél intenzivebb kifejlesztésének törekvése közben mindinkább méltánylásra, s gyakorlati alkalmazásra találtak azon nézetek s fejlődési törvények, melyek irányadó tényezői, s alapvető eszközei a modern állam kialakulásának. Tagadhatatlan azonban, hogy bizonyos tekintetben tulzásba ment a nemzeti irány kultusza. Az adott viszonyokhoz nem alkalmazkodtak kellőleg, s mesterségesen akarták pótolni azt, mit csak fokozatosan nyujthat a természetes fejlődés.

Széchenyi mindennek helytelenségét belátta, s ha az előbbi időszakban megfeszített erővel igyekezett a nemzetet a haladás ösvényére vezetni, s ha az előbbi korszakban az ország minden irányú állapotát reformálni életfeladatául tűzte ki, addig most a konzervativ irányt képviselte s nem mint ujító és refor-

mator, hanem mint mindennek ellenzője lépett fel, mert szerinte a rohamos haladási törekvések veszélybe viszik a hazát. Igy azután mindazok, kik a nemzeti regenerátio gyorsabb s radikálisabb folytatását óhajtják, nem Széchenyiben találják a vezért, hanem a nemzeti átalakulás rohamos fejlesztőjében, a nemzeti aspiratiók egyik előharczosában, Kossuthban. De a nemzeti átalakulás rohamos fejlesztése, a nemzeti aspiratiók radikális megoldása utáni törekvés, az 1848—49-iki forradalomhoz vitte az országot. Megállt a fejlődés, hanyatlott az ország gazdasága: az évek folyamán a kor áramlata, a természetes fejlődés a társadalmi igyekezet daczára a hivatalos ellenáramlatnak, előbbre vitte az országot; de az újabb erőteljes fejlődés csak a kibékülés korszakával állt be.

A 48-iki események évszázadokon át követett irányelveket szüntettek meg: helyettük új irányeszméket állítottak fel, melyek zárókövei lőnek egy régi korszaknak, egy régi államalakulásnak. Azon nagy horderejű s az állam alapjait érintő közgazdasági kérdések, melyek 1848-ig annyi vitára, annyi küzdelemre adtak alkalmat, gyakorlati kivitelüket nagyrészt ezen korszakban érték el. Addig vitás volt a kiinduláspont a rendszer tekintetében: az indokok harcza volt ez a végelhatározás előtt. Jelen korszakunkban a kivitelt, a végrehajtást szemlélhetjük: a közgazdasági politikában láthatjuk a szoros egybefüggést úgy az állam, mint társadalom életében, az állampolitikai alakulásokban viszont a közgazdasági követelmények minden irányú méltánylását. A társadalom minden irányú érdeke az állam érdeke is, mert csak erős társadalom lehet az állam erős oszlopa: egészséges közgazdasági alapok nélkül pedig egészséges társadalmi fejlődés nem képzelhető.

MAGYARORSZÁG KÖZGAZDASÁGA 1850-TŐL 1867-IG.

I.

A szabadságharcz leverésével új korszak vette kezdetét: az abszolutizmus vette kezébe hazánk sorsának intézését minden téren. A közgazdasági intézkedések hosszú sorára akadunk, a melyek átalakítólag igyekeztek hatni államéletünk alakulására; egyenlő szabályokat honosítottak meg Ausztriában és Magyarországban s azoknak hazánk egész területén érvényt szerezni igyekeztek. A magyar alkotmány szempontjából mindezt jogtalannak kell tekintenünk; de oly mélyreható közgazdasági változásokat idéztek elő, olyannyira egybeolvadtak viszonyainkkal, egybeszövődtek fejlődésünkkel azon rendeletek egyik másika, hogy a helyes megválasztás, az eredményes működés hatása szonyainkat helylyel-közzel egészségesen fejlesztette. Egyébiránt e rendeletek hosszú évek során át törvényerővel birtak, sőt kivált a gazdaságiak jórésze a későbbi időben törvényes szentesítést is nyert.

József császár óta most másodszor tettek kisérletet állami különállóságunk megszüntetésére. A központosítási rendszer ridegen lép előtérbe, az elkülönítő vonalak megszűnnek, a helyi viszonyok figyelmen kívül hagyatnak: míg Magyarország annak előtte gazdasági tekintetben egy teljes egészet képezett, annak mikéntjéről maga intézkedett, addig most az önállóság megszűnt. Szakítottak a multtal minden tekintetben s Ausztria érdekei emelkedtek felszínre, az annak tekintetében támasztható követelmények hatványozódtak. Ez azután magával hozta, hogy minden újítás, minden változás úgy politikai, mint gazdasági tekintetben, felülről kezdeményeztetett s a kormányzati hatalom szelleme alapján nyert elintézést. Mindennek daczára az egész időszak e tekintetben egységesnek nem mondható. 1850-től 1860-ig a czentra-

lisztikus törekvés leplezetlenül lép előtérbe, míg 1860-tól 1867-ig a magyar szellem kezd jobban érvényesülni. E második időszakban a kibékülés szelleme előre veti árnyékát, jóllehet az erőszak még nem mond le teljesen kierőszakolt jogairól, míg előzőleg a nemzeti követelmények meghallgatatlanul maradnak, azok a maguk teljes egészében negligáltatnak, addig most régi óhajok mennek teljesülésbe. Mintegy a megalkuvás politikáját látjuk követni, miközben azonban mindahoz görcsösen ragaszkodik a hatalom, mit megmenthetőnek vél; fel akarja áldozni az erőszak kirívóbb tartozékait, de a lényeget karmai közül kiengedni nem akarja. A gazdasági fellendülést eszköznek tartja, a mely a czélt, a mennél intenzivebb kihasználást lehetővé teszi.

A viszonyok rendezése sürgős szükség gyanánt lépett föl, mert a régi rendi alkotmány konzervatizmusával a mélyrehatóbb reformoknak útját állták. A 48. s 49-iki események elsöpörték ugyan a kiáltóbb ellentéteket, de a rendszeres fejlődés alapjai még teljes egészükben meg nem adattak.

A vámpolitika volt magyar részről folyton a legsérelmesebb pont Ausztriával szemben; a vámügyekben jártak el Ausztria részéről mindig a legegyoldalúbban. Magyarország külön vámterületet képezett s a harminczadvonal választotta el Ausztriától; a harminczad nagysága felől azonban az osztrák kormánykörök intézkedtek. Régebben csak védvámoknak, pénzügyi vámoknak tekintették Ausztriában a vámokat általában; a tilalmi rendszer Mária Terézia alatt honosodott meg s azt József császár állandósította s rendszeresítette. Ez 1851-ig tartott. 1850 október 1-én szűntek meg a közbenső vámok s a birodalom területén belül életbe lépett a szabad kereskedelmi rendszer. Miután a fogyasztási adó Magyarországban még nincs bevezetve, a határvonal a fogyasztási adó alá eső czikkek számbavétele s az egyedárúsági tárgyak miatt áll fönn 1851-ben, de a fogyasztási adórendszer behozatalával Magyarországban ez is megszűnik 1851 július 1-én.

Ausztria szakított a tilalmi vámokkal, melyeket magas védvámok váltottak fel; ezt a tervezett német-osztrák-felsőolaszországi vámegyesület létrejötte reményében tette. 1851 november 6-ikán kihirdették az új vámtarifát, a mely 1852 február 1-én életbe lépett. Reménye volt Ausztriának, hogy az 1853-ban lejáró német vámegyesületi egyezmény megújításakor a vámegyesületbe jut s így magának Németországban politikai túlsúlyt biztosít;

azért is vámtarifáját eléggé szabadelvű irányban dolgozta ki. Poroszország azonban a leghatározottabban ellenezte Ausztria törekvéseit, a vámegyesülést lehetetlennek mondotta, jóllehet minden forgalmi könnyítésnek örömmel néz elibe. A vámegyesülésnek különös akadálya Ausztria dohányegyedárúsága s a fogyasztási czikkek magas vámja, mely Ausztriában fennáll. A vámegyesületbe való lépés tehát a mint 1833. és 1841-ben nem sikerült, úgy most sem sikerül. Végre hosszú küzdelem után 1853 február 19-ikén Poroszország s Ausztria vám és kereskedelmi szerződést kötettek 1854 január 1-től 12 évre, mely szerződés később az egész vámegyesületre kiterjesztetett. Ezen februáriusi szerződés czélja volt «hogy a kölcsönös kereskedés és forgalom, messzeterjedő vámmentességek és vámleengedések, nemkülönben egyforma és egyszerű vámeljárás és a közlekedési eszközök könnyített használata által lehető legnagyobb mértékben előmozdíttassék és az általános német vámegység előkészíttessék.»

A vám s kereskedelmi szerződés a vámtarifa módosítását hozta magával, mely átdolgozva szintén 1854 január 1-én lépett életbe. A vámegyesületbe Ausztria belépni nem tudott, mert III. Napoleon, ki 1860-ban Nagy-Britanniával kereskedelmi szerződést kötött, a szerződéses formát Poroszországnak is fölajánlotta. 1862 márczius 29-ikén köttetett meg a porosz-franczia szerződés, melyet 1865-ben a vámegyesület is elfogadott. Miután pedig Francziaország kijelentette, hogy szerződésben foglalt azon jogát, hogy a más nemzeteknek nyújtandó kedvezményt, a maga számára is biztosítottnak tartja, az esetleg Ausztriának nyújtandó kedvezményekkel szemben is fentartja, kimondta Poroszország, hogy a vámegyesületbe Ausztria nem léphet. Erre hosszú tárgyalások után megkötötte Ausztria a vámegyesülettel a vám s kereskedelmi szerződést 1865 július 1-től 1877 deczember 31-ig. Ezen szerződés már Németország irányában nem mutatja azon kedvezményeket, mint az előző, mert hisz már most a vámegyesületbe való lépése Ausztriának kizárt volt. A szabad kereskedelmi rendszer hatása alatt kénytelen volt Ausztria is a szerződéses vámpolitikára áttérni s kereskedelmi szerződést kötött Angolországgal (1865), Francziaországgal (1866) és Olaszországgal (1867).

A porosz-osztrák háború 1866-ban a prágai békével végződött, melyben Ausztria elismeri a német szövetség feloszlását s

beleegyezik, hogy az részvétele nélkül is újra alakítható legyen. De elismeri még azon szövetséget is, melyet a porosz király a Majna vonalától északra kötni szándékozik, valamint abba is beleegyezik, hogy a jelzett vonaltól délre eső német államok egyesüljenek. Így megalakult az északnémet szövetség, megszűnt a vámegyesület s Ausztria részvéte a német ügyekben. Miután pedig a békepontokban kijelentetik, hogy az 1865-iki szerződés revizió alá vétetik, ez ezen újabb formájában köttetett meg 1868 április 4-ikén, mely Németországra minden tekintetben előnyösebb lett.

Vámterületünk bevételeit e korszakban az alábbiakban kivánjuk bemutatni:

	Behozott árúk után osztrák vámhivatalok-nál	*Behozott árúk után magyar vámhivatalok-nál*	*Osszesen*	*Kivitt árúk után*
	ezer ezüst forintokban			
1854-ben — — —	15139	2041	17180	871
1855-ben — —	19193	2834	22027	648
1860-ban — — —	11435	1475	12910	502
1865-ben — —	10773	1635	12408	294
1866-ban — — —	8126	1509	9635	248

Önként értetődik, hogy fenti részletezés épen nem mutatja, hogy a hazánkba jött árúk után mennyi vám folyt be, mert hisz a nyugatról érkező szállítmányokat Ausztria vámolta meg. E tekintetben külön adatokat nyújtani nem lehet.

Az ipar fejlesztése, ha kisebb arányokban is, de folytatódott. Az 1851-ik évben kibocsátott iparrendszabály az ipart engedélyezett, szabad és megszoritottra osztotta. Az elsőhöz engedély kellett s az nagyobb képzettséget feltételezett; a másodikhoz azon iparok tartoztak, melyeknél a szabad verseny kevésbé volt ártalmas úgy a mesterséget űzők, mind a közönségre; a harmadikhoz viszont minden oly foglalkozás tartozott, mely az állam közvetlenebb befolyását s felvigyázását igényelte. Mindez szükségessé tette a czéhrendszer újabb rendezését is azon iparágaknál, hol az még fennállt; egyébiránt erre az 1861-iki helytartótanácsi rendelet, mely a szabad ipar rendszerét érvényre emelé, újabb csapást mért. Általában véve elmondhatjuk különben, hogy az iparpártolási tevékenység ez időben sem szünetelt, de hiányzott az a kifejezett nemzeti jelleg, mely az előző időszak jellegzetes vonását képezte. Egyébiránt a vámvonalak ledöntése az iparnak épen nem kedvezett, mert hisz Ausztria

versenyét így fokozott mértékben tudta érvényesíteni. A mezőgazdaságnak ez hasznára volt, több nagyobb gyár azonban megszűnt.

Malomiparunk nagymérvű emelkedést mutat fel: 1852-ben 14 gőzgép müködött 292 lóerővel a magyar korona országaiban, míg például 1863-ban 146 gőzgép, 3190 lóerővel, s Magyarországban és Ausztriában együtt összesen (Lombard-Velenczével stb.) 253 gőzgép, 5505 lóerővel. Tehát jóval több, mint a fele esik Magyarországra. Egyébiránt a szesziparnál is ez az eset áll: 1850-ben az egész birodalomban 188,990 szeszégető van, melyből a magyar korona országaira 145,848 esik. E szám azonban a fogyasztási adó hatása következtében 1865-ben a Határőrvidék kivételével 56,046-ra esik, de még ekkor is 53 %-át tette a birodalom szeszfőzdéinek. Czukorgyáraink száma alig emelkedett, a mint azt alábbi adataink mutatják: a produkczió azonban ennek daczára is jelentékenyen fokozódott.

Czukorgyáraink termelési adatai a következőek:

		Gyárak száma	*Feldolgozott répa*		*Termelt nyers czukor mm*	*Czukor nyeremény %*
			összesen mm	*gyáranként mm*		
1850.	évben	17	188,318	11.077	9,604	5·1
1855.	«	28	640,092	22,860	35,845	5·6
1860.	«	21	1.253,048	59,670	76,436	6·1
1865.	«	19	844,772	44,462	58,289	6·9
1867.	«	21	1.465,067	69,765	102,555	7·0

A czukor megadóztatása az 1849-ik évvel veszi kezdetét, de már a következő évben, 1850-ben a feldolgozott répára vetik ki az adót, a mely adózási rendszer 1865-ig maradt érvényben: ekkor lépett életbe az átalányozási rendszer, melynek alapján a berendezések termelőképessége és használat idejének arányában vettetett ki az adó. A törvény azonban nem veszi tekintetbe az áztatási eljárást, hanem csak a régi sajtolást veszi irányadóul, daczára, hogy az újabb mód nagy előnyöket biztosított az adózás tekintetében. Ennek eredménye lőn az a körülmény, hogy a sajtolási eljáráson alapuló gyárak háttérbe szorultak, míg a diffusion alapulók mindjobban szaporodtak. Ausztria és Magyarországban voltak:

	Áztatásra berendezett gyárak	*Sajtolásra berendezett gyárak*
1865—66-ban — — — — —	—	135
1870—71-ben — — — — —	66	145
1875—76-ban — — — — —	176	54

Igaz, hogy a diffuzőrök (áztatóedények) termelési képességét naponkint s akónkint mindjárt kezdetben 180 bécsi font lényeremény alapján vették föl, de ez az állapoton keveset változtatott. Az adóalap rossz volt, mit csak 1875-ben alakítottak át, midőn hektoliterenkint 222 klgr. termelési képességet vettek fel, majd midőn az 1875—76-iki rendkívül rossz pénzügyi eredmények behatására az átalányozási normálét teljes 70 %-kal — tehát 370 klgra — emelték fel.

Sör, textil, gyapjú s selyemiparunk minimális volt. Iparunk fejlődését egyébiránt legjobban mutatják a hazai vállalatoknál alkalmazott gőzgépek, mert hisz azok szaporodásával iparunk is emelkedik. E tekintetben a következő adatok állanak rendelkezésünkre:

Megnevezés	*1852-ben a gőzgépek*		*1863-ban a gőzgépek*	
	száma	*lóereje*	*száma*	*lóereje*
Gépek, kocsik, hajók gyártása	7	46	17	210
Fémek és fémárúk előállítása	20	483	83	2442
Kő-, agyag- és üvegárúk	—	—	2	12
Vegyészeti termékek, festő-, gyujtó- és világitó anyagok gyártása	4	32	25	236
Élvezeti és élelmi szerek s italok gyártása	42	551	308	4469
Textilipar	4	46	6	90
Fa-, bőr- és papirárúk gyártása	2	17	37	665
Könyvnyomdák	—	—	2	10
Összesen	79	1775	480	8134

A haladás a textilipar kivételével tehát nagyon jelentékenynek mondható, a minek oka ama körülményben található, hogy nagyon hátra voltunk minden tekintetben s hogy valamit felmutathassunk, aránylag sokat kellett egyszerre pótolni. Egyébiránt tagadhatatlan, hogy a kereskedelmi s iparkamarák felállítása, mely 1850-re esik, nagyban hozzájárultak az ipar fellendítéséhez, nemkülönben az 1852-iki szabadalmi törvény, az 1858-iki védjegy patens, úgyszintén az 1859-iki nyilt parancscsal kimondott iparszabadság is.

Az iparpártolással egyetemben a kereskedés is intenzivebbé vált. Magával hozta már ezt a dolgok folyása, a természetes fejlődés, mely az egyszer megindult tevékenységet nyugodni nem hagyja. Egyébiránt Ausztria vámpolitikájának szabadabb irányzata, a közbenső vámsorompók ledöntése, minderre ösztönzőleg hatottak. Ennek tudhatjuk be a külkereskedelmünk terén beálló nagyobb lendületet is, jóllehet az annak folytonos

fokozása tekintetében kifejtett tevékenység, a belkereskedelem terén hatott hátrányosan. Pedig a belföldi szükségletek ellátása képezi azon legbiztosabb alapot, melyen közgazdaságunk fejlesztése a legbiztosabban s legkönnyebben elérhető. Annyi gát emeltetett azonban a századok folyamán külföldi kivitelünk elé, hogy most midőn az megkönnyittetett, teljes erővel annak fejlesztésére vetettük magunkat. A vámpolitikai kérdéseket különben napirenden tartották az 1862—63 óta közép- s nyugateurópai államok között megkötött vámszerződések, ugyszintén az Ausztriának Németország irányában megváltozott vámpolitikai állása, melyet az 1862-iki porosz-franczia kereskedelmi szerződések vontak maguk után.

Magyar részről e tekintetben mind erősebben jutott kifejezésre az a követelés, hogy Ausztria a szabad kereskedelem rendszerére térjen át, a vámrendszerrel összefüggő közvetett adókat helyesebben állapítsa meg: mert kétségtelen, hogy ezek is egyik nagy akadályát képezik közgazdasági haladásunknak, jóllehet kétségtelen, hogy az anyagiakban való hiány, hiteli s közlekedési szervezetlenségünk, intézményeink tökéletlensége is gátolja fejlődésünket. Ez utóbbiak azonban pótoltatnak, ha kereskedelmünk szabadabb fejlődése biztosíttatik: azért is a külfölddel való kereskedelmi szerződések czélirányos megkötése elsőrendű követelménynek mutatkozik.

A magyar és osztrák kereskedelmi forgalomról először 1847-ben nyerünk tiszta képet. Ez évben a behozatal Ausztriából kitett 57.680,000 frtot, a kivitel 62.768,000 frtot. Az 1841—50. évek átlagában volt évente a behozatal 52.500,000 frtot, a kivitel 51.300,000 frtot. A tiz év átlagában tehát mérlegünk kedvezőtlen.

A főbb tételek ez években a következők voltak forintokban:

	Behozatal	*Kivitel*
Mezőgazdasági és nyers termény — —	5.000,000	24.400,000
Félgyártmány és segédanyag — —	6.900,000	25.900,000
Kész gyártmány — — — — — —	40.400,000	1.000,000
Irodalmi s művészeti tárgy — — —	200,000	—
Összesen	52.500,000	51.300,000

Behozatalunk legnagyobb hányadát a kész gyártmányok teszik ez időben, a miből különben nagyon csekély a kivitelünk, mely nyersterményben és félgyártmányban túlnyomó:

ez mindenesetre arra mutat, hogy iparunk rendkívül fejletlen. Külkereskedelmünk tekintetében a statisztikai adatok tájékoztatást nem nyújtanak ez időről, mert hisz Ausztria és Magyarországra vonatkoznak, s akárhányszor megtörténik, hogy a beviteli többlet mellett is hazánknak kivitele van; adunk alább idevonatkozó adatokat tájékozás szempontjából, hogy azokból legalább a külkereskedelmi forgalom nagyságát láthassuk.

Magyarország és Ausztria összes árúforgalma a külfölddel volt:

	Behozatal		Kivitel	
	osztrák értékü millió forintokban			
	1845	1859	1845	1859
Szárazföldi forgalom:				
Vámegylettel	35·92	110·51	41·52	110·83
Oroszországgal	3·92	8·27	5·83	13·37
Törökországgal	14·92	21·02	9·75	28·42
Olaszországgal	13·69	10·43	14·68	14·92
Svájcczal	2·62	2·63	19·83	12·17
Összesen	71·07	152·86	91·61	179·71
Tengeri forgalom:				
Trieszten át	27·47	24·63	12·51	27·09
Fiume s a többi adriai kikötőn át	23·55	23·14	8·79	10·56
Összesen	51·02	47·7	21·30	37·66
Összes forgalom	122·09	200·63	112·91	217·37

A behozatali s kiviteli összes forgalom volt 1845-ben 235.000,000 frt, 1859-ben 418.000,000 frt.

A forgalmi gyarapodás tehát jelentékeny; sajnos azonban, hogy ép a vámegylettel szemben az nem mondható, pedig azzal szemben Ausztria nagyon sokat áldozott. A tengeri kereskedelem sem mondható kedvezőnek, mert ha nagyobbodik is a kivitel, az nem oly arányú, mint a hogy Európa kereskedésének roppant fejlődésével szemben méltán várható lett volna.

A határok szerint részletezve az egyes államokkal szemben Magyarország és Ausztriában a következő képet nyújtotta a külkereskedelmi forgalom:

Behozatal millió ezüstforintokban:

Év	1851	1855	1860	1865	1866
Dél-Németország	16·2	24·6	24·9	55·9	59·7
Szászország	20·7	65·4	74·4	86·5	72·0
Poroszország	13·7	19·1	20·3	22·7	16·0
Együtt	50·6	109·1	119·6	165·1	147·7
Oroszország	5·4	13·6	7·1	9·0	7·3
Románia *	—	—	—	12·7	11·3
Szerbia	21·5	36·0	20·9	14·2	15·8
Törökország, Montenegro	—	—	—	14·2	15·8
Olaszország	16·1	22·2	11·6	8·6	3·3
Svájcz	3·1	4·1	2·7	2·2	2·0
Trieszt	31·2	26·7	25·0	30·4	28·2
Fiume s a többi kikötő	22·6	24·0	22·0	14·6	2·3
Kivitel millió ezüstforintokban:					
Dél-Németország	12·0	10·0	29·8	80·1	100·5
Szászország	14·6	54·5	80·8	81·7	75·1
Poroszország	7·3	24·7	28·3	33·7	23·7
Együtt	33·9	89·2	138·9	195·5	199·3
Oroszország	5·3	6·8	16·7	16·6	18·7
Románia	15·2	34·2	39·9	29·5	28·4
Szerbia	15·2	34·2	39·9	11·0	11·6
Törökország, Montenegro	15·2	34·2	39·9	11·0	11·6
Olaszország	17·1	19·6	21·2	23·9	6·1
Svájcz	29·0	49·2	1·5	1·0	1·7
Trieszt	17·0	28·8	35·5	52·9	59·7
Fiume s a többi kikötő	12·6	10·9	11·0	14·1	4·0

Az abszolut korszak első éveiben kiviteli többlet nagyon csekély mutatkozik ugyan: de egy csekély mégis van.

Az ötvenes évek vége felé azonban már hiányra is akadunk. A további években a kiviteli többlet mind előnyösebben alakul, a mi, sajnos, a pénzügyi állapotok silányságán nem igen tudott javítani. Pedig a növekvés egyes években rohamosnak mondható. Kitett Ausztria és Magyarországban frtokban:

* Öt évi átlag Románia, Szerbia, Törökország és Montenrgróban 28·5.

	Bevitel	*Kivitel*
1851-ben — — — —	153.626,000	163.901,000
1855-ben — — —	235.707,000	238.687,000
1860-ban — — — —	208.850,000	258.227,000
1865-ben — — —	256.791,000	344.509,000
1866-ban — — — —	217.918,000	329.469,000

E korszak vége felé tehát tetemes az emelkedés, a mi egyébiránt nagyon jól mutatja, hogy a mérlegezési tan hibás, vagyis, hogy maga a kiviteli többlet nem adja az országnak a gazdagságot, a jólétet. Hisz Ausztria és Magyarországban a kiviteli többlet nagyobbodásával együtt járt a válságos pénzügyi állapot. A forgalom nagysága és minősége a behozatal s kivitelnél sohasem tévesztendő szem elől; nagy súlylyal bir mindig az a kérdés, vajjon munkát ad-e az ország cserébe a pénzért, mert csak a munka adja a gazdagságot. Figyelembe veendő továbbá az előbbi állapot is, vagyis ama körülmény, hogy huzamosabb idő óta áll-e már elő kiviteli többlet, mert 1—2 év nagyobb kivitele az ország jólétét nem emelheti. A vámpolitika bizonyos, hogy általánosságban kedvezni igyekezett a forgalomnak, s hogy alkalmazkodni igyekezett az általános gazdasági törvényekhez, mert hisz, míg például 1851-ben a beviteli vám még a behozott érték 13·10%-a volt, addig az 1851—55. évek átlagában már 10·62%-ra, 1856—60-ban átlag 7%-ra, 1861—65-ben átlag 5·21%-ra s 1866-ban 4·42%-ra csökkent, de az ország gazdasági állapota csak állandó s békés, czélirányos politika mellett emelkedhetik.

De hogy a külkereskedelmünk milyenségével tisztába legyünk, nézzünk egynéhány külkereskedelmi évet, s vizsgáljuk a behozatal- s kivitelnél a minőséget, az árúk anyagát, melyek a kereskedelmi forgalomban lebonyolíttatnak.

A behozatali s kiviteli forgalom összevonva kitesz:

	Behozatal	*Kivitel*
1847-ben — —	129.638,000 frt	119.255,000 frt
1857-ben — —	242.890,000 «	130.839,000 «
1860-ban — —	208.344,000 »	252.802,000 «

Az összes forgalom viszont volt:

1847-ben — — — — — — — — —	248.893,000 frt
1857-ben — — — — — — — — —	373.729,000 «
1860-ban — — — — — — — — —	461.146,000 «

A forgalom tehát növekedett, s növekedett a készgyártmányok kivitele is, a mi örvendetes jelenség, csak az a baj, hogy, daczára a nagyarányú növekvésnek, a forgalom nagysága nincs akkora, a milyen a birodalom nagyságának megfelelne. Az iparanyagok behozatala is nagyobbmérvű növekvést mutat föl, a mi a feldolgozásra szánt anyagkészletét örvendetesen szaporítja; de a kivitel is emelkedő, jóllehet e tekintetben visszaesés van. Ennek daczára 1860-ban a beviteli különbség alatta marad az 1857-iki évnek; 1857-ben a beviteli többlet 30·88 millió frt, 1860-ban csak 30·04 millió. A mi viszont a fogyasztási czikkek forgalmát illeti, az azt a szomorú tényt bizonyítja, hogy a birodalom önmagát azzal ellátni nem tudja. Bizonyos, hogy a gyarmatárúk természete kizárja azok egészének belföldi előállítását, — jóllehet behozataluk apadása részben a belföldi pótlást bizonyítja — de azért a többi anyagok behozatalának apadása joggal elvárható lett volna.

A behozatali többlet a fonalnál a legtetemesebb, vagyis egy iparanyagnál, s ugyanennél a legnagyobb a kivitel is, vagyis a szőtt- és kötöttárúknál, csont-, fa-, üveg- s agyagárúknál, gépeknél s apró árúknál, a mi mind Ausztria javára esik: Magyarország előnyös helyzete csak a gabona, tüzelő- s épületfánál mutatkozik, a mi kielégítőknek épen nem mondható.

A mi a közös vámterület mezőgazdasági terményeit illeti, tudjuk, hogy a kivitelben csak Magyarország szerepelhet, mert hisz Ausztriának fölös árúi ez irányban épen nem lehetnek. Ép ezért fokozott érdekkel birnak reánk az idevonatkozó adatok, melyek egyes czikkekre nézve meglehetős részletességgel állnak rendelkezésünkre. Így nézzük elsősorban a gabona s liszt idevonatkozó számcsoportjait:

	Behozatott		*Kivitelett*		*Különbség*	
	gabona	*liszt*	*gabona*	*liszt*	*gabona*	*liszt*
	ezer métermázsa					
1851-ben	1394	35	495	34	— 899	— 1
1855-ben	2250	69	1225	112	— 1025	+ 43
1860-ban	1027	128	3576	312	+ 2549	+ 184
1865-ben	1194	172	4871	592	+ 3677	+ 420
1866-ban	1042	133	4286	663	+ 3244	+ 520

A kivitel tehát folytonos, s nagyon nagymérvű emelkedést tüntet föl, a mi Magyarország javára esik. 1851-ben a gabonakivitel értéke 33 millió, 1866-ban 25 millió frt, a liszté 1851-ben 400 ezer frt, 1866-ban 10·6 millió.

Az állatkivitel tekintetében is nagymérvű emelkedést konstatálhatunk, míg a behozatal apadást tüntet föl, a mint azt alábbi adataink mutatják:

Átlag	Szarvasmarha behozatal	Szarvasmarha kivitel	Sertés behozatal	Sertés kivitel
1851—55-ben	149,876	93,070	585,974	83,448
1856—60-ban	130,556	99,670	448,506	103,933
1861—65-ben	108,420	138,058	472,544	149,511
1866—70-ben	131,685	139,305	517,428	252,944

Már a gyapjúnál úgy a behozatal, mint a kivitel, emelkedik, de az évek folyamán a végeredményben jelentékeny kiviteli többlet áll elő, a mint azt az alábbi összeállítás mutatja:

Átlag	Behozatal	Kivitel	Különbség
	ezer métermázsa		
1851—55-ben	89,235	77,842	— 11,393
1856—60-ban	99,025	113,629	+ 14,604
1861—65-ben	112,682	164,737	+ 52,055
1866—70-ben	131,790	135,019	+ 3,229

A bor- s szőlőforgalomnál viszont a bevitel folyton csökken, míg a kivitel emelkedik.

Átlag	Behozatal	Kivitel
	métermázsa	
1851—55-ben	336,963	74,065
1856—60-ban	312,334	106,175
1861—65-ben	65,715	120,821
1866—70-ben	43,592	150,193

A belföldi termelés tehát folyton erősödik, úgy, hogy a behozatal 20 év alatt valóban minimális lesz, a mi annál fontosabb, mert hisz a kivitel jelentékenyen nagyobbodik.

Hogy a kereskedelmi forgalomról teljes képet nyerjünk, az átmeneti kereskedés adatait is megkívánjuk világítani, midőn az értékeket azon országok szerint csoportosítjuk, melynek határain az árúk a vámvonalon átszállíttatnak. Millió frtokban az árúk egy évtized határain a következők voltak:

	1859-ben beszállítva	1859-ben kiszállítva	1869-ben beszállítva	1869-ben kiszállítva
Dél-Németország határain	12·35	1·34	79·86	6·80
Szászország «	22·68	2·59	27·38	2·94
Poroszország «	22·61	3·06	29·86	4·49
Oroszország «	3·02	13·18	4·99	15·36
Törökország «	1·78	29·12	5·89	65·32
Olaszország «	8·78	8·75	15·31	39·36
Svájcz «	3·99	0·29	6·40	0·10
Trieszten át	6·44	19·25	20·55	50·03
Velenczén át	8·28	12·92	—	—
Fiumén s a többi kikötőn át	1·54	0·97	0·94	0·78
Összesen	91·47	91·47	185·18	185·18

Viszont évenkint részletezve az átvitel, az egyes specialis anyagokat illetőleg, a következőkép alakult az átmeneti forgalom:

			1856	1860	1865	1866
Gabona és hüvelyesek,	ezer	tonna	9	44	18	21
Őrlemények	«	«	—	—	—	—
Vágó és igás marha	«	«	3	1	9	10
Bor	«	«	1	—	3	—
Déli gyümöles	«	«	4	5	8	9
Vas és vasárú	«	«	1	9	2	1
Gép	«	«	—	1	1	2
Egyéb árú	«	«	67	95	108	53

A forgalom tehát óriási emelkedést tüntet föl. Sajnos, az összes külkereskedelmi adatok csak egyoldalúak, mert Magyarországra tekintettel nincsenek, s így hazánk adatait belőle ki nem olvashatjuk. Nem lett volna azonban tökéletes e kor képe, ha ezekre ki nem terjeszkedünk, mint a melyek hazánk közgazdaságának történetében jelentékeny szerepet játszanak. Ez az eset áll különben a tengerpartra is; az 1851—1860. években Ausztria és Magyarország átlagos összbehozatala volt évente 247.900,000 frtnyi érték, melyben a tengerpartok 59·5 millióval, tehát 24 százalékkal szerepelnek, míg 250.800,000 forintnyi kivitelben 43·2 millióval, vagyis 17 százalékkal. A későbbi években a tengeri forgalom csökkent, a mennyiben az 1861-ben a behozatalnak 18, a kivitelnek 28%-át képezte, míg 1862-ben 18, illetve 19%-át. 1867-ben e két adat 11, illetve 13%-ra csökkent. Triesten át közvetíttetett saját országainkat tekintve, 1859-ben 24.629,000 frt értékű bevitel s 27.092,000 frt értékű kivitel, míg 1865-ben 30.456,000 frt érték bevitel, s 52.969.000 frt érték kivitel. Megjegyzendő, hogy az itt behozatalként szereplő árúk egy része Ausztria és Magyarországra kivitelt képeznek, míg a kivittek egy része bevitelt. A kikötő összes külkereskedelmi forgalma tehát volt 1859-ben 51.721.000 frt érték, míg 1865-ben 83.425,000 frt, a mi minden esetre haladás, de épen nem kielégítő. A magyar tengermellék, mely az irányadó körök által folyton elhanyagoltatott, s prosperálására alig tettek valamit, vele szemben nagyon szegényes fejlődést mutat. Fiume s egyéb kikötők forgalma a következő volt frtokban:

Behozatal 1859-ben összesen 4.206,000 frt, 1869-ben 3.053,000 frt; kivitel 1859-ben összesen 4.716,000 frt, 1869-ben 3.594,000 forint.

Szomorú ez eredmény minden tekintetben; midőn más irányban haladást, fejlődést lehet regisztrálni, akkor itt nagyarányú hanyatlással kell számolni. Ez az eredménye annak a politikának, mely mindent, mi magyar, háttérbe szorít. A magyar tengerpart hanyatlik, midőn Trieszt emelkedik. Az egyetlen magyar tengeri út elhanyagoltatik, hogy csak az ország szabadabb fejlődést ne vegyen.

Mindezzel szemben érdekessé válik tudni, hogy ezen időben a fontosabb külállamok külforgalma mily eredményeket tüntet föl, mily óriási számok vannak itt már ez időben, midőn a mi ez irányú adataink még nagyon szerény keretek között mozgott.

Behozatal millió frt:

	1851	*1855*	*1860*	*1865*	*1866*
Francziaország	306	638	759	1057	1118
Belgium	87	154	207	303	299
Nagy-Britannia	—	—	2105	2711	2953
Olaszország	—	—	—	386	348
Egyesült-Államok	—	—	743	501	913

Kivitel millió frt:

Francziaország	463	623	911	1236	1272
Belgium	80	138	188	241	257
Nagy-Britannia	—	—	1359	1658	1889
Olaszország	—	—	—	223	245
Egyesült-Államok	—	—	664	288	709

Nagyon érdekes összehasonlításul szolgáló számok ezek, melyek a külföld óriási fokozatos fejlődéséről tesznek bizonyságot. Egyébiránt a nagymérvű haladás nálunk is fennáll.

E korról két népszámlálási adatokat ismerünk: az 1850. és 1857-ikit. Egyik sem mondható ugyan teljesen megbizhatónak, de az utóbbi mégis helyesebbnek látszik. A népszámlálás még ez évtizedben meglehetős ellenállásra talált: az absolutizmus erőszakosságai még sokkal jobban emlékezetben voltak, semhogy bármit helyeselhetett volna a nép, mi a kormánytól jött. Különben az előbbi népszámlálásnál még a számlálók tendentiozitásai is jobban felszinre vergődtek. E két népszámlálás tehát inkább csak általános ujjmutatásokat adhat; a részletekbe menve a hibák mindjobban felszínre verődnek. Nem is adjuk a megyék lakosságát, csak az egész országét három fő adatban, mely volt a polgári népességet illetőleg:

	1850-ben	1857-ben	Százalékos szaporodás 1850—57 között
Magyarországban	11.554,377	12.067,183	4·44
Fiumében	10,568	13,074	23·71
Horvát-Szlavonországban	1.626,608	1.688,256	3·79
Összesen	13.191,553	13.768,513	4·37

Ezt a népszámot mutatta ki a hivatalos statisztika; de a fentieknél fogva okunk van feltételezni, hogy a valóságban e szám nagyobb volt. Semmi esetre sem csekély e népszám, ha a folytonos bajokat, a szaporodást gátló küzdelmeket tekintetbe vesszük.

A folyton fokozódó kereskedelmi forgalom a közlekedésügy fejlesztésére erősen éreztette hatását. 1851-ben a Dunagőzhajózási társaságnak 51 kész s 7 épülőfélben levő gőzhajója volt, összesen 5661 lóerővel: de ezenkívül 500 uszályhajót is találunk. 1850-ben forgalma 1.368,000 métermázsa volt, míg a következőben 2.165,000 mm. Mindez nagy szénszükséglettel járt, a minek következménye a pécsi kőszénbányatelep szervezése, s a szénszállítás megkönnyítésére a mohács—pécsi vasút kiépítése lőn. A Dunagőzhajózási társaságra azonban érzékeny veszteséget mért a szabad hajózás engedélyezése. 1856-ban szabaddá lett a hajózás, a mi a szabad versenyt lehetővé tette, s általában emelőleg hatott a kereskedelmi forgalomra. Egyébiránt a forgalom emelkedésével a jelzett társaság üzlete is fejlődött, úgy hogy 1862-ben a bajor gőzhajózási társaságtól átvett hajókkal együtt gőzhajóinak száma 136, uszályainak száma pedig 529-re emelkedett; szállított pedig ezen évben 716,858 személyt s 8.717,000 métermázsa árút. Egyébiránt a versenyző vállalatok is szaporodtak, úgy hogy a tér nem maradt egyedül a Dunagőzhajózási társaságé.

A folyamszabályozás, különösen a Tisza szabályozása nem szünetelt, a mi mind a közlekedés nagyobb fejlesztésére hatott. De áttértek Vásárhelyi tervezetére, vagyis az átvágásokat szaporították, a mire az 1853. és 1855-iki árvizek adták az ujjmutatást. A védelmi társulatok a Tisza mentén, mind nagyobb számmal alakultak, a mi folyton nagyobb s nagyobb területeket adott át a kulturának. A Tiszán 1851—1867 között 105 átvágás készült, a mi által a víz folyása 460,691 méterrel lett rövidebb.

A Kőrös-Berettyó szabályozási munkálatok 1852-ben kezdődtek, de mivel a szabályozási terv csak 1855-ben készült el,

a nagyobb arányú munkálatok csak 1856—60 között foganatosíttattak. A Bodrog, a Szamos, Kőrös-Berettyó s Maros szabályozása szintén megindult s nagy erővel folytattatott.

A vasutak kérdésében megindult fellendülés óriásinak mondható: rohamosan akarták pótolni a mulasztottat, s tagadhatatlan, hogy az sok tekintetben sikerült is. Az irodalomban lépten-nyomon találhatunk ez irányú agitatióval, melynek tagadhatatlan, hogy gyakorlati eredménye is volt. Mint legfontosabb emlékirat a gazdasági egyesületé említhető, mely 1862-ben bocsáttatott közzé. Hat fővonalat állít fel, úgymint: a nyugati vagyis pest—bécsi vonalat, mely a nyugattal kötné össze hazánkat; a déli, vagyis pest—fiumei vonalat, mely a tengerhez hozná közelebb az országot s a mely vonalnak kiépítése a nemzet egyik régi óhaját képezi; a keleti vagyis Pest—Nagyvárad—Kolozsvár—Brassó felé irányuló vonalat, melynek végpontja Galacz volna; az északi, vagyis Pest—Miskolcz—Kassa felé futó vonalat, mely a galicziai vonallal kötne bennünket össze; az északnyugatit, mely Pest—Nána—Selmecz—Zólyomon áthaladva, a jablonkai szoroson át Oderbergnél kötné össze hazánkat Európa északi vonalaival, s a délkeleti, vagyis pest—báziási vonalat, mely az Alföldet s Pestet hozza összeköttetésbe. Ezen vonalakkal az emlékirat szerint az országnak úgy kül-, mint belföldi kereskedelmi forgalma, összeköttetése, biztosíttatnék. A gazdasági egyesület ez időben egyik legfontosabb testületünk volt, mely a haza érdekeit általában véve istápolta, pozitiv s czéltudatos aktiót kezdeményezett ily közhasznú kérdésekben; általában véve elmondhatjuk, hogy a nemzeti elnyomatás korában a nemzeti eszme itt mindig táplálóra talált, s a szakkérdésektől eltekintve is az általános közgazdasági kérdéseket is a maguk teljes egészében felkarolták.

Az abszolut korszak alatt hatalmas fejlődésnek indult közlekedésünk. Az utak általában véve javíttattak, a vasutak viszont rohamosan fejlesztettek. 1849-ben 178 kilométernyi vasutunk volt, 1866-ban 2160. Az évenkinti növekvés a következő arányokban haladt:

	Az év folytán megnyílt klm	*Az év végén üzemben volt klm*
1850-ben — — — — — — — —	44	222
1855-ben — — — — — — —	78	557
1860-ban — — — — — — — —	222	1614
1865-ben — — — — — — —	215	2158
1866-ban — — — — — — — —	—	2158

A bécsi kormány megvette az úgynevezett «központi vasut» vonalait, azokat állami kezelésben tartja s tovább építi. 1850-ben megnyilik a vácz—esztergomi, majd az esztergom—pozsonyi vonal, 1853-ban a czegléd—félegyházi, 1854-ben a félegyház—szegedi vonalak. Építeni kezdték, vagy legalább az előkészületeket megtették a szeged—temesvári, a jasszenova—oraviczai, a szolnok—debreczeni, a püspökladány—nagyváradi, steinbruck—sziszeki és zágráb—károlyvárosi vonalra. A Dunagőzhajózási társaság megegyezett a kormánynyal, hogy a mohács—pécsi vasút a társaság költségén mint államvasút felépítessék. 1858-tól számított 90 évre engedélyt kapott egy pénzcsoport 1855-ben — melyből később az osztrák államvasúttársaság lőn — a Marchegg—Szolnokra és Szegedre vezető pályára, a szeged—temesvárira, Temesvárról a Duna felé építendő vasutra, mely Oraviczán át lissava—báziási vonalhoz csatlakozik, továbbá a Lissaváról Oraviczán és Báziáson átvonuló pályára. 1855-ben kapta még meg e konzorczium a Bécstől Bruckon át vezető vasútnak Új-Szőnyig való folytatási jogát. Engedélyt adtak még a következő vonalakra: Bécs-Ujhely—Sopron, Steinbruck—Zágráb—Sziszek, a Pragerhof—Nagykanizsa—Székesfehérvár—Buda, a székesfehérvár—új-szőny—sopron—kanizsai vonalra. Engedélyeztetett a cs. k. déli állami, lombard—velenczei, és a központi olasz vasúttársaság, melyek $5^{1}/_{5}$% kamatbiztosítást kaptak.

A tiszavidéki vasútcsoportnak 1856-ban a következő vasútvonalakra adtak engedélyt: Pest—Miskolcz, Miskolcz—Kassa, Miskolcz—Tokaj—Debreczen, Arad—Szolnok: elsőbbséget nyer még e társulat a Kassától Galiczia felé vezetendő vonalra s az Olaszfaluig vezetendő szárnyvonalra. A kamatbiztosítás szintén $5^{1}/_{5}$%.

1864-ben Aradtól Alvinczen át Károly-Fehérvárig engedélyeznek egy vonalat, majd 1863-ban Pest—Salgótarján és Losoncz—Beszterczebánya között. Végül 1863-ban a kormány, azzal a szándékkal, hogy később magánvállalatnak adja át, elkezdte építeni az alföld—fiumei vonalat.

Az engedélyek alapján megnyiltak:

Év	Vasút	Klm	Év	Vasút	Klm
1850.	Vácz—esztergomi	44	1854.	Félegyháza—szegedi	60
1851.	Esztergom—pozsonyi	134	1855.	Bruck—győri	78
1851.	Czegléd—félegyházi	58	1856.	Győr—ujszőnyi	37

Év	Vasút	Klm	Év	Vasút	Klm
1856.	Báziás—oraviczai	63	1862.	Rákos—kőbányai	1
1857.	Mohács—pécsi	56	1862.	Steinbruck—zágráb—sziszeki	74
1857.	Szeged—temesvári	112	1863.	Oravicza—aninai	33
1857.	Szolnok—debreczeni	125	1865.	Zágráb—károlyvárosi	49
1858.	Püspökladány—nagyváradi	68	1865.	Sopron—kanizsai	166
1858.	Temesvár—jassenovai	94	1867.	Pest—hatvani	68
1858.	Szolnok—aradi	143	1867.	Kőbányai összekötő	1
1859.	Debreczen—miskolczi	136	1867.	Hatvan—salgótarjáni	56
1860.	Kanizsa—pragerhofi	57	1867.	Tótmegyer—surányi	10
1860.	Székesfehérvár—ujszőnyi	81	1868.	Pécs—barcsi	67
1860.	Miskolcz—kassai	84	1868.	Mezőkeresztúr—barcsi	70
1861.	Buda—kanizsai	221	1868.	Arad—gyulafehérvári	211

Tagadhatatlan azonban, hogy e vasutak a magyar érdekekre nem voltak a kellő tekintettel, a mi a hátrányos teherdíjszabásban nyilvánult. Mindenesetre meg volt azonban a lehetőség a forgalom lebonyolítására, s aránytalanul nagy volt a haladás a közelmulttal szemben, ha túlzás is az, a mit báró Bach egy képmutató röpiratában a következőkben mond: «Nincs ország Európában, mely az ámuló jelenkor elé a kulturfejlődésnek nevezetesebb és gyorsabb folyamatát állítaná, mint a magyar királyság. A császári koronának korábban is egyik legszebb gyöngyét képezte. Ennek a gyöngynek nagyobb fénye a császári korona fényét is növeli; nem akadhat osztrák hazafi, ki a birodalom emez annyira fontos részének emelkedésében büszkeségét és örömét ne találná, s nem érezné szivét kettős vonzalommal feléje ragadtatni.» Egyébiránt Deák Ferencz szerint «a tizenkét évi abszolutizmus megrontotta az állam organikus életének minden műszereit, elköltötte három vagy talán több következő generácziónak jövedelmét, kizsarolta az életerőt, földhöz verte az ipart s kereskedést». Nem az osztrák befolyás idézte tehát elő a haladást; az csak a haladás nagyobb intenzivitását csökkentette s hátráltatta.

Az útépítészet terén fontos változtatások tétettek: a magyar helytartótanács egy országos útépítési alapról gondoskodott, melybe a munkaváltság, hídvám, birság az utak fentartására szánt összeg s egyéb jövedelem is befolyt. Így ez alap mintegy bérlőjévé vált az állami utaknak, mi által a készpénz egy része megyei utakra volt fordítható. Ez az összeg 1865-ben 458,282 frtot, 1866-ban 614,621 frtot, 1867-ben 541,997 frtot tett ki. A közmunka tekintetében a következő adatokat adhatjuk egyes években:

	Igás közmunka kétfogatú	egyfogatú	Kézi napszám
1861—62-ben	2.505,623	—	4.364,187
1863—64-ben	2.396,380	8,357	4.924,272
1865-ben	1.369,956	49,234	4.971,240
1866-ban	1.356,244	71,746	4.758,027

1853-ban megpróbálta Ausztria az útvámokat behozni, de ezek oly nehézségekbe ütköztek, hogy már a következő évben megszüntek. Az elmaradt útvám fejében követelt az osztrák kormány évenkint mintegy 500,000 kézi és 200,000 kétfogatú igás napot, míg a fennmaradó rész megyei utak építésére használtatott: egyébiránt ezen egyenérték czímén például 1861-ben Magyarország készpénzben 368 ezer frtot fizetett.

1851-ben jutottak a közúti fővonalak állami kezelés alá; 1852-ben azok kiterjedése 4598 klm. volt; ezen szám 1866 végére 5162 klm.-re növekedett. 1852—1866 között az utak fentartása 33.450,000 frtba került, míg az új utak építésére 4.600,000 frtot adtak ki. Az állami kezelés alá nem vett utak hossza 1865-ben 13,130 klm. volt.

1850-ben a posta az osztrák kereskedelemügyi minister hatáskörébe került. A hivatalos nyelv a német lett. Az 1837-iki osztrák postatörvény határozmányait Magyarországra is kiterjesztették, azzal a különbséggel, hogy az utasok szállítása nem volt a posta kizárólagos joga. Az összes postahivatalok megbizattak pénzküldemények s csomagok közvetítésével. A levelek bérmentesítése bélyegjegyekkel, úgyszintén a pénz utalványozás 1850-ben kezdődik; a hirlapbélyeg 1852-ben honosíttatott meg. 1859-ben hozták be az express kézbesítést, 1860-ban a csomagok utánvételezését. 1865-ben szabályoztatott a portó, még pedig olyformán, hogy helybe egy latért 2, ajánlásért 3, vidékre 10 mértföldig 3, 10—20-ig 6, és 20-on felül 9 krt fizettek: bérmentetlen levélért további 3 krt fizettek. Az osztrák értékű pénz meghonosításakor, vagyis 1858-ban, a helyi leveleknél latonkint 3, a vidékre szólóknál távolság szerint 5, 10 és 15 krt fizettek, az ajánlásért viszont 5, illetve 10 krt. A távolság szerinti megkülönböztetés végre 1866-ban eltöröltetett, s Ausztria és Magyarországon belül mindenfelé 5 kr. lőn a bélyegdíj a leveleknél. 1867 május 1-én jutott vissza újra a posta magyar kezelés alá.

A távirda meghonosítását hazánkban az osztrák kormány eszközölte: 1847-ben épült ki a Marchegg és Pozsony közti vonal, mely az első távirdai összeköttetést létesítette hazánkban.

1867-ben már a magyar kormány 8155 klm. hosszú vonalat vett át, melyen a dróthosszúság 16,737 klmt tett ki. A távirdai állomások száma volt az állami táviratok részére 181, a magántáviratokra 145, a táviratok száma pedig kitett 1.174,000 drbot. Egyébiránt magánosok használatára a táviratozás csak 1850 február 15-ikén engedtetett meg; addig csak az állam szolgálatára állt az fönn. A táviratdíj egy legföljebb 100 szóból álló táviratra 2 p. frt kezelési díj, s 24 p. kr. kézbesítési díj volt, a mihez még járult mértföldenkint 20 szóig 5 kr., 21—60 szóig 15 kr. Esti 9 órától kezdve reggeli 7 óráig viszont a díjak kétszerese volt fizetendő. A díjak csak 1867-től kezdve egyszerűsbödtek, s olcsóbbodtak. A posta- s távirda fejlődése óriási jelentőségű volt közgazdaságunkra: kiszámíthatlan azon előny, melyet azok működése nyujt. Az üzleti élet nélküle nem fejthetne ki kellő tevékenységet; csak a postaforgalom gyors lebonyolítása tudja a gyors elintézést igénylő ügyletek eredményességét biztosítani, melyet a táviratozás harmonikusan kiegészít. Nem napjainkról beszélünk; hisz a posta s távirda működése most már nélkülözhetlen. Most tárgyalt korszakunkban még csak kezdte az üzleti élet megismerni a távirda, s a gyors postaforgalom lebonyolításának előnyeit; a mind nagyobb lendületet kifejtő üzleti tevékenység rohamosan igyekezett vállalatait ezek felhasználásával jövedelmezőbbé tenni. A posta- s távirdaforgalom emelkedése mindig a közgazdasági élet nagyobb erőkifejtésével jár karöltve.

Hogy valami nagy arányú a magyar gazdasági viszonyok fejlesztése nem lehetett, azt a rossz pénzügyi visszonyok a legjobban mutatják. Ausztria szerencsétlen pénzügyi politikája az állam teljes eladósodását vonta maga után. Magyarország a bankrendszer megváltoztatásában látta csak az orvoslást, melylyel ügyei rendezhetők volnának; a bank decentralizálását kivánta, annál is inkább, mert a bank hivatalos kimutatásai szerint, anyagi erejének csak huszadrészét fordította hazai vállalataink felsegélyezésére.

Ausztriának minden ténykedése rengeteg pénzbe került: a krimi hadjáratban alig volt valami szerepe, s mégis 139 millió forintnyi deficzitet mutatott fel az 1855-ik év. A magyar szabadságharcz alatt Ausztria államadóssága 1200 millió volt, míg 1858-ban az 2292 millióra emelkedett, a kamatteher pedig 40 millióról 101 millióra. De Magyarország pénzáldozatai is

nagy súlylyal nehezedtek a népre, melyek nyomasztó volta mind érezhetőbbé vált. A szabadságharcz önkéntes adományoktól eltekintve 64 millióinyi papirpénzzel tartatott fenn, az értéktelennek nyilvánított bank- és pénzjegyekben szenvedett veszteség 60 millióra ment. Mindenesetre nagy összeg, de érdekeink méltánylása, fejlődésünk elősegítése esetén mindez könnyen vált volna kipótolható. E helyett azonban terheink emelődtek: 1848 előtt a közterhek — hadi, házi adó, szabadkirályi és 16 szepesi város adója, a főpapok várépítési segélye — alig tettek ki tíz milliót Erdély nélkül. 1854-ben a különféle egyenes adókból a magyar korona országaiból befolyt 27.532,194 forint; még pedig földadóból 18.298,579 frt, házadóból 1,803,401 forint, kereseti adóból 5.048,482 frt, jövedelmi adóból 1.801,295 forint, zsidó adóból 109,091 frt, hadi sarczból 357,961 frt, kereskedelmi, ipar- s védjegyadóból 96,770 forint, s malomadóból 16,615 frt. Igaz azonban, hogy 1850 után már az egyenlő teherviselés elve volt az irányadó szempont. De a most említett adókon kívül voltak még a közvetett adók is, melyek 1854-ben meghaladták a 45 milliót, két év mulva az 55 milliót.

Az állam pénzügyleteit a bank bonyolította le, aktiváinak legnagyobb részét az állam tartozása képezte. Ép ez utóbbi volt az oka, hogy a bankjegyek érczfedezése minimalis volt: 1825—1841 között 20·61—45·67%, 1842—1847 között 32·08—44·96% volt az arány, 1848-ban 13·65%, 1849-ben 12%. A katasztrófa kitört 1848-ban, midőn az osztrák államadóssági kötvények nagy tömegben folytak vissza. A bank érczkészlete márczius 14-től junius 16-ig 14.041,017 frttal hanyatlott. Május 22-ikén mondták ki a bankjegyek kényszerforgalmát, de a pénzügyi bajok nem csökkentek: egy év alatt a bank érczkészlete 70·24 millióról 30·42 millióra szállt le, s a pénzügyi bajok a maguk egészében léptek föl.

Az állam hiteligényeit a bank által fedezte, melyek pedig a kedvezőtlen politikai viszonyok folytán mind nagyobb mérveket öltöttek.* 1842-ben kezdett a kormány központi pénztári

* A negyvenes évek végén az európai államok adóssága és bevétele volt:

	Év	*Államadósság 20 forintos*	*Év pénzláb*	*Bevétel*
Anhalt-Bernburg	1848.	2.385,750	1848.	945,000
Anhalt-Dessau	1849.	1.745,500	1849.	1.007,530
Anhalt-Köthen	1848.	6.492,375	1847.	630,000

utalványokat kibocsátani, melyek 3%-al kamatoztak: ezen utalványokat a bank mint bizományos kezelte. Kezdetben 5 millióra volt tervezve a kibocsátandó utalványok értékösszegének maximuma, de az 1848-ban 10 millión felül emelkedett, s így e czímen az állam tartozása a bankkal szemben ily összegre rugott már 1848-ban. Ez évben különben a viszonyok a bankra nagyon válságosan alakultak; érczkészlete megcsappan, s nem sikerül annak szaporítása azzal a hitelműveleti tervezettel sem, melyet a gmundeni sóbányák alapján akart megszerezni. Az állam ugyanis rendelkezésére kivánta e bányákat bocsátani, hogy azokra 45 millió frtnyi jelzálogos kölcsönt szerezzen a külföldi piaczokon; ez azonban nem sikerült. Az állam ekkor maga bo-

	Év	Államadósság 20 forintos pénzláb	Év	Bevétel
Baden	1849.	37.309,528	1847.	20.647,820
Bajororszag	1848.	105.292,422	1849.	26.447,005
Belgium	1848.	241.187,210	1848.	47.044,900
Braunschweig	1845.	14.204,185	1848.	2.991,505
Bréma	1845.	4.000,000	1849.	1.217,602
Dánia és Holstein [1] 1847. illetve	1849.	123.174,063	1849.	12.006,572
Frankfurt	1849.	5.768,384	1849.	767,484
Francziaország	1849.	2,534.392,048	1849.	564.692,802
Görögország	1848.	31.807,777	1846.	4.828,766
Nagybritannia	1847.	7,851.150,000	1850.	522.620,000
Hamburg	1848.	51.562,500	1849.	5.184,320
Hannover	1848.	34.850,941	1850.	11.198,230
Hessen	1840.	2.463,949	1848.	6.471,230
Hessen nagyherczegség	1849.	4.583,333	1850.	6.496,295
Hessen-Homburg	1849.	1.253,605	1850.	790,926
Hohenzollern-Hechingen	1848.	320,000	1849.	160,000
Hohenzollern-Sigmaringen	1848.	83,333	1849.	180,000
Joni szigetek	1842.	1.544,500	1845.	1.202,360
Lichtenstein [2]	—	—	1848.	22,000
Lippe-Detmold [2]	—	—	1848.	408,333
Schaumburg [2]	—	—	1848.	322,500
Lübeck	1849.	3.430,607	1849.	470,782
Lucca	1847.	400,000	—	—
San-Marino [2]	—	—	1848.	13.000
Mecklenburg-Schwerin	1849.	14.585,457	1849.	2.906,196
Mecklenburg-Strelitz	1848.	1.800,000	1848.	457,500
Modena	1848.	700,000	1848.	1.300,000
Nassau	1848.	1.250,000	1848.	2.591,189
Németalföld, Luxemburg és Limburg	1848.	998.255,928	1849.	57.353,852

[1] Lauenburggal. — [2] Nincs államadósságuk.

csátott ki azokra 30 milliónyi jelzálogkötvényeket állami szükségletek rendkivüli uton való fedezése czéljából. Ugyanezen évben a pénzügyministert a birodalmi tanács 20 milliónyi államkölcsön felvételére hatalmazza föl, s ezen összegből a banktól hat millió frt volt felvehető. A bank érczkészlete az 1847-ik évi 70 millió frtról, leszállt 30 millióra, míg bankjegyeinek összege 218 millióról 222 millióra, a banktartozás viszont 126-ról 178 millióra emelkedett. S mind e mellett 1848-ban az állam az európai bonyodalmak, politikai zavarok hatása alatt 20 millió frtnyi kamatnélküli kölcsönt volt kénytelen a banktól felvenni, melynek biztosítására szolgáltak az északvasuti jelzálogkötvények, továbbá a bécs—gloggnitzi vasuti részvények. Elmond-

	Év	Államadósság 20 forintos pénzláb	Év	Bevétel
Ausztria	1849.	1,358.199,631	1849.	160.967,032
Oldenburg	1849.	1.530,000	1849.	1.501,740
Papi állam	1847.	123.978,876	1847.	20.884,909
Parma	1847.	1.536,000	1847.	2.400,000
Portugalia	1849.	196.309,740	1850.	22.460,666
Poroszország	1849.	244.292,166	1849.	141.261,570
Reuss	1848.	180,000	1848.	560,100
Oroszország	1849.	994.392,109	1849.	141.708,000
Szászország	1848.	34.525,628	1848.	8.697,972
Sachsen-Altenburg	1849.	1.851,369	1849.	842.124
Sachsen-Coburg-Gotha	1849.	3.808,549	1850.	212,183
Sachsen-Meiningen	1848.	3.557,858	1848.	1.006,480
Sachsen-Weimar	1844.	7.193,859	1850.	1.172,596
Sardinia	1849.	126.833,333	1849.	48.255,940
Schwarzburg-Rudolstadt	1845.	99,928	1849.	208,333
Schwarzburg-Sondershausen	1848.	377,226	1850.	278,550
Svédország [2]	—	—	1849.	11.479.411
Norvégia	—	—	1848.	5.974,540
Svájcz [2]	—	—	1848.	314,577
Szicilia	1848.	182.613,333	1847.	43.481,666
Spanyolország	1848.	10,213.737,461	1849.	540.857,912
Toskana [2]	—	—	1847.	8.368,299
Törökország	1848.	100.000,000	1847.	30.000,000
Waldeck	1848.	900,000	1847.	375,000
Würtemberg	1849.	31.860,576	1848.	9.058.173

Ausztria, melyben Magyarország adatai is benfoglalvák, bevétel tekintetében a negyedik helyet foglalja el, de államadósságairól is ez mondható. Roppant összeget tett az már ki ekkor, jeléül annak, hogy a politikai viszonyok ziláltsága, a pénzügyek romlásával jár.

[2] Nincs államadósságuk.

hatjuk tehát a fentiek alapján, hogy úgy az állam, mint a bank állapota nagyon roszra fordult. Pedig a továbbiakban a helyzet épen nem javult. Hisz 1849-ben 3%-os utalványok bocsáttattak ki rendkivüli szükségletek fedezetére, melyeket úgy a bank, mint az állampénztár elfogadott, s melyek kényszerfolyammal láttattak el, akár csak a Magyarország jövedelmeire kibocsátott egy forintos utalványok. Így az állapot meglehetős zavaros volt, a mi azonban a szabadságharcz leverése után egyszerűsbittetett. Elhatároztatott ugyanis, hogy a 3%-os 50 millió frtnyi pénztári utalványok továbbra is mint ilyenek maradnak érvényben, míg ellenben a többi állami tartozás melynek összege 96.948,768 frt volt, egyesíttetett s 2%-os kamatu kölcsönné pengő pénzben alakittatott át. Ez az összeg 7.500,000 forint kivételével még 1849-ben kifizettetett.

A 3%-os pénztári utalványoknak a forgalomból való kivonására 3%-os birodalmi kincstári jegyek bocsáttattak ki 1850-ben, de még ugyanezen évben hasonló, bár kisebb értékű kamatozatlan jegyek is adattak ki. Mindkettőnek kényszerfolyama volt. Egyébiránt az érczpénz hiánya folytán kibocsátott 10 és 6 kros pénzjegyek is kényszerforgalommal birtak.

A különböző papirpénzeknek a forgalomból való kivonására 1851-ben 5%-os kölcsön vétetett fel, úgyszintén jelzálog utalványok is adattak ki 30 millió frt erejéig, a melyből részben az 50 millió frtnyi központi pénztári utalvány váltatott be, úgy hogy ennek összege 37 millió frtra szállt le. Egyébiránt már 1852-ben nagyobb mérvű rendezési kisérletek történtek. A fentebb említett 7.500,000 frtnyi tartozás, mely 1849-ben mint törlesztési hátralék szerepelt, a bank tulajdonában levő 27.268,700 forintnyi papirospénz, s az utóbb jelzett 37 millió forintnyi tartozás egyesíttetett, s 71.500,000 frt értékben 2% kamatozással egy ujabb kölcsön létesíttetett, melynek biztosítékául 1855 október 18-ikáig a gmundeni sófőzde szerepelt, de a mely biztosíték e napon megszünt.

1854-ben azután a pénzjegyek rendezése került sorra. Az államjegyek helyébe bankjegyek lépnek, melyekért az állam szavatol. A bevont államjegyek törlesztésére az állam legalább 10 milliót ad évente az állami jövedelmekből, s a vámjövedelmet adja át a banknak. E mellett már a készfizetések felvétele is terveztetik, melynek előkészitésére érczkészlet beszerzésére is gondolnak. Ennek megkönnyítésére 350—500 millió frt köl-

csön megszerzésére felhívás bocsáttatik ki, úgyszintén elrendeltetik, hogy 1858 augusztus 24-ikére a banknál levő államadósság 80 millióra leszállíttassék. Így azután a bank felvette volna a készfizetéseket. Ez azonban elmaradt; a jól kigondolt tervet ugyanis meghiusították a keleti zavarok. Az állam ujból előleget volt kénytelen a bankból felvenni, mely 1855 végén 100 millióra rugott. Ellenben 155 milliónyi tartozás fedezetére s törlesztésére állami jószágok adattak át a banknak oly formán, hogy a jövedelem, az eladási ár, s a vele kapcsolatos földtehermentesítési kötvények is őt illették: a törlesztés azonban csak lassan haladt előre.

Mindenesetre áll azonban, hogy a pénzügyek rendezésére a mit lehetett megtettek, s ha a politikai zavarok hátráltatólag nem folytak be, úgy aránylag kedvezőbb alakot öltött a pénzügyi helyzet. Sajnos a békés, nyugodt állapot csak pillanatnyi volt, s a zavaros helyzet maradt a kor karakterisztikuma.

1857-ben megköttetett a német egyezmény, melynek 22-ik czikke szerint 1859-től kezdve kényszerfolyammal biró papiros pénzt forgalomban tartani nem szabad. Miután a készfizetések felvételére a hajlandóság meg volt, eme körülmény annak kivitelét csak elősegitette. De hogy a készfizetések felvételét a helyzet parancsolólag nem írta elő, azt az mutatja a legjobban, hogy az annak felvétele után rövidesen megszünt. Megtettek azonban mindent annak elősegitésére. 1855 deczember 28-ikán a pénzügyminister megegyezett a bankkal, hogy a 155 millió adósság törlesztésére átengedi az a 30 milliót, melyet a déli államok, a lombard-velenczei, s a központi olasz vasuttársaságok fizetnek, s az államjavakra eső földtehermentesítési kötvényeket, melyek értéke később 23.074,537 frtban állapíttatott meg. Így azután felvette a készfizetést a bank, a mi azonban nagyon rövid ideig tartott.

Az állam hitelügyei a rendezés eme rövid idejü kisérlete után ujra rosszabbra fordult. Az olasz háboru költségeinek fedezésére az 1859. évi április 29-iki császári rendelet 200 millió forintnyi hitelt engedélyezett, melyre a bank 133 milliót, majd 20 millió frt ezüstöt előlegezett, melynek törlesztésére a bank a következő év április havában 5%-os földtehermentesítési kötvényt, 4%-os északi vasúttársasági s 3%-os Károly Lajos vasúttársasági kötelezvényt, továbbá 5%-os tiszai vasút elsőbbségi kötvényt, 42.275,154 frt névértékben s 34.517,000 forint átvételi

értékben kapott, a mi mellett azonban még mindig 99 millió frt maradt fedezetlenül. Az ezüst kölcsön törlesztésére egyébiránt Londonban 3 millió font sterlingnyi kölcsönt vettek föl.

Belátták azonban, hogy az állam s a bank közötti viszonyt rendezni kell, ha a pénzügyek egészséges irányba való fejlesztését elő akarják mozdítani, s ennek eredménye lőn, hogy az 1862 deczember 27-iki törvénynyel 221.768,734 frtnyi tartozás visszafizetését rendelték el. Ezen összegben volt: 1. a bécsi értékű papirpénz beváltásából fennálló adósság 36.914,955 frttal, mely négy egyenlő részletben 1863—66 között 2%-os kamattal fizettetik vissza; 2. államjavakkal fedezett adósság 87.053,779; 3. az 1859. április 29-iki császári rendelet alapján megszerzett kölcsön maradéka 77.800,000 frt.; 4. a londoni kölcsönre adott előlegek 20.000,000 frttal. A 20 millió forintos kamatnélküli előleget fele részben 1865-ben, fele részben 1866-ban fizetik vissza. Kiköttetik azonban, hogy az 1859-iki kölcsön 80 millióra kiegészítve, az államjavakra felvett kölcsönből, az államnak egy millió forint évi kamat mellett kölcsön adatik, ha a tartaléktőke megfelelő kiegészítése után a részvényesek 7%-os osztalékának kiegészítésére a bank jövedelmének egy része szükséges. Az államjavakra felvett kölcsönből 1863-ban 0·1, 1864-ben 0.3, 1865-ben 0·6 része törlesztetik. Az 1860. évi kölcsönből a bank 123 millió forint ára kötelezvénynyel rendelkezett: ebből 50 millió állami czélokra, 33 millió a banktartozás törlesztésére, a fennmaradó 40 millió kétharmada állami czélokra, egyharmada viszont szintén bank- tartozás törlesztésére fordíttatik. Köteleztetett azonban a bank a tulajdonában levő állampapirokat 1866. végéig értékesíteni, a befolyt pénzt a forgalomból kivonni, ép úgy az állam által visszafizetett összegeket is, s 1867-ben a készfizetéseket fölvenni: erre kötelezte tehát most már az egyezmény s a bankakta. A készfizetések felvétele állandó törekvés maradt, mely azonban a XIX. században nem éretett el; utját állandóan egyengették.

Az ily módon előkészített készfizetések felvétele a gyakorlati életben áthághatlan nehézségekbe ütköztek. A birodalom alapjainak ingatagsága, a politikai helyzet zavarossága, az európai bonyodalmak mind megannyi akadálya volt a pénzügyek rendezésének. Magyarországban a passiv resistentia az adófizetések megtagadására vezetett, melynek zavartalan eszközlését egyébiránt az 1863-iki szárazság s a marhavész is akadá-

lyozta. A németországi állapotok is bizonytalanná tették a helyzetet, Dánia követelése az Elbe-herczegséget illetőleg, s az általános rossz európai közgazdasági állapot, válságos helyzetet teremtettek. Közvetlen eredménye volt a fennálló állapotoknak az 1865 november 23-iki törvényen alapuló 90 millió forintos kölcsön, de meg az állam s bank között megállapított viszonynak megváltozása, helyesebben, a kölcsön visszafizetési módozatának be nem tartása. E tekintetben a helyzet a következő volt:

Év	Tervezet. Az állam visszafizet a banknak frt	%	A bank értékesít értékpapirokból frt	%	Tényleges lebonyolítás Visszafizetett frt	Eladatott az értékkészletből forint	Forgalomban volt bankjegy millió frt
1863.	29.210,998	21·2	5.666,760	21·2	27.468,000	8.017,000	396·6
1864.	22.618,540	16·5	4.810,450	16·5	12.565,000	6.115,000	375·8
1865.	39.359,315	28·7	7.671,510	28·7	32.823,000	4.186,000	351·1
1866.	46.100,291	33·6	8.981,280	33·6			
Össz.	137.289,244		26.730,000		72.856,000	18.318,000	

Mind e bajok mellett 1866-ban az állam az egy és öt frtos bankjegyeket államjegyeknek nyilvánítja, azok összegét 150 millió frtban állapítja meg, s kötelezte a bankot, hogy ezen összeget magasabb összegü bankjegyekben rendelkezésére bocsássa; az ezüsttel való beváltás kötelezettsége alól azonban ez összeget illetőleg felmenti. Ez ellen a bank óvással élt, ép úgy ama intézkedés ellen is, melynek értelmében a pénzügyminister az ujabban nyert 200 millió frtnyi hitelre 60 millió frt hitel megadására készteti a bankot. Mindez a porosz, osztrák, és olasz háború következtében szükségessé vált, a mi azonban az 1867-iki készfizetések felvételét meghiusította. A prágai béke után a fentebb említett 150 millió frt ellenében tényleg államjegyek bocsáttattak ki, sőt a 60 millió fizetése is államjegyek alakjában történt. Mind ezen kívül még 90 milliónyi államjegy bocsáttatott ki, sőt kimondatott, hogy ha a sóbányajegyek összege a 100 milliót el nem éri — ez a kibocsátás maximuma — a hiány is államjegygyel legyen pótolható. Az államjegyek eme ujabb kibocsátását a bank ujabb óvással fogadta, sőt kártérítési igénynyel is lépett föl.

Ilyenformán a készfizetések felvétele helyett, ujra itt volt a papirpénz tömege, s a valuta-rendezéstől messzebb voltunk mint valaha. Ausztria szerencsétlen keze nemcsak politikailag, de pénzügyileg is szerencsétlen helyzetet teremtett. Az állam

helyzete rossz volt, s rossz volt a banké is, mely utóbbinak szintén az állam volt az okozója. A rossz pénzügyi állapot azután visszahatással volt az egész közgazdasági helyzetre, mely tulajdonkép a korszak végén már az előző bűnök expiálását, a helyzet orvoslását várta. Folyton a jövő javult helyzete lebegett mindenki előtt; ez adott erőt a jelen bajainak kiheverésére, ez adott bizalmat a jövő egészséges alakulásához. A következmények azonban megmutatták, hogy a pénzügyek javulásába vetett hit mennyire ingatagon volt alapozva.

A gazdálkodás helyzete előnyös nem volt: a birtokosok eladósodtak, nemhogy vagyont szereztek volna, jóllehet az árak emelkedtek, sőt időnkint magasak is voltak. Igaz azonban, hogy ez állandó nem volt. Az 1848-iki események az árakra nem igen gyakoroltak befolyást, de az 1849-iki év hatása alatt már a gabona ára emelkedett, s a világosi katasztrófa idejében állt az a legmagasabban. A szabadságharcz lezajlása után azonban azok ujból hanyatlottak. Nemsokára beállt a krimi háboru, mely az árakat rendkívül felszökkentette. Áll ez különösen egyes hónapokban: az 1854-ben Pétervárra küldött ultimátum hozott erőteljesebb emelkedést ez irányban, a mi oly erőteljes árjavulást eredményezett, a milyenre a Napoleoni háboruk, s az ugyanekkorra esett pénzzavarok óta példa nem volt. Az 1854 szeptember 26-iki hadüzenet már nem is hozott további emelkedést, mert a háborus állapot az árakban már előre eszkomptáltatott. Majd azonban 1856-ban, midőn az orosz kabinet elfogadja a nyugati hatalmak követeléseit, kezdenek visszamenni az árak, s a bécsi konferentia, majd a párisi békekötés után lényegesen meggyengülnek. Ujból csak az 1859-iki olasz háboru szökteti fel némileg azokat rövid időre, a mi a villafrancai békével nem ér végett, mert a következő években is meglehetős árakat találunk. Az 1865-iki alacsony árakat az osztrák-porosz háboru hatására 1866-ban nagyobbak váltották fel: különben a gabona áremelkedésnek most néhány évig az általános konjunkturák is kedveztek. Az árak tehát egyes években nagyon is jók voltak, de ez maga nem volt képes a helyzetet megváltoztatni, mert hisz a termelés nagysága, a termés átlagok, nagyon sok kifogásra adtak okot. Különben ne feledjük, hogy a század rossz terméseinek aránylag nagy része esett e korra. Így a század rossz évei a következők: 1811-ben a szárazság teszi tönkre a termést, 1814., 1815. és 1816-ban ujra igen rosszak a termések,

1841-ben aszály van, marhadög s vizáradás, 1846-ban májusi dér majd szárazság, 1852-ben szárazság, 1853-ban ujra rossz termés, 1863-ban szárazság s 1866-ban fagy. Korszakunkban tehát négy év határozottan rossz termést adott, jóllehet a többiek sem adnak valami nagy átlagokat.

Ilyen a mezőgazdasági helyzet, s hasonló a közgazdasági helyzet is, mely a segítségre nagyon rászorult volna.

De nézzük hazánkra való közvetlenebb hatását a banknak, nézzük mennyire folyt be a hazai üzletviszonyok javítására, s a közgazdasági állapot reformálására.

1851-ben kapott Magyarország bankfiókot leszámítolásra 2.000,000 konvencziós forinttal; 1854-ben ugyanily összeggel kölcsönüzletet is közvetített, de ugyanekkor a leszámítolási üzlet 4.000,000 forinttal folytatódott. A magyar viszonyok tehát nagyon is csekély mértékben vétettek tekintetbe: bizonyos azonban, hogy már kezdtek azokra némi tekintettel lenni. Brassó is kapott bankfiókot 500,000 forint alaptőkével mindkét üzletágban, majd megnyílt a kassai bankfiók 100,000, a temesvári, nagyszebeni s zágrábi 500,000 forint alaptőkével de mind csak kölcsönüzletre berendezve. A leszámítolási üzlet elkezdődött Kassán és Zágrábban 1878-ban, Nagyszebenben 1868-ban, Temesvárott 1856-ban. Ez utóbbi évben különben Debreczen s Fiumében is létesültek fiókok leszámítolásra 500—500,000 forinttal. De hogy érdekeink mennyire elhanyagoltattak, azt mi sem mutatja jobban, minthogy pl. 1856-ban az osztrák bankfiókok 14.962,500 forintnyi dotatiójával szemben a magyarok csak 4.725,000 forintot kaptak, 1866-ban viszont a 24.850,000 forintnak 6.830,000 forint áll szemben a leszámítolási üzletnél. 1854-ben meghonosodott nálunk az előleg üzlet, mikor is 22·3 % volt a magyar fiókok dotatiója, vagyis 4.305,000 forint, míg 1858-ban leszállt ez 511,980 frtra, vagyis 6·2 %-ra; 1866-ban viszont 21·7 %-ot tett az ki, vagyis 2,500,000 forintot. Magyarország tehát mostoha gyereknek tekintetett, melynek morzsalékokkal is meg kelle elégedni.

A leszámítolt váltók és értékek álladéka összességükben még csekélyebb részesedést mutatnak, úgy hogy hazánk háttérbe szorítása itt még szembeötlőbb. Igaz, hogy olykor emelkedés is észlelhető, de ha nem tévesztjük szem elől, hogy az 1859. s 1866-iki százalékos emelkedés hazánkban csak látszólagos, vagyis absolute véve fenn nem áll s csak az osztrák ada-

tok visszaesésére lehet visszavezetni, úgy nagyban egészben elmondhatjuk, hogy 1866-ban ott állunk, mint tíz évvel azelőtt, s javulás épen nem konstatálható. Nemcsak az osztrák állapotokhoz képest dotáltatnak fiókintézeteink rosszul, hanem hazai viszonyainkhoz képest is.

A lombard hitel sem mondható kielégítőnek, de ennek egyik főoka ama körülményben rejlik, hogy ingó értékeink csekélyek voltak: egyébiránt a bank magyar értékeket nem is fogadott el s úgyszólván csak az állami s a földtehermentesítési kötvények jöttek tekintetbe.

Az osztrák bank politikája a nemzeti kivánalmaknak, a nemzeti követelményeknek tehát távolról sem felelt meg; ezért is egymást érik a javaslatok a banküg rendezésére. Gróf Dessewffy Emil propositiója egyike a legkiválóbbaknak: szerinte «a banküg szervezete hiányos, mert a papírpénz kibocsátása nincsen határozott korlátok közé szorítva s az ezüstpénz elszivárgása ellen semmi gát nem létezik; mert a bank inkább bécsi, mint ausztriai bank, minthogy fiókjainak mind alaptőkéje, mind kezelése elégtelen, végre pedig mert a tapasztalás úgy mutatta, hogy a bécsi bank mostani szervezete mellett akármikor is azon csatornává válhatik, melyen keresztül az ép kormányon levő pénzügyminister a közönséget végtelen papírpénz mennyiséggel elárasztháta.» Az érczpénz hiányát pótolni sokféleképen tervezték, de mint Dessewffy mondja, az mind hiábavaló volna, mert az érczpénz a külföldre folynék. Beruházásokat kell eszközölni, a vállalatokat kell szaporítani, melyek a meggazdagodás legbiztosabb eszközei. «Számtalan érdek létezik, mely közvetlen ápolásra szorul; a hitelszükségletben sok fokozat van, miként annak a hitelengedésben is lenni kell; számtalan érdekre akadunk, mik a börzeforgalommal semminemű összefüggésben nem állanak; ily nagy birodalomban tömérdek apró heverő tőke található, miket több-nagyobb gyűlhelybe kellene szivárogtatni, hogy abból, mint kisebb pénzfolyók kiömöljenek s ugyanoda visszafolyjanak. A pénz mozgalma köralakú s minthogy egyedüli czélja és haszna keringésben áll, annál üdvösebb hatással leend, minél gyakrabban futja meg körútját.» Gróf Dessewffy tervezete szerint angol mintára az osztrák nemzeti bank továbbra is megmaradna, de mellette országos bankok volnának felállítandók, melyek között 101½ millió forintnyi jegykibocsátás osztatnék ki. A maximum a következőkép osztódnék meg országrészenkint:

Magyarország (Pest)	25	millió frt
Csehország (Prága)	12	« «
Lombardia (Milano)	14	« «
Galiczia (Lemberg)	11	« «
Velencze (Velencze)	8	« «
Morvaország (Brünn)	5½	« «
Erdély	4½	« «
Partvidék és Dalmáczia (Trieszt)	6	« «
Stájerország (Grácz)	3	« «
Felső-Ausztria (Lincz)	3	« «
Szilézia (Troppau)	2	« «
Horvát-Tótország és a katonai végvidék (Zágráb)	3½	« «
Illyria (Klagenfurt)	2	« «
Tirol és Voralberg	2	« «
Összesen	101½	millió frt.

A bankfedezetet e tervezet is a Peel acta szerinti rendszer alapján tervezte. A Peel rendszer mibenléte a következő: 1694-ben, az angol bank alapításakor általában véve kimondatott, hogy a bank köteles jegyeit beváltani, de a törvény külön bankfedezetet nem ír elő. 1797-ben azonban a beváltás kötelezettsége alól a bank felmentetett, minek következménye volt, hogy a kormány a bankjegykibocsátást szabályozni óhajtotta. A szabályozásra kétféle terv volt, az egyik szerint, mivel a bankjegyek értéke a kibocsátott jegyek mennyiségétől függ, ezt úgy kellene szabályozni, hogy mennyisége úgy változzék, mint az érczpénz mennyiség, vagyis ha a bank pénztáraiban az érczkészlet apad, úgy a bankjegyforgalom is emelkedjék s ellenkezőleg csökkenjék. Fedezet nélkül azonban maradhat annyi bankjegy, amennyire a forgalomnak szüksége van. Ez a forgalmi rendszer. A másik terv szerint a bankjegyek könnyen értékesíthető követelésekkel fedeztessenek, mikor is a bank csak annyi bankjegyet hozhat forgalomba, a mennyire ép szüksége van a forgalomnak. Mivel 1833-ban a bankjegyek törvényes fizetési eszközöknek ismertettek el, a bankfedezet szabályozása szükségessé vált, a mi 1844-ben a forgalmi rendszer alapján Peel által hajtatott végre. E szerint az angol bank jogosítva lett oly mennyiségű fedezet nélküli bankjegyet forgalomban tartani, a mennyivel az állam adósa volt: ez 14 millió font sterlinget tett ki. A többletet fedezni tartozott. Hátránya e rendszernek, hogy a jegykibocsátást megnehezíti, minek következménye lett, hogy a bankaktát kénytelenek lettek válságos időkben felfüggeszteni.

A Peel-féle elvek alapján tehát a bankok tekintetében kimondatnék, hogy a bank vagyonával nem fedezet bankjegyek törvényes keletű folyópénzzel fedeztetnének. A fedezet érczen kívül a nemzeti bank jegyei is lehetnének az országos bankoknál, ha azok törvényes fizetési eszközt képeznek. Az országos bank alaptőkéje a fenti 101½ millió maximális összeg kétharmada volna. Az országos bankok a legnagyobb ellenőrzés alatt állanak, hogy így biztosságuk kétségen felül álljon.

Weninger a több bankrendszert tartja czélhoz vezetőnek, vagyis a bankszabadság rendszerét véli elfogadandónak. Ezzel szemben Wodjaner a bankegység elvét mondja a legczélhozvezetőbbnek, mert a mellett Peel rendszere is felállítható s mert míg a bécsi bank jegyeinek kényszer folyama van, míg az készfizetéseket szakadatlanul nem teljesít addig új bank nem állítható fel, mert az rövidesen kimerítetnék. Érdekes vita fejlődött ki e kérdés körül, melynek folyamán Weninger nagy szakismerettel nyilatkozik s többek közt azt mondja, hogy «az ellenfél okoskodása egyfelől elméleti szempontból, másfelől viszonyítva a mi helyzetünkhöz és körülményeinkhez, félszeg s meg nem állható. Az angol currency theoria és a birminghami iskolának elvei egészen más okokból és tekintetekből jutottak a brit bankpolitikában érvényre s azért nálunk legkevesebb alkalmazhatóságuk sincsen; valamint a franczia bankorganisatió sem olyan, melyet az osztrák birodalom pénz- és hitelviszonyaival összehasonlításba lehetne hozni. A valódi, azaz az érczpénzt nem szabad összezavarni a papírpénzjegyekkel, vagy banknotákkal, valamint másfelől maga a papírpénz meg a bankjegy is jól megkülönböztetendő, mert míg az utóbbi (föltéve, hogy nincs kényszerfolyama) igazi hiteljegy, forgalomban levő hitel s értékképviselő, addig a papírpénz rendesen be nem váltható s államilag vagy kényszerforgalmi jognak örvendő bank által forgásba hozott papírjegyekből áll. A szabadbankrendszer, ha a kellő óvatosságok megtartatnak, korántsem veszélyes vagy szédelgésre vezető, mert szédelgő üzérletekre a hitelélet számtalan más utakat, módokat talál; azon hiányokon pedig, melyek netán a többféle bankjegy forgásba kerüléséből stb. keletkeznek, igen könnyen lehet segíteni, végre a Peel acta maga, melyet Wodjaner saját nézetei támogatására felhoz, legkevésbé sem tartalmaz oly elveket, melyek a jegykiadást vagy banküzletet úgy czentralizálni és egyedárúi rámába szorítani akarnák, mint Wodjaner gondolja s

a mellett nem is oly felülmulhatlan remekmű, mely minden kifogáson felül állna, miután mint közismeretű dolog, már több alkalommal s pedig épen oly időkben, minőkre eredetileg számítva vala, fel kelle függesztenie.»

A főkérdésekre Wodjaner rövidesen felelt, hangsulyozva, hogy «Weninger a főkérdést kikerülvén, nem emelte ki eléggé azt, hogy e vitában előkelőleg egy a magyar birodalom területén felállítandó nagy bankról van szó. A Peel acta bármint tekintsük, csakugyan szabadalmazási elveket juttatott érvényre; a mi pedig a bécsi bank actát képezi, ez s a Peel acta közt csakugyan van hasonlatosság, bármit is hozzon ez ellen fel Weninger tanár. Hibás továbbá Weninger elmélete annyiban, hogy egyfelől a már rég elavult tant a bankjegy $^1/_3$ ezüstteli fedezéséről még emlegeti s másfelől a korlátlan kezességet védelmezi a bankrészvényekre nézve, a minek a gyakorlatban foganatja nem lehet, mert oly részvényesek, kik magukat egész vagyonukkal föltétlen kezességre rászánják, nem fognak találkozni soha jelentékeny számban. A bankszabadság rendszerének félszeg következményei felől tanúskodik az amerikai unio igenis szomorú példája s valóban több, mint különös ovatosság és ildomosság szükséges ahhoz, hogy korunkban, hol a szédelgő üzérlet úgyis oly kiváló mértékben szerepel, túlzások és balfogásoktól főleg e téren kellőkép tartózkodjunk.»

Egyébiránt az országos bankok eszméjét Bruck pénzügyminiszter is magáévá tette. A pesti országos bankot, tervezete szerint a kereskedelmi bank és az osztrák hitelintézet alapították volna 10 millió forint alaptőkével (egyelőre hat millió befizetésével), melynek kétharmadát egyenlő részben a két bank adta volna, egyharmadát viszont aláirások útján akarták fedezni.

A pesti kereskedelmi bank ki is dolgozta az alapszabályokat, mely szerint az országos bank 90 évre alakulna, váltókat számítolna le, osztrák állampapirokra, földtehermentesítési kötvényekre, egyes koronaországok, járások, községek, vagy magánosok által s árvaszerű biztosítékot nyújtó kötvényekre kamatozó előlegeket adna, giro üzletet folytat, folyó számlán kamatozó betéteket elfogad, a részvénytőke erejéig előmutatóra szóló s határozott lejáratú pénztári jegyeket bocsát ki. Ez utóbbinak fele részben osztrák értékkel, fele részben a bank székhelyén fizetendő s 92 napnál nem hosszabb lejáratú váltókkal kell fedezve lenni. A bank az országban fiókokat nyithat, a vidéki városok

iparát s kereskedelmét is támogatja s a mezőgazdaságnak is nyit hitelt. E szép programm azonban nem talált gyakorlati kivitelre, mert az osztrák nemzeti bank szabadalma 1866-ig tartott. S így folytatódott az eddigi baj; így a készfizetések hiánya, mely az 1848-iki események hatása alatt kezdődött az osztrák nemzeti banknál, vagy ott volt az agio, a mi különben emelte a kivitelt s a mezőgazdasági termények árát, de az általános gazdasági hanyatlást ellensúlyozni képes nem volt. Minden legkisebb külbefolyás nagyban éreztette hatását az agionál, úgy hogy az folytonos s nagymérvű ingadozást mutatott. 1848—1855 között az agio ingadozása a következő képet mutatja százalékokban:

	Évi átlag	*Havi átlagok ingadozásai*
1848-ban	10·12	4.00—15·35
1849-ben	13·00	6·75—21.25
1850-ben	18·12	11·37—28·75
1851-ben	25·75	19·00—32·50
1852-ben	19·75	13·75—24·37
1853-ban	10·62	9·00—15·50
1854-ben	27·75	19·00—36·50
1855-ben	21·62	11·25—28·25

Az ágio rendezésére a valutakérdés megoldása lett volna a leghivatottabb. Ennek megtételéhez Bruck pénzügyminiszter 1858-ban tette az első komoly lépést. Az állami tartozások az osztrák nemzeti banknál részben törlesztettek, úgy hogy az 1858 őszére már 120 millióra szállt le: a valutarendezés egy másik eszköze a bankjegyek megszorítása, nem mutatkozott helyesnek. Mindazonáltal az agio kérdése normálisabb lőn: 1856 elejétől csökkent az ágio, úgy hogy 3—7·87% között ingadozott, míg 1858-ban mint legalacsonyabb százalékot októberben 0·25-öt találunk, de deczember 2·75%-kal végződött. A bank 1858 szeptember 6-tól deczember 31-ig — mint említettük — megkezdte a részleges készfizetéseket, de jóllehet április 25-ig korlátlanul kellett volna azt folytatnia, e tekintetben konszolidált viszonyokra nem akadunk. Oka volt ennek az, hogy az egész kifizetés jórészt csak a látszat kedvéért rendeltetett el — jóllehet azt részben a helyzet is követelte, melyre már utaltunk — mert azt hitték, hogy így a bizalom visszatér, s a bankjegyeket nem váltják be. Ez az eset azonban nem állt be: különben is az 1859-iki olasz háboru véget vetett a valutarendezési kisérleteknek, s az április 11-iki patens

beszüntette a készfizetéseket. Sőt egy rendelet — a mint azt már hangsulyoztuk — felhatalmazta az államot, hogy a banktól 200 millió frtnyi kölcsönt vegyen föl az állami jószágok lekötése mellett, mely e czélra 5 frtos bankjegyeket volt jogosítva kibocsátani. Így azután a nagy agio ujra megjelent, s ingadozott folyton roppant mértékben: 1859 áprilisban 17% volt az ezüst agio, míg májusban 41·25%-ra szökött, juniusban 41·37% maradt, de juliusban leszállt 23·75, augusztusban 16·50%-ra, míg ettől kezdve emelkedett, úgy hogy 1860 deczemberben ujra 41·12%-on volt. 1861 januárban érte el a maximumot 50·5%-ot, s az évi átlag kitett 41·75%-ot; 1862 nyarától kezdve a csökkenés állandó — némi emelkedésekkel megszakítva. 1863-ban a havi átlag 10·37—19·25% között ingadozott, 1864-ben 13·50—20·37% között. 1865 januárban 14·62% volt az agio, deczemberben 5·75%, míg 1866 februárban már csak 2·37%-ra akadunk, a mi ismét összefüggött a valutarendezéssel. Ez évben különben a bankszabadalom is lejárt, mit 10 évre, vagyis 1876 végéig hosszabbítottak meg, mely idő alatt a bank kizárólagos jogot nyert bankjegyek kibocsátására, de köteleztetett bankfiókok felállítására is. Kimondatott, hogy a bank köteles jegyeit érczpénzre beváltani a tulajdonos kivánságára, ha csak a bankjegybeváltás törvényesen nem szüntettetik be. A bank tartozik az érczkészletnek a bankjegyekhez való oly arányáról gondoskodni, mely kötelezettségeinek teljesítésére teljes garanczíát nyujt. A 200 millió frton felüli jegyek fedezetének feltétlenül meg kell lenni ezüstpénzben vagy ezüstrudakban; úgyszintén annak az összegnek is, melylyel a forgalomban levő bankjegyek az érczkészletet meghaladják vagy értékpapirokkal, vagy földtehermentesítési kötvények beváltott szelvényeivel, vagy a bank elidegenítésre alkalmas zálogleveleivel (20 millióig, mely azonban csak névértéke $^2/_3$ részeig szolgálhat fedezet gyanánt) kell fedezve lenni.

Az állam adósságai fokozatosan törlesztettek, úgy hogy 1865 végén az 144·29 millió fokra csökkent, s így a 80 millión kívül csak 64 millió volt már törlesztetlen. A bankjegyek menynyisége mindjobban csökkent, míg az érczkészleté és érczváltóké emelkedett; 1866 márczius végén már csak 325.98 millió volt a bankjegyforgalom, míg az érczkészlet s váltók 132·2 milliót képviseltek. Az ekkor beállott háború (Porosz- s Olaszországgal) azonban ismét halomra döntötte a valutarendezést: a május 5-iki rendelet a már említett 150 milliónyi államjegy kibocsátását enge-

délyezte, majd a következő év a már kitüntetett 200 milliónyi ujabb beszerzésre hatalmazta fel a pénzügyminisztert. 1866 végén ezek folytán 283·99 millió frtnyi bankjegy, s 224·04 millió frtnyi államjegy, tehát összesen 508·03 milliónyi papirpénz volt forgalomban, s az agio 29·10% volt. A bank váltótárczája az 1865-iki 106·84 millióról leszállt 1866-ban 38·88 millióra, a kölcsönök álladéka 43·27 millióról 30·85 millióra s így újra válságosak lőnek a pénzügyi viszonyok, ujra a papirpénz gazdálkodás veszélyes lejtőjére jutottunk, mely közgazdasági haladásunkra békot vetett, s az egészséges fejlődésnek induló pénzügyeket ujból ingatag alapokra fektette.

A magánosok kölcsöneit a takarékpénztárak s bankok közvetítették, azok betéteit ezek őrizték meg. Az abszolut kormány részéről azonban oly rengeteg zaklatásoknak s igazságtalanságoknak voltak kitéve, hogy vagy megszüntek, vagy csak bajjal tengődtek. Lassankint a takarékpénztárakon kívül más irányú hitelintézetek is alakultak.

A hitelintézetek száma korszakunk elején valami nagy nem volt, de rövidesen szaporodni kezdettek, s 1866-ban már elég magas számot találunk, a mi arra enged következtetni, hogy azok kifejlődésére a talaj mindjobb s jobbá vált. A fenálló intézetek száma, az évek végével az alábbi módon alakult. Horvát-Szlavonországot külön tüntetjük fel, mig a továbbiakban adatait Magyarországgal egyesítve mutatjuk be, hogy így az 1867 utáni korszakkal való összehasonlítás könnyebb legyen.

	Magyarország					Horvát-Szlavonország		
	Bank	*Föld-hitel-intézet*	*Taka-rék-pénztár*	*Szövet-kezet*	*Össze-sen*	*Taka-rék-pénztár*	*Szövet-kezet*	*Össze-sen*
1849—51-ben	1	—	33	—	34			
1852-ben	1	—	33	1	35	1	—	1
1853—57-ben	1	—	33	1	35			
1858-ban	1	—	34	2	37			
1859—60-ban	1	—	34	2	37	2	—	2
1861-ben	1	—	35	2	38			
1862-ben	1	—	39	3	43			
1863-ban	1	1	43	3	48	2	—	2
1864-ben	3	1	46	7	57			
1865-ben	4	1	49	13	67			
1866-ban	4	1	57	22	84	2	1	3

Az erősebb növekvés tehát 1864-től kezdve észlelhető, jóllehet már előtte is nagyobb adatokat találhatunk. Horvát-Szlavon-

ország a hitelintézetek tekintetében nagyon hátra van maradva, a mi egyébiránt más irányú viszonyaira is elmondható.

A jelenlegi magyar állam területén a hitelintézetek alaptőkéje csak nagyon lassú arányokban nagyobbodik: a tartaléktőke növekedéséről is ez mondható el. Egyébiránt nem szabad elfelednünk, hogy az e korbeli hitelviszonyokat, pénzügyeket, a mai viszonyok szemüvegén át nézni nem szabad. Tekintetbe kell vennünk, hogy még ez időben kevesebb pénz állt rendelkezésre — ha a népességet vesszük, s általában fejletlen pénzés hitelügyeink még nagy reményekre épen nem jogosítottak.

Az alap- s tartaléktőke mikénti alakulását korszakunkban a következő számok mutatják:

	1850	*1855*	*1860*	*1865*	*1866*
			ezer forint		
Bank alaptőke — — —	1050	1050	1050	1295	1650
Takarékpénztár alaptőke	573	739	741	1366	1600
Szövetkezet «	—	—	4	55	136
Összesen «	1623	1789	1795	2716	3386
Bank tartaléktőke — —	—	20	89	100	100
Takarékpénztár tart.-tőke	312	448	667	965	1066
Szövetkezet «	—	—	4	15	20
Összesen «	312	468	760	3414	3564

Megjegyezzük előre, hogy a tartalékalapnál 1863—66. években már a földhitelintézetek tartaléka is fel van véve a végösszegben, mely a részletezésből nem tünik ki.

Ha az 1850. s 1866-iki adatokat vesszük, úgy az eltérés mindenesetre szembeszökő, de nem szabad elfelednünk, hogy korszakunk elején hitelintézeteink még nagyon csekély tőkével rendelkeztek, s nem is nagy multra tekintettek vissza. A fejlődés mindenesetre lassú, de tagadhatatlan, hogy a következő korszak a visszamaradást kipótolta.

A betétek növekedése is nagyon lassan haladt előre: nagyobb emelkedésre csak elvétve akadunk. Oly nagy ugrás mint 1866-ban, nincs az egész idő alatt. Különféle jellegü pénzintézeteinkben a betétek a következőleg alakultak:

	Bank	*Takarékpénztár*	*Szövetkezet*	*Összesen*
		ezer forint		
1850-ben — — — — —	—	11,437	—	11,437
1855-ben — — — —	—	18,864	—	18,864
1860-ban — — — — —	—	38,533	57	38,590
1865-ben — — — —	397	50,113	786	52,296
1866-ban — — — — —	1013	57,325	964	59,302

A haladás tehát nagymérvűnek épen nem mondható. Igaz, hogy tőkeszegény országban a betétek növekedése rohamos nem is lehet, de azért bizonyos, hogy a fejlődés aránylagos lassúságának oka jórészt fent érintett zaklatásokban rejlett, a melylyel kapcsolatban azután az is állt, hogy uj intézetek nagyon gyéren alakultak. Ez visszahatással volt az egész gazdálkodási rendszerre. Hisz ez magával hozta, hogy nagyobb arányú segítség semmi téren sem volt nyujtható, s hogy így a pénzintézetek forgalma is aránylag nagyon alacsony színvonalon maradt.

A pénztári jegyek még e korszakban nem mutatták azt a hatalmas lendületet, mely a hetvenes évek elejét jellemezte, jóllehet tagadhatatlan, hogy ez az üzletág már erősödni kezdett. Az ötvenes évek második felében mind nagyobb forgalmat láthatunk, mely lassankint állandósult is. A forgalom a következőkép alakult:

1850-ben	806,169	frt
1855-ben	1.026,173	«
1860-ban	2.246,426	«
1865-ben	3.842,630	«
1866-ban	4.565,267	«

1864- és 1866-ban voltak tehát adataink a legnagyobbak: a mint látni fogjuk alkotmányos korszakunk kezdetén a szabadabb üzleti tevékenység e terén is óriási fellendülést initiált.

Nagyban egészben ugyanez mondható az előlegüzletre is: itt is csak lassan megy a megerősödés. Nézzük csak az adatokat Magyarország jelenlegi területére (vagyis Horvát-Szlavonországgal együtt):

	1850	*1855*	*1860*	*1865*	*1866*
			ezer forint		
Bank	153	13	303	1110	1372
Földhitelintézet	—	—	—	390	102
Takarékpénztár	1725	1415	3707	4783	4358
Szövetkezet	—	—	—	—	12
Osztrák nemzeti bank	—	765	754	1450	1294
Összesen	1878	2193	4764	7733	7138

A legjelentékenyebb üzletet tehát a takarékpénztárak kötötték, míg korszakunk vége felé már az osztrák nemzeti bank, s a többi bankok is nagy összegü előlegeket adtak: a takarékpénztárak mindazonáltal a főösszeg felénél jóval nagyobb összeggel szerepeltek.

A hitelintézetek értékpapír-tárczája nagyon jelentéktelen volt: csak olykor emelkedett az fel 1866-ig az egy millión felűl. Rendesen azonban jelentékenyen alatta marad. Egyébiránt itt is a takarékpénztárak domináltak. Adataink az alábbiak;

	Bank	*Takarékpénztár*	*Szövetkezet*	*Összesen*
		ezer forint		
1850-ben	10	253	—	263
1855-ben	55	311	—	366
1860-ban	77	995	—	1072
1865-ben	77	926	13	1016
1866-ban	150	3084	8	3242

1866-ban már látszik az az erőteljesebb fejlődés, mely a következő évek jellemvonását képezi; a bankok idevágó adata is már erőteljes növekedést mutat.

Áttérve a jelzálogkölcsönökre, láthatjuk, hogy az fokrólfokra növekszik. Az osztrák-magyar bank csak 1856-ban kezd ily kölcsönöket adni; míg ez első és második évben az a többi intézetek ily kölcsönét el nem éri, addig a következőkben már a kétszeresére is emelkedik, mint azt a következő összeállítás mutatja:

	1850	*1855*	*1860*	*1865*	*1866*
			ezer forint		
Bank	1,091	507	264	141	111
Földhitelintézet	—	—	—	13,737	15,480
Takarékpénztár	8,420	11,591	18,232	25,198	26,888
Osztrák nemzeti bank	—	—	37,421	36.317	39,446
Összesen	9,511	12,098	55,917	75,393	81.925

Kezdetben zálóglevélkibocsátással még egyáltalában nem találkozunk: csak 1863-ban kezdi ezt a földhitelintézet megkezdett működésével egyidejűleg gyakorolni. A bankok s takarékpénztárak csak 1873-ban vették fel a zálóglevél-kibocsátást. 1863-ban mindössze 3.308,000, 1864-ben 10.047,000, 1865-ben 13.737,000 s 1866-ban 15,480 ezer frt ára zálóglevél lett kibocsátva, a mi elenyészően csekély a zálógkölcsönök összegéhez.

A váltótárcza a pénz- és hitelügyek kezdetlegessége mellett szintén csak kezdetleges fejlődést mutatott. Állt ez különösen az ötvenes évek első felére. Lassankint javult a helyzet, melynek előidézésében ismét a takarékpénztáraknak volt főrészük. Már ekkor is igyekeztek nagy erejüket közhasznú tevékenységek előmozdításában hasznosítani, ha erre a helyzetet kedvezőnek találták. E tekintetben az adatok a következőkép alakultak:

	1850	1855	1860	1865	1866
			ezer forint		
Bank	1,189	1,619	2,600	3,801	3,367
Földhitelintézet	—	—	—	583	232
Takarékpénztár	949	5,331	14,521	18,697	18,845
Szövetkezet	—	—	65	761	1,013
Osztrák nemzeti bank	—	4,422	5,484	5,716	5,047
Összesen	2,138	11,372	22,670	29,558	28,504

A jelzálogos kölcsönök 1858-ig nemhogy emelkedtek volna, hanem még olykor csökkennek, míg a váltótárcza százaléka emelkedik, a minek oka ama körülményben rejlik, hogy a kormány a jelzálogos kölcsönök kamatját korlátozta, s igy természetszerűleg csökkent az azokba fektetett tőkeösszeg is. Az osztrák polgári törvénykönyv kimondotta, hogy zálog mellett adott kölcsönökért csak 5%-ot lehet kikötni. Ezért panaszkodik a pesti kereskedelmi kamara, s mondja jelentésében: «A pénzkeresőre nézve a törvény kegye elérhetetlen jó, s míg korábban legalább a takarékpénztárak jó hypotheca mellett 6% mellett hosszabb időre is kölcsönöztek pénzt, most kénytelen váltót írni s proviziót fizetni a többi aláírásokért, hogy elfogadványát bankképessé tegye; szerencsésnek mondhatja magát, ha ily úton 12%-kal megmenekszik, melyet azért fizet, mert 6%-ot fizetnie nem szabad. Ha volnának nyilvános intézetek, melyek teljes jelzálogi biztosíték mellett 5%-ra bárkinek pénzt kölcsönöznek: a polgári törvénykönyv 994. §-a teljesen igazolva volna; de még a nemzeti bank jelzálogosztályának is, hogy működhessék, a kamatláb megállapításának szabadalma, tehát törvényellenesség engedtetett. Nem fekszik-e már ebben elég ok a törvénykönyv kérdéses §-ának törlésére? Mert, hogy csupán a nemzeti banknak akarnák az egész császári birodalom reálhitelét tributáriusává tenni, valóban senki sem merheti képzelni.»

1858 után a jelzálogüzlet újból emelkedik; az 1861-iki országbírói értekezlet megszüntette a kamatmegszorító rendelkezéseket, s ennek tudható be a nagyobbarányú jelzálogüzleti emelkedés a takarékpénztáraknál, jóllehet már ekkor az osztrák nemzeti bank is hitelezett magyar földbirtokra, s a magyar földhitelintézet is megkezdte működését. Az abszolutizmus erejének csökkenése egyébiránt takarékpénztáraink számát is szaporította, a mennyiben az alkotmányos korszak már megnagyobbodott adatokra talál.

A mi a kereskedelmi bankot illeti, az is sokat szenvedett

a viszonyoktól, s jó időbe tellett, míg a bajokat kiheverte. Pedig ez volt legnagyobb bankunk ez időben.

Volt azonban ezenkívül más nagyobb bank is hazánkban: ugyanis 1864-ben alakult az első magyar iparbank, s az ötvenes években nyítottak fiókot hazánkban az osztrák nemzeti bank s az osztrák hitelintézet. Abban az időben volt ez, midőn a pénzügyi válság egy nemére találunk egész Európában, melyet a speculatio idéz elő, jóllehet más mellékkörülmények is hatottak közre. Börzekrach volt azonban ennek vége, melynek nagyságát fokozta ama körülmény, hogy mint a pesti kereskedelmi kamara jelentése mondja: «mihamar nem volt kereskedelmi czikk, vasút, bányavállalat, melyet a speculatio a börzejáték körébe nem vont volna. Minden alapítás messze túlhaladta a meglévő erőket. Lassanként minden nagyobb kereskedelmi piaczot elárasztottak a papírok s következménye egy romboló krizis lett, mely minden kereskedelmi viszonyt, minden üzleti bizalmat mélyen megrendített s óriási veszteségeket idézett elő». «Egyrészről lázas nyugtalanságot szemlélünk — mondja gróf Dessewffy Emil — mely a részvény és börzejáték útján gyors meggazdagodásra törekszik, míg másrészről azok igyekezetével találkozunk, kik ezen eszközöket lehető legcsekélyebb koczkáztatással s legnagyobb sikerrel maguk részére kizsákmányolni akarva, azon hasznot, melyet a tulajdonképeni vállalat csak később, sok fáradság s munka után nyújthat, az agiotage által minden munka nélkül zsebökre szedni, az ekként megdrágult részvényt pedig s a vállalat minden veszélyeztetéseit a nagyközönség nyakára tolni iparkodnak».

«A kaliforniai s ausztriai aranytelepek felfedezése, — a budapesti kereskedelmi kamara szerint — hirtelen az érczforgalmi eszközök rendkívül nagy megszaporodását vonta maga után, a mi ismét a spekulatiónak, különösen az árúüzletben való spekulatiónak, szertelen kiterjedését idézte elő, mígnem a forgalmi eszközök elégtelen volta, melyek szaporítása a spekulatióval egyenlő lépést nem tartott, nagy zavart okozott. Miután Magyarországban a nemzeti bank jegyei képezték az egyedüli forgalmi eszközt, a mi országunk természetesen érintetlenűl maradt az érczpénzzel való elárasztástól, mely Nyugat-Európában az említett krizist idézte elő. Azonban Pesten szintén volt néhány nagyobb czég, mely jóval túlment saját erején, s midőn Észak-Amerikából kiindulva a válság lassankint Angolországba, Svéd-

országba, Dániába, Észak-Németországba, különösen pedig Hamburgba is elterjedt s itt a legfenyegetőbb mérveket öltött, elannyira, hogy az osztrák nemzeti bank kényszeritve látta magát tiz millió márkával jönni a piacz segítségére; akkor nálunk is, hol titokban némely, addig a legelőkelőbbnek tartott czég szintén nagy mértékben űzte a váltónyargalást, szűkebbre kezdték összevonni a hitel fékeit. Sokan, kik szívességből giráltak, szintén belevonattak a bukásba és roppant károkat szenvedtek. Ez egy pillanatra a legnagyobb ijedelmet idézte elő, mely egész télen át tartott, sőt a farsangi mulatságok megszüntetését is vonta maga után; minek azonban az említett házak likvidátióján kívül nem voltak más tartós s külsőleg is észrevehető káros következményei».

A bankjegyforgalom s érczkészlet nagysága az egyes években a következőkép alakult:

	Bankjegyforgalom frt	*Érczkészlet frt*
1850-ben — — — —	255.367,221	32.303,124
1855-ben — — — —	377.880,275	49.410,554
1860-ban — — — —	474.861,562	89.169,926
1865-ben — — — —	351.100,775	121.521,769
1866-ban — — — —	283.988,480	104.008,582

Az érczkészlet tehát növekedett, de a bankjegyforgalom mellette nagyarányú maradt: csak az utolsó pár évben állt be kedvezőbb helyzet a kettő közötti arány tekintetében. De a mint tudjuk, ekkor viszont az államjegy kibocsátása vett óriási arányokat.

1848 után a jegyforgalom nagyon csekély volt: az 1854 iki emelkedés a krimi háború szükségleteire forgalomba hozott nagyobb jegymennyiségnek tudható be. Azután 500 milliónyi önkéntes kölcsön következett, a miből a valutát kellett volna helyreállítani, de ebből semmi sem lett, pedig a jelzett 500 millió helyett 611 milliót bocsátottak ki.

Az 1857-iki krach Magyarországot csak nagyon csekély részben érte, mert nálunk a kereskedés, a vállalkozási szellem még ekkor, mint említettük, kifejlődve nem volt, nem voltak meg a szükséges eszközök, melyek segélyével üzleti tevékenységünk a kellő mértékben fejleszthető lett volna. Így a kereskedelmi s ipari élet szép lassan fejlődött tovább. Nagy segítségére volt a kereskedelmi bank, de meg a hitelbank pesti

fiókja, melynek alapítása 1857-re esik, melyek a honi érdekeket, a kereskedelem s ipar felvirágzását nagyban elősegítették, s aránylag nagy összeggel járultak hozzá kereskedelmünk fellendítéséhez.

Ez utóbbi fiók 1870-ben megszünt, illetve összeolvadt az újonnan alakult magyar hitelbankkal, mely azonban az osztrák intézetnek a magyar az üzletekről való lemondás fejében kárpótlásra kötelezte magát. Ezen kárpótlás 1900 előtt, a bank- s árújövedelemből 25% volt, míg 1900 január 1-én, ezen százalékos részesedés helyébe jutalék átalány lépett. Az osztrák fiók mindig hálára kötelezte a kereskedelmi világot fennállása alatt; annyira istápolta a magyar érdekeket, hogy megszűnése mindenfelé sajnálkozást keltett.

A magyar gazda hitele minimális volt; a kereskedő mégis boldogulhatott valahogy, de a gazda, ki az úrbéri kárpótlást csak évek multán kapta meg, s egy ideig kötvényei után kamatot sem kapott, e kötvényeket csak rendkívül alacsony értékben értékesíthette, s mindemellett a földtehermentesítési járulékot maga is fizette; kölcsönhöz alig juthatott s a legnagyobb pénzügyi bajokkal küzdött. Szerencse, hogy az 1848-iki törvények, majd az 1849. és 1852-iki nyilt parancs, a moratoriumot kimondotta az úrbéri kárpótlásra igényt tartó földbirtokosok adóságaira, a kereskedelmi ügyletekből eredő váltók kivételével. De a moratórium 1856-ban megszünt, a mihez társult még ama körülmény, hogy az eddigi magas gabonaárak rohamosan estek, s rendkívül alacsony szinvonalon maradtak. Így újra következtek az előbbi küzdelmek, mert a gazda érdekeinek istápolása elsőrendű kérdést nem igen képezett. A jövő hitelviszonyok rendezésére az első lépés azonban ez időben történt. Ugyanis a telekkönyvi rendezés életbeléptetésével e korban találkozunk. Az 1849 deczember 28-iki rendelet elrendeli a nem nemesek birtokainak felvételét a járási telekkönyvekbe, majd az 1852-iki ősiségi s az 1853-iki úrbéri nyilt parancs elhárították a nemesi birtokok telekkönyvezésének akadályait is, úgy, hogy az 1855-iki rendelet a telekkönyvezést már a maga egészében rendszeresíthette. De hogy e munkálat mily lassan haladt, azt mi sem bizonyítja jobban, minthogy 1860 október végéig hazánkban Horvát-Szlavonországgal együtt csak 9725 községben fejeztetett az be.

A földbirtokon nem sokat segített az osztrák nemzeti bank 1856-ban kezdődő jelzálogkölcsön folyósítása. Azért említjük

ezt, mert a többi intézet jelzálogkölcsönével szemben e korszakban e bank dominált; az összes intézetek kölcsönét tetemesen felűlhaladta az általa elengedélyezett jelzálogkölcsön. De ez sem volt elegendő. Egyébiránt alapszabályszerűleg a bank hitelezése csak 200 millióig mehet, a mi korántsem lehet elegendő alapos segélynyújtásra. Az első évben földbirtokokra 15.323,200 frtnyi záloglevelet bocsátott ki, «midőn — mint Lónyay Menyhért mondja — széltire látjuk, hogy a legjobb hypothekával biró birtokosok olyanok is, a kiknek jószágát betáblázások vagy épen nem, vagy csak kis mértékben terhelik, 18, 20%, sőt még magasabb kamatokat is fizetnek. Miután a 15 millió forintnyi záloglevélért alig kaptak a birtokosok többet készpénzben 12 millió 700 ezer frtnál, vajon kifejezi-e ez azon hitelezési összletet, melyet 100 millió katasztrális hold produktiv terület birtokosai ily időszak alatt maguknak igényelhetnek». A bank 6%-os kamatot szed kölcsönei után, s 5%-os záloglevéleket bocsát ki, melyek árfolyama 80—85 százalék között van. Emellett a kölcsön házaknál 6, földbirtoknál 10 évre szólt, s a sok alakiság s kikötések épen nem voltak biztatók a kölcsönvevőkre. A legbiztosabb alapú kölcsönök tehát elhanyagoltattak, s így útját állták a gazdálkodás fellendülésének, a birtokosok megerősödésének. A pesti ipar- s kereskedelmi kamara 1854—57-iki jelentésében az osztrák nemzeti bank jelzálogosztályáról szólván, azt mondja: «Sajátságos tünemény, hogy mialatt a leszámítolási üzlet számára mind több és több segédforrások nyilnak, s a kereskedelem számára 4—5%-os pénzek fordíttatnak, a reálhitel csak bajjal tud 6%-os pénzhez jutni a speciálisan érte alakított intézetnél. Más országokban, Angliában, Belgiumban, Hollandiában épen az ellenkezőt látjuk. Földbirtokra adott kölcsönök alacsonyabb kamatlábnak örvendenek, mint a leszámítolás, s minthogy a jelzálogi törvények ott nem jobbak, csak a versenyző pénzintézetek hiányában lehet az ok, továbbá abban, hogy a tőkepénzesek a reálhitel kárára a törvénykezési eljárás formalitásától megfélemlítve nem sok erőszeretettel viseltetnek az ily pénzelhelyezés iránt, hanem pénzüket örömestebb bizzák a bankokra és takarékpénztárakra 4—5% mellett, s inkább lemondanak egy perczentről, mint a szabad rendelkezésről». Magyarországra e tekintetben jobb napok csak a központi rendszer megbukásával következtek; ezen időre esik egyébiránt a földhitelintézet szervezése is. A gazdasági egyesület

1858-ban kezdeményezett már szélesebb körű aktiót; nagynevű férfiak álltak az ügy élére, de annak kivitele még évekig elhúzódott, míg végre 1860-ban a helytartótanács is pártfogolta az eszmét. Belátva annak szükségességét, pártolólag terjesztette fel ő felségéhez a földhitelintézet alapítására irányuló óhajt, mint a mely «az ország minden osztályú lakosai régi s legforróbb óhajtásainak tárgyát képező, hatásában s üdvös következményeiben nagy horderejü intézet: . . . habár ezen közhasznú országos intézet érdekében az ennek felállítási engedélyeért folyamodó felek s társaik, saját magánvagyonaik tetemes részét lekötni hazafias készséggel s buzgalommal elhatározvák, mi annál méltánylandóbb szinben tűnik fel, mert tették azt távol minden nyerészkedési vágytól, mely különben is ezen egyedűl az ország földhitelének felemelésére czélzó intézet szervezetéből annál is inkább teljesen ki van zárva, mert igen sajnos tapasztalások mutatták csak közelebbi időkben is, hogy a nyerészkedésre irányzott hitelintézetek kölcsönei a földmívelési vidéket nemhogy felsegélték volna, sőt inkább a földbirtokosokat elviselhetetlen terhekbe bonyolítván, csak hátrányt eredményeztek; mindazoltál ezen intézet szerencsés megalapítása az említett hazafias áldozatkészség mellett is csak az állam vagyonából felséged kegyelme által engedélyezendő alaptőke által remélhető.»

Ezek után a magyar földhitelintézet 1862 augusztus 20-ikán véglegesen megalakult s 1863 julius 1-én megkezdte működését. Ez időponttól 1866 végeig 17.690,000 forint kölcsönt nyujtott, melyből záloglevelekben volt 15.479,000 frt, tíz éves jövedékjegyekben 1.062,000 frt, ötéves jövedékjegyekben 2000 frt, nyilt hitelre s inséges alapra adott 1.147,000 frtot: a hosszú lejáratú kölcsön volt tehát a túlnyomó, mint a mely a birtokosok igényeinek a legjobban megfelelt. Elegendő tőke azonban nem állt az intézet rendelkezésére, s így nem segíthetett a hitelen — melyre óriási volt az ajánlatok száma — oly mértékben, mint azt a körülmények megkivánták volna. Jótékony hatása azonban tagadhatatlan, melynek folytán törvénykezéseinkben is kiváltságos állást foglal el a földhitelintézet. Az 1871 : 34. t.-cz. értelmében az intézet minden pereiben a pesti váltótörvényszék illetékes, az intézet okmányai közokirattal egyenlőknek vétetnek, végrehajtásnál széles jogkör engedélyeztetik számára, megadatott a postadíjmentesség s a hozzá benyujtott folyamodványok bélyegmentessége is. A tartalékalap szaporítására fordított összeg adó-

mentessége biztosíttatik s a zálóglevelek s jövedékjegyek kamatai után jövedelmi adó nem vonatik le. Az 1875-iki kereskedelmi törvény által teremtett állapot a földhitelintézetet nem igen érintette, s a későbbiekben megadattak neki azon jogok, is melyeket az osztrák-magyar bank jelzálogosztálya megkapott (1878 és 1887): az 1876-iki zálóglevelek biztosításáról szóló törvény viszont minden hitelintézetre szólt. A vízszabályozási s talajjavítási kölcsönökkel, melyek engedélyezése 1889-re esik, csak később fogunk foglalkozni: a jobb áttekintés miatt kivántunk fentiekre már itt rámutatni.

E pénzintézet erősebb szervezkedése tehát e korra vezethető vissza, jóllehet az erőteljesebb fejlődés az 1867-ik év utáni időre esik, midőn a viszonyok konszolidálása a hitel intenzivebb igénybevételét tette lehetővé, s midőn a gazdasági fejlődés nagyobb tőkeerő produktiv elhelyezését tette lehetővé. Mert hisz tagadhatatlan, hogy a hitel valódi szerepe csak a gazdasági fejlődés magasabb fokán kezdődik, s ennek fokozódásával maga is erősbödik, gyarapodik. A kezdet mindig gyermekruhában jár, a körülmények hatnak fejlesztőleg. A szövetkezeti eszme is most kezdett már gyökeret verni, de kifejlődésére évtizedek sora volt szükséges. Schulze, Delitzsch községben 1850-ben alakította az első előlegegyletet, s több-kevesebb változással hazánkban is alakultak a szövetkezetek. 1851-ben Beszterczén, 1858-ban Kolozsvárt, 1862-ben Medgyesen s Segesvárt stb., stb. alakultak ilyenek, melyek különösen a kis emberek, a nép hiteligényeit czélozták kielégíteni.

II.

A gazdálkodás terén roppant változtatásokat teremtett az új korszak: egész új teret látunk magunk előtt, mely gyors egymásutánban követte a régi konzervativ szellemet, a miért is azután a berendezkedés sem lehetett megfelelő, jóllehet tagadhatatlan, hogy aránylag rendszeresen vetette meg alapját az újabb haladásnak. A jobbágyviszony megszünt, nemesi s allodialis földek stb. nem voltak, a földesúri jogok eltüntek, a naturalgazdálkodás helyébe a pénzgazdálkodás lépett, a minek az lett a következménye, hogy a kinek a kellő forgó tőkéje nem volt, az gazdaságának üzemét nem vezethette, s elpusztult.

A földbirtok eladósodása ekkor kezdődött tulajdonképen: vagyis a középkori terhek, illetve jogok megszüntetése együtt járt az új terhek tért hódításával. A kataszteri rendezés üdvös állapotokat lett volna hivatva teremteni, de mivel nagyon részrehajlóan jártak el, a legnagyobb igazságtalanságok történtek, melyek folytán a reklamatiók egymást érték. Ekkor hozták be a dohánymonopoliumot is, mely a végtelen zaklatások rendszerét honosította meg. Az ügyek rendezése nem mindig történt helyes formában, az elnyomatás eme szakában csak a magyarok bajait szaporította. A későbbi idők rendszeresebb eljárása mellett azonban csak a most vetett alapokat igazították ki, s alkalmazták az adott viszonyokhoz.

Eme időszak minden tekintetben nagy változtatásokat teremtett. E korszakban lépett életbe az Ausztriában már meghonosított egyenes-adórendszer, melyhez hasonlót már Kossuth is be akart hozni. Így adórendszerünk teljesen modern alapokra fektetődött, adószolgáltatásunk nagyobbodott, a miben nagy része volt a közvetett adók és egyedáruságok szaporításának. Az adójövedelmek nagysága volt:

	Magyarországban			*Magyarország és Ausztria*
	egyenes adók	*közvetett adók*	*összesen*	*összesen*
	konvencziós forintokban			
1848-ban — — —	—	—	—	135.291,151
1850-ben — —	14.170,341	15.297,883	29.468,224	197.840,425
1855-ben — — —	24.490,502	42.061,905	66.552,407	271.565,184
1857-ben — —	27.459,198	48.473,514	75.932,712	298.684.055

Magyarország adószolgáltatása erősen emelkedik. Az ország eddig az ily fokozott adószolgáltatásoktól meg volt kimélve, de a fejlesztés eszközei megkivánták a pénzbeli áldozatokat, a melyek fokozott behajtásáról tanuskodhatnak fenti adataink, melyek az egyenes adók tekintetében az előirásra, a közvetetteknél a brutto jövedelemre vonatkoznak. Az 1848 és 49-re vonatkozó pontos adatok hiányoznak, a mi e korszak első éveire vonatkozólag az alábbiakra is áll.

Az egyenes adók részletezését az alábbiakban adjuk:

	Földadó	*Épületadó*	*Személyes adó*	*Jövedelmi adó*
1851-ben — —	13.031,414	1.535,999	5.100,585	923,409
1855-ben — —	15.756,451	1.741,043	5.042,862	1.951,146
1857-ben — —	18.069,289	2.051,901	5.133,031	2.204,977

A földadó óriási összeggel emelkedett; egyébiránt a nagy arányú emelkedés a többi adónemre is áll. Az abszolut korszak óriási adómegterheltetéssel járt, s így az ország a nagyobb rendszerességet, a közállapotok fejlődését nagy összegü adószolgáltatással rekompenzálta. A közvetett adók adatai is ezt bizonyítják:

	1850	*1851*	*1855*	*1857*
Fogyasztási adó	—	2.251,876	6.903,733	8.903,598
Határvám —	3.671,325	2.293,702	2.927,050	1.838,112
Sójövedék — —	10.496,631	12.691,360	9.937,513	11.688,325
Dohány — —	114,036	2.949,760	12.190,493	14.495,608
Bélyeg — — —	—	2.024,986	2.546,702	2.844,713
Díjak és illetékek	13,494	913,602	4.264,176	4.777,039
Lottó — — —	83,301	581,180	1.182,862	1.596,370
Posta — — —	919,096	998,938	1.801,100	2.156,700
Útvám — — —	—	26,446	308,272	173,049

Az utolsó években nem a só, hanem a dohány adja a legnagyobb jövedelmet, annál is van a legnagyobb emelkedés. A fogyasztási adószolgáltatás is igen nagy, s eme három említett adónem dominál a közvetett adók tekintetében is.

De nézzük a következő éveket, úgy mint eddig *földtehermentesitési járulék nélkül*, de már osztrák értékű forintokban, s az egyenes adóknál is *a valóságos befizetés* s nem az előirás van számitásba véve.

	Egyenes adók	*Közvetett adók*	*Összesen*
1858-ban — — — —	28.157,727	49.846,257	78.003,984
1860-ban — — — —	?	?	?
1865-ben — — — —	32.422,020	56.583,922	89.005,942
1867-ben — — — —	33.785,882	51.530,419	85.316,301

A két adónem nem egyforma arányban emelkedik. Az egyenes adók viszonylagos emelkedése nagyobb, vagyis most nem a közvetett adók vezetnek. Általában véve az emelkedés kisebb arányú.

De nézzük az egyenes adókat egyenkint:

	Földadó	*Házadó*	*Kereseti adó*	*Jövedelmi adó*
1858-ban — —	18.265,815	2.131,658	5.313,186	2.445,886
1865-ben — —	21,264,989	3.639,085	4.335,577	2.866,414
1867-ben — —	22.474,319	3.341,414	4.830,167	3.015,844

A házadó s jövedelmi adó mutatják a legerősebb emelkedést; egyébiránt csak a kereseti adó összege hanyatlik, de az

utolsó lajstromot véve, annak irányzata is emelkedő végeredményében.

A közvetett adók alakulása a következő:

	1858	1865	1867
Fogyasztási adó	8.712,600	13,001,100	10.420,301
Határvám	1.704,752	1.639,292	1.734,742
Sójövedék	14.276,463	13.359,290	10.458,876
Dohány	13.065,835	12.898,178	13.979,067
Bélyeg	2.578,219	3.382,000	3.270,150
Díjak és illetékek	4.365,084	6.262,467	5.968,174
Lottó	2.377,204	2.459,300	2.139,742
Posta	2.088,849	2.986,091	2.946,650
Útvám	177,251	595,804	613,017

Az adóteher nálunk óriási mértékben emelkedett a kiegyezés évéig. A külföldi államokban sem akadunk hasonló példára, a mi nemcsak az abszolut, hanem a relative vett adatokra is áll. Pedig hazánkban a viszonyok ez időben általában nagyon kedvezőtlenek voltak, úgy hogy az adóteher roppant súlylyal nehezedett az adózókra.

Ha az abszolut korszakot vesszük, midőn Ausztria hazánkat minden tekintetben magába olvasztani igyekezett, s vele szembe állítjuk a külföld államait, úgy az 1862-ik évben a következő adatokat kapjuk:

	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás	Bevétel	Kiadás
	összesen		□ mértföldenkint		fejenkint	
	forintokban					
Nagybritannia	705892000	707358000	122245·34	122399·11	24·08	24·13
Francziaország	668915000	665370000	66647·86	66294·65	18·19	18·10
Poroszország	217030000	220280000	42521·87	43158·55	12·23	12·41
Bajorország	57812000	57734000	41741·83	41685·95	12·52	12·50
Belgium	60927000	56186000	113540·92	104706·39	13·04	12·03
Németalföld	73907000	73968000	124422·09	124545·57	22·40	22·42
Portugália	28349000	31160000	15398·94	16925·46	7·25	7·97
Spanyolország	234420000	251296000	25438·45	27269·78	14·15	15·17
Oroszország	466040000	496724000	1205·18	1266·91	6·15	6·61
Ausztria	398658000	457240000	34073·33	39080·33	11·07	12·70

A bevételek és kiadások egészénél Ausztria sorrendben a negyedik, a mely helyet a területegységekre vonatkoztatva is megtartja. De már a lakosság számát tekintve a bevételek és kiadá-

sokat véve az utolsók között van. Ausztria eme hátramaradottságát azzal mentegették, hogy a nagy népsűrűség mellett a kiadás és bevétel a lélekszámra vonatkoztatva jobban megoszlik. Ez igaz, csakhogy nem Ausztriára vonatkoztatva, mely már magáénak vélte Magyarországot, s területébe ezt is belefoglalta. Már pedig nagy népsürűségűnek hazánkat ez időben még a legnagyobb jóakarat sem mondhatta.

Érdekes a bevételek eredetét vizsgálni, midőn is megtudjuk, hogy az egyes államok mily összegekkel szerepelnek az egyes bevételi tételeknél. Nézzük ez adatokat:

	Egyenes adók			Közvetett adók			Bevételek az államvagyonból	Különféle bevételek
	összege	□ mértföldenkint	fejenkint	összege	□ mértföldenkint	fejenkint		
	forintokban							
Nagybritannia	135540000	23473	4·62	545603720	94487	18·62	2961800	21786800
Francziaország	1353869 82	13492	3·68	434912177	43340	11·83	26588284	72027201
Poroszország	43764986	8575	2·47	112169727	21977	6·32	50458509	10637127
Bajorország	8236750	5947	1·78	19463486	14053	4·22	29842507	268869
Belgium	14126196	26325	3·02	31720800	59113	6·79	12857400	2222800
Németalföld	17716818	29826	5·37	32950166	55472	9·99	9159384	14080357
Portugália	6501294	3531	1·66	19246591	10454	4·92	1048560	1553001
Spanyolország	50993585	5534	3·08	126884247	13769	7·66	37648307	18894271
Oroszország	105676990	2701	1·41	323478978	825	4·31	24935032	18428590
Ausztria	110796400	9420	3·08	232369267	19756	6·45	41071301	14420997

Az Oroszországnál adott számok összege nagyobb 6.480,000 forinttal az előzőleg adott bevételi összegnél, mert a levonásba jövő részt a négy tételre megosztani nem lehet.

Ausztriának különösen az államvagyonból eredő bevétele nagy, melyet csak Poroszország adata fölöz. Az egyenes adók tekintetében is kedvező reá nézve a sorrend, a mennyiben a harmadik helyet foglalja el. Az egyenes és közvetett adóknál az első hely Nagybritanniáé, míg az államvagyonból eredő bevételnél Poroszországé.

Az egyenes és közvetett adóknál a viszonylagos adatokat is adjuk, hogy a megadóztatás mérve annál szembeszökőbb legyen. Az egyenes adóknál Ausztria az ötödik helyet foglalja el, a közvetett adóknál a hatodikat. Az adóteher tehát nem oly nagy, mint sok más államnál látható, de tekintetbe kell venni,

hogy Ausztriában még a viszonyok sem oly rendezettek, s a haladás sem oly nagy, mint másutt.

Igen tanuságos az *egyenes* és *közvetett* adók megoszlásának mikéntje.

Ha az *egyenes* adókat vesszük, úgy *Nagybritanniában* a föld- s rokontermészetű adókat 31.626,000 s a jövedelmi adót 103.914,000 (76·7%) frttal találjuk. Az elsőből 11½ millió forint a tulajdonképeni földadó (8·5%), s házadó 8½ millió (6·3%), s a többi egyenes adó 11½ millió (8·5%). *Francziaországban* a földadó 67.402,636 frt (49·8), személyes- és házadó 18.740,106 frt (13·8%), ajtó- s ablakadó 13.711,640 frt (10·1%), szabadalmi adó 21.793,600 frt (16·1%), különféle taksa 361,400 frt (0·3%), bányaadó 477,600 frt (0·4%), licencilleték 12.900,000 frt (9·5%). *Poroszországban* a földadó 15.312,376 frt (35·0%), a jövedelmi adó 5.670,000 frt (12·9%), az osztályadó 17.034,000 (38·9%), iparadó 4.929,000 frt (11·3%), vasutak adója 785,560 frt (1·8%) s különféle adó 34,050 frt (0·1%). *Oroszországban* a fejadó 89.562,020 forint (84·5%), bányaadó 5.403,530 frt (5·2%), szabadalmi adó 8.424,000 frt (8·1%), a biztosító társaságok adója 226,800 frt, (0·2%), licencilleték a nyugati részektől 2.060,640 frt (2·0%). *Ausztriában* a földadó 62.612,200 frt, házadó 18.984,400 forint (17·1%), kereseti adó 5.814,900 frt (5·2%), személyes kereseti adó 5.417,700 frt (4·9%), jövedelmi adó 15.567,000 frt (14·0%), bányaadó 156,000 (0·1%), s különféle adó 2.244,200 frt (2·2%), a melyben a határőrvidék 2.214,700 frtnyi adója is foglaltatik.

A földadó Oroszországon kívül mindenütt megvan. A legnagyobb Francziaországban és Ausztriában. Megjegyzendő azonban, hogy Anglia a jövedelmi adóban szed be földadó természetű adókat is, úgy hogy ennek beszámításával adója 66·5 millió forint. Francziaország ez irányú adója is módosul, ha hozzá veszszük a rokontermészetű adókat, úgy hogy az 113·4 millió forintra szökik fel, míg Poroszország adóreformja után 19·3 millió forintnyi földadót találunk. A földadó százalékos adata Ausztriában a legnagyobb: nagyon jól tudták, hogy ez az egyedüli adótárgy, mely a a megadóztatás alól nem menekedhetik, s így igyekeztek azt mennél jobban kihasználni. Sajnos, a többi adónemeket az egyes államokban nem igen lehet összehasonlítás tárgyává tenni, miután egymástól nagyban eltérnek.

A mi a közvetett adókat illeti, azok aránya, illetve összege a következő volt:

Megnevezés	Nagy-Britannia		Franczia-ország		Porosz-ország		Orosz-ország		Ausztria	
	ezer frt	%	ezer frt	%	ezer frt	%	ezer frt	%	ezer frt	%
Vám	236794	43·4	45610	10·5	19117	17·0	51516	15·9	16575	7·1
Fogyasztási adó	188732	34·6	116840	26·9	24503	21·8	212079	65·6	54289	23·4
Bélyeg	84938	15·6	23021	5·3	6225	5·6	9371	2·9	13234	5·7
Illetékek			118547	27·2	14119	12·6	7672	2·4	21451	9·2
Vámok	—	—	3812	0·9	3807	3·4	1377	0·4	3311	1·4
Bányailleték	—	—	—	—	1772	1·6	—	—	874	0·4
Postajövedék	35140	6·4	25132	5·8	17181	15·3	12200	3·7	12227	5·3
Sójövedék	—	—	—	—	11612	10·4	15390	4·8	39544	17·0
Lottójövedék	—	—	—	—	13482	12·0	—	—	15816	6·8
Dohányjövedék	—	—	89696	20·6	—	—	4622	1·4	54669	23·5
Különféle	—	—	12254	2·8	352	0·3	9252	2·9	379	0·2

Ezen adatok rendkívül érdekes összehasonlításokra nyujtanak alkalmat. Anglia kereskedelme a vámjövedelmet szaporítja legjobban. Oly nagy adatokkal egy államban sem találkozunk. Egyébiránt ott a fogyasztási adó is óriási, az adókezelés viszont egyszerü, mert hisz az adótárgy aránylag kevés. A fogyasztási adó mindenütt nagy, de Oroszországban a legnagyobb.

Francziaország ezen kívül az illetékek nagyságával tűnik ki. Ausztriában a só-, dohány- és fogyasztási adójövedelem aránylag a legnagyobb. Általában az élvezeti czikkek megadóztatásával tűnik ki, melyre például Angliában oly nagy súlyt nem fektetnek, hol a kereskedelem nagysága mindenért kárpótol.

A költségvetési tételek, az állam szükségletének nagysága, határozottan Ausztriában a legnagyobb mértékben növekszik a negyvenes évek óta. Igaz, hogy ebben Magyarországnak is része van. A kiadások növekedésével azonban lépést tart a bevétel növekedése is, s azt nem messze követi. Nagyobb mérvű növekvést csak Poroszország mutat fel e tekintetben, de Ausztriát nem éri el a mint azt alábbi számok mutatják millió frtban:

	Állami bevételek:			Állami kiadások:		
	1846	*1862*	*százalékos növekvés*	*1846*	*1862*	*százalékos növekvés*
Nagybritannia	597·3	705·9	18	568·7	707·4	24
Francziaország	477·3	668·9	40	544·2	785·4	44
Poroszország	126·8	217·0	71	126·8	220·3	74
Oroszország	446·2	466·0	4	446·8	496·7	11
Ausztria	218·9	398·7	82	241·9	457·2	91

Az abszolut adatok úgy a bevételek mint a kiadások tekintetében (ez utóbbinál 1862 kivételével) Angliában a legnagyobbak. A növekedés tekintetében azonban Ausztria dominál. Ha ezt tekintetbe vesszük, úgy Ausztria államadósságának nagysága az első pillanatra nem is szembeszökő; az csak akkor válik azzá, ha a nép teherviselési képességét is tekintetbe vesszük. Az államadósság 1862-ben kitett frtokban:

	Összesen	*Négyszögmérföldenkint*	*Fejenkint*
Nagybritannia	8,051.507,810	1.390,884	275·73
Franczia ország	4,563.632,467	462,345	126·22
Poroszország	433.064,811	84,849	24·41
Bajorország	277.650,683	200,473	60·15
Belgium	264.396,059	492,715	56·60
Németalföld	878.376,845	1.478,749	266·24
Portugalia	294.511,613	159,974	75·34
Spanyolország	1,508.014,710	163,644	91·06
Oroszország	2,314.880,000	5,904	30·80
Ausztria	2,360.236,856	200,666	65·56

Ausztria államadóságának összege a harmadik helyen áll. Igaz, hogy a viszonylagos adatok hátrább helyezik, de ezek itt nem jelentenek sokat, mert hisz Ausztria államadóssága nagyhatalmi törekvéseinek, ábrándjainak elérésére szolgált, mely utóbbiak azonban épen nem teljesültek, sőt megvetették a financzialis bajok alapját, melyek a továbbiakban annyi bajt okoztak.

Az uj rend meghozta a ház- s földadót. A házadót meghozta az 1850-ik év, a földadót az 1849 és 1850-iki. A házadót 1850 november 1-től kezdve fizette az ország, annak egész jelenlegi területe, ha ugyan az ezt elrendelő császári pátens a szerb vajdaságra (Temes-, Torontál-, Krassó- és Bácsmegye), Erdélyre, Horvát- és Tótországra későbben lett kibocsátva. A személyes kereseti adó fizetését az 1850 november 20-iki nyilt parancs léptette életbe, míg a jövedelem adót az április 25-iki. Uj terhek szakadtak tehát a földbirtokosokra; pedig a termések nagyon sok kivánni valót hagytak hátra. Különben ekkor még a mívelési ágak szerinti megoszlás is nagyon helytelen volt. Így ha az 1850-es évek adóprovizóriumának adatait tekintjük, láthatjuk, hogy azok épen nem olyanok, mint a melyek egy kultivált állam mezőgazdaságának megfelelőek volnának. Szembe állítjuk vele a kataszteri felvételek adatait. Az összes termő terület volt hektárokban 1850—55-ben 22.880,776 hektár. A katasz-

teri felvétel szerint 26.680,133 hektár, míg a nem termő terület 4.156,215 illetve 1.598,038 hektár, a mi összesítve 27.036,991 hektárnak, illetve 28.278,171 hektárnak felel meg. A megoszlás százalékos adatai a következők:

Mívelési ágak	*Adóprovizorium*	*Kataszter*
Szántóföld	35·91	43·42
Kert	0·73	1·30
Rét	11·44	11·22
Legelő	15·24	13·90
Nádas	0·93	0·34
Szőllő	1·75	1·34
Erdő	34·00	28·48
Összesen	100·00	100·00
Összterületből termő	85·00	94·35
« nem termő	15·00	5·65

A haladás óriási s a mívelési ágak adatai majdnem minden tekintetben kedvezően alakulnak. Egyedül a szőllőterület hanyatlása fájlalható, a többi változás tekintetében kifogás épen nem emelhető. A modern mezőgazdaság tere alakul ki ez időben; az adóprovizorium idejéből vett adatokból egyébiránt arra is következtethetünk, hogy mily végtelen elhanyagolt volt a mezőgazdasági kultura a multban, s mily végtelen nagyságú vagyon hevert kihasználatlanul. Ezzel összefüggött a rossz mívelés, rossz gazdálkodás, mely főoka volt a XIX. század sok rossz termésű évének. A régebbi évek termésének nagyságára hiteles részletes adataink nincsenek; azok csak 1867-től kezdve állnak rendelkezésünkre. Vannak azonban régebbi tájékoztató adataink e tárgyban.

Adni kivánjuk itt egy ily év részletezett termés eredményét, hogy ennek nagyságáról tájékozásunk legyen. A termés-eredmények hivatalos felvétele ez időben még nem történt, s így a hosszabb időszakról szóló átlagaink hiányzanak. Honunk adataival Ausztria és Magyarországét szembe állítjuk, (Lombard Velencze nélkül) e miből kitűnik, hogy az egész quantumban hazánk mily nagy számokkal szerepel.

Az adatok 1865-re vonatkoznak: ismerünk ugyan egy 1852-iki kimutatást is, mely a londoni kiállitásra készült, de az nem lehet helyes. Ugyanis Magyarország összes gabonatermése e szerint a Határőrvidék, Horvát- s Tótország valamint Erdély kivételével buzából 14·7 millió mérő, rozsból 15·3, árpából 15·9, zabból 24·9, kukoriczából 14·5, más gabonaneműből 3·3, tehát

összesen 88·6 millio mérő. Általában véve elismerik, hogy a buza legalább $^1/_3$-dal több, jóllehet a többi adatok sem helyesek. 1865-re vonatkozólag Fillunger Magyarország és Ausztria termőterületére vonatkozó adatait (ez utóbbiét Velencze nélkül) a következőkben adja:

	Magyarbirodalom	*Ausztria*
Kiterjedés, □ mérföld	5,600·44	5,215·89
Kiterjedés kat. hold	56.004,400	52.158,900
Szántóföld « «	16.929,535	18.785,476
Szőllő « «	649,043	351,061
Rét és kert « «	7.213,305	6.164,816
Legelő « «	7·333,789	7·037,723
Erdő « «	15.068,185	16.624,788
Összesen termő föld kat. hold	47.193,857	48.963,870
Terméketlen « «	8.810,544	3.195,032

Az összes termőföldből 83·96% volt termőföld a «Magyarország»-gal jelzett területen, 86·63 Horvát-Szlavonországban, 86·52 Erdélyben, s 80·57 a Határőrvidéken. Ha e százalékos adatok egyformaságából messzebbmenő következtetéseket akarunk levonni, úgy nem szabad szem elől téveszteni az erdőségek eltérő százalékos adatait, melyek fenti sorrendben a 26.90, 43.19, 43.13 és 34·60 számokkal szerepelnek. A hol a magyarság túlsúlyban van, ott aránylag a legkevesebb az erdő, s legtöbb a szántóföld s a többi mezőgazdasági kultura alatt álló terület. Ausztriában aránylag több a termőterület, s általában előbbre haladott a kultura.

Áttérve az egyes müveleti ágakra, azok területét s termését Fillunger a következő megoszlás mellett adja:

	*Magyarbirodalom** *kat. hold*	*Ausztria kat. hold*
Buzafélék és kétszeres	2.989,776	1.542,834
Rozs	2.397,897	4.287,583
Árpa	1.133,454	1.719,346
Zab	2.572,988	4.099,561
Köles, mohar	51,737	148,476
Tengeri	2.737,357	548,839
Rizs	—	1,026
Borsó	2,572	120,693
Keverék	27,387	139,711
Lencse	862	73,126
Bab	1,209	98,296

* A magyar birodalom jelenlegi területe.

	Magyarbirodalom kat. hold	*Ausztria kat. hold*
Többi hüvelyes	21,429	114,092
Repcze	35,763	52,637
Mák és ánizs	1,140	6,866
Kender	47,810	141,366
Len	26,901	55,657
Dohány	149,895	23,540
Burgonya	303,584	1.101,528
Répafélék	58,576	152.664
Kalarábe	1,380	9,399
Káposzta	5,370	34,102
Here	558,863	867,349
Más takarmány s ipari növény	162,939	221,506
Ugar	2.518,627	3.665,118
Szöllő	649,043	351,061
Rét	6.849,140	5.674,128
Kert, gesztenyeerdő	360,665	421,852
Komlókert	3,500	19,000
Olajfaerdő	—	49,836
Legelő	7.333,789	6.037,726
Erdő	15.068,184	16.624,789

Mennél hátrább áll valamely terület a mezőgazdaság szempontjából, annál több az ugara. Ez kétségtelen. Az intenzivitás felkarolja a mesterséges takarmányféléket a maga egészében, a mi csak az ugar rovására eshetik. A Fillunger által jelzett Magyarországban 17·917% az ugar a szántóföldekhez viszonyítva. Erdélyben 33·004, a Határőrvidéken 31·087%, s Horvát-Szlavonországban 10·952. Horvát-Szlavonországban a követett gazdasági mód más volt, mint a többi országrészekben; tengerit, kölest, mohart s pohánkát rengeteg területet vetettek be, a mi az ugar rovására, de nem a gazdálkodás belterjessége javára esett. A szorosan vett magyar terület helyzete volt a legelőnyösebb. De hogy Ausztriával szemben sem álltunk minden tekintetben hátul, azt mutatja ama körülmény, hogy például Alsó-Ausztria ugara 25·702% volt s 10—17% ugart gyakrabban találunk az ausztriai tartományokban. Sőt átlagaink sem voltak túlságos alacsonyak terméseinket illetőleg, mert hisz például buzánál 13·6 mérőt mutatunk fel, a mit csak Morva-, Csehország s Alsó-Ausztria fölöz, s Galicziáé ér el; a többi tartományok átlaga mind ezen alul marad. Igaz, hogy az ily összeállítások értéke e korból nagyon problematikus, de az egymásközti összehasonlításra jó alapot adhat.

Érdekes adatokat nyujtanak a termés-értékszámítás tekintetében nyujtott adatok is, melyeknek bennünket érdeklő részét a következőkben adjuk:

	Magyarbirodalom mérő	*Ausztria mérő*
Buza	24.014,505	19.667,101
Kétszeres és tönköly	15.070,980	242,762
Rozs	25.012,503	56.616,556
Árpa	15.451,449	27.953,611
Zab	32.075,874	63.448,980
Tengeri	37.323,377	7.730,191
Köles	496,706	1.824,992
Pohánka	919,540	5.438,318
Rizs	—	4,100
Borsó	28,864	1.285,484
Lencse	7,444	712,861
Bab	8,572	825,094
Többi hüvelyesek	385,925	3.749,650
Burgonya	14.439,428	102.180,670
Káposzta, mázsa	1.446,525	9.131,985
Czukorrépa, «	4.000,000	19.554,100
Takarmány- s tarlórépa, mázsa	11.223,451	17.986,689
Többi répafélék, mázsa	179,400	1.355,255
Len, vámmázsa	204,858	621,686
Kender «	102,918	246,975
Lenmag	147,171	531,206
Kendermag	188,938	448,909
Olajfa olaja, mázsa	—	66,900
Repczemag	430,303	838,129
Dohány, mázsa	811,783	114,680
Komló «	14,000	76,000
Mák és ánizs	11,400	75,183
Kereskedelmi növények	—	—
Szalma, mázsa	316.016,496	335.568,654
Rét, legelő széna értéke, mázsa	166.006,286	25.023,280
Takarmányfüvek, mázsa	25.023,280	653.094,218
Főzelék, mázsa	1.714,230	3.240,110
Gyümölcs, «	5.701,173	7.264,190
Bor, akó	16.549,053	6.645,086
Épületfa, köbláb	168.373,074	241.642,031
Tüzi fa «	580.460,142	813.518,267
Botfa és rőzse, köbláb	168.373,074	236.173,802
Erdei mellékhaszon	—	—
Tej, akó	48.774,600	88.359,960
Növendékállat, mázsa	5.651,052	4.322,172
Vágómarha, húsa, zsirja, mázsa	4.466,508	5.346,762
Szarvasmarha bőr, darab	1.225,015	1.532,973
Borju-, juh-, kecskebőr, darab	4.163,543	2.930,729

	Magyarbirodalom mérő	Ausztria mérő
Selyem, mázsa — — —	52,500	76,500
Gyapju, « — —	238,454	258,541

Fenti adatokat adja Fillunger, melyek szerint Magyarország mintegy 820 milliót, Horvát-Szlavonország 75, Erdély 142, a Határőrvidék 85 millió értéket, vagyis összesen a magyar birodalom 1122 millió frtnyi értékű nyers termelvényt produkált, mig Ausztria 1479 millió frt értéket. Bizonyos, hogy ezen adatok meglehetős önkényesen lehettek összeállítva, de más hiányában ezek is nyujtanak némi felvilágosítást a termelvények értékének arányára.

Különösen a kétszeres és tengeri az, a melylyel Magyarország dominál. Egyikre sem igen mondhatjuk, hogy a helyes gazdálkodás tartozéka volna. A kétszeres a legokszerűtlenebb vetemények egyike, a tengeri nagyobb arányokban viszont rendesen az extenzívebb kultura mellett szerepel. Az extenziv kultura mellett a végeredmény mindenesetre igen nagynak mondható, mert hisz nagyban egészben azt a föld a legokszerűtlenebb kultura mellett produkálta hazánkban, midőn még a talajjavítás, s az okszerű, czélirányos állattenyésztésnek még elemeit sem igen követték.

A föld és az állatállomány nyers jövedelmét az alábbi adataink mutatják frtokban:

	Magyarbirodalom	Ausztria
Birtokosok száma — — — — —	2.855,755	3.142,413
Termőföld, kat. hold — — — —	47.193,856	48.963,868
Szántóföld nyers jövedelme frt	535.315,652	777.137,422
Szőllők « « «	69.575,416	36.299,788
Rét és kert « « «	107.435,367	172.900,275
Legelő « « «	74.547,662	90.530,153
Erdő « « «	43.459,164	59.233,567
Összes termőföld « « «	830.333,261	1,136.101,205
Állatállomány « « «	287.894,742	336,596,447
Az állatvilágból eredő különféle nyers jövedelme frt — — — —	31.009,764	56.010,744
A mezőgazdaság össz. jövedelme frt	1,149.237,767	1,328.708,396

Az előbbiekből következik, hogy a végeredményben is felül múl bennünket Ausztria, illetve, hogy a bruttojövedelem végösszege nagyobb ott mint hazánkban. A földek több birtokos kezeiben vannak, tehát jobb a birtokmegoszlás, nincsenek oly óriási területek egy-egy kézben összpontosulva. Az egyes műve-

lési ágak tekintetében csak a szőllőknél van hazánk az első helyen, a mi természetes is, mert hisz éghajlati viszonyaink sokkal jobban megfelelnek a szőllő természetének, mint Ausztriáé. A többi termelési ágak nyers jövedelme tekintetében Ausztriáé az első hely, s most már semmi esetre sem tudjuk eldönteni, hogy a tendentiozitás itt mily szerepet játszott.

Ily formán alakult tehát hazánk termelése: könnyen belátható, hogy ez nem oly óriási mennyiség, mely az európai termelésben döntő faktor lehetett volna, pedig általában el volt terjedve például a hatvanas évek alacsony árai mellett Európában, hogy ez Magyarország óriási terméseire vezethető vissza. A bajor kormány is részben erre való tekintettel küldte ki Ditz Henriket a magyar viszonyok tanulmányozására, ki azonban itt arra a meggyőződésre jutott, hogy fenti aggodalom nagyon is túlzott. Igaza is volt, mert hisz Magyarország termékenysége csak relative volt meg. Egyes vidékek jó termést adtak, daczára a helytelen extenzivitásnak, más vidékek azonban parlagon hevertek, a természet erejét nem értékesítették. Az ósdi gazdálkodás nem volt elég erős a természet mostohaságaival megküzdeni.

A mi a termőföld értékét illeti, azt Czœrnig az egész birodalomra, tehát ekkor még Velenczével együtt 10,140 millió frtra, a gazdasági épületek értékét 975 millióra, tehát összesen 11,115 millió frtra teszi. Az állatállományt, a házi szárnyasok, a méhkasok s a gazdasági felszereléssel együtt 12517 millióra becsüli. A hivatalos adatok az egész évi nyers jövedelmet 2078 millió frtra a halászat s vadászat nyers jövedelmével együtt 2124 millióra teszik. Ezzel szemben Fillunger 1868-iki munkájában Velencze nélkül az értéket a következőkép állapítja meg millió frtokban:

	Hazánkban	*A Lajtán túl*	*Együtt*
Termőföld s gazdasági épületek értéke — —	3,916·7	7,288·7	11,205·4
Marhaállomány értéke — — — — — —	548·7	570·4	1,119·1
Gazdasági felszerelés stb. értéke — — — —	86·8	174·8	261·6
Összesen	4,552·2	8,033·9	12,586·1

Ezen az alapon a nyers jövedelem szintén millió frtokban:

A földmívelés után — — — — — — —	830·3	1,136·9	1,996·4
Az állattenyésztés után — — — — — —	287·9	336·6	624·5
Gazdasági mellékfoglalkozások után — — —	31·0	56.0	87·0
Összesen	1,149·2	1,529·5	2,707·9

E szerint tehát a földmívelésből ered 73·4%-a a nyers jövedelemnek, az állattenyésztésből 23·4% s 3·2% a gazdasági mellékfoglalkozásokból. A föld jövedelme az egyes művelési ágak szerint a következőkép oszlik meg millió frtokban:

	Hazánkban	*A Lajtán túl*	*Együtt*
Szántóföld — — — —	535·3	777·1	1,312·4
Szőllő — — — —	69·6	36·3	105·9
Rét s kert — — — —	107·4	172·9	280·3
Legelő — — —	74·5	90·6	165·1
Erdő — — — —	43·5	59·2	102·7
Összesen	830·3	1,136·1	1,966·4

Esik tehát a föld jövedelméből a szántóföldekre 66·7%, a szőllőkre 5·4%, a rét s kertekre 14·3%, a legelőkre 8·4%, s az erdőkre 5·2%.

S mindezekből azt a tanuságot vonhatjuk le, hogy a befektetett tőke kevés a mezőgazdaságban, de kevés a jövedelem is. Egyébiránt ez a kettő tagadhatatlanul összefügg. Kevés tőke mellett extenziv, még pedig helytelenül extenziv a gazdálkodás, minek logikus következménye az alacsony százalékú jövedelmezőség. Tagadhatatlan, hogy a gazdasági tudomány is még sokkal hátrább állt, semhogy a föld teljes s okszerü kihasználására az útat megadta volna, de hisz a külföld példája megmutatta, hogy emellett is aránylag elég nagy jövedelmet lehet elérni.

A fentiekkel szemben megjegyezzük még, hogy az 1851-iki ideiglenes adósorozati bizottmány a szántóföldek tiszta jövedelmét a következőleg határozza meg:

Pozsonyi kerület — — —	7.129,684	frt	47 4/16	kr.
Soproni « — — —	7.300,777	«	15	«
Budapesti « — — —	8.815,082	«	34	«
Kassai « — — —	2.958,732	«	55	«
Nagyváradi « — — —	6.201,240	«	19	«
Temesvári « — — —	17.702,227	«	57 8/16	«
Összesen	49.107,745	frt	47 12/16	kr.

Ez volna a hivatalosan összeállított jövedelem, mely azonban, mint nagyon sok ez időbeli hasonló statisztikai adat, nagy érdekkel bír, de nagyobb pontosságra igényt nem igen tarthat.

Hain viszont 1852-iki statisztikai munkájában a különféle műveleti ágak jövedelmét a következőkép tünteti fel Magyarországban, az az időben fennállott beosztás mellett:

	Magyarország	Bánát és vajdaság	Horvát- és Tótország	Erdély	Katonai végvidék	Összesen
	pengő forintokban					
Gabona és szalma	170373000	33408000	22159000	29183000	20510000	275633000
Gumó, gyökneműek és takarmánynöv.	48025000	5254000	2021000	2906000	2375000	60581000
Kereskedelmi növények	15018000	6920000	2025000	5320000	2538000	31821000
Kertészet	2475000	820000	460000	1050000	320000	5125000
Bortermelés	66037000	13023000	10804000	4518000	1909000	96291000
Legelő	60066000	16457000	6123000	16184000	14325000	113155000
Erdészet	40743000	6393000	4973000	15101000	8474000	75684000

Ez adatok is csak érdekességüknél fogva érdemelnek figyelmet, sajnos pontosságukhoz nagyon sok szó fér, s így azokat számítások alapjául elfogadni épen nem lehet.

Hunfalvi 1862-ben megjelent statisztikai tanulmányában termésünket a következőkép részletezi:

	Összesen kat. hold	*Összesen közepes mennyiség bécsi mérő*
Buza	1.591,919	20.810,780
Tönköly	25,049	313,014
Kétszeres	1.098,530	14.575,498
Rozs	2.220,352	23.821,869
Árpa	1.115,882	15.050,702
Zab	2.388,148	30.381,168
Tengeri	2.385,886	31.961,757
Hüvelyesek	200,078	1.180,616
Burgonya	304,171	15.283,243

A hivatalos statisztikai tabellák 1855—57 közepes termését a következőkép állapítják meg:

	Buza	*Rozs*	*Tengeri*	*Kétszeres*	*Árpa*	*Zab*	*Egyéb*	*Összes szemes élet*
	alsó-ausztriai mérő ezrekben							
Hazánk összesen	29,287	27,541	39,142	18,785	19,216	36,083	2,188	172,242
Az e korbeli Ausztriai birodalom	54,979	76,118	53,945	18,785	46,429	87,202	10,608	348,156
Pénzért. mill. frt	214·879	228·354	128·791	75·140	85·629	134·067	34·272	1054·16

	Hüvelyesek	*Burgonya*	*Répa*	*Gyümölcs*	*Káposzta schilling =30 fej*	*Széna, sarja, lóhere*	*Szalma*
	osztrák mérő ezrekben					mázsa ezrekben	
Hazánk összesen	2,276	17,772	15·792	?	23,762	179,717	252,071
Az e korbeli ausztriai birodalom	6,505	60,554	34,141	12,827	56,712	454,726	526,943
Pénzért. mill. frt	31·305	97·896	10·677	10·714	28·356	817·726	625·953

	Hazánk összesen mázsa	*Az e korbeli austriai birodalom mázsa*	*Pénzérték forint*
Dohány — — — —	921,100	1.009,700	10.007,000
Len — — — —	337,500	1.102,900	24.263,800
Kender — — — —	1.005,500	1.718,800	30.938,400
Kender és kendermag	1.507,800	2.739,000	10.956,000
Komló — — — —	?	95,440	5.726,400
Len- és kenderolaj	144,100	356,980	5.711,680
Repczeolaj — — —	84,100	263,850	3.015,000
Méz — — — —	250,200	556,400	9.458,000
Viasz — — — —	41,300	95,200	7.600,000

Egyes termékek évi produktiojának nagysága a következő:

	Tehéntej akó	*Kecsketej akó*	*Vaj stb. mázsa*	*Sajt mázsa*	*Gyapju mázsa*	*Selyemgubó mázsa*
Hazánk öszesen	16.933,000	2.151,000	817,000	152,000	318.000	8,120
Az e korbeli austriai birodalom	100.374,000	7.993,000	3.065,000	2.349,000	485,000	334,233
Pénzérték frt	133.997,000	8.392,000	92.103,000	84.564,000	48.985,000	32.480,000

Az évi repczemagtermést 373—800,000 mérőre becsülték: 1862-ben 4—500,000-re.

Felveszik, hogy egy hold közepes termése a vetőmag leszámitásával bécsi mérőkben kitett:

Magyarországban		*Erdélyben*		*Horvát-Szlavonországban*	
Buza	$11^{47}/_{64}$—$14^{27}/_{64}$	Buza	$9^{57}/_{64}$	Buza	$12^{22}/_{64}$
Kétszeres	$11^{25}/_{64}$—$15^{36}/_{64}$	Kétszeres	$13^{14}/_{64}$	Kétszeres	$13^{52}/_{64}$
Rozs	$9^{7}/_{64}$—$16^{9}/_{64}$	Rozs	$13^{7}/_{64}$	Rozs	$10^{42}/_{64}$
Árpa	$10^{43}/_{64}$—$17^{28}/_{64}$	Árpa	$10^{60}/_{64}$	Árpa	$12^{45}/_{64}$
Zab	$9^{59}/_{64}$—$18^{29}/_{64}$	Zab	$11^{26}/_{64}$	Zab	$13^{60}/_{64}$
Köles	$5^{30}/_{64}$—$18^{29}/_{64}$	Köles	$14^{15}/_{64}$	Köles	$8^{56}/_{64}$
Tengeri	$10^{10}/_{64}$—$15^{24}/_{64}$	Tengeri	$9^{38}/_{64}$	Tengeri	$14^{18}/_{64}$
Tatárka	$5^{59}/_{64}$— $7^{18}/_{64}$	Tatárka	$63^{56}/_{64}$	Tatárka	$7^{47}/_{64}$
Repcze	$8^{41}/_{64}$—$13^{18}/_{64}$			Repcze	$10^{11}/_{64}$
Burgonya	$31^{29}/_{64}$—$61^{12}/_{64}$			Burgonya	$53^{54}/_{64}$

Fényes szerint Magyar- és Horvátország szőllőinek kiterjedése a katonai végvidéken és Erdélyen kívül 1.399,836 magyar, vagyis 1.049,877 kat. hold; Galgóczy Erdély, Horvát-Szlavonország s a katonai végvidéken kívül azt 591,356 kat. holdra teszi. Fényes egy magyar hold szőllőtermését 20 akóra becsüli, s így a termés 28.000,000 akót tett volna ki. Galgóczy egy, Korizmics egy fél kat. holdra számít ennyit, s így amaz 11.827,120, emez azt 24 millió akóra becsüli. Az 1860-as évek becslése szerint a termés

kitesz: Magyarország öt kerületében 18.582,000 akót, a temesvári kerületben 4.341,900 akót, Horvát-Szlavonországban 3.608,000, Erdélyben 1.506,000, a Végvidéken 636,500 s összesen 28.674,400 akót. Az 1855—57-iki hivatalos adatok szerint termett:

Hazánkban összesen	18.596,000	akó
Egész ausztriai birodalomban	35.422,000	«
Pénzértéke	141.688,000	frt.

Az 1861—72. évek átlagában a szőlőterület Magyarországban Horvát-Szlavonország nélkül 357,745 hektár volt. A termés kitett 1867-ig bezárólag az egész Magyar birodalomban:

	Hektoliter	*Bortermés értéke millió frt*
1861-ben	4.015,951	39·391
1865-ben	3.532,708	35·893
1867-ben	4.677,167	46·120

Magyarország gyapjútermelését 230,000 mázsára teszik, a miből 118,000 finomabb, 112,000 mázsa közönségesebb. Fényes szerint 1831—40 között átlag 234,958, 1844-ben 261,142, 1845-ben 214,466 mázsa gyapjú vitetett ki az országból. A hivatalos kimutatást már fentebb adtuk.

A mi a mezőgazdaságba fektetett tőkét, s annak jövedelmét illeti, az akkori ausztriai birodalom összes ingatlan birtokát 9,708.960,276 frtra teszik, a miből a magyarországi részekre 3,000.087,849 frt esik. A barom értékét 1,006.149,740, a magyar részekben a végvidék nélkül 459.019,119 frtra teszik. A gazdasági eszközök és szerszámok pénzértékét az egész birodalomban 278.054,672, a magyar részekben a Végvidék nélkül 127.466,275 forintra számítják. A Végvidéken levő állatokra 40, a gazdasági szerszámokra 10 millió frtot számítva, a magyar részekre 3,636.573,243 frt jön ki, az egész osztrák birodalomra 10,993.173,688 forint jönne ki fenti időpontban. Az évi jövedelmét e tőkének 2,073.400,000 frtra veszik fel.

Ennek megoszlása a következő:

Buza	50.000,000	b. mérő	170.000,000	frt
Kétszeres	15.000,000	«	39.400,000	«
Rozs	65.000,000	«	146.800,000	«
Árpa	50.000,000	«	87.400,000	«
Zab	100.000,000	«	113.200,000	«

Tengeri	44.000,000	b. mérő	83.000,000	frt
Köles, tatárka stb.	10.000,000	«	20.400,000	«
Rizs	516,000	v. mázsa	4.800,000	«
Hüvelyes vetemények	5.000,000	b. mérő	15.500,000	«
Burgonya	120.000,000	«	50.000,000	«
Káposzta	60.000,000	v. mázsa	28.000,000	«
Czukorrépa	20.000,000	«	8.600,000	«
Tarlórépa	10.000,000	b. mérő	2.600,000	«
Takarmányrépa	20.000,000	«	7.000,000	«
Len és kender	3.000,000	v. mázsa	50.400,000	«
Len és kendermag	2.500,000	b. mérő	10.000,000	«
Faolaj	101,000	v. mázsa	2.800,000	«
Repczemag	1.200,000	b. mérő	10.200,000	«
Dohány	1.120,000	v. mázsa	10.500,000	«
Kereskedelmi növények	230,000	«	2.100,000	«
Szalma	398,000,000	«	93,400,000	«
Széna és legelő értéke	363.000,000	«	227,000,000	«
Lóhere s egyéb takarmány	202.000,000	«	157,500,000	«
Komló	40.000,000	«	2.100,000	«
Főzelék	15.680,000	«	19.600,000	«
Gyümölcs	13.225,000	«	10.300,000	«
Bor	33.268,000	akó	140,000,000	«
Fa	29.562,000	b. öl	52.000,000	«
Erdő mellékes bevételei	—		16.000,000	«
Tej	95,000,000	akó	127.000,000	«
Fiatal barom	18.800,000	drb	40.000,000	«
A vágó barom húsa és zsiradéka	17.584,000	v. mázsa	190.000,000	«
Bőrök	12.000,000	darab	26.000,000	«
Selyemgubók	269,000	v. mázsa	21.600,000	«
Gyapju	672,000	«	56.700,000	«
Méz és viasz	560,000	«	11.000,000	«
Tojás	2,400.000,000	darab	10.000,000	«
Baromfi	60.000,000	«	10.500,000	«
		Összesen	2,073.400,000	frt

A vadászat évi eredményét 1.600,000 vámmázsára, vagyis 25.000,000 frtra, a halászatét 1.450,000 vámmázsára, vagyis 21.000,000 frtra teszik.

A magyar királyi helytartótanács 1865-ben a művelési ágak szerinti megoszlást s a földjövedelmet részletező adatokat tett közzé. Ennek alapján a birtokosok száma Magyarországban Erdély s Horvát-Szlavonország kivételével volt *(a továbbiakban is e terület értendő)* 2.037,333, s egy birtokosra 18·2 hold esett. Ezen birtokosok közül 23,749 mint nagy-, és 2.013,584 mint kisbirtokos van felvéve, a nélkül, hogy meg volna jelölve a kis-

birtok s a nagybirtok felső, illetve alsó határa. Legtöbb nagy birtokos van Pestmegyében kimutatva (1163), majd Zemplénben (1119), Biharban (1077), Hevesben (1028), Szatmárban (924), Sárosban (851), Nyitrában (786) s Bács-Bodrogban (799).

A mi a termő és haszonvehetetlen földet illeti, annak 36,737,007 kat. holdnyi kiterjedéséből a termőföldre 34.117,730 hold, a haszonvehetetlenre 2.619,277 hold esett. A szántóföldek kiterjedése 13.627,152 hold volt, vagyis 40%. A szántóföldek aránya mindenesetre a legfontosabb a mezőgazdaságban. Ez időben e tekintetben nagyon hátra voltunk; arányszámunk túlságosan alacsony; Dánia 63·9, Belgium 58·1, Szászország 54·6, Poroszország 53·9, Francziaország 50·2, Spanyolország 49·2, Anglia 47·3, Olaszország 47·5, Würtemberg 46·8, s Bajorország 44·4%-ot mutat föl ez időben. Ósdi gazdálkodásunk ekkor még a kibontakozás kezdetén sem állt; ez csak a jobbágyfelszabadítással kezdődött. Ezzel különben egybefüggött a nagy rétterület, mely 4.577,090 holdat, vagyis 13·4%-ot, míg a legelő 5.717,139 holdat vagyis 16·7%-ot tett ki, a mi a legeltetés s az állattenyésztés igen kiterjedt voltát mutatja.

Szőllőtermelő község 3173 volt ez időben, melyek 574,384 kat. hold kiterjedésben (vagyis a műveleti földek 1·7%-át) munkálták a szőllőket, de például Baranya 5·7%-nyi területtel szerepel, s több megyét találunk ily aránylag nagyobb százalékos adattal. Az évi bortermés átlaga 7.441,267 alsóausztriai akóval van kimutatva, holott a bécsi statisztikai hivatal azt 1859-ben 14.203,000 akóra teszi, 1855—1857 között a hivatalos táblázatokban 15·2 millió akó van felvéve. Hám, Brachelli s mások 22—23 millió akóra teszik a termést. Schwartner a fogyasztás alapján 14.257,000 akót állapít meg, a melyet 99 millió forintra becsül. A helytartótanács kimutatása szerint a bortermelés összes értéke 29.774,889 frtot tett ki. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy az 1862—67-ben a szüret eredményét a következő mennyiségre teszik *(de az egész magyar birodalomban)*:

1861.	évben	4.015,950	1865.	évben	3.532,700
1862.	«	4.884,500	1866.	«	2.798,500
1863.	«	3.978,900	1867.	«	4.677,200
1864.	«	3.116,000			

A mi a nádasokat illeti, azok összes területe 301,577 kat. hold vagyis 0·9%, de egyes megyékben e százalék aránylag igen

nagyra szökkent. Így Csongrádban 5·8 vagy Szabolcsban 4%-ra. Az erdők összes területe 9.320,385 hold, vagyis 27,3%; Mármarosban 67·4, Zólyomban 59·1, Ungban 54·3, Tornában 54.1, Gömörben 54·0, Liptóban 51·7, Beregben 50·3, s Zarándban 50·0% volt az erdőterület.

A tiszta jövedelmet a következőkép látjuk részletezve a megyék, illetve városokban:

Megye v. ker.	*Összes terület (termő és termé-ketlen) k. hold*	*Tiszta jövedelem frt*	*Megye v. ker.*	*Összes terület (termő és termé-ketlen) k. hold*	*Tiszta jövedelem frt*
Bács	1.612,448	11.262,937	Krassó	959,414	1.427,357
Torontál	1.221,281	8.137,374	Bars	472,931	1.388,311
Pest	1.822,411	5.363,086	Moson	301,542	1.197,731
Temes	1.007,785	5.024,652	Abauj	503,412	1.093,009
Nyitra	1.036,491	3.627,314	Győr	273,136	1.048,024
Heves	1.171,041	3.525,448	Gömör	707,222	1.044,856
Pozsony	757,774	3.507,675	Trencsén	716,621	1.021,506
Bihar	1.887,292	3.341,805	Közép-Szolnok	373,405	819,716
Fehér	701,450	3.199,200	Mármaros	1.682,889	774,810
Zala	974,780	2.601,855	Esztergom	181,722	699,351
Békés	634,992	2.581,257	Bereg	648,509	691,126
Arad	898,956	2.456,825	Zólyom	470,257	634,413
Baranya	875.061	2.363,897	Sáros	621,662	628,679
Vas	929,571	2.352,773	Szepes	545,306	608,566
Somogy	1.099,186	2.303,564	Ung	554,764	577,031
Tolna	632,597	2.231,651	Hajdu ker.	195,653	576,801
Sopron	523,828	2.209,466	Liptó	380,008	424,877
Csongrád	599,366	2.176,316	Kraszna	209,095	381,719
Jász-Kúnság	859,392	2.153,963	Árva	339,578	307,022
Borsod	638,265	1.856,714	Ugocsa	206,864	303,921
Szatmár	1.013,015	1.830,781	Turócz	194,595	299,878
Nógrád	747,118	1.776,384	Zaránd	245,982	237,990
Komárom	494,492	1.763,259	Kővár vidék	175,683	236,813
Veszprém	679,366	1.731,020	Torna	108,264	158.368
Csanád	289,520	1.718,590	16 szepesi vá-ros ker.	88,054	129,863
Szabolcs	998,640	1.594,048	Összesen	36.737,007	101.779,800
Zemplén	1.042,886	1.541,095			
Hont	431,418	1.528,651			

Többi adataink is e megyékre szólnak, melyek vizsgálata közben láthatjuk, hogy ugyanazon megyék álltak elől ez időben is a jövedelmezőség tekintetében mint napjainkban.

A szabad királyi városoknak a mezőgazdaságra vonatkozó főbb adatai a következők:

	Összes terület (termő és termőketlen) k. hold	Tiszta jövedelem p. p. frt		Összes terület (termő és termőketlen) k. hold	Tiszta jövedelem p. p. frt
Szabadka	165,615	884,000	Ujbánya	10,697	15,637
Szeged	138,932	391,989	Szakolcza	10,249	64,517
Kecskemét	119,685	302,223	Bártfa	9,426	10,244
Breznobánya	62,395	68,777	Késmárk	9,285	12,151
Nagybánya	53,684	16,782	Modor	8,639	47,173
Zombor	53,244	404,358	Kőszeg	7,702	26,555
Versecz	33,217	170,476	Győr	7,674	41,126
Szatmár-Németi	31,765	85,307	Körmöczbánya	7,127	8,300
Ujvidék	27,175	194,324	Bakabánya	7,050	11,086
Sopron	24,020	155,173	Szent-György	5,615	44,973
Székesfehérvár	20,511	89,358	Eperjes	5,427	15,189
Lőcse	19,041	29,662	Pécs	5,296	16,411
Korpona	15,255	21,496	Komárom	5,290	14,061
Kassa	14,967	39,969	Bazin	4,973	37,809
Pest	14,975	70,232	Ó-Zólyom	4,891	13,365
Pozsony	13,023	76,892	Szeben	3,971	7,176
Buda	12,770	134,760	Bélabánya	3,603	4,729
Felsőbánya	12,007	7,248	Kis-Marton	2,953	16,672
Esztergom	11,685	46,069	Trencsén	2,826	8,818
Selmeczbánya	11,660	15,686	Beszterczebánya	2,309	9,970
N.-Szombat	10,821	82,760	Ruszt	1,595	20,238
Libetbánya	10,779	9,733	Temesvár	1,026	4,740

Az egyes városok birtokában óriási területek vannak, melyek megfelelnek egy-egy német fejedelemség kiterjedésének. Igy Schwarzburg—Rudolstadt, Sch.—Sondershausen vagy a Reusz—Schleitz fejedelemségekkel Szabadka, vagy Szeged, illetve Kecskemét határai vetekszenek. Természetesen kulturális tekintetben nagyon sok a kivánni való.

A Helytartó tanács fenti adatai jó áttakintést nyujtanak a mezőgazdaság általános helyzetéről. Valószinüleg a készülő kataszter alapján adattak e számok. Az 1867-iki kataszteri kimutatás azonban már változott helyzetet talál. Adjuk azt, annál is inkább, mert az már a magyar birodalom egészét felöli. A kataszteri felvétel adatai az alábbiak:

	Magyarország	Horvát- és Tótország	Erdély
Adóközségek száma	10,092	1,217	2,440
Szántóföldek területe kat. hold	13.798,531	954,340	2.454,954
« évi tiszta jövedelme, pfrt	59.010,695·49	3.740,487·01	5.271,429·19
Rétek területe k. hold	4.481,729	382,175	1.761,296
« évi tiszta jövedelme, pfrt	16.472,588·08	1.956,207·25	4,271,854·17
Szöllők területe k. hold	512,012	70,686	38,973
« évi tiszta jövedelme, pfrt	5.287,500·33	636,295·35	331,812·39
Legelők területe k. hold	5.760,718	378,419	1.157,034
« évi tiszta jövedelme, pfrt	8.606,885·54	556,646·11	571,062·53
Erdők területe k. hold	9.218,863	1.323,612	3.978,839
« évi tiszta jövedelme, pfrt	7.386,842·11	746,108·12	1.015,173·16
Nádasok területe k. hold	264,076	5,770	4,563

	Magyarország	Horvát- és Tótország	Erdély
Nádasok évi tiszta jövedelme, pfrt	553,129·35	9,790·04	7.801·54
Összesen terméketlen k. hold	2.762,249	158,889	337,915
« termő föld k. hold	34.035,929	3.115,002	9.395,659
« évi tiszta jövedelem, pfrt	97.317,642·10	7.645 534·28	11.469,134·18

Ezek az 1867-iki kataszteri főbb adatok, melyeknél a megyénkinti megoszlástól eltekintettünk. A főbb adatokat egyébiránt még bizonyos irányban az alábbiakban kivánjuk adni.

Az összes termő és terméketlen terület, az egyes művelési ágak külön és összes jövedelmök szerint volt a magyar birodalomban:

	Összesen terület 1600 □-öles hold	Összesen tiszta jövedelem pfrt és kr.
Szántóföld	17.207,825	68.022,612·09
Rét	6.625,200	22.700,649.50
Szöllő	621,671	6.255,608·47
Legelő	7.296,171	9.734,594·58
Erdő	14.521,314	9.148,123·39
Nádas	274,409	570,721·33
Összes termő	46.546,590	116.432,310·56
Terméketlen	3.259,053	—·—
Mindössze	49.805,643	122.253,926·48 osztr. ért.

A termő terület és a tiszta jövedelem százalékokban a következőkép alakult:

	Összesen termő terület	Összesen tiszta jövedelem
Szántóföld	36·97	58·43
Rét	14·23	19·50
Szöllő	1·34	5·37
Legelő	15·68	8·36
Erdő	31·19	7·85
Nádas	0·59	0·49
A terméketlen } az összes te-	6·54	—
A termő } rületnek	93·46	—

Egy extenziven gazdálkodó országról tanuskodnak e számok, hol még a természet kincseit feltárni, azokat kihasználni nem tudják.

A mezőgazdasági termelésre vonatkozó eme adatokat sokkal fontosabbnak tartjuk, semhogy azoktól eltekinthettünk volna. Gazdaságtörténetünket, a mult közgazdaságát ezek világítják meg a legjobban, s azok nélkül a kor képét áttekinteni, a helyzetet, a viszonyokat megitélni nem lehet.

A dohányegyedáruságot az 1851-iki nyilt parancs hozta be; megszünt a szabad dohánytermelés, s az a továbbiakban engedélyhez köttetett. Fordulópont volt ez a dohánytermelés történetében: de mivel a termelés általában rendszeresebb, s az eljárás szabályozottabb lőn, a termelés nagy mértékben emelkedett. Ide tartoznak a következők:

Fényes Elek 1843-ban hazánk dohánytermését 400,000 mázsára teszi; gr. Dessewffy Emil 1846- és 1847-ben az évi termést 600,000 mázsára, a termelők számát 60,000-re, a beültetett területet 200,000 holdra becsüli. Konek azt állítja, hogy az egyedáruság behozatala előtt 50,000 hold volt beültetve hazánkban, 1848-ban az örökös tartományokban 225,000 mázsa magyar dohány használtatott fel; a külföldre átlag 200,000 mázsát szállítottak. Így az évi szükséglet 475,000 mázsa, a mi 50—55,000 holdnak felel meg.

Évi kivitelünk a külföldre kitett 1867-ig:

	Osztrák örökös tartományokba	*Többi külföldre*		*Osztrák örökös tartományokba*	*Többi külföldre*
1819-ben	133,390	43,016	1845-ben	211,625	55,571
1820-ban	91,612	57,923	1850-ben	151,015	79,914
1825-ben	171,962	44,078	1855-ben	—	6,844
1830-ban	?	49,754	1860-ban	—	65,765
1835-ben	130,093	571,417 *	1865-ben	—	156,989
1840-ben	336,473		1866-ban	—	123,113

A termelési adatok 1850-től kezdve a következők (mindig termelési évet értve):

	1851	*1855*	*1860*	*1865*	*1866*
Termelők száma — — —	40,489	78,142	51,844	60,464	57,334
Ültetési terület kat. hold —	35,145	50,145	66,769	108,304	105,128
Termelt mennyiség mázsa —	271,649	529,325	594,814	1.123,315	608,796
Beváltott dohányért fizetve frt	1.829,535	4.822,178	4.680,476	9.384,348	5.307,947
Egy mázsa dohány átlagára «	6·73	9·11	7·87	8·35	8·72
Egy h. hozama dohány mázsa	770	1,055	891	1,036	579
« « « pénz frt — —	52	96	70·01	86·06	50·49
Külföldi kivitel mázsa .. —	190,686	6,844	65,765	156,989	123,113

A beültetett területnél tehát a növekvés rendkívül nagy: egyébiránt az átlag is magasabban áll az időszak végén mint elején, jóllehet időnkint visszaesés konstatálható. A kivitel tekintetében ugyan az 1851. év áll elől, de folytonos s rendkívül

* 1831-től 1840-ig összesen.

arányú az időnkinti visszaesés, míg az időszak vége felé e tekintetben is örvendetes javulás konstatálható.

Ismerünk még más évekről is adatokat, melyek a termés-eredményeket szintén nagyon csekélyre teszik. Bizonyos, hogy az évek folyamán növekvés konstatálható, de azért az összmennyiség mégis kevésnek mondható. A bevetett területet ezzel vonatkozásba hozni nem tudjuk, mert ezen adatokat nem ismerjük: egyébiránt a termésre vonatkozó adatok sem tarthatnak igényt a pontosságra. Az 1861—65 évek ismert adataiból az alábbiakat kivánjuk még adni egyes szemes termelvényeink tekintetében:

	1851	*1865*	
Buza — — —	12.483,080	17.242,876	hektoliter
Rozs — — —	12.102,400	17.144,607	«
Kétszeres — —	—	10.629,589	«
Árpa — — —	11.564,860	11.774,059	«
Zab — — — —	18.043,860	21.900,385	«
Tengeri — —	13.197,940	24,101,913	«
Egyéb szemes —	1.739,100	1.301,825	«
Összesen	69.131,240	104,095,254	hektoliter.

A termés egy nagy részét Ausztriába vitték, hol nyersterményeinknek biztos piacza volt: a gabonatermés nagy dimenziókat is öltött, a miből, ha az árak magasak voltak, nagy haszna volt az országnak. Sajnos az árak gyakran nagyon alacsony nivón álltak. E tekintetben az alábbi összeállítást adjuk főbb termelvényeinkre, melyek a pesti piacz évi átlagos árai pozsonyi mérőkben s krajczárokban.

	Buza	*Kétszeres*	*Rozs*	*Árpa*	*Zab*	*Tengeri*
1851. év	300	238	211	174	155	203
1852. «	371	295	298	220	182	223
1853. «	414	346	305	233	193	247
1854. «	669	541	484	260	240	332
1855. «	636	498	447	287	191	297
1856. «	529	400	316	221	157	220
1857. «	351	257	199	183	147	200
1858. «	317	216	188	181	146	210
1859. «	391	242	234	191	182	218
1860. «	472	292	289	204	166	244
1861. «	543	378	379	233	186	257
1862. «	463	—	319	236	178	324
1863. «	488	—	308	265	203	301
1864. «	450	—	294	250	193	301
1865. «	318	—	192	153	132	162
1866. «	448	—	325	230	173	251

A közös vámterületre hozott gabonamennyiségről s a kivitelről már adtunk részletes kimutatást, melyből láthattuk, hogy míg kezdetben a kivitel csekély volt, addig a későbbiekben az a behozatalt jelentékenyen felülmulta. Ennek a fokozódó produktio volt az oka, s az aránylag jövedelmező értékesítés, úgy, hogy ez időben aránylag véve jelentékeny kivitelt vagyunk képesek felmutatni.

1861-ben kezdte a vámkülföld gabonánkat nagyobb menynyiségben beszerezni s Német-, Franczia- Angolország, Belgium voltak különösen azok, melyek e tekintetben kiváltak. 1860-tól kezdve a kivitel rohamosan növekszik s csak az 1863. és 64-iki évek képeznek kivételt, melynek oka kétségtelenül az 1863-iki rossz termésben keresendő. Mezőgazdaságunk volt tehát folyton az a forrás, melyből a nemzet főjövedelmét merítette. A mezőgazdaság minden ága haladást mutat fel e tekintetben s által ában ez volt az a tér, mely nagyban egészben háboríttatlan maradt: ha érdekei kedvezésben nem is részesíttettek, hátrálólag azokra a kormányzati hatalom nem igen hatott.

E korszakból két állatösszeirásunk van, melyek ha teljesen megbízhatóknak nem is mondhatók, mint egyedüli tájékoztató adatok mindenesetre nagybecsüek. Ezek szerint voltak a magyar birodalomban (méhkas csak a szorosan vett Magyarországban).

	1851-ben	*1857-ben*
Lovak	1.975,401	2.095,055
Szarvasmarhák	4.491,417	5.646,954
Juhok	10.687,837	11.281,805
Sertések	4.958,900	4.504,905
Kecskék	1.060,700	430,973
Öszvér	23,911	2,351
Szamár		28,275
Méhkas	—	365,711

Valószinű azonban, hogy az 1851-iki adatok nem felelnek meg a valóságnak, mert ekkor az abszolut uralom erőszakosságainak friss benyomása alatt minden adott alkalommal tűntettek a lakosok passzív magatartásukkal s igy ily bevalláson alapuló adatok épen nem voltak helyesek. Az 1857-iki sem felelhet meg teljesen a valóságnak, de valószinű, hogy ez már ahoz közelebb áll, mert a felvételt is nagyobb körültekintéssel végezték. Ha a két év adatait összehasonlítjuk, különösen a szarvasmarhák számának emelkedése látszik hihetetlennek, mert 1849-től

1856-ig a keleti marhavészben igen nagy számú állat pusztult el. 1849—1863 között 258,117 darab hullott el. Ez a kivitelen is meglátszott, mert 1843-ban behoztak a közös vámterületre 186,088 darab marhát, kivittek 152,864 darabot, 1844-ben behoztak 178,193 darabot, kivittek 146,684-et, 1845-ben behoztak 130,101-et, kivittek 117,803-at s az 1851—55. évek átlagában behoztak évente 149,876 darabot, kivittek 93,070-et, a míg a marhavész alábbhagyásával 1856—60-ban csak 130,556 darabot hoztak be s kivittek 99,670-et, 1861—65-ben 10,842-őt illetve 138,058-at, a mely ingadozás feltétlenül a magyar viszonyoknak tudható be. A marhavész alatt mindenesetre kevesebbet vihettünk Ausztriába is, mert hisz a marhavészben való megbetegedés száma 1849—63-ban 416,909 volt.

Sertéstenyésztésünk tekintetében az arány még kedvezőtlenebb volt. A birodalom bevitele hasonlíthatlanul nagyobb a kivitelnél, míg a juhtenyésztésre azt mondhatjuk, hogy az e korban rendkívül nagy fontossággal birt, kivált ha megfontoljuk, hogy 1853—57 között átlagban a finom gyapju métermázsájának ára 250 forint, a középfinomé 218 forint, 1858—62-ben a finomé 274 forint, a középfinomé 236 forint volt. A közös vámterület gyapjú statisztikai adataiból a magyar juhászat nagysága eléggé látható, mert hisz a magyar termelés a birodalomban minden tekintetben döntő szerepet játszik. Míg azonban 1850 előtt a kivitel volt a nagyobb, a következőkben ez az eset nem állt. Juhtenyésztésünk nem nagyobbodott a szükségletnek megfelelőleg, sőt a vérfelfrissítés híján — melytől 1836 óta eltekintettek — csökkent a minőség is. Gyapjuproduktiónk, ha a feljegyzések helyesek, kitett 1851-ben 143,644, 1854-ben 165,200, 1857-ben 178,080, 1859-ben 168,000, 1865-ben 153,272 métermázsát; tehát e szerint a produkált menynyiség is apadt.

A mi a selyemtermelést illeti 1827-ben az egyedárúság megszűnt s a Hoffman és Goldstein czég eszközölte a gubóbeváltást 1847-ig, a mi mellett a selyemtermelés rationalis űzésének előmozdítására a legszélesebb körben köteleztettek. A beváltási ár az első osztályú gubónál fontonkint, ha a milanói 26—28 szemernyi fonal ára fontonkint 22—23 lira, 32 krajczár, a másodosztályúnál 20 krajczár pengőpénzben. Minden lirányi emelkedés a fonalnál, 2 krajczár emelkedést jelent a gubónál. Emelkedett is a termelés erősen; 1828-ban az csak 273,000 font, míg tíz évvel később e czég 470,000 fontot vált be. Széchenyi és Bezerédj

a selyemtermelés népszerűsítése körül nagy tevékenységet fejtettek ki, melynek hatására a termelés nagyban fellendült. 1842-ben a Hoffmann-czégen kívül már 12 filanda működik. Selyemtermelésünk az 1842-iki kiállításon nagy feltünést kelt. 1842-ben a Hoffmann-czég 840,000, 1845-ben 882,000 font gubót vált be. Egyébiránt 1846-ban a termelést az országos bizottság két és fél millió fontra becsüli, melynek értékét Kossuth 10 millió forintra teszi. Az ez időtájt alakuló Valero-gyár 1845-ben 230,000 font gubót vált be.

A Hoffmann-czég szerződése lejárván, 1847-ben, a gubókat nem váltja be s az egész fellendülésnek véget vetnek az 1848—49-iki állapotok. Újabb fellendülés csak a hatvanas évek elején kezdődött volna, ha egy betegség, a renyhekór, nem tesz az ország termelésében nagy pusztításokat.

Az abszolut korszak alatt pangott ez a termelési ág s tönkrement a fonodák egy nagy része, 1860-tól kezdve inkább csak az eperfák ültetését látjuk felkarolva. Ugyanis gubót a szegszárdi, czenki és budapesti állomásokon 1860-ban összesen csak 17,900, 1861-ben 13,600, 1862-ben 14,400, 1863-ban 14,500, 1864-ben 17,300, 1865-ben 22,800, 1866-ban 16,300 s 1867-ben 11,700 fontot váltottak be. Haladásról tehát szólni nem lehet.

Az úrbéri rendezést a földtehermentesítési kárpótlás egészítette ki. 1853 márczius 2-ikán jelent meg Magyarországra, Erdély nélkül majd 1854 június 28-ikán Erdélyben az úrbéri nyilt parancs. Magyarországban a kárpótlás telkenkint 735—367 pengő forint között adatott, a zsellérséget illetőleg pedig egy összegben 50 forintban. Az úrbéri kötvények törlesztésére a volt úrbéresek a váltságösszeg 8%-át fizetik az adóban. Erdélyt illetőleg az 1849-ben életbeléptetett földadó-ideiglen alapján az úrbéresek kezeiben levő földek után az 1819/20-iki úrbéri összeírás alkalmával készült kimutatás szerint holdankint 1·10—1·50 forint állapíttatott meg. Ez azonban csak azon esetben állt, ha a volt úrbéres szolgálatát napszámosokkal teljesítette; ha az úrbéres robotszolgálatát készpénzzel vagy más szolgálmányokkal váltotta meg, úgy ha a váltság értéke csekélyebb összegre rúgott a terület szerinti kárpótlásnál, az volt kárpótlási alapul felveendő A földtehermentesítési kárpótlás lebonyolítására — mely minden a hűbéri viszonyból eredő kérdést felölelt — Magyarországban öt, az ekkor külön álló temesi bánságban egy s Erdélyben szintén egy országos bizottság működött. Az ügyek lebonyolítása

után földtehermentesítési igazgatóságokká alakultak e bizottságok, melyek a kárpótlási összeget kiutalták s a további eljárást vezették, 1871-ben a magyarországi hat bizottság Budán összpontosíttatott, az erdélyi pedig 1872-ig Kolozsvár székhelylyel állt fenn, mikor is Budára hozták s egyesítették a többi magyarországival.

Magyarországon az úrbéri rendezés az 1836-iki alapon, a telkek s zsellérek alapján könnyebben ment (különben is a kárpótolatlan vagy túlfizetett telkek után a kiigazítás joga fenmaradt). Erdélyben más volt az eset. Az adóalap megteremtése czéljából készült földadó-ideiglen nem volt alapos, a miért is községenkinti felmérés s egyéni felszólamlás alapján készítendő kataszter rendeltetett el s kimondták, hogy egy újabb kárpótlási eljárás vitetik keresztül, új kataszter alapján. Az első úrbéri kárpótlás tehát, mely az 1849-ben életbe léptetett földadóideiglenben előfordult úrbéres birtokok területei alapján volt kiszabva, nem vétetett tekintetbe. Az egyenkinti felszólalások után véglegesíttetvén a kataszter, annak alapján adatott a kárpótlás.

Miután a kataszteri munkálatok a hatvanas évek derekán fejeztettek be, az erdélyi kárpótlás csak lassankint történhetett, a mi nagyon káros volt a birtokosságra, mert az így a pénzhez kis részletekben juthatott s megfelelő befektetéseket nem igen tehetett. Egyébiránt Erdélyben a dézsmajövedelem megszünése is jelentékeny veszteséggel járt a birtokosságra. Magyarországban ez az eset nem forgott fenn, mert hisz a főpapság e jövedelemről lemondott, melynek abból a legnagyobb részesedése volt, az egyes családok pedig a kárpótlást megkapták; az alsó papság 5 %-os járadékot kapott a tőkeértékből. Erdélyben a dézsma $^3/_4$-ét a püspököknek, $^1/_4$-ét a helybeli lelkészeknek adták: az oláhok nem adtak a püspököknek dézsmát, de helyette földesuraiknak $^1/_{10}$-et, hogy ne legyenek kevésbé megterhelve, mint a katholikusok; volt tehát még papi és földesúri dézsma Erdélyben. Az elsőt 1566-ban az állam részére elvették, melyet azután bérbe adtak: ez volt a haszonbéres dézsma. Az Erdélyhez visszakapcsolt részekben szedtek még a földesurak kilenczedet, de főkép csak az állatokból. Ezeken kívül a Király-földön a szász papság s a királyi kincstár szedte a dézsmát. Ezen dézsmákat az 1858-iki nyilt parancs rendezte, illetve kárpótlásról gondoskodott a haszonbéres dézsmán kívül.

Az erdélyi dézsma-kárpótlást olyformán szabták meg, hogy

a felszabadulás előtti állatok s termények mennyisége s értéke vétetett irányadónak: abból a kezelési költséget levonták s az így fennmaradó összeg huszszorosát adták kárpótlás gyanánt. Kezelési költség gyanánt a papságnál $^1/_6$-ot, a földesuraknál $^1/_3$-ot vontak le: a papságnak a kamatokat 1848 julius 1-től, a földesuraknak a patens keltétől 1858 szeptember 15-től adták. Így a földesurak károsodtak, a minek oka valószinüleg a birtokos osztály iránti animosítás volt. De a dézsmakárpótlás ügye Erdélyben más tekintetben is lassan haladt. Oka ennek az is volt, hogy míg a papság kárpótlásánál a dézsmatárgyak értéke volt az irányadó, addig a földesuraknál ezzel szemben a dézsmaköteles szántóföldek és szőllők kataszteri nyers jövedelmének átlagos értéke szerint számították ki a kárpótlási összeget, még pedig a szerint, a mint az az országos alapra kedvezőbb volt. Ez volt azután az oka, hogy míg a papság 1861 elején dézsmakárpótlás czímen kapott $7^1/_2$ milliót, addig a földesurak csak a hatvanas évek derekán elégíttettek ki.

Az alkotmányosság helyreállításával kárpótoltattak végre azon községek és volt jobbágyok is, kik magukat volt földesuraiktól az 1840 : VII. t.-cz. értelmében megváltották s így hátrányt azok sem szenvedtek. A székelyföldi úrbéresek szintén kárpótlást nyertek azon összeg erejéig, melyen magukat megváltották. Az 1845-iki törvény a volt földesurak dézsmáját végre teljesen kárpótolta s az úrbéri tizedre vonatkozó kárpótlási tőkék kiszámításánál a kezelési költség czímén szedett harmadrész felének huszszorosát is fizették a földesuraknak. Az 1858-ig visszatartott 5 %-os kamatok fejében a tulajdonképeni kárpótlási összeg 50 %-át megkapták.

Az egész földtehermentesítési eljárás pénzügyileg a következő képet mutatja:

Magyarország területén 47 vármegyét véve $236,429^{13}/_{90}$ telek és $340,834^{10}/_{72}$ zsellérség kárpótoltatott. Ezért kifizettek:

tőkében — — — — — —	156,701,459	frt	$94^1/_2$	kr.
kamathátralékban — —	69.674,379	«	82	«
örökváltsági tőkében — —	973,922	«	$49^1/_2$	«

Magánosok birtokában levő tizedért:

tőkében — — — — — —	195.800,006	frt	$30^1/_2$	kr.
kamatban .. — — —	1.066,756	«	16	«
Összesen	230.374,524	frt	$72^1/_2$	kr.

Erdélyi kárpótlások fejében úrbéri kárpótlás kifizetődött:

tőkében	38.203,239	frt 15	kr.
kamatban	19.892,766	« 45¼	«

Székely kárpótlás:

tőkében	2.277,184	frt 45¾	kr.
kamatban	2.091,371	« 23¼	«

A királyi kincstár és papságnak:

tőkében	8.693,395	frt 24	kr.
kamatban	4.777,507	« 37	«

A földesuraknak:

tőkében	2.574 304	frt 20¾	kr.
kamatban	1.522,184	« 44¼	«
összesen	80.032,312	frt 15¼	kr.
osztrák értékben	84.033,960	« 81½	«

Tagadhatatlanul nagy összegek ezek, de ha tekintetbe veszszük, hogy az értékesítés tekintetében mennyit vesztett a birtokosság, miután a kötvények 50—80%-on is állottak a rossz pénzviszonyok folytán, s így aránylag kevés összeghez jutott a birtokos, úgy mindenesetre változik az általa teremtett helyzet. A biztos munkáskezet elvesztette a birtokos, pénzen kellett a munkaerőt beszereznie, a kárpótlás csak papíroson volt megfelelő, mert hisz a viszonyok a megváltási ár nagyságát hátrányosan befolyásolták. A későbbi gazdasági hanyatlásnak ez is egyik kétségtelen oka, ez is egyik oka ama körülménynek, hogy a gazdák nagy tömege ment tönkre, miután az adott viszonyok között a gazdálkodást rentabilisan folytatni nem tudták. Természetesen a viszonyok a továbbiakban változtak.

Az erdészet tekintetében az 1852-iki erdőszabályzat a német tartományokra nézve szabályozta ugyan az erdőhasználatot, de az reánk nézve is fontossággal bír, mert az 1857-iki junius 24-ikén kelt nyilt parancs azt hazánkra is kiterjesztette. Czélja volt ennek az erdőpusztítást megakadályozni, a megfelelő telkeknek a fásítás alól való elvonását megakadályozni, az erdőállományt fentartani, az erdőségeket minden kihágás ellen védelmezni, s általában véve az okszerű erdőkihasználást biztosítani.

E korszak a bányászatra is új viszonyokat teremtett. Az 1850 április 25-iki nyilt parancscsal veszi kezdetét a bányaadó; a jövedelemadó első osztályába osztatott az a hutákkal együtt s az

adókulcs 5% lett a bevallás alapján. Az 1854-iki ausztriai bányatörvény alapján átalakíttatott azután egész bányajogunk, a mely ily alakban némi hozzáadással az 1861-iki országbírói értekezleten is jóváhagyatott.

Nem mondhatjuk, hogy a bányászat valami nagy lépésekkel haladt volna előre, sőt némi visszaesés is konstatálható, a mi azonban rövid ideig tartott. Az összes adományozott bányatelkek megoszlása a következő képet mutatta hektárakban:

	Arany, ezüst, réz	*Vasércz*	*Kőszén*	*Egyéb ásvány*	*Összes adományozott vájna es kültelek*
1863-ban	7,604	5,304	9,511	2,956	25,375
1864-ben	7,617	5,237	9,605	2,898	25,357
1865-cen	7,544	5,234	8,829	3,136	24,735
1866-ban	8,917	5,662	8,929	1,621	25,130

A nemes fémtermelésre e korszak utolsó éveiben már vannak pontos adataink, melyekből a következőket adjuk:

	Arany	*Ezüst*	*Arany*	*Ezüst*
	kilogramm		*érték ezer forint*	
1861-ben — —	1,567	18,574	2,115	1,672
1865-ben — —	1,797	26,127	2,326	2,353
1866-ban — —	1,615	26,828	2,180	2,414

Az aranynál is látunk némi emelkedést, de az ezüstnél ezzel szemben szinte rohamos az ugrás, a mi a bányák jobb kihasználására, az intenzivebb bányakezelésre mutat. A vas- és réztermelés is emelkedést tüntet föl, a mint azt alábbi adataink mutatják.

	Nyersvas		*Réz*	
	ezer mm	*ezer frt*	*mmázsa*	*ezer frt*
1861-ben — —	854	5,213	20,175	2,502
1865-ben — —	1,014	4,310	22,441	2,012
1866-ban — —	1,067	4,260	21,718	1,876

Az utolsó évben tehát némi visszaeséssel állunk szemben, de azért a hat év előtti állapothoz képest, határozott emelkedést tüntet föl a termelés. Egyébiránt a széntermelés adatait vizsgálva, ott fokozatos s folytonos haladást láthatunk termelés tekintetében; ugyanis:

	Fekete szén	*Barna szén*	*Együtt*	*Fekete szen*	*Barna szén*	*Együtt*
	ezer métermázsa			*ezer forint*		
1861-ben	2,522	2,372	4,894	815	522	1,337
1865-ben	3,615	2,578	6,193	1,238	743	1,981
1866-ban	4,132	2,871	7,003	1,405	724	2,129

Fenti arányokban gyakoroltatott egyes ásványok termelése hazánkban az időben, midőn még nevezetesebb könnyítések valóban alig szolgáltak iparunk fellendítésére, s midőn, ha csak lehetett, érdekeink mindenkor háttérbe szoríttattak.

Az arany- és ezüsttermelés Ausztria és Magyarországon s az egész világon a következő képet mutatta. (A más államok sorában az összes eddig felsoroltakon kívül 1851 óta Ausztrália is van):

Időszak	Évszám		Ausztria és Magyarország		Más államok		Összesen	
			arany	ezüst	arany	ezüst	arany	ezüst
			productiója kilogrammban					
1851—1855	5	átlag	1775	35000	197613	851115	199388	886115
		összesen	8875	175000	988065	4255575	966940	4430575
1856—1860	5	átlag	1560	31700	200190	873290	201750	904990
		összesen	7800	158500	1000950	4366450	1008750	4524950
1861—1865	5	átlag	1690	36500	183367	1064650	185057	1101150
		összesen	8450	182500	916835	5323250	925285	5505750
1866—1870	5	átlag	1650	39970	193316	1299115	195026	1339085
		összesen	8250	199850	966880	6495575	975130	6695425

A nemes fémproduktio tehát állandóan magasnak mondható, s nagyobb arányú visszaesésre nem igen akadhatunk, ha csekélyebb ingadozások láthatók is.

III.

Letért Magyarország a békés haladás útjáról; az önkény korlátok közé szorította a nemzeti erőfejlesztés nyilvánulásait, s maga igyekezett irányt szabni minden fejlődésnek. A nagy lépésekkel meginduló közgazdasági fejlődés alapja meggyengült; a megkezdett alapokon haladva s békés továbbfejlődést feltételezve, a még lappangó őserő hatalmas lendülettel vetette volna előre a most lefolyt 17 év alatt hazánk gazdasági állapotát, míg igy csak a már elért magaslaton küzdött a létért, miközben a természetes fejlődés, olykor az önkény daczára is, minden téren előbbre juttatott bennünket. Mialatt az abszolutizmus minden ténykedése mintegy lánczolatát képezte a beolvasztási törekvé-

seknek, mialatt alkotmányos intézményeink minden téren negligáltattak, s az országot minden tekintetben az osztrák rendszernek törekedtek alávetni, a passiv resistentia megőrizte a nemzeti eszmét, megőrizte a köz- s magánérdekek fejlesztésére irányuló törekvést, a mi fentartotta gyenge s még sok tekintetben erőtlen közgazdaságunkat, s megadta annak fejlődésére, illetve mintegy ösztönszerű haladására a szükséges teret. Az elnyomási törekvés különösen a hatvanas évekig jutott nagyobb mértékben kifejezésre, mig 1861, majd jobban 1865-től kezdve már engedett a szigor, s a kibontakozás mindjobban előrevetette árnyékát.

A kormánynak az anyagi érdekek bizonyos irányú emelése iránti törekvése nagyban, egészben meddő maradt: általában szerencsétlen keze volt ez időben Ausztriának, mert minden irányú tényked ése helytelen eredményt adott. Hazánkban mindenesetre a nemzeti ellenálláson tört meg leginkább az erőszak, de a sikertelen kormányzatnak főokai emellett a financialis bajok voltak. Ausztria financialis politikája, a mint azt már az előzőekben is láttuk, kezdettől fogva helytelen volt, a mi a népesség anyagi hátramaradására nagy mértékben hatott; a kormány kezdeményezései is ennélfogva kisebb méretűek lehettek, s könnyen belátható, hogy elég széleskörű aktiót ki sem fejthetett. Ez volt az oka tehát annak, hogy Ausztria boldogulni nem tudott, ez annak, hogy a kormány a megfelelő segítséget nyújtani nem tudta. Kisérletezéseknek volt csak tekinthetőlegtöbb tényked ése, s erőszakos újítása (a minek részben szintén a financiális bajok voltak az okai), a melyek által a legtöbbet Magyarország szenvedett. Magyarországot egész új alapokra akarták fektetni; nemcsak politikailag, de gazdaságilag is egy átalakító proczesszusra akadunk, mely az egész üzleti s forgalmi életet át akarta formálni. Ezen átalakulás egy részét maga a nemzet initiálta: ez a viszonyokhoz illő volt. Az Ausztria részéről jövő újítások nagy része az erőszakosság bélyegét hordta magán, s viszonyainkat akarta az újításokhoz alkalmazni; azt a mi megfelelt, azt a későbbi időben elfogadta a nemzet, s az a békés fejlődés alapjává lőn; de ez, sajnos, csak kevés ily erőszakos újításról volt elmondható.

Ha nemzeti átalakulásunk jelenségeit vizsgáljuk, úgy közgazdasági tekintetben a legfontosabbak egyike a jobbágyviszony megszüntetése, mint a mely egész új alapokra fektette az állam

gazdaságát, s a naturalgazdaság helyett pénzgazdaságot honosított meg. Általában a pénz nagyobb szerepe, az üzleti szellem térthódítása, a hitel igénybevétele, s annak megadása ezen korral kezdődik, a melyben a századok során át fennálló dualisztikus államforma megszünt s helyt adott az unifikatiónak, a magyar nemzeti eszme erőszakos elnyomásának, a mi mellett Magyarországot tartományi színvonalra igyekeztek sülyeszteni.

Említettük már, hogy ez időben bizonyos tekintetben haladást mutat fel közgazdaságunk; a negyvennyolczadik reformeszmék, a birtokjog tekintetében szabadabb irányú változásokat létesítettek, a gazdasági életet fejlesztették; a gépek terjedése, az ipar s kereskedés fejlesztése is minderősebben mutatkoznak. A hitel javult, biztosabb alapokra helyeződött, a mi a kereskedés fejlesztésére, az értékesítési viszonyokra elhatározó befolyással volt. A közlekedésügy javítása óriási léptekkel haladt előre. Az anyagi munka értékének nagyobb megbecsülését mindezek folytán a viszonyok hozták magukkal; általában véve az erők erőteljesebb fejlesztése s mozgalma minden téren látható. A kor jellemvonása, mint az már az előzőekből is folyik, a magántevékenység s vállalkozás túlsúlya, miután az állam segítségére számítani nem igen lehetett.

Ott volt azonban mindezek ellensúlyozására a financzialis válság, a kormányzati hatalom abszolutizmusa, az idegen szellemű s ellenséges intézkedések, az állami omnipotentia, az állami beavatkozás nyüge, a direkt s indirekt adók behozatala, illetve minden átmenet nélkül való alkalmazása s ama körülmény, hogy a legtöbb intézkedésnek czélja nem a közjó előmozdítása, hanem az állam hatalmának, a kincstár hasznának fokozása volt. A nemzetellenes politika tehát a közgazdasági állapot előnyös alakulását folyton hátráltatta, a gyakorlati élet produktivitását hátrányosan befolyásolta, jóllehet, tagadhatatlan, hogy az elméleti alap megvolt, tagadhatatlan, hogy műveltség tekintetében nemzetünk már annyira előre volt, hogy ellenséges irányzat nélkül minden tekintetben nagy eredményeket tudott volna a praktikus élet mezején létrehozni. Ez azonban főkép csak korszakunk vége felé volt elmondható. A nemzeti ügy bukása általános visszahatással járt, s az első években úgyszólván csak a kétségbeesés, a vesztett ügy feletti fájdalom nyert kifejezést. Ép azért, mint a Magyar Nemzet Története mondja: a mit Bach Magyarország gazdasági felvirágzásáról írt, vagy

diktált, az egyenesen Potemkin falvaival való szédelgés. Megtette Magyarországot gazdaságilag fölvirágzott s bőségben úszó országnak, mely nem tudja hova tenni dús jövedelmeit, át és át van szőve jó utakkal, vasutakkal s távirdahálózatokkal, a czivilizatio minden áldásával. A valóságban azonban a magyar nemzet súlyos társadalmi és gazdasági válságaival s egy mindent kiaknázó financzrendszer pusztító következményeivel harczolt. A jó utak és vasutak többnyire csak papíroson léteztek. Potemkin falu volt a virágzó jólét; de már tartalmának híre is lesújtólag, részben pedig ingerlőleg hatott a közvéleményre. A mély sebeinek fájdalmait még mindig érző nemzet azt tapasztalta, hogy nem elég hogy elnyomják, hanem még játékot is íznek vele. Nem elég hogy megsebzik, hanem még hypokrita gúnyolódás pellengérére is állítják.

A jólétről való beszéd gúnyolódás számba ment; el volt erőtlenedve a nemzet, nemhogy gazdaságilag haladhatott volna. Erről csak a hatvanas évek felé lehetett szó. Ekkor észlelhetünk nagyobbarányú gazdasági fellendülést, de korántsem olyant, mint a milyenről Bach már évekkel azelőtt beszél. Kezdte azonban az ország kiheverni a bajokat, kezdte a kormány belátni tévedéseit, s mindennek kölcsönös hatása a kultúra erősebb fellendülését eredményezte. Az erőszakos, mesterséges, vagy természetellenes haladásnak előbb-utóbb gátat vet a természetes fejlődés; ez feltartózhatatlanul halad útján, s ez adja a legbiztosabb alapját az erőteljes haladásnak. A békés kibontakozással karöltve izmosodott közgazdaságunk, s a körülmények harmonikus kiegészítése mellett birtuk csak annak egészét kiépíteni.

TARTALOMJEGYZÉK.

Lap

Előszó — — — — . III

Magyarország közgazdasága az Árpádházbeli királyok alatt.

I. fejezet — — — — — — 1
II. « — — — — — — 10
III. « — — — — — — 26

Magyarország közgazdasága az Anjou királyok uralkodásától 1514-ig.

I. fejezet — — — — — — 30
II. « — — — — — — 43
III. « — — — — — — 65

Magyarország közgazdasága 1514-től a zsitvatoroki békéig.

I. fejezet — — — — — — 70
II. « — — — — — 103
III. « — — — — — 132

Magyarország közgazdasága a zsitvatoroki békétől a szatmári békekötésig.

I. fejezet — — — — — — 141
II. « — — — — — — 165
III. « — — — — — — 200

Magyarország közgazdasága a szatmári békétől József császár haláláig.

Lap

I. fejezet — — — — — — 203
II. « — — — — 278
III. « — — — — — — 313

Magyarország közgazdasága 1790-től 1825-ig.

I. fejezet — — — — 317
II. « — — — — — 364
III. « — — — — — — 378

Magyarország közgazdasága 1825-től 1840-ig.

I. fejezet — — — — — 382
II. « — — — — — — 408
III. « — — — — — 426

Magyarország közgazdasága 1841-től 1849-ig.

I. fejezet — — — — — — 428
II. « — — — — — — 484
III. « — — — — — — 496

Magyarország közgazdasága 1850-től 1867-ig.

I. fejezet — — — — — — 499
II. « — — — — — — 544
III. « — — — — — — 576

A **Franklin-Társulat** kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

ORSZÁGGYŰLÉSI KÖNYVTÁR

Szerkesztik **Dr. FAYER GYULA** és **VIKÁR BÉLA**

Kiadja a Franklin-Társulat.

Az Országgyűlési Könyvtár első sorban a fontos közjogi tartalmuknál fogva alapvető törvényeket, kiváltképen az országgyűlés két Házára vonatkozókat gyűjti össze, azokkal a szabályokkal együtt, melyek a két Háznak szervezetét és belső rendjét megállapítják.

Közjogi forrásaink, magyarázó anyagukkal egyetemben, annyira szét vannak szórva, hogy akárhányszor még a hivatásszerűen e tárgyakkal foglalkozóknak sem esnek kezök ügyébe. Az Országgyűlési Könyvtár ezt az egész anyagot egységes keretbe foglalva, könnyen hozzáférhetővé teszi, nemcsak a hivatásos politikusoknak és jogászoknak, hanem mindenkinek, akinek érdeklődését a politikai élet hullámzásai lekötve tartják.

Az Országgyűlési Könyvtár egyes különálló, magukban mindig befejezett füzetekben vagy több füzetből álló kötetekben kerül kiadásra. Egyik-másik tárgynál a kínálkozó újabb anyagot a szükséghez képest rövid időközökben is hozzá fogjuk pótolni s ezzel biztosítjuk a gyűjteménynek mindenkori teljességét.

Eddig megjelentek:

I—II. köt. **A magyar sajtójog úgy amint életben van.** Irta *Kenedi Géza* K 3.—

III. köt. **Gazdasági viszonyunk Ausztriával.** I. Az első gazdasági kiegyezés. Irta *Matlekovits Sándor* K 1.50

IV. kötet. **Az osztrák alkotmány köréből.** A birodalmi képviseletről szóló alaptörvény 14. §-a. Irta *Balogh Arthur dr.* K 1.50

V—VI. kötet. **A választási biráskodás a gyakorlatban.** Az 1899: XV. törvénycikk magyarázata. Irta *Grecsák Károly* K 4.50

Következni fognak ezen munkák után:

A pragmatica sanctio. *Balogh Arthur dr.* egyetemi magántanártól.

Kölcsey a politikai életben. *Beöthy Zsolt* egyetemi tanártól.

A mentelmi jog. *Edvi Illés Károly*-tól.

A nemzetiségi törvény és a nemzetiségek ügye. *Jancsó Benedek*-től.

Fiume. *Jászi Viktor* jogakadémiai tanártól.

Horvátországgal való viszonyunk. *Jászi Viktor*-tól.

Az országgyűlés két Házának házszabályai. *Jellinek Arthur dr.*-tól.

A párbaj. (A párbaj a biróí gyakorlatban. A politikai párbaj. Javaslatok a párbaj vétségének új jogi szabályozása iránt.) *Kenedi Géza dr.*-tól.

A szászok Magyarországon. *Melzer Vilmos* országgyűlési képviselőtől.

Ferencz Ferdinand főherczeg házassági nyilatkozata. *Nagy Ernő dr.* egyetemi tanártól.

Batthyány Lajos gr. (Családi iratok és közlések nyomán.) *Palmer Kálmán*-tól.

Az összeférhetetlenségi törvény. *Polner Ödön* egyetemi magántanártól.

A szerbek Magyarországon. *Rajics Dusán dr.*-tól.

A vallásokra vonatkozó törvények. *Szentkirályi Kálmán dr.*-tól.

A honvédelem. (A fegyveres erőre vonatkozó törvények.) *Szentkirályi Kálmán dr.*-tól.

A magyar országgyűlések története 1861-től napjainkig. *Zilahi Kiss Béla*-tól (Junius).

Az osztrák állami alaptörvények. *Fayer Gyula dr.*-tól.

Országgyűlési Krónika. A most folyó országgyűlés története. *Vikár Béla*-tól.

A **Franklin-Társulat** kiadásában Budapesten megjelent és minden könyvkereskedésben kapható:

CORPUS JURIS HUNGARICI

1000—1895

A TELJES MAGYAR TÖRVÉNYTÁR BETÜRENDES TÁRGYMUTATÓVAL

MILLENNIUMI EMLÉKKIADÁS.

Dr. CSIKY KÁLMÁN, Dr. KOLOSVÁRY SÁNDOR, NAGY GYULA, Dr. ÓVÁRI KELEMEN, TÓTH LŐRINCZ

közreműködésével szerkeszti

Dr. MÁRKUS DEZSŐ.

21 kötet. — Ára fűzve 150 kor. — Vászonkötésben 200 kor.

A huszonegy-kötet tartalma:

I. kötet: Bevezetés dr. *Márkus Dezsőtől.* — A Corpus Juris Hungarici jellemzése dr. *Kolosvári Sándortól.* — Az Árpádházbeli királyok alatt alkotott törvények (1000—1301). Fordította és jegyzetekkel ellátta *Nagy Gyula.* — A vegyes házakból választott királyok uralkodása alatt alkotott törvények (1301—1526). Fordították és jegyzetekkel ellátták dr. *Óvári Kelemen* és dr. *Kolosvári Sándor.*

II. kötet: Az I. Ferdinánd alatt alkotott t.-czikkek (1526—1564). — A Miksa alatt alkotott t.-czikkek (1564—1576). — A Rudolf alatt alkotott t.-czikkek (1576—1608). Ford. és jegyzetekkel ellátták dr. *Óvári Kelemen* és dr. *Kolosvári Sándor.*

III. kötet: II. Mátyás alatt alkotott törvényczikkek (1608—1619). — II. Ferdinánd alatt alkotott törvények (1619—1637). — III. Ferdinánd alatt alkotott t.-czikkek (1637—1657). Fordították, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátták dr. *Óvári Kelemen* és dr. *Kolosvári Sándor.*

IV. kötet: Az I. Lipót alatt alkotott t.-czikkek (1657—1705). — A III. Károly a. alkotott t.-czikkek (1711—1740). Ford. bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta *Tóth Lőrincz.*

V. kötet: A Mária (Terézia) alatt alkotott t.-czikkek (1740—1780). — A II. Lipót alatt alkotott t.-czikkek (1790—1792). — A Ferencz alatt alkotott t.-czikkek (1792—1835).

VI. kötet: Werbőczy István hármaskönyve. Az eredetinek 1517-iki I. kiad. után ford., bevezetéssel és utalásokkal ellátták dr. *Kolosvári Sándor* és dr. *Óvári Kelemen.*

VII. kötet: 1540—1848. évi erdélyi törvények. Fordították és utalásokkal ellátták dr. *Kolosvári Sándor* és dr. *Óvári Kelemen.* Tartalma: Erdély országának három könyvre osztott törvényes könyve. I. könyv: Approbata constitutiók. — II. könyv: Compilata constitutiók. — III. könyv: Novellaris articulusok. — 1847—1848. évi erdélyi törvényczikkek:

VIII. kötet: 1836—1868. évi t.-czikkek.
IX. kötet: 1869—1871. évi t.-czikkek.
X. kötet: 1872—1874. évi t.-czikkek.
XI. kötet: 1875—1876. évi t.-czikkek.
XII. kötet: 1877—1878. évi t.-czikkek.
XIII. kötet: 1879—1880. évi t.-czikkek
XIV. kötet: 1881. évi t.-czikkek
XV. kötet: 1882—1883. évi t.-czikkek.
XVI. kötet: 1884—1886. évi t.-czikkek.
XVII. kötet: 1887—1888. évi t.-czikkek.
XVIII. kötet: 1889—1891. évi t.-czikkek.
XIX. kötet: 1892—1893. évi t.-czikkek.
XX. kötet: 1894—1895. évi t.-czikkek.
XXI. kötet: Betűrendes tárgymutató 1000—1902.

Ugyanily kiadásban megjelentek:

1896. törvények fűzve 6 K, félbőrkötésben 8 K.
1897. törvények fűzve 4 K, félbőrkötésben 6 K.
1898. törvények fűzve 4 K, félbőrkötésben 6 K.
1899. törvények fűzve 7 K, félbőrkötésben 9 K.
1900. törvények fűzve 4 K, félbőrkötésben 6 K.
1901. törvények fűzve 4 K, félbőrkötésben 6 K.
1902. törvények fűzve 3 K, félbőrkötésben 5 K.
1903. törvények fűzve 1 K 50 f, félbőrk. 3 K 50 f.
1904. törvények (sajtó alatt).

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

HC
300
.24
M5
kot.1

Milhoffer, Sandor
Magyarorszag kozgazdasaga

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 15 18 18 01 026 2